MONUMENTA HUNGARIAE HISTORICA

DISSERTATIONES

Redigit
PÁL FODOR

Institutum Historicum Sedis Centralis
Studiorum Philosophicorum
Academiae Scientiarum Hungaricae
Budapestini, 2018

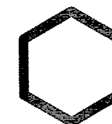
MAGYAR TÖRTÉNELMI EMLÉKEK

ÉRTEKEZÉSEK

Kulturális ellenállás a Kádár-korszakban

Gyűjtemények története

Szerkesztette
Apor Péter, Bódi Lóránt, Horváth Sándor,
Huhák Heléna, Scheibner Tamás

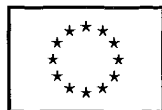

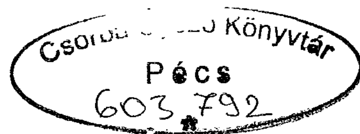

MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Történettudományi Intézet
Budapest, 2018

A kötet a COURAGE projekt támogatásával jött létre.
A COURAGE hároméves nemzetközi kutatóprogramot (2016–2019) a Horizont 2020,
az Európai Unió Kutatási és Innovációs Keretprogramja támogatja
a 692919. számú támogatási szerződés keretében.

DOI: 10.24389/ellenkultura
ISBN 978-963-416-135-6
ISSN 2063-3742

Borítófotó: Fortepan (www. fortepan.hu)

Kiadja az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Történettudományi Intézet
Felelős kiadó: Fodor Pál
A könyvsorozat logóját Szakács Imre festőművész készítette
Nyomdai előkészítés:
MTA BTK Történettudományi Intézet
tudományos információs témacsoport
Vezető és kiadói szerkesztő: Kovács Éva
Olvasószerkesztő: Sebes Katalin
Borító: Böhm Gergely
Tördelés: Zsigmondné Balázs Ildikó
Nyomdai munka: Prime Rate Kft.
Felelős vezető: dr. Tomcsányi Péter

TARTALOM

APOR PÉTER – HORVÁTH SÁNDOR

Kulturális ellenzékiség a Kádár-korszakban és archiválásának értelmezési lehetőségei

A szocialista korszakról szóló történeti elemzések jelentős – ám egyre kisebb – része a totalitárius paradigma térhódítása óta előszeretettel ábrázolja úgy a korszak állampolgárait, mint akik számára nem adatott meg a cselekvés vagy a döntés lehetősége, más szavakkal, mint akik nem lehettek a történeti ágens szerepében, egyszerűen csak elszenvedői voltak a fejük fölött születő politikai döntéseknek. Ez igaz magára a rendszer összeomlására vonatkozó azon narratívára is, amely szerint a rendszer mintegy hirtelen roppant össze, teljesen függetlenül attól, hogyan reflektáltak korábban az állam polgárai az ún. „kommunista állam által propagált értékekre", mintha a társadalom vagy kultúra történetében évtizedekre megállt volna az idő 1945 után.[1] Mintha a kulturális szféra csupán propagandaanyagokat gyártott volna. Ebből a megközelítésből fakadhat az a korszakbeli kultúráról szóló elbeszélésmód is, amely a szocialista államokban a társadalmat és a kultúrát élesen különválasztja elnyomó és elnyomott, vagy más felosztás szerint hivatalos, megtűrt és nem hivatalos (tiltott) szférára (például propaganda versus szamizdat, vagy Aczél György mitikussá vált kategóriáit fenntartva hivatalosan tűrt/tiltott/támogatott irodalomra/művészetre).[2] Mintha a kettő között nem létezett volna átjárás, mintha egy szamizdatban is publikáló szerző nem publikálhatott volna soha hivatalos, állami nyomdában nyomtatott folyóiratban, vagy ahogy arra György Péter hívja fel a figyelmet,[3] egy (képző)művész ne csúszhatott volna át gyakran egyik kategóriából a másikba. Az állam és polgárainak dichotóm vagy trichotóm ábrázolása is épp ezt a sémát támogatja, mintha az állami intézményeket nem maguk az állampolgárok működtették volna. Mintha a propaganda helyett autonóm módon létrejött kulturális teljesítmények teljesen függetlenek lehettek volna az állami intézményrendszertől. Holott nem voltak azok, szoros interakció alakult ki az állami intézményrendszert működtető bürokraták és a gyakran

1 Újabban: *Stephen Kotkin:* Uncivil Society: 1989 and the Implosion of the Communist Establishment. Modern Library, New York, 2009. Az 1989-et követő kommentárok azonban még inkább a civil társadalom szerepét emelték ki. *Timothy Garton Ash:* We the People: The Revolution of '89 witnessed in Warsaw, Budapest, Berlin and Prague. Penguin, London, 1990.

2 *Eörsi László:* Ideológiai pragmatizmus és (Ön)cenzúra. A három „T" kultúrpolitikája. Világosság (2008) 11–12. sz. 73–96.; *Révész Sándor:* Aczél és korunk. Sík, Bp., 1997.; *Standeisky Éva:* Gúzsba kötve. A kulturális elit és a hatalom. 1956-os Intézet – ÁBTL, Bp., 2005.

3 *György Péter:* Kádár köpönyege. Magvető, Bp., 2005.

tőlük függő alkotói (művészeti, irodalmi vagy tudományos) szféra között – mint az e kötet számos tanulmányából is kiderül.

Bár a szocialista rendszer mérhetetlen szenvedést, elnyomást és félelmet jelentett a társadalom többsége számára, és időnként a kultúra szereplőinek életét is korábban alig ismert tiltások és retorziók tették teljesen kilátástalanná, e kijelentésből még nem érthető meg, miért volt ezzel egy időben fontos sokak számára annak az értékrendnek számos eleme, amelyet az uralmi rend létrehozott; más szavakkal: miért voltak képesek önként fontosnak tartani a hivatalosan propagált eszmék egy részét? Hogyan voltak képesek a kultúra alkotói alkalmazkodni az állami intézményekhez? Vagy másképp: miképp volt lehetséges, hogy a kultúra fennmaradjon ilyen mostoha körülmények között is? Meddig terjedt és milyen hatása volt annak az eddigi történettudományi elemzések többsége számára alig feltárt „szürke zónának", amely elfogadhatóbbá tette a rendszer abszurditásait a mindennapok szintjén? Ennek jobb megértéséhez hozzásegíthet annak megismerése is, hogyan és miért vettek részt tömegesen az állam által propagált rítusokban, eseményeken és intézmények működtetésében az állampolgárok a szovjetológiában kései szocializmusként, Magyarországon Kádár-korszakként emlegetett időszakban. Erre egy közismert analógia: a május 1-jei felvonulásokon a tömeges részvétel köztudott, akárcsak az, hogy mennyire hidegen hagyta a felvonulások résztvevőit a hangszórókból bömbölő vagy transzparenseken szereplő propagandaszlogenek többsége. Éppen így tömegek vettek részt az országos választásokon, miközben többnyire fogalmuk sem volt, kire szavaznak. A rendszer történetpolitikáját meghatározó „Tanácsköztársaság" vagy „felszabadulás" évfordulója tiszteletére kiírt művészeti vagy irodalmi pályázatok sem sokat zavarták az írókat vagy művészeket, sőt időnként még hasznot is húztak belőlük. Mint ahogy a hivatalos politikai irányvonalat mindig támogató, ezért cserébe kiváltságokat élvező Magyar Írószövetség tagjai is a szövetség lojalitásától függetlenül szintén képesek voltak alkotni, nem különösebben zavarták azok a mozgalmak, amelyeket a szövetség az állami szervekkel karöltve indított.

A kulturális szféra azért is válhatott oly fontossá ebben az időszakban, mert a politikailag ingerszegény környezetben minden, hivatalostól kicsit eltérő műalkotásnak nagyobb volt a jelentősége. A kulturális alkotások nem azért telítődtek politikai jelentéssel, mert szándékosan politizáltak, hanem azért, mert bármilyen autonóm tevékenység (ami a kultúra és a tudomány alapfeltétele) az ellenzékiség vagy politizálás vádját vonhatta magára. A szakirodalomban konszenzus látszik uralkodni arról, hogy az 1961-es XXII. szovjet pártkongresszus második desztalinizációs hulláma lehetővé tette számos olyan intézmény létrehozását, amelyek a kulturális élet állami ellenőrzését és finanszírozását kevésbé kötött keretek között képzelték el (közéjük tartozott például a központi helyett 1957-től gyakorolt szerkesztői cenzúra elve, amely az ellenőrzés feladatát a szerkesztőségekre bízta). Az állami propagandát szajkózó műveket felválthatták a jóval szabadabb körülmények között születő alkotások, több országban a társadalompolitika is kevésbé megtorlónak tűnhetett az állami ideológiától eltérő társadalmi gyakorlatokkal szemben, mint amilyennek a vallási vagy akár a tudományos élet autonómiája számíthatott. Ennek is köszönhető, hogy az 1960-as, 1970-es évektől számos egykori szocialista országban a kultúra és a tudomány az 1950-es évekbeli sztálinista represszióhoz képest a reneszánszát élte, olyan művek is megjelenhettek, amelyek nem csupán propagandisztikus funkcióval rendelkeztek. Ennek nyomán egyre növekvő számban születtek olyan kulturális alkotások, amelyek egyfelől a nyugatinak számító kulturális mintákra is reflektáltak, másfelől alkotóik kevésbé tarthattak az állami megtorlástól. Sőt, ezeket az akár ellenzékinek is számító alkotásokat egyre gyakrabban archiválták, legyen szó a szamizdat irodalomról vagy az alternatívnak minősülő művészeti produktumokról.

Miért történhetett meg mindez? Miért volt szüksége a rezsimnek a szabadabban dolgozó művészekre, írókra vagy tudósokra és a hozzájuk kapcsolódó intézményrendszerre? Hogyan volt lehetséges, hogy alkotásaik nem csupán megjelenhettek, de egyre nagyobb számban archiválták is őket? Elszigetelt magyar jelenségről, 1956-ra adott társadalompolitikai válaszról beszélhetünk, vagy a keleti blokk más országaiban is hasonló folyamatok zajlottak? E kérdések megválaszolásához számba kell venni a kulturális ellenzékiség köréhez kapcsolódó forrásokat, sőt elsőként magukat a gyűjteményeket, amelyek erre vonatkozó iratokat vagy audiovizuális anyagokat tartalmaznak.

A kötet tanulmányai arra keresik a választ, milyen lehetőségei voltak a kultúra szereplőinek arra, hogy önálló cselekvőként lépjenek fel a Kádár-korszakban. Ezen belül, hogyan volt lehetséges archiválni azokat a kulturális produktumokat, amelyek a korszakban ellenzéki kulturális termékeknek számíthattak? Kik és mit gyűjtöttek a hivatalostól eltérő kultúrából, egyáltalán, hol húzódtak a hivatalos és nem hivatalos határai? Hogyan maradhattak fenn azok a kulturális gyűjtemények, amelyek a korabeli kulturális ellenzékiséghez kapcsolódtak? Milyen keretek között értelmezhetjük a korabeli kulturális ellenzékiséget és archiválásának történetét? A tanulmányok azoknak az előadásoknak a szerkesztett változatai, amelyek a kulturális ellenállás gyűjteményeinek történetéről szóló, 2017-ben rendezett konferenciasorozaton hangzottak el, és elsősorban ezekre a kérdésekre keresték a választ. A konferenciasorozatot, az Európai Bizottság Horizont 2020-as kutatási keretprogramjának támogatásával, az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont COURAGE – Gyűjtemények hálózata (Kulturális ellenállás és ellenkultúra. Az ellenzékiség öröksége az egykori szocialista országokban)[4] című nemzetközi kutatási programja szervezte számos hazai közgyűjtemény társrendezésével. A kutatóprogram során létrejött nemzetközi portál a http://cultural-opposition.eu/ címen elérhetővé teszi azoknak a köz- és magángyűjteményeknek a történetét, amelyek a kulturális ellenállással is foglalkoznak az egykori szocialista

4 A COURAGE hároméves nemzetközi kutatóprogramot (2016–2019) a Horizont 2020, az Európai Unió Kutatási és Innovációs Keretprogramja támogatja a 692919. számú támogatási szerződés keretében. http://cultural-opposition.eu/.

országokban, és eddig csak elszórtan voltak fellelhetők. A magyarországi konferenciák és workshopok szervezésében részt vett az MTA BTK Történettudományi Intézet COURAGE kutatóprogramjának munkatársain kívül a Kassák Múzeum, a Budapest Főváros Levéltára, a Magyarországi Egyházi Levéltárosok Egyesülete, az OSZK 1956-os Intézet – Oral History Archívum, a 20. Század Hangja Archívum és Kutatóműhely – Voices (MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont), az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, az MTA BTK Zenetudományi Intézete, a Petőfi Irodalmi Múzeum és a Magyar Irodalomtörténeti Társaság, amelyek segítségéért ezúton is köszönetet mondunk. E hosszú felsorolásból is látszik, milyen sokféle intézményen keresztül kerülhetünk közelebb a korszak kulturális szférájának megértéséhez. A konferenciák egyik fontos tanulsága volt, hogy ez az alapvetően metahistorikus megközelítésmód az egyes tudományágak közötti szakadékok áthidalására is lehetőséget nyújt, hiszen nem elsősorban a korabeli „kulturális ellenzékiségre", hanem annak archiválására, megőrzésére és a gyűjtemények későbbi felhasználási lehetőségeire voltunk kíváncsiak.

A képzőművészeti gyűjteményeket bemutató rész esettanulmányai azoknak a gyűjteményeknek a változatos történetéről adnak átfogó képet, amelyek gyűjtőkörébe beletartozik a szocializmus kori ellenkultúra és a kulturális ellenzékiség. Különös figyelmet érdemel azoknak a gyűjteményeknek az 1989 utáni átalakulása, amelyek az 1950-es évek elejétől az 1980-as évek végéig nem feleltek meg az államilag támogatott esztétikai ideológia kívánalmainak: a szocializmus korának periferikus gyűjteményei 1989 után gyakran a művészeti gyűjtés főáramába kerültek. E gyűjtemények tipologizálása fontos feladat. Az esettanulmányok az alábbi kérdésekre keresnek választ: Állami vagy magánkezdeményezés volt-e a gyűjtés eredete? 1989 előtt vagy után születtek a gyűjtemények? Milyen típusú művészetet gyűjtöttek? A tanulmányok ezért szükségképpen az ellenzéki művészet kulturális emlékezetét is érintik, és a „kulturális ellenállás" fogalmáról is közös gondolkodásra invitálnak.

A kulturális ellenállás fogalma a művészetben és a művészettörténetben egy olyan diskurzus eleme, amely magában foglalja az avantgárd, a neoavantgárd, a nonkonform, a nem hivatalos, az alternatív és az underground művészet kifejezéseket is.[5] Csakhogy, ahogy Hornyik Sándor és László Zsuzsa tanulmányai mutatják, ezek jelentése sokat változott a Rákosi-kortól napjainkig. Míg az 1950-es években a szürrealizmus és az absztrakció számított nonkonformnak, addig az 1960-as évektől az akcionizmus és az új figurativitás vette át ezt a szerepet. Az 1970-es évektől kezdve pedig a hivatalos kultúrpolitika esztétikai szempontból egyre engedékenyebbé vált, ami az 1980-as évekre ismét átírta az „ellenkultúra" jelentését. Ebben az évtizedben, a művészeti gyűjteményekben is megfigyelhető a hazai ellenzéki kultúra egyik sajátossága, a hivatalos intézményrendszer akaratlan és az ellenkultúra szereplőinek tudatos részvétele a gyűjtésben. A Fiatal Művészek Stúdiójának 1980-as évekbeli gyűjteményezési gyakorlatát mutató tanulmány jól illusztrálja, hogyan tudták az ellenkultúra résztvevői saját törekvéseikhez felhasználni a hivatalos intézmények által kínált kereteket.

5 Törvénytelen avantgárd. Galántai György balatonboglári kápolnaműterme 1970–1973. Szerk. Klaniczay Júlia – Sasvári Edit. Artpool–Balassi, Bp., 2003.

A képzőművészeti gyűjteményeket bemutató rész elsősorban olyan tanulmányokat tartalmaz, amelyek egy-egy konkrét gyűjtemény vagy gyűjtő „ellenkulturális" tevékenységére összpontosítanak. Az effajta stratégiákat a kötet az egyik legfontosabb hazai példán, a Galántai György és Klaniczay Júlia kezdeményezésében megszülető és működő Artpool archívum történetén keresztül mutatja be. Ugyanakkor, nem minden magángyűjtemény született gyűjtőik ellenkulturális elkötelezettségéből. Dévényi Iván és Vattay Elemér kötetben bemutatott gyűjteményei nem az aktív ellenkultúra építésének, inkább egy passzív, a hivatalos kultúrpolitika által nem támogatott, alternatív kultúra megőrzésének szándékából keletkeztek. A szerzők gyakran műalkotásokon keresztül adnak képet arról, mit is jelentett az adott gyűjtő szempontjából, illetve az elemzett gyűjtemény kontextusában a kulturális ellenállás, az alternatív művészet vagy az ellenkultúra fogalma. A *hivatalos vs. nem hivatalos* művészet dichotómiáját árnyalandó nemcsak az avantgárd, illetve az új avantgárd (neoavantgárd) művészek munkásságát gyűjtők és dokumentálók tevékenysége érdekes, hanem az is, hogy a hivatalos, állami tulajdonú gyűjteményekbe miként kerültek be avantgárd, nonkonform, underground kultúrájú műalkotások, ahogyan ezt a pécsi Modern Magyar Képtár, a váci Mimézis gyűjtemény és a Szombathelyi Képtár modern művészeti gyűjteményének történetét tárgyaló tanulmányok mutatják. Joggal vélhetjük ugyanis, hogy éppen a megőrzés módjának elemzésén keresztül alkothatunk érthetőbb és korszakokon átívelő képet arról, mit is jelentett az „ellenállás" a kultúra területén az egykori szocialista országokban.

A keresztény/vallási ellenállással foglalkozó rész fő célja, hogy feltárja, milyen szerepet játszottak vallási közösségek és egyházi gyülekezetek gyűjteményei abban, hogy a hivatalos szocialista kultúrától eltérő vallási hagyományok és közösségek fennmaradjanak a mindennapokban. A kötet tanulmányai nyomán jobban megismerhetővé válnak a vallásos szamizdat és a vallásos műveltség továbbadásának kevéssé ismert gyűjteményei és történetei, a köz-, egyházi és magángyűjtemények. Kötetünk e gyűjtemények jelentőségével, történetével és gyűjteményeinek összehasonlításával foglalkozik, mivel ezek áttekintése mindeddig hiányzik. A vizsgált gyűjtemények között találhatók egyházi táborokhoz, cserkészmozgalmakhoz, illegális apáca- és szerzetesrendekhez, egyházi iratok földalatti másolásához és terjesztéséhez (egyházi szamizdat), alternatív vallási közösségekhez kapcsolódó levéltári, könyvtári, intézményi vagy magángyűjtemények.

A tanulmányok elsősorban az alábbi kérdésekre keresik a választ: Hogyan jöttek létre ezek a mozgalmak és gyűjteményeik? Mennyire tág körben éreztették hatásukat? Milyen jellemző gyakorlatok keltették fel a hatóságok érdeklődését? Milyen kapcsolathálók rajzolhatók fel a résztvevők és a párhu-

zamosan létező mozgalmak között? A mozgalom résztvevői hogyan értelmezték saját szerepüket, milyen események és fontosabb szereplők határozták meg e mozgalmak történetét? Hogyan dokumentálta működésüket az állami bürokrácia (az egyházügyi hivataloktól az állambiztonságig), és miként maradt fenn-e mozgalmak emlékezete? Milyen szerepet játszott ebben az egyházi szervek vagy e mozgalmak saját gyűjtő tevékenysége?

Ahogy arra Fejérdy Andrásnak, a vallási gyűjteményekről szóló tematikus részt bevezető tanulmánya rámutat, a keresztény ellenállás mibenlétét egyáltalán nem könnyű meghatározni. Az ellenzékivé lett keresztény gyülekezetek és csoportok ugyanis nem a politikai rendszer ellenében, hanem döntően egy életmód, értékrendszer és világszemlélet fenntartóiként és továbbvivőiként tevékenykedtek és határozták meg önmagukat. A kötet tanulmányaiban érzékelhető sokszínűség éppen ennek a helyzetnek a tükröződése is. A szocialista rendszer évtizedei alatt nagyon sokféle vallásos személyiség, csoport és intézmény minősülhetett ellenzékinek. A keresztény ellenzékiség létrejöttében sokan játszottak különféle szerepet. Nem csupán a vallásos kultúra fenntartói, de paradox módon sokszor az azt elfojtani igyekvő hatóságok is hozzájárultak ennek az ellenkultúrának a kialakulásához. A tanulmányokban helyet kapnak az emigrációban működő jezsuiták vagy az Ordass Lajos püspökhöz kötődő evangélikusok gyűjteményei, az illegalitásból kinövő, majd tudatos kutatómunka eredményeképpen keletkező Lénárd Ödön-gyűjtemény, a legális és illegális terek határain egyensúlyozó Hetényi Varga Károly és Nádosy Ferenc magángyűjteménye, a keresztény kisközösségi életet fenntartó pasaréti reformátusok, cserkészek és hetednapi adventisták gyűjteményei, illetve a szociológus kutató által legálisan készített és megőrzött, mégis a vallásos nonkonformitás nyomait őrző interjúgyűjtemény.

Mint a kötet tanulmányaiból kiderül, az állami intézmények kulcsszerepet játszottak abban, hogy számos kulturális jelenség ellenzékinek kezdett számítani. Ebben a folyamatban alapvető szerepet játszottak az állambiztonsági szervek, mivel feladatkörükbe tartozott az ellenzéki csoportosulások megfigyelése. Csakhogy az, hogy ki ellenzéki, és milyen jelenséget vagy tevékenységet minősítettek ellenzékinek, gyakran az információs jelentések hivatalos értékelésén is múlott. Ezáltal az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában (= ÁBTL) található iratanyag gazdag tárháza azoknak az iratoknak és fotóknak (Müller Rolf), amelyek alapján megismerhetjük, hogyan ábrázolta és milyen képet festett az állambiztonság az ellenzékinek tartott kulturális jelenségekről. Az ÁBTL története, az iratanyag rendezésének nehézségei (Takács Tibor) és az „hogy miért az állambiztonsági iratok kerültek a közelmúlt megismeréséről szóló viták fókuszába", önmagában is fontos kérdés a kulturális ellenállás dokumentálásának történetében, mivel a levéltárban nem egy tematikus egységben, hanem a kutatás szempontjából szétszórtan fellelhető iratok a korabeli kulturális jelenségek szinte összes típusát felölelik. Sőt, az állambiztonság aktívan részt vett a kulturális jelenségek klasszifikációjában, mivel az általa használt felosztás és besorolás később hatással volt arra is, hogyan osztották fel hivatalosan

azokat a jelenségeket vagy csoportokat, amelyek ellenzékinek számítottak. Vörös Géza (egyházi vonatkozású iratok), Müller Rolf (fotógyűjtemény) és Slachta Krisztina (állambiztonság és turizmus) tanulmányai eltérő témákban mutatják be, milyen részletes irat- és fotóanyag található az ÁBTL-ben és azt, hogy ezeknek a tematikus gyűjteményeknek a felhasználása számos új eredménnyel kecsegtet a jövőbeni kutatások során.

A Kádár-kori mindennapok sajátja volt, hogy szinte bármilyen hétköznapinak számító kulturális gyakorlatot bármikor ellenzékivé minősíthettek. Ezen belül kitüntetett és szimbolikus szerepet játszott a könnyűzene, amely különösen a fiatalabb generációk szemében az autonómiát és a „Nyugatot" jelképezte.[6] Emiatt is vált különösen fontossá a könnyűzenét előállító zenészek (Csatári Bence) megfigyelése, vagy szimbolikus jelentőségűvé egy-egy hanglemez- vagy kazettagyűjtemény (Koszits Attila és Wagner Sára). A katonai szolgálatmegtagadást dokumentáló Csapody Tamás magángyűjteménye pedig egy korabeli kutatás dokumentációja, amely tartalma miatt önmagában is ellenzékinek számított (Huhák Heléna). A magángyűjtemények virágzása, úgy tűnik, annak is köszönhető, hogy a közgyűjtemények gyűjtőköre számos olyan dokumentumra nem terjedt és terjed ki, amelyek ennek ellenére fontosnak számítanak nem csupán gyűjtőik, hanem későbbi felhasználóik szemében is. Ezek közé tartoztak a magánfényképek, amelyek gyűjtése a régióban egyedülálló gyűjteményt hozott létre, a Fortepant (Scheibner Tamás). A Fortepan gyűjtemény története, működési modellje és sikere számos olyan kiváló gyakorlati haszonnal is szolgálhat, amelyeket más nonprofit gyűjtemények is követhetnek.

Az *oral history* műfaja és manapság létező gazdag gyűjteményei, mint amilyen például az Oral History Archivum, az OSZK Történeti Interjúk Tára vagy a Voices, téma- és forrásválasztásai miatt a kezdetektől ellenzékinek számítottak.[7] Hiszen önmagában annak a kiválasztása, hogy ki beszélhet a múltról vagy a jelenkori társadalomról, hatalmi kérdés is lehet. Az *oral history* gyűjteményekről szóló részből kiderül, hogy a gyűjtés kezdeti nehézségeit gyakran a módszertani felkészültség hiánya okozta, nem pedig az állami intézmények által a kutatók elé gördített akadályok (ezek alig voltak). Az *oral history* oktatásának hiányoztak az intézményes keretei, ezért az interjúzók szinte autodidaktaként, interjúzás közben tanulták meg az interjúkészítés, -leírás és -tárolás szabályait. Emellett az interjúzás mindig „gyanús" tevékenységnek számított; az interjúk gyűjtői és készítői pedig sajátos átmenetet képviseltek a hivatalos tudományos és ellenzéki kultúra között. Az *oral history* részbe került Juhász Katalin tanulmánya is, mivel a táncházmozgalmat dokumentáló Halmos Béla-gyűjteménnyel is foglalkozik, amelyben számos interjú is található.

6 Avantgárd: underground: alternatív. Popzene, művészet és szubkulturális nyilvánosság Magyarországon. Szerk. Havasréti József – K. Horváth Zsolt. Kijárat – Artpool – PTE Kommunikációs Tanszék, Bp.–Pécs, 2003.

7 *Lénárt András:* „Történetgyűjtés" – Oral history archívumok Magyarországon. Aetas 22. (2007) 2. sz. 5–30.

Az irodalom, színház és ellenzékiség viszonyát bemutató rész hasonló kérdésekre keres választ.[8] Hogyan gondolható újra az államszocialista korszak irodalom- és színháztörténete az archiválási gyakorlatok és a gyűjteményképzés szempontjából? Miért, kik és hogyan kezdeték tudatosan dokumentálni a performanszok, az alternatív színházak tevékenységét vagy a hivatalosan nem engedélyezett irodalmat? Milyen különbségek mutatkoznak 1989 előtt és után a gyűjtemények státusában és a gyűjteményezés gyakorlatában? A tanulmányok alapján sokszínű kép rajzolódik ki az ellenkulturális, nonkonform vagy éppen alternatív irodalomról. A hivatalos irodalompolitikától eltérő, alternatív irodalmi hagyomány megőrzésének és újjáélesztésének szándékáról tanúskodnak a párizsi Magyar Műhely gyűjteménye, illetve a Márai- és a Jékely-hagyaték történetét ismertető fejezetek. Már ez a három esettanulmány is két markánsan eltérő lehetőségre hívja fel a figyelmet. E három hagyaték történetén keresztül kirajzolódik a kulturális hagyományok megőrzésének kétféle módja, az emigrációba menekített és az itthon, magángyűjteményként őrzött anyagok sorsa. Az Artpool irodalmi vonatkozású gyűjteményei egy másféle stratégiáról adnak számot. Az alternatív archívumok születése esetükben az ellenkultúra aktív létrehozásának szándékához kötődött, tudatos kultúraformáló cselekvés eredménye volt. A tanulmányok célja, hogy megvizsgálják, miként árnyalható a hivatalos vs. nem hivatalos művészet dichotómiája az irodalmi és színházi gyűjtemények esetében, illetve feltétlenül szükséges-e az irodalom és előadó-művészetek történetéről az Aczél György-féle tűrt/tiltott/támogatott hármas rendszerben beszélnünk? A megőrzés módjának, az archiválás gyakorlatának elemzésén keresztül kívánják újragondolni, mit is jelentett az „ellenállás", a nonkonformitás a kultúra területén az egykori szocialista országokban.

A kulturális ellenállás történetének feltárása hozzájárul a szocialista korszak történetének újraértelmezéséhez is. Ahelyett, hogy ezt a történetet az ideológia, a pártpolitika vagy az intézményes kényszer fogalmain keresztül ragadnánk meg, a kötetben felsorakoztatott gyűjtemények segítségével lehetségessé válik olyan árnyalt elbeszélések megírása, amelyek a társadalom és a kultúra nézőpontjából ábrázolják a Kádár-rendszert. A kulturális ellenállás gyűjteményei óhatatlanul is arra késztetik a történészt, hogy a kutatás során hágja át az állam és a társadalom között hagyományosan húzott fogalmi határokat. A kulturális ellenállás forrásai ugyanis egyszerre tanúskodnak az ellenzéki kultúra szereplőinek és az azt gátolni, elfojtani és ezért megfigyelni igyekvő titkosrendőrségnek a tevékenységéről. Az ellenkultúra kutatása nem lehetséges e sokféle forrás egyidejű tanulmányozása nélkül. A kulturális ellenállás gyűjteményei ezért arra hívják fel a figyelmet, hogy a szocializmus történetének megértése nem lehetséges a különböző gyűjtemények egymástól elszigetelt kutatása révén. Az egymást átfedő és átjáró forrástípusok azt mutatják, hogy az állam és a társadalom a szocialista korszak történetére vonatkoztatva is képlékeny fogalmak, határaik gyakran változtak, és létezett átjárás a hatalom és az ellenállás szférái között is.

8 *Tábor Ádám:* A váratlan kultúra. Esszék a magyar neoavantgárd irodalomról és művészetről. Balassi, Bp., 1997.; *Havasréti József:* Alternatív regiszterek: a kulturális ellenállás formái a magyar neoavantgárdban. Typotex, Bp., 2006.

Ebből azonban adódik egy másik fontos következtetés is. A kulturális ellenállás gyűjteményei azt mutatják, hogy az állampolgárok gyakran megtalálták a hivatalostól eltérő, alternatív kulturális tevékenység lehetőségeit és módjait. E gyűjtemények arra figyelmeztetnek, hogy egyszerű polgárok számára is, éppen a hatalom és ellenzék terei közti átjárhatóság következtében, lehetséges volt az önkifejezés és ellentmondás útjainak kutatása. A beletörődés és elnyomás nem kellett, hogy magától értetődő legyen. Az olyan egyszerű civil értékek, mint a bátorság, az autonómia megőrzésének vágya, a saját kulturális tevékenység és önszerveződés, szorosan hozzájárultak ahhoz, hogy az elnyomás ne lehessen teljes, és végül maga a diktatúra is szétessen.

Irodalom

Ash, Timothy Garton: We the People: The Revolution of '89 Witnessed in Warsaw, Budapest, Berlin and Prague. Penguin, London, 1990.

Avantgárd: underground: alternatív. Popzene, művészet és szubkulturális nyilvánosság Magyarországon. Szerk. Havasréti József – K. Horváth Zsolt. Kijárat – Artpool – PTE Kommunikációs Tanszék, Bp.–Pécs, 2003.

Eörsi László: Ideológiai pragmatizmus és (Ön)cenzúra. A három „T" kultúrpolitikája. Világosság (2008) 11–12. sz. 73–96.

György Péter: Kádár köpönyege. Magvető, Bp., 2005.

Havasréti József: Alternatív regiszterek: a kulturális ellenállás formái a magyar neoavantgárdban. Typotex, Bp., 2006.

Kotkin, Stephen: Uncivil Society: 1989 and the Implosion of the Communist Establishment. Modern Library, New York, 2009.

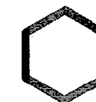
Lénárt András: „Történetgyűjtés" – Oral history archívumok Magyarországon. Aetas 22. (2007) 2. sz. 5–30.

Révész Sándor: Aczél és korunk. Sík, Bp., 1997.

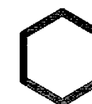
Standeisky Éva: Gúzsba kötve. A kulturális elit és a hatalom. 1956-os Intézet – ÁBTL, Bp., 2005.

Tábor Ádám: A váratlan kultúra. Esszék a magyar neoavantgárd irodalomról és művészetről. Balassi, Bp., 1997.

Törvénytelen avantgárd. Galántai György balatonboglári kápolnaműterme 1970–1973. Szerk. Klaniczay Júlia – Sasvári Edit. Artpool-Balassi, Bp., 2003.

I. NONKONFORM MŰVÉSZET

HORNYIK SÁNDOR

Piaci viszonyok

A kulturális ellenállás narrativizálása és archiválása a magyarországi képzőművészetben 1949 után[1]

A piac felől nézve a vizuális kultúra és a kulturális ellenállás is a mindenkori kereslet és kínálat tükrében értelmezhető. A magyar kultúra 1949-es szovjetizálása után a magyarországi képzőművészetben a kereslet volumene alapján – a kínálat komplexitásától eltekintve – a következő narratíva építhető fel. Kezdetben a szocialista realizmusra volt igény, aztán már inkább a szocialista és nem szocialista modernizmusra, majd a politikailag és társadalmilag el nem kötelezett posztmodernizmusra, végül pedig a szocialista rendszerek összeomlása után mindarra, ami magát nemcsak nem szocialista kultúraként, de kifejezetten ellenzéki, a totalitárius rendszerrel szembeforduló, annak értékrendszerét megtagadó művészetként határozta meg. Az ilyen jellegű művészetre a képzőművészet hivatalos diszkurzusa az 1970-es évektől kezdve a neoavantgárd kifejezést használta, miközben maguk a művészek, illetve az értékrendjüket osztó kritikusok és művészettörténészek inkább az avantgárd, illetve az „új avantgárd" megjelölést részesítették előnyben, mivel a „neo-" előtag pejoratívan az eredetiség hiányára utalt. A „neo-avant-garde"[2] kifejezésnek kezdetben Nyugaton, az angolszász művészeti diszkurzusban is negatív konnotációi voltak, ami azonban az 1990-es évekre – a társadalmilag elkötelezett kortárs művészet megítélésével párhuzamosan – módosult, és a volt szocialista országok művészettörténeteinek nagy része is átvette a nyugati kritikai elmélet nézőpontját, amely nem szimpla marxi és bürgeri ismétlésként, utánérzésként, paródiaként, hanem az új gazdasági-politikai viszonyok kritikájaként értette a neoavantgárdot.[3]

A neoavantgárd iránti nyugati kereslet azonban nem az 1990-es évek fejleménye, hanem már az 1950-es évek végén megjelent a kelet-európai (minde-

---

1 Szövegem vázlat, amely a kulturális ellenállás főbb narratíváit mutatja be, de nem tér ki részletesen minden egyes fontosabb életműre és narratívára, és hely hiján nem tud említést tenni az összes jelentős művészettörténeti kutatásról és értelmezésről sem.

2 Vö. *Peter Bürger:* Az avantgárd elmélete (1974). Universitas, Szeged, 2011. Bürger amerikai kritikájához lásd: *Hal Foster:* What's Neo about the Neo-Avant-Garde? October (1994) 3. sz. 5–32.; *Benjamin H. Buchloh:* Neo-Avantgarde and Culture Industry. MIT Press, Cambridge, 2003.

3 Vö. Impossible Histories: Historical Avant-Gardes, Neo-Avant-Gardes, and Post-Avant-Gardes in Yugoslavia 1918–1991. Ed. Dubravka Djurić – Miško Šuvaković. MIT Press, Cambridge, 2003.; *Piotr Piotrowski:* In the Shadow of Yalta: Art and Avant-Garde in Eastern Europe 1945–1989. Reaktion, London, 2011.

nekelőtt szovjet) nonkonform művészet kapcsán.[4] Ettől kezdve az avantgárd és a modernizmus tulajdonképpen hidegháborús politikai eszközzé vált, amit mindkét oldalon próbáltak hasznosítani: Keleten a szabadság bizonyítékaként mutatták fel jelenlétét, Nyugaton viszont az elnyomás dokumentumaként kérték számon hiányát. A kínálat, a kulturális termelés oldaláról nézve viszont jóval színesebb a kép, aminek értelmezéséhez feltétlenül szükséges a kollaboráció és ellenállás merev dichotómiájának lebontása, amely a hivatalos és a nem hivatalos kategóriájába rendezi az életműveket, és így nem látja a finom átmeneteket, illetve az izgalmas ideológiai és stiláris egyvelegeket. Az egyes életművek, illetve műalkotások értelmezéséhez az önformálás, avagy az önépítés *(souci de soi)*[5] technológiáinak és gyakorlatainak elemzéséből célszerű kiindulni, vagyis abból, hogy az egyes alkotók és kánonformálók – ha egyáltalán szándékukban állt – miként tudták integrálni munkásságukat a szocialista és a kapitalista spektákulumba.[6] Az integráció mikéntjének elemzéséhez viszont a művészettörténeti narratívák retorikájának vizsgálatán keresztül vezet az út, amelyek az alkotók önképére, önértelmezésére is jelentős hatást gyakoroltak.[7] Vagyis tulajdonképpen azt vizsgálhatjuk, hogy az egyes alkotók és kritikusok miként cselekményesítették a művészeti produkciót, hiszen leginkább a narratíva jelölte ki a termék helyét a piacon, ami viszont azt is meghatározta, hogy milyen formában, milyen archívumokban maradhatott fenn.

Az ellenállás gyakorlatai és mítoszai

Az ellenállás nagy narratívája az olvadás időszakában született meg, és lényegében a szovjet rendszer nyugati, totalitárius értelmezésére épült. Ezzel összefüggésben a kulturális ellenállók, vagyis a nonkonform művészek, majd a neoavantgárd kanonizálása Európa nyugati és keleti felében is megindult már az 1960-as években, de ez a kánon Magyarországon csak az 1990-es évektől kezdve intézményesült. A szocialista rendszerek összeomlása és a kommunizmus kudarca után a Nyugat számára továbbra is érdekes maradt a bukott rendszer kritikájaként értett kulturális ellenállás, az underground, nem hivatalos művészet. Ez a fajta konjunktúra a kétezres évek végére elérte a globális piaci szereplőként működő nagy múzeumokat (Tate Modern,[8] MoMA,[9] Centre Pompidou) is, ami viszont még tovább élénkítette a piacot. Az első jelentős régiós kiállítások azonban még a lokális piaci szereplők tevékenységéhez kötődtek. Hegyi Lóránd Bécsben rendezte meg a volt keleti blokk művészetének egyik első komparatív kiállítását *(Aspekte/Positionen)*, ami már azzal a szándékkal jött létre, hogy felmutassa az egyes országok (köztük Magyarország) sajátos modernista és neoavantgárd művészetét.[10] Hegyi kiállításával egy időben valósult meg Bojana Pejić és David Elliott kezdeményezésére az *After the Wall* kiállítás is, amelynek kapcsán először léptek fel közös platformon azok a régiós művészettörténészek, akik a korábbi homogén Kelet-Európa-kép árnyalása mellett kötelezték el magukat.[11] Közülük később Bojana Pejić és Piotr Piotrowski kapott jelentősebb nyugati támogatást és nyilvánosságot, illetve az olyan nyugati karriert befutó művészettörténészek váltak fontos piaci szereplővé, mint Maria Hlavajova, aki az utrechti BAK igazgatójaként alapította meg 2008-ban a *Former West* kutatási projektet, amelynek neve a „former east" parafrázisa, célja pedig a posztkommunista helyzet kritikai vizsgálata.[12] Pejić 2009-ben, Bécsben rendezett egy másik jelentős, lokális kutatási projektekre alapozott kiállítást is, a *Gender Check*et.[13] Amíg Hegyi célja az 1990-es években még elsősorban az volt, hogy a közép-európai országokat „kiszabadítsa" a szovjet befolyási övezetből, és felmutassa neoavantgárd, ellenkulturális művészetüket, addig a *Former West* és a *Gender Check* szellemiségében már a totalitárius paradigma árnyalásának, differenciálásának, „posztkolonialista" kritikájának igénye is érzékelhető. Hasonló szándék motiválta a *Horizontal Art History* programjának meghirdetésekor Piotr Piotrowskit is, aki a nagy ideológiai dichotómiák dekonstruálása és a centrum–periféria rendszer revideálása mellett is érvelt.[14] A vertikálissal szembeállított horizontális művészettörténet a lokális történetek és a mikrohistóriák vizsgálata mellett kitün-

4 A szovjet nonkonform művészet „felfedezése" a hidegháború keleti hadműveleteinek is része volt. Valójában az első angol és amerikai gyűjtők diplomáciai csatornákon keresztül, a pártvezetés tudtával és támogatásával jutottak el a nonkonform szovjet művészekhez, ami a hidegháború logikájának megfelelően az enyhülés és a „versengés" kontextusában értelmezhető.

5 *Michel Foucault:* A szexualitás története III. Törődés önmagunkkal. Atlantisz, Bp., 2001. A *souci de soi* magyarországi recepciójához és adaptációjához lásd: *Szolláth Dávid:* A kommunista aszkétizmus esztétikája. Balassi, Bp., 2011.

6 Guy Debord az 1980-as években a kommunista társadalmakra az „integrált spektákulum" kifejezést használta, Boris Groys pedig ugyanebben az időszakban – jórészt Ilja Kabakov munkásságából inspirálódva – a sztálinista *Gesamtkunstwerk* fogalmában Debord-hoz hasonlóan a szubjektiváció eszközét látta. *Guy Debord:* Megjegyzések a spektákulum társadalmához. (1988) Műcsarnok, Bp., 2011.; *Boris Groys:* Gesamtkunstwerk Stalin. Hanser, München–Wien, 1988.

7 Vö. *Hayden White:* A történelem terhe. Századvég, Bp., 1997.

8 2012-ben jön létre a Tate Modern önálló orosz és kelet-európai akvizíciós bizottsága, amelynek magyar tagjai is vannak: Küllői Péter, Somlói Zsolt. Küllői és Somlói is azok közé a gyűjtők közé tartozik, akik saját gyűjteményeik fókuszán is változtattak a neoavantgárd konjunktúrával párhuzamosan, a 2000-es évek második felétől kezdődően.

9 A MoMA 2009-ben hozta létre a C-MAP-et (Contemporary and Modern Art Perspectives), ami a gyűjteményezésben egy globális horizontváltást jelent. A C-MAP-en belül működik egy önálló közép- és kelet-európai kutatási csoport is.

10 Aspekte/Positionen: 50 Jahre Kunst aus Mitteleuropa. Ed. Lóránd Hegyi. MUMOK, Wien, 1999.

11 After the Wall: Art and Culture in Post-Communist Europe. Eds. Bojana Pejić – David Elliott. Moderna Museet, Stockholm, 1999.

12 Former West: Art and the Contemporary after 1989. Eds. Maria Hlavajova – Simon Seikh. MIT Press, Cambridge, 2016.

13 Gender Check: Femininity and Masculinity in the Art of Eastern Europe. Ed. Bojana Pejić. MUMOK, 2009.

14 *Piotr Piotrowski:* Art and Democracy in Post-Communist Europe. Reaktion, London, 2014.

tetett figyelmet szentel az adaptáció és a „fordítás" jelentőségének is, ami egyúttal azt a célt is szolgálja, hogy a régió művészete ne a nyugati és a keleti modellek másolataként, utánzataként kerüljön be a globális kánonba. Ez a fajta, a hivatalos és a nem hivatalos hatalommal, az állami szocialista realizmussal és a heroikus neoavantgárddal szemben egyaránt kritikus nézőpont a magyar művészettörténetben András Edit munkásságában jelent meg a legmarkánsabban.[15] Ennél a pozíciónál azonban mindmáig népszerűbb a totalitárius paradigma revideálása az avantgárd ellenkultúra primátusának újradefiniálásával. Ebben a szellemben pozicionálta magát az amerikai *Global Conceptualism* kiállításhoz képest az ellenkulturális nézőpontot kitüntető *Subversive Practices* kutatási és kiállítási projekt is.[16] És ez a drive észlelhető abban is, ahogy Klara Kemp-Welch az antipolitika (Konrád Györgytől eredő) fogalmát használja, Claire Bishop pedig a részvételen alapuló művészet *(participatory art)* általa kidolgozott kategóriáját adaptálja a neoavantgárdra is.[17] Bishop ugyanis a neoavantgárdot egyfajta társadalmi programként, közösségi gyakorlatként értelmezi, amelyben helye van nemcsak a szocializmus, de a kapitalizmus kritikájának is, Kemp-Welch pedig hálózatként, amelynek látszólagos apolitikussága ellenére is volt, leginkább passzív rezisztenciaként értelmezhető, politikai „programja", amely nem kívánta beszélni a hatalom nyelvét.[18]

A kelet-közép-európai és a délkelet-európai neoavantgárd nyugati karrierjéhez fontos lökést adott a kapitalizmus és a globalizáció kortárs művészeti kritikája is: ennek köszönhető, hogy az ex-jugoszláv WHW kurátori kollektíva az egyik legnagyobb európai művészeti biennálé, az isztambuli felett diszponálhatott (2009), amelynek baloldali kritikai programjában helyet kapott a régió neoavantgárdja is.[19] A 2009-es és a 2011-es Isztambuli Biennálén fedezték fel Szentjóby Tamás és Maurer Dóra munkásságát is, akik addig nem igazán tudtak kilépni a magyar művészettörténet narratíváiból. Szentjóbyt nem sokkal később a legjelentősebb európai kiállításra, a 2012-es *Documentá*ra is

15 *András Edit:* Kulturális átöltözés. Művészet a szocializmus romjain. Argumentum, Bp., 2009. Hasonló, de az emlékezetpolitikai kutatások által is inspirált keretben gondolkodik Turai Hedvig is: Bekerülhetnek-e a nők a „nagy művészek" közé? És milyen áron? In: A kettős beszéden innen és túl. Művészet Magyarországon, 1956–1980. Szerk. Sasvári Edit – Hornyik Sándor – Turai Hedvig. Vince, Bp., 2018 251–272.

16 A 2009-es stuttgarti kiállítás magyar anyagát Peternák Miklós és Szőke Annamária kurálta. Vö. Subversive Practices: Art under Conditions of Political Repressions 60s–80s / South America / Europe. Eds. Iris Dressler – Hans D. Christ. Hatje Cantz, Ostfildern, 2010.

17 *Klara Kemp-Welch:* Antipolitics in Central European Art: Reticence as Dissidence under Post-Totalitarian Rule, 1956–1989. Tauris, London, 2014.; *Claire Bishop:* Artificial Hells: Participatory Art and the Politics of Spectatorship. Verso, London, 2012.

18 Lásd erről bővebben: A kettős beszéden innen és túl, i. m. A nyugati és a keleti, a kapitalista és a szocialista elvárásokhoz is alkalmazkodó kettős beszéd koncepcióját Sasvári Edit dolgozta ki. Lásd még tőle: „A mi kultúránk nem lehet más itthon, mint külföldön." Kassák Lajos 1960-as párizsi kiállítása. Művészettörténeti Értesítő (2010) 1. sz. 61–70.

19 What Keeps Mankind Alive? Ed. WHW. Istanbul, 2009.

meghívták, Maurer pedig első magyar művészként az *Art Review* folyóirat címlapjára került, művei pedig a Tate Modern és a MoMA gyűjteményének részei lettek. A kétezres évek végétől kezdődően a Bécsben alapított *tranzit* elnevezésű kutatási és kiállítási projekt is a kortárs kritikai művészet előképeként, előzményeként értelmezi a kulturális ellenállás szocialista praxisát, és a neoavantgárd diszkurzus, az underground hálózatok feltérképezésére, társadalmi jelentőségének demonstrálására törekszik.[20] A nagy múzeumok gyűjteményezése, a régiós művészek piaci sikerei és a komoly anyagi háttérrel rendelkező kutatási projektek a kereskedelmi galériák tevékenységére is erősen visszahatnak, ahol a 2010-es évek eleje óta erősödik az érdeklődés az 1960-as, 1970-es évek neoavantgárd művészete iránt.[21] Az acb Galéria 2016-ban hozta létre Kürti Emese vezetésével az *acb Research Lab*et, amelynek célja a még mindig „elfeledett", illetve nem teljesen kanonizált neoavantgárd művészek (Bosch+Bosch, Pécsi Műhely) kutatása és archiválása. Hasonló tevékenység jellemzi a Kisterem Galériát, illetve a Vintage Galériát is, amely fotográfiai profiljából adódóan talán a leghamarabb reagált a neoavantgárd piaci konjunktúrára.[22] A neoavantgárd művészet ugyanis dominánsan akcionista (akció, happening, performance, body art, public art, land art) praxisként értelmezhető, melyet fotóként dokumentáltak, archiváltak és terjesztettek már az 1960-as, 1970-es években is. Ez amúgy komoly tápot adhatott Peter Bürger fanyar neoavantgárd értelmezésének (a neoavantgárd mint az avantgárd piacosítása) is, ami azonban csak a kétezres években jutott el a magyarországi művészettörténetbe, ahol addigra szinte teljesen összemosódtak az autonóm esztétikai modernizmus és a politikailag és társadalmilag elkötelezett neoavantgárd pozíciói és értelmezési horizontjai.

A kétezres évektől kezdődően a keleti neoavantgárd nyugati képének kritikájával párhuzamosan a hidegháborús dichotómia dekonstruálásának igénye a szocialista vizuális kultúra kutatásában is megjelent, ami összekapcsolódott a totalitárius paradigma revideálásával és a szocialista realizmus újraértelmezésével is.[23] Ennek motorja és inspirálója az angolszász diszkurzusban a „szovjetológia" revizionista és posztrevizionista trendje volt.[24]

20 Parallel Chronologies: An Archive of East European Exhibitions. Eds. Zsuzsa László – Dóra Hegyi. http://tranzit.org/exhibitionarchive/ (a letöltés ideje: 2018. júl. 2.).

21 Book-Marks. Ed. Katalin Székely. Distanz, Köln, 2015. Lásd még: *Fowkes – (Maja Fowkes – Reuben Fowkes)*: The Institutionalisation and De-Institutionalisation of Hungarian Neo-Avant-Garde and Contemporary Art. Tate Papers, 26, 2016, https://www.tate.org.uk/research/publications/tate-papers/26/placing-bookmarks (a letöltés ideje: 2018. júl. 2.).

22 A *Book-Marks* kiállítás az acb, a Kisterem és a Vintage galéria együttműködésében valósult meg.

23 Socialist Spaces: Sites of Everyday Life in the Eastern Bloc. Eds. David Crawley – Susan Reid. Berg, Oxford, 2002.; Cold War Modern: Design, 1945–1970. Ed. David Crowley. Victoria and Albert Museum, London, 2008.; Socialist Realisms. Great Soviet Painting, 1920–1970. Ed. Matthew Bown. Skira, Milano, 2012.

24 Vö. *Katerina Clark:* The Soviet Novel: History as Ritual. Indiana UP, Bloomington, 1981.; *Sheila Fitzpatrick:* Cultural Front: Power and Culture in Revolutionary Russia. Cornell UP, Ithaca,

A régió, illetve Magyarország művészettörténetén belül azonban inkább a posztkolonialista geopolitika felől érkeztek a kritikai impulzusok, amelyek célja nem annyira a szocialista, mint inkább a posztszocialista rendszer értelmezése volt. Ezek az impulzusok ráadásul nem a történettudomány, hanem döntően az irodalomtudomány és a filozófia felől áramlottak a művészettörténészekhez. Az egyik fontos forrás az a vita volt, amely Alekszandr Kjosszev önkolonizáció-elmélete kapcsán pattant ki, és arról szólt, hogy Kelet-Európában a 19. században formálódó nemzeti kultúrák milyen mértékben vették át az esztétika és a kultúrpolitika nyugat-európai mintáit.[25] Kjosszev tézise szerint a szláv népek saját magukat kolonizálták és kolonizálják még a 20. század végén is azzal, hogy Gayatri Chakravorty Spivak kifejezésével élve alávetik (*subaltern*) magukat a Nyugat nyelvének. Magyarországon Timár Katalin alkalmazta az önkolonizáció elméletét a neoavantgárd és a kulturális ellenállás szemiotikai és ideológiakritikai szempontú értelmezése során, amikor a nyugati frazeológia és tipológia direkt átvételének és honosításának meghatározó szerepére mutatott rá.[26] Kjosszev tézisét azonban többen vitatták is, András Edit például az önviktimizáció pszichológiája felől bírálta állításait.[27] A „kolonializációs helyzetet" ráadásul még tovább bonyolította a baltikumi származású David Chioni Moore fellépése, aki viszont a szovjet rendszert tekintette a kolonizáló hatalomnak. Ez a Baltikum esetében releváns tézis lehet, viszont a megszállt (Magyarország, Csehszlovákia) és a nem is megszállt (Jugoszlávia), vagy később „elhagyott" (Lengyelország és Románia, ahonnan kivonultak a szovjet csapatok) országokra vonatkoztatva nem egészen működik.[28] A kulturális kolonizációként is értelmezhető indoktrináció (szocialista realizmus) kapcsán az önkolonizáció jelensége mégis elgondolkodtató, hiszen a kommunizmus mint civilizáció olvasatával összhangban releváns az az elképzelés, hogy sokan tudatosan vették át az új ideológiát, amelyet társadalmi felemelkedésük zálogának tekintettek.[29] És ez az a pont, ahol a művészeti és a

1992.; *Stephen Kotkin:* Magnetic Mountain: Stalinism as Civilization. University of California Press, Berkeley, 1995.; *Evgeny Dobrenko:* Political Economy of Socialist Realism. Yale UP, New Haven, 2007.; Everyday Life in Revolutionary Russia: Taking the Revoution Inside. Eds. Christina Kiaer – Eric Naiman. Indiana University Press, Bloomington, 2006.; *Christina Kiaer:* Imagine no Possessions: The Socialist Objects of Russian Constructivism. MIT Press, Cambridge, 2005.

25 *Alekszandr Kjosszev:* Megjegyzések az önmagukat kolonizáló kultúrákról. Magyar Lettre 37. (2000) 2. sz. http://epa.oszk.hu/00000/00012/00021/kjossz.htm (a letöltés ideje: 2018. júl. 12.).

26 *Katalin Timár:* Is Your Pop Our Pop? The History of Art as a Self-Colonizing Tool. Artmargins (2002), http://www.artmargins.com/index.php/8-archive/323-is-your-pop-our-pop-the-history (a letöltés ideje: 2018. júl. 2.).

27 *Edit András:* Blind Spot of the New Critical Theory. Notes on the Theory of Self Colonization. Exindex (2004), http://exindex.hu/index.php?l=en&page=3&id=245 (a letöltés ideje: 2018. júl. 2.).

28 *David Chioni Moore:* Vajon a poszt- a posztkoloniálisban ugyanaz, mint a posztszovjetben? 2000 (2008) 9. sz. http://ketezer.hu/2008/09/vajon-a-poszt-a-posztkolonialisban-ugyanaz-mint-a-posztszovjetben/ (a letöltés ideje: 2018. júl. 12.).

29 Vö. *Jochen Hellbeck:* Revolution on my Mind. Writing a Diary under Stalin. Harvard University Press, Cambridge, 2006.

tudományos piactól érdemes visszakanyarodni a történelem, avagy a narratívák és a szubjektumok előállításának történeti vizsgálatához.

Az ideológia, illetve a nyelv átvétele, illetve át nem vétele, avagy a kommunista szubjektiváció elvetése az önformálás során egyúttal a legjobb indikátora annak is, amit kulturális ellenállásnak nevezhetünk. A helyzetet persze igencsak megbonyolítja az irónia, illetve az ironikus nyelvhasználat, amely a kulturális ellenállás, avagy a hivatalos kultúra opponálása kapcsán is nehezen dekonstruálható szürke zónákat teremt.[30] Jól látható, mindenesetre, hogy a kommunikációelmélet vagy a politológia szürke zóna kifejezése a kétezres évek óta új, esztétikai értelmet nyert a régióban, és előtérbe kerültek a kutatásban a korábbi merev dichotómiákkal szemben a köztes pozíciók és stratégiák leírásai, az alkuk és a kompromisszumok feltárásai.[31] A posztrevizionista, vagyis a totalitárius és a revizionista paradigmák meglátásait is felhasználó, kombináló kutatások Magyarországon dominánsan a történettudományi, az irodalomtudományi és a kultúratudományi diszkurzusokhoz kapcsolódnak.[32] A művészettörténetben részben ilyen igénnyel jött létre a *Hosszú hatvanas évek*[33] (MTA BTK Művészettörténeti Intézet – Ludwig Múzeum, 2011–2014) és a Sasvári Edit vezette *„Kettős beszéd"*[34] (Kassák Múzeum, 2015–2017) kutatási projekt is. A művészettörténetben azonban az alapvetően esztétikai szempontrendszer miatt a revizionista és posztrevizionista történettudományt jellemző társadalomtörténeti (*Alltagsgeschichte*) vagy eszmetörténeti (*micro-*

30 Vö. *Körner Éva:* Az abszurd mint koncepció. Jelenetek a magyar concept art történetéből. Balkon (1993) 1. sz. 22–25. és (1993) 2. sz. 10–15. Körner Németh Lajostól eltérően a szocialista realizmus esztétikai-politikai horizontjától eljutott egészen a konceptualista neoavantgárd művészet értő befogadásáig és támogatásáig.

31 Vö. *Perczel Júlia:* A művészeti szféra mint szürke zóna. A hatalom technikái és a művészeti gyakorlat társadalmi kontextusa. In: A kettős beszéden innen és túl, i. m. 77–94.

32 Vö. *Horváth Sándor:* A kapu és a határ. Mindennapi Sztálinváros. MTA Történettudományi Intézete, Bp., 2004. Valamint: Mindennapok Rákosi és Kádár korában. Szerk. Horváth Sándor. Nyitott Könyvműhely, Bp., 2008.; *Majtényi György:* K-vonal. Uralmi elit és luxus a szocializmusban. Nyitott Könyvműhely, Bp., 2009. Később tőle: Vezércsel. Kádár János mindennapjai. Libri–MNL, Bp., 2012.; *Tóth Eszter Zsófia:* Kádár leányai. Nők a szocialista időszakban. Nyitott Könyvműhely, Bp., 2010.; *Apor Péter:* Elképzelt köztársaság. A Tanácsköztársaság utóélete, 1945–1989. MTA Történettudományi Intézete, Bp., 2014.; *Szolláth Dávid:* A kommunista aszkétizmus esztétikája. Balassi, Bp., 2011.; *Scheibner Tamás:* A magyar irodalomtudomány szovjetizálása. Ráció, Bp., 2014.; *György Péter:* Kádár köpönyege. Magvető, Bp., 2005. Később tőle: A hatalom képzelete. Állami kultúra és művészet, 1957–1980. Magvető, Bp., 2014. Valamint: Az ismeretlen nyelv. A hatalom színrevitele. Magvető, Bp., 2016.; *Havasréti József:* Széteső dichotómiák. Színterek és diskurzusok a magyar neoavantgárdban. Gondolat Kiadói Kör, Bp., 2009. Korábban tőle: Alternatív regiszterek. A kulturális ellenállás formái a magyar neoavantgárdban. Typotex, Bp., 2006.; *K. Horváth Zsolt:* Kívül. Peremhelyzet és habitus formálódása Mérei Ferenc élettörténetében. PhD-disszertáció, Bp., 2011. Később tőle: Az emlékezet betegei. Kijárat, Bp., 2015.

33 A kutatás nézőpontjáról és eredményeiről: *Hornyik Sándor:* Deconstructing Dreamworlds. In: Long Sixties special issue. Eds. Edit András – Hedvig Turai. Acta Historiae Artium 56. (2015) 105–116.

34 A kutatás eredményeire épült: A kettős beszéden innen és túl, i. m.

storia) nézőpont nem mondható markánsnak, és mindeddig a nagyobb volumenű, mikrotörténeti jellegű kutatások is inkább a neoavantgárdra és a kulturális ellenállás taktikáira fókuszáltak.[35] A rendszer arculatát, a magyar szocialista spektákulumot meghatározó képzőművészek életművének beható kritikai vizsgálata azonban egyelőre – mondhatni kereslet híján – még várat magára.

A kereslet törvényei

A Magyar Népköztársaság új szovjet típusú alkotmányával összhangban 1949-ben létrejött az országban a kultúra szovjet típusú igazgatása is, és a szocialista realizmus lett a hivatalos pártállami művészet, amely az államosított kultúra időszakában szinte kizárólagos keresletet teremtett. Az állami vásárlások egészen az 1980-as évek közepéig meghatározták a magyar képzőművészeti piacot, miközben az 1960-as évektől kezdve egyre erőteljesebbé váltak a magánvásárlások is, de ezek volumene meg sem közelítette az állami szféra pénzmozgását. Az állami vásárlások az 1960-as évek közepéig elsősorban minisztériumi vásárlásokat jelentettek, amelyek leginkább a nagy „éves" kiállítások anyagára, illetve a nagyobb egyéni (szocialista realista) tárlatokra fókuszáltak. Az 1960-as közepén jelent meg egy új állami vásárlási forma, a „kétmilliós vásárlások", amelyekben már nem a minisztérium, hanem egy művészekből álló szakmai zsűri döntött. A vásárlások azonban azt mutatják, hogy a hivatalos, szocialista realista kánon az 1970-es évek végéig meghatározó maradt.[36] Az archiválásnak és a gyűjteményezésnek azonban a vásárlás mellett volt egy alternatív csatornája is, az ajándékozás, amely nagyban hozzájárult ahhoz, hogy a nagy képtárak – Fővárosi Képtár, Modern Magyar Képtár (Pécs), Új Magyar Képtár (Székesfehérvár), Szombathelyi Képtár, Magyar Nemzeti Galéria Jelenkori Osztály – muzeológusai minisztériumi vagy lektorátusi jóváhagyás nélkül dönthessenek a gyűjtemény bővítéséről. Az ajándékozás nagy szerepet játszott abban, hogy a pécsi és a székesfehérvári modern képtárak anyaga Romvári Ferenc, illetve Kovalovszky Márta és Kovács Péter jóvoltából az 1970-es évektől kezdve már neoavantgárd anyaggal is bővülhetett. Az állami gyűjteményezés dominanciája az 1980-as évekre – források híján – visszaesett, és ez a forráshiányos állapot napjainkig is jellemzi az állami finanszírozású múzeumokat. Ez egyúttal azt is jelenti, hogy 1989 után a hivatalosan is megszűnő szocialista keresletet gyakorlatilag felváltotta a kapitalista, ami még napjainkban is leginkább a kulturális ellenállásra fókuszál. Ez a fókusz csak a közelmúltban látszik lassan módosulni, amikor a kollaboráció egyes típusai az ellenállás, illetve az adaptáció rafinált formáiként is értelmezhetővé válnak.[37]

A szovjet rendszer ideológiáját Magyarországon leginkább a Népművelési Minisztérium (1949), a Magyar Képző- és Iparművészek Szövetsége (1949) és a Művészeti Alap (1952) közvetítette a képzőművészek felé, illetve menedzselte, a művészek hathatós együttműködésével. Az ideológia, illetve az ideológiai indoktrináció azonban egyáltalán nem tekinthető statikusnak 1949 és 1989 között. Kezdetben (1949–1953) a hidegháborús ideológia még vegytisztán érvényesült, az absztrakció és a szürrealizmus reakciós, dekadens, nyugati kulturális termékek számított. Sztálinista diszkreditálása előtt a párt fő kultúrpolitikusa, Lukács György még arra is szakított időt, hogy Kállai Ernő és Hamvas Béla elméleteit, azokon keresztül pedig a képzőművészeti absztrakciót is erőteljes marxista kritikában részesítse.[38] Az absztrakció amúgy kiváló bűnbak lett a kommunista agitáció és edukáció számára, hiszen nemcsak nyugati terméknek volt minősíthető, de az absztrakció diszkreditálásának retorikája már az előző, nacionalista, polgári kultúrában kialakult, és a művelt közönség, valamint a népi, populáris kultúra egyaránt osztotta. Ezt a nézőpontot közvetítette Bernáth Aurél támadása[39] is az absztrakt művészet ellen, melyet egyáltalán nem a sztálinista kultúrpolitika motivált, hanem a „természetelvű" realizmus védelme. Vagy még inkább az avantgárd, illetőleg a modern terminus visszahódításának igénye, ami miatt Bernáth a puszta dekorációnak minősített absztrakciót ki kívánta zárni a művészet terrénumából. Ha viszont az absztrakció és a nonfigurativitás nem művészet, akkor a modern művészet legmodernebb verziója éppen az, amit ő és a Gresham művészei (Szőnyi István, Berény Róbert, Pátzay Pál, Egry József) művelnek. Ez a fajta „népfrontos" absztrakcióellenesség – és a sztalinizáció, illetve a szovjetizáció magyar sikere szempontjából ez nem elhanyagolható tényező – nagymértékben hozzájárult ahhoz, hogy a szocialista realizmus vált a képzőművészet hivatalos nyelvévé.

1953 után aztán Magyarországon is megindult a desztalinizáció, ami esztétikai értelemben az avantgárd és a modernizmus rekuperációját,[40] integrációját jelentette, egy kortárs, korszerű szocialista realizmus kiépítése céljából.

35 Vö. Törvénytelen avantgárd. Galántai György balatonboglári kápolnaműterme. Szerk. Klaniczay Júlia – Sasvári Edit. Artpool–Balassi, Bp., 2003.; *Kürti Emese:* Experimentalizmus, avantgárd és közösségi hálózatok. Dr. Végh László és köre. PhD-disszertáció, Bp., 2015. Később tőle: Glissando és húrtépés. L'Harmattan, Bp., 2018.

36 *Horváth György:* Kortárs művészet a magyar múzeumokban és az állami vásárlások 1945–1980. In: Kortárs művészet múzeumi gyűjteményekben, 1988–1999. Képzőművészeti Lektorátus, Bp., 2001. Később: A művészek bevonulása. A képzőművészet politikai irányításának és igazgatásának története, 1945–1992. Corvina, Bp., 2015.

37 Vö. *Majtényi György:* „De elmehet a Kádár Jani a picsába!" Reziliencia az államszocializmusban. Replika 94. (2015) 92–112. A konjunktúra lassú változásához lásd: Postwar: Art Between the Pacific and the Atlantic, 1945–1965, Eds. Okwui Enwezor – Katy Siegel – Ulrich Wilmes. Prestel, München, 2016.

38 *Lukács György:* Az absztrakt művészet magyar elméletei. Fórum (1947) 9. sz.

39 *Bernáth Aurél:* A Szinyei Társaság és művészetünk útja. Válasz (1947) 3. sz.

40 A rekuperáció terminust Guy Debord és Roland Barthes nyomán az avantgárd esztétikai eredményeinek kisajátítására, piaci újrahasznosítására használom. A kapitalista rekuperáció részletes elemzéséhez lásd: *Luc Boltanski – Eve Chiapello:* The New Spirit of Capitalism. Verso, London, 2005.

Moszkvában a korábbi elzárkózó esztétikai politikával szemben napirendre került egy internacionális szocialista realizmus kimunkálása, amely „kortárs stílusként" vonult be a művészettörténetbe.[41] Amíg azonban az esztétikai reform Hruscsov bukásával a Szovjetunióban megtorpant, addig a keleti blokk legtöbb országában a kulturális enyhülés és a nyugati nyitás tovább folytatódott. Ez a két folyamat (modernizáció és nyitás) a képzőművészetben a szocialista realizmus lassú dekonstrukciójához vezetett, ami egyúttal az oppozíciót, az ellenkultúrát is átformálta. E folyamat szimbolikus kezdőpontja 1963 lehet a „parttalan realizmus" (Roger Garaudy) körüli vitákkal, illetve a „nyugati útlevél" bevezetésével; végpontként pedig akár – inkább allegorikusan, mint szimbolikusan – 1979 is megadható az irodalomtudományi prózafordulat, illetve a képzőművészeti avantgárd intézményesülése okán, amit Vajda Lajos hagyatékának 1979-es állami megvásárlása jelez.

A Vajda-hagyaték különleges jelentőségét az adja, hogy az Európai Iskola és az 1950-es évek képzőművészeti ellenkultúrájának meghatározó trendje, a magyar szürrealizmus Vajda Lajost tekintette a legfontosabb mesternek, de a hivatalos kultúrpolitika hallani sem akart erről egészen az 1960-as évekig, amikor Körner Éva, Mándy Stefánia és Németh Lajos végül beilleszthette Vajdát a hivatalos kánonba a bartóki modernizációs program elkötelezett, baloldali érzelmű, Munka Körrel rokonszenvező képviselőjeként. Ezzel párhuzamosan, de jóval könnyebben épült be a kánonba az absztrakció apolitikus, de a szocialista kritika által konstruktivistának nevezett szárnya is, amit az 1978-as Barcsay Múzeum (kezdetben Gyűjtemény) létrehozása jelzett. Még ezelőtt, 1976-ban Pécsen létrejött a Vasarely Múzeum is, ami pedig már tulajdonképpen az op-art és a neokonstruktivizmus állami művészetté válását is jelentette.

1979-ben már arra is található példa, hogy a neoavantgárd és a posztszocialista posztmodern is intézményes pozíciókhoz juthatott: megjelenhetett például Esterházy Péter *Termelési-regénye* (1979) és Erdély Miklós is filmet készíthetett állami pénzből (*Verzió*, BBS, 1979).[42] A szocializmus kritikája tehát diszkurziválható lett, hiszen a *Termelési-regény* a sztálinizmuson ironizál, a *Verzió* pedig a tiszaeszlári vérvádat dolgozza fel, miközben áttételesen a kommunista koncepciós perek retorikájára és szubjektivációs mechanizmusára is utal. A *Verzióban* ugyanis a vallató (nem mellesleg ifj. Rajk László játszotta) meggyőzi a megvádolt, de ártatlan zsidó fiút arról, hogy valóban úgy történtek a dolgok, ahogyan ő mondja; a meggyőzés, avagy korszerű terminussal élve a noopolitika egészen odáig terjed, hogy a végén már maga Scharf Móric is úgy emlékszik a dolgokra, ahogy belé sulykolták.

41 *Susan Reid:* The Soviet „Contemporary Style": A Socialist Modernism. In: Different Modernisms, Different Avant-Gardes: Problems in Central and Eastern European Art after World War II. KUMU, Tallinn, 2009. 71–112.

42 Más kérdés, hogy a film nehezen készült el, a standard kópiáig csak 1981-ben jutott el, és akkor sem engedték vetíteni nyilvánosan, vélhetően az antiszemitizmus tematizálása miatt.

Az 1980-as évektől kezdve a neoavantgárd kompromisszumok, illetve a szocialista modernizmus megújult kánonja, valamint a lektori és cenzori rendszer lazulása nemcsak egy filmes „új érzékenységhez" és egy képzőművészeti „új szenzibilitáshoz" vezetett, de a kulturális oppozíció stratégiáját is megnehezítette. Felbomlott, illetve az új piaci viszonyoknak megfelelően rugalmasabbá vált a korábbi monolit (vagy inkább akként szcenírozható) kultúrpolitikai rendszer, amellyel szemben még ideológiai és etikai szempontból viszonylag könnyen és egyszerűen fel lehetett lépni, és ebből adódóan egyre nehezebb lett az olyan kompromisszumokat elkerülni, amelyek könnyen hiteltelenné tehették az „ellenzéki" alkotót, avagy a kulturális ellenállót.

A siker „hivatalos" útjai

A képzőművészet szovjetizálása Sztálin és Rákosi időszakában elsősorban pártvonalon zajlott, vagyis a művészeti életet a párt funkcionáriusai és ideológusai, illetve párttag művészek irányították. A szocialista realista doktrína pontosan kijelölte a tartalmat és a formát is, ami Rákosi idején a képzőművészetben az orosz peredvizsnyik realisták stiláris párhuzamaként Munkácsyt jelentette. Munkácsy realizmusa – a kommunista narratíva szerint[43] – aztán a Szocialista Képzőművészek Csoportjában teljesedett ki az 1930-as években, de csak 1945 után kaphatott új erőre, amikor azonban a legtehetségesebb alkotók (Dési Huber István, Goldmann György) már nem éltek. Zsdanov, Gorkij és Geraszimov szocialista realizmusát itthon Lukács, majd Révai igyekezett a helyi igényekhez szabni, Sztálin halála után azonban megkezdődött a szovjet esztétikai rendszer modernizálása. Az olvadás és a tudományos-technikai, illetve esztétikai versengés időszakában olyan alkotók váltak az internacionális modern szocialista realizmus vezéralakjaivá, mint Pablo Picasso, Diego Rivera, Renato Guttuso, Hans Grundig és Alekszandr Dejneka. Ennek a modernizációnak felelt meg az is, hogy a magyar kánonban Petőfi és Munkácsy átadta a helyét József Attila, Bartók Béla és Derkovits Gyula modernizmusának, amely természetesen szocialista realista átértelmezésen, illetve rekuperáción esett át.[44]

Az 1950-es évek közepének esztétikai vitái (Petőfi Kör) és az 1956-os forradalom leverése után 1957-ben láttak hozzá a képzőművészeti rendszer újjászervezéséhez, amely továbbra is állami irányítás alatt maradt, de a szakpolitika is nagyobb szerepet kapott benne. Ezt tükrözte a *Művelődéspolitikai irányelvek* is, amelyből aztán kisarjadt a „három T" néven elhíresült rendszer narratívája.[45] Az „irányelvek" a szocialista realizmust támogatta, a realizmus és a

43 Vö. *Aradi Nóra:* Szocialista képzőművészet története. Corvina, Bp., 1970.

44 Vö. *Szabolcsi Miklós:* József Attila, Derkovits Gyula, Bartók Béla. Kísérlet. Irodalomtörténeti Közlemények (1958) 4. sz. 440–461.

45 *Bolvári-Takács Gábor:* Az MSZMP művelődéspolitikai irányelveinek keletkezéstörténete. Múltunk, 1995. 4. sz. 115–132. A „három T" kultúrpolitikája a neoavantgárd szemszögéből: *Beke László:*

szocialista rend ellen irányuló formalizmust és dekadenciát viszont tiltotta, de nem zárta ki annak lehetőségét, hogy a művész formai kísérleteket folytasson. Ebből adódóan erősödhetett meg a „tűrt" szürke zónája. Ez kezdetben inkább engedélyezett, vagyis a korábbi korszakhoz képest szinte már támogatott „formai kísérletezést" jelentett, ami az 1960-as évek közepétől „önköltséges kiállítások" formájában jelent meg a hivatalos diszkurzusban. A tiltás és a támogatás közötti szürke zóna aztán az esztétikai modernizációval összhangban az 1960-as évek elejétől egyre szélesedett, és végül az apolitikus (de legalábbis nem direkten politikus) szürrealizmus állami elfogadásához vezetett. 1967-ben Korniss Dezsőt és Bálint Endrét is felvették a Képző- és Iparművészeti Szövetség tagjainak sorába, és mindketten kaptak állami kiállítási lehetőségeket, először vidéken, illetve periferiális budapesti kiállítóhelyeken, majd az 1980-as években már a Műcsarnokban is.

Az 1960-as évek végétől a nyitással és a modernizációval párhuzamosan a formálódó neoavantgárd is kiállítási lehetőségekhez jutott, bár a helyszínek a képzőművészet hivatalos infrastruktúráján kívül maradtak (*Iparterv-kiállítások, R-kiállítás*). Az igazán ellenzéki, politikailag is értelmezhető neoavantgárdot azonban továbbra is tiltották, az alkotókat megfigyelték, vegzálták. Ezek a folyamatok vezettek a balatonboglári kápolnatárlatok (1970–1973) megszűnéséhez, Haraszti Miklós peréhez (*Darabbér*, 1973), illetve Szentjóby Tamás kiutasításához az országból – részben a *Kentaur* (1973–1975) miatt. A huliganizmussal és a kriminalizált hippi mozgalommal összemosott neoavantgárddal szemben a sajtóban és a hivatalos nyilvánosság területén továbbra is a „komoly" művészet, az állami kánon állt, amely érdekes módon az 1950-es évek közepétől az 1970-es évek közepéig nagyjából ugyanazokra az alkotókra támaszkodott. A szocialista realizmus meghatározó alakjai Domanovszky Endre, Hincz Gyula, Bernáth Aurél, Kerényi Jenő és Pátzay Pál voltak, akik még Rákosi és Révai idejében kezdtek el együttműködni a hatalommal, és a Kádár-korszakban is megőrizték vezető szerepüket a művészeti oktatásban, illetve a cenzúrában (Művészeti Bizottság). Ez a gárda az 1960-as években egészült ki egy fiatalabb generációval, amelyet Somogyi József, Vígh Tamás, Kokas Ignác és Kondor Béla képviselhet, de ők már nem minden esetben találták meg a közös nyelvet a hatalommal, amit visszautasított pályázatok, ellehetetlenített köztéri megbízások jeleztek.

Az 1970-es években aztán a szocialista realizmus doktrínája lassan elenyészett, illetve üres frázissá szelídült, amely már egyre kevésbé motiválta az alkotókat. Helyét átvette a szocialista modernizmus, illetve a tudományos-technikai forradalom ideológiája, az 1980-as évekre pedig egyre nyilvánvalóbbá vált a szocialista gazdasági rendszer életképtelensége, és így egyre fontosabbá a nyugati orientáció. Az 1980-as évek közepére már egy a nyugati értelemben vett posztmodern festészet (új szenzibilitás) lett az államilag

Tűrni, tiltani, támogatni. A hetvenes évek, In: A második nyilvánosság. XX. századi magyar művészet. Szerk. Hans Knoll. Enciklopédia, Bp., 2002. 228–247.

támogatott és exportált művészet. Az akkori kulturális oppozíció így már nemcsak a szocialista modernizmussal, hanem az intézményesülő, apolitikus új festészettel szemben is definiálta magát, amelynek egyes meghatározó alkotói az autonóm modernizmus és a neoavantgárd tradíciói felől érkeztek. A posztmodern táblaképfestészet állami elismerése, finanszírozása, illetve a keleti és a nyugati kánon szinkronba kerülése a posztmodern által „eltemetett" neoavantgárd praxis felélénküléséhez vezetett, ami olyan művészcsoportok tevékenységében is kimutatható az 1980-as években, mint a Bizottság, az Indigo csoport, a Xertox, a Hejettes Szomlyazók és az Újlak. Ezekre a csoportokra és társaságokra amúgy egyaránt jellemző volt a modernizmus és a posztmodernizmus kritikája, és éppolyan távolságtartással szemlélték a keleti, mint a nyugati ideológiákat. Underground, ellenkulturális tevékenységüket a közös alkotás, a politikai töltet, a hétköznapi fókusz, a szamizdat (fanzine) kultúra jellemezte, ismerték a demokratikus politikai ellenzéket, és törekedtek az egyre informálisabbá váló hatalomgyakorlás kritikájára, a Kádár-kori alkuk és kompromisszumok negligálására.

A „nem hivatalos" karrier

Az 1950-es években egyértelműen a szocialista ideológia által támadott absztrakció és a szürrealizmus különféle hagyományai határozták meg a kulturális ellenállás platformját, amely az École de Paris dekoratív avantgárdjától a természet rejtett arcát kutató absztrakt művészetig (Lossonczy Tamás, Gyarmathy Tihamér) ívelt. A szocialista realizmus nyelvétől elzárkózó művészek ekkor már nem állíthattak ki, és a „reakciós" művek piacosítása is csak az olvadás időszakában indult meg. Csak az 1950-es évek második felében lépett fel egy új gyűjtőgeneráció (Dévényi Iván, Rácz István, Kolozsváry Ernő, Vasilescu János), akik egyértelműen az Európai Iskola esztétikai kánonját vallották, vagyis Korniss Dezső, Barcsay Jenő, Bálint Endre, Anna Margit és Ország Lili munkáit gyűjtötték leginkább. Rajtuk kívül még a korszak sztárművésze, Kondor Béla lett a gyűjtők elsődleges célpontja, akit éppúgy lehetett értelmezni a szürrealizmus, mint a szocialista realizmus felől, miközben esztétikai elvei éppoly erős szállal kapcsolódtak Dürerhez, mint Picassóhoz. Kondor ennek megfelelően iskolateremtő művésszé vált, aki nagy nemzetközi kiállításokon nyert díjakat, miközben ellenkulturális csoportosulások tagjaival (Pilinszky János, Erdély Miklós) barátkozott. 1948-as politikai ellehetetlenítése és felbomlása után az Európai Iskola egykori tagjai 1956 őszén állíthattak ki először nyilvánosan, Dévényi Iván jóvoltából Esztergomban (*Hetek* kiállítás), majd az 1957-es *Tavaszi Tárlat*on is működött absztrakt zsűri Korniss Dezső elnökletével. A forradalom megtorlása és a Kádár-rendszer stabilizálása azonban ismét bűnbakot csinált az absztrakt művészekből, nem vették fel őket az 1959-ben újjáalakuló Képző- és Iparművészeti Szövetségbe sem. Az 1960-as évek elejének újjáéledő absztrakt vitái pedig azt is jelzik, hogy a desztalinizáció

esztétikai szempontból éppolyan ellentmondásos volt Magyarországon, mint a Szovjetunióban.[46] Az 1960-as évek első harmadában ugyanis az ortodox, „sztálinista" oldal Aradi Nóra és Oelmacher Anna vezetésével még erőteljesen támadta a modernizációt, vagyis Németh Lajos és Körner Éva álláspontját.

A rekuperáció, illetve a modern szocialista kánonformálás egyik legfontosabb dokumentuma Németh Lajos munkássága, illetve esztétikai és politikai horizontja.[47] Németh a desztalinizáció kezdeti időszakában, 1953 és 1956 között egy ideig az MDP KV képzőművészeti alosztályának vezetője volt, és Nagy Imre és Lukács György nézeteivel összhangban igyekezett megreformálni a magyar szocialista realizmust. Az 1956-os forradalom bukása után azonban már nem lépett be az MSZMP-be, elhagyta az államigazgatást, de nem vált kegyvesztetté: a Művelődésügyi Minisztérium által létrehozott Művészettörténeti Dokumentációs Központban dolgozott, és később az ELTE-n tanított. Fülep Lajos tanítványaként a nemzeti és a kommunista művészet összebékítésén, illetve a szocialista realista kánon modernizálásán fáradozott. Az ő – Kállai Ernő által is inspirált – nézőpontja szerint a szürrealisták és a mágikus realisták is értelmezhetővé váltak szocialista realista művészként, ami lehetőséget kínált az olyan tehetséges és kreatív alkotók integrálására, mint Kondor Béla, illetve Csernus Tibor és Lakner László. Az 1960-as évek közepén jelentkező akcionista és konceptualista neoavantgárd azonban már nemcsak Aradi Nóra és Aczél György, de Németh Lajos esztétikai és politikai horizontját is meghaladta.

Amíg Németh az integrációra és a rekuperációra törekedett, addig az 1970-es évektől egy másik kiemelkedően fontos művészettörténeti vállalkozás, Kovalovszky Márta és Kovács Péter kurátori tevékenysége az István Király Múzeumban egy alternatív, „európai" (nyugat-európai) orientációjú magyar kánon láthatóvá tételére irányult, amit szintén az Európai Iskola öröksége határozott meg, de nyitott maradt a hivatalosan neokonstruktivizmusként elkönyvelt új, nyugati modernista trendekre is. A később Iparterv-generációnak elkeresztelt modernista (neokonstruktivista) és neoavantgárd művészek az 1970-es években már nagyjából egyszerre állíthattak ki Nyugaton és itthon (habár inkább vidéken) is. A nyilvánosság azonban még nem jelentette a kanonizálást: műveiket az állami intézmények ritkán vásárolták meg, és a magyar magángyűjtők is inkább csak az 1980-as évektől kezdve fedezték fel munkásságukat – nyugati sikereikkel párhuzamosan. Az Iparterv-generáció esztétikája ma leginkább a kulturális fordítás gesztusaként értelmezhető,[48] az 1970-es, 1980-as évek művészettörténeti narratívája azonban az „igazi", nyugati értelemben is korszerű, kortárs művészet képviselőiként írta le őket a gesztusfestészet, az op-art, a hard edge vagy a post painterly abstraction magyar képviselőiként.

Az Iparterv-generáció esztétikája visszavezet az Európai Iskolához is, illetve az ún. Kassák Körhöz, Gadányi Jenő és Kassák Lajos baráti társaságához. A „nagy öregek" közül Gyarmathyhoz, Kassákhoz és Kornisshoz is jártak az új avantgárd képviselői, akiknek egy része Molnár Sándor zuglói lakásán találkozott rendszeresen. A Zuglói Kör tevékenységét az autonóm, apolitikus művészet ideája jellemezte, Kandinszkij és Klee példája lebegett a szemük előtt, valamint az École de Paris legfrissebb esztétikai eredményeinek (Jean Bazaine, Maurice Estève) integrálása. Ez a lírai absztrakt, elvont művészeti idea aztán a nemzetközi trendekkel és a konstruktivizmus újrafelfedezésével együtt módosult, és az 1970-es évek elejére a szocialista modernizmussal is összeegyeztethető tevékenységgé vált: a rendszer perifériáin gyökeret tudott verni, de jelentős állami támogatásban sohasem részesült. Az állam a fiatal és talán túlságosan is a Nyugat felé orientálódó művészek helyett inkább az idősebb „konstruktivista" művészeket, Hincz Gyulát és Barcsay Jenőt állította a hivatalos diszkurzus fókuszába. A szocialista modernizmus nézőpontjából a fiatal művészek közül Kondor mellett leginkább Csernus és Lakner képviselhette volna a szocialista realizmus modernizált verzióját, amelynek ideológiájával azonban egyikőjük sem azonosult. Mindhárman az állami rekuperáció eltérítésében gondolkodtak, ami végül a kulturális ellenállás narratívájába utalta őket, miközben Csernus és Lakner realizmusa a hatalom mikrofizikája felől nézve szubverzív (de certeau-i értelemben) fogyasztásként és szocialista realista termelésként is értékelhető, hiszen Kondorhoz hasonlóan szocialista témákat ábrázoltak realista és szürrealista eszközökkel.[49]

A Zuglói Körrel párhuzamosan egy másik, mondhatni még modernebb, szintén nyugati eredetű, és valóban (tehát politikai értelemben is) avantgárd esztétika is megjelent Budapesten, ami leginkább dr. Végh László, Szentjóby Tamás és Altorjay Gábor tevékenységéhez kapcsolható.[50] Szentjóby, illetve Erdély Miklós hazai akcionista praxisa azonban csak a magyar ellenkultúrán belül volt ismert, és leginkább még a külföldi kapcsolatokra fogékony Iparterv-generáció közvetítésével jutott külföldi nyilvánossághoz. Ez azonban nem jelentette azt, hogy munkásságuk beépült volna a kelet-európai ellenkultúra nyugati kánonjába, amire csak a kétezres években került sor. Az 1970-es évek elejére azonban Magyarországon is kialakult egy élénk neoavantgárd művészeti nyilvánosság, melyet nemzetközi érdeklődés is kísért, elsősorban

46 *Susan Reid:* (Socialist) Realism Unbound: The Effects of International Encounters on Soviet Art Practice and Discourse in the Khrushchev Thaw. In: Socialist Realisms: Soviet Painting 1920–1970. Eds. Matthew Bown – Matteo Lafranconi. Skira, Milano, 2012. 261–276.

47 *Németh Lajos:* „Szigetet és mentőövet" – Életinterjú, 1986. Szerk. Beke László, Németh Katalin, Pataki Gábor és Timár Árpád. MTA BTK Művészettörténeti Intézet, Bp., 2017.

48 *Dávid Fehér:* Where is the Light? Transformations of Pop Art in Hungary. In: *International Pop.* Eds. Darsie Alexander – Bartholomew Ryan. Minneapolis, Walker Art Center, 2015. 131–148.

49 Vö. *Michel de Certeau:* A cselekvés művészete. A mindennapok leleménye I. (1980) Atlantisz, Bp., 2010.

50 *Kürti Emese:* A szabadság anti-esztétikája. Az első magyarországi happening. Exindex (2014) http://exindex.hu/index.php?l=hu&page=3&id=967. (a letöltés ideje: 2018. júl. 2.).

az osztrák[51] és a német[52] kapcsolatok révén. A neokonstruktivista tendenciák bizonyos mértékig még intézményesülhettek is, 1973-ban Fajó János és Bak Imre létrehozta a Pesti Műhelyt, Fajó pedig 1976-tól a Józsefvárosi Galéria vezetője lett, ahol a konstruktivista művészetet népszerűsítette. Az 1970-es évek első felében Pécsen a Pécsi Műhely (Ficzek Ferenc, Halász Károly, Kismányoki Károly, Pinczehelyi Sándor, Szijártó Kálmán) is megjelenhetett a hivatalos fórumokon, legalábbis konstruktivistának minősíthető alkotásaival. Bizonyos értelemben a Pesti Műhely és a Pécsi Műhely jelentette az állami elismerés (művészetként, nem pedig huliganizmusként vagy államellenes szervezkedésként történő értelmezés) esztétikai végpontját. Az ő táblaképként, illetve szoborként értelmezhető műveik ajándékozás útján bekerülhettek a nagy állami gyűjteményekbe, ahogy a klasszikus modernista magángyűjteményekbe is, az akcionista neoavantgárd viszont nem, őket majd csak a kétezres években fedezi fel a piac, amikor az aktivizmus és az akcionizmus újra divatossá válik a kortárs művészetben is.

Az akcionizmus magyarországi tudományos feldolgozása és kanonizálása azonban nem pusztán a globális piac derivátuma, minthogy a központi figurák, a neoavantgárd kultikus alakjai számtalan tanítványt és követőt hagytak hátra maguk után. A hazai feldolgozás motorjai azok a művészek és művészettörténészek lettek, akik a rendszerváltás után állami és akadémiai pozíciókba kerültek, és tanítványaikat is a neoavantgárd kutatására biztatták: így derült fény olyan legendákra, mint Beke László *Elképzelés* kiállítása, Pauer Gyula *Pszeudó*ja, Halász Péter *Lakásszínháza*, Erdély és Maurer *Kreativitási gyakorlata*, illetve a Rózsa Presszó társasága. Ezek az egyetemi és akadémiai kutatások irányították rá a figyelmet a neoavantgárd archiválására, vagyis azokra a lényegében személyes archívumokra, amelyek közül Galántai György Artpoolja (1979-től) vált a legismertebbé.[53] A rendszerváltás után hazatérő emigráns művészek is élénkítően hatottak a diszkurzusra, különösen Szentjóby Tamás és Najmányi László, akinek archívuma a Spions és a szintén legendássá vált Molnár Gergely kutatásának legfontosabb forrása lett. Molnár a kulturális oppozíció egyik szélső pontjaként már nem is az akcionizmust, hanem a rockzenei koncertet tekintette a neoavantgárd korszerű médiumának.[54] Ez a fajta ellenállás ráadásul már nem is annyira a művészettörténet, mint inkább a kultúratudomány felől diszkurziválódott, ami a képzőművészeti praxist integrálta az életvilágba, a bulik, a koncertek, a fesztiválok, a „punk" underground oppozíció (Vágtázó Halottkémek, A. E. Bizottság, URH, Európa Kiadó, Kontroll Csoport) kultúrájába. Amíg az Artpool vagy Beke László Archívuma a neoavantgárd, ellenkulturális műgyűjtés szisztematikus, de speciális (inkább mail art, konceptuális művészet, fotográfia, dokumentumok, kiadványok, mintsem hagyományos műtárgyak) jellegére mutat rá, addig egy másik archívum, St.Auby Tamás *HI2M – Hordozható Intelligenciafokozó Múzeuma* (2003) a kultikus művészettörténet korlátait is érzékelteti, hiszen Szentjóby éppen az olyan „művészettörténet-hamisítók" ellen kívánt fellépni, akik kulcsszerepet játszottak a neoavantgárd ellenkultúra magyar narratívájának intézményesülésében.[55] Az intézményesülésben az avantgárd művészettörténet mellett az állami művészképzés „forradalma" is kiemelten fontos tényezőnek tekinthető, melynek során az Iparterv-generáció, a Rózsa Presszó és az Indigo csoport egyes képviselői is katedrákat kaptak. A Kádár-kor alaposabb, mikrotörténeti (politikai és esztétikai) kutatása azonban abba az irányba mutat, hogy az ellenkultúra és a hivatalos kultúra intézményesült dichotómiája ma már nem tartható fenn. Ezt jelzi például a „Pesti" fedőnevű ügynök és Bódy Gábor azonossága, illetve Végh László élete, aki úgy szervezte a neoavantgárdot, hogy közben jelentett is róla. De ezt jelzi a szocialista realizmus korábban monolitnak tekintett esztétikájának újabb keletű dekonstrukciója is, amely arra törekszik, hogy feltárja az ellenállás és a szubverzió olyan rafinált formáit, amelyek korábban elsüllyedtek a kollaboráció fekete lyukra emlékeztető kútjában.

51 Gáyor Tibor osztrák állampolgár is volt, Maurer Dóra és ő sok időt töltött Bécsben, részben ott éltek.

52 *Klaus Groh:* Aktuelle Kunst in Osteuropa. Dumont, Köln 1972. Később DAAD-ösztöndíjak.

53 Artpool: The Experimental Art Archive of East-Central Europe. Eds. György Galántai – Júlia Klaniczay. Artpool, Bp., 2013.

54 *K. Horváth Zsolt:* A gyűlölet múzeuma, Spions 1977–1978. Korall 11. (2010) 39. sz. 119–144.

Irodalom

After the Wall: Art and Culture in Post-Communist Europe. Eds. Bojana Pejić – David Elliott. Moderna Museet, Stockholm, 1999.

A kettős beszéden innen és túl. Művészet Magyarországon, 1956–1980. Szerk. Sasvári Edit – Hornyik Sándor – Turai Hedvig. Vince, Bp., 2018.

András, Edit: Blind Spot of the New Critical Theory. Notes on the Theory of Self Colonization. Exindex (2004), http://exindex.hu/index.php?l=en&page=3&id=245 (a letöltés ideje: 2018. júl. 2.).

András Edit: Kulturális átöltözés. Művészet a szocializmus romjain. Argumentum, Bp., 2009.

Andrási Gábor – Pataki Gábor – Szűcs György – Zwickl András: Magyar képzőművészet a XX. században. Corvina, Bp., 1999.

Apor Péter: Elképzelt köztársaság. A Tanácsköztársaság utóélete, 1945–1989. MTA Történettudományi Intézete, Bp., 2014.

Aradi Nóra: Szocialista képzőművészet története. Corvina, Bp., 1970.

Aspekte/Positionen: 50 Jahre Kunst aus Mitteleuropa. Ed. Lóránd Hegyi. MUMOK, Wien, 1999.

55 A neoavantgárd magyarországi kanonizálását megalapozó *Hatvanas évek – új törekvések a magyar képzőművészetben* című kiállítást Beke László, Dévényi István és Nagy Ildikó rendezte 1991-ben. A kiállítást hároméves előkészítő munka (mélyinterjúk a művészekkel és a művészettörténészekkel) előzte meg, de megnyitása után számos kritika érte. A HI2M létrehozását az *Aspekte/Positionen* budapesti bemutatása inspirálta, amelynek – a *Hatvanas évek* kiállítással korreláló – magyar anyagát Néray Katalin válogatta.

Az ebéd (In memoriam Batu kán). Szerk. László Zsuzsa – St.Turba Tamás. tranzit.hu, Bp., 2011.

Beke László: Tűrni, tiltani, támogatni. A hetvenes évek, In: A második nyilvánosság. XX. századi magyar művészet. Szerk. Hans Knoll. Enciklopédia, Bp., 2002. 228–247.

Beke László: Elképzelés. A magyar konceptművészet kezdetei – Beke László gyűjteménye, 1971. OSAS – tranzit.hu, Bp., 2008.

Bernáth Aurél: A Szinyei Társaság és művészetünk útja. Válasz (1947) 3. sz.

Bishop, Claire: Artificial Hells: Participatory Art and the Politics of Spectatorship. Verso, London, 2012.

Book-Marks. Ed. Katalin Székely. Distanz, Köln, 2015.

Buchloh, Benjamin H.: Neo-Avantgarde and Culture Industry. MIT Press, Cambridge, 2003.

Buck-Morss, Susan: Dreamworld and Catastrophe: The Passing of Mass Utopia East and West. MIT Press, Cambridge, 2000.

Bürger, Peter: Az avantgárd elmélete (1974). Universitas, Szeged, 2011.

Certeau, Michel de: A cselekvés művészete. A mindennapok leleménye I. Atlantisz, Bp., 2010.

Clark, Katerina: The Soviet Novel: History as Ritual. Indiana UP, Bloomington, 1981.

Cold War Modern: Design, 1945–1970. Ed. David Crowley. Victoria and Albert Museum, London, 2008.

Debord, Guy: Megjegyzések a spektákulum társadalmához. Műcsarnok, Bp., 2011.

Dobrenko, Evgeny: Political Economy of Socialist Realism. Yale UP, New Haven, 2007.

Everyday Life in Revolutionary Russia: Taking the Revoution Inside. Eds. Christina Kiaer – Eric Naiman. Indiana University Press, Bloomington, 2006.

Fehér, Dávid: Where is the Light? Transformations of Pop Art in Hungary. In: *International Pop*. Ed. Darsie Alexander – Bartholomew Ryan. Minneapolis, Walker Art Center, 2015. 131–148.

Fitzpatrick, Sheila: Cultural Front: Power and Culture in Revolutionary Russia. Cornell UP, Ithaca, 1992.

Former West: Art and the Contemporary after 1989. Ed. Maria Hlavajova – Simon Seikh. MIT Press, Cambridge, 2016.

Foster, Hal: What's Neo about the Neo-Avant-Garde? October (1994) 3. sz. 5–32.

Foucault, Michel: A szexualitás története III. Törődés önmagunkkal. Atlantisz, Bp., 2001.

Fowkes, Maja and Reuben: The Institutionalisation and De-Institutionalisation of Hungarian Neo-Avant-Garde and Contemporary Art. Tate Papers, 26, 2016, https://www.tate.org.uk/research/publications/tate-papers/26/placing-bookmarks (a letöltés ideje: 2018. júl. 2.).

Gender Check: Femininity and Masculinity in the Art of Eastern Europe. Ed. Bojana Pejić. MUMOK, 2009.

Gray, Camilla: The Great Experiment: Russian Art, 1863–1922. Abrams, New York, 1962.

Groh, Klaus: Aktuelle Kunst in Osteuropa. DuMont, Köln, 1972.

Groys, Boris: Gesamtkunstwerk Stalin. Hanser, München–Wien, 1988.

György Péter: A hatalom képzelete. Állami kultúra és művészet, 1957–1980. Magvető, Bp., 2014.

György Péter: Kádár köpönyege. Magvető, Bp., 2005.

Havasréti József: Alternatív regiszterek. A kulturális ellenállás formái a magyar neoavantgárdban. Typotex, Bp., 2006.

Havasréti József: Széteső dichotómiák. Színterek és diskurzusok a magyar neoavantgárdban. Gondolat Kiadói Kör, Bp., 2009.

Hellbeck, Jochen: Revolution on my Mind. Writing a Diary under Stalin. Harvard University Press, Cambridge, 2006.

Hornyik Sándor: Deconstructing Dreamworlds. Acta Historiae Artium 56. (2015) 105–116.

Horváth György: Kortárs művészet a magyar múzeumokban és az állami vásárlások 1945–1980. In: Kortárs művészet múzeumi gyűjteményekben, 1988–1999. Képzőművészeti Lektorátus, Bp., 2001.

Horváth Sándor: A kapu és a határ. Mindennapi Sztálinváros. MTA Történettudományi Intézete, Bp., 2004.

Impossible Histories: Historical Avant-Gardes, Neo-Avant-Gardes, and Post-Avant-Gardes in Yugoslavia 1918–1991. Eds. Dubravka Djurić – Miško Šuvaković. MIT Press, Cambridge, 2003.

K. Horváth Zsolt: A gyűlölet múzeuma, Spions 1977–1978. Korall 11. (2010) 39. sz. 119–144.

K. Horváth Zsolt: Kívül. Peremhelyzet és habitus formálódása Mérei Ferenc élettörténetében. PhD-disszertáció, Bp., 2011.

Kemp-Welch, Klara: Antipolitics in Central European Art: Reticence as Dissidence under Post-Totalitarian Rule, 1956–1989. Tauris, London, 2014.

Kiaer, Christina: Imagine no Possessions: The Socialist Objects of Russian Constructivism. MIT Press, Cambridge, 2005.

Kjosszev, Alekszandr: Megjegyzések az önmagukat kolonializáló kultúrákról. Magyar Lettre 37. (2000) 2. sz. http://epa.oszk.hu/00000/00012/00021/kjossz.htm (a letöltés ideje: 2018. júl. 12.).

Kotkin, Stephen: Magnetic Mountain: Stalinism as Civilization. University of California Press, Berkeley, 1995.

Kreativitási gyakorlatok, FAFEJ, Indigo. Erdély Miklós művészetpedagógiája. Szerk. Hornyik Sándor – Szőke Annamária. Gondolat – MTA Művészettörténeti Intézet, Bp., 2008.

Kürti Emese: Experimentalizmus, avantgárd és közösségi hálózatok. Dr. Végh László és köre. PhD-disszertáció, Bp., 2015.

Lukács György: Az absztrakt művészet magyar elméletei. Fórum (1947) 9. sz.

Majtényi György: „De elmehet a Kádár Jani a picsába!" Reziliencia az államszocializmusban. Replika 94. (2015) 92–112.

Majtényi György: K-vonal. Uralmi elit és luxus a szocializmusban. Nyitott Könyvműhely, Bp., 2009.

Mindennapok Rákosi és Kádár korában. Szerk. Horváth Sándor. Nyitott Könyvműhely, Bp., 2008.

Moore, David Chioni: Vajon a poszt- a posztkoloniálisban ugyanaz, mint a posztszovjetben? 2000 (2008) 9. sz. http://ketezer.hu/2008/09/vajon-a-poszt-a-posztkolonialisban-ugyanaz-mint-a-posztszovjetben/ (a letöltés ideje: 2018. júl. 12.).

Németh Lajos: „Szigetet és mentőövet" – Életinterjú, 1986. Szerk. Beke László – Németh Katalin – Pataki Gábor. MTA BTK Művészettörténeti Intézet, Bp., 2017.

Parallel Chronologies: An Archive of East European Exhibitions. Eds. Dóra Hegyi – Zsuzsa László http://tranzit.org/exhibitionarchive/ (a letöltés ideje: 2018. júl. 2.).

Piotrowski, Piotr: Art and Democracy in Post-Communist Europe. Reaktion, London, 2014.
Piotrowski, Piotr: In the Shadow of Yalta: Art and Avant-Garde in Eastern Europe 1945–1989. Reaktion, London, 2011.
Postwar: Art Between the Pacific and the Atlantic, 1945–1965. Eds. Okwui Enwezor – Katy Siegel – Ulrich Wilmes. Prestel, München, 2016.
Reid, Susan: (Socialist) Realism Unbound: The Effects of International Encounters on Soviet Art Practice and Discourse in the Khrushchev Thaw. In: Socialist Realisms: Soviet Painting 1920–1970. Eds. Matthew Bown – Matteo Lafranconi. Skira, Milano, 2012. 261–276.
Reid, Susan: The Soviet „Contemporary Style": A Socialist Modernism. In: Different Modernisms, Different Avant-Gardes: Problems in Central and Eastern European Art after World War II. KUMU, Tallinn, 2009. 71–112.
Sári B. László: A hattyú és a görény. Pesti Kalligram, Bp., 2006.
Sasvári Edit: „A mi kultúránk nem lehet más itthon, mint külföldön." Kassák Lajos 1960-as párizsi kiállítása. Művészettörténeti Értesítő (2010) 1. sz. 61–70.
Scheibner Tamás: A magyar irodalomtudomány szovjetizálása. Ráció, Bp., 2014.
Socialist Realisms: Great Soviet Painting, 1920–1970. Ed. Matthew Bown. Skira, Milano, 2012.
Socialist Spaces: Sites of Everyday Life in the Eastern Bloc. Eds. David Crawley – Susan Reid. Berg, Oxford, 2002.
Szabolcsi Miklós: József Attila, Derkovits Gyula, Bartók Béla. Irodalomtörténeti Közlemények (1958) 4. sz. 440–461.
Szolláth Dávid: A kommunista aszkétizmus esztétikája. Balassi, Bp., 2011.
Szőke Annamária: Pauer. MTA Művészettörténeti Intézet, Bp., 2005.
The Tradition of Constructivism. Ed. Stephen Bann. Thames and Hudson, London – New York, 1974.
Timár Katalin: Is Your Pop Our Pop? The History of Art as a Self-Colonizing Tool. Artmargins (2002), http://www.artmargins.com/index.php/8-archive/323-is-your-pop-our-pop-the-histor (a letöltés ideje: 2018. júl. 2.).
Tóth Eszter Zsófia: Kádár leányai. Nők a szocialista időszakban. Nyitott Könyvműhely, Bp., 2010.
Törvénytelen avantgárd. Galántai György balatonboglári kápolnaműterme. Szerk. Klaniczay Júlia – Sasvári Edit. Artpool–Balassi, Bp., 2003.
Turai Hedvig: Bekerülhetnek-e a nők a „nagy művészek" közé? És milyen áron? In: A kettős beszéden innen és túl. Művészet Magyarországon, 1956–1980. Szerk. Sasvári Edit – Hornyik Sándor – Turai Hedvig. Vince, Bp., 2018. 251–272.
What Keeps Mankind Alive? 11th Istanbul Biennale, curated by WHW. Istanbul, 2009.
White, Hayden: A történelem terhe. (1978) Századvég, Bp., 1997.

LÁSZLÓ ZSUZSA

Párhuzamos kronológiák Kelet-Európában – a kulturális ellenállás paradigmájának dilemmái

A gyűjteményeken innen és túl

A tranzit.hu kortárs művészeti program 2005-ben indult el Magyarországon, a tranzit.org régiós hálózat részeként, csehországi, szlovákiai és ausztriai irodákat követve. (A hálózat 2011-ben három romániai irodával bővült.) A felkért kortárs művészeti szakemberek arra kaptak lehetőséget, hogy a meglévő intézményrendszerrel párhuzamosan, a helyi kortárs szcéna szükségleteit figyelembe véve alakítsanak ki egy formátumokkal és témákkal kísérletező programot. A tranzit egyesületi formában működik, finanszírozását és programját civil szervezetként évente nyilvánosságra hozza, ugyanakkor szerepét tekintve az elmúlt tíz év során független kisintézménnyé nőtte ki magát. Pénzügyi hátterét elsősorban az ERSTE Alapítvány és külföldi pályázatok biztosítják, ami a magyar kulturális-finanszírozási rendszertől nem függő, kritikai szakmai programot tesz lehetővé. Ennek az önállóságnak külön jelentősége van, mivel a 2010 óta pozícióban lévő kormány politikájával, kulturális döntéseivel és ezek következményeivel szemben is állást tud foglalni.

A tranzit hálózat pozíciója több szempontból hasonlítható az 1990-es években a kelet-európai régió egyes országaiban működő Soros Kortárs Művészeti Központok helyzetéhez és szerepéhez. Az 1990-es években a Soros Alapítvány vezette be Magyarországon a kortárs művészet új nemzetközi diskurzusokhoz kapcsolódó fogalmát és működési formát kurátori koncepcióra épülő kiállítások, konferenciák és kiadványok formájában.[1] A 2000-es években a kelet-európai Soros-alapítványok fókusza a kortárs művészettől az oktatás, a kisebbségek és az emberi jogi mozgalmak felé fordult.[2] Az ekkor induló tranzit-projekt egy olyan, az átalakulás különböző fázisaiban megrekedt

1 *Nagy Kristóf:* A Soros Alapítvány képzőművészeti támogatásai Magyarországon. A nyolcvanas évek második felének tendenciái. Fordulat 21. (2014) 192–215.

2 *Ana Peraica:* Ein Wandel in der Repräsentation des Arbeiters Vom Sozialistischen Realismus zum „Soros-Realismus." Springerin Hefte für Gegenwartskunst 12. (2006) 3. sz. 30–32.; *Vladan Jeremić – Rena Rädle:* From Soros Realism to Creative Class. Psychogeographical Research, MSUV, Novi Sad, 2009. 125–134. http://www.csi-platforma.org/sites/csi-platforma.org/files/tekstovi/jeremic-raedle-from%20soros%20realism%20to%20creative%20class.pdf (a letöltés ideje: 2018. aug. 15.).

kelet-európai művészeti intézményrendszerre reagált, amely még mindig kevés szerepet tudott vállalni a lokális művészek és kulturális termékek nemzetközi jelenlétében, valamint a művészi és kurátori szakma professzionalizálódásában. Ezekre a hiátusokra tudtak rugalmasan válaszolni a tranzit-irodák évente újrafogalmazható szakmai programjai. Magyarországon a tranzit első fontos projektjei a Művészetelméleti és gyakorlati szabadiskola és a tranzitblog voltak. Az előbbi egyfajta informális kurátorképzésként meghívott nemzetközi előadók nyitott, többnapos szemináriumain keresztül kínált betekintést különböző aktuális diskurzusokba és a művészeti világ működésébe, és nyújtott kapcsolatépítési lehetőségeket. A tranzitblog pedig olyan online kritikai platform, amely a társadalomtudományok, a szubkultúrák és az aktivizmus területéről új szerzőket, témákat és közönségeket kapcsolt be a művészeti diskurzusba.

A tranzit-programok egyfajta komplementer viszonyt alakítottak ki fő partnerük, az ERSTE Alapítvány által kezelt Kontakt gyűjteménnyel, amely hasonló módon a Közép- és Délkelet-Európa volt szocialista országainak konceptuális művészetével foglalkozik az 1950-es évekig visszamenően. Miközben a helyi tranzit-irodák olyan diskurzusok, témák felvetői, amelyek a gyűjtés irányaira, a gyűjtemény kommunikációjára is hatással vannak, a tranzit.hu számos projektje a műtárgyakra épülő művészetfogalom ellenpontozásával foglalkozik. Ilyen szemléletű kutatás eredménye volt a kelet-európai művészek műként, művészet- és társadalomkritikaként megfogalmazott írásait összegyűjtő művészszöveg-antológia,[3] illetve a Beke László *Elképzelés* című gyűjteményéből készült angol nyelvű publikáció,[4] valamint számos, a művészeti tevékenységet pedagógiai vagy politikai kontextusba helyező projekt.

Párhuzamos kronológiák

A *Párhuzamos kronológiák* kutatási projektet 2009-ben kezdtük azzal a céllal, hogy újragondoljuk a 20. század második felének kelet-európai művészettörténetét azokra az innovatív művészi tevékenységekre és politikai potenciáljukra összpontosítva, amelyek az 1960-as, 1970-es években újraértelmezték a kiállítás fogalmát. Több fázis és bemutatási forma után a kutatásunk eredményeit egy online archívumban hozzuk nyilvánosságra, melyet nemzetközi szakértők bevonásával folyamatosan bővítünk.

A *Párhuzamos kronológiák* a kiállítást mint önálló kulturális jelenséget és műfajt vizsgálja, a kelet-közép-európai régió államszocialista időszakában. A projekt szakítani kíván azokkal a nemzetközi kiállításszervezői és publikációs gyakorlatokkal, amelyek vagy figyelmen kívül hagyják, vagy egzotikumként mutatják be ezt a területet. Ezért a szakmai kapcsolatok, kiállítások, események és művészeti helyszínek összefüggéseit mutatjuk be, a korszakból származó műtárgyak puszta kiállítása helyett. A kronológiák meghatározó szerepet játszanak abban, hogy marginálisnak tűnő események történelmi narratívák és kánonok részévé váljanak. Különösen igaz ez azokra a kelet-európai eseményekre, amelyek az 1960–1970-es években az ún. második nyilvánosságban történtek.

Az első *Párhuzamos kronológiák* kiállítást előkészítő kutatás során igyekeztünk összegyűjteni és összehasonlítani a korszak magyarországi művészetének összes eddig megjelent kronológiáját, kezdve a Galántai György balatonboglári kápolnaműtermének meghívóin összegyűjtött eseménylistákkal, egészen a rendszerváltás után megjelent kiadványokig.[5] A korszakról publikált legtöbb kronológia Maurer Dórának az 1980-as wilhelmshaveni *Künstler aus Ungarn* című kiállítás katalógusához összeállított, remekül illusztrált magyarországi avantgárd kronológiakísérletére épül.[6] Maurer kortársként követte figyelemmel és rögzítette az eseményeket, a korszakra jellemző módon művészként művészettörténészi szerepet is magára vállalva.

A rendszerváltás előtti időszakban a kiállítási közintézmények működésében kivételt jelentett a székesfehérvári István Király Múzeum két művészettörténészének, Kovalovszky Mártának és Kovács Péternek a tevékenysége. Ők az 1960-as években indították el *A 20. század magyar művészete* című kiállítássorozatot, melyben egy-egy korszakot az általuk megfogalmazott tendenciák szerint írtak le és mutattak be. A kiállításokat katalógusok kísérték, amelyekben a korszak pontos kronológiáját és bibliográfiáját is közölték. Bár a kiállítások alapvetően hagyományos műtárgyakat mutattak be, először ezekben a katalógusokban közölt kronológiákban kezdődött meg az ún. nem hivatalos események integrációja a művészettörténetbe.

A rendszerváltás után a történeti revíziók igénye a művészet területén is megjelent. Ugyanakkor a progresszív művészeti irányzatok, valamint az eseménydokumentációk bemutatásának módszertana lassan alakult ki. 1991-ben a Magyar Nemzeti Galéria *Hatvanas évek – Új törekvések a magyar képzőművészetben* című kiállítása és annak katalógusa a rendszerváltás előtti művészet feldolgozásának fontos, ugyanakkor sokat vitatott referenciapontja. A kiállítást egyrészt a progresszív irányzatok töredékes bemutatása, másrészt a hivatalos és nem hivatalos művészet teljes skálájának hiánya miatt sokan támadták.[7] A kiállításhoz kapcsolódó katalógusban a kronológia szerint rendezett

3 Art Always Has Its Consequences Artists' Texts from Croatia, Hungary, Poland, Serbia, 1947–2009. tranzit.hu – Sternberg Press, Bp.–Berlin, 2011.

4 Imagination/Idea. The Beginning of Hungarian Conceptual Art: The László Beke Collection, 1971. JRP-Ringier – tranzit.hu, Zürich, 2014.

5 Például a Global Conceptualism (Queens Museum of Art, New York, 1999. 223–240.), illetve a Második nyilvánosság (Enciklopédia, Bp., 2002. 396–405.) című kiadványokban megjelent kronológiák.

6 *Maurer Dóra:* Versuch einer Chronologie der Avantgarde-Bewegung in Ungarn 1966–1980. In: Künstler aus Ungarn (katalógus). Kunsthalle Wilhelmshaven, 1980. 8–21.

7 *Forgács Éva:* Mától kezdve így volt? Hatvanas évek. BUKSZ (1991) 2. sz. 156.; *György Péter:* Mostantól fogva ez lesz a múlt: hatvanas évek. Holmi (1991) 6. sz. 789–800.; *Perneczky Géza:* Hideg

Dokumentumok fejezet számos, korábban mindössze privát archívumokban fellelhető fotót és dokumentumot közölt a korszakból.[8] Az utóbbi két évtizedben természetesen számos további kronológia igyekezett az 1960-as, 1970-es évek „láthatatlan" művészeti eseményeinek feltárására, mely kronológiák jellemzően egy adott dokumentumarchívum anyagára épülnek (például Artpool, c3),[9] vagy önálló művészeti projektekhez kapcsolódnak.[10]

Mivel a kutatás során számos, az 1960-as, 1970-es évek művészeti eseményeiről kialakult ellentmondó, egymással vitában álló olvasattal és emlékezettel találkoztunk, egy e-mailes körkérdés segítségével különböző generációkhoz és szubkultúrákhoz tartozó művészeti szereplők saját nézőpontból megírt eseménytörténeteit is összegyűjtöttük. Nem volt célunk, hogy az egyéni nézőpontok szintéziséből, illetve összehangolásából objektív történetet vázoljunk fel. Inkább a különbözőségek és hasonlóságok jellemző mintáit, a vakfoltokat és a legendákat igyekeztünk nyomon követni és feltérképezni. A hozzávetőleg 40 beérkezett válaszból[11] és hozzászólásból kiderült, hogy a korszak szereplői elsősorban kevés átfedéssel a saját tevékenységük, első kézből szerzett tapasztalataik alapján értelmezik a korszakot, kizárólag a párhuzamos kultúra eseményeit figyelembe véve. Az egy-két generációval fiatalabbak ugyanakkor szükségesnek látták a különböző kulturális mezők összefüggéseire is felhívni a figyelmet.

Andrási Gábor: *A szóban forgó időszak megközelítésekor szerintem „féloldalas" képet eredményez az az előfeltevés, hogy „a legtöbb progresszív esemény a nem hivatalos kiállítóhelyek szürke zónájában történt". A korszak képét együttesen és párhuzamosan formálták és határozták meg a hivatalos kultúrpolitika „liberalizmusát" bizonyítani kívánó kiállítások és a hasonló szellemű állami könyvkiadás, meg a nem hivatalos színtér megnyilvánulásai. A valóságos, mindennapi életben ez a két szféra el is különült egymástól, de egyidejűleg közös, „rendelkezésre álló" kulturális teret is létrehozott, és bizonyos átjárásokat is megengedett (például „avantgárd" művészek műcsarnoki kiállításai, köztéri és murális megbízásai az 1970-es évektől). Ezért az én személyes listámban vannak „hivatalos" események és számomra kulcsfontosságú könyvek is.*

Azok viszont, akik a rendszerváltás után kezdték a szakmai pályafutásukat, vagy visszautasították információhiányra hivatkozva a kérdést, vagy esetlegesen megtalált dokumentumok, anekdoták és kronológiák alapján tett tájékozódási kísérletekről számoltak be:

Erhardt Miklós: *Nemigen tudok mit mondani. [...] Az időszakban egyrészt szomorú elszigeteltséget látok, másrészt ambivalens legendáriumot.*

Saját kronológiánk létrehozásakor az események kiválogatásának fő szempontja azt volt, hogy megnézzük, bizonyos események mitől lesznek fontosak már a maguk idejében, és válnak anekdoták, legendák tárgyává, míg mások elfelejtődnek, vagy csak egy későbbi kontextusból visszatekintve kapnak jelentőséget. Arra voltunk kíváncsiak, hogy a korszak politikai és társadalmi viszonyai a progresszív művészeti megnyilvánulások számára milyen megjelenési lehetőséget tettek lehetővé, ezek hogyan kapcsolódtak a nemzetközi folyamatokhoz, áramlatokhoz, és hogyan határozták meg a művészet nyilvánosságát.

A kutatás első nyilvános fázisát az „Art Always Has Its Consequences" című nemzetközi együttműködés *A kiállítások láthatatlan története* programsorozatának keretében 2009-ben Budapesten, egy szimpózium és egy dokumentációs kiállítás formájában mutattuk be.[12] A kiállításon két, a neoavantgárd korszakkal foglalkozó archívum volt látható, Belgrádból és Újvidékről. A prelom kollektíva az SKC, a belgrádi ifjúsági kultúrház néhány jelentős eseményét dolgozta fel az 1970-es évekből, míg a kuda.org médiaközpont az újvidéki neoavantgárd legfontosabb dokumentumait gyűjtötte össze. A kiállítás harmadik része az 1960-as, 1970-es évek progresszív magyarországi eseményeinek egy lehetséges kronológiáját mutatta be az Artpool és művészek, művészettörténészek személyes archívumaiból származó dokumentumok segítségével. A következő évben a karsruhei Kunstvereinban mutattuk be a magyarországi kronológiát, ez alkalommal már Kaszás Tamással együttműködve, egységes kiállításépítészeti keretben. 2010 és 2012 között egy új nemzetközi együttműködés részeként három balti és egy lengyel intézménnyel[13] folytattuk a kutatást, és 2011-ben, a Riga Art Space-ben állítottuk ki a feldolgozott dokumentációkat. A magyar művészeti színtér kronológiáját ez alkalomból egy újságformát idéző plakátkatalógusba szerkesztettük, amelynek printjeit a

víz. Vita a „Hatvanas évek" című kiállítással. Kritika 1991. június, 6. sz. 22–23.; *Körner Éva:* Milyenek is voltak azok a hatvanas évek? Art. Das Kunstmagazin. Magyar melléklet (1991) 8. sz. 8–9., 9. sz. 8–9., 10. sz. 8–9.

8 Hatvanas évek. Új törekvések a magyar képzőművészetben. Kiállítás a Magyar Nemzeti Galériában, 1991. március 14. – június 30. A dokumentumfotókat válogatta és a kiadványt szerkesztette Nagy Ildikó. Képzőművészeti – Magyar Nemzeti Galéria, Bp., 1991. A katalógus fontos szövegeket tartalmaz a korszak egyéb kulturális területeit, így az irodalmat, zenét, műgyűjtést stb. bemutatva, és forrásértékű interjúkat a korszak meghatározó kulturális szereplőivel, köztük képzőművészekkel is.

9 A politika, a tudomány és a művészet 1963-tól 89-ig. http://artpool.hu/kontextus/kronologia/1963.html (a letöltés ideje: 2018. júl. 29.); Az 1966–1980 közötti magyarországi avant-garde művészet kronológia kísérlete. http://www.c3.hu/collection/koncept/index2.html (a letöltés ideje: 2018. júl. 29.).

10 NETRAF a Hordozható Intelligencia Fokozó Múzeummal, a Kis Varsó az Only Artist projekttel és nemzetközi szinten az Irwin az East Art Mappel. Hordozható Intelligencia Fokozó Múzeum – A Pop Art, a Conceptual Art és az Akcionizmus Magyarországon a 60-as években (1956–1976) NETRAF ügynök: St.Auby Tamás.

11 Párhuzamos kronológiák. http://hu.tranzit.org/files/Korkerdes-valaszok.pdf (a letöltés ideje 2018. júl. 29.).

12 Partnerek: new media center_kuda.org (Újvidék), tranzit.hu (Budapest), Muzeum Sztuki (Łódź) és What, How & for Whom (Zagreb), projektkatalógus: Art Always Has Its Consequences. WHW, Zagreb, 2010.

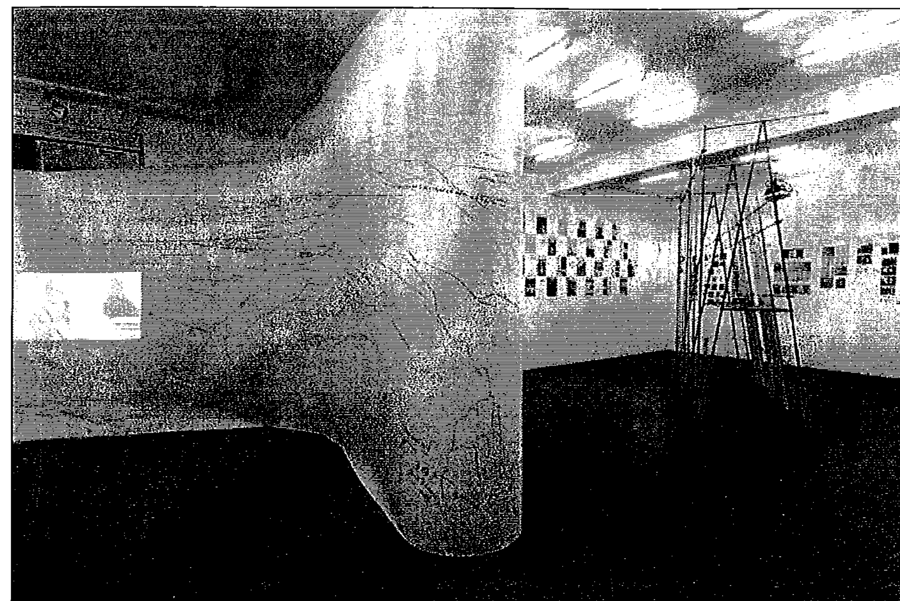
13 A rigai Kortárs Művészeti Központ (LCCA), a tallinni Művészettörténeti Intézet; a vilniusi Nemzeti Galéria és a gdański Instytut Sztuki Wyspa.

kiállításon mozgóképek és multiplikák egészítették ki.[14] Az újságforma felidézte az események és művek közvetlen válaszát létrejöttük korának valóságára, emellett az is célja volt, hogy ezen progresszív gyakorlatok hiányzó nyilvánosságára felhívja a figyelmet.

Az online archívum 2012-ben jött létre, azóta folyamatosan bővül, és jelenleg 10 kronológiát tartalmaz, amelyeket az ex-jugoszláv, lengyel, magyar, szlovák, és szovjet művészeti szinterek történetével foglalkozó kurátorok állítottak össze. A szerzőiket arra kérjük, hogy a kiállítástörténeti megközelítést követve törekedjenek a különböző körülmények, motivációk és szándékok összetettségének kibontására, több egymást ellenpontozó, akár szubjektív nézőpont bemutatásával. Ezt az elvárást ugyanakkor nehéz olyankor teljesíteni, amikor a bemutatandó művészeti szcéna autonómiájáért, legitimitásáért folytatott küzdelem még nem zárult le, így ez az emancipációs szándék felülírja az autonómiát és legitimitást korlátozó kulturális gyakorlatok belső logikájának feltárását. A jelen országhatárok és a vizsgált időszak – a II. világháború végétől az 1980-as, 1990-es évek fordulóján bekövetkezett rendszerváltozásokig – kulturális térképe közötti eltérések külön értelmezést igényeltek. Egyrészt a korszak szocialista államai számos „nemzeti" és etnikai kulturális identitás autonómiáját korlátozták, az így kialakult kulturális hegemóniákat ma már visszamenőleg is szükséges revideálni. Ugyanakkor ez a revizionizmus komoly ideológiai veszélyeket is rejt: volt olyan szerző, Jelena Vesić,[15] aki elutasította a nacionalizmust sugalló „szerb művészet" kategóriát, és inkább egy belgrádi progresszív intézmény, az Ifjúsági Kultúrház tevékenységével foglalkozott. Ugyanakkor mások számára fontos volt, hogy a korszakban marginális helyzetű művészeti szintereket, például a „fehérorosz avantgárdot" emancipáljanak a „saját" történetük megkonstruálásával. Bár Csehszlovákiában sem tűnt el a külön cseh és szlovák identitás, az ország 1992-es szétválása után Szlovákiában már nemcsak régiós sajátosságként hangsúlyozták a pozsonyi konceptualizmus jelentőségét, hanem fontos eleme lett az új önálló szlovák identitásnak is.

A kronológiák hozzávetőlegesen tíz művészeti esemény dokumentumaiból, adataiból (dátum, résztvevők-szervezők, helyszín) és hosszabb-rövidebb leírásaiból állnak össze, amelyeket egy nagyobb lélegzetű narratíva köt össze, szándékaink szerint mintegy tárlatvezetésként a kronológiák dokumentumaiból összeálló virtuális kiállításban. Minden kronológiai tételhez tartozik képgaléria az eseményről készült fotókból, illetve a kapcsolódó nyomtatványok fakszimiléiből, amelyeket esetenként mozgóképes és szöveges dokumentumok (interjúk, visszaemlékezések, kiállításkritikák, vendégkönyvbejegyzések, levelek, ügynökjelentések, kiállításkoncepciók, manifesztók, művészszövegek, szövegkönyvek) egészítenek ki. A weboldalon a tíz kronológia egyfajta visszadátumozott, többszerzős blogként, postoknak megfelelő eseménybejegyzésekből álló online archívumot alkot. A jelenleg feltöltött 102 eseménybejegyzés rendezhető és áttekinthető szerző, dátum, földrajzi hely, valamint a résztvevők szerint. A bejegyzésekhez a szerzők, illetve a szerkesztők tematikai kulcsszavakat rendelnek, amelyek nemcsak művészettörténeti fogalmakkal hozzák összefüggésbe az eseményeket, hanem kifejezetten a kiállítástörténet mint önálló diszciplína szempontjait igyekeznek érvényesíteni. A leggyakrabban indexelt kulcsszavak: absztrakt művészet, avantgárd, cenzúra, environment/installáció, gender, festészet, félnyilvános, helyspecifikus, intézménykritika, irónia, kollektív akció, konceptuális művészet, nemzetközi network, performansz, politikai reflexió.

Elindulása óta az online archívum több kiállításon szerepelt, elsőként 2014-ben a New York-i New Museumban bemutatott *Beszámoló egy űrhajómodul felépítéséről* című projekt keretében,[16] videó formájában.[17] Az archívum volt a kiindulópontja az 2016-ban, a pozsonyi tranzit.sk-ban Petra Feriancovával együttműködésben megvalósított *Sitting Together* kiállításnak *(1. kép),*

1. kép. ***Sitting Together*** **kiállítás (2016)**

14 *Dóra Hegyi – Zsuzsa László:* How Art Becomes Public. *Hornyik Sándor:* ‚Other' Revolutionary Traditions. Parallel Chronologies.; An exhibition in newspaper format.

15 *Jelena Vesić:* The Student Cultural Centre (SKC) As the Art Scene (2014) Parallel Chronologies. http://tranzit.org/exhibitionarchive/essays/jelena-vesic/ (a letöltés ideje: 2018. aug. 15.).

16 Report on the Construction of a Spaceship Module – a tranzit.org kiállítása, New Museum, New York, 2014. A kiállítás leporellója. http://tranzit.org/exhibitionarchive/wp-content/uploads/2017/05/spaceship.pdf (a letöltés ideje: 2018. aug. 15.).

17 Parallel Chronologies. An Archive of East European Exhibitions. https://vimeo.com/89228129 (a letöltés ideje: 2018. aug. 15.).

amely találkozásokat és kapcsolatokat mutatott be Kelet-Európa művészeti színtereinek párhuzamos kronológiái között. A kiállítás három témakör, a lokális és nemzetközi színtereket összekötő művésztalálkozók, a privát és nyilvános szférák határát összemosó önhistorizáció, valamint a népművelési intézmények és az avantgárd művészek pedagógiai tevékenysége speciálisan kelet-európai összefüggéseinek felidézésére vállalkozott.[18] 2017-ben a prágai tranzitdisplayben bemutatott *Elképzelni a konceptuális művészetet* című kiállítás pedig a konceptuális művészet nemzetköziségére kérdezett rá, szintén a kiállítástörténeti kutatás eredményeire építve.

Esettanulmányok

Az archívumban dokumentált események nagyrészt a „hivatalos" művészeti mezőn kívül, önszerveződő módon létrejött produkciók, ugyanakkor kezdettől fontos célkitűzés volt, hogy az államszocialista időszak hivatalos művészeti és kulturális intézményrendszerének működésmódjait is minél árnyaltabban bemutassuk. A nemzetközi együttműködések nyilvánvalóvá tették, hogy az alternatív szcéna országonként és régiónként egészen más elvárás- és normarendszerbe ütközött, eltérő viszonyokat kritizált, és különbözők voltak azok a kiskapuk és menekülési útvonalak is, amelyeken keresztül az autonóm gyakorlatok megvalósulhattak. A párhuzamos kultúra olyan dialogikus viszonyban jött létre, amelyből ha elmarad az állami oldal bemutatása, súlyosan redukálódik, puszta öncélú ellenállásként romantizálódik a kulturális produkciók jelentésmezeje.

Az ellenzékiség szimbólumai: lakáskiállítások, buldózerek, pincék, rácsok és ufók

A párhuzamos kultúra szereplői már a korszakban is gyakran reflektáltak ellenálló tevékenységük underground státuszára: az ilyen reflexiók kibontása jelentheti az első elmozdulást a sematikus értelmezéstől. Különösen akkor, ha egy-egy ilyen par excellence underground esemény létrejöttét és utóéletét végigkövetve azt is megvizsgáljuk, hogyan kapcsolódott a hivatalos kultúrához. Sokszor egy-két évtizeden belül éles elmozdulás történt az underground és a hivatalos kultúra között, ezért fontos, hogy a hidegháború időszakának kelet-európai kulturális színtereit sem térben, sem időben ne homogenizáljuk. A moszkvai művészeti színtérről szóló kronológiában szerepel George Costakis (Georgij Dioniszovics Kosztaki, 1913–1990) magángyűjteménye, amely az 1950-es, 1960-as években underground találkozóhellyé vált. Costakis görög állampolgár volt, a moszkvai kanadai nagykövetségen dolgozott, és megszállottan gyűjtött elsősorban klasszikus orosz avantgárd műveket, többek között Chagall-, Kandinszkij-, Malevics-, Tatlin-, El Liszickij- és Rodcsenko-festményeket. Costakist 1977-ben kiutasították az országból. Ekkor ő meglepő gesztussal az államnak, pontosabban a Tretyjakov Képtárnak adományozta gyűjteménye nagyobb részét, amit hosszas tépelődés után el is fogadtak, így intézményesült a korabeli kultúrpolitikával ellentétes kollekció.[19]

Hasonló áttörés történt a moszkvai „Buldózer" kiállításként elhíresült esemény utóéletében. Az 1974-ben megrendezett legendás szabadtéri nonkonformista kiállítást buldózerekkel rombolták le a hatóságok, a szervezőket komoly atrocitások érték. Ugyanakkor, mivel az eseményen részt vett számos külföldi újságíró, nemzetközi diplomáciai nyomásra végül két héttel később engedélyezték egy újabb szabadtéri tárlat megrendezését, az Izmajlovszkij parkban. A Művészeti Szakszervezetben pedig egy új festészeti szekciót hoztak létre, kifejezetten a nonkonform művészek bürokratikus felügyelete céljából, ugyanakkor bővítve nyilvános szereplésük lehetőségeit. A szabadtéri nonkonform kiállítások szervezői azonban mind az ország elhagyására kényszerültek, vagy tisztázatlan körülmények között életüket vesztették.[20]

Az underground művészet legerőteljesebb önreflexiói a magánlakások polgári miliőjéhez és a köztéri akciók nyilvánosságához képest a szó szerint vett földalattiság szimbolikájával operálnak. Ilyen az „első magyarországi happening", amelyet 1966-ban egy pincében rendezett meg Altorjay Gábor és Szentjóby Tamás. Szentjóby, a földalatti művészet élő szimbólumaként derékig földbe ásva gépelt, így fogadta a meghívottakat, akiket azután egy tatárkori pincébe vezettek, ahol a „magasművészet" minden emelkedett vonatkozását cáfoló brutális érzéki hatású eseménysor résztvevőivé váltak. Ez a happening, az akcionizmus első hazai eseménye nemcsak a szocialista realizmus sekélyességét, hanem a kapitalista társadalmak kommercializált modernizmusát is elutasította. Ugyanakkor a nyilvánvalóan underground szimbolika ellenére az első magyar happening számos, a hivatalos kultúrából kölcsönzött eszközzel élt. A szervezők 150 nyomtatott meghívót készítettek – „szigorúan zártkörű" felirattal –, fehér ingben, nyakkendőben adták elő a happeninget, 50-60 „résztvevő", valamint fényképezőgépek és filmkamerák előtt. A happeningről illusztrált, humoros, ugyanakkor a műfaj nemzetközi fejleményeit és szakirodalmát is ismertető beszámoló jelent meg a *Tükör* című hetilapban, és a titkosrendőrség is részletes jelentést készített róla. Az 1960-as, 1970-es évek fordulóján a „happening" mint az irracionalitás, a romlott, unatkozó nyugati világ egy veszélyes, „őrült" megnyilvánulásának példája komoly

18 Sitting Together. Ed. László Zsuzsa, tranzit.sk – tranzit.hu, Bp., 2016.

19 *Irina Pronina:* George Costakis: The Keeper of Modernities. The Tretyakov Gallery Magazine 46. (2015) 1. sz. 126–137.; *Yelana Kalinsky:* Costakis Collection (2014). http://tranzit.org/exhibitionarchive/costakis-collection/ (a letöltés ideje: 2018. aug. 15.).

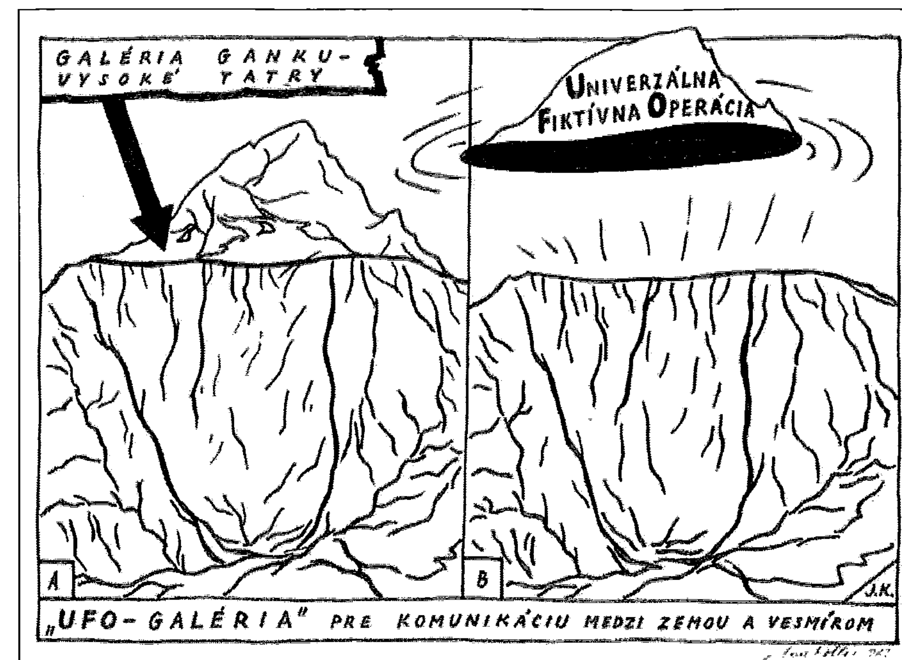
20 *Yelana Kalinsky:* Bulldozer and Izmailovsky Park – Outdoor Exhibitions (2014). http://tranzit.org/exhibitionarchive/bulldozer/ (a letöltés ideje: 2018. aug. 15.).

folyóiratok mellett vicclapok hasábjain is megjelent,[21] ami azt is megmagyarázza, hogy a következő években miért szorult ki a műfaj kritikai értékelése a nyilvánosságból, s miért születtek egymásnak gyakran ellentmondó visszaemlékezések az eseményről.[22]

Az 1970-es évekre a legtöbb kelet-európai országban kialakultak a párhuzamos kultúra intézményei, részben az állami intézményrendszer „félreeső" zónáiban, részben pedig önszerveződő formákban. Ilyen alternatív zónát jelentett az amatőr művészet, valamint a humor területe, ahol sok progresszívabb, kísérletezőbb, kritikusabb, vagy éppen ironikus gyakorlat kapott helyet, melyeket a magaskultúra hegemóniája kizárt. A litván Artūras Barysas-Baras (1954–2005), a nonkonform ellenkultúra ikonikus szereplője, az amatőr filmgyártás területén kísérletezett avantgárd, happening jellegű eszközökkel és sajátosan humoros társadalomkritikával. Filmjei humoros-szatirikus filmek fesztiváljain szerepeltek sikerrel. *Az édes szó* című 1977-es filmjében az irónia épp az ellenállás gesztusaira irányul. Az egyperces filmben lövöldözés hangját és egy menekülő figurát látunk, egy tipikus hippi külsejű férfit (maga Barysas alakítja), akit egy rács tartóztat fel. A férfi inkább burleszkgesztusokkal, mint komolyan próbál keresztüljutni az akadályon, majd a kamera távolodik, és láthatóvá válik, hogy a rács könnyedén megkerülhető. A lövöldözésről is közben kiderül, hogy az 1980-as évek elejének jellegzetes new wave elektronikus rockslágeréből, a *The Friends of Mr Cairo* című számból való, mely egy posztmodern montázsba épít film noir hangfoszlányokat – ezt a hangsávot Barysas utólag kapcsolta a filmhez. A cím pedig Vytautas Žalakevičius *Az édes szó – szabadság* című 1973-as filmjének forradalmi romantikáján ironizál. A filmet Žalakevičius – a litván Állami Filmstúdió művészeti vezetője – Chilében forgatta, és az 1973-as moszkvai filmfesztiválon aranyérmes lett, Magyarországon is játszották a mozik. A kissé absztrakt cselekmény egy meg nem nevezett dél-amerikai országban az 1960-as években játszódik, ahol egy katonai puccs után az ellenállók három kommunista politikai fogoly kiszabadításáért

21 Az egyetlen semleges, elemző kritika *Kamondi László:* Ebéd in memoriam Batu kán. Meditáció az első hazai happeningről. Tükör 1966. szeptember 13. A többi sajtóbeszámoló mind gúnyos hangnemben ír a műfajról: *M. Z.:* Happening. Élet és Irodalom 1966. szeptember 24.; Happening (sz. n.) Esti Hírlap 244. sz. 1966. október 15.; *Feleki László:* Happening. Ludas Matyi 1966. október 17. 3.; *Feleki László:* Hogyan keletkezett a happening. Ludas Matyi 1966. december 29.; *Pomogáts Béla:* Happening. Magyar Ifjúság 1967. május 6.; *Csurka István:* Szalonnasütés vagy happening. Magyar Hírlap 1968. július 21.; *G. Szabó L.:* Happening. Magyar Hírlap 1970. június 11. A C honlapján elolvashatók a Belügyminisztérium III/III-as (állambiztonsági) alosztályának jelentései a magyarországi avantgárd eseményekről az 1960-as évek közepétől az 1980-as évek végéig. http://www.c3.hu/collection/tilos/ (a Történeti Hivatal irattárából származó dokumentumok). Szentjóby Tamást „Schwitters" fedőnéven figyelték meg. Az ebédről pontos, szakmai hozzáértésről tanúskodó leírást készítettek, mely elsősorban az Esti Hírlapban megjelent műfajáttekintést követi.

22 A Tükörben megjelent részletes leírás mellett a titkosrendőrségi jelentés, valamint Altorjay Gábor visszaemlékezése (*Tolnai Ottó:* Néhány megjegyzés Bori Imre *A legújabb magyar líráról* című írásához c. cikke után. Új Symposion 1968. február, 34. sz.) alapján rekonstruálható.

2. kép. Július Koller: ***Univerzális fiktív művelet*** **(1983)**

küzdenek. Éveken át építenek a foglyok cellájához alagutat, de amikor végül sikerül kiszabadítani őket, az egyikük szívrohamban meghal. Barysas filmje, különösen az 1980-as évek elején készített hangos verzió, ezeket a különböző idősíkokat és narratívákat helyezi egymásra, játssza ki egymás ellen. A kommunista forradalmi hőstörténet hidegháborús pátoszának, az amerikai krimik hangulatfestő hangeffektjeinek és az underground/amatőr filmkészítés szabadságfogalmának posztmodern elektropop pastiche-éből a kulturális ellenállás önironikus olvasata áll össze.

A kelet-európai művészek gyakran tematizálták mind a lokális társadalmi, mind a nemzetközi kontextusban exponálódó kívülállásukat, olyan párhuzamos intézmények létrehozásával, amelyek egyszerre karikírozták az állami intézmények bürokratikus kommunikációját és a szélsőséges függetlenség tapasztalatait. Ilyen volt a Július Koller ötletéből, Igor Gazdík, Peter Meluzin, Pavol Breier, Milan Adamčiak, Rudolf Sikora, Dezider Tóth és Juraj Meliš részvételével „működtetett" UFO Galéria *(2. kép)*, melyet a Magas-Tátra egyik fennsíkjára képzeltek el a művészek. Miközben számos kelet-európai színtéren és Július Koller művészi tevékenységében is általános gyakorlat volt, hogy a párhuzamos kultúra szereplői nem művészeti helyszíneken, hanem üzletek kirakataiban, utcákon, egyetemi klubokban, kirándulóhelyeken valósították meg műveiket, illetve akcióikat, a Ganek Galéria a fikció területén alakított ki autonóm művészeti platformot. Az egyfajta spekulációs – illetve konceptuális

– gyakorlatként működő magángaléria Koller UFO (Univerzálno-kultúrne futurologické operácie – Univerzális-kulturális Futurológiai Műveletek) című élethosszig tartó programjának része. A galéria programját tényleges kiállítások helyett a galériaműködtetés bürokratikus momentumai és ezek dokumentációja: bizottsági ülések, szabályzatok, pályázatok, propagandaanyagok összeállítása, szétküldése és megtárgyalása alkotta. Az így létrejött újságkivágások, fotók, montázsok és képregény jellegű grafikák ugyanakkor ma már nemcsak egy humoros intézménykritikai projekt dokumentumai, hanem műtárgyakká váltak.[23]

Függetlenség az intézményeken belül: a szocialista modernizmus internacionalizmusától az új művészeti gyakorlatokig

Mint az előző példákból is látható, a kulturális ellenállás a legtöbb kelet-európai országban megpróbált helyet követelni magának a nyilvánosságban. Az 1970-es évektől viszont ezzel a küzdelemmel párhuzamosan létrejöttek az ellenállás saját félnyilvános intézményei, gyakran épp az állami intézményeken belül. Magyarországon az amatőr művészeti, illetve a népművelődési intézményhálózat mellett, az Aczél György által bevetett „három T" „tűrt" kategóriájának intézményes hátterét az ún. önköltséges kiállítások rendszere biztosította. Ezeknek adott helyet egy kis méretű emeleti kiállítótér, a Fényes Adolf Terem, ahol egészen különböző irányzatokat képviselő művészek állíthattak ki. Így például 1960-ban Kondor Béla, aki bár nem követte az avantgárd irányzatokat, a szocialista realizmus stíluskövetelményeinek sem felelt meg. Emblematikus esemény volt ezen a helyszínen Kassák Lajos (1887–1967) avantgárd költőnek és képzőművésznek a halála évében rendezett önköltséges kiállítása. A kiállítás Kassák több kérelme és meghiúsult kiállításterve,[24] többek között a Kádár Jánostól kért személyes találkozó után és valószínűleg Victor Vasarely közbenjárására jött létre. Vasarelyvel Kassák az 1950-es évek végén, párizsi kiállítása idején került kapcsolatba, párhuzamosan a magyar pártvezetéssel, amely rajta keresztül a francia kommunista párttal akart kapcsolatot építeni.[25] Az önköltséges kiállítások ötlete már az 1960-as években megfogalmazódott, de még 1967-ben sem volt pontosan kidolgozott szabályozásuk. Kassák kiállítása volt az első kísérlet. A három hétig nyitva tartó kiállítást hatalmas érdeklődés kísérte, 3345 látogató-

23 *Daniel Grúň:* U.F.O. Gallery – Ganek Gallery. Parallel Chronologies. http://tranzit.org/exhibition-archive/u-f-o-gallery-ganek-gallery/ (a letöltés ideje: 2018. aug. 15.); *Július Koller:* Galéria Ganku. Ed. Daniel Grúň. Vienna, Schlebrügge Editor, 2014.

24 Kassák 1959 a Magyar Képző- és Iparművészek Szövetségénél és 1965-ben személyesen Kádár Jánosnál kezdeményezett magának életmű-kiállítást. *Sasvári Edit:* Konjunktúra plusz kiszorítás Kassák Lajos önköltséges kiállítása a budapesti Fényes Adolf Teremben. Forrás 49. (2017) 7–8. sz. 59–69.; *Csaplár Ferenc:* A tiltástól a tűrésig. Élet és Irodalom 49. (2006. december 8.)

25 *Gréczi Emőke – Topor Tünde:* Interjú Fajó Jánossal. Artmagazin (2015) 3. sz. 34–41.

ja volt, mégis megalázó helyzetet teremtett Kassák számára, ahhoz képest, hogy Vasarely két évvel később a Műcsarnokban állíthatott ki.

Az 1960-as évek végétől a Fényes Adolf Teremben a fiatalabb generáció avantgárd művészei, köztük Jovánovics György és Nádler István is bemutatkoztak, szintén önköltséges rendszerben. 1970-ben rendezett közös kiállításukon Nádler absztrakt festményeket állított ki, Jovánovics pedig egy gipszöntvényt, melynek mintája a kiállítótér sajátos – kiállítások megrendezésére nem igazán szerencsés – formája volt. Jovánovics a művet efemer, a kiállítótérre reflektáló szobornak szánta, és a kiállítás után egy akció keretében meg akarta semmisíteni. Hagyományos megnyitó beszéd helyett Jovánovics elképzelésének megfelelően egy magnóról lejátszott fiktív rádióközvetítés, egy hangjáték hangzott el, melyben az adott nap valós hírei után a riporter részletesen beszámolt a kiállított művekről, mintha nem egy megtűrt, hanem a nyilvánosság fókuszában álló kiállításon szerepelnének. Jovánovics ugyanezt a kiállítást 1980-ban, a Francia Intézetben újra bemutatta, később pedig a megnyitó akciót élete legjobb művének nevezte.[26]

Miközben Jovánovics generációja számára a Fényes Adolf Terem a megtűrt státusz, a mellőzés helyszíne volt, tíz évvel később a legendás neoavantgárd események aurája már kifejezetten vonzotta a fiatalabb generációt. Így történt, hogy Sugár János (1958), amikor 1985-ben lehetőséget kapott, hogy a Balázs Béla Stúdióban egy hosszabb filmet készítsen, a forgatás helyszínei közé beleszőtte a Fényes Adolf Termet, és benne a saját, félig fiktív – csak a filmforgatás díszleteként megvalósított – kiállítását. Sugár filmje, a *Perzsa séta* egy elképzelt jövőbeli nézőpontból mutatja be az 1980-as évek Budapestjét, és ezen belül a Fényes Adolf Termet mint a kor progressziójának helyszínét.[27]

Miközben Magyarországon efféle kiskapukon keresztül jelenhettek meg a nyilvános intézményekben a kultúrpolitika fősodrának, a szocialista realizmus doktrínájának ellenálló, modernista-konceptuális gyakorlatok, a párhuzamos törekvések a többi kelet-európai országban egészen különböző elbírálásban részesültek.

A jugoszláv különutas szocializmus kultúrpolitikája a műkereskedelem állami monopóliumában, a kultúra demokratizálására irányuló törekvésben, az amatőr, illetve a szocializmus iránt elkötelezett társadalmi művészet támogatásban megegyezett a szovjet típusú országokéval. Ugyanakkor Titó és Sztálin szakítása után az 1950-es években Jugoszlávia kulturális intézményei kifejezetten pártolták a modernista művészetet, a „virágozzék minden virág" maói szlogenjét és az önigazgatás elvét a művészetre is alkalmazva.[28] A '68-as diákfelkelések után a kulturális intézményrendszer tovább liberalizálódott és

26 *Váradi Júlia:* A patafizikus második legjobb műve (Jovánovics György szobrász). Magyar Narancs 1999. április 22.; „Életem legjobb műve." Jovánovics György előadása. https://www.youtube.com/watch?v=o3crdaCSPZs (a letöltés ideje: 2018. aug. 15.).

27 *Sugár János:* Reciklált figyelem. Balkon (2004) 8. sz.

28 *Bojana Piškur:* The Non-Aligned Movement and Cultural Politics in the Former Yugoslavia. Előadás, Bandung Humanisms Conference, New York, 2014. https://schizocurating.files.

decentralizálódott, létrejött a diák kulturális központok hálózata. Ezek biztosították az „új művészeti gyakorlatok”[29] intézményi háttérét, és egyben sajátos módon leginkább „balról” bírálták a Jugoszláv Szocialista Szövetségi Köztársaság szocialista modernizmust kanonizáló kultúrpolitikáját.[30] A diákközpontokban megfogalmazott kulturális ellenállás elsősorban az új, „vörös” bürokratikus elit kritikáját fogalmazta meg, mely újratermelt bizonyos osztálykülönbségeket. Ezek a diákközpontok, hasonlóan például a magyar Fiatal Művészek Klubjához, az állam kultúrpolitikájának részeként, egyfajta belső, domesztikálható, kontrollálható ellenzékként működtek. Súlyos különbség ugyanakkor, hogy a belgrádi diákközpontban kibontakozó „új művészeti gyakorlatokat” a jugoszláv művészeti intézményrendszer szinte a jelentkezésükkel egy időben, már az 1970-es évek elején kanonizálta, míg Magyarországon az 1960-as évek végén fellépő neoavantgárd művészek csak a rendszerváltás környékén kaptak bemutatkozási lehetőséget nagyobb láthatóságot biztosító intézményekben.

A belgrádi Kortárs Művészeti Múzeumot 1965-ben alapították, és egy kifejezetten erre a célra épült modernista épületben kapott helyet. A múzeum az 1970-es évek elején három olyan kiállítást is bemutatott, melyek a párhuzamos kultúra intézményeiben épp aktuálisan kibontakozó „új művészeti gyakorlatokat” értelmezték és kanonizálták a szélesebb nyilvánosság számára. A *Konceptuális művészet példái Jugoszláviában* című, 1971-es kiállítás a többi kelet-európai országban kompromittálónak számító referenciákhoz, az 1920-as, 1930-as évek nemzetközi avantgárdjához, illetve a műtárgy meghaladását célzó 1950-es, 1960-as évekbeli amerikai modernista művészethez kötötte a kortárs jugoszláv művészeti fejleményeket. Ennek a kiállításnak, illetve a 1972-es *Fiatal Művészek, fiatal kritikusok* című tárlatnak az anyagát a belgrádi Diákközponthoz *(3. kép)* köthető független kurátorok állították össze. Jugoszláviában ezek a konceptuális, folyamatalapú, dematerializált, illetve részvételi művészeti gyakorlatok komoly intézmény- és társadalomkritikát is megfogalmaztak, mégis nagyobb szabadságot és intézményi támogatást élveztek, mint a konvencionálisabb műfajok. Az utóbbiak esetében a provokatív, például nacionalista tartalom több esetben hatósági beavatkozást váltott ki, például Mića Popović (1923–1996) kiállításai.[31] Így a többi kelet-európai országgal szemben

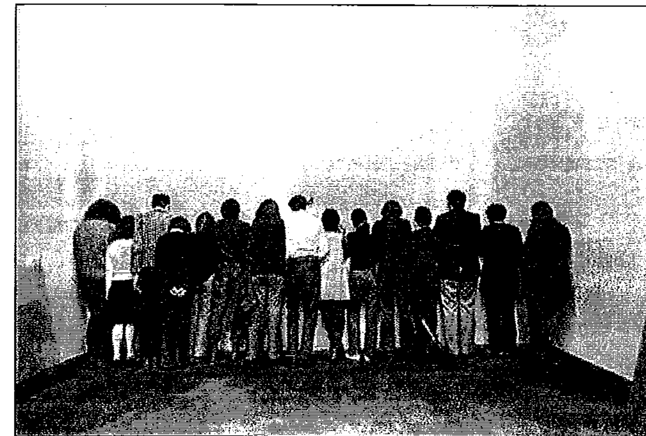
wordpress.com/2014/04/the-non-aligned-movement-and-cultural-politics-in-the-former-yugoslavia.pdf (a letöltés ideje: 2018. aug. 15.).

29 Az „új művészeti gyakorlatok” terminust Ješa Denegri vezette be a nemzetközi diskurzusban használt konceptuális művészet alternatívájaként, mely túl specifikus volt, míg a „gyakorlatok” egyszerre utalt az új művészet folyamat- és eseményjellegére, valamint a jugoszláv kontextusban a gyakorlat – praxis – fogalma a filozófiai diskurzusban a társadalomkritikai és a politikai elkötelezettség igényével társult. *J. Vesić:* The Student Cultural Centre i. m.

30 *Bojana Pejić:* A szocialista modernizmus és utófájásai. In: Nézőpontok/Pozíciók. Művészet Közép-Európában 1949–1999. Szerk. Hegyi Lóránd. Museum Moderner Kunst Stiftung Ludwig, Wien, 1999. 115–123.

31 A jugoszláv kultúrpolitika történetében egyedülálló módon Mića Popović 1974-es kiállítását Titót a belga királyi párral együtt ábrázoló szatirikus festménye miatt a hatóságok bezáratták,

Jugoszláviában a művészi szabadság egyébként államilag hirdetett elve a szocialista, illetve apolitikus modernizmustól az avantgardista, konceptuális és dematerializált „új művészeti gyakorlatokig” tartó mezőben valósult meg, miközben a nonkonform, antimodernista realizmus képviselte a radikális ellenzékiséget, és ütközött többször is cenzúrába.

3. kép. Művészek, kritikusok, kurátorok és barátaik a belgrádi Diák Kulturális Központban (1971)

Elvtársnők és feministák és találkozásaik

Lengyelországban a hivatalos kultúrpolitika szintén támogatta a modernizmust, és számos olyan független művészeti helyszín, például művészek által vezetett kis galéria – ún. szerzői galéria – működhetett az állami intézményrendszer perifériáin, melyekben a neoavantgárd performatív, konceptuális és egyben (társadalom-, intézmény-) kritikai művészeti gyakorlatoknak rendszeres megjelenési lehetőséget biztosítottak. Esetenként a szocialista internacionalizmus és a hivatalos kulturális diplomácia szellemében rendezett diákfesztiválok is alkalmat adtak arra, hogy a lengyel művészek bekapcsolódjanak a nemzetközi művészeti életbe. A balti régió művészeti iskoláinak 1975-ben, Gdańskban megrendezett találkozóján Anna Kutera (1952), akkor még a Wrocławi Képzőművészeti Főiskola hallgatója, olyan performanszot adott elő, amely egyrészt tökéletesen illeszkedett a diáktalálkozó kontextusába, másrészt felkeltette az egyik nemzetközi meghívott, Jean Sellem, a fluxus és a szituacionista internacionálé svéd képviselőjének figyelmét. Kutera *Bemutatkozás* című *(4. kép)* performansza (a *Szimulált szituációk* sorozatból) egy egyszerű,

1979-ben, a belgrádi Képzőművészeti Szövetség galériájában bemutatott jugoszláv vendégmunkásokat és ellenzékieket ábrázoló festményeire pedig komoly sajtóhadjárattal reagáltak. *Zdenko Antic:* Background Report. HU OSA 300-10-2, 27. doboz; *Branislav Dimitrijević:* The Grand Compromise: On Examples of the Use of Political References in Serbian Art of the 90's, and its Historical Background. Előadás. http://www.worldofart.org/english/0001/tekst_branko_ang.htm (a letöltés ideje: 2018. aug. 15.).

4. kép. Anna Kutera: *Bemutatkozás* (1975)

helyzetspecifikus gesztusra épült: a művésznő a színpadon egy asztal mögött ült, és kilenc nemzetközi férfi résztvevőt hívott egyesével az asztalhoz, hogy pár percig csendben mellette üljenek. Sellemet, a lundi St. Petri Egyetemi Galéria és a Kísérleti és Marginális Művészeti Archívum vezetőjét a diáktalálkozó szervezőbizottságában részt vevő, nemzetközi kapcsolatokkal és tájékozottsággal rendelkező fiatal, Jan Świdziński által alapított kontextualizmust képviselő művészek hívták meg. Sellem még ugyanabban az évben több wrocławi művészt is meghívott Lundba, hogy állítsanak ki a St. Petri Galériában. Lundban a lengyel művészek összeismerkedtek egy kanadai kurátorral, a radikálisan underground és progresszív torontói Centre for Experimental Art and

Communication (CEAC) egyik vezetőjével, aki 1976-ban meghívta őket egy kontextuális művészeti szimpóziumra, ahol két napon át többek között Joseph Kosuthtal vitatkozhattak. Ezen a nemzetközi találkozón az amerikai, imperialista és kapitalista konceptualizmus hegemóniájának kritikája – mely Świdziński kontextualizmusának is fontos eleme volt – hozta össze és tette szövetségessé a kanadai, dél-amerikai, svéd és a lengyel művészeket. Kutera a torontói találkozón ismerkedett meg az észak-amerikai feminista mozgalommal, és előadást tartott a nők és a nőművészek lengyelországi helyzetéről. Az amerikai feministákat lenyűgözték az intézményesült nőmozgalom eredményei, Kutera pedig a találkozóról kiadott beszámolójában kritikusan, de mégis pozitívan ismertette a lengyel közönség számára a nyugati feminizmus diskurzusát, mely az ő művészetére is hatással volt. Az ekkor még mindig főiskolás Kutera Toronto után New Yorkba is eljutott, és a művészeti élet legrangosabb képviselőivel került kapcsolatba – valójában a szocialista internacionalizmus szellemét követő diáktalálkozónak köszönhetően.[32]

Az intézményesült szocialista nőmozgalom és az aktivista nyugati feminizmus dialógusa a belgrádi diákközpont programjában is megjelent az 1970-es évek második felében. Az *Elvtársnő: a nőkérdés – egy új megközelítés?* című 1978-as konferencia kritikai olvasatban közelített egy „állami" témához. A konferenciára, melyet kiállítások és filmvetítések kísértek, a vasfüggöny mindkét oldaláról érkeztek meghívottak – Magyarországról Kele Judit és Lovas Ilona. A konferencia a nyugati feminizmus által bevezetett fogalmak kritikai szűrőjén keresztül vizsgálta a névlegesen progresszív szocialista jugoszláv társadalom nőkhöz való viszonyát, a mindenütt jelen lévő szexizmust, melyet újságcikkekkel illusztráltak. Az egyik ez alkalommal bemutatott kiállítás Goranka Matić fiatal művészettörténész Nebojša Čankarović fotós segítségével megvalósított részvételi projektjét mutatta be, mely során különböző életkorú, élethelyzetekben lévő, társadalmi státuszú nőkről készítettek portrékat. A fényképeket – köztük az önmagáról és a konferencia szervezőiről készített fotókat – a következő, látszólag statisztikai, valójában a megkérdezettek vágyait exponáló kérdésekre adott válaszaikkal együtt állították ki: Hány éves? Milyen néven kíván szerepelni? Hol szeretne élni? Milyen foglalkozást szeretne űzni?[33]

32 *Anna Markowska:* This Glass Must Be Wiped Clean. The Complicated History of the Recent Art Gallery (1975–1980) at the Pałacyk Academic Culture Centre. In: The Recent Art Gallery. The Avant-Garde Did Not Applaud. 1. Ed. A. Markowska. Wrocław Contemporary Museum, Wrocław, 2014. 258–317.; *Ewa Malgorzata Tatar:* The Introduction – performance by Anna Kutera. Parallel Chronologies. http://tranzit.org/exhibitionarchive/ewa-malgorzata-tatar-is-wyspa-anna-kutera-the-introduction/ (a letöltés ideje: 2018. aug. 15.).

33 *Jelena Vesić:* The Conference Comrade Woman – Art Program (On Marxism and Feminism and Their Mutual Political Discontents). In: Parallel Chronologies. http://tranzit.org/exhibitionarchive/the-conference-comrade-woman-art-program/ (a letöltés ideje: 2018. aug. 15.).

Drozdik Orsolya *Akt/Model* című 1977-es performatív kiállítása szintén a feminizmus az 1960-as, 1970-es években jelentkező újhullámának szempontjait alkalmazta a hivatalosan női egyenjogúságot biztosító államszocializmus közegében működő akadémista művészetoktatásra, mely a nőt szükségszerűen tárgynak, az alkotót pedig szükségszerűen férfinak tételezi. A Fiatal Művészek Klubjában bemutatott kiállítás látogatói egy kordonnal, alkalmanként gézfüggönnyel elzárt teret láttak, melyben egy nő egy másik nőt rajzolt. Drozdik ajtóra függesztett tézisei a modell különböző jelentésrétegei közötti konfliktust bontották ki, kimondatlanul hagyva a konkrét modell és a konkrét alkotó neme közötti azonosság és az ezek művészeti és társadalmi státusza által generált konfliktusokat. A kiállítást mindennap egy Drozdik által felkért férfi művésztárs, illetve művészettörténész (Halász András, Károlyi Zsigmond, Kelemen Károly – akik Drozdikkal együtt a Rózsa kör tagjai voltak –, illetve Erdély Miklós és Beke László) nyitotta meg, akik nehezen találtak fogást a helyzeten. Beke László például egy olyan performasszal válaszolt a felkérésre, amely során – Petr Stemberától inspirálva – addig fogyasztott vodkát, míg eszméletét nem vesztette[34] *(5. kép).*

A láthatóság kritikái: az ellenállás mint láthatatlan művészet és mint látványosság

A hozzáférés blokkolása, a látvány és láthatóság kritikája a korszak társadalomkritikus konceptualista művészetének egyik legfontosabb jellemzője, mely csakúgy, mint az akcionizmus, egyszerre utasítja el a kommercializált nyugati modernizmust és a propagandisztikus szocialista realizmust. A korszak progresszív művészei a kommodifikálható műtárgyakkal és a látványosságként értelmezett művészettel szemben egy diskurzív művészetfogalmat hoztak létre. Ugyanakkor, ennek következményeként, ezek a gyakorlatok műtárgyak helyett dokumentumokat teremtettek, amelyek a későbbiekben műtárgyakká váltak. Ez a diskurzív, dematerializált művészetfogalom forradalmasítani kívánta a művészetről és az életről alkotott burzsoá konvenciókat. Ugyanakkor gyorsan kiderült, hogy még a koncepciók is áruvá válnak a kapitalista műkereskedelem, illetve a kiállítás műfaji logikája szerint, mely ha nem is feltétlen konkrét, de kikerülhetetlenül szimbolikus láthatóságot, promóciót, illetve nyilvánosságot biztosít a kiállított elképzeléseknek, ennek minden morális konzekvenciájával együtt. Erre a körülményre irányította rá a figyelmet Želimir Koščević, a zágrábi Diákgaléria vezetője, mikor a Párizsi Biennáléról Jugoszláviába küldött mail art kiállítást felbontatlan csomagként

34 Süvecz Emese interjúja a résztvevőkkel, 2007. http://tranzit.org/exhibitionarchive/texts/emese-suvecz/, valamint a Drozik Orsolya és Beke László személyes közlése alapján (a letöltés ideje: 2018. aug. 15.).

5. kép. Drozdik Orsolya: *Akt/Model* (1977)

állította ki, ezzel elutasítva az eredetileg radikálisan intézménykritikus küldeményművészet további intézményesítését, muzealizálását.[35]

Ugyanebben az évben Galántai György Harasztÿ Istvánnal közösen valósította meg a *Ma ön nyitja meg a kiállítást – Felelősségvállalási akciót*, a balatonboglári kápolnaműteremben, melyet Galántai azután minősített magánterületté, hogy sikertelen volt az együttműködése a hatóságokkal tárlatok engedélyezése ügyében. A kiállítótér bejáratába nemzeti színű szalagot feszítettek ki, mellé ollót tettek, ezzel szimbolikusan a kiállításlátogatóra hárítva a kiállítás nyilvánossá tételének intézményi felelősségét, vagy a hivatalos procedúra alól kibúvó, underground működés morális dilemmáit. A nyilvánosság, a konvenciális művészeti intézmények promóciós mechanizmusainak elutasítása nemcsak a cenzúra elleni lázadásként, hanem a neoavantgárd művészeti status quót aláásó, intézménykritikai programjaként Magyarországon is megfogalmazódott, elsősorban Szentjóby Tamás nem művészeti gyakorlatában, de később olyan esetekben is, amikor épp a nonkonformitás, az ellenzékiség vált látványossággá, árucikké nemzetközi kiállításokon.

Ilyen volt a velencei Biennale del Dissenso 1977-ben, melynek az volt a küldetése, hogy a kelet-európai másként gondolkodó értelmiséget bemutassa a

35 *Ivana Bago:* Something to Think about: Values and Valeurs of Visibility in Zagreb from 1961 to 1986. Parallel Chronologies. http://tranzit.org/exhibitionarchive/essays/ivana-bago-something-to-think-about-exhibiting-valeurs-of-visibility-in-zagreb-from-1961-to-1986/ (a letöltés ideje: 2018. aug. 15.).

nyugat-európai közönségnek szamizdatokon és ún. ellenzéki műveken keresztül, melyek a helsinki egyezmény emberi jogi passzusainak megsértését kívánták bizonyítani.[36] Az 1970-es években már a Velencei Biennále korábbi kiadásaiban is megjelent a transznacionális szolidaritás témája. Ugyanakkor a '77-es biennále ellentmondásos és kissé naiv célkitűzése csak a már Nyugaton élő emigránsok rokonszenvét nyerte el, így a kiállított művek nagy részét nyugati gyűjteményekből, a szamizdat kiadványokat pedig a Szabad Európa Rádió müncheni archívumából[37] kölcsönözték, a források feltüntetése és gyakran az alkotók tudta nélkül. A művészeti szekció főkurátora, Enrico Crispolti (aki Gabriella Moncadával együtt állította össze a kiállítást), kommunista lévén, önmaga is kritikusan viszonyult ehhez a koncepcióhoz, és kelet-európai tanulmányútjain nagyrészt a megkeresett művészek óvatos vagy elvi ellenállásába ütközött.[38] Ha valóban nem szabad a kultúra a szovjet blokk országaiban, akkor hogyan szerepelhetnének egy ilyen eseményen következmények nélkül a „másként gondolkodók"? Miért pusztán az ellenállás és nem a szellemi/művészi teljesítmény valódi tartalma érdekes a nyugati közönségnek? Crispoli budapesti látogatásakor a felkérendő magyar művészek megvitatták a felvetést, és egy akkor meg nem valósított kritikus állásfoglalás-ötletet fogalmaztak meg, amely szintén a látványosságként bemutatott ellenállás direkt kritikáját demonstrálta.[39]

Létezik-e kelet-európai művészet?

Az egy évvel később, az amszterdami De Appelben megrendezett *Works and Words* című kiállítás résztvevői a „kelet-európai művészet" mint érvényes kategória, illetve kiállításkoncepció ellentmondásaira hívták fel a figyelmet egy

36 *Sasvári Edit:* Disszidens Biennálé, Velence, 1977. In: A Kádár-korszak művészete. JAK–L'Harmattan, Bp., 2005.; *Sasvári Edit:* „Így ne!" A magyar részvétel kérdései az 1977-es Disszidens Biennálén. In: Kreativitási gyakorlatok. Szerk. Szőke Annamária, MTA MKI – Gondolat – 2B – EMA, Bp., 2008. 437–440.; *Maria-Kristiina Soomre:* Art, Politics and Exhibitions: (Re)writing the History of (Re)presentations. Studies on Art and Architecture 21. (2012) 106–121.

37 Carlo Ripa di Meana átvételi elismervénye a Szabad Európa Rádió gyűjteményéből származó szamizdat kiadványokról; William A. Buell 1977. október 25-én kelt feljegyzése Meanával folytatott tárgyalásáról a biennále szamizdat szekciójának ügyében, HU OSA 300-85-47, 3-as doboz.

38 *Maria-Kristiina Soomre:* An Interview with Enrico Crispolti, the Curator of the Exhibition „New Art from the Soviet Union. Unofficial viewpoint" (2007). http://kunstimuuseum.ekm.ee/wp-content/uploads/sites/7/2014/12/kumu_enrico-crispolt-eng.pdf (a letöltés ideje: 2018. aug. 15.), valamint a Washington Post cikke írt részletesen az olasz szocialista és kommunista párt, illetve a szovjet nagykövetség ellentétéről az ügy kapcsán: *Sari Gilbert:* Soviets Pan Dissident Art in Venice. The Washington Post, 1977. március 5. https://www.washingtonpost.com/archive/politics/1977/03/05/soviets-pan-dissident-art-in-venice/c18f0998-5086-4cf1-abba-71982e5bd01f/?utm_term=.c618ffc1d10a (a letöltés ideje: 2018. aug. 15.).

39 Crispolti Beke Lászlóval, valamint Jovánovics Györggyel, Hajas Tiborral, Erdély Miklóssal, Maurer Dórával és Gáyor Tiborral találkozott, a javaslatukat Beke László és Erdély Dániel publikált visszaemlékezéséből, illetve BM III/III-4a alosztályának írt jelentés alapján rekonstruálta: *Sasvári E.:* „Így ne!" i. m. 439.

olyan kiállítás és eseménysorozat keretében, amely szintén a vasfüggönyön túli művészetbe kívánt betekintést nyújtani a „nyugati" közönség számára. A kelet-európai művészek szereplése újra bürokratikus akadályokba ütközött az előzetes, nagyobb tervekkel szemben, végül csak négy országból Csehszlovákiából, Magyarországról, Lengyelországból és Jugoszláviából sikerült művészeket és műveket meghívniuk a szervezőknek. Csehszlovákiából egyetlen művész sem kapott utazásai engedélyt, ezért ők postán küldött filmekkel és fotókkal szerepeltek, miközben a lengyel és jugoszláv művészek számos előadást és performanszot is bemutattak. A kiállításon holland művészek is szerepeltek, ugyanakkor a katalógusban csak a négy kelet-európai ország művészetéről közöltek rövid tanulmányokat és kronológiákat. A kísérőprogramok során élesen konfrontálódtak a különböző országokból származó résztvevők progresszióról, illetve a geopolitikai meghatározottságokról alkotott elképzelései. Mladen Stilinović demonstratívan horvátul adott elő, megkérdőjelezve az egyenrangú párbeszéd lehetőségét.[40] Goran Đorđević szintén Jugoszláviából a szervezőknek küldött levelében – mely a katalógusba is bekerült – azt állította, hogy egy ilyen gettókiállításnak csak politikai és nem művészeti jelentősége van, hiszen a résztvevők nem saját művészeti kérdésfelvetéseik, hanem lokális ellenzéki/underground helyzetük alapján szerepelnek. Bár ezt a kritikát figyelembe véve a kiállítás végleges címében és témameghatározásában a szervezők tartózkodtak a „kelet-európai" meghatározástól, a kiállításról megjelent kritikák is hangsúlyozták, hogy mivel a korszak művészeti mozgalmai nem kötődnek nemzeti kulturális intézményekhez, nem is értelmezhetők ilyen – a kiállítás által implicite mégis sugallt – keretben.[41] Másrészről a különböző kelet-európai országok eltérő kultúrpolitikai szabályozása, a modernitás, korszerűség, a progresszió, az avantgárd fogalmának eltérő értelmezései[42] – melyek a szervezők számára az előkészítő kutatás, a felkért lokális szakértők kontribúciói és a programsorozat során váltak nyilvánvalóvá – szükségessé tették a kelet-európai művészet homogén fogalmának meghaladását.

A kulturális különállás és ellenállás értelmezéseinek fenti dilemmái az ún. kelet-európai neoavantgárd művészet fogalmának kialakulásában és kritikájában, historizációjában és gyűjteményi reprezentációjában is központi szerepet kaptak a rendszerváltozások után. A kelet-európai művészet számos nemzetközi feldolgozásban romantizálódott mint a szabadság, a kísérletezés, az innováció és a kockázatvállalás terepe, ahogy erre az összefüggésre Jelena Vesić is rámutatott: „A gyűjtemények és múzeumok monumentalizálják az efemer akciók, a földalatti happeningek és titkos kiállítások dokumentációit,

40 *Branka Stipančić:* Auction of Red: A look at the 70s. Mladen Stilinović. https://mladenstilinovic.com/texts/auction-of-red_-a-look-at-the-70s/ (a letöltés ideje: 2018. aug. 15.).

41 *Michael Gibbs:* Documents. Artzien 3. (1981) 1. sz. 27.

42 Kata Krasznahorkai. https://katakrasznahorkai.com/i-reject-temporality-an-interview-with-jozef-robakowski-2009/#_ftnref8 (a letöltés ideje: 2018. aug.).

és ezzel a láthatatlan, az elfeledett, az elnyomott, cenzúrázott és ennek ellenére és épp ezért valóban szabad művészetről szőtt saját fantáziáikat vetítik ki. [...] Így a kelet-európai művészet nem a tradicionális kiválóság példájaként, hanem az ellenállás dokumentumaként kerül a nemzetközi (nyugati) múzeumok közegébe."[43]

Ezekre a kihívásokra kíván a *Párhuzamos kronológiák* projekt következő fázisa válaszolni olyan transznacionális jelenségek vizsgálatával, amelyeken keresztül a lokális különbözőségek ugyanakkor a közös történeti tapasztalatok és a régió művészeti színtereinek belső viszonyrendszere és cserekapcsolatai is értelmezhetők.

Irodalom

A politika, a tudomány és a művészet 1963-tól 89-ig http://artpool.hu/kontextus/kronologia/1963.html (a letöltés ideje: 2018. júl. 29.).

Az 1966–1980 közötti magyarországi avant-garde művészet kronológia kísérlete. http://www.c3.hu/collection/koncept/index2.html (a letöltés ideje: 2018. júl. 29.).

Art Always Has Its Consequences Artists' Texts from Croatia, Hungary, Poland, Serbia, 1947–2009. tranzit.hu – Sternberg Press, Bp.–Berlin, 2011.

Bago, Ivana: Something to Think About: Values and Valeurs of Visibility in Zagreb from 1961 to 1986. Parallel Chronologies http://tranzit.org/exhibitionarchive/essays/ivana-bago-something-to-think-about-exhibiting-valeurs-of-visibility-in-zagreb-from-1961-to-1986/ (a letöltés ideje: 2018. aug. 15.).

Csaplár Ferenc: A tiltástól a tűrésig. Élet és Irodalom 49. (2006. december 8.)

Csurka István: Szalonnasütés vagy happening. Magyar Hírlap 1968. július 21.

Dimitrijević, Branislav: The Grand Compromise: On Examples of the Use of Political References in Serbian Art of the 90's, and its Historical Background. Előadás. http://www.worldofart.org/english/0001/tekst_branko_ang.htm (a letöltés ideje: 2018. aug. 15.).

Feleki László: Happening. Ludas Matyi 1966. október 17.

Feleki László: Hogyan keletkezett a happening? Ludas Matyi 1966. december 29.

Forgács Éva: Mától kezdve így volt? Hatvanas évek. BUKSZ (1991) 2. sz. 156.

G. Szabó L.: Happening. Magyar Hírlap 1970. június 11.

Gibbs, Michael: Documents. Artzien 3. (1981) 1. sz. 27.

Gilbert, Sari: Soviets Pan Dissident Art in Venice. The Washington Post, 1977. március 5. https://www.washingtonpost.com/archive/politics/1977/03/05/soviets-pan-dissident-art-in-venice/c18f0998-5086-4cf1-abba-71982e5bd01f/?utm_term=.c618ffc1d10a (a letöltés ideje: 2018. aug. 15.).

Global Conceptualism. Queens Museum of Art, New York, 1999.

Gréczi Emőke – Topor Tünde: Interjú Fajó Jánossal. Artmagazin (2015) 3. sz. 34–41.

Grúň, Daniel: U.F.O. Gallery – Ganek Gallery. Parallel Chronologies. http://tranzit.org/exhibitionarchive/u-f-o-gallery-ganek-gallery/ (a letöltés ideje: 2018. aug. 15.).

Július Koller: Galéria Ganku. Ed. Daniel Grúň. Vienna, Schlebrügge. Editor, 2014.

43 *Jelena Vesić:* Persistence of Independent Culture on the East and Internal Contradictions of Contemporary Independence. In: Open Calls 2011–2016. Salonul de proiecte, Bukarest, 2016.

György Péter: Mostantól fogva ez lesz a múlt: hatvanas évek. Holmi (1991) 6. sz. 789–800.

Happening (sz. n.) Esti Hírlap 244. sz. 1966. október 15.

Hatvanas évek. Új törekvések a magyar képzőművészetben. Kiállítás a Magyar Nemzeti Galériában, 1991. március 14. – június 30. A dokumentumfotókat válogatta és a kiadványt szerkesztette Nagy Ildikó. Képzőművészeti – Magyar Nemzeti Galéria, Bp., 1991.

Hegyi, Dóra – László, Zsuzsa: How Art Becomes Public. tranzit.org.

Hornyik, Sándor: Public. In: Parallel Chronologies. An exhibition in newspaper format. tranzit.hu, Bp., 2011. Parallel Chronologies. An exhibition in newspaper format.

Imagination/Idea. The Beginning of Hungarian Conceptual Art: The László Beke Collection, 1971. JRP-Ringier – tranzit.hu, Zürich, 2014.

Jeremić, Vladan – Rädle, Rena: From Soros Realism to Creative Class. Psychogeographical Research, MSUV, Novi Sad, 2009. 125–134. http://www.csi-platforma.org/sites/csi-platforma.org/files/tekstovi/jeremic-raedle-from%20soros%20realism%20to%20creative%20class.pdf (a letöltés ideje: 2010. szept. 15.).

Jovánovics György: „Életem legjobb műve." Előadás, Artpool, 1999. https://www.youtube.com/watch?v=o3crdaCSPZs (a letöltés ideje: 2018. aug. 15.).

Kalinsky, Yelana: Bulldozer and Izmailovsky Park – Outdoor Exhibitions (2014). http://tranzit.org/exhibitionarchive/bulldozer/ (a letöltés ideje: 2018. aug. 15.).

Kalinsky, Yelana: Costakis Collection (2014). http://tranzit.org/exhibitionarchive/costakis-collection/ (a letöltés ideje: 2018. aug. 15.).

Kamondi László: Ebéd in memoriam Batu kán. Meditáció az első hazai happeningről. Tükör 1966. szeptember 13.

Kata Krasznahorkai. https://katakrasznahorkai com/i-reject-temporality-an-interview-with-jozef-robakowski-2009/#_ftnref8 (a letöltés ideje: 2018. aug. 15.).

Koller, Július: Galéria Ganku. Ed. Daniel Grúň. Vienna, Schlebrügge. Editor, 2014.

Körner Éva: Milyenek is voltak azok a hatvanas évek? Art. Das Kunstmagazin. Magyar melléklet (1991) 8. sz. 8–9., 9. sz. 8–9., 10. sz. 8–9.

M. Z.: Happening. Élet és Irodalom 1966. szeptember 24.

Markowska, Anna: This glass must be wiped clean. The complicated history of the Recent Art Gallery (1975–1980) at the Pałacyk Academic Culture Centre. In: The Recent Art Gallery. The Avant-Garde Did Not Applaud. 1. Ed. A. Markowska. Wrocław Contemporary Museum, Wrocław, 2014. 258–317.

Második nyilvánosság. Enciklopédia, Bp., 2002.

Maurer Dóra: Versuch einer Chronologie der Avantgarde-Bewegung in Ungarn 1966–1980. In: Künstler aus Ungarn (katalógus). Kunsthalle Wilhelmshaven, 1980. 8–21.

Nagy Kristóf: A Soros Alapítvány képzőművészeti támogatásai Magyarországon. A nyolcvanas évek második felének tendenciái. Fordulat 21. (2014) 192–215.

Parallel Chronologies. An Archive of East European Exhibitions – videó: https://vimeo.com/89228129 (letöltés ideje: 2018. jan. 7.).

Párhuzamos kronológiák. http://hu.tranzit.org/files/Korkerdes-valaszok.pdf (a letöltés ideje: 2018. júl. 29.).

Pejić, Bojana: A szocialista modernizmus és utófájásai. In: Nézőpontok/Pozíciók. Művészet Közép-Európában 1949–1999. Szerk. Hegyi Lóránd. Museum Moderner Kunst Stiftung Ludwig, Wien, 1999. 115–123.

Peraica, Ana: Ein Wandel in der Repräsentation des Arbeiters Vom Sozialistischen Realismus zum „Soros-Realismus." Springerin Hefte für Gegenwartskunst 12. (2006) 3. sz. 30–32.

Perneczky Géza: Hideg víz. Vita a „Hatvanas évek" című kiállítással. Kritika 1991. június, 6. sz. 22–23.
Piškur, Bojana: The Non-Aligned Movement and Cultural Politics in the Former Yugoslavia. Előadás, Bandung Humanisms Conference, New York, 2014. https://schizocurating.files.wordpress.com/2014/04/the-non-aligned-movement-and-cultural-politics-in-the-former-yugoslavia.pdf (a letöltés ideje: 2018. aug. 15.).
Pomogáts Béla: Happening. Magyar Ifjúság 1967. május 6.
Pronina, Irina: George Costakis: The Keeper of Modernities. The Tretyakov Gallery Magazine 46. (2015) 1. sz. 126–137.
Report on the Construction of a Spaceship Module – a tranzit.org kiállítása, New Museum, New York, 2014. A kiállítás leporellója: http://tranzit.org/exhibitionarchive/wp-content/uploads/2017/05/spaceship.pdf (a letöltés ideje: 2018. aug. 15.).
Sasvári Edit: Disszidens Biennálé, Velence, 1977. In: A Kádár-korszak művészete. JAK–L'Harmattan, Bp., 2005.
Sasvári Edit: „Így ne!" A magyar részvétel kérdései az 1977-es Disszidens Biennálén. In: Kreativitási gyakorlatok. Szerk. Szőke Annamária, MTA MKI – Gondolat – 2B – EMA, Bp., 2008, 437–440.
Sasvári Edit: Konjunktúra plusz kiszorítás Kassák Lajos önköltséges kiállítása a budapesti Fényes Adolf Teremben. Forrás 49. (2017) 7–8. sz. 59–69.
Sitting Together. Ed. László, Zsuzsa, tranzit.sk – tranzit.hu, Bp., 2016.
Soomre, Maria-Kristiina: An Interview with Enrico Crispolti, the Curator of the Exhibition "New Art from the Soviet Union. Unofficial Viewpoint" (2007). http://kunstimuuseum.ekm.ee/wp-content/uploads/sites/7/2014/12/kumu_enrico-crispolt-eng.pdf (a letöltés ideje: 2018. aug. 15.).
Soomre, Maria-Kristiina: Art, Politics and Exhibitions: (Re)writing the History of (Re) presentations. Studies on Art and Architecture 21. (2012) 106–121.
Stipančić, Branka: Auction of Red: A Look at the 70s. Mladen Stilinović. https://mladen-stilinovic.com/texts/auction-of-red_-a-look-at-the-70s/ (a letöltés ideje: 2018. aug. 15.).
Sugár János: Reciklált figyelem. Balkon (2004) 8. sz.
Süvecz, Emese: Interview with the Participants of "Nude/Model" (2007). http://tranzit.org/exhibitionarchive/texts/emese-suvecz/ (a letöltés ideje: 2018. aug. 15.).
Tatar, Ewa Malgorzata: The Introduction – performance by Anna Kutera. Parallel Chronologies. http://tranzit.org/exhibitionarchive/ewa-malgorzata-tatar-is-wyspa-anna-kutera-the-introduction/ (a letöltés ideje: 2018. aug. 15.).
Tolnai Ottó: Néhány megjegyzés Bori Imre *A legújabb magyar líráról* című írásához c. cikke után. Új Symposion 1968. február, 34. sz.
Váradi Júlia: A patafizikus második legjobb műve (Jovánovics György szobrász). Magyar Narancs 1999. április 22.
Vesić, Jelena: Persistence of Independent Culture on the East and Internal Contradictions of Contemporary Independence. In: Open Calls 2011–2016, Salonul de proiecte, Bukarest, 2016.
Vesić, Jelena: The Conference Comrade Woman – Art Program (On Marxism and Feminism and Their Mutual Political Discontents). In: Parallel Chronologies. http://tranzit.org/exhibitionarchive/the-conference-comrade-woman-art-program/ (a letöltés ideje: 2018. aug. 15.).

Vesić, Jelena: The Student Cultural Centre (SKC) As the Art Scene (2014) Parallel Chronologies. http://tranzit.org/exhibitionarchive/essays/jelena-vesic/ (a letöltés ideje: 2018. aug.).

Források

Antic, Zdenko: Background Report. HU OSA 300-10-2, 27. doboz.
Belügyminisztérium III/III-as (állambiztonsági) alosztályának jelentései http://www.c3.hu/collection/tilos/.
Carlo Ripa di Meana átvételi elismervénye a Szabad Európa Rádió gyűjteményéből származó szamizdat kiadványokról; William A. Buell 1977. október 25-én kelt feljegyzése Meanával folytatott tárgyalásáról a biennále szamizdat szekciójának ügyében, HU OSA 300-85-47, 3-as doboz.

NAGY KRISTÓF – SZIRMAI ANNA

Alternatív kulturális vonások az Artpool 1980-as évekbeli gyűjteményi stratégiájában

Bevezető

Az Artpool Művészetkutató Központ létrejötte kulcsfontosságú a hazai államszocializmus ellenkultúrájának feldolgozása szempontjából. Az alapítók, Klaniczay Júlia és Galántai György az új művészeti elképzeléseknek helyet adó alternatív művészeti intézményt hoztak létre 1979-ben, amikor döntően csak a hivatalos kultúrpolitika irányelveibe illeszkedő művészeti elképzelések juthattak nyilvánossághoz. Az Artpool egyrészt a magyar kortárs művészet elszigeteltségét, információhiányát kívánta feloldani, másrészt magára vállalta az akkori kultúrpolitikai közeg nyilvánosságából kiszoruló magyarországi művészeti események dokumentálását. Az Artpool alapítói, akik elsősorban a balatonboglári kápolnaműterem nem kanonizált örökségére és a mail art hálózat ellenőrizhetetlen nemzetköziségére építették az Artpoolt, elszántan igyekeztek felderíteni – és a dokumentáció eszközeivel – életben tartani, megörökíteni az állami intézményrendszer által a perifériára szorított művészeti megnyilvánulásokat. A munka eredményeként létrejött archívum a mai művész- és művészettörténész-generációk számára lehetővé teszi, hogy az 1960-as, 1970-es és 1980-as évek alternatív művészeti kezdeményezéseit saját közegükben vizsgálják. A balatonboglári kápolnaműterem szellemiségéhez hűen, az ellenkultúra az Artpool gyűjteményi gyakorlatában aktív, diskurzust generáló tényező.

A tanulmány azt vizsgálja, hogyan működött az Artpool az 1980-as évekbeli, alternatív intézményesülésként definiált stratégiája a hazai művészeti mezőben, és hogyan tudott egyszerre az alternatív művészetet generáló és dokumentáló intézményként létezni. Végül a tanulmány azt is bemutatja, hogy az Artpool hogyan próbálta megőrizni és továbbépíteni a rendszerváltást követő, valódi intézményesülést hozó évtizedekben is az aktív archívum koncepciójában megfogalmazott, a tudományos kutatásra és a művészeti projektekre egyaránt összpontosító profilját.

I

Az Artpool Művészetkutató Központ létrejötte kulcsfontosságú az államszocializmus ellenkultúrájának feldolgozása szempontjából, mivel ez volt az első hazai gyűjtemény, amely kimondottan ennek a gyűjtését és kutatását tekintette céljának, miközben aktívan részt is vett ebben a kultúrában. Klaniczay Júlia és Galántai György 1979 tavaszán alternatív és kísérleti művészettel foglalkozó párhuzamos művészeti intézményt alapított. A magánkezdeményezésből induló archívum kettős céllal jött létre: egyrészt a korszak hazai művészeti jelenségeit kívánta dokumentálni, archiválni, másrészt aktív tényezőként új művészeti eseményeket, formákat és irányzatokat életre hívni a magyar művészeti mezőben *(1. kép).*

II

Az Artpool előtörténete két részre bontható. Egyrészt az 1970 és 1973 között működtetett balatonboglári kápolnaműterem története jelentős ebből a szempontból. A négyéves projekt Galántai György korszakalkotó jelentőségű művészetszervező munkája volt, amely révén a magyar neoavantgárd művészet számtalan kiemelkedő kezdeményezése valósult meg. A Balatonbogláron zajló eseményeket a kortárs hazai művészeti szcéna nem kanonizálta, sőt a helyi apparátusok eleinte megengedő magatartása ellenére végül betiltással zárultak. Így a vállalkozás öröksége sem immateriális formában, azaz az ott kifejezett esztétikai normák intézményes tovább éléseként, sem materiális módon, a bemutatott művészeti események, kiállítások dokumentumaként, tudományos feldolgozásaként nem került be az állami intézményrendszer elfogadott kánonjába.

Amennyiben tágabb perspektívában nézzük a történetet, a balatonboglári kápolnaműterem 1970-es évek eleji betiltása egybeesik az 1968-ban induló új gazdasági mechanizmus kifulladásával, ami nemcsak gazdasági és politikai, hanem kulturális téren is egyfajta visszarendeződést, merevedést hozott.[1] Mivel a kápolnaműterem az állami intézményrendszerbe, sőt annak egérútjaiba sem tudott integrálódni, Galántai György stratégiája kezdetektől az események magánarchiválására és megőrzésére irányult. A későbbi magánarchívum alapjául a négy év alatt megvalósult kiállítások és a legszélesebb értelemben vett kulturális programok dokumentációja szolgált *(2. kép).*

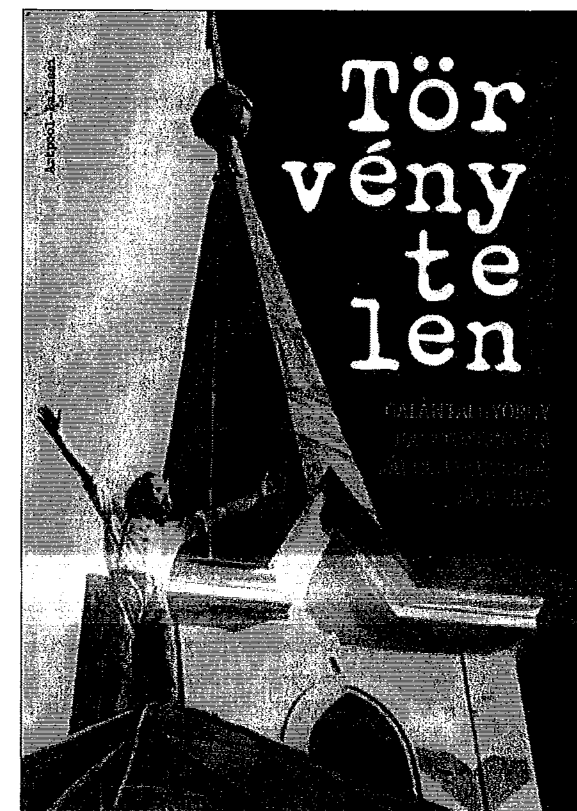
Amikor 1974 januárjában, alig egy hónappal azután, hogy Szabó László *Happening a kriptában* című,[2] emblematikus támadó cikke megjelent a *Népszabadság*ban, Galántai válaszul 33 oldalas beszámolót állított össze öt példány-

1 *Gagyi Ágnes – Szarvas Márton:* Válság, művészet és politikai aktivizmus – ma. A kortárs kulturális mező újrapolitizálódásának társadalmi környezete. Eszmélet 112. (2016) 4. sz. 111–133.

2 *Szabó László:* Happening a kriptában. Népszabadság, Vasárnapi Melléklet 1972. december 16. 1. http://www.artpool.hu/boglar/Szabo.html (a letöltés ideje: 2018. jún. 19.).

**1. kép.
Galántai György balatonboglári kápolnaműtermében a K–358/72 kiállítás második része, 1972. június 22. A falakon Galántai György, Kéri Ádám és Swierkiewicz Róbert grafikái, a térben Csutoros Sándor és Paizs László plasztikái láthatók. A képen többek között Galántai György és Orvos András szerepel**

**2. kép.
Törvénytelen avantgárd. Galántai György balatonboglári kápolnaműterme, 1970–1973, Artpool – Balassi Kiadó, Budapest, 2003**

ban a kápolnaműterem dokumentumaiból, amelyet a Magyar Népköztársaság Művészeti Alapjának, a Művelődésügyi Minisztériumnak, a Magyar Képzőművészek Szövetségének és Bereczky Lorándnak, az MSZMP Központi Bizottsága művészeti szakreferensének is eljuttatott.

Amennyiben a művészettörténet-íráshoz nem pozitivista módon viszonyulunk, hanem úgy tekintünk rá, mint ami mindig is hegemóniaküzdelmek terepe volt, akkor logikus lépésnek tűnik, hogy Galántai már 1974-ben megkezdte a kápolnaműterem eseményeinek archiválását és historizálását. Ezt az is alátámasztja, hogy az anyag félnyilvános bemutatása még az évtized végén sem volt lehetséges, ahogy azt az 1979-ben betiltott, diavetítéssel egybekötött Kassák klubbeli[3] és dunaújvárosi[4] előadások is jelzik.

A balatonboglári kápolnaműterem örökségének megőrzése mellett a mail art is szorosan kapcsolódik az Artpool gyűjteményének előtörténetéhez. Galántai György az 1970-es évek végén az Artpool Archívum mint intézmény létrehozásával kapcsolódott be a nemzetközi küldeményművészeti hálózatba. Az 1980-as évektől egyre intenzívebb mail art aktivitásnak köszönhetően kiterjedt nemzetközi kapcsolati háló épült fel, és a kiadványcserék is gazdagították az archívum anyagát. Az ebből a két irányból építkező Artpool a korszak hazai viszonyai között sajátos megoldással élt. Miközben a korabeli domináns művészeti stratégia az autonóm vagy félautonóm terek létrehozása volt az állami intézményrendszereken belül,[5] addig Galántai és Klaniczay másik utat választott.

III

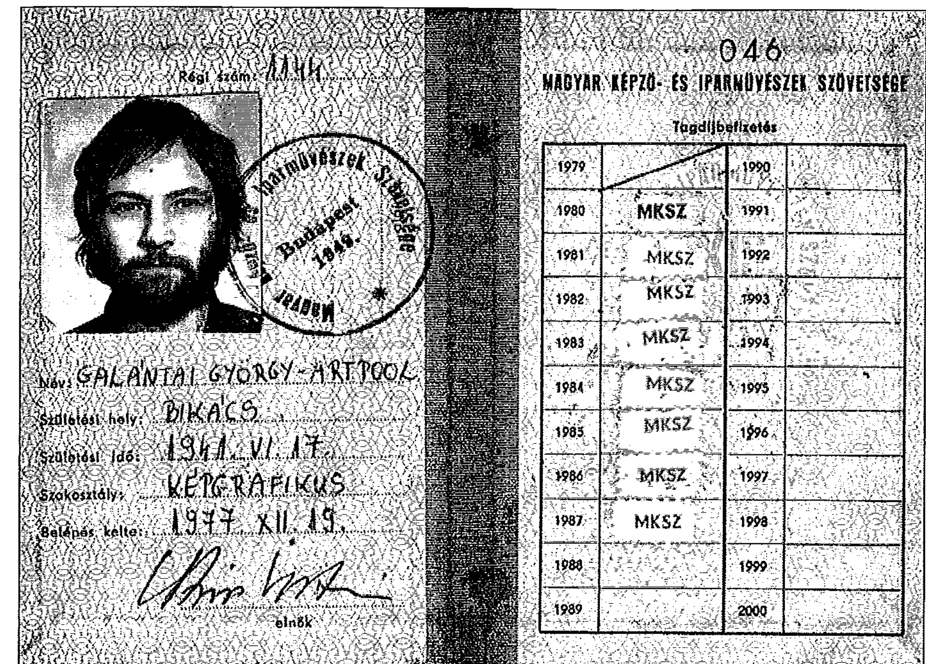
Az „illegális" működés évtizedében az archívum a hivatalos művészettel foglalkozó (kánonképző) kulturális intézményrendszeren kívül, de azzal párhuzamosan fejlődött, egyre bővülő szerepkörrel. Az Artpool az 1980-as években intézményes formában működött, azonban természetesen nem bejegyzett, hivatalos szervezetként, ezzel is megkérdőjelezve az állam intézményalapításhoz és működtetéshez fűződő előjogát.

Az intézményesített, de illegális működés egyszerre volt szimbolikus-provokatív gesztus és valódi archívumépítési projekt. Tudatos stratégia nyomán alakult ki az Artpool mint alternatív művészeti intézmény profilja. Az „arculatépítés" részeként saját logó, levélpapír, bélyegző és átgondolt grafikai megjelenés társult a szervezett és szervezeti működéshez. A gyűjtemény folyamatos bővítése mellett az 1980-as évek kulturális közegében a kísérleti rendszerek puszta létezése is kihívást jelentett. Ellenkulturális jelenségként az

3 APS no. 3.: Kápolnatárlatok 1970–73. Kassák Művelődési Ház, Bp., 1979. október 3.

4 Galántai György diavetítéses előadását a kápolnaműteremről (Képzőművészeti szakkör, Dunaújváros, 1979. október 8.) budapesti feljelentés alapján a székesfehérvári rendőrség tiltotta be.

5 *Gagyi Á. – Szarvas M.*: i. m.

3. kép. Galántai György tagsági igazolványa a Magyar Képző- és Iparművészek Szövetségéhez, 1979

Artpool rendszerváltozás előtti tevékenységében a cenzúra kijátszása volt az egyik legmeghatározóbb sajátosság. Így gyakorlati jelentősége volt annak a művészi gesztusként is értékelhető, találékony megoldásnak, hogy Galántai György felvette és bejegyeztette művésznévként az Artpoolt, így az archívumnak küldött ajánlott küldeményeket is átvehette a postán *(3. kép).*

IV

A következetes, aktív dokumentálás eredményeképp az 1980-as évekbeli alternatív művészeti események jelentős része megjelenik valamilyen módon az archívumban, így a korszak hivatalos kulturális szereplői mellett az Artpool teljes értékű párhuzamos intézményként volt jelen. A nagy intézmények zártságával szemben az Artpool saját nyilvánosságán belül aktív szereplőként vett részt, kiadványokat szerkesztett, eseményeket hívott életre. Számos téren a kortárs művészeti kutatás nem, vagy alig létező intézményrendszerének alternatívájaként, sőt versenytársaként jelent meg.

Az intézményi létezés szerves tényezőjeként rendszeres kiadványokat is közölt: a *Pool Window* című küldeményművészeti hírlevél 1979-től 1982-ig 30 számot élt meg *(4. kép)*, ebből nőtte ki magát az *AL (Aktuális Levél / Artpool*

Letter) című szamizdat művészeti magazin. A nem hivatalos fórumokon terjesztett *AL* 11 száma 1983 és 1985 között jelent meg, és a korabeli kísérleti művészeti események egyedüli dokumentuma. Nemcsak olyan aktuális információknak nyújtott nyilvánosságot, mint a rapről és a hiphopról szóló első magyarországi beszámoló, vagy az Új Festészetről szóló hazai viták, hanem kritikákat közölt még látható kiállításokról, így az 1980-as évek képzőművészeti sajtójában érvényes versenytársa lett az egyeduralkodó *Művészet* folyóiratnak. Az Artpool Rádió (1983–1987) kazetta-számaiban a kortárs művészeti eseményekhez kapcsolódó interjúkat, hangköltészeti munkákat és koncertfelvételeket mutatott be.

V

Az Artpool önintézményesítési és önhistorizáló szándéka kikezdte az állam intézményi monopóliumát, ezzel természetesen felkeltette az állambiztonság figyelmét is. Az Artpool megalapítása így egy gramsci értelemben vett ellenhegemonikus projektként is értelmezhető. Ez a felfogás jól megfigyelhető az ebben az időszakban Galántai Györgyről a „Festő" nevű dossziéban vezetett állambiztonsági jelentésekben. Ezek arról is tanúskodnak, hogy az állami rendszerek nem annyira esztétikai, mintsem politikai szempontokból figyelték Galántait és az Artpoolt, ezért készült később számos jelentés az Artpoolnak juttatott Soros-támogatásokról is. Ez a pozíció különösen az 1980-as években jellemezte az Artpoolt, amikor az alapítók lakása volt az archívum tere, ami egyszerre volt kényszerhelyzet és biztonságos tér, illetve demonstrálta azt az avantgárd gondolatot, hogy az élet egyenlő a művészettel.

Az Artpool 1980-as évekbeli működése két mélyebb és elsőre kevésbé nyilvánvaló módon is alternatívát nyújtott az állami művészeti intézményrendszer működésével szemben. Egyrészt a kortárs művészeti események, történések dokumentálása. A dokumentálás logikája, bár jelen volt a művészettörténeti intézményrendszerben, például a Művészettörténeti Dokumentációs Központban, nem a kortárs területen. A korszak művészettörténet-írása, ha foglalkozott is kortárs művészettel, műtárgyközpontúan tette, nem a maga komplexitásában dokumentálta annak a közegét.

Másrészt a mail artból fakadó sajátos nemzetköziség is másképp működött, mint az állami intézményrendszerben, amely a kortárs művészek reprezentatív külföldi bemutatására összpontosított. A külföldi tárlatok az 1980-as években egyre jobban bevonták az 1970-es évek avantgárdjának apolitikusabb részét is, különösen az után, hogy 1984-ben Néray Katalin lett a Műcsarnok igazgatója és egyben a Velencei Biennále magyar pavilonjának felelőse. Így az Artpool épp egy konszolidációs időszakban kezdett el új utakat járni, ami szembement azzal a törekvéssel, amely az intézményrendszert belülről kívánta

COOPERATION
POOLWINDOW No. 7
ARTPOOL ARCHIVE BUDAPEST
DATE 1981 március
POOLMAIL
ART POOL WORLD POST
J&G. GALÁNTAI
1023 BUDAPEST
FRANKEL LEÓ ÚT 68/B
HUNGARY

Az ARTPOOL 1981-es nagy bélyegkiállításához a bélyegmunkákat határidő előtt is vissza lehet küldeni, mert a feldolgozás folyamatos

MOZAIK Mail Art Show / no theme and no junk please / no return / poster-catalogue to all participants / határidő: március 30./
cím: Thierry Tillier
Bd. Paul Janson 37
6000 Charleroi Belgium

VIDEO VISION: KÜLDJ EGY MAXIMUM 3 PERCES VIDEO PROJEKTET / MINDEN PROJEKT KI LESZ ÁLLÍTVA, S HA LEHETSÉGES MEG IS VALÓSÍTJÁK / HATÁRIDŐ: MÁJUS 1
CÍM: GUY SCHRAENEN
P. O. BOX 415
2000 ANTWERPEN BELGIUM

ARTPOOL collects: documentations, photos, prints, slides, texts, magazines, books, catalogues, post-cards, stamps, T-shirts, ideas, projects, utopias, tapes and diverse new medias. ARTPOOL is an information basis. Document your activity in ARTPOOL!

Artpool's PERIODICAL Space

Az ARTPOOL 1981 jul. 21-től aug. 22-ig az ujpesti Mini Galériában kiállítást rendez magyar művészek postai munkáiból (láncposta, egyedi képeslap, levél, mail-akció stb.)

küldd el egy telefonkönyvnek azt a lapját, amelyiken a te telefonszámod is szerepel / határidő: április 1. / a résztvevők dokumentációt kapnak a kész projektről

IGAZSÁG/TRUTH Please send all material you can find on the topic of truth. Definitions of truth with source given if possible; books on truth; newspapers called Truth; poems about truth in all languages. Names of people with Truth, Truthful etc. in any language. Send full name and the name of the town where person lives.
cím: Piotr Rypson
ul. Kaliska 8/10 m. 47.
02-316 Warszawa Lengyelország

EGÉSZEN JÓ ÉS OLCSÓ GYERMEKNYOMDA KAPHATÓ A JÁTÉKBOLTOKBAN

LIQUIDS FROM THE HUMAN BODY (ASSEMBLING) Ha részt akarsz venni, küldj 150 lapot erre a témára / max. méret: 21,5 x 28 cm / Határidő: március 31 / minden résztvevő 1 vagy több példányt kap a kész könyvből / cím: JUPITTER-LARSEN
P. O. BOX 48184
VANCOUVER V7X 1N8 KANADA

ARCHIVE
COOPERATION

4. kép. A Galántai György és Klaniczay Júlia szerkesztésében megjelenő *Pool Window* mail art hírlevél 7. száma, 1981

volna reformálni.[6] Ezzel szemben a mail art hálózati kommunikáció nem az állami intézményrendszerekkel kötött kompromisszumban valósult meg, így sokkal kiterjedtebb, kiszámíthatatlanabb és ellenőrizhetetlenebb volt.

Természetesen az 1980-as években az Artpool sem működhetett az állami intézményrendszer teljes negligálásával. Az 1970-es években még szorosan egymáshoz kapcsolódó politikai, kulturális és művészeti underground az 1980-as évek során elkezdett távolodni egymástól, mivel a korábbi ellenkulturális művészeti törekvések lehetőséget kaptak a részleges intézményesülésre, míg a politika direktebb oppozícióba fordult. Ebben a kontextusban pedig az Artpool pozícióját a kettő közötti balanszírozásként definiálhatjuk. Nem exponálta magát a politikai ellenzékkel, de folyamatosan kommunikált ezzel a körrel, és támogatta technikai és művészeti kérdések megoldásában (például fotózás, szitanyomat-előkészítés, fénymásolási lehetőségek, a *Feketében* antológia[7]), de nem is integrálódott az állami intézményrendszerbe olyan könnyen, mint az addigra a számos radikális figurájától megfosztott, 1970-es évekbeli neoavantgárd; ebben a kívülállásban azonban nem csupán egy politikai pozíciót, hanem kényszerhelyzetet is látnunk kell.

VI

Az 1980-as évek második felében már előfordultak együttműködések az állami intézményrendszerrel, mint például az 1987-ben a Szépművészeti Múzeumban bemutatott *Bélyegképek* kiállítás,[8] vagy az ELTE-n rendezett Duchamp-konferencia,[9] amelyek létrejötte a szervezők ügyességén is múlott. Például ugyanebben az időben a székesfehérvári István Király Múzeum is elindított egy közös művészkönyv-kiállítási projektet az Artpoollal, ez az együttműködés azonban meghiúsult: a szervezés közben a múzeum visszalépett, arra hivatkozva, hogy állami intézmény nem működhet együtt magánintézménnyel. Így a közösen indított projekt[10] végül az Artpool nélkül valósult meg.

Az Artpool 1980-as évekbeli történetében nem az állami intézmények elvi és totális bojkottját láthatjuk, sokkal inkább folyamatos próbálkozást az állami intézményrendszer puhítására és taktikus használatára. Amikor az Artpool az 1980-as években határozott alternatív gyűjtési, intézményépítési és

6 Artpool Művészetkutató Központ (Budapest), Mravik László levele Galántai Györgynek, 1989. december 6.

7 Irodalmi és grafikai gyűjtemény a magyarországi szegények támogatására. Bp., 1982.

8 Bélyegképek / Stamp Images, Szépművészeti Múzeum, Bp., 1987. május 29. – szeptember 25. http://www.artpool.hu/Artistamp/Belyegkepek/default.html (a letöltés ideje: 2018. jún. 19.).

9 Marcel Duchamp Szimpozion. Találkozó Marcel Duchamp 100. születésnapja alkalmából. ELTE Esztétika Tanszék, Bp., 1987. december 11. http://www.artpool.hu/Duchamp/MDspirit/index.html (a letöltés ideje: 2018. jún. 19.).

10 ...Meglepetés... olvasóink részére! I. Nemzetközi művészkönyv-kiállítás, István Király Múzeum, Székesfehérvár, 1987. október 18. – december 7.

kánonképzési igénnyel lépett fel a magyar művészeti mezőben, ezt nem a többi intézményrendszertől eltávolodva, elszigetelődve tette. Így természetesen nem adta a kortárs művészeti közeg olyan radikális kritikáját, mint például az Inconnu csoport, hanem az állami kontroll folyamatos lazulásával párhuzamosan, alternatívát mutatva, önálló intézményi létét nem feladva igyekezett beszivárogni az állami művészeti rendszerekbe is.

Az Artpool intézményként túllépett a magánjellegű művészarchívum felhalmozó gyűjtési módszerén, önálló kultúraformáló tényezőként jelent meg saját közegében. Művészeti események, kiállítások, beszélgetések szervezőjeként a kortárs kultúra olyan szeletét tette egy szűkebb kör számára elérhetővé, amelyet a hivatalos művészetpolitika láthatatlannak, sőt megszüntetendőnek ítélt.

Az így létrejött egyedülálló gyűjtemények – köztük a művészbélyeg-, plakát-, művészkönyv- és képeslapgyűjtemény – nem csak a korszak gazdag dokumentációs anyagát őrzik, a műfajok sokszínűségét is felvonultatják a fluxus tárgytól a mail art kiadványokig. A gyűjtemény legjelentősebb darabját tehát nem lehet önmagában kiemelni, maga az archívum működik komplex művészeti produktumként.

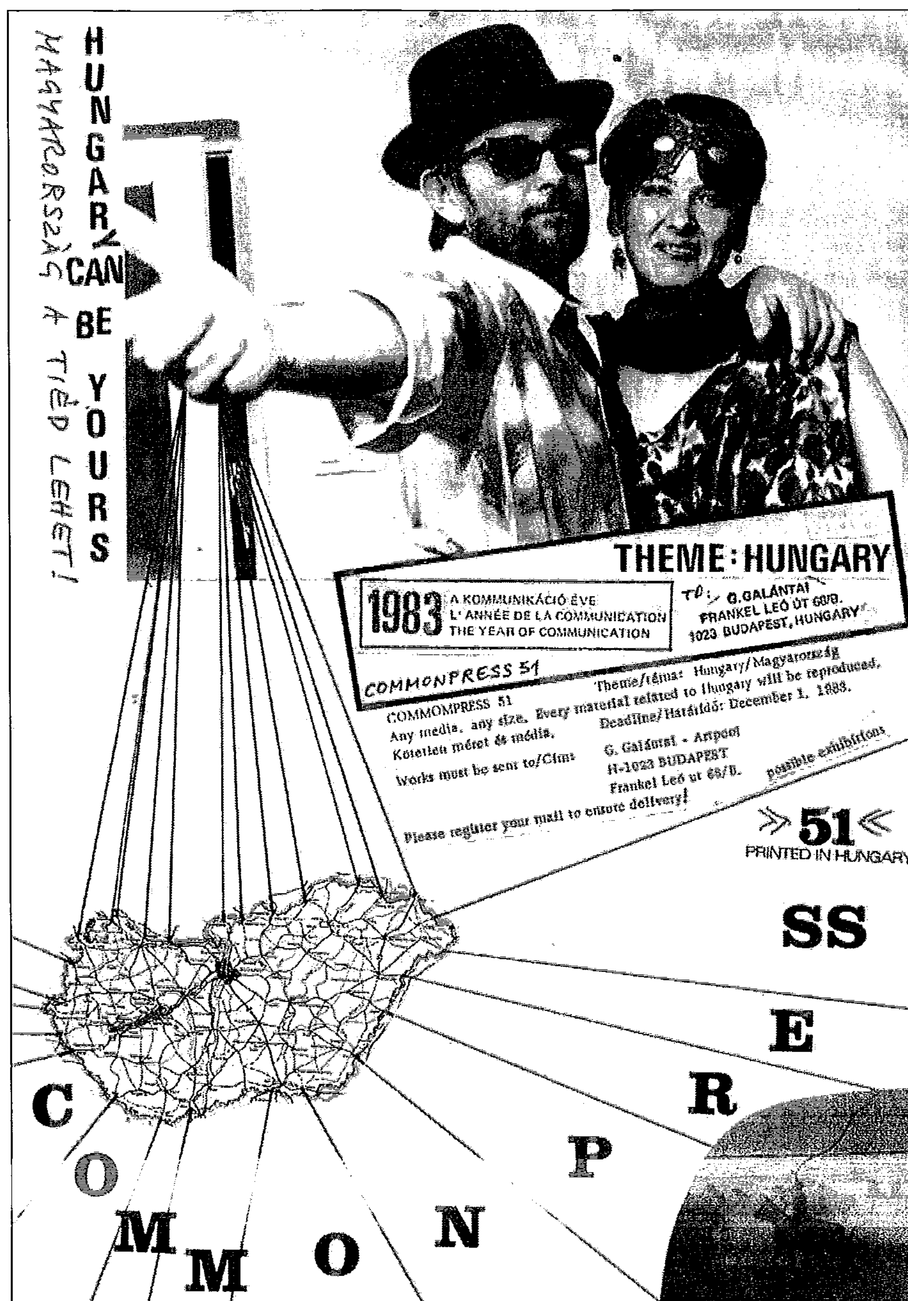
Ez a sajátos, tevékeny művészeti gyakorlat fogalmazódik meg az *aktív archívum* koncepciójában, amelynek alapja a kezdeményező, művészetet ösztönző viszony, amellyel a magyar nem hivatalos művészet bekapcsolható a kortárs nemzetközi szcénába, a széles körben működő hálózatnak köszönhetően.

A gyűjtemény jelentősége éppen a hálózati jelenlétben ragadható meg, az aktív archívum számos olyan sikeres kezdeményezést hozott létre, amely a korszakban egyedülálló eszközökkel kerülte meg a cenzúrát, és jutott el a szélesebb közönséghez. A művészeti tevékenység korlátainak tágítása a szabad alkotás lehetőségét jelentette a küldeményművészeti hálózat segítségével.

Az 1980-as években számos nagyszabású projekt valósult meg, többségükben nemzetközi együttműködésben: *Homage to Vera Mukhina* – performansz (1980), *Művészet-esernyő-képeslap bemutató / Art-Umbrella-Postcard Show* (1981), *World Art Post művészbélyeg-kiállítás* (1982), *Mindenki mindenkivel / Everybody with Anybody* – bélyegző akció (1982), *Budapest Bécs Berlin telefonkoncert* (1983), *Bélyegképek tárlat* (1987).[11]

E „közösségi" munkák megvalósításának módja, a szervezés hétköznapi nehézségei, a bürokratikus és anyagi korlátok leküzdése a megvalósítást a műalkotás szintjére emeli. A kiterjedt és szoros nemzetközi együttműködéseknek hála, a Galántai–Klaniczay házaspár a háromévente lehetséges külföldi útjaik (Artpool Art Tour 1979 és 1982) során értékes dokumentációval és művekkel gazdagította az archívumot. Az utak közvetlen eredménye egy sor olyan nemzetközi művészeti projekt, amely akár többéves szervezés után

11 ARTPOOL – The Experimental Art Archive of East-Central Europe. Eds. Galántai György – Klaniczay Júlia. Artpool, Bp., 2013.

5. kép. A *Commonpress* mail art magazin 51-es számának felhívása *Hungary Can Be Yours! – International Hungary* címmel, 1983

Budapesten valósult meg: *Cavellini-kiállítás*, 1980; *Art + Post*, 1981; *Word Art Post*, 1982; *Magyarország a tiéd lehet!*, 1984; *Buda Ray University*, 1982–1988.[12]

A fentiek közül is kiemelkedik a *Magyarország a tiéd lehet!*, amely az utolsó betiltott, de három napig megtekinthető magyar kiállításként jól példázza a rendszerváltás előtti cenzúra működését (*5. kép*). Az eredetileg a *Commonpress* mail art magazin számára készített, de a Fiatal Művészek Klubja kérésére ott is bemutatni tervezett, Magyarországról szóló összeállítást 1984. január 27-én, a megnyitó napján betiltották. A betiltás oka nem a művek esztétikai értéke volt, hanem az, hogy a kiállítás egy közéleti kérdésről, Magyarország ön- és külső képéről fogalmazott meg a hivatalos pozícióval ütköző álláspontot.

Az Artpool rendszerváltás utáni történetében az 1992-es év hozott fordulatot: az 1990-ben létrehozott Artpool Alapítvány jogi hátterével, a főváros támogatásával létrehozott hivatalos nonprofit archívum és kutatóhely, az Artpool Művészetkutató Központ megnyílt a nagyközönség előtt.

Az intézményesülés újabb fokozata lehetővé tette a kutatói szolgálat fejlődését. Az 1990-es években számos hiánypótló kutatás indult az Artpoolban, köztük a performansz-kutatás és a fluxus-kutatás. Az aktív archívum működésében egyre hangsúlyosabb a kutatás szerepe, a programok évente meghatározott kutatási témák alapján fejlődtek, ilyen volt a fluxus éve (1993), az Erdély Miklós éve (1994), a performansz éve (1995) vagy az Internet éve 1996-ban. Az archívum ösztöndíjakkal támogatta a gyűjtemény fókuszába illeszkedő témák kutatását, fokozatosan kiépült a szakmai gyakornoki program.[13]

A kései államszocializmus kulturális mezőjének azonban az Artpool nem csak sajátos pozíciójú szereplője volt, mely pozíciót kényszerű, ám tudatos és provokatív intézményesedésként, illetve az állami intézményrendszerek taktikus használataként definiáltuk. Mindemellett az Artpool Művészetkutató Központ a rendszerváltás után is a nem hivatalos művészeti kísérletek legfontosabb kutatóhelye az 1980-as évektől egészen napjainkig. A tanulmányozható archív dokumentumanyag 650 folyómétert tesz ki, és folyamatosan bővül papíralapú és digitalizált anyagokkal. 2015 óta az Artpool Művészetkutató Központ a Szépművészeti Múzeum önálló osztályaként változatlan programmal működik tovább.

12 Uo.

13 Az első gyakornokok között volt Aknai Katalin (1993), Dékei Kriszta (1992–1993), Junghaus Tímea (1994), a programban később részt vett Süvecz Emese (1994–1996), Izinger Katalin (2001), Hermann Veronika (2009) és a kortárs művészeti élet más jelentős szereplői. Az Artpool az archívumban gyűjtött témákhoz kapcsolódó, nagyobb lélegzetű kutatói projekteknek is otthont adott: Kotun Viktor (Fluxus-videók), Lázár Eszter (Művészkiadványok), Sasvári Edit (Balatonboglári Kápolnaműterem, művészeti szamizdatok), Sőrés Zsolt (Avantgárd film), Szombathy Bálint (Szombathy Art 1969–1999).

Irodalom

APS no. 3.: Kápolnatárlatok 1970–73. Kassák Művelődési Ház, Bp., 1979. október 3.
ARTPOOL – The Experimental Art Archive of East-Central Europe. Eds. Galántai György – Klaniczay Júlia. Artpool, Bp., 2013.
Bélyegképek / Stamp Images. Szépművészeti Múzeum, Bp., 1987. május 29. – szeptember 25. http://www.artpool.hu/Artistamp/Belyegkepek/default.html (a letöltés ideje: 2018. jún. 19.).
Gagyi Ágnes – Szarvas Márton: Válság, művészet és politikai aktivizmus – ma. A kortárs kulturális mező újrapolitizálódásának társadalmi környezete. Eszmélet 112. (2016) 4. sz. 111–133.
Irodalmi és grafikai gyűjtemény a magyarországi szegények támogatására. Bp., 1982.
Marcel Duchamp Szimpozion. Találkozó Marcel Duchamp 100. születésnapja alkalmából. ELTE Esztétika Tanszék, Bp., 1987. december 11. http://www.artpool.hu/Duchamp/MDspirit/index.html (a letöltés ideje: 2018. jún. 19.).
...Meglepetés... olvasóink részére! I. Nemzetközi művészkönyv-kiállítás, István Király Múzeum, Székesfehérvár, 1987. október 18. – december 7.
Mravik László levele Galántai Györgynek, 1989. december 6. Artpool Művészetkutató Központ, Bp.
Szabó László: Happening a kriptában. Népszabadság, Vasárnapi Melléklet 1972. december 16. 1. http://www.artpool.hu/boglar/Szabo.html (a letöltés ideje: 2018. jún. 19.).

KASZÁS GÁBOR

A „hites fotográfus", Vattay Elemér gyűjteménye és Dévényi Iván, a „tudós gyűjtő"

„Dévényi Iván azok közé a műgyűjtők közé tartozott, akik számára a gyűjtés nemcsak szórakoztató és hasznos időtöltés, vagy épp növekvő értékű tárgyak gyarapítása, hanem ezeknél sokkal több is: életcél, egyfajta önmegvalósítás" – írja Mucsi András 1994-ben.[1] Ez a megállapítás nemcsak az esztergomi magyar–történelem szakos pedagógusra, hanem kortársára, a budapesti Csepeli Vas- és Fémművekben dolgozó Vattay Elemérre is igaz. De mi is a műgyűjtő funkciója az 1950–1960-as években, s mit takar az „önmegvalósítás"? Vajon „burokba zárkózott" külső szemlélői a korszak művészeti történéseinek, vagy képesek közvetlen hatással lenni a szellemi életre? Dévényi és Vattay gyűjteménye számtalan adalékkal szolgál nemcsak a művészet fogyasztásának, hanem a magánélet és a nyilvánosság képlékeny határainak pontosabb körülírásához is.

Vattay Elemér

Vattay Elemér fotográfus 1931. március 26-án született Szolnokon. Gyűjtőszenvedélyét édesapjától örökölte, aki a szolnoki művésztelep mecénása volt. A Tiszavidéki Hitelintézet igazgatójaként segített a pénzügyileg megszorult művészeknek, akik képekkel viszonozták segítségét. Vattay 11 éves korától a budapesti Szent Imre Ciszterci Gimnáziumban tanult, ahol megismerkedett és egy egész életre szóló barátságot kötött Latinovits Zoltánnal, Abody Bélával és Vajda Miklóssal. Fényképezni Sevcsik Jenőtől tanult a Szépmíves Líceumban. 1951-ben a Színház- és Filmművészeti Főiskola filmrendező szakára nyert felvételt, évfolyamtársa lett Huszárik Zoltánnak, Galgóczy Erzsébetnek, Rényi Tamásnak, Palásthy Györgynek, Mátray Mihálynak és Bán Róbertnek. Az első félév végén eltanácsolták, mert nem írta alá a Mindszenty József bíborost elítélő körlevelet. Fizikai munkát vállalt, majd a Csepel Vas- és Fémművek műszaki ellenőre lett, ahol elektronmikroszkópos felvételeket készített. 1956-ot követően politikai, társadalmi nézetei miatt házkutatásokkal zaklatták, az Andrássy út 60-ban többször is kihallgatták. Lukács György

1 *Mucsi András:* Dévényi Iván az esztergomi műgyűjtő. Művészettörténeti Értesítő 43. (1994) 2. sz. 202.

közvetlen közbenjárására volt szükség – róla ugyancsak készített fotókat –, hogy a hivatalos szervek felhagyjanak a megfigyelésével.

Vattay „kollekciója" nem következetes műgyűjtés eredménye, soha nem vásárolt képeket. Gyűjteményének darabjai barátságok emlékei, melyeket leggyakrabban portré-, enteriőr-, illetve műtárgyfotózásért kapott ajándékba.[2] A felvételeket rajzzal, festménnyel, plakettel vagy verssel, kéziratokkal viszonozták a vele kapcsolatba került művészek. Tulajdonképpen embereket gyűjtött; értelmiségieket, írókat, gondolkodókat, zenészeket és nem utolsósorban képzőművészeket. Így került birtokába többek között Anna Margit, Bálint Endre, Bolmányi Ferenc, Csernus Tibor, Csiky Tibor, Fajó János, Ferenczy Béni, Gadányi Jenő, Gyarmathy Tihamér, Huszárik Zoltán, Illés Árpád, Kondor Béla, Kassák Lajos, Keserü Ilona, Lakner László, Ország Lili, Szabó Ákos, Tót Endre, Váli Dezső több műve. „Jó őket látni; ezért vannak mind a falon – nyilatkozta. – Nem lehet megfogni egy embert egy kiállítással, csak beszélgetéssel, együttéléssel."[3] A művek mellett, a gyűjteményében *(1. kép)* szereplő művészek többségével baráti kapcsolatot alakított ki, sok esetben közvetlen inspirációt nyújtott, vagy alkotótárssá vált. Életének legfontosabb mozgatórugója a barátság megélése volt. Ezt egyszer így fogalmazta meg: „Senkinek nem volt még tizenkét olyan tiszta lelkű, nemes barátja, mint Júdásnak, és mégis áruló volt. Azok között, akik a lakásomban látható munkákat készítették, nincs áruló."

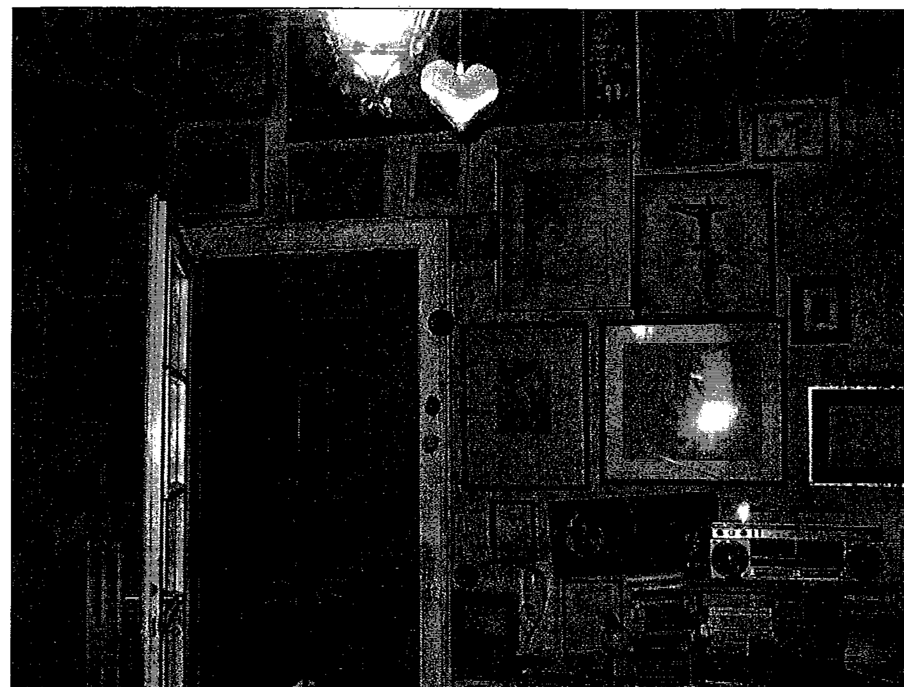
Bár ezt ő maga soha nem ismerte el, Vattay érdeklődése és szerepvállalása mellőzött helyzetéből adódhatott. Vállalva az egyetemi kizárással járó kirekesztettséget, magánéletét „áldozta" fel, hogy kapcsolatokat és barátságokat építsen ki a korszak értelmiségi szereplőivel. Huszárikon és Latinovitson keresztül olyan barátokra tett szert, mint Jelenits István, Juhász Ferenc, Nagy László, Pilinszky János és Weöres Sándor, általuk ismerkedett meg Bálint Endrével, Ferenczy Bénivel, Kassák Lajossal és Kondor Bélával. Barátságai nem pusztán a művészet terrénumát érintették, hanem az idők során bensőséges, lelki kapcsolatokká érlelődtek. A társaságból a legmélyebb barátság Pilinszky Jánoshoz fűzte, aki nemegyszer éjjel kereste meg egy-egy újonnan elkészült versével.

Vattayt Kondor Béla nevezte el „hites" fotográfusnak, mivel barátja „inkább iparosnak", s nem fotóművésznek tartotta magát. Főként portrékat és tájrészleteket rögzített, de az 1956-os forradalom alatt is készített fotósorozatokat Budapesten. Fotográfiái Gergely Ágnest, Kassákot, Pilinszkyt, Toldalagi Pált és Weörest is versírásra ösztönözték.[4] Vattay szállított fotókat egészségi

2 *Dévényi Iván:* A „híres fotográfus" gyűjteménye. Műgyűjtő (1973) 2. sz.

3 *Lázár Eszter:* „Jó őket látni; ezért vannak mind a falon". Vattay Elemér fotográfussal és műgyűjtővel Lázár Eszter beszélget a Magyar Képzőművészeti Egyetemen megrendezésre került Ferenczy Béni kiállítás kapcsán. Balkon (2005) 7–8. sz.

4 *Gergely Ágnes:* Mielőtt (é. n.); *Kassák Lajos:* Egy fényképem alá (1966); *Pilinszky János:* Igen, a lomb (é. n.); *Toldalagi Pál:* Légy acél vagy beton (1972); *Weöres Sándor* /cím nélkül/ (1965) /publikálva: Műgyűjtő (1972) 4. sz. 50.

1. kép. Enteriőrrészlet Vattay Elemér budapesti lakásából, 2000-es évek eleje, fotó: Vattai Kinga

állapotának megromlását követően Bálint Endrének, aki akkor már kizárólag fotókollázsokat készített. Többször jártak közös motívumgyűjtésen, Szentendrén, Aquincumban és Óbudán. Műtárgy- és kiállítási enteriőrfotókat készített többek között Bálint Endre, Csiky Tibor, Ferenczy Béni, Fajó János, Gedő Ilka, Gadányi Jenő, Gyarmathy Tihamér, Illés Árpád, Járitz Józsa, Jánossy Ferenc, Jakovits József, Korniss Dezső, Kassák Lajos, Kondor Béla, Keserü Ilona, Ország Lili, Szabó Ákos, Váli Dezső számára. Bálint Endréről, Czóbel Béláról, Deák Bill Gyuláról, Déry Tiborról, Dutka Ákosról, Juhász Ferencről, Kassák Lajosról, Kepes Györgyről, Kurtág Györgyről, Latinovits Zoltánról, Lukács Györgyről, Reményik Zsigmondról, Rónay Györgyről és Ruttkai Éváról készült portréi ikonikus darabokká váltak.

Fotózások alkalmával gyakori volt, hogy Vattay hangfelvételeket is készített. Nem konkrét interjúkat rögzített. „Riportalanyai" meg nem jelent írásokat, verseket vagy üzeneteket olvastak fel, illetve olyan közéleti eseményekről beszéltek, amelyek éppen foglalkoztatták őket. A magnó számukra is újdonság volt. Az önkifejezés egy sajátos formáját látták benne.

Dévényi Iván

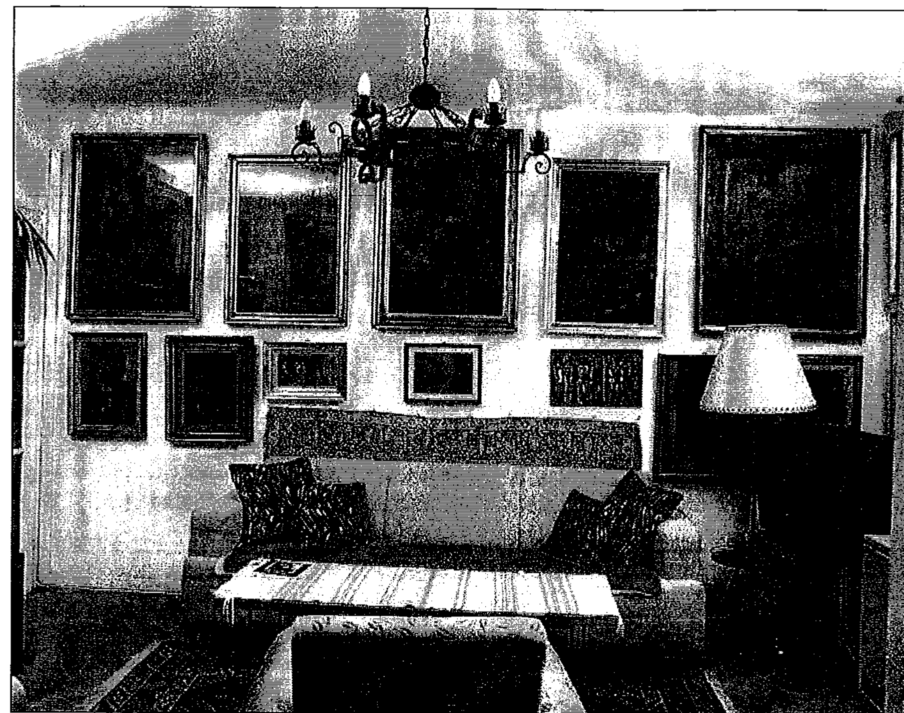
A ceglédi származású Dévényi Iván 1947-ben jogászként kezdte meg egyetemi tanulmányait. Röviddel később átjelentkezett a bölcsészkarra, ahol magyar–történelem szakos tanárként diplomázott. Az 1950-es évek elején került Esztergomba a Bottyán János Gépipari Technikumba. Már egyetemi éveiben érdeklődött a képzőművészet iránt, megismerkedett Selinkó Géza műkereskedővel és Oltványi Ártinger Imrével, aki abban az időben a Szépművészeti Múzeum igazgatója volt. Saját gyűjteményének megalapításában nagy szerepet játszott gyakori látogatása Fruchter Lajosnál, Szilágyi Sándornál, dr. Völgyessy Ferencnél és Köves Oszkárnál.[5] Első jelentős darabjait is tőlük szerezte meg. Kezdetben gyűjtési stratégiáját (*2. kép*) nagymértékben befolyásolta Genthon István is, akivel személyes megismerkedése után állandó szakmai kapcsolatot tartott fent.

Az 1950-es évek végén Dévényi már elsősorban az Európai Iskola képviselőit – főként Bálint Endre, Barcsay Jenő és Czóbel Béla alkotásait – gyűjtötte. Értékrendjére nagy hatással volt Pán Imre és Kállai Ernő.[6] Dévényi akkor kötelezte el magát az Európai Iskola mellett, amikor ez még korántsem volt divat.[7] Megismerkedett Czóbel Bélával, Kassák Lajossal, Gadányi Jenővel, Barcsay Jenővel, Borsos Miklóssal, Bálint Endrével, Gyarmathy Tihamérral, Bolmányi Ferenccel, s a kapcsolatok a legtöbb esetben barátsággá mélyültek. A gyűjtemény alappillérének számító három név mellett ugyanakkor Korniss Dezső néhány remekműve, a méltatlanul elfeledett Modok Mária festőnő egy tájképe, valamint Mihältz Pál, Ilosvai Varga István, illetve Gadányi Jenő művei tették teljessé a Dévényi-gyűjtemény „szentendrei szekcióját".

A Grasham-kör és a szentendrei festészet között feszülő kettősség érzékelhető volt a gyűjteményen. Dévényi ezt úgy próbálta feloldani, hogy módszeres munkával, cserék[8] és a műkereskedelem csatornáin vásárlások révén, a 20. század magyar progresszív szemléletű művészetének egészét bemutató kollekciót épített.[9] A gyűjtemény teljessé tételének záróakkordja Kondor Béla több művének megszerzése volt, amiben Németh Lajos segítségét vette igénybe.

Ahogy Vattay művészeti aspirációit, Dévényiéit sem elégítette ki a gyűjtés. Kollekciójának összeállítása mellett aktív kritikai tevékenységet folytatott. Két évtizedes írói munkássága során tollából több száz képzőművészeti tárgyú tanulmány, kritika, recenzió és monográfia született, ami a korszak egyik legtermékenyebb művészeti írójává avatta. Dévényi 1959-től a *Vigília* művé-

5 *Dévényi Iván:* Gyűjteményem. Műgyűjtő (1970) 3. sz. 10–12.
6 *Szalay Károly:* Utószó. In: Arcképek a XX. század képzőművészetéből. Dévényi Iván válogatott írásai. Orpheusz, Bp., 2007. 241.
7 *Dévényi I.:* Gyűjteményem i. m. 11.
8 Völgyessy Ferenctől vásárolta meg például Csontváry Kosztka Tivadar Zárda Trauban (Holdvilágos éj Trauban, 1899–1900) című alkotását. Lásd még: *Mucsi A.:* Dévényi Iván i. m. 194.
9 A BÁV-nál vásárolta többek között Tihanyi Lajos (1885–1938) Grósz Andor portréja (Gross Andorrás főhadnagy arcképe), 1915 című alkotását. Lásd: BÁV 24. képaukció. 1971. május 19. katalógus: 300.

2. kép. Enteriőrrészlet Dévényi Iván esztergomi lakásából, 2000-es évek eleje, fotó: Mester Tibor

szeti rovatvezetője volt. A sajtóorgánum egyike azoknak a lapoknak, melyeket a kulturális vezetés kisebb hangsúllyal ellenőrzött. Jól jellemzi a *Vigília* kivételezett helyzetét a lap egyik szerkesztőjének, Rónay Györgynek 1957-ben Dévényihez írott néhány sora: „Ami a Vigíliát illeti: nyugodtan el lehet benne ismerni az absztraktokat."[10] A *Vigília* mellett írásai többek között az *Alföld*, a *Jelenkor*, *a Látóhatár*, a *Magyar Műhely*, a *Műgyűjtő*, a *Művészet*, a *Nagyvilág*, vagy az *Új Ember* évfolyamaiban jelentek meg.

Tanulmányai legnagyobb hányadában az itthon élő és alkotó művészeket mutatta be. A leggyakrabban Anna Margitról, Borsos Miklósról, Bálint Endréről, Barcsay Jenőről, Czóbel Béláról, Gadányi Jenőről, Kassák Lajosról, Korniss Dezsőről és Kondor Béláról értekezett. A kortárs hazai művészettörténészek közül pedig Körner Éva, Németh Lajos, Passuth Krisztina, Szabó Júlia és Perneczky Géza munkásságát követte nagy figyelemmel. Írásai több kortársa – így például Anna Margit, Barcsay Jenő, Bálint Endre, Kassák Lajos, Lossonczy Tamás, Vaszkó Erzsébet – számára bátor kiállásnak is minősültek. Sokuk

10 Rónay Györgynek 1957. május 28-án Dévényihez írott levele. MTA Művészettörténeti Kutatócsoport, (Bp.) Adattár, MDK-C2I-159.

számára Dévényi írásai jelentették az egyetlen lehetőséget arra, hogy kilépjenek az elszigeteltségből és az ismeretlenségből.

Dévényi nem csak az itthoni művészeti eseményekre reflektált írásaiban. Már korán felfigyelt a két világháború között külföldre távozó magyar alkotók jelentőségére. Véleménye szerint a kortárs magyar művészet értelmezhetetlen az 1930-as évek előismerete nélkül. Óriási lelkesedéssel próbálta felszínre hozni azokat a lassan feledésbe merülő neveket és kapcsolatrendszereket, amelyek a két világháború között alapvetően befolyásolhatták a magyar művészet történéseit és tendenciáit. Írásaiban – vállalva akár az itthoni kultúrpolitika rosszallását is[11] – kiemelt figyelemmel és következetességgel mutatta be a Nyugat-Európában vagy éppen Ausztráliában alkotó magyar művészeket, akikről számtalan esetben kért és kapott a II. világháború előtti magyar művészeti közéletre vonatkozó információkat.

Dévényi tevékenységének harmadik legfontosabb eleme kiterjedt levelezése volt. Több mint 1500 képzőművészeti tárgyú levele és képeslapja tökéletesen dokumentálja ez irányú aktivitását. Adatokat, háttér-információkat kért egy újabb kritikához, tanulmányához, munkatársakat keresett irodalom- és művészettörténészi vállalkozásokhoz, vagy éppen megnyitókra, előadásokra próbált megnyerni általa nagyra tartott szakembereket. Nem elégedett meg a hazai művészeti élet prominenseivel; a határokon túl – Nyugat-Európában és Ausztráliában – élő magyar alkotókkal, valamint gondolkodókkal is élénk levelezést folytatott. Levelezésében külön fejezetet jelent 1957-es közös vállalkozása Kassák Lajossal. A szerzőpáros kérdéssorozatot állított össze, mellyel világhírű író- és művészkortársakat – közöttük Hans Arp, Georges Braque, André Breton, Jean Cassou, Marc Chagall, René Clair, Jean Cocteu, Sonia Delaunay, Otto Dix, Le Corbusier, Albert Camus, François Mauriac, Pablo Picasso, Jean-Paul Sarte, André Salmon, Michel Seuphor, Victor Vasarely, Maurice Vlaminck – kérdeztek a modern irodalom és művészet aktuális problémáiról, jelenségeiről. Franciaország után az angol, amerikai, német, olasz, skandináv és kelet-európai szellemi élet vezető egyéniségeivel is kapcsolatba kívántak lépni. Erre azonban nem kerülhetett sor, a vállalkozás majdani eredményének közreadásától ugyanis a hazai kiadók elzárkóztak.

Összevetés

Annak ellenére, hogy Dévényi és Vattay stratégiája jelentősen eltért egymástól, mindketten az 1950–1960-as évek jellemző gyűjtőkarakterét testesítették meg.[12] Családi környezetüket, iskolázottságukat tekintve a két világháború

11 Dévényit „irodalmi munkássága miatt" 1967-ben két évig felfüggesztik tanári állásából. Lásd: *Bodri Ferenc:* Töredék a töredékről. Limes (1993) 1. sz. 76.

12 A két gyűjtő jól ismerte egymást. Mindketten a Vigília-asztal baráti társaságához tartoztak. A körről lásd: *Tábor Ádám:* A váratlan kultúra. Balassi, Bp., 1997. 26. Korabeli felvételek tanú-

közötti időszak polgári értékrendjéhez kötődtek. Neveltetésük, szociális helyzetük, saját identitáskeresésük gyűjtő tevékenységükben is tetten érhető. György Péter hasonlatával élve, egy elsüllyedt sziget értékrendjének és rekvizitumainak megőrzésére és védelmére törekedtek.[13] De nem a György-tanulmány szűkebben vett tárgya, az avantgárd hagyomány és annak harcos, lázadó temperamentuma motiválta őket. Sokkal inkább a II. világháború előtti konzervatív polgári értékrend szellemiségét képviselték. A nekik nem tetsző „nyers valósággal" a „költői hangulatú színeket, az elszigetelt, magányos én líráját" állították szembe. Akárcsak a Grasham-kör mecénásai, akiknek ellenzékisége inkább volt csendes visszavonulás, semmint aktív állásfoglalás.[14] Bár egyikőjük sem tekinthető a szó klasszikus értelmében vett mecénásnak, gyűjteményeik a 19. században kialakult polgári gondolkodás és művészetpártolás jegyeit viselték magukon. Mindkettőjük kollekciója egy-egy magánmúzeum, melyek a klasszikus, egyetemes értékek historikus szemléletén, valamint a művészet humanisztikus értékein alapultak, amelyet menteni, őrizni próbáltak a hétköznapok erodáló hatásaitól.

Vattay és Dévényi tevékenysége azonban egy ponton eltér a Fruchter Lajos, Radnai Béla vagy éppen Szilágyi Sándor által képviselt magatartásformától. Mindketten közvetlen szerepvállalói voltak koruk képzőművészeti életének. Vattay inkább közös alkotómunkára törekedett barátaival, Dévényi pedig az általa képviselt művészeti értékek népszerűsítésére vállalkozott. Egyikük a szcéna alkotói, másikuk a művészet befogadói oldalát erősítette. A leletmentés tehát nem pusztán magánszférájuk határáig terjed: ki-ki a maga módján terjeszkedett túl a köz irányába. Abban a reményben, hogy az általuk képviselt érték újra közkincsé válhat; azaz a magánszférát átlépő tevékenységüket is az értékmentés gondolatának szolgálatába állították.

Érdemes megfigyelni, miként nivellálódtak gyűjteményeik. Kollekcióik nem az élettel szerves egységben, hanem azzal szemben jöttek létre. Mindkettő burokban, zárványként, zárt közegben épült fel, miközben egyikük sem vett tudomást a valóság, az uralkodó társadalmi rend és a nyilvánosság közegének átalakulásáról. Ennyiben egy izolált, titkos tudás részei voltak kollekcióik, melyeket a kor hétköznapi valóságával való szembenállás avatott figyelemre méltóvá. Ahogy György Péter írja, szigetek – amelyek kiemelkednek az élet hullámai közül.

Dévényi és Vattay tehát radikálisan különválasztotta a művészet és a valóság világát. Előbbit jól láthatóan a másik fölébe helyezte, akaratlanul is szellemi hierarchiát teremtve. Sőt a valóság és a gyűjtemény ellentétpárjának erő-

sága szerint Dévényi Vattay Elemér és Bálint Endre több kiállításának megnyitóján is jelen volt. Dévényi pedig Vattay gyűjteményét ismertette a Műgyűjtő 1973. évi 2. számában.

13 *György Péter:* Az elsüllyedt sziget. In: uő: Az elsüllyedt sziget. Képzőművészeti, Bp., 1992. 5–46.

14 *Vayer Lajos:* A Grasham-csoport kialakulása és esztétikája. In: Magyar Művészet 1919–1945. Szerk. Kontha Sándor. Akadémiai, Bp., 1985. 448–450.

terét arra is felhasználták, hogy abban saját és generációjuk identitását meghatározzák.

A valóság fölébe emelkedő művészet eszméje a 19–20. századi polgári értékrend egyik jellemző ideája, amely gyakrabban bukkan fel a 20. század első felének társadalmi és művészeti válsághelyzeteinek kezelésére. Annál kevésbé alkalmazható a Kádár-korszak sokkal áttételesebb – többrétű és képlékeny – szellemi életének erőterében.[15] Dévényi és Vattay így aktivitásuk ellenére is a passzív ellenállást szimbolizálták a korszak egészében. A művészet és a valóság közötti viszony e polgári ideáját majd csak a neoavantgárd azon törekvése változtatta meg, amely éppen hogy az élet és a művészet határainak eltörlésére törekedett. „Az életem lesz a művészet: minden pillanat, minden lélegzet egy semmibe írt műalkotás" – mondja Marcel Duchamp, amikor felhagy a festészettel.[16] A valóság művészetté formálásának egyik jellegzetes gesztusa a hétköznapi környezet egyes fragmentumainak kisajátítása és műalkotássá nyilvánítása. Ez a kiterjesztő tevékenység a valóság színtereire, szereplőire, illetve a hétköznapi tárgyakra egyaránt irányulhat. Ez az elv radikálisan átformálta a gyűjtő, a valóság és a művészet hármasának viszonyát is, mely a magyar műgyűjtemények körében talán Vörösváry Ákos stratégiájában valósult meg a legkövetkezetesebben az 1970-es évektől. Ehhez azonban a neoavantgárd generációjának színre lépésére is szükség volt, amely már sok szempontból elfogadta és belsővé tette a hatalom kulturális normáit, ergo már maga felett érvényesítette a cenzúrát.[17] Dévényi és Vattay a köz elérését szolgáló tevékenységük ellenére is csak a két háború közötti polgári értékrend skáláján tudott megszólalni. Így vállalt szerepük sem köthető ahhoz a nonkonformizmushoz, amely a neoavantgárd életfilozófiájának egyik alapeleme volt. Egyikük sem tekinthető a szubkultúra vagy az underground jellegzetes alakjának. Nem a háború utáni szocialista kultúra „ellenállói", hanem egy megelőző történelmi korszak értékrendjének képviselői. Őrző, leletmentő tevékenységük azonban az egyik legfontosabb előkép az utánuk következő generáció saját, a művészet erőteréből induló, rendszer elleni harcának pozíciókeresésében.

Utóélet

Vattay Elemér képzőművészeti gyűjteménye halála után örököseihez került fotóarchívumával együtt. Kollekciójából a műkereskedelemben néha felbukkannak darabok. A fotóarchívum közintézményi elhelyezésre vár. Még sem a gyűjtemény, sem a fotótár tudományos feldolgozása nem történt meg. A Vattay által készített hangvételek ma a Petőfi Irodalmi Múzeum archívumában találhatók.

15 *Havasréti József:* Alternatív regiszterek. Typotex, Bp., 2006. 76–88.
16 *Marcel Duchamp:* Az eltűnt idő mérnöke. Képzőművészeti Alap, Bp., 1991.
17 *Haraszti Miklós:* A cenzúra esztétikája. Magvető, Bp., 1991.

Fontosabb kiállítások (Vattay Elemér)

Nádasdy-vár, Sárvár, 1979.
Vattay Elemér/Fotók – Képzőművészeti gyűjtemény. Kassák Múzeum, Bp., 1993. március–április.
Vattay Elemér, a „hites fotográfus" gyűjteménye. Dorottya Galéria, Bp., 2002. november 7–13.

Fontosabb irodalom

Dévényi Iván: A „híres fotográfus" gyűjteménye, Műgyűjtő (1973) 2.
Gergely Ágnes: Oklahoma ezüstje (Portrék). Európa, Bp., 2015. 84–87.
Lázár Eszter: „Jó őket látni; ezért vannak mind a falon". Vattay Elemér fotográfussal és műgyűjtővel Lázár Eszter beszélget a Magyar Képzőművészeti Egyetemen megrendezésre került Ferenczy Béni kiállítás kapcsán. Balkon (2005) 7–8.

Film

A szemtanú – Portréfilm Vattay Elemérről. Magyar dokumentumfilm, 43 perc, 2002. Rendező: Katona Zsuzsa, Mérei Anna, operatőr: Reich László.

Halálát követően Dévényi Iván képzőművészeti gyűjteménye fokozatosan felbomlott. Kollekciójának kivételes darabjai gyakran felbukkannak a budapesti aukciósházak kínálatában. Mára alig két tucat alkotás maradt örököseinek birtokában. Dévényi kritikai munkásságának alapos rendszerezése és feldolgozása továbbra is várat magára. A hagyatékában fellelhető több mint 1500 képzőművészeti tárgyú levél és képeslap az MTA Művészettörténeti Kutatócsoportjának adattárába került 1986-ban.

Fontosabb kiállítások (Dévényi Iván)

Dévényi Iván gyűjteménye. Múzeumi Képtár, Győr, 1977.
Az esztergomi Dévényi-gyűjtemény kiállítása. Balassa Bálint Múzeum, Esztergom, 1983.
20. századi magyar művészet Dévényi Iván gyűjteményéből. Kassák Emlékmúzeum és Archívum, Bp., 1993. október 9. – december 5.
A Dévényi-gyűjtemény. Mű-Terem Galéria, Bp., 2006. szeptember 13. – október 7.

Fontosabb irodalom

Bodri Ferenc: Töredék a töredékről. Limes (1993) 1. sz. 71–77.
Dévényi Iván emlékkönyv. Szerk. Bodri Ferenc. Babits Mihály Könyvtár, Esztergom, 1999.

Dévényi Iván: Gyűjteményem. Műgyűjtő (1970) 3. sz. 10–12.
Hajdu István: Gondolat-meander Dévényi Ivánnak. In: A Dévényi Gyűjtemény. Szerk. Virág Judit – Törő István. Mű-Terem Galéria, Bp., 2006. 6–11.
Mucsi András: Dévényi Iván az esztergomi műgyűjtő. Művészettörténeti Értesítő (1994) 2. sz. 191–198.
Mucsi András: „Képek és könyvek között..." Limes (1993) 1. sz. 57–64.

ZOMBORI MÓNIKA

A Fiatal Képzőművészek Stúdiójának gyűjteményezési gyakorlata, különös tekintettel az 1980-as évek első felére

1958-ban jött létre a Fiatal Képzőművészek Stúdiója. Előzménye az 1954–1958 között működő Fiatal Képzőművészek Alkotóközössége volt, melynek strukturális átszervezésével a Képzőművészeti Alap irányítása alatt, annak mintegy ifjúsági tagozataként hozták létre a Stúdiót. A szervezet a pályakezdőket egzisztenciálisan (azaz szociális és munkaösztöndíjakkal), illetve szakmai módon (műteremhasználati és kiállítási lehetőségekkel) segítette, ugyanakkor kezdetektől nem titkolt célja a fiatal alkotók ideológiai felügyelete és féken tartása volt. Az alapítás után hét évvel, 1965-től a támogatás egy formájaként a Stúdió műveket is vásárolni kezdett tagjaitól, így jött létre a több száz darabból álló Stúdió-gyűjtemény.

A Stúdió gyűjteményezési gyakorlatát az Alap „kétmilliós" vásárlásaival összevetve érdemes felvázolni. Mindkét vásárlást az Alap költségvetése fedezte, és mindkettő 1965-től indult útjára.[1] A „kétmilliós" vásárlásokra nevéből következően is kétmillió forintot szánt az Alap, majd néhány éven belül, a műfajok bővülésével ennek többszöröse állt rendelkezésre. A Stúdió ezzel szemben a kezdetektől 200 ezer forintot kapott, de külön költségvetési soron, így ez nem volt része a fent említett kétmilliónak. Az összeg[2] az infláció miatt egyre kevesebb mű megvásárlását tette lehetővé – míg 1967-ben például 45 művel gyarapodott a gyűjtemény,[3] 1987-ben mindössze 9 műtárgyat tudtak megvásárolni belőle.[4]

A kétmilliós összegből az első évben csak festményeket vettek (hiszen a táblaképfestészet támogatására jött létre ez a fajta vásárlási forma), majd 1966-tól szobrokra, 1971-től pedig grafikákra is kiterjedt; az archív iratok

1 A „kétmilliós" vásárlásnak 1963-ban már volt előzménye, de csak 1965-től működött rendszeresen. Bővebben: *Horváth György:* Kortárs művészet a magyar múzeumokban és az állami vásárlások 1945–1980. In: Kortárs művészet múzeumi gyűjteményekben 1988–1999. Szerk. Pataki Gábor – Sümegi György. Képző- és Iparművészeti Lektorátus, Bp., 2001, 12–18.

2 Néhány konkrét adat: 1985-ben 260 ezer, 1986-ban 265 ezer, 1987-ben 200 ezer, 1988-ban 250 ezer forintot költöttek. A Stúdió gyűjteményére vonatkozó adatok a Stúdióban szórványosan megmaradt, katalogizálatlan iratanyagokból származnak, melyekre a továbbiakban a Stúdió irattáraként hivatkozom.

3 1965–1968 közötti művek átadásáról szóló dokumentáció, Stúdió irattára.

4 A Stúdió levele az 1987. évi vásárlási szándékról a Művészeti Alapnak, Stúdió irattára.

alapján a Stúdió viszont már első évtől vásárolt festményeket, szobrokat és grafikákat.

A stúdiós anyagokat főként éves kiállításokról és stúdiós pályázati anyagokból vásárolták meg, így kizárólag Stúdió-tagok munkái kerülhettek be. A „kétmilliós" vásárlásokra pedig csak az Alap és a Szövetség tagjai adhattak be munkákat, melyekről az e célra felállt zsűri döntött.

A megvett műtárgyakkal más-más volt a szándék. A „kétmilliós" vásárlások anyagaira műtárgyelhelyezési gyakorlatot dolgoztak ki: megvétel után rövid ideig raktározták, majd „könyvjóváírással" (azaz ellenszolgáltatás nélkül) szétosztották fővárosi és vidéki közgyűjtemények között. A Stúdió-gyűjtemény ezzel szemben azért jött létre (a fiatalok anyagi támogatásán túl), hogy rendelkezésre álljon egy bármikor bemutatható vándoranyag, melyet a Stúdió által szervezett vidéki kiállításokra vihettek, úgymond népnevelési vagy reprezentációs célból.

A „kétmilliós" vásárlásokat 1981-től 1987-ig a lektorátusi vásárlások váltották fel, a Stúdió viszont az eddig ismertetett struktúrában 1988-ig vásárolt műveket, a rendszerváltás után pedig más formában gyarapodott a gyűjtemény.

Többszörös szűrőn keresztül dőlt el tehát, mi kerülhetett be a gyűjteménybe. A következőkben kiemelek néhány olyan tényezőt, amely a Stúdió-gyűjtemény karakterét alapvetően meghatározza. A Stúdió a hivatalos művészeti intézményrendszer keretein belül jól körülhatárolt struktúrában működött, úgy is mondhatjuk, hogy a betagozódás intézménye volt. A Képzőművészeti Főiskoláról kikerülve kezdetben automatikusan járt a tagság, így akik eleve nem illeszkedtek a főiskola akkori szellemiségéhez, azaz be sem jutottak, vagy nem kaptak ott diplomát, egyúttal a Stúdióból is kiszorultak. Ez csak az 1970-es évek első felében változott meg, amikor már pályázni kellett a tagságra, így ekkortól az autodidakták számára is megnyílt a lehetőség. Ugyanakkor mivel többszörös túljelentkezés volt, természetesen nem mindenki lehetett a Stúdió tagja.

A vásárlások nagyrészt az éves kiállításokról történtek, így azok karaktere a gyűjtemény alakulását is meghatározta. A reprezentatív helyszíneken rendezett éves tárlatokat széles szakmai és sajtónyilvánosság övezte, ezért az anyagot – konzervatív jellegét biztosítandó – szigorú zsűri (1964-től a Lektorátus) válogatta. A kiállítások zsűrije az 1960-as, 1970-es években olyan idősebb művészekből, hivatalnokokból állt, akik semmiféle progressziót nem támogattak, így sokan már eleve a zsűri névsora miatt sem adtak be határokat feszegető munkát; ez az 1980-as évekre fokozatosan megváltozott.

A kiállított művek közül csak azokat lehetett megvásárolni a gyűjtemény számára, amelyeket a Lektorátus beárazott. Többször előfordult, hogy nem áraztak be minden művet. A legendás 1966-os kiállítás például zsűrimentes volt ugyan, de elejét véve az esetleges intézményi vásárlásoknak, a

Lektorátus[5] Bak Imre, Fajó János, Keserü Ilona, Molnár Sándor, Karátson Gábor, Korga György és Misch Ádám[6] művei mellett nem tüntetett fel árat. Az 1978-as boxokat[7] és platzokat[8] sem árazták be,[9] ahogy az 1981-es éves kiállításon például El Kazovszkij installációját sem,[10] melyet végül a vezetőség külön kérésére mégis megvásárolhattak a gyűjtemény számára.

A Stúdiónak jórészt minden fontos magyar képzőművész tagja volt, és elmesélések alapján a vezetőség törekedett arra, hogy minden, a Stúdió szempontjából reprezentatív művésztől legalább egy művet beválasszanak a gyűjteménybe. Természetesen azért jócskán akadnak hiányok, illetve többször előfordul, hogy nagyon korai, teljesen atipikus alkotások kerültek be az anyagba (lásd Galántai György[11] vagy Kelemen Károly[12] műveit).

A vezetőség mindenkori összetétele szintén erősen rányomta bélyegét a gyűjtemény jellegének alakulására, hiszen a vásárlásokra az aktuális vezetőségi tagok tehettek javaslatot.[13] A vezetőség személyes ízléspreferenciáin túl visszaemlékezések szerint hangsúlyos volt még a szociális támogatás szempontja is, a művek kiválasztásában tehát nem feltétlenül a kvalitás döntött.

Természetesen a fentiekből következik, hogy nem beszélhetünk olyan tudatos gyűjteményépítésről, mint Székesfehérvár vagy Pécs esetében: így az évtizedek folyamán a Stúdióban nagyon heterogén anyag gyűlt össze. A Stúdió-gyűjtemény azonban nagyon pontos látleletet ad a korról, sokkal élesebben vázolja fel a magyar 1960-as, 1980-as évek művészetét, mint amilyennek az a későbbi kánonképzés és a neoavantgárd uralmának következtében látszik.

Az eddigiekből is kitűnik, hogy a gyűjtemény gyarapodása és a művek összetétele nagyon szoros összefüggésben áll azzal, hogy a vizsgált évtizedekben milyen intézménytörténeti változások mentek végbe a Stúdióban. Például az első műtárgyvásárlás évében, 1965-ben szervezési okokból nem tartottak éves kiállítást, így a vásárlás a felszabadulás 20. évfordulójára kiírt jubileumi stúdiós pályázat anyagából történt.

Az első öt év vásárlásai pontosan követhetők az átadásokról szóló dokumentációból,[14] amelyből egyúttal arra a kérdésre is választ kapunk, hogy az 1960-as évek vásárlásai ma miért nincsenek már a gyűjteményben. A Stúdió-gyűjteményt ebben az időben a Stúdió székhelyén, a Rottenbiller utcában

5 Lektorátusi jegyzőkönyv a Fiatal Képzőművészek Stúdiója által megrendezett kiállításhoz, 1966. SZM–MNG Adattár 25022/2014/KI–4, F mappa, K–114.
6 Misch Ádám két műve közül csak az egyiket nem árazták be.
7 1,5 × 3 × 1,5 m oldalhosszúságú saját elrendezésű tér.
8 2 × 2 m-es szabad területet a padlón.
9 Lektorátusi jegyzőkönyv a Fiatal Képzőművészek Stúdiója jubileumi kiállításához, 1978. SZM–MNG Adattár 25022/2014/KI–21, S mappa, K–259.
10 1981. szeptember 10-i vezetőségi ülés emlékeztetőjének melléklete, Stúdió irattára.
11 Reggel (1970), farost, tempera, 123 × 92 cm.
12 Vigasztalások (1974), rézkarc, 30 × 60 cm.
13 Arra vonatkozóan, hogy ez a vásárlás megindulásakor hogyan zajlott, egyelőre nem találtam forrást, de elmondások alapján az 1970-es évek közepétől már biztosan ez volt a szisztéma.
14 1965–1968 közötti művek átadásáról szóló dokumentáció, Stúdió irattára.

tárolták, 1974-ben azonban a tárolási kapacitáshiány miatt az a döntés született, hogy azon művészek alkotásait, akik már kiöregedtek a Stúdióból, átadják a Magyar Nemzeti Galériának. Így ajándékozási megállapodás keretében 221 műalkotás[15] került át ellenszolgáltatás nélkül a Nemzeti Galéria tulajdonába. Ezek közül a legerősebb darabok minden bizonnyal Lakner László művei,[16] de több ma jól ismert művész – például Fajó János, Baranyay András, Deim Pál, Szurcsik János vagy Paizs László – kvalitásos munkája is átkerült.

Az előző mintájára 1979-ben újabb 125, az 1960-as évek végén, az 1970-es évek elején készült alkotást adtak át,[17] köztük Klimó Károly, Sváby Lajos, Kocsis Imre, Lóránt János vagy Šwierkiewicz Róbert műveit. A fennmaradt dokumentáció arról tanúskodik, hogy az átadásokat folyamatosra tervezték, kiöregedésekor egy-egy évfolyam mindig átkerült volna a Nemzeti Galériába. Végül azonban ezen a két eseten túl a tervek nem valósultak meg, ezért a gyűjtemény törzsanyaga túlnyomórészt 1970–1980-as évekbeli művekből áll.

Az 1970-es évek vásárlásai leginkább a gyűjteményi kartonokból követhetők nyomon, ezek azonban hiányosak, így a teljes rekonstrukciót nem lehet elvégezni. A kartonokon nagyrészt feltüntették a vásárlás helyét is, így visszavezethető, hogy az éves kiállításokon túl mely stúdiós pályázati anyagokból vásároltak: ilyen volt az 1973-as VIT-pályázat, az 1975-ös *Ifjúság a szocializmusban*-pályázat vagy 1976-ban a KISZ-kongresszusi kiállítás anyaga. Merhán Orsolya az 1990-es évek közepén készült szakdolgozatához[18] végzett kutatásai szerint arra is akadt példa, hogy a vásárlási keretből személyre szabott tematikus megbízásokat adtak egyes tagoknak – én erre vonatkozó archív iratanyagot nem találtam.

Az 1980-as évekből már nemcsak a kartonok, hanem az archív dokumentáció – a vezetőségi gyűléseken összeállított vásárlási listák, illetve az Alappal folytatott levelezés – is rendelkezésre áll a Stúdió iratanyagai között, ezért sokkal jobban követhető a gyűjtemény bővülése.

A rendszerváltás, az egyesületté alakulás után a gyűjtemény már nemigen bővült, hiszen a Művészeti Alaptól való függetlenedéssel már pénz sem volt vásárlásokra. Ennek ellenére néhány tucat mű az 1990-es és a 2000-es évekből, nagyrészt felajánlásoknak, ajándékozásoknak köszönhetően mégis a gyűjteménybe került, illetve a gyűjtemény egy részének eladása után az 1990-es évek közepén még egy utolsó vásárlás is történt.

A gyűjtemény ma körülbelül hatszáz műből áll, ebből közel kétszáz festmény, ennél valamennyivel több grafika, több mint száz szobor és néhány érme. Pontos számot azért nem lehet mondani, mert elég sok a tisztázatlan tétel. Egyes művek papír szerint a gyűjteménybe tartoznak, még sincsenek a raktárban – például El Kazovszkij munkái, amelyeket a fáma szerint még életében ő maga visszavett –, és vannak olyanok is jócskán, amelyek a raktárban találhatók, de semmilyen dokumentáció nem igazolja, hogy valójában odatartoznak-e.

15 120 festmény, 51 grafika, 24 szobor, 26 érem.

16 Forradalmárok kivégzése (1965), Rembrandt-tanulmány (1966), Portré (1966), Tanulmány egy cigarettához (1967), Tanulmányok elölről és hátulról (1968).

17 1979-es átadásról szóló dokumentáció, Stúdió irattára.

18 *Merhán Orsolya:* A Fiatal Képzőművészek Stúdiója története (1958–1978). Szakdolgozat, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bp., 1995.

A gyűjtemény az 1990-es években a Fiatal Képzőművészek Stúdiója Egyesület (= FKSE) által alapított Fiatal Képzőművészek Stúdiója Alapítvány (= FKSA) kezelésébe került, és a Rottenbiller utcából átköltözött egy Dózsa György úti raktárba. Itt közel húsz évig tárolták a műveket, miközben a gyűjtemény nagyrészt feledésbe is merült, hiszen a rendszerváltás után egyre ritkultak a kölcsönzések. A 2000-es évek közepén kezdték el újra felfedezni az anyagot, azóta több kiállítást rendeztek belőle. A művek „láthatatlansága" miatt leginkább vezetőségi tagokat foglalkoztatott az anyag, mely mintegy elfojtott tudatalatti múltként nehezült az egyesületre. 2004-ben a Két Művész Két Kurátor kollektíva[19] diszkurzív módon gondolkodott a gyűjteményről és mutatta be annak folyamatát a Stúdió Galériában.[20] Ezenkívül azonban jellemző tendenciaként „best of" jellegű válogatások valósultak meg a törzsanyagból, olyan művészek fiatalkori alkotásaiból, akik mára az ismert, beérkezett mesterek sorába tartoznak. Ilyen volt 2004-ben a miskolci Missionart Galériában a grafikai válogatás[21] és 2007-ben a Millenárison az *Akkor és most* című tárlat,[22] melyen a Stúdió-gyűjteménybe tartozó művek együtt szerepeltek az alkotók friss alkotásaival.

Jelentős mérföldkő a gyűjtemény életében, amikor 2008-ban, az 50. jubileumra készülő kiadvány és weboldal miatt dokumentálásra kerültek a művek, innentől a Stúdió weboldalán bárki számára hozzáférhető az anyag egy jelentős része.[23] Ezt kísérte a Stúdió Galériában az *ARCHÍV* című kiállítás[24] a gyűjteményből. Az eddigi legátfogóbb, 61 művet bemutató tárlat pedig 2016 őszén a Budapest Galériában volt látható a *STÚDIÓ '58–89* címmel.[25] Ott egy olyan speciális válogatást mutattam be, amely elfeledett, ismeretlenül csengő nevekre és/vagy szokatlan, atipikus művekre fókuszál, ezzel is felhívva a figyelmet az elfekvőben lévő – de jobb sorsra érdemes – kultúrtörténeti jelentőségű kollekcióra.

A gyűjtemény köré épülő tárlatok mellett legtöbbször egyéni retrospektív kiállításokra kérik kölcsön általában maguk az alkotók a műveket – legutóbb Záborszky Gábor, Szirtes János és Farkas Ádám –, illetve a művészek

19 Sugár János, Süvecz Emese, Hegyi Dóra és El-Hassan Róza.

20 Raktár vs Gyűjtemény. Stúdió Galéria, Bp., 2004.

21 A FKSE (Fiatal Képzőművészek Stúdiója Egyesület) Alapítvány Archívum grafikai gyűjteményének bemutatója, MissionArt Galéria, Miskolc, 2004.

22 Akkor és most – válogatás a Fiatal Képzőművészek Stúdiójának archívumából. Millenáris Piros-Fekete Galériája, Bp., 2007.

23 A Fiatal Képzőművészek Stúdiója Gyűjteménye http://studio.c3.hu/studio_magyar/gyujtemeny/muveszek.html (a letöltés ideje: 2017. máj. 12.).

24 ARCHÍV – Válogatás a Fiatal Képzőművészek Stúdiója Gyűjteményéből. Stúdió Galéria, Bp., 2008.

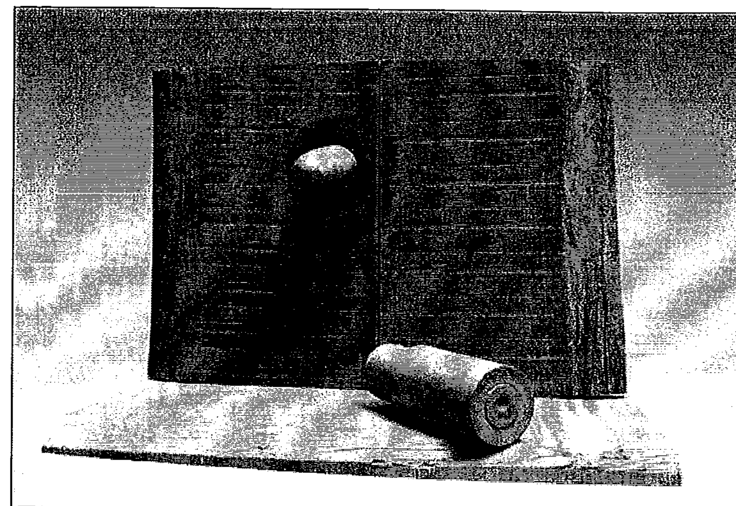
25 STÚDIÓ '58–89. A Fiatal Képzőművészek Stúdiója retrospektív kiállítása. Budapest Galéria, Bp., 2016–2017. (kurátor: Zombori Mónika).

halála után rendezett emlékkiállításokon – például Körösényi Tamás, Orosz Péter és Samu Géza – kapnak fontos szerepet a gyűjteményben tárolt korai művek.

Fordulat az 1980-as években

A következőkben azt fogom bemutatni, hogy miért tartom a Stúdió-gyűjtemény szempontjából a legérdekesebbnek az 1980-as évek első felét. Az 1960-as, 1970-es évek kiállításai és ennek folytán a gyűjtemény konzervatív jellegével szemben az 1980-as évekbeli anyagban változást érzékelek, melyhez több tényező is hozzájárul. A szervezet dinamikája szempontjából fontos előrelépést jelent, hogy a főiskoláról kikerülők automatikus tagsága megszűnt, és megnyílt a lehetőség az autodidakta művészek számára, hiszen a Stúdió megújulása épp tőlük, a főiskolán kívülről jött. Az egyik első autodidakta, Samu Géza 1972-ben lett tag, majd tíz évvel később (1983–1984) a Stúdió elnöke.[26] Az 1970-es évek közepére egyre több autodidakta lépett be a szervezetbe – köztük a Vajda Lajos Stúdió alapítói –, az 1980-as évek elejére pedig már „átvették" a hatalmat, a vezetőségbe is nagy számban kerültek be, s mivel a gyűjteménybe a vezetőség javasolhatott műveket, ekkortól izgalmasabb, kísérleti művek is gyarapították a gyűjteményt.

1977-ben az előzőknél nyitottabb, fiatalos vezetőség került pozícióba, Nagy Gábor elnökkel és Tölg-Molnár Zoltán alelnökkel az élen.[27] Az általuk képviselt dinamikus szemlélet a következő években a Stúdió szemléletváltásához vezetett. Sorra rendeztek külföldi kiállításokat,[28] a legnagyobb eredményük a párizsi Grand Palais-ban 1978-ban megvalósult tárlat, amelyre harmincnál több kiállító személyesen is kiutazhatott. Szintén ennek a vezetőségnek az érdeme az 1978-as formabontó éves kiállítás. A 20. jubileumra egészen újfajta pályázatot írtak ki, mely először adott alkalmat arra, hogy a hagyományos – festmény, szobor, grafika – kategóriák egyikébe sem sorolható kísérleti művek, installációk mutatkozzanak be. Ez ekkor egészen egyedülálló volt Magyarországon, főként a kiállítás méretét és helyszínét tekintve (Magyar Nemzeti Galéria). Bár a megvalósult box és platz műveket nem árazták be – így megvásárolni sem lehetett őket –, az újszerű munkák nagy hatással voltak a következő éves kiállítások és egyúttal a gyűjtemény anyagának összetételére is. Az 1970-es évek második felében elsősorban a Vajda Lajos Stúdió-tagok alkotásainak bekerülése reprezentálja a gyűjteményezési szempontrendszer megváltozását: Wahorn András[29] grafikája és efZámbó István[30] festménye, de Samu Géza,[31] Szabados Árpád[32] vagy Kéri Ádám[33] szobrait is érdemes kiemelni ebből a korszakból (*1. kép*).

1. kép. Kéri Ádám: *Töltény* (1979)

Az 1980-as évek első felében Bakos Katalin, a Műcsarnok fiatal művészettörténésze rendezte az éves kiállításokat, és innovatív ötleteket valósított meg. Nem változtatott az 1978-ban elkezdett szabad pályázati rendszeren, így elszaporodtak a tradicionális műfajokon kívüli művek. Ekkor Sáros András Miklós, Barabás Márton, majd Samu Géza elnök mellett a vezetőségben[34] olyan művészek vettek részt, mint Záborszky Gábor, Romvári János, Pócs Péter vagy Sinkó István. Ebben az évtizedben érezhetően lazult a kultúrpolitikai irányítás is, így a Stúdió fokozatosan függetlenedett a felettes szervektől.

Mindezeknek köszönhetően az 1980-as évekre egy gyors és radikális váltás zajlott le a magyar művészeti életben, amelynek hátterében a művészetfogalom, a műfaji határok és az intézményrendszer átalakulása állt. Chikán

26 Néhány évvel később (1987–1988) Bukta Imre is autodidaktaként lett elnök.
27 Vezetőségi tagok: Ászkai Csaba, Szanyi Péter, Szkok Iván, Szunyoghy András és Mészáros Géza (KISZ-delegált).
28 Többek között a következő városokban: Varsó, Koppenhága, Berlin, Le Havre, Reims, Kairó, Duisburg, Bázel és Isztambul.

29 22/B Általános iskolai szemléltető (1975), tus, 50 × 70 cm.
30 Száradó drapéria (1979), olaj, kollázs, 50 × 50 cm.
31 Nagymama mesél (1975), fa, 75 × 60 × 40 cm.
32 Kések (1979), bükkfa, 60 × 70 × 80 cm.
33 Töltény (1979), bükkfa, 50 × 35 × 72 cm.
34 1980 májusától: Nagy Gábor (elnök), Barabás Márton (elnökhelyettes), Dienes Gábor, Samu Géza, Sáros András Miklós, Záborszky Gábor és Szunyoghy András (KISZ-delegált). 1980 decemberétől: Sáros András Miklós (elnök), Barabás Márton (elnökhelyettes), Kiss Tóth Zoltán, Romvári János, Samu Géza, Záborszky Gábor és Szunyoghy András (KISZ-delegált). 1981 októberétől: Barabás Márton (elnök), Samu Géza (elnökhelyettes), Romvári János, Kiss Tóth Zoltán, Stefanovits Péter, Záborszky Gábor és Szunyoghy András (KISZ-delegált). 1982 szeptemberétől: Kántor Jenő (KISZ delegált). 1983 márciusától: Samu Géza (elnök), Bán András (elnökhelyettes), Kiss Zoltán László, Pócs Péter, Sinkó István, Romvári János és Kántor Jenő (KISZ-delegált).

Bálint, a Stúdió művészeti vezetője egy 1983-ban készült interjúban úgy fogalmazott: „a Stúdió legalizációs fóruma ennek a változásnak",[35] hiszen ekkor a Stúdió-kiállítás volt a hivatalos intézményrendszeren belül az első és egyetlen nagy nyilvánosságot elérő fórum, ahol megjelenhettek olyan provokatív, alternatív művészeti produktumok, amilyeneket máshol ebben az időben csak az underground szférában lehetett látni.

Néhány konkrét példa, amelyek a korabeli sajtómegjelenések szerint az adott éves kiállítások meghatározó darabjai voltak, és be is kerültek a gyűjteménybe. A *Stúdió '80* a Műcsarnok bal oldali négy termét foglalta el, a nagy részvételi lelkesedés[36] mögött minden bizonnyal ez a hír állt: „a Műcsarnok lehetőséget ad olyan fajta kísérletezésre, mint amilyen kísérletezésre két évvel ezelőtt a Nemzeti Galéria lehetőséget tudott biztosítani."[37] Hegyi Gyula a *Magyar Hírlap* hasábjain azt írta: „az első másfél teremben a tradicionális képzőművészetet tagadó, a »művészet utáni« művészetet jellemző irányzatok jelentkeztek",[38] sok munka eleve az iróniára épített, mint Sáros András Miklós kutyája[39] vagy Körösényi Tamás alumíniumobjektje *(2. kép)*.[40]

1981-ben az éves kiállítást a szegedi Ifjúsági Házban rendezték meg. Az épület nem képzőművészeti bemutatók céljára épült, így a rendező Bakos Katalin leleményesen egyfajta labirintusként rendezte be a kiállítást. Az 1978-as kiállításhoz hasonlóan a kiállítók építhettek boxokat, amelyeket méretük[41] miatt ez esetben szobáknak neveztek el. Molnár Zsolt a *Magyar Nemzet*ben ezt írta: „ez a korosztály már nem táblaképeket, nem külön rajzokat és szobrokat készít, hanem megpróbálja mindezek tulajdonságait és ismérveit egy-egy önálló közlést tartalmazó műben összegezni."[42] A kiállítás katalógusában is előbb a festők, grafikusok és szobrászok sorakoznak, majd a végére maradtak az előbbi kategóriákba besorolhatatlan művel (installációval vagy koncept alkotásokkal) szereplő művészek: például Kalmár István[43] térbeli műve, Széchy Beáta dobozmunkája *(3. kép)*[44] vagy Barabás Márton[45] objektje.

1982-ben ismét a Műcsarnok bal oldali teremsorát kapták meg az éves kiállításra. Mivel tapasztalatból előre tudták, hogy kicsi lesz a tér, a zsúfoltsá-

35 *Sugár János:* Beszélgetés Chikán Bálinttal, a Stúdió művészeti vezetőjével, kézirat, 1983. (Rövidített verziója a Képzőművészeti Főiskola Műterem című kiadványának 1983/10-es számában jelent meg.)

36 180 művész adta be a munkáját.

37 Chikán Bálint közlése az 1980. novemberi közgyűlésen. Jegyzőkönyv a Fiatal Képzőművészek Stúdiójának 1980. november 13-i taggyűléséről, Stúdió irattára.

38 *Hegyi Gyula:* A kiállítás tovább vándorol? Fiatalok a Műcsarnokban. Magyar Hírlap 1981. január 6. 6.

39 Canissimus (1980), rézkarc, 35 × 25 cm.

40 Egyéni zárolt (1980), alumínium, 23 × 30 cm.

41 5 × 5 méteres installációk.

42 *Molnár Zsolt:* Fiatal képzőművészek tárlata Szegeden. Magyar Nemzet 1981. augusztus 23. 4.

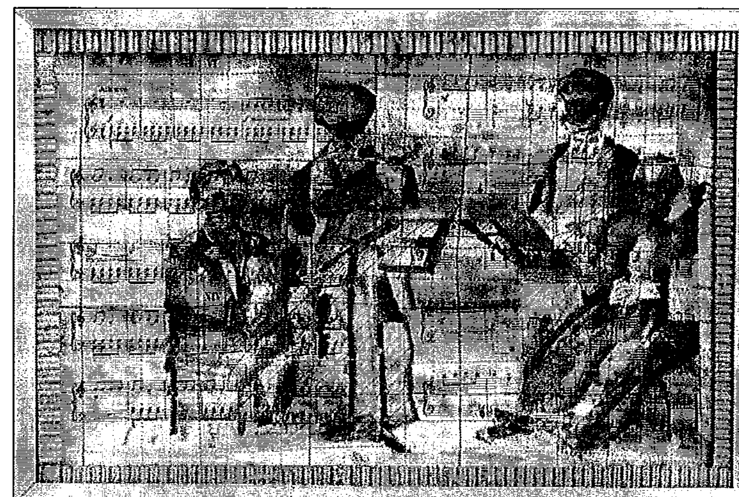
43 Összecsukható mű (1980), vegyes technika, 40 × 250 cm.

44 Allegro (1981), cérna, papír, 30 × 40 cm.

45 Corpus (1981), objekt, 140 × 100 × 15 cm.

2. kép. Körösényi Tamás: ***Egyéni zárolt*** **(1980)**

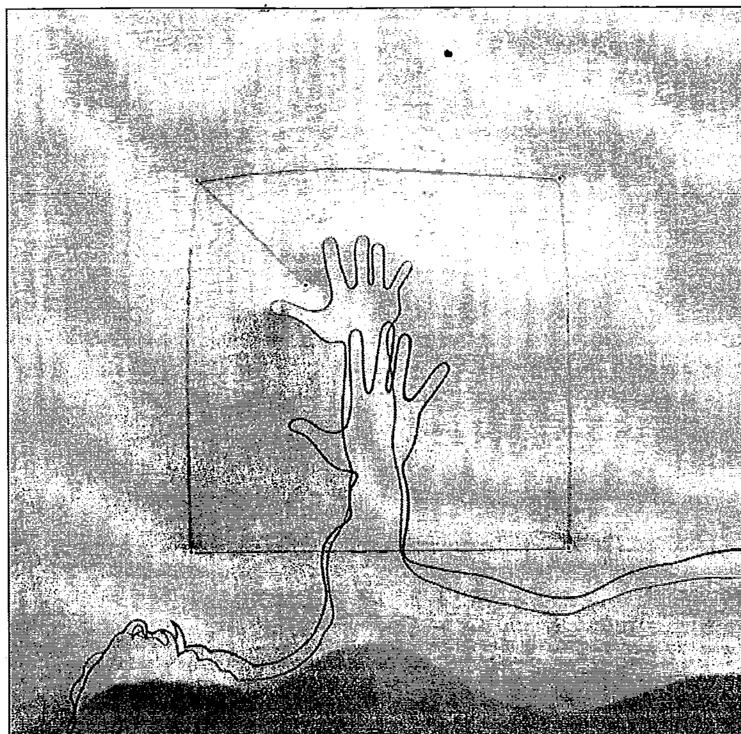

3. kép. Széchy Beáta: ***Allegro*** **(1981)**

got megelőzendő a pályázatban két új lehetőséget is felkínáltak: körlevélben azt sugalmazták a tagoknak, hogy kicsi, maximum 20 × 20 centiméteres alkotásokat készítsenek, illetve mennyezetre akasztható művekkel pályázzanak. A miniatúra- és légtérpályázatok ismét jó terepet biztosítottak a művészek kísérletező kedvének, sokan éltek is a lehetőséggel, Fillenz István[46] például fotórealista minigrafikáival szerepelt. Ember Mária a *Magyar Nemzet*ben írta meg,[47] hogy a kiállítás első terme rögtön a legzűrösebb, itt voltak a „proble-

46 Folpack I–II. (1981), ceruza, 22 × 22 cm.

47 *Ember Mária:* Stúdió '82. A fiatal művésznemzedék kiállítása a Műcsarnokban. Magyar Nemzet 1982. november 27. 9.

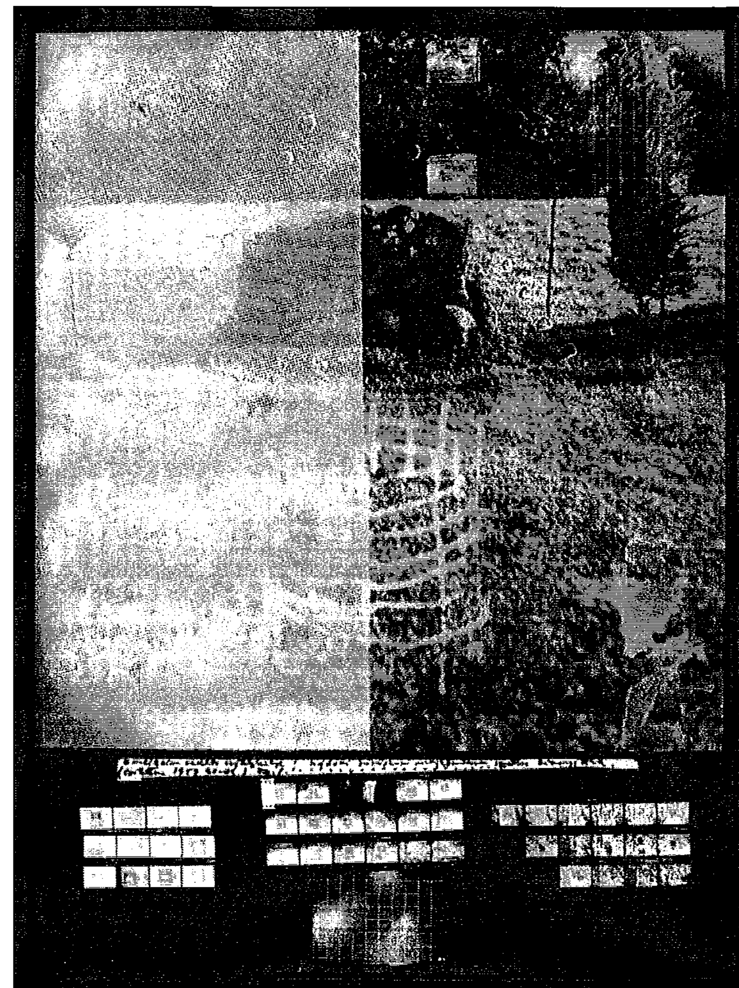

4. kép.
Ficzek Ferenc:
Ennyi
(1982)

matikus" alkotások, mint Ficzek Ferenc[48] plasztikus műve *(4. kép)*, Orosz Péter[49] szobra, illetve Sarkadi Péter[50] és Pócs Péter[51] fotóvásznai.

Az 1983 márciusában választott új vezetőség programjában hangsúlyos szerepet kapott az éves kiállítás, illetve megfogalmazódott, hogy a Stúdió az aktuális, progresszív művészet fórumává kíván válni. Ennek szellemében az Ernst Múzeumban megvalósuló, kétrészes *Stúdió '83*-on újdonságként felvonulhattak eseményszerű képzőművészeti jelenségek, és más szakmában tevékenykedő fiatal alkotókkal közösen készített film-, video-, dia- és fotóműveket is bemutattak. A kiállítási zsűri összetétele[52] nagyon kedvezően alakult (néhány meghívott zsűritag távolmaradása miatt ugyanis a Stúdió képviselői kerültek túlsúlyba), így olyan újszerű művek is megjelenhettek, mint Hegedűs 2 László[53]

48 Ennyi (1982), filctoll, fa, textil, 100 × 100 × 17 cm.
49 Hommage à Csoszogi (1982), fa, 80 × 40 × 40 cm.
50 Szivárvány (1979–1980), akril, fotóvászon, 100 × 100 cm.
51 Keressük Petőfit (1982), fotóvászon, 98 × 62 cm.
52 A Szövetség részéről Néray Katalin, Kéri Ádám, Kocsis Imre, Deim Pál, Sáros András Miklós és Szöllősy Enikő, a Műcsarnok részéről Bakos Katalin, a Művészeti Alap képviselője, a Lektorátus három alkalmazottja és a Stúdió részéről nyolc vezetőségi tag és a művészeti vezető volt jelen a zsűrizésnél.
53 Kossuth Rádió Bp. (1983), objekt, 50 × 38 × 5,5 cm.

5. kép.
Elekes Károly:
Rejtekhely
(1983)

tárgymontázsa, illetve Varkoly László[54] és Elekes Károly[55] vegyes technikával készült alkotásai *(5. kép)*.

Mi változott meg az 1980-as évek közepén, második felében? 1984-ben nagy csalódást okozott a vezetőségnek, hogy a sok mindenkit lázba hozó ötletet, miszerint egy elhagyott óbudai malomban lesz a kiállítás, végül nem engedélyezték. A BNV 23-as pavilonjában megrendezett *Stúdió '84* kiállítás főrendezője a Művészeti Alap lett, és Sós Lászlót bízták meg a szervezéssel, aki feleségével, Kemény Évával[56] közösen alakította ki a koncepciót. A kiállí-

54 B52 interakció (1983), selyem, akril, 50 × 70 cm.
55 Rejtekhely (1983), fotó, rajz, 110 × 80 cm.
56 So-Ky politikai plakátok alkotói.

táson kevés volt a kvalitásos mű, mert sokan visszamondták a szereplést, és így a hangsúly eltolódott a hagyományos festészeti, grafikai anyagok felé. A kudarcként értékelt éves kiállítással újabb korszakváltás következett be a Stúdió életében. Egymás után gyorsan cserélődtek a művészeti vezetők és a vezetőségi tagok. A zsűrizés intézményének eltörléséért folytatott folyamatos harcba belefáradtak, eltűnt az évtized első felében tapasztalható lelkesedés. Így bár születtek jó ötletek, több évben is visszatért a szalon jellegű bemutatásmód. Ennek ellenére természetesen ebben az időszakban is szerepeltek kvalitásos alkotásokkal, amelyek a gyűjteménybe is bekerültek, azonban az évtized második felének gyűjteményezési gyakorlatában már nem ismerhető fel az eddigiekben bemutatott műfajköziséget és határfeszegető attitűdöt konzekvensen vállaló irány.

A rendszerváltáshoz közeledve – ezt visszaemlékezésekből tudom – egyre többen látták már, hogy hosszú távon ez a modell nem tartható fenn, ezért a gyűjteménybe kerülés értéke devalválódott. Előfordult, hogy az éves kiállításról megvásárolt munka helyett kevésbé kvalitásos művet adott a művész a gyűjteménybe, tudva, hogy az úgyis a raktár mélyére kerül. Az évtized végén már egyértelműen érzékelni lehetett, ami az 1990-es években igazolódott is: a gyűjtemény további gyarapodás híján megrekedt, státusza elértéktelenedett, és a szocialista korszak megosztott kultúrájának különös zárványává vált. A Stúdió sajnos a mai napig nem talált megnyugtató, hosszú távon fenntartható megoldást a jelenleg újra a Rottenbiller utcai székhelyen tárolt gyűjtemény jövőbeli sorsát illetően.

Irodalom

A FKSE (Fiatal Képzőművészek Stúdiója Egyesület) Alapítvány Archívum grafikai gyűjteményének bemutatója, MissionArt Galéria, Miskolc, 2004. (leporelló).

Ember Mária: Stúdió '82. A fiatal művésznemzedék kiállítása a Műcsarnokban. Magyar Nemzet 1982. november 27. 9.

Hegyi Gyula: A kiállítás tovább vándorol? Fiatalok a Műcsarnokban. Magyar Hírlap 1981. január 6. 6.

Horváth György: Kortárs művészet a magyar múzeumokban és az állami vásárlások 1945–1980. In: Kortárs művészet múzeumi gyűjteményekben 1988–1999. Szerk. Pataki Gábor – Sümegi György. Képző- és Iparművészeti Lektorátus, Bp., 2001, 12–18.

Merhán Orsolya: A Fiatal Képzőművészek Stúdiója története (1958–1978). Szakdolgozat, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bp., 1995.

Molnár Zsolt: Fiatal képzőművészek tárlata Szegeden. Magyar Nemzet 1981. augusztus 23. 4.

STÚDIÓ '58–89. A Fiatal Képzőművészek Stúdiója retrospektív kiállítása. Budapest Galéria, Bp., 2016–2017. (leporelló).

Sugár János: Beszélgetés Chikán Bálinttal, a Stúdió művészeti vezetőjével, kézirat, 1983. (Rövidített verziója a Képzőművészeti Főiskola Műterem című kiadványának 1983/10-es számában jelent meg.)

Források

1965–1968 közötti művek átadásáról szóló dokumentáció, Stúdió irattára.

1979-es átadásról szóló dokumentáció, Stúdió irattára.

1981. szeptember 10-i vezetőségi ülés emlékeztetőjének melléklete, Stúdió irattára.

A Fiatal Képzőművészek Stúdiója Gyűjteménye http://studio.c3.hu/studio_magyar/gyujtemeny/muveszek.html (a letöltés ideje: 2017. máj. 12.).

A Stúdió levele az 1987. évi vásárlási szándékról a Művészeti Alapnak, Stúdió irattára.

Chikán Bálint közlése az 1980. novemberi közgyűlésen. Jegyzőkönyv a Fiatal Képzőművészek Stúdiójának 1980. november 13-i taggyűléséről, Stúdió irattára.

Lektorátusi jegyzőkönyv a Fiatal Képzőművészek Stúdiója által megrendezett kiállításhoz, 1966. SZM–MNG Adattár 25022/2014/KI–4, F mappa, K–114.

Lektorátusi jegyzőkönyv a Fiatal Képzőművészek Stúdiója jubileumi kiállításához, 1978. SZM–MNG Adattár 25022/2014/KI–21, S mappa, K–259.

Stúdió irattára (a Stúdióban tárolt katalogizálatlan iratanyag).

VÁRKONYI GYÖRGY

A nonkonformitás szigetei, Pécs

A címben említett szigetlét, az, hogy Pécs (és Baranya) az 1960-as, 1970-es években valaminő kísérleti terepként kivételes intenzitású kulturális tevékenységet és környezetéből kiemelkedő színvonalú művészeti eredményeket produkált, nem előzmények nélkül való. Ennek, a közmegegyezés szerint 1965 és 1976 közé tehető, de természetesen elhúzódó, „retard" hatású aranykornak összetettségét (ti. azt, hogy egyáltalán nem csak a mégoly tágan értelmezett vizuális művészetek – beleértve színház, film – terepén bontakozott ki), valamint a helyi és az országos politika közvetlen kapcsolata által meghatározott voltát a rendszerváltás utáni időben keletkezett intézménytörténeti és memoárirodalom árnyaltan mutatja be. E kiterjedt narratíva mindeddig legfrissebb és legkörültekintőbb összefoglalása e korszak egyik markáns, lokális mivoltában is globális hálóba illeszkedő művészeti csoportja, az 1968 és 1980 között működő Pécsi Műhely megkésett kanonizálását sikerrel megvalósító kiállítás (2017. április 14. – június 25., Ludwig Múzeum) katalógusában jelent meg, Keserü Katalin tollából.[1]

Egy másik, ugyancsak újonnan napvilágot látott (a konferencia idején még szerkesztés alatt álló) kötet, a korszak egyik kulcsszereplője, Németh Lajos visszaemlékezéseit tartalmazó életútinterjú a szöveg egy pontján arra világít rá, hogy az ominózus 1960–1970-es években legalább két – eltérő helyzetű, karakterű, de hasonló elkötelezettséget mutató – sziget létezett.[2] A másik Székesfehérvár, pontosabban annak múzeuma volt. Az ottani kortárs képzőművészeti gyűjtemény alakulásának krónikáját e konferencia keretei közt Izinger Katalin jól dokumentált előadása mutatja be. A fehérvári történetet a megélt élet közegében elbeszélő *Bildungsroman* viszont ugyancsak a memoárirodalom műfajában született meg. Ez a lokális történet egyik főszereplőjének, Kovalovszky Mártának (Kovács Péter volt a másik) néhány éve már olvasható kötete.[3]

A helyi érintettségű, ám széles kitekintéssel rendelkező szerzők és a tőlük független társadalom- és politikatörténeti tényirodalom állításait összefésülve

1 *Keserü Katalin:* Pécs, 1960-as évek. In: Párhuzamos avantgárd. Pécsi Műhely 1968–1980. Szerk. Dobovicki T. Attila – Készman József. Ludwig Múzeum Kortárs Művészeti Múzeum, Bp., 2017. 12–38.

2 *Németh Lajos:* „Szigetet és mentőövet". Életinterjú 1986. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Művészettörténeti Intézet – MissionArt Galéria, Bp., 2017. 269.

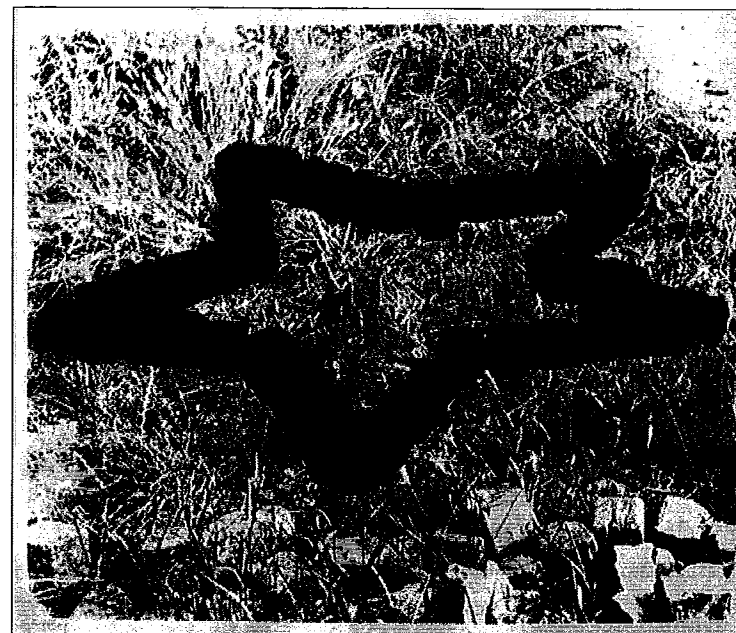
3 *Kovalovszky Márta:* Harap u. 3. Városi Képtár – Deák gyűjtemény, Székesfehérvár, 2013.

azt láthatjuk, hogy Pécs (és Baranya) orwelli értelemben egyenlőbb volt a papíron és elvben vele egyenlőknél. Még Székesfehérvárnál is, mert a kultúrpolitikai „kísérletezés" eleve több művészeti ágra és több szervezeti-intézményi formára terjedt ki. Meg kell itt jegyeznem, hogy a sokat emlegetett „kísérleti terep" szókapcsolat némileg félrevezető. A tudományos értelemben vett kísérletben ugyanis vannak irányítók és alanyok, s ezek a szerepek nem cserélhetők fel. Itt viszont mindenki játszott mindenkivel (művészek, muzeológusok, intézményvezetők, politikai közép- és felső vezetők, testületek), a kísérleti megoldások egy része a kockázatokat és előnyöket összevető kérdés volt, más része pedig válasz, a mozgástér határait puhatoló reakció. Ennek ismeretében viszont különös módon differenciálódik a konferencia címe és témameghatározása által sugallt kérdés, ti. az, hogy kinél, kiknél és hogyan jelent meg ama bizonyos „kurázsi". Ha játszani akarunk (és miért ne akarnánk?) a szavakkal, létezhet-e viszonylag komfortos nonkonformitás, lehetett-e kollaboráció a reguláris csapatok és a partizánosztagok között? Természetesen igen, gondoljunk csak olyan esetekre, mint a Pécsi Műhely 1975-ös, hivatalból is támogatott politikai plakát programja,[4] amelynél azonban voltak jóval nagyobb horderejű „akciók" is. Utóbbiak nem valósulhattak volna meg annak a roppant ellentmondásos megítélésű, az országos irányítást a helyi hatalmi központokkal (és olykor emblematikus művészegyéniségekkel is) összekötő kultúrpolitikusnak a közreműködése nélkül, akinek nevéhez a kulturális irányítás három T néven elhíresült modelljét kapcsoljuk. Aczél György, a – Görgey Gábor kifejezésével élve – „bensőséges despota" 1947-től megszakításokkal 1990-ig Baranya megye, s benne a „bezzeg város", Pécs országgyűlési képviselője volt, választott szülőföldjének tekintette a helyet, ahol mint az MDP első titkárát 1949-ben, a Rajk-per kapcsán letartóztatták, végül 1987-ben díszpolgárrá választották. (Ezt a címét később visszavonták.) A párt és állami kulturális irányítás változó pontjain eltöltött képviselői mandátumainak (1947–1949, 1958–1967, 1971–1990) tartamába beleesik a föntebb említett és tőle sem független „aranykor".[5]

Mielőtt ennek az aranykornak eseménytörténetét és elsősorban a művészeti muzeológia terén mutatkozó hozadékát áttekintenénk, vessünk egy pillantást a bevezető mondatban említett előzményekre! Mert napnál is világosabb, hogy a Kádár-kori kivételes/kivételezett helyzetnek nem pusztán a „csillagok" szerencsés együttállása volt az oka. Az utókor szemében már-már rendkívülinek tetsző állapotok nem írhatók le egyszerűen a Pécsi Műhely (Pinczehelyi *[1. kép]*, Ficzek) munkáin feltűnő és a pártszékház ormán díszelgő csillagok olykor frivol, olykor konfrontatív egymásba játszásának, tükrözésének metaforájával. Ennek a pártállami baranyai szigetnek kiemelkedését

4 *Doboviczki Attila T.:* Árral szemben. A Pécsi Műhelyről mikrotörténeti perspektívában. In: Párhuzamos avantgárd i. m. 40–64.

5 *Takács Gyula:* Aczél György és a Pécs-baranyai kultúra a múlt század 60–70–80-as éveiben. Pécsi Szemle 15. (2012) 2. sz. 104–117.

1. kép. Pinczehelyi Sándor: ***Csillag*** **(1973)**

megelőzte és megalapozta – sok minden egyéb mellett – egy másik, fordulatos történelmi korszakban kialakult sziget emléke, példája, generációkon átszüremlő tradíciója.

A Pécsett, 1921. augusztus 14-én, a festő Dobrovics Péter által kikiáltott Baranyai Szerb–Magyar Köztársaság, illetve az annak közvetlen előzményeként 1918 novemberétől fennálló köztes államalakulat (gyakorlatilag ideiglenes mandátumú, megszállt terület) történetének megírására vállalkozó Szűcs Emil nem véletlenül adta korszakmonográfiájának *Az elmerült sziget* címet.[6] És e szigetnek alig túlbecsülhető művészettörténeti szerepét, a magyar aktivista mozgalom különútjának, szatellit központjának jelentőségét taglaló irodalom sem véletlenül használja visszatérően az árkádia-metaforát az akkori, ugyancsak különbséggel, kivételességgel jellemezhető átmeneti állapotok leírásakor.[7] Árkádia itt persze nem valódi aranykor, hanem annak utópisztikus vágyképe, múló és tragikus történelmi mozgásoktól meghatározott epizód. A sziget lakóinak (Dobrovics Péternek és a majdani pécsi bauhauslereknek: Breuer Marcellnek, Molnár Farkasnak, Forbát Alfrédnak, Stefán Henriknek, Weininger Andornak), éppúgy el kell hagyniuk otthonos közegüket,

6 *Szűts Emil:* Az elmerült sziget. Pannónia, Pécs, 1991.

7 *Várkonyi György:* Árkádiából Utópiába. In: Közép-európai avantgárd rajz- és grafika 1907–1938. Szerk. N. Mészáros Júlia. Városi Művészeti Múzeum, Győr, 2001. 33–40.; uő: Arkadien und Utopie. Zentrum und Peripherie. In: Der neue Adam und die neue Eva. Kunst der ungarischen Moderne. Edition Braus im Wachter Verlag, Heidelberg 2005. 19–33.

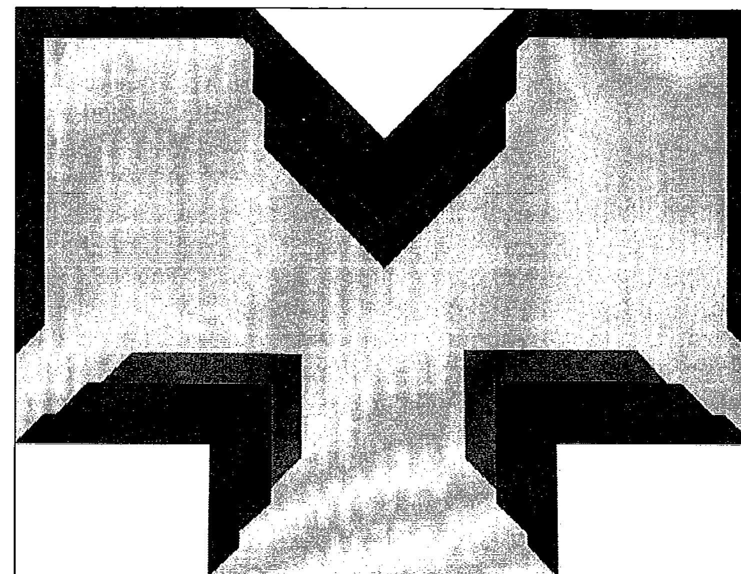
olykor hazájukat is, mint ahogy Watteau kosztümös-árkádikus társasága is elhajózik Cythère boldog szigetéről. Ez, az 1920 decemberében alapított Pécsi Művészkörnek, a *Krónika* című aktivista folyóiratnak otthont adó, az egyetemes művészettörténet legfényesebb lapjaira feliratkozó művészeket útjára indító szűkebb régió többszörösen is a nonkonformitás szigete volt. Egyrészt politikai értelemben az 1919 utáni legitim magyar állammal, „Horthy-Magyarországgal", másrészt a kisantant/szerb térfoglalást foganatosító megszállókkal szemben. Kulturális értelemben pedig átmeneti menedéke volt azoknak a művészeknek, akik az emigrációba kényszerült avantgárd első hullámával még nem hagyták el az „országot".[8] Közülük csak Molnár Farkas és Forbát Alfréd tért vissza a weimari intermezzo után, a városképen is nyomot hagyó építészként Pécsre – szintén időlegesen.

Elmondhatjuk tehát, hogy Pécs 1918–1921 között a *modernitás* szigete volt, s ennek szelleme az egykori szereplők szétszóródása, a végleges államhatárok kialakulása után is érzékelhető maradt – különösen az 1930-as évek pécsi építészetében.[9] Ez az áthúzódó, „retard" hatás később is érvényesült, és áttételek, kapcsolati láncok révén közvetve és direkt módon is belejátszott az 1960–1980-as évek pécsi művészeti élete kivételes pozícióinak alakulásába. Lássunk erre néhány példát!

A Pécsett, 1906-ban született Vásárhelyi Győző Molnár Farkas legjobb barátjának, a vele együtt 1924-ben Weimarból hazatérő Bortnyik Sándornak az 1920-as évek végén alapított Budapesti Műhelyében, az ún. „kis Bauhausban" sajátítja el a tervezőgrafikai alapismereteket. A Victor Vasarely Múzeum a művész Franciaországból hazaküldött adományából 1976-ban nyitja meg kapuit Pécsett. Különös párhuzam a Kaposváron, Rippl-Rónainál nevelkedő és Pécsen Weiningerrel egy iskolai osztályba járó, vele annak haláláig levelezésben álló Martyn Ferencé. Míg Vasarelynek a Párizsba távozás, Martynnak az onnét való hazatérés (és természetesen itthon az Európai Iskolában és az Elvont Művészek Csoportjában játszott vezető szerep) alapozza meg föltétlen tekintélyét. Kettejük közvetett, illetve közvetlen jelenléte példát, hivatkozási alapot, viszonylagos, de alkalmanként jól érvényesíthető legitimációt biztosít az utánuk következő generációknak az 1960-as, 1970-es években folytatott „ellenzéki", azaz modern (nonfiguratív, konceptuális) művészeti tevékenységéhez *(2. kép)*. Nem kétséges, hogy ez a megfellebbezhetetlen tekintélyekből szőtt védőháló a neoavantgárdot pártoló, annak teret biztosító kiállítási intézményekre, leginkább a kortárs gyűjtés feladatát is vállaló múzeumra, az ott dolgozó muzeológusokra is kiterjedt.

8 *Bajkay Éva:* Expresszívek a Pécsi Művészkörből. Jelenkor 40. (1997) 9. sz. 835–847.; *Várkonyi György:* Előtanfolyamok. Budapest–Pécs–Weimar. In: A művészettől az életig. Magyarok a Bauhausban. Szerk. Bajkay Éva. Baranya Megyei Múzeumok Igazgatósága, Pécs, 2010. 66–91.

9 *Mendöl Zsuzsanna:* Pécs építészete a két világháború között. Magyar Építőművészet 1983. 2. sz. 29–32.

2. kép.
Bak Imre:
Kompozíció
(1969)

S ha már a muzeológiánál tartunk, nem feledkezhetünk meg arról sem, hogy ezen a területen éppúgy voltak előzmények, volt „felkészülési idő", mint a tágabb értelemben vett művészeti életben. Az 1950-es években induló szisztematikus képzőművészeti gyűjteményezés értékválasztásai, orientációja, a klasszikus avantgárd iránti elkötelezettsége előkészítették a talajt a recens művészeti fejleményekhez felzárkózó, azokkal interakcióba kerülő „kollaboratív" kortárs gyűjtéshez, amely – mint látni fogjuk – eleinte a hivatalos/központi támogatási kereteken kívül is érvényesülni tudott – mintegy „szolidaritási alapon". Azaz, a neoavantgárd művészei szívesen működtek együtt olyan közgyűjteménnyel és olyan muzeológusokkal, amellyel és akikkel közösnek tudhatták mintáikat, ideáljaikat, igazodási pontjaikat. A muzeológiában ezek szerint ugyanaz a szerves kibontakozás zajlott le, a hagyománynak ugyanaz a láncolata alakult ki, mint a kortárs képzőművészet modern csoportosulásaiban. Természetesen mindkét területen érvényesült ugyanakkor az 1950-es évek bezárkózása, elszigeteltsége, dogmatikus kultúrpolitikai gyakorlata utáni, mindent beszívó „nagy lélegzetvétel" effektusa.

Pécs a muzeológia tekintetében sem illeszkedett a szokásos fejlődési modellbe. Ennek azonban talán nem a megkülönböztetett figyelemben, hanem épp annak – hasonlóképpen komfortot és mozgásteret biztosító – hiányában találhatjuk meg az okát. Itt kerül előtérbe a helyi történéseket alakító helyi személyek, művészettörténészek, művészek, funkcionáriusok szerepe. Ha máshonnét nem, Németh Lajos föntebb már hivatkozott visszaemlékezéseiből tudhatjuk, mi múlott egy-egy befolyásos intézményvezető karakterén, a nagy sakkjátszmában elfoglalt pozícióján. Németh különösen plasztikusan írja le azokat a küzdelmeket, stratégiai helyezkedéseket, amelyekben például Pogány

Ödön Gábor képviselte (kivált a fordulat éve után) a konzervatív erőket, s azt, hogy miként határozta ez meg az 1957-ben, a Pécsi Modern Magyar Képtárral azonos esztendőben megalapított Magyar Nemzeti Galéria gyűjteményi profilját és kiállításpolitikáját.[10]

Az intenzív pécsi művészeti gyűjteményezés története másként alakult. Az 1904-ben alapított múzeumban az 1950-es évek elejéig nem folyt érdemi képzőművészeti gyarapítás. A Modern Magyar Képtár nem Pallasz Athénéként, teljes fegyverzetben jelent meg a magyar művészeti muzeológia színpadán, mint nagyobb testvére, a Szépművészeti Múzeumból kivált s a Fővárosi Képtárat megörökló Nemzeti Galéria.[11] Pécsett a képzőművészeti leltárkönyv 1952-ben indul, mindössze 152 tétellel. 1955-ben viszont már elkezdődik a rendszeres szerzeményezés, annak köszönhetően, hogy Hárs Éva személyében szakavatott és ambiciózus művészettörténész kerül a gyűjtemény élére, aki azután később évtizedeken át igazgatja a megyei múzeumi szervezetként működő Janus Pannonius Múzeumot.[12] Nem mellékes körülmény, hogy a művész monográfusaként Hárs Éva rendszeres, napi kapcsolatot ápol azzal a Martyn Ferenccel, aki ily módon szemléletével, kivételesnek tekinthető európai tájékozottságával nemcsak a helyi művészeti élet katalizátor-egyénisége (Keserü Ilona, Lantos Ferenc, a Pécsi Műhely és mások mentora, hivatkozási pontja), hanem a múzeumban folyó gyűjtőmunkát és kiállítási gyakorlatot is befolyásoló háttérembere lett. Fel is rótták ezt a szerepet neki bizonyos pártbizottsági helyzetértékelő dokumentumokban, amelyeknek elmarasztaló észrevételeit általában semmiféle konkrét intézkedés, retorzió nem követte.[13] (Ellentétben például a *Jelenkor* folyóirat esetével, amelynek éléről hasonló „kihágásokért" 1964-ben eltávolították a főszerkesztőt, Tüskés Tibort.) Ebbe az immunitásba minden bizonnyal az is belejátszott, hogy Martyn – Takács Gyula megyei tanácsi elnökhelyettes kifinomult diplomáciai tevékenységének köszönhetően – barátságba keveredett Aczéllal. Amint látjuk, sok tényezőből állt össze a második pécsi aranykor személyi feltételrendszere. Különös, hogy ellentétben az I. világháború után kialakuló, majd alámerülő, darabjaira hulló árkádikus szigettel, ahol majd minden szereplő „bennszülött" volt, az 1960-as, 1970-es évek képzőművészeti aranykorát jobbára „jöttmentek" hozták össze, betűrendben Aczéltól Hárs Éván, Martynon, Romváry Ferencen át Takács Gyuláig.

Az 1957-ben megalakult Modern Magyar Képtár nem volt egyéb, mint egy (viszonylag gyakran változó helyszíneken megrendezett) állandó kiállítás, a Janus Pannonius Múzeum művészeti osztályának kiállítóhelye, amit azután ún. életműmúzeumok sorozata követett. Az, hogy mindebből mi tartozik az idővel fogalommá vált gyűjteményi egységbe, a mai napig vita tárgya,

10 *Németh L.:* i. m. 240–245.

11 Uo.

12 *Sárkány József:* Modern Magyar Képtár Pécs. In: Modern Magyar Képtár Pécs 1890–1955–2003. Szerk. Sárkány József – Várkonyi György. Janus Pannonius Múzeum, Pécs, 2003. 1–5.

13 *Doboviczki A. T.:* i. m. 40–64.

jóllehet a múzeum szervezeti és működési szabályzatában rögzített felépítési séma erről akár egyértelmű eligazítással is szolgálhatna. A Modern Magyar Képtár – mint név és mint kiállítás – hátterében ugyanis egy egészen az 1980-as évek második feléig dinamikusan fejlődő gyűjtemény áll, melynek expanziója egy idő után túlnőtt a névben megjelölt kereteken. (Gondoljunk csak a Vasarely Múzeumra, az Endre Nemes Múzeumra vagy az Amerigo Tot-kiállításra.) E gyűjtemény gyarapodásának és a belőle rendezett állandó kiállítások alakulásának kezdeti történetét mutatja be Hárs Éva és Romváry Ferenc 1981-ben megjelent kötete.[14]

De térjünk vissza az alapításhoz, mely évtizedekre szóló modellértékű konstrukció a pécsi művészeti muzeológiában. Gegesi Kiss Pál, a neves gyermekgyógyász, klinikaigazgató, akadémikus ugyanis első felesége, a szobrász Forgács Hann Erzsébet hagyatékát és vele együtt jelentős (bár nem makulátlan) modern magyar művészeti gyűjteményét a pécsi múzeumnak adományozta.[15] Az így 1957-ben létrejött kiállítási (és gyűjteményi) egység neve Modern Magyar Képtár. Forgács Hann Erzsébet Emlékgyűjtemény lett. E gesztussal, a magánkezdeményezés és az állami intézményi szándék találkozásával indult a képtár idén éppen fél évszázados története. Nem mellékes körülmény, hogy Gegesi nem „egyszerű" műgyűjtő volt, hanem a század egyik legfontosabb modern művészeti csoportosulásának, az 1945-ben induló Európai Iskolának egyik alapítója. Az akkor, 1957-ben még élő „európai iskolás" művészek közül többek között Anna Margit, Bálint Endre, Barcsay Jenő, Vilt Tibor műveit is tartalmazó gyűjteménye modellezte a klasszikus avantgárd, a századközepi modernizmus és az ebben az évben (Tavaszi Tárlat Budapesten) átmenetileg éppen fellélegző kortárs művészet közötti kontinuitást, aminek felismerésére és bemutatására a Modern Magyar Képtár koncepciója is épült.

Az évszámok utólagos vizsgálata érdekes felismerésekre ad módot. A hivatalossá tett programja szerint a „fauvizmus, kubizmus, expresszionizmus, absztrakció és szürrealizmus" örökségét vállaló,[16] tehát önmagát a klasszikus avantgárd, az „izmusok" továbbvivőjeként meghatározó Európai Iskola 1945–1948 közötti működése és az alapító Gegesi adományozásának köszönhetően létrejött Modern Magyar Képtár megnyitása között mindössze egy szűk (vagy tág?) évtized telt el. Az az évtized, amelyet az „ötvenes évek" kifejezéssel szoktunk jelölni, s amelynek nyilvánosságát a művészet területén a mai napig valaminő különös zárványként kezelt „szocreál" fedte le. Egy olyan évtized, amelyben búvópatakként, illegalitásban, belső emigrációban élhetett tovább a művészeti „progresszió" szelleme (lásd Anna Margit *Lángvédőjét* a képtárban, 1953-ból, Gegesi Kiss Pál gyűjteményéből). Ez a hosszú évtized a tör-

14 *Hárs Éva – Romváry Ferenc:* Modern Magyar Képtár Pécs. Corvina, Bp., 1981.

15 Gegesi Kiss Pál műgyűjteménye. Szerk. Nagy András. Janus Pannonius Múzeum, Pécs, 2008.

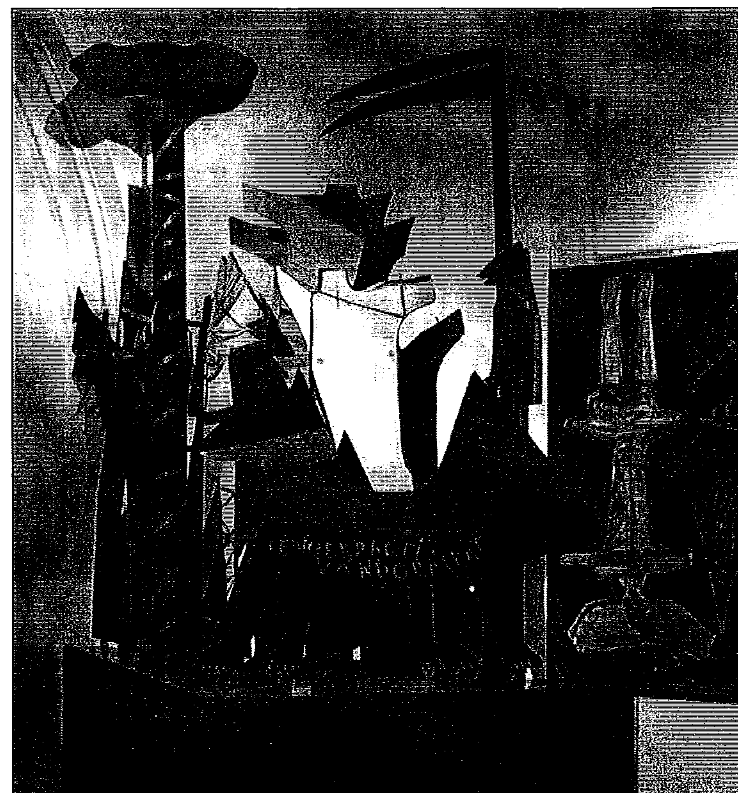
16 *Kiss Pál – Mezei Árpád – Pán Imre:* Az Európai Iskola. (Az Európai Iskola Könyvtára 21–24.) Bp., 1947.

téneti idő mérlegén lerövidülni, zsugorodni látszik, különösen az azt túlélő pályák és egzisztenciák tükrében. Különös fintora ennek az időjátéknak, hogy az Európai Iskola- és a Modern Magyar Képtár-alapító Gegesi donációja hátterében ott él és moderál az Elvont Művészek Csoportjának az Európai Iskolából való kilépését annak idején Kállai Ernővel együtt levezénylő Martyn Ferenc.

Most pedig lássuk e sajátos, sem a Magyar Nemzeti Galériára, sem más megyei múzeumi szervezetekre nem (később is csak Pest megyére, illetve Szentendrére) jellemző múzeumfejlesztési, gyűjteménygyarapítási modell krónikáját, addig a pontig, ahol a magán-műkereskedelem megjelenésével és a műtárgyak árának piaci dimenziókba emelkedésével a fejlődésnek, építkezésnek ez az extenzív szakasza törvényszerűen lezárult. Két évvel a Gegesi-donáció után, 1959-ben kerül a pécsi múzeumba a két világháború közötti időszak legendás gyűjtőjének, galéristájának és műkereskedőjének, Tamás Henriknek a magángyűjteménye, a későbbiekben is többször alkalmazott életjáradéki ellentételezéses konstrukcióban. A történetet már-már pikánssá teszi, hogy a tranzakció adminisztratív részét egy Pécsről elszármazott ügyvéd, maga is kiváló gyűjtő, Rácz István vezényli le, akinek gyűjteménye végül nem kerül múzeumba. (Ő tudta legjobban, hogy miért nem.) Tamás Henrik személye, pályája és gyűjteménye[17] még „első kézből" képviselte ama sokat emlegetett kontinuitást, amelyre a Modern Magyar Képtár lassan körvonalazódó programja épült: a 20. századi magyar művészettörténetnek a *modernre* koncentráló olvasatát. Ezen az alapon bontakozhatott ki azután az 1960-as, 1970-es évek kortárs művészeti gyűjtése, egy olyan intenzív kapcsolat a *jelennel*, amely nem pusztán rekonstruálja, dokumentálja, hanem bizonyos mértékig alakítja is a folyamatokat.

Előbb lássuk azonban időrendben azokat a lépéseket, történéseket, amelyek a „szinkron" gyűjtőmunka feltételeit megteremtették. A Modern Magyar Képtár léte és az ott folyó gyűjtés határozott, jól kivehető profilja önmagában is olyan gravitációs erőt képviselt, amelynek hatására nemcsak magángyűjtemények, hanem művészéletművek, -hagyatékok sora lelt otthonra, adományozás formájában a pécsi gyűjteményben. Ez a folyamat meg is előzte a tervszerű, „kiegészítő" funkciójú vásárlásokat, amelyeknek feltételei csak később teremtődtek meg. 1960-ban Kmetty János 35 tételből álló ajándéka, 1962-ben pedig a már említett Pécsi Művészkör egykori tagja, Gábor Jenő 25 darabot számláló adománya került a múzeumba. (Ezt később, több lépcsőben az egész életmű keresztmetszetét reprezentáló válogatás, majd hagyaték követte.) Ekkor, az 1960-as évek elején alakultak ki a tervszerű muzeológiai működés, gyűjteményfejlesztés és a későbbi hálózatfejlesztésben is megmutatkozó expanzió anyagi feltételei, politikai támogatásban is érzékelhető háttéradottságai. Az 1961-től bevezetett évi 12 000 Ft vásárlási keret lehetőséget teremtett az adományként bekerült vagy életjáradéki konstrukcióban megszerzett kollekciók közötti hézagok kitöltésére. Ez ekkor értelemszerűen még nem kortárs, de művészettörténeti szempontból fölöttébb jelentős vásárlásokban realizálódott. (A Nyolcak köréből Czóbel korai művei, Czigány Dezső festményei.) A lassú fejlődés jele volt a képtár állandó kiállításának átköltözése a Szabadság utca 2. szám alatti épületbe, ahol 1963-ban megnyílt az ott egészen az 1990-es évekig fennálló „múzeumi kiállítóhely", az idővel változó tartalmú Modern Magyar Képtár. (A kezdetekkor még a Forgács Hann Erzsébet-emlékszobával kiegészülve, az 1980-as évek végén már El Kazovszkij *Sivatagi homokozó*jának *[3. kép]* egy teljes teremnyi, oda tervezett és saját kezűleg beépített environmentjével megtoldva.)[18]

17 Tamás Henrik emlékezései és műgyűjteménye. Szerk., bev. Nagy András. Janus Pannonius Múzeum, Pécs, 2004.

3. kép.
El Kazovszkij:
Sivatagi homokozó VII
(1989)

Mint láttuk, az 1950-es évek közepétől mutathatók ki a későbbi fejlődés személyi feltételei. Ez a muzeológusokon kívül hivatalnokokat, párt- és tanácsi tisztségviselőket is jelent. Kulcsszerepe volt annak a már említett Takács Gyulának, aki 1954-től van jelen a helyi kulturális irányításban, és 1966-tól egészen a rendszerváltásig, 1990-ig tölti be a megyei tanács kulturális ügye-

18 *Sárkány J.*: i. m.; *Hárs É. – Romváry F.*: i. m.

kért is felelős általános elnökhelyettesi posztját.[19] Takács kezdettől fogva partnerként tekint a muzeológusokra, támogatja kezdeményezéseiket, s remek érzékkel laviroz a néha kifejezetten doktriner pártbizottsági vezetők, változó „hozzáállású" főnökei és a változó pozícióiban is mindig fölkereshető Aczél között, akinek bizalmát élvezi.

Ennek, a körülményekhez képest olajozottan működő hálózatnak köszönhető, hogy az 1960-as évek eleji óvatos decentralizáció idején Baranyában elsőként veszik tanácsi kezelésbe a megyei múzeumot, s miután a „baranyai kísérlet" sikeresnek bizonyul, a „baranyai modellt" kiterjesztik az egész országra.[20] E modell keretében idővel még a szigorúan centralizált lektorátusi jogkört is átadják – egyedüliként – a megyei közigazgatásnak. Így a köztéri műalkotásokkal kapcsolatos eljárások is a felkészültségét bizonyító tanácsi apparátus – Takács és gondosan kiválasztott beosztottjai – kezébe kerülnek. Ez a helyzet majd új pályákat nyit meg a többé-kevésbé független művészetpártolás számára. Ekkor, még a helyi lehetőségek 1950-es évekbeli számbavétele idején születik meg Pécsett az emblémává, a művészeti muzeológiának, a műemlékvédelemnek és a kulturális turizmusnak – a benne eleve kódolt fenntartási és koncepcionális problémák ellenére is – legfényesebb ékszerévé váló, a művészeti kiállítóhelyeket egy tengelyre, az egykori káptalani házak sorára felfűző „múzeumutca" gondolata.[21] Az első állomás a város legrégibb fennmaradt lakóépületében 1955-ben megnyitott Zsolnay Múzeum, amely Pécs legújabb kori művészeti hagyományainak idáig még nem említett, de a városon leginkább látható nyomot hagyó ágát reprezentálta. Az itt elkezdett tudományos igényű műemléki rekonstrukciók kapcsán Pogány Frigyes vetette fel először a múzeumutca ötletét, amely nem valósulhatott volna meg a tanácsok (a megyei mellett a városi) együttműködése nélkül.[22] Úgy tűnik, a víziót elfogadó szereplők egyikéből sem hiányzott ekkor a „kurázsi".

De lapozzuk tovább a gyűjteménygyarapítás – főként ajándékozásokból, életjáradékos vagy en bloc vásárlásokból álló, ugyanakkor a klasszikus akvizíciók és alkalmankénti kiegészítések felől a kortárs művészet új fejleményeivel való lépéstartás irányába tartó – krónikáját! 1966-ban a Tihanyi Lajos-hagyaték válogatott rajzkollekcióját vásárolja meg a múzeum a pécsi Várkonyi Nándor családjától. 1967-ben kerül sor a múzeum történetének máig legnagyobb jelentőségű képzőművészeti gyarapodására. Ekkor leltározzák be az életjáradéki szerződéssel megszerzett Tompa Kálmán-gyűjtemény mint-

19 *Konrád György – Takács Gyula:* Művészettermő táj (beszélgetés Takács Gyulával). In: A város arca. Pécs portrék. Konrád György beszélgetései. Művészetek és Irodalom Háza, Pécs, 2011. 99–113.

20 A baranyai modell. Új Dunántúli Napló 1994. november 26.

21 *Takács Gyula:* Adalékok a pécsi „Múzeum-utca" történetéhez. Jelenkor (1997) 6. sz. 643–648.

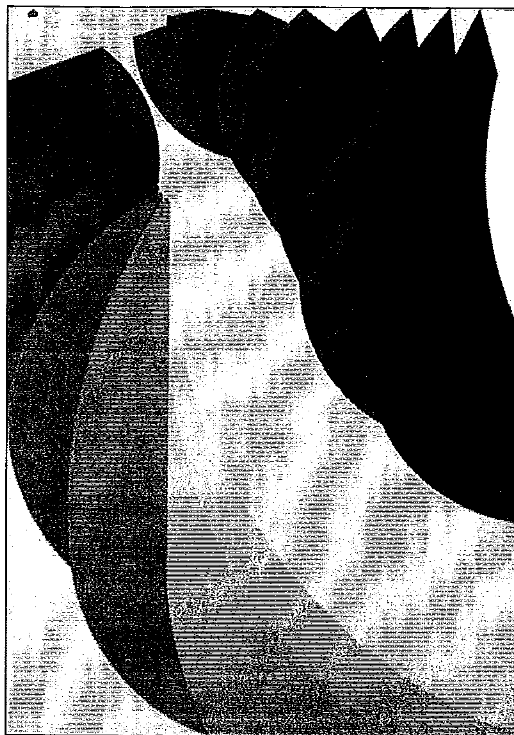
22 *Takács Gyula:* A Baranya megyei és Pécs Megyei Jogú városi tanácsok szerepe a kultúrában mai szemmel (1960–70–80-as évek). In: Régió vagy provincia? Pécs kulturális élete a hatvanas, hetvenes, nyolcvanas években. Művészetek Háza – Pécs Története Alapítvány, Pécs, 2006. 21–41.

egy 350 tételét, benne Rippl-Rónai, Csontváry, Gulácsy és a legfontosabb nagybányai mesterek kiemelkedő műveivel. A szerződést ezúttal nem a fenntartó megye, hanem a városi tanács kötötte meg a gyűjtővel. Az új szerzemények minden eddiginél szilárdabb bázist és egyben minőségi legitimációt jelentettek a képzőművészeti gyűjtemény, a Modern Magyar Képtár alakuló programja számára. Az eddig fölhalmozott anyag minősége és mennyisége egyaránt elérte és meghaladta a „kritikus tömeg" határait. A gyűjtemény országos és nemzetközi szempontból is megkerülhetetlen tényezője lett a művészettörténeti, muzeológiai kutató, feldolgozó, kiállításszervező munkának. Az így erősödő „tömegvonzás" jegyében kerül sor 1967-ben Lantos Ferenc 15 művének átadására, valamint az egykori Pécsi Művészkör ifjú „expresszionistájából" idővel szorgos templom- (és mozi-) festővé vált Gebauer Ernő válogatott kollekciójának ajándékozására. Ugyanebben az évben nyílt meg a múzeum rendezésében az Első Országos Kisplasztikai Biennále, amelyről állami vásárlás útján 17 „kortárs" mű került a gyűjteménybe.

Talán nem indokolatlan közbevetőleg megjegyezni, mi minden történik ezekben az erjedést, fordulatot hozó években az ország művészeti életében. 1968-ban jelenik meg Németh Lajos máig kánonalakító erejű könyve, a *Modern magyar művészet,* és egy új korosztály, a neoavantgárd első generációja ocsúdását mutatják olyan, korszakhatárt jelentő kiállítások, mint a *Stúdió '66,* valamint az *I.* és *II. Iparterv-kiállítás* 1968-ban és 1969-ben. Pécsett ekkor, 1968-ban kezd szerveződni a későbbi Pécsi Műhely (Bonyhádon ez évben kerül sor az első zománcművészeti alkotótelepre), és valószínűleg az sem mellékes körülmény, hogy a műhely tagjainak többségét előbb-utóbb múzeumi segéderőként foglalkoztatja az intézmény.

Lehet, hogy nem túlzás valamiنő jelképet látnunk abban, hogy itt kerülnek egymással testközeli és szellemi érintkezésbe a klasszikus avantgárd, az Európai Iskola szereplői és a bontakozó neoavantgárd (ekkor még) lokális ága. 1968 nemcsak Európa legújabb kori történetében, a magyar művészeti életben, hanem a pécsi múzeum krónikájában is rendkívül jelentős év. Ekkor kerül a gyűjteménybe a korai haláláig mohácsi rajztanárként működő, Martyntól, Kállaitól pártfogolt Európai Iskola- és Négy Világtáj Galéria-tag, Martinszky János 84 tételből álló hagyatéka, ekkor nyílik meg Mohácson a Pécsi Modern Magyar Képtár 1975-ig fennálló filiáléja, ebben az évben ajándékoz szülővárosa múzeumának Victor Vasarely 42 szerigráfiát, amelyekből egy évvel később megnyílik első pécsi kiállítása. Ebben az évben „vásárolja" meg – jelképes összegért – Kunvári Bella műgyűjteményét is a múzeum. 1969-ben indul és 14 éven át tart az a különös szerzeményezési projekt, amelynek keretében Bedő Rudolf legendás gyűjteményéből előre ütemezett éves vásárlások útján kerülnek a képtárba a modern magyar művészet olyan alkotóinak művei, mint Csontváry (két festmény), Gulácsy, Czóbel, Derkovits és többek közt egy rendkívül jól válogatott rajzanyag az Európai Iskola alkotóitól. Ezzel, a minőségben a Tompa-gyűjteménnyel vetekedő gyarapodással megszilárdul a képtár törzse és karaktere, de egyidejűleg kezdenek bontakozni a későbbi pécsi múzeumi szervezeti felépítés

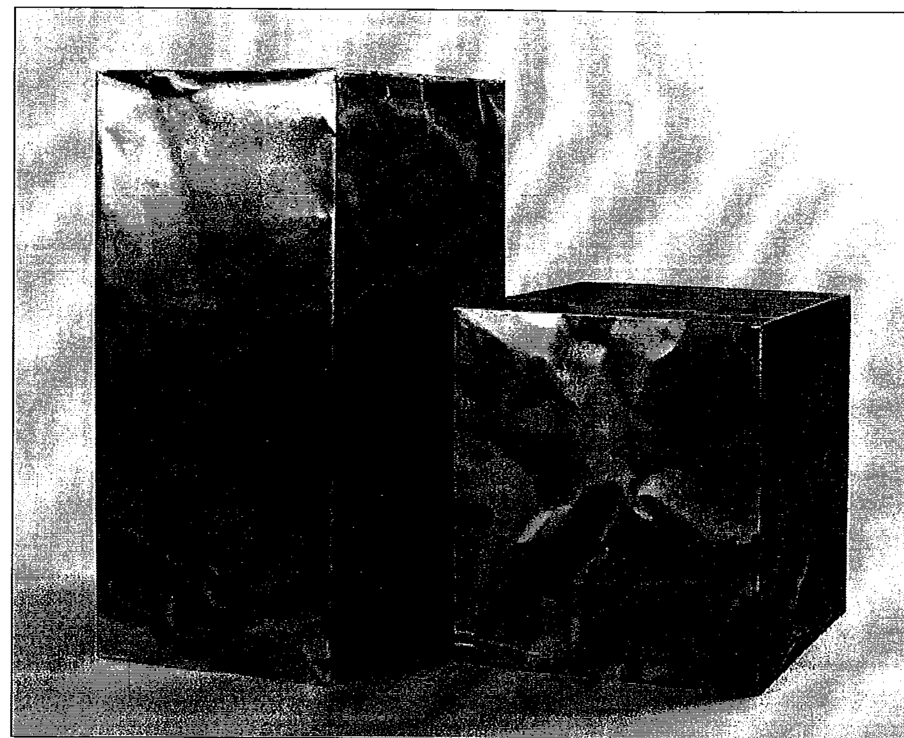
(önálló életmű-„múzeumok") lehetőségei, csírái. Egyértelművé kezdenek válni a két „vidéki" decentrum módszereinek különbségei is. Míg Székesfehérváron elsősorban egy szisztematikusan felépített időszaki kiállítássorozattal mutatják be (és részben értelmezik újra) az írott, illetve éppen íródó 20. századi magyar művészettörténetet, addig Pécsett ugyanez az artikuláció és reprezentáció egy múzeumi gyűjtemény s az abból rendezett (időnként átrendezett, de karakterét mindvégig megőrző) állandó kiállítás útján valósul meg. Ebben a széles és egyértelmű, táguló mederben kis szigetekként jelennek meg az olyan gyarapodások, mint a föntebb vázolt előzmények logikus folyományaként értelmezhető ajándékozás: Martyn 1950-es *Napló* rajzsorozatának leltárba vétele. Ugyanebben az évben a külföldön élő magyar művészek budapesti kiállításának anyagából is részesül az egyre nagyobb presztízsű múzeum.

4. kép. Nádler István: *AA5A5A* (1968–1969)

1970 más tekintetben is fordulópont a pécsi művészeti muzeológia gyakorlatában. Az eddig jellemző követő, dokumentáló, rekonstruáló – tegyük hozzá, értékmentő és kánonformáló – attitűdhöz a kortárs jelenségekre összpontosító, aktív, katalizáló, támogató szerep járul. Talán nem véletlenül ezen a „kísérleti terepen" kerül sor a *Mozgás '70* kiállításra, amelyen első alkalommal mutatkozik be a neoavantgárd 12 művésze „állami" múzeumban. *Beavatás* ez mindkét pólus, a művészek és a múzeum számára egyaránt. A kezdeményezés Romváry Ferenc nevéhez fűződik, a koncepciót Csiky Tibor dolgozza ki, a résztvevők legtöbbje az „ipartervesek", a Szürenon és az egykori Európai Iskola köréből kerül ki. Érdemes felidéznünk a névsort: Attalai Gábor, Bak Imre, Bocz Gyula, Csiky Tibor, Fajó János, Harasztÿ István, Hencze Tamás, Keserü Ilona, Korniss Dezső, Lantos Ferenc, Nádler István *(4. kép)*, Pauer Gyula *(5. kép)*.[23] Előbb-utóbb mindegyikük művei feltűnnek a múzeumi

23 *Romváry Ferenc:* Beköszöntő. In: Mozgás '70–'90. Janus Pannonius Múzeum, Pécs, 1990. (A Janus Pannonius Múzeum művészeti kiadványai 68), o. n. A rekonstruált kiállítás katalógusában megjelent még Hallama Erzsébet, Solymár István és Németh Lajos szövege is.

5. kép. Pauer Gyula: *Pszeudo I* (1971), *Pszeudo II* (1971)

leltárkönyvben és a kiállítóhelyiségekben. Kétségtelen, hogy a helyi múzeumi munka új, addig bejáratlan tartományok felé nyitott ezzel az akcióval. Nem maradt el a retorzió sem. A Tudomány és Technika Házában (ahol ma a Csontváry Múzeum található) megrendezett kiállítást hivatalosan bezáratták, ám lebontatni elmulasztották, így informálisan hozzáférhető maradt az érdeklődők számára. Az efféle intézkedések és végrehajtásuk változatos módjai árnyalják azt a komfortos képet, amelyet e szigetről eddig alkothattunk.

Érdemes itt egy rövid kitérőt tennünk, hogy az egyik legfontosabb szereplő és hiteles tanú, Takács Gyula visszaemlékezései alapján röviden vázoljuk a közeg, a helyi kultúrpolitikai viszonyok alakulását. Takács mérlegéből kitűnik, hogy Palkó Sándor megyei tanácselnök (utódjával ellentétben) őszintén pártolta a kulturális és múzeumi fejlesztéseket. Általában ezt tették a megyei pártbizottsági első titkárok is, legkivált a bankigazgatóból funkcionáriussá lett dr. Nagy József. A városi tanács, amint az eddig említett vállalásokból is láttuk, ugyancsak támogatta, olykor finanszírozta is a múzeumi expanziót. Nagy általánosságban elmondható, hogy megbíztak Takácsban és a vele együttműködő múzeumi szakemberekben.[24] A városi pártbizottság vezetése

24 *Takács Gy.:* A Baranya megyei és Pécs Megyei Jogú városi tanácsok szerepe i. m.

jellemzően dogmatikusabb, „vonalásabb" volt, ez azonban a fejlődést megakasztani nem tudta, mert a múzeum *megyei* hatókörű intézményként megyei felügyelet alá tartozott. (Mint tudjuk, ma már nem így van.) A városi pártbizottság keményvonalas álláspontjára és módszereire világít rá egy ominózus eset, 1966-ban. A pécsi képzőművészek Eszékre küldött kiállítási anyagából a határon (a beremendi vasútállomáson) kivetették a nonfiguratív műveket, köztük az ekkor már nagy tekintélynek számító Martyn Ferencéit is.[25] Ez az adminisztratív intézkedés azonban nem érintette a múzeumi működést. Annak viszonylagos autonómiáját és védettségét a föntebb vázolt kapcsolatrendszer biztosította. Aczél általában segítette a pécsi szakmai javaslatokat, ő maga ritkán kezdeményezett. Erre is akadt azonban példa, az 1985-ig fennálló, akkor tulajdonképpen nem minden alapot nélkülöző műtárgyvédelmi szempontokra hivatkozva, de valójában a politikai környezet megváltozása miatt lebontott Uitz Múzeum. A kivételesen előforduló „tiltás" a nem támogatás, a hárítás formáját öltötte, amint az a Pécsett létesítendő Kassák-gyűjtemény/múzeum terve kapcsán történt. A nem hivatalos indokot Aczél így fogalmazta meg: Kassák tulajdonképpen „inkább költő" volt.[26] Mint köztudott, nem szívelhették egymást.

Az 1970-es évek krónikájához visszatérve föltétlen említést érdemel, hogy a városi tanács megvásárolta Dénes Zsófia gyűjteményét. A kollekcióban található Dénes Valéria- és Galimberti Sándor-művek a képtár gyűjteményének egyre teljesebb aktivista anyagát gazdagították. 1972-ben került a múzeumba a két világháború közötti időszak hivatalos művészetének képviselőit (Aba-Novák, Kontuly) felvonultató s így a képtárat új hangsúlyokkal kiegészítő Lázár Béla-gyűjtemény. Ugyancsak 1972-ben került sor arra a grafikai kiállításra, amelynek Pécsett maradó lapjai (többek között Robert Indiana, Claes Oldenburg, Ben Nicholson munkái) a már említett Vasarely-ajándékkal együtt a nemzetközi képzőművészeti gyűjtemény alapjait vetették meg. Ezekhez járultak Carl László (László Károly) és Luitpold Domberger ajándékai.[27] Mindezek eredményeképpen a működési engedélyeket kibocsátó minisztérium a pécsi múzeum képzőművészeti gyűjtőkörét nemzetközivé tágította. (Egy „átlagos" megyei múzeumi szervezet esetében a megyei gyűjtőkör volt szokásos.) 1973-ban tovább erősödött a gyűjteménynek Nagybánya, a neósok és a Nyolcak mellett mind hangsúlyosabbá, karaktermeghatározóvá váló szegmense, az aktivisták anyaga: újabb fontos műveket vásárolt meg a múzeum Hevesy Iván egykori gyűjteményéből. Ebben az évben nyílt meg a Csontváry Múzeum. Önálló kiállítóhelykénti működését az alapozta meg, hogy az addig megszerzett művek mellé Gerlóczy Gedeon gyűjteményének legfontosabb darabjai – egy-két főmű, például a *Nagy Taormina* kivételével – letétként

25 *Doboviczki A. T.:* i. m.

26 *Takács Gy.:* Aczél György és a Pécs-baranyai kultúra i. m.

27 *Aknai Tamás:* Egyetemes képzőművészet Pécsett. A pécsi múzeum nemzetközi gyűjteményének alakulása a hetvenes években. In: Régió vagy provincia? i. m. 167–176.

Pécsre kerültek. A fentebb említett tényezők (megye, város, minisztérium) közreműködésével létrejött állandó kiállítás szervezése újabb vásárlásokra is lehetőséget adott. Elmondhatjuk, hogy folyamatosan szélesedett az a bázis, amelyre a kortársgyűjtés is épülhetett. Utóbbiból felsorolás helyett az előadáshoz, illetve cikkhez válogatott műtárgyfotók adnak ízelítőt. 1974-ben került Pécsre a moszkvai Uitz-hagyaték nagy része. Ebből és a Nemzeti Galériának juttatott rész pécsi letéti elhelyezéséből 1978-ban nyílt meg az Uitz Múzeum a múzeumutcában. Ugyanebben az évben érkezett meg, már a múzeumalapítási szándék jegyében Vasarely teljes pályaképet átfogó anyaga, benne a művész saját művein túl felesége és fia munkáival, valamint egy kitűnő nemzetközi válogatással (Arp, Herbin, Kupka és mások műveivel). A másik „franciás" magyar sem kívánt alulmaradni: Martyn Ferenc 103 festményét, 20 szobrát és sok rajzát ajánlotta fel, ugyancsak önálló múzeumi állandó kiállítás létrehozásának szándékával. Ugyanebben az évben a minisztérium 64 tételt adott át a pécsi múzeumnak Kondor Béla hagyatékából. 1975-ben további külföldi művekkel egészült ki Carl László korábban Pécsre került anyaga. Ennek az adagolt és a gyűjtő által haláláig vitatott „adományozásnak" a hátterében is önálló múzeumalapítási szándék állt. Vasarelyével ellentétben ez nem valósulhatott meg. A fiaskóhoz a kultúrpolitikának semmiféle köze nem volt. A különböző, külföldről érkező, olykor járulékos (Vasarely) adományoknak köszönhetően viszont lassan kialakult Pécsett egy nyilvánvalóan hézagos, egyenetlen, ám fölöttébb érdekes és bemutatásra alkalmas nemzetközi modern és kortárs művészeti gyűjtemény. Néhány évig látható is volt ebből egy válogatás az 1976-ban megnyílt Vasarely Múzeum Káptalan utcai épületében.

Alakult a múzeumutca gerince, két végpontján a Zsolnay, illetve a Csontváry Múzeummal. A megállíthatatlannak tűnő expanzióval járó fenntartási és hasznosulási problémákkal ekkor még senki sem akart szembenézni, bár józan ésszel előre láthatók voltak. Fontos viszont, hogy az egy idő után már a „tehetetlenségi nyomaték" hatására is tovább szaporodó életműmúzeumok gründolása mellett folytatódott a képtár anyagába olvadó jelentős magyar műgyűjtemények megszerzése is. Mindezt kiegészítette a gyarapodásnak egy ugyancsak helyi specifikumokat mutató formája. 1977-ben megnyílt a város önálló kiállítási intézménye, a Pécsi Galéria. Az egykori múzeumi segéderő, a Pécsi Műhely tagja, Pinczehelyi Sándor vezetésével színvonalas kiállítási program zajlott, élénk nemzetközi kapcsolatok szövődtek. A két intézmény közötti jó együttműködés szinte természetessé tette, hogy a kortárs időszakos kiállítások anyagából adományozások történjenek a múzeum javára.[28]

A többi már – tekintettel a konferencia tárgyának felső időhatárára és a rendszerváltással valóban gyökeresen megváltozó körülményekre – valamiféle végjáték. 1980-ban részlegesen megnyílik, majd a művész halála után, 1986-ban kibővül a Martyn Múzeum. 1982-ben még megszerezhető Ubrizsy

28 *Konrád György – Pinczehelyi Sándor:* Egyedül a művek érdekesek (beszélgetés Pinczehelyi Sándorral). In: A város arca i. m. 161–174.

Gábor gyűjteménye, benne olyan remekművekkel, mint például Gulácsy *Ópiumszívója*. 1984-ben Pécsre kerül – még ugyancsak Aczél bábáskodásával – Endre Nemes életmű-kollekciója. Ennek Káptalan utcai épületében kap helyet később a Zlatko Prica-gyűjtemény. Szaporodik tehát a múzeumutca kínálata, s vele együtt bővül a Modern Magyar Képtár gyűjteménye is. Mindkettőben fontos szerepet játszanak a bevezetőben megidézett tradíció, az előző század elejei Pécs figurái. Mert Vasarely mellett pécsinek számít Martyn is, László Károly is, idekötődik a pécsváradi születésű Nemes Endre családja, s itt látta meg a napvilágot 1915-ben Gyarmathy Tihamér is, aki 70 évvel később, 1985-ben 130 művét engedte át – önálló kiállítási feltételek nélkül – a képtár gyűjteményének. Ezt megelőzően, 1984-ben önálló elhelyezést kapott a Zsolnay Múzeum épületében Amerigo Tot szobrainak kis kollekciója. Áttekintésünkben 1991 a záró dátum. Ekkor állítják fel a Káptalan utca 4. udvarán Pierre Székely Franciaországból „hazaküldött" szobrait, és ekkorra készül el Schaár Erzsébet *Utcá*jának védőépületben elhelyezett, időtálló anyagból kivitelezett változata. Akár jelképesnek is tekinthetjük, hogy ez a mű nemcsak a szobrász már korábban, 1975-ben lezárult életművének grandiózus összefoglalása, hanem a pécsi múzeumutca nagy ívének „záróköve" is. Kész a leltár. Ami utána jön, az már egy másik történet, más közegben, más szereplőkkel.

Irodalom

A baranyai modell. Új Dunántúli Napló 1994. november 26.

Aknai Tamás: Egyetemes képzőművészet Pécsett. A pécsi múzeum nemzetközi gyűjteményének alakulása a hetvenes években. In: Régió vagy provincia? Pécs kulturális élete a hatvanas, hetvenes, nyolcvanas években. Művészetek Háza – Pécs Története Alapítvány, Pécs, 2006. 167–176.

Bajkay Éva: Expresszívek a Pécsi Művészkörből. Jelenkor 40. (1997) 9. sz. 835–847.

Doboviczki Attila T.: Árral szemben. A Pécsi Műhelyről mikrotörténeti perspektívában. In: Párhuzamos avantgárd. Pécsi Műhely 1968–1980. Szerk. Doboviczki T. Attila – Készman József. Ludwig Múzeum Kortárs Művészeti Múzeum, Bp., 2017. 40–64.

Gegesi Kiss Pál műgyűjteménye. Szerk. Nagy András. Janus Pannonius Múzeum, Pécs, 2008.

Hárs Éva – Romváry Ferenc: Modern Magyar Képtár Pécs. Corvina, Bp., 1981.

Keserü Katalin: Pécs, 1960-as évek. In: Párhuzamos avantgárd. Pécsi Műhely 1968–1980. Szerk. Doboviczki T. Attila – Készman József. Ludwig Múzeum Kortárs Művészeti Múzeum, Bp., 2017. 12–38.

Kiss Pál – Mezei Árpád – Pán Imre: Az Európai Iskola. (Az Európai Iskola Könyvtára 21–24.) Bp., 1947.

Konrád György – Pinczehelyi Sándor: Egyedül a művek érdekesek (beszélgetés Pinczehelyi Sándorral). In: A város arca. Pécs portrék. Konrád György beszélgetései. Művészetek és Irodalom Háza, Pécs, 2011. 161–174.

Konrád György – Takács Gyula: Művészettermő táj (beszélgetés Takács Gyulával). In: A város arca. i. m. 99–113.

Kovalovszky Márta: Harap u. 3. Városi Képtár – Deák gyűjtemény, Székesfehérvár, 2013.

Mendöl Zsuzsanna: Pécs építészete a két világháború között. Magyar Építőművészet (1983) 2. sz. 29–32.

Németh Lajos: „Szigetet és mentőövet". Életinterjú 1986. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Művészettörténeti Intézet – MissionArt Galéria, Bp., 2017.

Romváry Ferenc: Beköszöntő. In: Mozgás '70–'90. Janus Pannonius Múzeum, Pécs, 1990. (A Janus Pannonius Múzeum művészeti kiadványai 68), o. n.

Sárkány József: Modern Magyar Képtár Pécs. In: Modern Magyar Képtár Pécs 1890–1955–2003. Szerk. Sárkány József – Várkonyi György. Janus Pannonius Múzeum, Pécs, 2003.

Szűts Emil: Az elmerült sziget. Pannónia, Pécs, 1991.

Takács Gyula: A Baranya megyei és Pécs Megyei Jogú városi tanácsok szerepe a kultúrában mai szemmel (1960–70–80-as évek). In: Régió vagy provincia? i. m. 21–41.

Takács Gyula: Aczél György és a Pécs-baranyai kultúra a múlt század 60–70–80-as éveiben. Pécsi Szemle 15. (2012) 2. sz. 104–117.

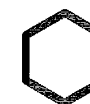
Takács Gyula: Adalékok a pécsi „Múzeum-utca" történetéhez. Jelenkor (1997) 6. sz. 643–648.

Tamás Henrik emlékezései és műgyűjteménye. Szerk., bev. Nagy András. Janus Pannonius Múzeum, Pécs, 2004.

Várkonyi György: Árkádiából Utópiába. In: Közép-európai avantgárd rajz- és grafika 1907–1938. Szerk. N. Mészáros Júlia. Városi Művészeti Múzeum, Győr, 2001. 33–40.

Várkonyi György: Arkadien und Utopie. Zentrum und Peripherie. In: Der neue Adam und die neue Eva. Kunst der ungarischen Moderne. Bietigheim-Bissingen, Braus, Ahlen, 2005. 19–33.

Várkonyi György: Előtanfolyamok. Budapest–Pécs–Weimar. In: A művészettől az életig. Magyarok a Bauhausban. Szerk. Bajkay Éva. Baranya Megyei Múzeumok Igazgatósága, Pécs, 2010. 66–91.

BÁRDOSI JÓZSEF

Mimézis Gyűjtemény – festészet a szürke zónában

Napos oldal, szürke zóna, avagy árnyék

Az ok-okozat összefüggés logikája szerint a *szürke zóna* kifejezés valami máshoz képest, például a társadalom, az ideológia más színű zónáihoz képest értelmezhető. Tehát a *szürke zóna* feltételezi egy élénk színű hivatalos politikai rendszer létezését, és feltételezi annak hivatalos művészetét, amelyre a diktatúra természetszerűleg fényt irányít. Ebből az is következik, hogy a fényben fürdő dolgok árnyékot vetnek. A *szürke zóna* mai fogalma pontosítás nélkül, mechanikusan nem vetíthető vissza az 1960–1970–1980-as évek képzőművészetére, mivel sokak számára a szürke zóna a „Bebádogoznak minden ablakot"[1] sorral volt egyenlő, mások számára viszont a rosszul megvalósított szép eszméjével, vagy a köztük lévő „szürke ötven árnyalatával" és így tovább.

Visszatekintve az elmúlt ötven esztendőre, meg kell jegyezni, hogy nemcsak a mindenkori politikusok, hanem a szakemberek is hittek olyan semmitmondó varázsszavakban, mint a demokrácia, egyenlőség, korszerűség stb. Például modern, aki fest (1960-as évek), később korszerű volt az, aki nem festett (1970-es évek – Birkás Ákos 1974-ben abba is hagyta a festést), majd az 1980-as években az volt up-to-date, aki hatalmas képeket festett, de a képei nem voltak sem modernek, sem korszerűek. Három évtizedről egészen leegyszerűsítve írtam, ám mindenki számára világos, hogy a modern, a korszerű, az up-to-date, a kortársi stb. kifejezések között nincs váltószám, nincs hiteles mérték, amellyel össze lehetne hasonlítani őket, hacsak nem Szentjóby Tamás zsdanovi erejű *Új mértékegységét* (1965, ólom) tekintjük kényszerű váltószámnak. Persze a módszerek finomodásával az 1980-as években mégsem az ólom lett az *új mértékegység,* hanem az ideológiai igazítás. Az igazítás lényege az volt, hogy *új szenzibilitás*ra váltották a neoavantgárdot. Az *új szenzibilitás* nem volt sem modern, sem korszerű, egyszerűen csak esztétizált, bár azt igen ízléstelenül és elvtelenül tette. Az *új szenzibilitás* elfogadásával a képzőművészek, előlépve a *szürke zóná*ból, önként lemondtak az ellenzékiségről és az önálló vélemény megformálásának lehetőségéről. Ez a fordulat Nyugaton már korábban megtörtént. Az 1960-as évektől az önmagát egyre jobban artikuláló

1 *Tollas Tibor:* Bebádogoznak minden ablakot. In: Tollas Tibor összegyűjtött versei és műfordításai. Mundus, Bp., 2006.

modern ego, ahogy Suzi Gablik írta, *cinkosává vált a kapitalizmusnak, és elvesztette az erejét az önálló cselekvéshez s a kreatív élethez.*[2] Természetesen mindez nem mondható el a közép- és kelet-európai viszonyokról, ahol a művészek és általában a lakosság az önálló aktivitás jogának megszerzéséért harcolt, kapitalizmusról pedig csak a történelemkönyvben olvasott. A Műcsarnok akkori mindenható igazgatónője a *nyugatkompatibilis* kifejezéssel jelölte meg a *jó művészetet*, és a jó művészet az új szenzibilitás volt, amelyet a Kasseli Documenta egyik ismert kurátora csakhamar *Magazin Kunst*nak nevezett. És legyünk őszinték: nagyon sok igazság volt benne. Mindenesetre a *Magazin Kunst* arra jó volt, hogy 1980-tól a Kádár-rendszer a demokrácia látszatát keltve eltüntesse a szürke zónában kellemetlenkedő képzőművészeket és alkotásaikat.

Az 1960–1990 közötti három évtizedben a fent említett varázsszavak osztották korszerűre és maradira a képzőművészetet. A konferencia adott szempontja, a „szürke zóna" kifejezés is feltételez valami efféle megosztottságot, még ha tudjuk is, hogy az elmúlt 50-60 év művészetét még nem tettük kellően láthatóvá. Egy példa a varázsszavak mindenhatóságáról. Az 1970-es évek végén a performance (akkori írásmód) lett a varázsszó. Már akkor is látszott, hogy a performansz (mai írásmód) műfaj lesz a kortárs képzőművészek *népművészete*. A performansz-dömping az 1990-es évekre teljesen hiteltelenítette a műfajt, amely tovább terjedve, az 1990-es évek közepén elkezdett beszivárogni a hivatalos kőszínházi előadások kifejezéstárába, majd a 2000-es évekre már a politika is eszközként használta, és használja pillanatnyi érdeke szerint. És van tovább is... Persze ne gondoljuk, hogy a műfaji varázsszavak a 20. század találmánya, már Hegel is megfogalmazta, hogy egyszer az építészet, máskor a szobrászat, aztán a festészet és a költészet a korszak vezető műfaja.

Hogy miként csapódott le utólag a *szocializmus kori ellenkultúra és a kulturális ellenzékiség*[3] a múzeumok kortársgyűjteményében, arról igen részletesen tájékozódhatunk a *Kortárs művészet múzeumi gyűjteményekben 1989–1999*[4] című kiadványból. A majd hatszáz oldalas kiadványt Pataki Gábor és Sümegi György szerkesztette. A kötet némi kísérő szöveggel, több mint háromszáz oldalon sorolja az 1989–1999 közötti évtizedben a különféle gyűjteményekbe került alkotások adatait. Egy-egy műalkotáshoz igen szakszerűen hatféle adatot rendeltek, én hetedikként a gyűjtő muzeológus nevét is feltüntettem volna, hiszen ezt a múzeumi leltárkönyvben is rögzíteni kell. Így az intézményi ellenzékiség és kollaboráció egyértelműen követhető lett volna. A kötet nagy hiányt pótolt, mivel egyrészt nyilvánossá tette az állami vásárlásokat, másrészt egybevethetővé a műalkotások készülési és beleltározási évét is (az ellenzékiség és a kollaboráció tényét), valamint kirajzolta a múzeumi kortárs-

2 *Suzi Gablik:* Kudarcot vallott-e a modernizmus? Ford. Várady Róbert. Pompeji (1997) 4. sz. 176–177., nem szó szerinti idézet.

3 *Bódi Lóránt:* A „szürke zónától" az ellenzékiségig – részlet a konferencia kiírásából.

4 Kortárs művészet múzeumi gyűjteményekben 1989–1999. Szerk. Pataki Gábor – Sümegi György. Képző- és Iparművészeti Lektorátus, Bp., 2001. (XX. századi magyar művészeti dokumentumok I.)

gyűjtemények karakterét, koncepcióját vagy éppen annak hiányát. A kötetet lapozgatva nemcsak nagy vonalakban, hanem intézményekre lebontva kísérhető végig, hogy miket vásároltak a múzeumok az 1989 utáni évtizedben. Ez az évtized volt a nagy gyűjteményi hiánypótlás ideje még az országos intézményekben is. A vásárlásokból áttételesen az is kiderül, hogy korábban milyen alkotások nem kerülhettek állami gyűjteménybe. A kötet nagy *hiányossága,* hogy nem került könyvesbolti forgalomba, ami kétségtelenül a transzparencia hiányára, a szürke zóna tovább élésére utal.

A váci Mimézis Gyűjtemény kialakulása

1986 februárjában kezdtem muzeológusként dolgozni a Vak Bottyán nevét viselő váci múzeumban. Az intézmény 1990-ben felvette egykori *mindenesének,* Tragor Ignácnak[5] a nevét. Mint más kisvárosi múzeumban, a gyűjtőterület korlátozása miatt itt is igen provinciális volt a kortársgyűjtemény, lényegében a városban élő, többnyire az 1970-es évek elején idetelepített művészek[6] munkáiból állt. A gyűjtemény bővítéséről mindaddig a Pest Megyei Tanács, a Városi Tanács és helyi pártbizottság vezetői gondoskodtak. A párt- és a város vezetői által kiválasztott és megvásárolt képek jó része azonnal megyei és városi közintézményekbe[7] került. Egyes műalkotásokat ellátta valami minisztériumi vagy lektorátusi leltári számmal,[8] míg másokat leltárba sem vettek. 1987-ben, áttekintve a múzeum gyűjteményét, azt tapasztaltam, hogy Orvos András, Bakos Ildikó és Sáros András Miklós alkotásain kívül csak provinciális munkák találhatók a gyűjteményben. A provinciális művészet akkoriban problémamentes művészetet is jelentett. A problémamentes művészet stilárisan az ún. Párizsi Iskola és a kubizmus formai nászából született, tartalmilag pedig a szocialista realizmus utórezgései határozták meg. A korabeli helyzet anomáliájára világít rá, hogy már jó ideje a városban alkotott Molnár László József, a kiváló grafikusművész, a városi vezetés mégsem vásárolt tőle, arra hivatkozva, hogy a képei túl szomorúak. Akkoriban ez volt a lokális helyzet, globálisan viszont kizárólag az ún. új szenzibilitás volt a követendő irány. A nyugati nyitást megelőlegező új szenzibilitás szirénhangja annyira csábító volt, hogy a korábbi neoavantgárd törekvéseket ekkor már maguk az alkotók is korszerűtlennek ítélték. Ennek következtében az 1980-as évek második

5 Nem mellesleg az intézmények, utcák és terek nevének 1989-ben kezdődő és máig tartó megváltoztatása is jellegzetes tünete a vizsgált korszaknak. A „ki vagyok én?" kérdést a Hejettes Szomlyazók művészeti csoport a megfelelő névválasztással már 1984-ben megválaszolta.

6 Például Dániel Kornél, Cs. Nagy András, Nagy B. István, Gyurcsek Ferenc.

7 Például tanács, kórház, iskola, művelődési ház.

8 A rendszerváltás éveiben igyekeztem begyűjteni a különféle intézményekben tartós letétben lévő múzeumi képeket, az új vezetők azonban több intézményből jelezték, hogy nincs meg a letét. Erre egyébként már korábban is tettem kísérletet, ám akkor egyértelműen közölték velem, hogy ne foglalkozzam a kihelyezett műalkotásokkal.

1. kép. Molnár László József: *Rajz XXV* (1986)

2. kép. Molnár László József: *Rajz XXVI* (1986)

felében *igen olcsón* vásárolhatott a múzeum értékes, például hiperrealista jellegű alkotásokat *(1–2. kép).*

A gyűjtemény felmérése és egy év előkészítés után 1989-ben megrendeztem a *Feltámasztott mimézis*[9] című kiállítást. Az előkészítés nehézségeit fokozta, hogy akkoriban nem voltak katalógusok, nem volt internet, sok képzőművész pedig egyszerűen eltűnt stb. Tehát a kiállítással kijelöltem magam számára a gyűjtés irányát. Olyan figurális-leképező műalkotásokat kezdtem felkutatni és gyűjteni, amelyek valamilyen formában *reflektáltak* az 1960 és 1989 közötti időszak *társadalmi valóságára* – ezen nem az öncélú realizmust, hanem a kritikai, konceptuális, minimalista, hiperrealista és radikális irányok által vezérelt – idézőjelben értendő – realizmust értettem, amely a kádári évtizedekben értelemszerűen a szürke zónában maradt.

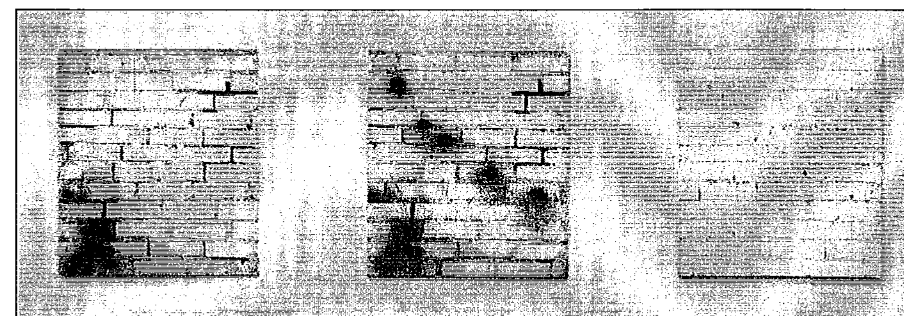
Mindezzel párhuzamosan 1988-ban kiállítást rendeztem Galántai György vasszobraiból. Később bemutattam Galántai nagy méretű festményeit is, majd a következő évben megrendeztem a *Ray Johnson ötödik levele* című mail art kiállítást. A festészet és a tárgyi művészet mellett mindig is érdekelt az élőművészetben rejlő gyors reagálás lehetősége. Ezért *EXPANZIÓ* (1989–2003) címmel performansz-fesztivált[10] rendeztem a váci Görög Templomban. A performansz műfajának egyszerisége és azonnalisága lehetővé tette, hogy a meghívott

9 A *Feltámasztott mimézis* kifejezést Tóth Ferenc kollégámnak köszönhetem.
10 Társrendező: Németh Péter Macula.

képzőművészek[11] közvetlenül reflektáljanak az akkori, igen heves társadalmi változásokra. A kétféle tevékenység teljes összhangot alkotott, mi több, megerősítette bennem, hogy nem korszerű vagy korszerűtlen technikákban (például festészet kontra antiművészet), de nem is varázsterminológiákban (például mail art, koncept, peformansz) kell látni az értéket. Azt is észre kellett venni, hogy az antiművészet, a neoprimitivizmus és a dilettantizmus látszólag nagyon hasonlók, de mégis szigorúan el kell választani egymástól őket, s hogy az ellenzékiség minőség nélkül nem képzőművészeti kategória.

A gyűjtemény összetétele – 1970-es évek

A több mint száz tételt tartalmazó *Mimézis Gyűjtemény* darabjai az 1965 és 2014 közötti években készültek. Mivel a gyűjtemény több festményinstallációt is tartalmaz, a tételek száma bőven meghaladja a kétszázat, az alábbiakban tehát csak néhány 1989 előtt készült emblematikus mű rövid bemutatására van mód. A bemutatást az egyszerűség kedvéért évtizedekre bontva teszem meg, hozzátéve azt is, hogy még a 2000-es évek elején is tudtam olyan műal-

3. kép. Kéri Ádám: *Forradalom I–III* (1972)

kotásokat gyűjteményezni, amelyek az ún. *aczéli szürke zónában* keletkeztek egykoron. Ezek közül igen jelentős Kéri Ádám hárompaneles *Forradalom* című (1972) munkája, amely nem csak tartalmilag tartozik a radikális realizmus[12] tárgykörébe. Kéri háromszor készítette el ugyanazt a falimitációt. Az első, koszos fal a Rákosi-rendszer, a második, golyólyuggatta fal maga az 1956-os forradalom, a harmadik pedig az előző kettő együtt lemeszelt állapotban, mivel a Kádár-rendszerben lemeszeltek mindent, mintha mi sem történt volna. Kéri Ádám lényegében három időkapszulát hozott létre egyazon fal többszöri rekonstrukciójával *(3. kép).*

11 Példának okáért bemutattuk Galántai György: EMlékezés egy üzenetre – Erdély Miklós diaperformanszát.
12 A „radikális realizmus" kifejezést Udo Kultermann fogalmazta meg.

Az 1970-es években utazás hiányában az eredeti művek helyett csupán az *I maestri del colore* című könyvsorozat nyomtatott művészettörténeti élménye adatott meg Magyarországon, persze az se mindenkinek. Nem csoda, hogy a valódi szabadság, a valódi élmény hiányában Tolvaly Ernő[13] inkább a távoli szabadság lenyomatát (könyvborítókat) ábrázolta, mintsem a szürke valóságot. Barabás Márton *Utazás Északon* (1977)[14] című képe első pillantásra egy szimpla illúziót, két vasúti vagon találkozását (egymásba tükröződő felületeit) jeleníti meg. Ám ha kisilabizáljuk az Oslo feliratot, rájövünk, hogy valódi utazásról van szó, amely háromévente egyszer adatott meg az akkori időkben. És ha még jobban megnézzük a képet, rájövünk, hogy Barabás az oslói állomáson várakozva odaképzelte nővére alakját a vasúti kocsik tükröződő felületére. A művész meghívólevéllel végzett bónuszutazásáról van szó, amely ha rövid időre is, de egyesítette a vasfüggöny két oldalán élő családtagokat.

Az évtized bemutatását kivételesen egy konceptuális művel (Szentjóby Tamás: *Szempontok a kérdéshez: „Ki művész?"*, 1970)[15] fejezem be. Szentjóby munkáján négy sorban egymás alatt elhelyezett, 9 × 9 (összesen 36) A4-es fekete-fehér fotó látható. A fotósorozat az ismeretlen művészeket, a szenvedő művészeket, a terrorista művészeket és a különböző művészeti műfajokat mutatja be, egyértelműen megfogalmazva, hogy a diktatúra művészete csakis hiteltelen lehet. A képsorozat állítását megerősíti egy ún. *flux-prognosis* feliratú grafikon. A grafikon[16] folyamatábrája szerint: *2240-ben minden rendőr művész*. Joggal merül fel a kérdés, mit is keres egy tisztán festészeti gyűjteményben egy fotókoncept, amely nem mellesleg a korszak egyik főműve és foglalata, bár a mű az elmúlt évtizedekben visszhangtalan maradt, az aktualitását azonban a múló idő folyamatosan egyre magasabbra emelte és emeli. A mű fontossága önmagát magyarázza, azonban amiért *megvásároltam*, annak oka más volt. Birkás Ákos[17] 1974-ben *Szentjóby Tamás: Szempontok a kérdéshez: „Ki művész?"* címmel festett képet, és nem mellesleg, mint fentebb említettem, néhány évre abba is hagyta a festést. Birkás kis méretű festménye valóban Szentjóby konceptuális fotómunkájának egy részletét ábrázolja, továbbgondolva a fikció, a valóság és a jövő kérdéseit. Más érdeklődő hiányában Szentjóby művét 1997-ben sikerült megvásárolni a váci múzeum kortársgyűjteménye számára *(4. kép)*.

13 *Tolvaly Ernő:* I MAESTRI DEL COLORE (1976), olaj, vászon, 200 × 320 cm, TIM.
14 *Barabás Márton:* Utazás északon (1977), olaj, farost, 69 × 100 × 20 cm, TIM.
15 *Szentjóby Tamás:* Szempontok a kérdéshez: „Ki művész?" (1970), fotó, rajz, papír, fa, 141 × 230 cm, 73 × 120 cm, TIM.
16 A grafikon 1997-ben készült rekonstrukció.
17 *Birkás Ákos:* Szentjóby Tamás: Szempontok a kérdéshez. „Ki művész?" (1974), olaj, vászon, 80 × 60 cm, HOM. Kép: *Bárdosi József:* Évek és képek. Bp., 2018. 88.

4. kép. Birkás Ákos: ***Hétköznapi tevékenység*** **(1974)**

Az 1980-as évek

Az 1980-as évek figurális művészetének legizgalmasabb formája kétségtelenül a hiperrealizmus volt. A magyarországi hiperrealizmus már az 1970-es évek közepe óta minimalista, monokróm, konceptuális stb. kifejezésmódokkal árnyalódott, tehát nem volt egységes, ellentétben a hiperrealizmust alapvetően jellemző neutralizmussal. A színeződés mindig is a kifejezés célját szolgálta, amely lehetővé tette ellenzéki kritika megfogalmazását, amely teljesen ellentétes az eredeti stílus lényegével. Nem túl közismert, hogy a Fiatal Művészek Stúdiójának 1978-as kiállítását a megnyitó után bezárták. Ebből következik, hogy az évtizedfordulón és az 1980-as évek elején készült művek még az 1970-es évek bornírt keményvonalas kádárizmusának változtathatatlanságra reflektáltak, olyanok voltak, mint az a bizonyos *Ócska cipő,*[18] amely egy reggel már nem ment tovább. Fehér László[19] azonban nem tovább, hanem visszább ment az időben, egyenesen az 1950-es évekkel azonosította saját korát. Miközben Fehér a kommunista múltat mutatja fel jelenként, Bernáth/y Sándor a létező jelen primitív-hazug voltát tárja fel. Ő azon képzőművészek közé tartozott, akik nem rajzolták át a szocialista Magyarország képét, mert ha átrajzolja, ő sem lett volna különb náluk. Bernáth/y igazi realistaként kizárólag a párt által cenzúrázott és engedélyezett fotókat ábrázolt. Képe címének stílusosan egy kommunista szlogent – *Ifjúság, tiétek a jövő* (1980)[20] – választ: a kép alapjául a romániai *Előre* című úttörőújságban megjelent egyik apró sajtófotót használja, mely a felnagyítás által önmaga paródiájává válik. Fehér és Bernáth/y festményeinek politikai élét az önálló vélemény képi megfogalmazása adja.

Fillenz István és Károlyi Zsigmond 1983-ban készült egy-egy festménye hasonló látleletet ad a korszakról, noha látszólag nem fogalmaznak meg politikai ellenvéleményt. Fillenz István *Fény-árnyék* (1983)[21] című képén a valóság egészen apró (egy portré a kép jobb felső sarkában), míg árnyéka szinte az egész képet betölti, mint Platón barlanghasonlatában. Ha már Fillenz képe is a goethei *több fény,* több szabadság iránti vágyat fogalmazza meg, mit is mondhatnánk Károlyi Zsigmond *Cigarettára gyújtó önarcképéről* (1983),[22] amelyen maga a művész csihol tüzet a kádári sűrű feketeségben. Képei valóságélményét Károlyi egy idézettel – *sötét volt, mint egy fasírtban*[23] – erősítette meg.

Az előbbiekkel párhuzamosan feltűnt a hiperrealizmus egy játékos, a direkt konfrontációt kerülő megfogalmazásmódja is, mely a nézőpont és a szerepek megfordítására épült: azaz nem a protokollt, nem az elvtársakat,

18 *Cseh Tamás – Bereményi Géza:* Antoine és Désiré. 1978, LP, Hungaroton.
19 *Fehér László:* Egy kép 1958-ból (1980), olaj, farost, 146 × 146 cm, TIM.
20 *Bernáth/y Sándor:* Ifjúság, tiétek a jövő (1980), akril, vászon, 130 × 150 cm, TIM.
21 *Fillenz István:* Fény-árnyék – Lengyel András (1983), 150 × 150 cm, akril, vászon, farost, papír, TIM.
22 *Károlyi Zsigmond:* Cigarettára gyújtó önarckép (1983), olaj, vászon, 120 × 100 cm, TIM.
23 *Hajnóczy Péter:* Parancs. In: uő: Jézus menyasszonya. Szépirodalmi, Bp., 1981.

5. kép.
Nyári István:
Málnaszörp és paradicsompüré
(1982)

hanem önmagunkat kell ábrázolni olyan hétköznapi helyzetekben, amelyeket a rendszer megenged (például étkezés, fésülködés, beszélgetés stb.). Így Nyári István lett a nagy méretű, sallangmentes késő szocialista életkép megalkotója. Az életkép azonban hiába számított klasszikus zsánerképnek, Nyári olyan munkáit, mint a *Málnaszörp és paradicsompüré* (1982)[24] nem is értették félre *(5. kép).*

Nyári mellett Sarkadi Péter ábrázolta szívesen művész kortársait és önmagát. Az önmagát *Szentszörny*nek nevező képzőművész a kora nyolcvanas évek ún. underground kultúrájának kellékeivel jelenik meg képein, akárcsak az Aerosmith zenekar tagjai, a fiúk[25] és lányok, köztük meglepő módon Lukács György is.

Míg az 1970-es, 1980-as évek hiperrealizmusának egyes hazai képviselői kendőzetlenül mutatták fel és bírálták a torz valóságot, Zrínyifalvi Gábor a valóság ábrázolásától elfordult. Számára a mítoszok, az emlékezet (a Mnémoszüné[26]) kortársi megidézése adta meg a lehetőséget a menekülésre, sőt közel tíz évig egyáltalán nem is festett. Ha pedig a hiperrealizmus eszköztárát a jelenvalóság elutasítására használó művészekről beszélünk, egyértelműen és elsőként Kelemen Károly ún. radírképeire kell gondolnunk. Kelemen a legjelentősebb avantgárd képzőművészek arcképét másolta le a kor szellemének megfelelően irreálisan nagy, hiperreális méretben. A kiválasz-

24 *Nyári István:* Málnaszörp és paradicsompüré (1982), akril/olaj, vászon, 140 × 180 cm, TIM.
25 *Sarkadi Péter:* Szerelem (1983), akril, vászon, 110 × 135 cm, TIM.
26 *Zrínyifalvi Gábor:* Mítosz (1984), olaj, vászon, 152 × 212 cm, TIM; *Zrínyifalvi Gábor:* Mnémoszüné (1984), olaj, vászon, 220 × 160 cm, TIM.

tással és a felnagyítással azonban nem ért véget, sőt éppenséggel elkezdődött a régebbi kép élete, mivel Kelemen a kettős tagadást (az avantgárd művészetet és a modern társadalom tagadását) demonstrálva kaszáló mozdulatokkal beleradírozott képeibe. Szemléljük mi is kettősségben a képeit, és állítsuk párhuzamba Habermas, valamint Kim Levin gondolataival! Habermastól származik a kezdeti felismerés, a *befejezetlen terv* megfogalmazása. A felismerést pedig követte a búcsú: *búcsú a modernizmustól* (Kim Levin tollából). Kelemen búcsúja viszont egy remek radírképsorozat[27] volt, amelynek legjelentősebb darabja a *Beuys fojtogatása, ego tetoválás* (1980). A sorozatot végignézve mi is elbúcsúzunk a klasszikus és a neoavantgárd olyan alakjaitól, mint Marcel Duchamp, Max Ernst, Jackson Pollock, Joseph Beuys és Manzoni. Térjünk vissza a kezdeti állításhoz, miszerint Kelemen tehát nemcsak kiválasztott és felnagyított valamit, hanem a korábbiakból hozott létre olyan, nem új „műalkotásokat", amelyek nem belesimultak a modern művészeti kánonba, hanem lezárták azt. Ne feledjük, hogy 1980-at írunk. Maga Kelemen nyilvánította ki, hogy a „transzcendenciára irányuló gesztusaikat – mármint az ábrázolt személyekét – megsemmisítem az ITTLÉT gesztusaival. Bennük alteregókat építve magamnak – használom őket. Így gondoskodom mindkettőnkről. Mivel mást nem tehetek, az általános értéknivellálódást és értékfogyasztást teszem abszolútummá."[28] Súlyos, de igaznak bizonyuló szavakat olvastunk. Mit demonstrált Kelemen, amikor beleradírozott a modern művészet klasszikusainak arcélébe? A beleradírozással minden kétséget kizáróan törlési jel alá tette a modern értékrendet, a törlési jellel egyben át is írta a modernizmusról mint múltról alkotott, már-már kanonizálódni látszó elképzeléseinket. Husserllel szólva: törlési jel[29] alá tette a modern művészet bálványait, szellemiségükkel együtt. A leszámolás az avantgárddal tágabb értelemben a modernséggel való, a modernségbe vetett hittel való leszámolás is. Valóban bombasztikusan hangzik a *Búcsú a modernizmustól* cím. Igen ám, de modernek voltunk-e? – merül fel a kérdés, mivel Bruno Latour érdekfeszítő könyve szerint: *Sohasem voltunk modernek.*[30]

27 Beuys fojtogatása, ego tetoválás (1980); Beuyseurasia (1978); Duchamp mint Rrose Selavy (1978); Szemtől szembe (Duchamp, 1978); Manzoni aláír egy aktot (1978); Che Guevara (1981, olajkép).

28 *Kelemen Károly:* Az ego párbeszéde önmagával: Kvázi interjú. Lejegyezte Gyetvai Ágnes. In: Kelemen (katalógus). Dorottya utcai kiállítóterem, Bp., 1981.

29 A törlési jel kifejezés használatakor ne feledjük, hogy Husserlnél nem egyszerű törlésről van szó, hanem folyamatos átírásról, korrekcióról és felfüggesztésről. Ha ismereteink törlődnek is, nyomtalanul sohasem tűnnek el, a kétely mindig létrehozhat más, igazabb ítéleteket. Megjegyzése annyi „vigaszt jelent", hogy a kelemeni törlés után is létrejönnek újabb és újabb hiteles műalkotások, mi több, ő maga is ontja őket. A művészet igazsága egyébként abban különbözik a tudomány igazságától, hogy a később született alkotások igazsága nem vonja kétségbe a korábbiakét, még ha Szentjóby Tamás képrombolónak nevezi is magát.

30 *Bruno Latour:* Sohasem voltunk modernek. Osiris, Bp., 1999.

Az 1980-as évek további sajátossága: a realizmusellenesség

Mielőtt az 1980-as évek végére ugrunk, essen szó arról, hogy az ún. modern társadalmak már a kezdetek óta igen erősen realizmusellenesek voltak. A forradalmak utáni Franciaországban III. Napóleon mindenható kulturális államtitkára azt nyilatkozta a realizmusról, hogy „ez a demokraták festészete, azoké, akik nem váltanak fehérneműt, és akik rá akarják erőszakolni magukat az előkelő világ embereire"[31] – írja Németh Lajos. Bizonyára meglepő, hogy ez a modern művészet olyan klasszikusaira vonatkozik, mint Courbet, Daumier, Carrier stb.

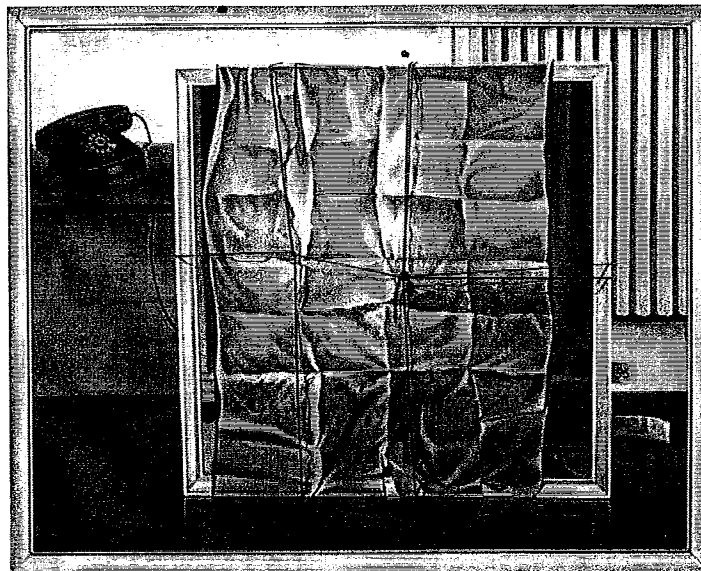
A helyzet azonban még száz év múlva sem változott. Moszkva előírásának megfelelően a nyugati mintákat és egyáltalán az önálló gondolkodást még az 1980-as évek közepén is el kellett fojtani, ez az oka, hogy az aczéli nómenklatúra gyomra nem vette be Fehér László, Bernáth/y Sándor, Barabás Márton, Nyári István, Tolvaly Ernő, Fillenz István és Károlyi Zsigmond (hogy csak a gyűjteményben szereplő művészek nevét említsem) műveit. Az viszont már teljességgel érthetetlen, hogy a rendszer a 19. századi nemzeti festészetet és témáit (a tájképet, a paraszti világot, a szegényemberek életét stb.) újrafogalmazó realizmust, a Gyulai Művésztelep tagjainak realizmusát is elutasította. A jelenség furcsa érdekessége, hogy a Gyulai Művésztelep legjelentősebb tagjai (Marosvári György, Balogh Gyula és Szakáll Ágnes) nemcsak kortársai voltak a fent említett képzőművészeknek, hanem egy időben, esetenként egyazon mester osztályába jártak a Képzőművészeti Főiskolán. Ahogy pedig Lukács György írta egykoron, *Az utak elváltak,*[32] mivel a gyulai művésztelep naturalista realizmusát nemcsak Aczélék, hanem az ún. *hiperrealista festők* is elutasították a legutolsó időkig. Nézzük a gyűjteményben található képeiket! Marosvári György egy becsomagolt festményt ábrázoló műve (*Lehetőség,* 1978)[33] Christo nyomán akár konceptuális festmény is lehetne. A képet valóban Marosvári csomagolta be, azonban a csomagolás oka, hogy a műcsarnoki zsűri kibontatlanul utasította el. A becsomagolt kép nem mellesleg egy lakótelepi *konyhai idillt* ábrázolt, miként Nyári István három évvel később készült képe, a *Csirkeragu* (1981) is. A rendszert mind a kettő zavarta, azonban az egyik ismertté vált, és már a maga korában kiállítható lett, míg a másiknak sajnos máig nem jutott hely *(6. kép).*

Lukács György az *Utak elválnak* című írásában már 1910-ben megfogalmazta rendcsinálásról szóló nézeteit. A rendcsinálás 1957 tavaszán, mint tudjuk, újabb lendületet vett. Tóth Dezső művelődési miniszterhelyettes elvtárs még 20 évvel később is „a szocialista parasztosztály kialakulásának küzdelmes útját, az ellenforradalom, a forradalom és a konszolidáció egész társadalmunkat megrá-

31 *Németh Lajos:* Historizmustól a szecesszióig. Corvina, Bp., 1974. 12.

32 *Lukács György:* Az utak elválnak. Nyugat (1910) 3. sz.

33 *Marosvári György:* Lehetőség (1978), olaj, farost, 100 × 120 cm, TIM.

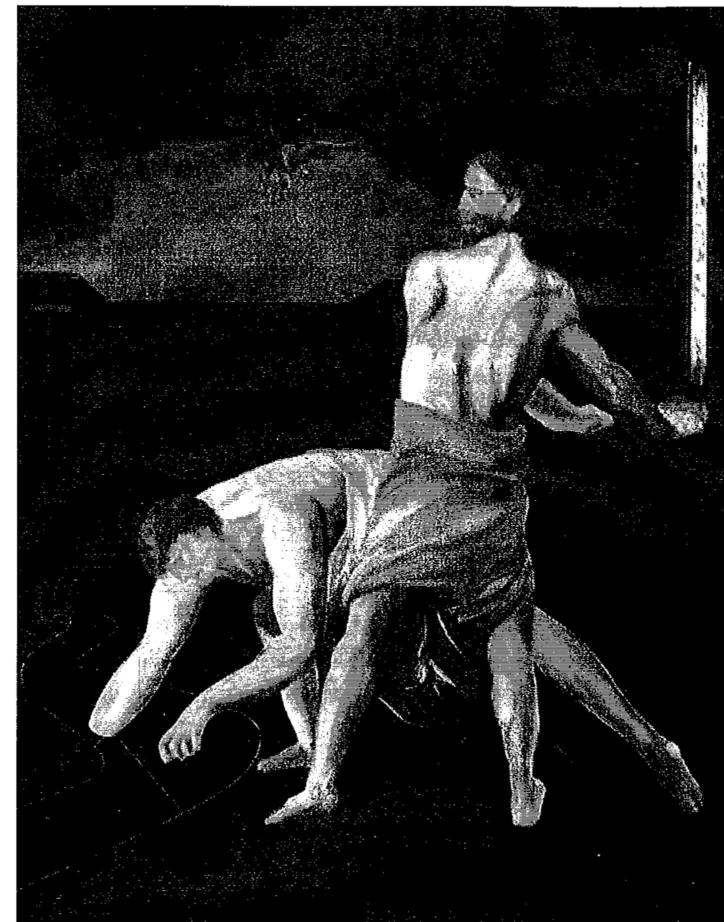

6. kép.
Marosvári György:
Lehetőség
(1978)

zó"[34] élménykörének ábrázolását kérte számon a képzőművészektől. Mint láttuk, nemcsak Fehér László, Nyári István, Marosvári György, hanem Balogh Gyula sem volt képes illusztrálni a rendcsinálásról, az új rendről cca. 30 éve hangoztatott ideológiai maszlagot. Új, győzedelmes mezőgazdaságot és gépeket, valamint traktorokat Balogh Gyula nem festett, de megfelelő iróniával és cinizmussal megtette helyette Birkás Ákos és Bernáth/y Sándor. Tehát az kétségtelen, hogy Balogh olyan képei, mint a *Délutáni pihenő* (1983),[35] inkább a világgal harmóniában élő parasztember valóságát, mintsem egy új, vágyott valóságot ábrázoltak. Balogh azonban két „hibát" követett el, nem a kockafejű, hanem a valódi realizmus stílusában ábrázolta a világot. És ebből következik a második hiba: nem változtatta meg a valóságot az ábrázolás kedvéért. És ez a földszagú realizmus nagyon nem tetszett a korabeli pártkorifeusoknak, mint ahogy még ma sem tetszik. Ez is a szürke zóna egyik ága-boga. A harmadik *gyulai művész,* Szakáll Ágnes is valami hasonló hibát követett el, mivel ő sem vette figyelembe a munkásábrázolás helyes és hibás módozatait. Nézzük a figyelmeztetést! „Az egyik véglet talán úgy fejezhető ki – írja Hermann István –, hogy a munkást beleragasztották környezetébe, vagyis létrejött egy lényegileg naturális munkásábrázolás. A másik lehetőség, amely ezt a környezetet teljes mértékben negligálta, és a környezet helyett végeredményben idealizált, hamis

34 *Tóth Dezső:* Harminc év szocialista művészete. In: Művészetpolitikánk időszerű kérdései. Szerk. Agárdi Péter. Kossuth, Bp., 1977, 53.

35 *Balogh Gyula:* Délutáni pihenő (1983), olaj, vászon, 160 × 187 cm, TIM.

7. kép.
Tóth István:
Néró és Narkisszosz
(1987)

munkásképet próbál nyújtani"[36] – ez utóbbi a már emlegetett kockafejű realizmus. Szakáll Ágnes alkotásának (*Bauer János szabómester és műhelye,* 1981)[37] éppen az az előnye, újdonsága és lényege, hogy Marosvárihoz, Baloghhoz hasonlóan bizony *beleragasztotta* szegény szabómestert a környezetébe. Moroni óta, aki úgyszintén egy szabómestert (1570 k.)[38] ragasztott bele a környezetébe, így születtek a képzőművészet hiteles ábrázolásai. És tovább fokozva azt a bizonyos „nemzetközi helyzetet", még azt is hozzá teszem, Szentjóby Tamás azt a

36 *Hermann István:* A munkásábrázolás a művészetben – Hermann István hozzászólása. In: Művészek, társadalom, művészetpolitika. Szerk. Varga Imre. Táncsics, Bp., 1981. 13. Hermann István 1981-ben megjelent szavai azonban még 1974-ben hangzottak el.

37 *Szakáll Ágnes:* Bauer János szabómester és műhelye (1981), olaj, tojástempera, vászon 100 × 150 cm, TIM.

38 *Giovanni Battista Moroni* (Morone, 1520-as évek – 1578): Szabó (1570 k.), olaj, vászon, 97 × 74 cm, National Gallery, London.

kérdést tette fel és válaszolta meg 1970-ben, hogy *Ki művész?* – Szakáll Ágnes pedig azt válaszolta meg igen hitelesen, hogy ki munkás. Bernáth/y, Fehér, Nyári, Marosvári, Balogh és Szakáll képei megörökítették az egyének és a típusok, (korabeli kifejezéssel) a rétegek és osztályok teljes társadalmi vertikumát az 1980-as években. A megörökítés azonban nem tetszett a nómenklatúrának, így ezek a képek jó időre a szürke zónában parkoltak.

Az 1980-as évek második felében a társadalmi helyzet még változatlannak tűnt, miközben a képzőművészetben mesterségesen beindították az esztétikai rendszerváltoztatást (az új szenzibilitást), azonban a többségnek minderről fogalma sem volt. A képzőművészek jelentős része továbbra is a kritikus ellenzékiség útját követve készítette alkotásait. Az 1980-as éveket lezárva két alkotást említek meg, mind a kettő egyfajta metaforával fejezte ki rendszerellenességét. Filep Sándor[39] az elmegyógyintézet metaforájában mutatta fel a valóságot. Tóth István pedig az öntetszelgő zsarnokság (*Néró és Narkisszosz*, 1987)[40] ókori példáját vetíti rá a késő kádári világra (*7. kép*).

Végezetül kicsit rezignáltam állapítom meg, hogy az 1960 és 1989 között született művek ma sem láthatók, továbbra is szürke zónában várakoznak. A szürke zóna neve most raktár. A realizmus, akár a korábbi, akár a mostani, kellemetlennek, közellenségnek számít. Nehéz tudomásul venni, hogy a neoavantgárd igen gazdag és műfajilag színes realista törekvéseit 1989 után, a demokrácia keretei között a szocialista realizmussal együtt elfektették. A váci *Mimézis Gyűjtemény* darabjai mai is olyanok, mint a szókimondó vidéki rokon: kellemetlen. Ezért is vállaltam el a felkérést.

Irodalom

Gablik, Suzi: Kudarcot vallott-e a modernizmus? Pompeji (1997) 4. sz.

Hermann István: A munkásábrázolás a művészetben – Hermann István hozzászólása. In: Művészek, társadalom, művészetpolitika. Szerk. Varga Imre. Táncsics, Bp., 1981.

Kelemen Károly: Az ego párbeszéde önmagával: Kvázi interjú. Lejegyezte Gyetvai Ágnes. In: Kelemen (katalógus). Dorottya utcai kiállítóterem, Bp., 1981.

Kortárs művészet múzeumi gyűjteményekben 1989–1999. Szerk. Pataki Gábor – Sümegi György. Képző- és Iparművészeti Lektorátus, Bp., 2001. (XX. századi magyar művészeti dokumentumok I.)

Latour, Bruno: Sohasem voltunk modernek. Osiris, Bp., 1999.

Lukács György: Az utak elválnak. Nyugat (1910) 3. sz.

Németh Lajos: Historizmustól a szecesszióig. Corvina, Bp., 1974.

Tollas Tibor: Bebádogoznak minden ablakot. In: Tollas Tibor összegyűjtött versei és műfordításai. Mundus, Bp., 2006.

Tóth Dezső: Harminc év szocialista művészete. In: Művészetpolitikánk időszerű kérdései. Szerk. Agárdi Péter. Kossuth, Bp., 1977.

39 *Filep Sándor:* Az alapi elmegyógyintézet lakói (1987), ezüstvessző, grafit, vászon, 101 × 82 cm (befejezetlen), TIM

40 *Tóth István:* Néró és Narkisszosz (1987), olaj, vászon, neon, 160 × 130 cm, TIM

GÁLIG ZOLTÁN

A progresszió fogalmának változásai

A Szombathelyi Képtár modern gyűjteményének létrejöttéről

A Szombathelyi Képtár modern gyűjteményének létrehozásában kulcsszerepe volt a „progresszió"[1] fogalmának, ugyanis ez tette lehetővé, hogy több szempontból ellentétes törekvések egy fedél alá kerüljenek.

A fogalom használata a marxizmusból ered, hegeli,[2] a görög filozófiára visszavezethető gyökerekkel:[3] az állandó elem benne a fejlődés lineáris elve. A haladás szinonimájaként az 1950-es években is használták, és az ideológusok a fogalom mindkét változatát alkalmazták. Mint kőbe vésett kordokumentum a képtár bejáratánál most is a következő szöveg olvasható: „Építette Derkovits Gyula szülővárosa a társadalom összefogásával. Rendeltetése, hogy méltó otthona legyen a haladó művészetnek, segítse szebbé, értelmesebbé tenni az életet."

A Szombathelyi Képtár létrejöttének előzménye a Derkovits–Dési Emlékmúzeum volt, amely a megyei múzeumi hálózat Képzőművészeti Osztályának a telephelyeként is működött. A szombathelyi születésű Derkovits Gyula anyaga fokozatosan gyarapodott, 1976 elején pedig Dési Huber István özvegye ajándékozta férje tekintélyes hagyatékát Szombathelynek. Megkezdődött a Szocialista Képzőművészek Csoportjához kötődő művek gyűjtése, miként a kortárs anyagé is.

Kezdetben a megyei tanács, majd önkormányzat volt a fenntartó. 1995-től Szombathely is hozzájárult a költségekhez, ami a közös fenntartáshoz vezetett. A város hozzájárulásának összegét a megye kivette a költségvetésből. Jelenleg a város a fenntartó, a képtár már nem önálló költségvetési intézmény, betagozódott a volt megyei, most városi múzeumi szervezetbe.

A Szombathelyi Képtár krónikájában 1976. május 21-e, a Zsennyei Művésztelep fennállásának 25. jubileuma tekinthető a kezdetnek: dr. Gonda György, a megyei tanács elnöke ekkor tett javaslatot képtár felépítésére. A megye olyan múzeum alapítását indítványozta, amely majd a város nevét kapja.

1 Progressive Art in Hungary 1973/74.; Magyar progresszív művészet 1973/74. A slide-stock annual by Dóra Maurer, 1974–1975. https://www.artpool.hu/art73_74/default.html (a letöltés ideje: 2018. júl. 12.).

2 Stanford Encyclopedia of Philosophy https //plato.stanford.edu/entries/hegel/ (a letöltés ideje: 2018. júl. 12.).

3 Man Knowledge: The Greek Philosophers. The Art of Manliness http://www.artofmanliness.com/2010/02/04/man-knowledge-the-greek-philosophers/ (a letöltés ideje: 2018. júl. 12.).

A leendő intézményt kezdetben hivatalos fórumokon, illetve a sajtó által megjelenített közbeszédben (riportokban) gyakran szocialista múzeumnak nevezték, de baloldali múzeumként is emlegették. Szakmai körökben azonban visszatérően modern múzeumnak titulálták, és erősebb hangsúlyt kapott a korszerű, főként nyugati múzeumokkal való összehasonlítás. A zsennyei bejelentéskor Gonda György Derkovits és Dési mellett bemutatandóként a kortárs művészetre is utalt.

1976. június 29-én megalakult a Szombathelyi Képtárépítő Egyesület, ami tulajdonképpen meghatározta a későbbi elnevezést. A „Derkovits képtár" név is felvetődött, több alkalommal így keresték az intézményt, illetve keverték össze a Képcsarnok Állami Vállalathoz tartozó Derkovits-teremmel.

Gonda György két évvel a kezdeményezés után Budapestre került államtitkári posztba az Országos Természetvédelmi és Környezetvédelmi Hivatalba (jogász, közgazdász végzettsége volt.) Az ezzel foglalkozó tanulmány azt sejteti, hogy háttérharcok folytak, és ebben szerepet játszhatott a képtár ellenzőinek intrikája. Gonda Pestre kerülése után széles baráti kört hozott létre Szombathelyről elszármazott és budapesti értelmiségiekből, akik sokban segítették a képtárépítés ügyét. Mindeközben mint az egyesület elnöke rendszeresen járt Szombathelyre intézni az ügyeket. A központ a megyeház belső udvarában található épületrészben működött. A képtár építésére meghirdetett pályázatra 56 terv érkezett. A győztes kollektíva tervének egyik mintaképe a Szlovák Nemzeti Galéria új épületszárnya volt.

A megnyitás körüli időszakot hektikusság jellemezte. 1983 és 1984 között hárman váltották egymást a vezetői pozícióban, míg 1985-ben maga a megyei igazgató, dr. Bándi Gábor is távozni kényszerült. Annyi bizonyos, hogy különböző szakterületeik, eltérő ízlésük ellenére a távozó szakemberek ismerték és pártolták a nyugati tájékozódású kortárs művészetet. A végleges kinevezést Salamon Nándor kapta. Amennyiben megbízása mögött hatalmi koncepció volt, kiválthatta az állandó külső ellenőrzés szükségességét, így a megbízható gyűjtési tevékenység folytatódhatott. Nem áll rendelkezésünkre dokumentum, hogy ez így történt-e, de az tény, hogy kezdetben erőteljes ellenállás volt az akkor többek által nem progresszívnak, neoavantgárdnak, hanem experimentális művészetnek nevezett tendenciával szemben.

A rendszerváltozás nem mozdította el helyéről az igazgatót, viszont igaz, hogy a fenntartó megyei önkormányzat kultúrpolitikájában akkora változások nem is történtek, mint például a városéban. A régi helyzet egy darabig konzerválódott, ezt jelzi, hogy az új megyei elnök csak 2000 után utasította a kulturális osztály munkatársait, hogy kevesebbet járjanak az intézményekbe, ne zavarják a napi munkát, ami az ellenőrzés visszafogását jelentette.

Salamon Nándor mint a győri múzeum munkatársa és a Magyar Képzőművészek Szövetsége észak-dunántúli szervezőtitkára a korábbiakban jelentős kapcsolatrendszert alakított ki. Tevékenységének homlokterében az így megismert művészek és szakemberek álltak, erős vidéki hangsúllyal, bár a fővárosban és az ország egyéb területein is rendelkezett kapcsolatokkal.

Korántsem táplált ellenséges érzéseket az avantgárddal szemben. A régi és az új avantgárdot összekötő progresszív művészek közül a „régieket" elismerte, olyanokkal is jó kapcsolatot ápolt, akik gyakran állították ki a „tiltott" művészekkel. Ilyen volt Illés Árpád is. Több fiatal akció- és performanszművészt ismert, akiket szerepléshez is juttatott.

A Szombathelyi Képtár 1985. február 20-án nyílt meg. Az épület 100 millió forintba került, ennek 40%-a gyűjtésből, 60%-a állami támogatásból származott. Építésének számos mozzanata presszióként értelmezhető (kommunista szombatok, szocialista brigádok, diákok mezőgazdasági munkabérének felajánlásai), ugyanakkor a megye lakosságát foglalkoztatta, megmozgatta a cél. Viszonylag kevés ellenző hang hallatszott (bár egy szocialista múzeum jelentőségének tagadása nem lett volna kedvező a hangoztató számára – másrészt hivatalos szervek elvi okokból nem ellenezhették a kezdeményezést). Az iskolákban rajzpályázatokat hirdettek. Még a közkedvelt, ma is létező Lord együttes is adott jótékonysági koncertet. Így elmondható, hogy az ifjúságot is bevonták az érdekeltek körébe.

A költségek meghaladták a tervezettet, és az a cél, hogy a képtárra szánt összegből műtárgyakra is jusson, nem valósult meg.

A történeti mellett folyamatosan gyűlt a kortárs anyag, összetétele hasonlított a többi múzeuméra. A milliós vásárlások keretében minőségi anyagból lehetett választani, de a sokszor különböző múzeumok megegyező kérései miatt a felterjesztett lista mindig csak részben realizálódhatott. Érkeztek remekművek is, de valódi koncepció nem érvényesülhetett. Bizonyos esetekben közvetlenül a művészektől is vásárolhatott a múzeum.

A kezdetektől tervezték a Savaria Múzeum textilanyagának bemutatását is. Ez megelőzte a képzőművészeti gyűjtemény azonos törekvéseit: míg ott a neoavantgárd irányultságú műveket is tartalmazó gyűjtés már az 1970-es évek közepétől elkezdődött, addig a hasonló profilú kortárs képzőművészet gyűjtése az évtized végére tolódott. Ekkorra már a textilgyűjteményben jelen voltak többek között Attalai Gábor, Lovas Ilona, Szenes Zsuzsa, Gecser Lujza munkái.

A helyi művészek alkotásait a megyei tanács vásárolta rendszeresen.

A múzeum Iparművészeti Osztálya, ahol a textilek voltak, nem integrálódott a képtárba, és még raktárt sem alakítottak ki ilyen célból. A textilkiállítás tervezett helyén Goldman György szobrai szerepeltek. A megye ellentmondásos álláspontot foglalt el. Miközben ellenállás nélkül fogadta be az avantgárd textilesek munkáit, a kortárs képzőművészettel szemben konzervatívabb szemléletet képviselt. Míg a képzőművészetnél a progresszió oldotta az ellentmondást, a textil esetében Vas megye nemzetközi hírű textilipara is az érvek között volt.

A váltás 1990-ben történt meg, miután az 1988-as textilbiennálét már a képtárban rendezték meg. Az akkori vezetés presszióként élte meg a fordulatot, ugyanakkor a textilek egy megfelelő színvonalú és méretű raktárban nyertek elhelyezést. Elmondható tehát, hogy amikor a képtár a neoavantgárd

nonkonform alkotásait készült bemutatni, egy ideig semmilyen figyelem nem irányult a párhuzamos textilművészeti törekvések szerepeltetésére, holott a lektori vélemények zöme ezt kívánatosnak tartotta volna.

A progresszió fogalma azért fontos, mert a gyűjtemény létrehozói, illetve a koncepció felkért bírálói erre hivatkoztak, mint ami összeköti a 20. század első és második felének művészetét.[4] Ez a fogalmi meghatározás azonban relativizálódott az 1980-as évekre. Már az 1970-es években megjelent egy új értelmezés: a progresszió mint a kommersz ellentéte. Leginkább a zenében volt megfigyelhető, ugyanakkor a különböző színtereken a zenészek és képzőművészek találkoztak is, dokumentált időnkénti együttes szereplésük.

Az 1980-as évekre a progresszió jelentése még többet veszített erejéből. Erre hívta fel a figyelmet Ujlaki Gabriella egyik tanulmánya, melyben elvetette a haladás mint modell érvényességét, és a megújulások előbb-utóbb bekövetkező kommercializálódásáról írt.[5] Nála a progresszió az avantgárd szinonimája volt, amellyel utalt annak ambivalens tulajdonságaira. Ezen túl az egyéb fórumokon még mindig helyettesíthették egymást a progresszív és szocialista kifejezések, mialatt a magukat progresszívként meghatározó neoavantgárd művészektől távol állt a szocialista világkép, hiszen az azt képviselő hatalom ellen léptek fel.

Az 1980-as évek kulturális közhangulatának meghatározói közül sokan voltak rezignáltak, kiábrándultak, ami nehezen egyeztethető össze a progressziónak azzal a felfogásával, amelyet a képtár eredeti koncepciója képviselt. Erre utaltak azok bírálók, akik jelezték, hogy a kortárs művészet nem vezethető le a szocialista képzőművészetből.[6]

Úgy tűnik tehát, hogy a kezdetekben a kifejezésnek inkább taktikai, mintsem tartalmi jelentősége volt, azért, hogy a hatalom befogadja a különféle javaslatokat. Ennek ellenére később is használatban maradt: a képtár újrarendezett történeti állandó kiállítása is a „progresszív törekvések" címet kapta. Ennek azonban más a jelentősége. Az egyébként korszerű szemléletű szakemberek egy része ellenezte, hogy a KUT és Gresham bekerüljön az állandó kiállításba.

A képtárat 1985. február 20-án Aczél György nyitotta meg, akinek a titkársága előzetesen bekérte a kortárs kiállítás listáját. Ennek nyomán Galántai György és Wahorn András műveit le kellett venni, noha másnap visszakerülhettek. Ezen túl a hatóságok később nem avatkoztak be a gyűjtés folyamatába, kivéve egy esetet, az 1980-as évek vége felé, amikor a fenntartó hivatalnoka vitába keveredett a szakemberekkel a modern képek miatt. Következménye azonban nem lett.

4 A huszadik század magyar művészete. Régi és új avantgárd (1967–1975). Szerk. Kovács Péter – G. Lakat Erika. Csók István Képtár, Székesfehérvár, 1987.

5 *Ujlaki Gabriella:* Stílus és történelem (A progresszió mint a modern művészet funkciómeghatározása). Valóság 67. (1984) 7. sz. 67–79.

6 *Beke László:* Dátumok a magyar avantgarde-művészet történetéből 1966–1979. 21. (1980) 10. sz. 20.

A nyitás utáni kortárs gyűjtéspolitikában kiemelt szempont volt a neoavantgárd anyag megerősítése az Iparterven kiállítók egyes, lehetőleg fő műveinek megszerzése. Így kerültek a múzeumba Konkoly Gyula, Lakner László, Tót Endre képei. Rajtuk kívül sikerült újabb Maurer Dóra-művekkel gyarapodni, és két fontos Gáyor Tibor-alkotás is a gyűjteménybe került. Egyidejűleg a múzeum megvásárolta Bernáth/y/ Sándor és Birkás Ákos egy-egy képét. Ekkoriban a minisztériumi, lektorátusi vásárlások mellett a Soros Alapítvány is jelentős összeggel támogatta a képzőművészetet. 1990 után romlott a helyzet. Az NKA és a Lektorátus támogatása évi két vásárlást tett lehetővé, kevés műre.

A nehézségek ellenére Nádasdy János, Konkoly Gyula, Halász Károly alkotásaival bővült a gyűjtemény. Időközben a képtárépítők jogutódja félszáznál több művet adományozott a múzeumnak, amelyet a milliós vásárlások idején során aukcióra ajánlottak fel. Közöttük volt Galántai György már korábban átadott öt műve és Váli Dezső egy festménye.

1991-ben a politikai változást jelezve létrejött egy kamaratárlat *Politizáló képek* címmel, amelyben Bernáth/y/ Sándor, Gyémánt László, Lakner László, Prutkay Péter képei szerepeltek. Valamennyinek a témája a szocialista társadalomban elidegenedő ember volt. A művek 1980 előtt készültek.

Napjainkban a gyűjtemény folyamatossága érdekében elsősorban a 30-as, 40-es generáció alkotásait terjesztjük fel vásárlásra.

Irodalom

Az 1966–1980 közötti magyarországi avantgarde művészet kronológia kísérlete, 1966. (Forrás: *Maurer Dóra:* Künstler aus Ungarn, Kunsthalle Wilhelmshaven, 1980). A kronológiát Maurer Dóra, Peternák Miklós, Seres Szilvia és St.Auby Tamás állította össze http://www.c3.hu/collection/koncept/index2.html (a letöltés ideje: 2018. júl. 12.).

Beke László: Dátumok a magyar avantgarde-művészet történetéből 1966–1979. Művészet 21. (1980) 10. sz. http://www.artpool.hu/eventshu79-91.html#aczel (a letöltés ideje: 2018. júl. 12.).

Man Knowledge: The Greek Philosophers. The Art of Manliness http://www.artofmanliness.com/2010/02/04/man-knowledge-the-greek-philosophers/ (a letöltés ideje: 2018. júl. 12.).

Földalatti művészet az aczélkorban. Kossuth Klub, Bp., 1990. február 2–16. (Szabadelvű Esték III. – az SZDSZ kulturális rendezvénysorozata) [MTV/videó] Artpool események (1979–1991) http://www.artpool.hu/eventshu79-91.html#aczel (a letöltés ideje: 2018. júl. 12.).

Progressive Art in Hungary 1973/74.; Magyar progresszív művészet 1973/74. A slide-stock annual by Dóra Maurer, 1974–1975. http://www.artpool.hu/art73_74/default.html (a letöltés ideje: 2018. júl. 12.).

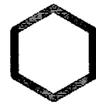
Stanford Encyclopedia of Philosophy https //plato.stanford.edu/entries/hegel/ (a letöltés ideje: 2018. júl. 12.).

A huszadik század magyar művészete. Régi és új avantgárd (1967–1975). Szerk. Kovács Péter – G. Lakat Erika. Csók István Képtár, Székesfehérvár, 1987.

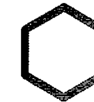
Törvénytelen avantgárd. Galántai György balatonboglári kápolnaműterme 1970–1973. http://www.artpool.hu/flexpaper/Torvenytelen_avantgard.html (a letöltés ideje: 2018. júl. 12.).
Ujlaki Gabriella: Stílus és történelem (A progresszió mint a modern művészet funkció-meghatározása). Valóság 67. (1984) 7. sz. 67–79.

Források

Szakvélemények az állandó kiállítás forgatókönyvéről. A Szombathelyi Képtár adattára.

II. VALLÁSI KÖZÖSSÉGEK

FEJÉRDY ANDRÁS

Vallási ellenállás Magyarországon a kommunista rendszerrel szemben

Források és gyűjtemények

A modern kor totalitárius rendszerei, eszkatologikus jellegű remény birtokosainak tartva magukat, egy új társadalmi rend megteremtését tűzték ki célul maguk elé. Ezáltal nem csupán politikai rendszerként, hanem egyfajta „politikai vallás" megtestesítőiként léptek fel.[1] Ebbéli minőségükben súlyos kihívást jelentettek a keresztény egyházak számára, amennyiben egyházellenességük nem merült ki a mély történelmi gyökerekkel rendelkező antiklerikalizmusban, hanem a vallás teljes elutasítóiként az egyházak megsemmisítésére törekedtek.

A következőkben előbb azt vizsgáljuk, mennyiben tekinthető a – hazánkban szinte kizárólag keresztény – vallási közösségek tevékenysége a kommunizmussal szembeni kulturális ellenállás egyik fajtájának: a keresztény vallási ellenállás javasolt definíciójára támaszkodva számba vesszük annak főbb területeit, és kísérletet teszünk a történetére vonatkozó források és gyűjtemények vázlatos tipologizálására.

A keresztény ellenállás

A II. világháború után a szovjet érdekszférába került Magyarországon is kezdetét vette a szovjet típusú rendszer meghonosítása. Az új, „osztály nélküli társadalom" megteremtése a korábbi rend teljes felszámolását feltételezte, amit egyfelől a társadalom valamennyi szektorának ellenőrzés alá vonásával, másfelől pedig a társadalom széles rétegeinek megfélemlítésével kívántak elérni. Ebben a törekvésben az egyházak nemcsak ideológiai ellenfélként, hanem a társadalomban fontos szerepet játszó tényezőkként is komoly veszélyt jelentettek a kommunista rendszerre. Az új társadalmi rendben a mintegy idegen testként tovább élő egyházi közösségek ugyanis egyfajta kristályosodási ponttá, menedékhellyé válhattak, amelyből kiindulva újjászerveződhetett a rendszertől független, autonóm (civil) társadalom. A politikai ellenfél kategóriájába sorolt egyházakat a rendszer így különösen veszélyes ellenfélként tartotta számon, és még a teljes mértékben apolitikus tevékenységüket is (politikai)

1 Vö. *Emilio Gentile:* Le religioni della politica. Fra democrazie e totalitarismi. Laterza, Roma-Bari, 2001. *Eric Voegelin:* Die Politischen religionen. Herausgegeben und mit einem Nachwort versehen von Peter J. Opitz. Wilhelm Fink, Paderborn, 2012.

ellenállásként ítélte meg. A hatalom dichotóm világképében tehát az adott közösség szándékától és nézőpontjától teljesen függetlenül vált minden olyan egyházi-vallási aktivitás, amely a rendszer logikájától eltérő, autonóm életmód megőrzését szolgálta – olykor csupán a hatósági fellépés lehetőségét megteremtő, fiktív – ellenálló tevékenységgé.

A vallási közösségek és egyházak tagjai számára ugyanis az, ami a hatalom szemében ellenállásnak minősült, nem volt több, mint a hitükből és hivatásukból fakadó életforma – az ezzel járó kockázatot is vállaló – folytatása. Miként azt a 18 és fél év börtönbüntetést letöltő piarista pap-tanár, Lénárd Ödön nagyon találóan megfogalmazta: „a sajátosan keresztény ellenállás fogalma [...] más, mint a szokványosan politikai indításúaké. A keresztény ellenállás vallási, erkölcsi, világnézeti jellegű, és így az előbbivel szemben pozitív irányú. A politikai ellenállás ártani akar az ellenfélnek. Viszont a keresztény ellenállás abban áll, hogy minden tilalom és üldözés ellenére, kerülő úton titokban, adott lehetőségei közt, de továbbra is teszi, amit nem szabadna tennie: pozitíve építi a kereszténységet, nem törődve a kockázatokkal. [...] az üldöztetés idején [...] az ellenállás a magunk tudatos, belső erősítését jelenti, egy olyan társadalomban, melynek szellemi bacilusait mindnyájan a levegővel együtt szívjuk be. A mi ellenállási feladatunk tehát nem az ellenfél állásainak megrohamozása, hanem a tisztázások révén saját frontvonalaink belső erősítése."[2]

A keresztény ellenállás főbb területei

A fenti értelemben vett keresztény ellenállás korántsem szűkíthető le az „illegális" tevékenységek körére: az egyházak hivatalos – jóllehet jelentős mértékben a templom falai vagy más ellenőrzött keretek közé szorított – működése során is számos lehetőség adódott a keresztény értékek továbbadására és a hitélet belső erősítésére. Az ilyen, „föld feletti" kategóriába sorolható például azon hitoktatók tevékenysége, akik mindent megtettek a „legális" iskolai hitoktatás kereteinek tágításáért, a visszaélések orvoslásáért. Idetartozik továbbá a fennmaradt nyolc egyházi gimnázium tanárainak működése, amennyiben a szaktárgyak oktatása során is a keresztény értékrendet és szemléletet ültették el diákjaikban. Ugyancsak az ellenállás területévé válhatott például a ministrálás, mint amely a tudatosabb hitéletre készített fel, a templomi kórusok működése, vagy – különösen bizonyos szakmákban – pusztán az a tény, hogy egy hívő a kilátásba helyezett munkahelyi retorziók kockázatát is vállalva, továbbra is járt templomba. Felsorolásunkban a teljesség igénye nélkül megállapíthatjuk, hogy nem csupán az „illegális" kezdeményezések tartozhatnak tehát ide, hanem a „legális" egyházi struktúrák által végzett, mindazon tevékenységek is, amelyek egyfelől valamilyen formában feszegették az

2 *Lénárd Ödön:* Só. A mai keresztény egyéni gondjai. Márton Áron, Bp., 1994. 12.

állam által megszabott kereteket, másfelől (éppen ezért) a lehetséges kockázatokat tudatosan vállaló keresztény magatartásból táplálkoztak.[3]

Jóllehet az ellenállás tehát nem kizárólag a katakombaegyház sajátja volt, kiemelt figyelmet érdemelnek a „földalatti", „illegális" kezdeményezések. Ezek a legtöbbször valamilyen formában csatlakoztak ugyan a legális egyházi struktúrákhoz, mégis olyan feladatokat láttak el, amelyeket a hivatalos egyház nem akart, vagy nem tudott vállalni. Az esetek egy részében ez egyáltalán nem új tevékenységi területek kialakítását jelentette, hanem a hivatásnak a világi törvények korlátozása ellenére folytatott gyakorlását. *Per definitionem* keresztény ellenállásnak tekinthető például, amikor az állam által hozott – egyházi szempontból illetéktelen – jogszabály értelmében megszüntetett szerzetesrendek tagjai mindent megtettek azért, hogy az új körülmények között is tovább éljék rendjük sajátos karizmáját, megtartsák fogadalmaikat, és a lehetőségekhez mérten fenntartsák a szerzetesi közösségüket. Ugyanígy *ipso facto* az ellenállás „illegális" formája volt, amikor egy állami működési engedéllyel nem rendelkező egyházmegyés pap folytatta lelkipásztori hivatását.

Míg a keresztény ellenállásnak a fenti formái az államhatalom szemszögéből nézve jobbára a tűrt kategóriába tartoztak, kifejezetten tiltottnak minősült minden – a fent bemutatott típusok valamennyi fajtájában fellelhető – templomi kereteken túlnyúló lelkipásztori tevékenység. Különösen az „illegális" hitoktatásban és a közösségi élet szervezésében jelentkező, a hivatalosan elfogadotthoz képest alternatív társadalmi minták és értékek elsajátításának veszélyével fenyegető ifjúságpasztoráció számított megakadályozandónak.[4] A pártállam a jellemzően egy-egy pap vagy szerzetes körül kialakuló azon felnőttcsoportok és -közösségek ellen ugyancsak fellépett, amelyek a hívek számára a leghatékonyabb kereteket biztosították az elmélyült személyes hit kialakításához és megtartásához. A „szabadság kis köreiként" működő ilyen csoportok ráadásul részben maguk, részben szűkebb környezetük számára gyakran készítettek keresztény értéket tükröző szépirodalmi műveket, vagy lelkiségi irodalmat tartalmazó szamizdat kiadványokat, és ezzel szintén „ellenálló" tevékenységet folytattak.

Források...

A keresztény ellenállásra vonatkozó forrásadottságokat alapvetően meghatározza, hogy az ellenálló magatartás gyakorlói – éppen az ellenállás természe-

3 Lásd Kiss Réka előadását a szocializmus alatti vallási mozgalmakról szóló COURAGE-konferencián. (Budapest, 2017. ápr. 7.)

4 Vö. *Mezey András:* Hittan a katakombákban. A Csongrád megyei nem hivatalos ifjúságpasztoráció története 1946–1980. Új Ember, Szeged–Bp., 2015.; *Wirthné Diera Bernadett:* Katolikus hitoktatás és elitképzés a Kádár-korszakban. Az 1961-es „Fekete Hollók" fedőnevű ügy elemzése. Doktori disszertáció, Bp., 2015.; „Illegális ifjúsági munka". Cserkészközösségek a diktatúrában. Szerk. Tabajdi Gábor. Magyar Cserkészszövetség, Bp., 2017.

ténél fogva – a legritkább esetben dokumentálták tevékenységüket; az illegális, féllegális és legális zóna határmezsgyéjén működő személyek közötti kommunikációt alapvetően a szóbeliség jellemezte. Egyrészt azért, hogy ne szolgáltassanak maguk ellen terhelő bizonyítékokat, másrészt azért is, mert a keresztény ellenállásban részt vevők mindenekelőtt élni kívánták keresztény hitüket, és ekként az élet külső kereteinek és tartalmának dokumentálása csak annyiban volt fontos számukra, amennyiben a személyes és közösségi hitéletet segítette. Az ellenállás kultúrájának alapvetően szóbeli jellege ellenére azonban a különféle levéltárakban és gyűjteményekben mégis rendelkezésre állnak olyan egykorú vagy utólagos források, amelyek segítségével főbb vonásaiban feltárható a keresztény ellenállás története.

Az egykorú források egyik nagy csoportját az egyházon kívüli – (párt-) állami – szervek által keletkeztetett dokumentumok alkotják. A társadalom egészét ellenőrzése alá vonni kívánó államhatalom különös figyelmet fordított az egyházak működésének nyomon követésére, amelyen belül kiemelt szerepet kaptak a tűrt és tiltott kategóriába sorolható tevékenységek. Következésképpen az egyházakkal foglalkozó pártállami szervek – jelesül elsősorban a belügyi és bírói szervek, illetve az Állami Egyházügyi Hivatal – iratai között számos olyan forrás található, amely – tendenciózus, torzító szemlélete dacára – nélkülözhetetlen a keresztény ellenállás történetének feltárásához.[5] Az állami gyűjteményekben – különösképpen az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában (= ÁBTL) – fennmaradt kútfők egyik alapvető jellemzője, hogy az államhatalom dichotóm világképére építő prekoncepciónak megfelelően mindenekelőtt a keresztény ellenállás külső vonásait, szervezeti felépítését, kapcsolathálóját és működését dokumentálják. Tehát az ellenállásnak éppen azt a dimenzióját, amelyet a sokszor minden intézményes keretet nélkülöző egyházi közösségek üldöztetés híján sem feltétlenül tekintettek írásban rögzítésre méltónak.

Az állami levéltárak, különösképpen a nyomozati és peranyagokat tartalmazó gyűjtemények (ÁBTL, Budapest Főváros Levéltára [= BFL]) még egy fontos egykorú forrástípust őriznek. Az ellenállásban részt vevők feljegyzéseinek és az egyházi közösségekben keletkezett egyéb dokumentumoknak (például szamizdat irodalom) egy része a házkutatások és lefoglalások eredményeképpen került az állami szervek kezére, és maradt ránk az egyes perek anyagának mellékleteként. Ezek a sajátos egyházi források a hatalom által keletkeztetett dokumentumoktól eltérően nem az ellenállás külső szervezeti kereteit illetően tartalmaznak fontos információkat, hanem mindenekelőtt az adott közösség működésének „tartalmi" kérdéseit segítenek megismerni.

Az egykorú egyházi források között a hivatalos egyház(kormányzat)i iratok jellemzően csupán közvetett módon tanúskodnak a keresztény ellenállás gyakorlatáról: a dispozíciók, a hitoktatás vagy éppen fegyelmi ügyek témakörébe tartozó elszórt adatok legtöbbször csak más forrásokkal egybevetve

5 Vö. Vörös Géza tanulmányával.

kínálnak értelmezhető információkat az ellenállás természetéről. Az ellenállás során létrejött, szisztematikusabb forráscsoportokat mindenekelőtt a valamilyen fokú intézményes szervezettel rendelkező közösségek hoztak létre. Az illegalitásba száműzött jezsuita rend vezetőinek a szétszórtan élő tagok összefogását és erősítését szolgáló körlevelei,[6] vagy éppen az 1955-ben megalakult „földalatti" női ciszterci közösség tagjának, Mónikának börtönbüntetését töltő elöljárója számára írt lelki naplója[7] egyedülálló forrásai a keresztény ellenállásnak, amelyekhez csupán a már említett – mai napig módszeresen fel nem dolgozott – keresztény szamizdat irodalom hasonlítható. Mindazonáltal ezek a források is inkább csak az ellenállás tartalmi, belső vonásait tükrözik, míg a külső szervezeti keretekről csak elvétve nyújtanak információt. Az egykorú egyházi kútfők közül még leginkább az egyes személyek közötti levelezések tartalmaznak – mindenesetre igen gyakran virágnyelven rögzített – ilyen típusú adatokat, de a féllegális és illegális szférában folyó aktivitás szervezetével kapcsolatban legrendszerezettebb formában az ország határain kívül találunk dokumentumokat. Az egyes szerzetesrendek központjaiban, vagy éppen más emigrációs egyházi szervezetek és társaságok iratai között tudniillik a levelezések és más feljegyzések mellett gyakran bizonyos nyilvántartások is fellelhetők a támogatott tevékenységekről vagy az ellenállás különböző formáiban részt vevő személyekről.[8]

Az egykorú, belső egyházi források között a levelezések, lejegyzett tanítások, szamizdat irodalom és az elvétve készített (és még ritkábban fennmaradt) naplók mellett, különös helyet töltenek be végül a fényképek. Jóllehet ezek, az írott kútfőkhöz hasonlóan ugyancsak a hétköznapokban, nem elsősorban dokumentálás céljából készült személyes jellegű források, ugyanakkor lényeges adalékokkal szolgálhatnak az egyes közösségek életének és működésének megismeréséhez.[9]

A külső – állami szervek által keletkeztetett – kútfők egyoldalú szemlélete és az egykorú belső – egyházi – források szűk köre és esetlegessége miatt a keresztény ellenállás feltárása során elengedhetetlen a – mégoly szubjektív – retrospektív források felhasználása. A keresztény ellenállás résztvevőinek és vezetőinek visszaemlékezései, vagy a velük készült különböző műfajú interjúk sok esetben szinte kizárólagos forrásnak számítanak a korabeli történések egy-egy aspektusának megismeréséhez. Az írásban, illetve audio- vagy audiovizuális eszközökkel rögzített *oral history* források értékét tovább növeli, hogy az 1990-es vagy 2000-es években tapasztalataikat ilyesformán megosztó személyek már nem élnek, vagy koruk és egészségi állapotuk miatt egyre kevésbé képesek emlékeiket továbbadni.

6 Vö. Mihalik Béla Vilmos tanulmányával.
7 Mónika naplója. Egy szerzetesközösség élete az üldöztetés éveiben. Vigilia, Bp., 1990.
8 Vö. például a SZIH alapítványának levéltárában fellelhető levelezéssel. *Németh László – Ruppert József:* Szent István Alapítvány. Levéltári mutató 1–69. Kézirat, Róma, 2007.
9 Vö. Erdős Kristóf tanulmányával.

...és gyűjtemények

Miként rövid áttekintésünkből is kitűnik, a keresztény ellenállásra vonatkozó források, igen eltérő profilú levéltárakban és gyűjteményekben maradtak fenn. Az állami levéltárakban az egyházpolitikában szerepet játszó különféle szervek iratanyagában elszórva találunk mind az államhatalom berkeiben keletkeztetett, mind pedig az egyházaktól elkobzott releváns dokumentumokat. Az egyházi levéltárak is számos adatot őriztek meg a keresztény ellenállással kapcsolatban, de önálló gyűjteményt ezek sem alkotnak. Kisebb kollekciók legfeljebb utólag, hagyatékból vagy tudatos gyűjtés eredményeként kerültek be ezekbe az archívumokba.

A specifikusan a keresztény ellenállási tevékenységgel összefüggő gyűjtemények egy része szerves fejlődés útján jött létre. Idetartoznak mindenekelőtt azok a kollekciók, amelyeknek anyagát maga az ellenálló közösség vagy személy hozta létre, gyűjtötte össze és őrizte meg. Ezen gyűjtemények sajátossága, hogy mivel tartalmuk egy adott személy vagy közösség tevékenysége során keletkezett, viszonylag szűk területre korlátozódnak, és esetleges, milyen dokumentumok maradnak meg bennük. Hasonlóak azok a kollekciók is, amelyek egy-egy nagy hatású személy tanításának, szellemi örökségének a tanítványi összegyűjtése és továbbvitele révén jöttek létre, akár bel-, akár külföldön.[10]

Külön csoportot alkotnak azok a külföldön létrejött gyűjtemények, amelyek a világegyház, a nemzetközi egyházi szervezetek vagy a magyar emigráció tevékenysége nyomán keletkeztek. Ezek egyik része a keresztények magyarországi helyzetének minél teljesebb dokumentálását tekintette elsődleges feladatának,[11] másik részük pedig a hazai egyházak működésének erősítését helyezte előtérbe. E célból pedig vallásos irodalmat, pénzt vagy más jellegű támogatást biztosítottak az egyházak fennmaradása, tovább élése számára.[12]

A gyűjtemények átmeneti fajtájába tartoznak azok, amelyek az egyházüldözés miatt akadályozott szerves anyagképzés pótlására keletkeztek. Jellemzően egyházi intézmények, például szerzetesrendek esetében találunk ilyen kollekciókat, amelyek az elpusztult, vagy az illegális működés során írásban nem rögzített információk pótlását más gyűjtemények vagy levéltárak anyagaiból igyekeztek utólag pótolni.[13]

A kifejezetten a keresztény ellenállásról szóló adatokat tartalmazó kollekciók igen gyakori típusa végül az, amely tudományos kutatás eredményeként alakult ki. Ebben a csoportban szintén találunk egykorú gyűjtésen alapuló

10 Vö. Mirák Katalin tanulmányával.

11 Vö. például az UKI esetével (Mihalik Béla Vilmos tanulmánya). Találunk ugyanilyen, a Szentszék tájékoztatására szolgáló, összegyűjtött információkat a római Szent István Alapítvány Zágon–Mester-gyűjteményében is. Lásd erről: *Németh L. – Ruppert J.:* i. m.

12 Például az OMC kiadó.

13 Például a jezsuiták gyűjteménye. Vö. Mihalik Béla tanulmányával. Hasonló módon állt össze továbbá például a Domonkos-rend vasvári gyűjteménye is.

kollekciókat, és utólag összeállított adatbázisokat is. Ezek sajátossága, hogy jellemzően egy kutató vagy kutatócsoport meghatározott céllal halmozta fel a konkrét kutatási témára vonatkozó dokumentumokat.[14] Bizonyos értelemben valamennyi kutató, aki a korszak egyháztörténetével foglalkozik, egy-egy szűkebb vagy tágabb témára vonatkozóan rendelkezik ilyen – jobbára másodlagos – forrásgyűjteménnyel, melynek fő tanulságait publikációiban közzétette. Kiemelkednek azonban azok a kutatások, amelyek bár szintén konkrét (publikációs) céllal születtek, de olyan elsődleges – jellemzően *oral history* – források összegyűjtését eredményezték, amelyek más kutatók számára is jól hasznosítható kollekciót alkotnak. Ennek megfelelően rendszerezett módon tartalmazzák az adott kérdésre vonatkozó írott vagy szóbeli dokumentumokat, de a kutatás által meghatározott szűkebb időbeli és tárgy szerinti keretekre korlátozódnak. Ezeket a gyűjteményeket az teszi különösen értékessé, hogy gyakran megismételhetetlen retrospektív forrásokat őriznek, amelyek az egykorú források fentebb bemutatott hiányosságait egyedülálló módon képesek kiegészíteni.

Összegzés

Áttekintésünket összegezve megállapítható, hogy a keresztény ellenállás története viszonylag gazdag, de egyenetlen forrásanyaggal rendelkezik, és a kútfők csak ritkább esetben maradtak fenn specifikus gyűjteményekben. Jelentős részüket – keletkezésüknek megfelelően – állami és egyházi levéltárakban más jellegű iratokkal vegyesen őrzik. Jellemzően az egykorú vagy utólagos személyes kollekciókban vagy erre specializálódott intézetek gyűjteményében lelhetők fel koncentráltan a témára vonatkozó írásos és *oral history* kútfők. A jövőbeli kutatás és az anyagok fennmaradása szempontjából különös kihívást jelent, hogy a specifikus gyűjtemények többsége intézményi háttér nélküli magángyűjteményekben található, így gyűjtőjük/kezelőjük halála után, szakszerű megőrzésük csak abban az esetben biztosítható, ha sikerül számukra valamiféle tartósságot jelentő intézményi hátteret biztosítani.

Irodalom

Gentile, Emilio: Le religioni della politica. Fra democrazie e totalitarismi. Laterza, Roma–Bari. 2001.

„Illegális ifjúsági munka". Cserkészközösségek a diktatúrában. Szerk. Tabajdi Gábor. Magyar Cserkészszövetség, Bp., 2017.

Lénárd Ödön: Só. A mai keresztény egyéni gondjai. Márton Áron, Bp., 1994.

14 Lásd erről: Kamarás István és Holló Péter tanulmányait. Részben ebbe a kategóriába sorolhatók továbbá Lénárd Ödön és Hetényi Varga Károly gyűjteményei is. Vö. Fejérdy András és Soós Viktor Attila tanulmányaival.

Mezey András: Hittan a katakombákban. A Csongrád megyei nem hivatalos ifjúságpasztoráció története 1946–1980. Új Ember, Szeged–Bp., 2015.
Mónika naplója. Egy szerzetesközösség élete az üldöztetés éveiben. Vigilia, Bp., 1990.
Németh László – Ruppert József: Szent István Alapítvány. Levéltári mutató 1–69. Kézirat, Róma, 2007.
Voegelin, Eric: Die politischen Religionen. Herausgegeben und mit einem Nachwort versehen von Peter J. Opitz. Wilhelm Fink, Paderborn. 2012.
Wirthné Diera Bernadett: Katolikus hitoktatás és elitképzés a Kádár-korszakban. Az 1961-es „Fekete Hollók" fedőnevű ügy elemzése. Doktori disszertáció, Bp., 2015.

MIHALIK BÉLA VILMOS

Egy gyűjtemény útjai

A Jezsuita Levéltár sorsa 1950 után

A Jezsuita Levéltár ma a rend történetére vonatkozó forrásoknak csupán elenyésző töredékét őrzi.[1] A Kárpát-medence számtalan állami és egyházi gyűjteményében találhatók a magyar rendtagokra és a magyar rendtartományra vonatkozó források. Jézus Társasága iratainak mai szórtsága, a gyűjtemény sajátos története jól tükrözi a rend viharos történelmét. A rendtörténeti levéltár alapításának 80. évfordulója alkalmából, 2014-ben rövid összefoglalás jelent meg a gyűjtemény sorsát, különösképpen az 1950 előtt keletkezett iratanyag történetét kutatva.[2]

Ebben a tanulmányban azt vizsgálom, hogyan tudott itthon fennmaradni az eredeti iratgyűjtemény töredéke, ennek milyen jelentősége volt a fordulat éveit követően illegalitásba szorult, üldözött jezsuiták számára. Fontos azonban arra is kitérni, hogy a külföldre menekült magyar jezsuitáknál milyen iratanyagok keletkeztek, ezeknek milyen céljuk és szerepük volt. A tanulmány elején röviden áttekintem a rendtörténeti gyűjtemény 1934-es megalakulását és ennek jelentőségét. A jezsuita levéltári állomány sorsának 1950 utáni alakulásához azonban elengedhetetlen, hogy legalább vázlatosan áttekintsem a magyar jezsuita rendtartomány 1950–1990 közötti felépítését, mert a keletkezett iratanyag jellegzetességeiben ez is visszatükröződött. Végül megvizsgálom, hogy az itthon maradottakat összefogó Sectio I. és a külföldre menekült magyar jezsuitákat irányító Sectio II. iratanyagai miért keletkeztek, és a rendtagok milyen szerepet szántak a létrejövő gyűjteményeknek?

Az alapítás és pusztulás (1934–1950)

A magyar jezsuiták évszázados álma 1909-ben valósult meg, amikor létrejött az önálló magyar rendtartomány, a magyar rendházak elszakadtak az Osztrák–Magyar Provinciától.[3] Az újonnan alakult magyar rendtartományt is

1 A levéltár anyagára lásd: *Molnár Antal – Mihalik Béla Vilmos:* A Jézus Társasága Magyarországi Rendtartományának Levéltára. Magyar Egyháztörténeti Vázlatok 24. (2012) 1–2. sz. 169–178.
2 *Mihalik Béla Vilmos:* „Nyolcvanéves" a Jezsuita Levéltár. Levéltári Szemle 64. (2014) 4. sz. 26–34.
3 Az önálló magyar jezsuita rendtartomány alapítástörténetére lásd: *Fejérdy András:* Provincia Hungariae – Az 1909. évi alapítás története. In: Múlt és jövő. A magyar jezsuiták száz éve (1909–2009) és ami abból következik. Jubileumi konferencia. Bp., 2009. október 16–17. Szerk.

súlyosan érintette azonban a hamarosan megkötött trianoni békeszerződés és a történelmi Magyarország széthullása. Több rendház a létrejövő utódállamok területén szerveződő rendi keretek (csehszlovák provincia és román misszió, majd viceprovincia) közé került.[4]

Paradox módon ez a sokkhatás épp a fiatal magyar provincia épülésére szolgált. A két világháború közötti időszakban számos új rendházat alapítottak (Mezőkövesd, a zugligeti Manréza, Szeged, Hódmezővásárhely, Kispest), kínai missziós munkára vállalkoztak, másfelől hangsúlyosan nagyobb érdeklődést fordítottak saját múltjukra. Ezért is merülhetett fel, hogy az alapítás negyedszázados évfordulójához közeledve Jézus Társaságának magyarországi történetét monografikusan kellene feldolgozni. Az akkori tartományfőnök, Bíró Ferenc két fiatalabb rendtagot, Gyenis Andrást és Siska Istvánt bízta meg a feladattal, ezért minden egyéb kötelességük alól felmentette őket. A forrásgyűjtés, a kutatás folyamatának segítésére Szekfű Gyulát kérték fel.[5] A következő évben megvásárolták Szittyay Dénes forrásgyűjteményének jezsuita vonatkozású irategyüttesét, míg Pompéry Antal, az Egyetemi Könyvtár őre felajánlotta saját gyűjtését a megalakuló történeti levéltár számára. A kutatásra kijelölt két rendtag közül Siska István Bécsben kezdett forrásgyűjtésbe, míg Gyenis András könyvsorozatot indított, amelynek első kötete a rendalapító Loyolai Szent Ignác visszaemlékezéseit adta közre magyar fordításban.[6] Sajnos a gyűjtemény anyagáról, egykorú felépítéséről nincs pontos adatunk. Az azonban bizonyos, hogy létrehozása rendtörténeti-tudományos célokat szolgált, és fő küldetése az önálló magyar rendtartomány önazonosságának megerősítése lett volna.

A rendtörténeti gyűjtemény mellett persze létezett, szervesen képződött a tartományfőnökségi központ, a Curia irattára, és az egyes rendházaknak is bizonyíthatóan léteztek irattárai, amelyek a rendház alapításának idejétől függően értelemszerűen rendelkezhettek az önálló rendtartomány megalakulását megelőző, tehát 1909 előtti iratanyaggal is. A szerzetesrendek feloszlatása érzékenyen érintette ezeket az irattárakat és a rendtörténeti levéltárat egyaránt. A Curia irattárának sorsáról semmilyen írásos adattal nem rendelkezünk, csupán szóbeli közlésekből ismert, hogy bizonyos iratokat állítólag maguk a jezsuiták égettek el, nehogy az állambiztonsági szervek felhasználhassák

Molnár Antal – Szilágyi Csaba. METEM, Bp., 2010. 13–22. A magyar jezsuiták a 17. század közepétől törekedtek önálló provincia létrehozására, ám kísérletük ekkor nem volt sikeres, lásd erre: *Lukács László:* A független magyar jezsuita rendtartomány kérdése és az osztrák abszolutizmus (1649–1773). JATE – Istituto Storico della Compagnia di Gesù, Szeged, 1989. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 25.)

4 A román példára lásd: *Bánkuti Gábor:* A romániai jezsuiták a 20. században. Jezsuita K., Bp., 2016. (Jezsuita Könyvek – Rendtörténet) 35–39.

5 Jézus Társasága Magyarországi Rendtartomány Levéltára (= JTMRL), I.3.a. A Magyar Rendtartomány iratai (1909–1950), A római Curiával való levelezés, Epistolae Praepositi Provincialis. Szeged, 1934. augusztus 3.

6 Provinciánk Hírei 1935. I. (34. sz.) 7.

őket. A Mária utcai központ lefoglalásakor az irattárat egyes beszámolók szerint platós teherautókkal szállították el. Bánkuti Gábor talált arról feljegyzést, hogy a pécsi rendház irattárát bezúzták – alighanem ez a sors várt a tartományfőnökségi levéltár anyagára is. A rendházak, gimnáziumok egyéb iratanyaga teljesen szétszóródott, állami, egyházmegyei gyűjteményekbe került, a pécsi és kalocsai gimnázium bizonyos iratai pedig az Egyetemi Könyvtárba jutottak. A rendtörténeti levéltár sorsa jobban nyomon követhető, erre még később kitérek.

A jezsuiták szervezete 1950–1990 között

A kommunista hatalomátvétel következtében 1950 végére a magyar jezsuita rendtartomány két részre szakadt. Az itthon maradó, illegalitásba kényszerülő jezsuitákat a Sectio I. fogta össze. Csávossy Elemér, aki ekkor a provincia élén állt, a rendtagokat sejtszerű csoportokba osztotta, és az ezek élére kinevezett elöljárókon keresztül tartotta a kapcsolatot az egyes jezsuitákkal.[7] Ez a rendszer azonban nem tűnt fenntarthatónak, miután a rendtartomány tagjai súlyos üldöztetést szenvedtek, 1957-ig négy provinciálist tartóztattak le, az utolsó koncepciós perben elítélt jezsuita 1972-ben szabadult.[8] Az illegalitásba szorult atyák az ország legkülönbözőbb pontjain éltek. A két legmarkánsabb közösséget az 1950-es évek elején – groteszk módon – a Kistarcsára internált atyák (23 fő) mellett a pannonhalmi Papi Szociális Otthonba menekített idős rendtagok jelentették.

Ebben a helyzetben bizonyos stabilitást hozott Kollár Ferenc provinciálisi időszaka. Ennek alapja az ÁVH-val 1956. július 13-án kötött szóbeli megegyezése volt, és az, hogy vállalta a beszervezést, jóllehet ezt rendtársaival is tudatta. Kollár a provincia és általában a rend történetében – a körülmények miatt – rendkívül hosszú ideig, 23 évig volt tartományfőnök. 1977-ben az államhatalom engedélyezte római látogatását, ahol VI. Pál pápa külön kihallgatáson fogadta. Ezt követte Pedro Arrupe általános rendfőnök 1978-as magyarországi látogatása; Lékai László bíboros, esztergomi érsek egyházpolitikája is hozzájárult a rend hazai körülményeinek javulásához.[9]

A Sectio II., vagyis a külföldre menekült jezsuiták két nagyobb hullámban hagyták el az országot, 1948–1949, majd 1956–1957 folyamán. Mintegy 135 fő jutott ki Nyugatra, akik összesen több mint két tucat országban szóródtak szét.[10] Ehhez jött még a Kínából elűzött és főként Tajvanon letelepedett

7 *Bánkuti Gábor:* Jezsuiták a diktatúrában. A Jézus Társasága Magyarországi Rendtartománya története 1945–1965. L'Harmattan–JTMR–ÁBTL, Bp., 2011. (Jezsuita Könyvek – Rendtörténet) 81–82.

8 Az ún. „Világszolidarizmus" per elítéltjeként Rózsa Elemér atya szabadult 1972-ben: *Bánkuti Gábor:* Jezsuiták elleni koncepciós perek Magyarországon 1945 után. In: Múlt és jövő i. m. 185–186.

9 *Bánkuti G.:* Jezsuiták a diktatúrában i. m. 156–161.

10 *Mihalik Béla Vilmos:* Az Arlberg-expressz hálókocsija. A magyar jezsuiták külföldre szökése (1948–1956). http://ujkor.hu/horizont/arlberg_expressz (a letöltés ideje: 2017. jún. 8.).

magyar jezsuita misszionáriusok csoportja.[11] Kifejezetten magyar házként működött a szegedi főiskola jogutódja előbb az észak-olaszországi Chieriben (1949–1951), majd Leuvenben (1951–1954). Az 1950-es évek elején több kanadai plébániát vettek át a magyar jezsuiták (Toronto, Hamilton, Courtland, Vancouver), ezt az 1970-es években továbbiak követték (Montréal, London). 1949-ben az általános rendfőnök a külföldön élő magyar jezsuiták elöljárójává Reisz Elemért nevezte ki, aki székhelyét eleinte Innsbruckban, majd Chieriben, végül Hamiltonban tartotta. Utóda, Varga Andor idején a provincia központja New Yorkba került.[12] A provinciális munkájának támogatására az európai magyar jezsuita közösség élére egy külön európai superior került, akinek munkáját 1967-től a Commissio de Ministeriis segítette.[13]

1986-ra a Sectio II. létszáma már meghaladta az itthon maradt jezsuitákét, az elöregedésen túl azért is, mert míg Magyarországon az 1950-es évektől lényegében megszűnt az utánpótlás, addig a külföldi magyar jezsuitáknak 1978-ban sikerült Torontóban noviciátust létesíteniük.[14] A magyarországi rendtartomány működését 1989-ben ismét engedélyezték, ezzel a Sectio I. és II. hamarosan újraegyesült.

A rendtörténeti levéltár sorsa 1950 után

A rendtörténeti levéltár jelentős részét 1950-ben sikerült a Mária utcai központból kimenteni. Töredékeit részben megbízható híveknél helyezték el, részben az illegalitásba szorult atyák maguknál tartották. 1951 után, az idős jezsuiták Pannonhalmára költözésével az ottani Papi Szociális Otthon padlásán is archívum alakult ki. Anyagáról 1968-ban pontos jegyzék készült, ekkor ugyanis „tűzrendészeti lomtalanítás" ürügyén ki kellett üríteni a padlást. Tüll Alajos jezsuita, az otthon ekkori vezetője két nagy ládába és egy bőröndbe pakolta az iratokat, mintegy 40 kg anyagot azonban elégettek. Az elpusztult iratokról leírás nem áll rendelkezésünkre. A megmaradt, rendezett iratokat 1968. szeptember 30-án Budapestre, a Mikszáth téri piarista gimnázium épületébe szállították. Innen még ugyanebben az évben átkerült a Szent István-bazilika alagsorában kialakított külső levéltári raktárba. Az 1990-es évek elején olyan – téves – értesülések kaptak lábra, hogy a soha el nem készült hűvösvölgyi Magyar Szentföld-templomba szállították el. A jezsuita rendtörténeti

11 A támingi magyar misszió pusztulására és a tajvani misszió megalapítására lásd: *Vámos Péter:* Magyar jezsuita misszió Kínában. Akadémiai, Bp., 2003. (Kőrösi Csoma Kiskönyvtár 26.) 257–302.

12 *Ádám János:* A külföldi magyar provincia szervezése és munkássága 1962 és 1977 között. In: Múlt és jövő i. m. 23–24. 1977–1986 között, Hegyi János tartományfőnöksége idején a Sectio II. központja Európába, Münchenbe került.

13 A Commissio működésének története még feldolgozásra vár, iratanyagát lásd: JTMRL I.5.a. A Sectio II. levéltára, Tartományfőnökségi levéltár, Commissio de Ministeriis.

14 *Ádám J.:* i. m. 29.

levéltár iratanyaga egészen 1983-ig a bazilika pincéjében volt, ekkor került át az esztergomi Prímási Levéltárba.

Emellett bizonyos, hogy a rend két történésze, Petruch Antal és Holovics Flórián is jelentősebb iratanyagot őrizhetett. A Budapesten élő Holovicsot rendszeresen keresték meg például Pannonhalmáról, hogy segítse adatokkal az ott elhunyt idős rendtagok nekrológjának összeállítását. Holovics, aki rendszeresen kutatott az ország levéltáraiban, 1970-ben átadott egy nagyobb anyagot Rosdy Pálnak, az esztergomi Prímási Levéltárban elhelyezésre. 1983-ra tehát a rendtörténeti levéltár töredékei Esztergomban, a Prímási Levéltárban egyesültek, majd az iratanyag innen került vissza az 1990-es évek elején a rendtartomány tulajdonába. Az 1983. évi esztergomi és az 1968-as Tüll Alajos-féle pannonhalmi jegyzék összevetéséből kiderül, hogy valóban Holovicsnál voltak az 1934-ben alapított levéltár legértékesebb részei: az 1773 előtti eredeti iratok, a Szittyay- és a Pompéry-gyűjtemény. Pannonhalmáról értelemszerűen pedig az ott elhunyt egyes rendtagok hagyatéka került Esztergomba.[15]

A Sectio I-re főként a személyi hagyatékok jellemzők, hiszen a provincia rendes működése erőteljesen korlátozott volt. A személyi hagyatékok is esetlegesek: Csávossy Elemérnek, aki kritikus időszakban, 1949–1951 között volt provinciális, fennmaradt egy önéletírása. Az elején egyértelművé teszi, hogy 1930–1961 között vezetett naplót, de részben saját maga semmisítette meg, részben mások tulajdonították el.[16] A személyi hagyatékok mellett bizonyos hivatali levelezés is megmaradt, ám jellemző, hogy ez sem Kollár Ferenc provinciális hagyatékában, hanem például az 1956–1964 közötti iratok Holovics Flórián hagyatékában találhatók.[17] Közülük kiemelném a tartományfőnöki körleveleket, amelyeket gépiratos formában köröztettek az ország számos településén szétszóródott jezsuiták között, és ekkoriban jelentős részben a rendtagok számára előírt elmélkedésekhez adtak meg bevezető gondolatokat és szempontokat. Alaposabb teológiai vizsgálatuk esetleg közelebb vihetne annak megválaszolásához, hogy a rendi keretekben való megmaradás erősítése mellett milyen további szempontok vezethették összeállításukat.

Az illegalitásba szorult magyarországi jezsuiták a diktatúra idején is jelentős erőfeszítést tettek, hogy a korábbi levéltár töredékeit, illetve rendtársaik hagyatékát megőrizzék. Ennek hátterében valószínűleg a szétszóratásban élők összetartozás-tudatának és jezsuita identitásuk megerősítésének szándéka is benne volt. Kollár Ferenc provinciális 1977. évi római útjáról készült összefoglalójában maga is feltette a kérdést: „Mi tartja össze 27 éves szétszóratás után is a Provincia tagjait hűségben és szeretetben? Nagy szerepe van ebben a múltnak, a lelkigyakorlatoknak, a közös jezsuita nevelésnek, a rációknak és a Provincia jó szellemének..."[18] Kollár tehát maga is úgy vélte – első helyen

15 *Mihalik B. V.:* A „nyolcvanéves" Jezsuita Levéltár i. m. 28–29.

16 JTMRL IV.104., Rendtagok hagyatékai, Csávossy Elemér.

17 JTMRL IV.158., Rendtagok hagyatékai, Holovics Flórián.

18 *Bánkuti G.:* Jezsuiták a diktatúrában i. m. 197.

kiemelve –, hogy a *múlt* megőrzése egyik fontos alkotóeleme az összetartozás tudatának. Valószínűleg ebben rejlik annak kulcsa, hogy a Sectio I. tagjai az üldöztetés idején is igyekeztek hangsúlyt fektetni gyűjteményeik megőrzésére és gazdagítására.

A szellemi „hazamenetel" gyűjteményei

A külföldre menekült jezsuitáknál keletkezett gyűjtemények teljesen más jellegűek voltak. Szembe kellett nézniük a rendtörténeti levéltár hiányával, ezért részben emlékeikből próbálták a szükséges információkat pótolni. Az önálló magyar rendtartomány megalakulásának 60., a Sectio II. kialakulásának 20. évfordulójához közeledve szükségét érezték, hogy visszatekintsenek múltjukra. 1968 őszén az akkori provinciális, Ádám János felkérte a szintén külföldön élő, de a Társaságba még 1909, tehát az önálló provincia megalakulását megelőzően belépő idős Baják Mihályt, valamint két korábbi tartományfőnöki elődjét, Borbély Istvánt és Reisz Elemért, hogy írják meg visszaemlékezéseiket.[19] 1969. évi vizitációja során Ádám János megbízta a Rómában élő Fejér Józsefet, hogy a rend központi római levéltárából kezdje el szisztematikusan kigyűjteni a provinciára vonatkozó legfontosabb adatokat.[20] A provinciális azt is előkészítette, hogy a magyar rendtartományt érintő, a rend központi római levéltárában őrzött iratanyagokat lefénymásolják, ennek költségeit mintegy 1000 dollárra becsülte. A rendi *consultus* azonban csak azt támogatta, hogy a bécsi és római archívumokból az évkönyveket *(litterae annuae)* és háztörténeteket *(historia domus)* fényképezzék le.[21]

A magyarországi illegalitásba szorult provinciával szemben a külföldi Sectio II. tartományfőnökségi irattára ugyanakkor szervesen képződött, levelezésüket az 1950-es évektől proveniencia szerinti sorozatokba rendezték. Emellett az 1969. szeptemberi *consultus* ülésén ugyancsak elhatározták, hogy a hollandiai Nijmegenben élő Matyasovich Henrik atya őrizete alatt létrehoznak egy európai raktárt „a magyar Provincia tulajdonát képező és megőrzésre érdemes tárgyak" számára. Az is felmerült, hogy egy hasonló raktárt az Egyesült Államokban is létre kellene hozni, az amerikai kontinensen élő magyar jezsuiták számára.[22] A provincia hírleveleként szolgáló *Cor Unum* 1969. őszi számában ki is hirdették, hogy a „jövő számára megőrzendő tárgyakat (könyvek, gépek stb.)" Matyasovichnak küldjék azok a rendtagok, akik bizonyos okból nem tudják tovább tárolni őket. Ádám János ugyanakkor arra is felhívta a figyelmet, hogy az „archivális dolgokat (prov[incia] történet, életírások, fényképek stb.) továbbra is a Provinciálisi kúria címére" kell küldeni.[23] Vagyis az Észak-Amerikában működő magyar rendtartományi központban ekkor bizonyosan létezett egyfajta levéltári gyűjtemény is. Alighanem ez lehetett a magja annak a „dokumentációs központnak", amelyet Nemesszeghy Ervin a torontói noviciátus egyik épületében rendezett be a provincia múltjával kapcsolatos anyagokból.[24]

Matyasovich Henrik azonban hamarosan átköltözött a leuveni Collegium Hungaricumba. Úgy tűnik, ennek is köszönhető, hogy Leuvenben is kialakult egy provinciaarchívum, ahová az európai emigrációban elhunyt rendtagok hagyatékát szállították. Muzslay István, a Collegium vezetője már 1977-ben igyekezett felhívni a Commissio de Ministeriis figyelmét a leuveni raktár szűkösségére, így szükséges lett volna a könyvek és az iratok szelektálása. A bizottság ugyanakkor sürgette, hogy az archívumról készüljön jegyzék, hogy látható legyen, mi került oda.[25] A következő évben már felmerült a kérdés, mi is a gyűjtemény célja: „az összegyűlt anyag megőrzése, vagy hogy ha arra alkalom nyílik, hazavigyük". Kérték azt is, hogy az elhunyt rendtagok hagyatékából még a beszállítás előtt válogassák ki a megőrzésre érdemes darabokat.[26]

A kettészakadt magyar provincia részei közötti kapcsolattartás történetének fontos emlékei a „hazamenetel" gyűjteményei. Ezen a külföldre menekült jezsuiták a szellemi hazatérést értették, amelynek alapjait egy 1966. évi müncheni találkozón rakták le. A kommunista három T-s megkülönböztetéssel szemben András Imre később a három I-s program jegyében foglalta össze ennek lényegét. Az első cél egy tudományos *intézet* működtetése a magyarországi helyzet elemzésére, ezt szolgálta az 1958-ban megalakult bécsi Magyar Egyháztörténeti Intézet (Ungarisches Kirchensoziologisches Institut = UKI). A második az *informálás*, hogy a nyugati világ és az emigráns magyarság meg-

19 JTMR II.5.a., A Sectio II. levéltára, Tartományfőnökségi levéltár, Consultusok, 1968. szeptember 20.

20 JTMR II.5.a., A Sectio II. levéltára, Tartományfőnökségi levéltár, Consultusok, 1969. szeptember 11. Fejér József a római „magyar iskola" egyik tagja volt. A Rómában élő magyar jezsuita rendtörténészek (Fejér József, Lukács László, Polgár László, Szilas László) az emigrációban is nagy munkát kifejtve tárták fel a magyar jezsuita múltat a jezsuita levéltárban és a szentszéki archívumokban, és sikeresen bekapcsolódtak a római jezsuita Történeti Intézet, az Institutum Historicum munkájába is. Szerepükre lásd: *Molnár Antal:* A római magyar iskola. (Magyar jezsuita történészek Rómában 1950 után). In: Historicus Societatis Iesu. Szilas László emlékkönyv. Szerk. Molnár Antal – Szilágyi Csaba – Zombori István. METEM, Bp., 2007. (METEM Könyvek 62.) 45–68.

21 JTMR II.5.a., A Sectio II. levéltára, Tartományfőnökségi levéltár, Consultusok, 1969. szeptember 11. A bécsi iratok lefényképezésével András Imre jezsuita atyát, az osztrák fővárosban működő Magyar Egyházszociológiai Intézet munkatársát kívánták volna megbízni.

22 JTMR II.5.a., A Sectio II. levéltára, Tartományfőnökségi levéltár, Consultusok, 1969. szeptember 11.

23 A Provincia Központi Raktára. Cor Unum 107. sz. (1969).

24 JTMR II.5.a., A Sectio II. levéltára, Tartományfőnökségi levéltár, Commissio de Ministeriis, 1985. december 14.

25 JTMR II.5.a., A Sectio II. levéltára, Tartományfőnökségi levéltár, Commissio de Ministeriis, 1977. november 11. Az iratok azonban továbbra is érkeztek Leuvenbe, 1978-ban Cser Palkovits István atya érdeklődött, hogy a nála lévő, a provinciatörténet szempontjából érdemleges, már elhunyt rendtársaktól származó leveleket beadhatja-e az ottani archívumba: JTMR II.5.a., A Sectio II. levéltára, Tartományfőnökségi levéltár, Commissio de Ministeriis, 1978. május 27.

26 JTMR II.5.a., A Sectio II. levéltára, Tartományfőnökségi levéltár, Commissio de Ministeriis, 1978. november 25.

bízható képet kapjon a hazai egyházi helyzetről. A harmadik az *infiltráció* a külföldön kiadott magyar nyelvű egyházi-vallásos művek és magyarra fordított zsinati határozatok hazajuttatása által.[27]

Valóban úgy tűnt, hogy a Szentszék megváltozó *Ostpolitik*ja, a II. Vatikáni Zsinat szellemisége és az 1964-es magyar–szentszéki részleges megállapodás lehetővé tette az erősebb kapcsolatot a két Sectio között. Az 1967-ben felálló Commissio de Ministeriis alakuló ülésén feladatként jelölték meg a közösségi tudat elmélyítését, a közös szellem kiérlelését. Ennek két fő oka volt: egyrészt a kezdetektől vita folyt arról, hogy a világban szétszóródott magyar jezsuiták számára szükséges-e a Sectio II. mint összefogó ernyőszervezet, vagy inkább tagolódjanak be az adott, területileg illetékes rendtartományokba. Másfelől pedig az új feladatok révén hatékony szellemi segítséget kívántak nyújtani az otthoniaknak. A konkrét feladatok között megfogalmazták a feltérképezés folyamatát, amely által a magyar egyházi élet szociológiai vizsgálatát, a magyar provincia számára keletkezett új helyzet feltárását kívánták elvégezni.[28]

Ennek háttérintézménye volt az UKI, amelyet Morel Gyula és András Imre jezsuiták vezettek. Az intézet legfőbb célkitűzése az volt, hogy a lelkipásztori és az ezzel kapcsolatos társadalmi problémákat egyház-szociológiai szempontok alapján vizsgálják meg. A közvetlen szolgálatot is feladatuknak tartották, amelylyel a hazai, illetve az emigráns magyar lelkipásztorkodás hatékonyságát kívánták növelni. Ezért konkrét részletkérdéseket akartak feldolgozni, hogy a hazai egyház vezetőinek döntéseihez szakmai háttéranyagot szolgáltassanak. Habár elismerték, hogy az MTA Szociológiai Kutatócsoportja 1963 után széles körű vallásszociológiai kutatásokat folytatott, de azok marxista-ateista szempontrendszere csak részben vagy egyáltalán nem nyújtott használható eredményt az egyházi vezetés számára. Végül az UKI a társadalmi realitásokat figyelembe vevő, ideológiai befolyásokat kerülő, valósághű tájékoztatást kívánt nyújtani. Az így meginduló, a magyar egyházra vonatkozó rendszeres anyag- és adatgyűjtést a nyugati sajtó munkatársai, egyházi információs központok, tudományos szervezetek rendelkezésére bocsátották. Felépítettek egy közel 3000 kötetes könyvtárat, melyet 100 folyóirat teljes sorozata egészített ki. Az UKI archívumában emellett 3000 mikrofilm, 52 térkép, valamint szociológiai tanulmánygyűjtemény is helyet kapott. Talán legértékesebb része mégis az az adatbázis volt, amely az 1970-es évekre már 11 000 lapból állt, és mintegy 80 000 adatot tartalmazott, főleg sajtógyűjtés útján.[29]

Az András Imre által is említett infiltráció lehetőségét a magyarországi egyházmegyés papság tájékoztatására egy egyházi folyóirat megjelentetésével

27 *András Imre:* Így kezdődött... A külföldre menekült magyar jezsuiták „hazamenése". In: Historicus i. m. 344.

28 JTMR II.5.a., A Sectio II. levéltára, Tartományfőnökségi levéltár, Commissio de Ministeriis, 1967. augusztus 30–31.

29 JTMR II.5.a., A Sectio II. levéltára, Tartományfőnökségi levéltár, Consultusok, 1969. január 28. 8. sz. melléklet: Bécs, 1968. november 26. András Imre összefoglalója a bécsi Magyar Egyházszociológiai Intézetről.

kívánták megvalósítani. Ezért 1968-ban a *Magyar Papi Egység*et átalakították lelkiségi lappá, *Szolgálat* néven. Ennek terjesztéséről Őry Miklós tárgyalt Brezanóczy Pál egri érsekkel, a Magyar Katolikus Püspöki Kar Külügyi Bizottságának elnökével, és Cserháti József püspökkel, a Magyarok Világszövetségének elnökével. Ők biztosították a jezsuitákat a lap terjesztéséről. Magyarországra 500, Erdélybe 300, Jugoszláviába 250 példányt kívántak eljuttatni, első körben Magyarországon a püspökökhöz, szemináriumokba és a katolikus lapszerkesztőségekbe, hogy a reakciók alapján értékeljék a többi példány beküldését.[30] Az Állami Egyházügyi Hivatal csupán annyit kötött ki, hogy a *Magyar Papi Egység* „Hazai helyzet" rovatát hagyják el, különben nem engedélyezik a *Szolgálat* magyarországi terjesztését. Ezután csak egyetlen konfliktus történt. A folyóirat 18. számában a jezsuita Mócsy Imre cikkét M. I. monogrammal szignálta, amely mögött az államhatalmi szervek Mindszenty József bíborost sejtették. A lapot visszaküldték, s csak újranyomtatása után, a cikk megjelenése nélkül engedélyezték a terjesztését.[31]

Az 1980-as évek közepén Sajgó Szabolcs, a Kanadában kiadott *Szív* című újság szerkesztője vetette fel, hogy kezdjék meg a Magyarországon élő rendtagok életrajzának összegyűjtését, valamint a provincia szétszóratása történetének megírását, illetve *oral history* jellegű feldolgozását.[32] A munka a következő években valóban meg is kezdődött, és az 1990-es évek elején ebből indult meg az „Anima Una" sorozat kiadása. Az első kötet az 1954-ben letartóztatott Pálos Antal provinciális provinciatörténete volt az üldöztetés éveiben.[33] A kézirat lényegében már 1988-ra elkészült, de magyarul csak a rendszerváltást követően jelenhetett meg. Német fordítását azonban, melyet külföldön élő magyar jezsuiták már előbb elkészítettek, 1990-ben adta ki az UKI.[34] Szintén ekkoriban merült fel egy dokumentumfilm elkészítésének ötlete a női szerzetesrendeket feldolgozó Tölgyesi Ágnes rendezésében: az 1990-re elkészült mű, a *Mindörökké,* a férfi szerzetesrendek üldöztetését mutatta be a Rákosi-rendszerben. Ettől függetlenül a provinciaalapítás 80. (1909), a rend alapításának 450. (1540) és a jezsuiták magyarországi megtelepedésének 430. (1561) évfordulójához kapcsolódóan a Sectio I. provinciálisa, Morlin Imre felvetette egy, kizárólag a magyar jezsuiták sorsát bemutató film elkészítésének gondolatát is, amelyet a Sectio II. anyagilag is támogatott volna.[35]

30 JTMR II.5.a., A Sectio II. levéltára, Tartományfőnökségi levéltár, Commissio de Ministeriis, 1968. április 13.

31 *András I.:* i. m. 344.

32 JTMR II.5.a., A Sectio II. levéltára, Tartományfőnökségi levéltár, Commissio de Ministeriis, 1985. december 14.

33 *Pálos Antal:* Viharon-vészen át. JTMR, Bp., 1992. (Anima Una könyvek 1.).

34 *Pálos Antal:* Durch Sturm und Bedrängnis. Die ungarischen Jesuiten in der Dispersion. UKI, Bp.–Wien, 1990. A kézirat németre fordítása a Commissio de Ministeriis egyik 1988 végi ülésén merült fel először András Imre javaslatára: JTMR II.5.a., A Sectio II. levéltára, Tartományfőnökségi levéltár, Commissio de Ministeriis, 1988. november 5.

35 JTMR II.5.a., A Sectio II. levéltára, Tartományfőnökségi levéltár, Consultusok, 1988. november 5.

Ádám János, aki 1962–1977 között előbb a provinciális helyettese, majd provinciális volt, későbbi visszatekintésében kiemelte, hogy egyik fő céljaként markánsabb profilt kívánt kialakítani a külföldi provincia számára. Ezzel válaszolni akart arra a fentebb már tárgyalt kérdésre, ami akkoriban a menekült magyar rendtartományt foglalkoztatta: van-e értelme az önálló szervezetnek, vagy inkább beolvadjanak a helyi provinciákba? Úgy vélte, „az idők jelei világosan elénk állították kötelezettségünket: az Isten magyar népének szolgálata külföldön is odahaza".[36] Talán nem véletlen, hogy épp az 1960-as évek végén merült fel hangsúlyosan a külföldi magyar provincia archívumának kérdése a szellemi „hazamenetel" gondolatával párhuzamosan. Mindkettő alkalmas pillére volt az Ádám János által is említett markánsabb profil kialakításának.

Kitekintés

A rendszerváltást követően, 1990 őszén a két szekció egyesült. A rendtartomány Esztergomból, a prímási levéltárból visszakapta a rendtörténeti levéltár töredékeit, míg Kanadából hazaszállították a Sectio II. tartományfőnökségi levéltárát. Az 1950 előtti központi tartományfőnökségi irattár azonban teljesen elpusztult. Pótlására Lukács László rendtörténész, aki 1957-től a római Institutum Historicum Societatis Iesu munkatársa volt, a római központi jezsuita levéltárból lemásolta a provinciálisok és generálisok levelezését. Mind a mai napig érkeznek vissza egykori jezsuita anyagok, míg a megyei levéltárakban őrzött anyagot a jezsuita rend még nem kérte vissza.[37] A levéltár rendezése, feldolgozása folyamatos, de időközben 2015–2016 folyamán a Sectio II. Tartományfőnökségi Levéltárának 1949–1957 között keletkezett iratait digitalizáltuk, és egy online felületen ingyenes regisztrációval tettük kutathatóvá.[38] A fentebb említett gyűjtemények közül az UKI, a *Szolgálat* vagy a leuveni Collegium Hungaricum levéltára ma a jezsuita levéltárban található, és bár nagy része csak alapszinten rendezett, de feldolgozásuk további adatokkal szolgálhat arra, hogy a Sectio II. egyes művei milyen segítséget nyújtottak az itthon illegalitásban élő Sectio I. tagjainak.

A jezsuita rendre alapításától fogva jellemző volt működésének tudatos dokumentálása az erre előírt formában (*litterae annuae, historia domus*, katalógusok stb.). Pedro Arrupe rendfőnök fogalmazta meg, hogy „Isten a Társaságot páratlan dokumentumanyaggal áldotta meg, s így tisztán szemlélhetjük kezdeteinket, alapító karizmánkat".[39] Ez a szándék tükröződött vissza az 1950 utáni évtizedekben a szétszóródott magyar rendtartomány kettészakadt közösségében is. A levéltári források, a belőlük kirajzolódó múlt részben megtartó erőnek bizonyult, részben átörökítette azokat a magyar jezsuita hagyományokat, amelyek külföldön és az itthoni illegalitásban egyaránt segítették a magyar jezsuitákat identitásuk megőrzésében.

36 *Ádám J.:* i. m. 27.
37 *Mihalik B. V.:* „Nyolcvanéves" i. m. 29–32.
38 http://eleveltar.jezsuita.hu (a letöltés ideje: 2017. jún. 12.).
39 *Lukács János:* Előszó. In: Múlt és jövő i. m. 7.

Irodalom

A Provincia Központi Raktára. Cor Unum 107. sz. (1969).

Ádám János: A külföldi magyar provincia szervezése és munkássága 1962 és 1977 között. In: Múlt és jövő. A magyar jezsuiták száz éve (1909–2009) és ami abból következik. Jubileumi konferencia. Bp., 2009. október 16–17. Szerk. Molnár Antal – Szilágyi Csaba. METEM, Bp., 2010. 23–24.

András Imre: Így kezdődött... A külföldre menekült magyar jezsuiták „hazamenése". In: Historicus Societatis Iesu. Szilas László emlékkönyv. Szerk. Molnár Antal – Szilágyi Csaba – Zombori István. METEM, Bp., 2007. (METEM Könyvek 62.)

Bánkuti Gábor: A romániai jezsuiták a 20. században. Jezsuita K., Bp., 2016. (Jezsuita Könyvek – Rendtörténet)

Bánkuti Gábor: Jezsuiták a diktatúrában. A Jézus Társasága Magyarországi Rendtartománya története 1945–1965. L'Harmattan–JTMR–ÁBTL, Bp., 2011. (Jezsuita Könyvek – Rendtörténet)

Bánkuti Gábor: Jezsuiták elleni koncepciós perek Magyarországon 1945 után. In: Múlt és jövő i. m. 185–186.

Fejérdy András: Provincia Hungariae – Az 1909. évi alapítás története. In: Múlt és jövő i. m. 13–22. http://eleveltar.jezsuita.hu (a letöltés ideje: 2017. jún. 12.).

Lukács László: A független magyar jezsuita rendtartomány kérdése és az osztrák abszolutizmus (1649–1773). JATE – Istituto Storico della Compagnia di Gesù, Szeged, 1989. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 25.)

Lukács János: Előszó. In: Múlt és jövő i. m. 7–8.

Mihalik Béla Vilmos: Az Arlberg-expressz hálókocsija. A magyar jezsuiták külföldre szökése (1948–1956). http://ujkor.hu/horizont/arlberg_expressz (a letöltés ideje: 2017. jún. 8.).

Mihalik Béla Vilmos: „Nyolcvanéves" a Jezsuita Levéltár. Levéltári Szemle 64. (2014) 4. sz. 26–34.

Molnár Antal: A római magyar iskola. (Magyar jezsuita történészek Rómában 1950 után). In: Historicus i. m. 45–68.

Molnár Antal – Mihalik Béla Vilmos: A Jézus Társasága Magyarországi Rendtartományának Levéltára. Magyar Egyháztörténeti Vázlatok 24. (2012) 1–2. sz. 169–178.

Pálos Antal: Durch Sturm und Bedrängnis. Die ungarischen Jesuiten in der Dispersion. UKI, Bp.–Wien, 1990.

Pálos Antal: Viharon-vészen át. JTMR, Bp., 1992. (Anima Una könyvek 1.).

Provinciánk Hírei, 1935. I. (34. sz.) 7.

Vámos Péter: Magyar jezsuita misszió Kínában. Akadémiai, Bp., 2003. (Kőrösi Csoma Kiskönyvtár 26.) 257–302.

Források

Jézus Társasága Magyarországi Rendtartomány Levéltára (= JTMRL), I.3.a. A Magyar Rendtartomány iratai (1909–1950), A római Curiával való levelezés, Epistolae Praepositi Provincialis. Szeged, 1934. augusztus 3.

JTMR II.5.a., A Sectio II. levéltára, Tartományfőnökségi levéltár, Consultusok, 1968. szeptember 11.; 1969. szeptember 20.; 1988. november 5.

JTMR II.5.a., A Sectio II. levéltára, Tartományfőnökségi levéltár, Commissio de Ministeriis, 1967. augusztus 30–31.; 1968. április 13.; 1969. január 28. 8. sz. melléklet: Bécs, 1968. november 26. András Imre összefoglalója a bécsi Magyar Egyházszociológiai Intézetről; 1977. november 11.; 1978. május 27.; 1978. november 25.; 1985. december 14.; 1988. november 5.

JTMRL III.158., Rendtagok hagyatékai, Holovics Flórián.

JTMRL IV.104., Rendtagok hagyatékai, Csávossy Elemér.

ERDŐS KRISTÓF

A pasaréti református ifjúság életének (1945–1970) forrásai

Tanulmányomban egy folyamatban lévő, 2016–2017 fordulóján megkezdett kutatás eredményeiről, tapasztalatairól, kérdéseiről és forrásairól – különös tekintettel a magánkézben lévő fényképekről, diafilmekről és levelekről – számolok be.[1]

A pasaréti ifjúsági élet vázlatos története 1956-ig

A pasaréti gyülekezet missziói egyházközségként alakult meg 1937-ben, egy fiatal és nagyon tehetséges lelkipásztor, dr. Joó Sándor vezetésével.[2] A gyülekezet az alapítástól kezdve létszámában is egyre gyarapodott. Joó lelkészi beiktatásakor prédikációjának alapigéjét Pál apostoltól vette: „Mert nem végeztem, hogy egyébről tudjak tiköztetek, mint a Jézus Krisztusról, mégpedig mint megfeszítettről." (1Kor 2,2)[3] Ehhez mindvégig, politikai rendszerektől függetlenül ragaszkodott. Az ifjúság körében végzett gyülekezeti munka kereteit az alapításkor részben az akkoriban virágzó ifjúsági egyesületek adták. Az 1930-as, 1940-es évek pasaréti ifjúsági életét az esperesnek benyújtott éves jelentésekből *(canonica visitatio)* tudjuk vázlatosan, lényegi momentumaiban rekonstruálni. Párhuzamos források mind ez idáig nem kerültek elő.

A gyülekezet első évében működött a cserkészet, amely tiszavirág-életű volt, a csapatot 1938–1939-ben Boros András vezette.[4] A legnagyobb létszámú,

---

1 A kutatás első eredményeinek ismeretterjesztő jellegű összefoglalóját lásd *Erdős Kristóf:* Református ifjúsági élet Pasaréten (1945–1970). In: „Illegális ifjúsági munka". Cserkészközösségek a diktatúrában. Szerk. Tabajdi Gábor. Magyar Cserkészszövetség, Bp., 2017. 116–125.; *Erdős Kristóf:* „Rézangyalok". Egy ifjúsági kör állambiztonsági megfigyelése. In: uo. 176–183.

2 Joó Sándorról (1910–1970) lásd *Draskóczy István:* „Nékem az élet Krisztus – és a meghalás nyereség". Dr. Joó Sándor élettörténete. Parakletos, Kiskunfélegyháza, 1993. (Parakletos könyvek); illetve *Bolyki János:* Joó Sándor a kiemelkedő igehirdető és lelkigondozó. In: Reformátusok Budapesten 1. Tanulmányok a magyar főváros reformátusságáról. Szerk. Kósa László. Argumentum – ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszék, Bp., 2006. 650–658.

3 *Joó Sándor:* A megfeszített Jézus szolgálata (Joó Sándor beiktatási beszéde), Budapest–Pasarét, 1940. október 13., http://joosandor.hu/predikacio/1940-10/megfeszitett-jezus-szolgalata (a letöltés ideje: 2017. máj. 2.).

4 Az 1938/1939. évi espereslátogatási kérdőíven még szerepel a 9 tagú cserkészcsapat, a következő évi, 1939/1940. évi kérdőíven már nem. Lásd: Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltára (= RL) A/3. e Budapesti egyházmegye egyházközségekre vonatkozó iratai, 35. doboz.

református fiatalokat is tömörítő, protestáns ifjúsági egyesület, a Keresztyén Ifjúsági Egyesület (= KIE) helyi csoportja a fiúk körében, Laczik István vezetésével végezte tevékenységét. A KIE életében fontos szerepet töltött be, hogy mind hitbuzgalmi, mind társadalmi és közéleti kérdésekkel foglalkoztak. A pasaréti lányok között a munkát nem egyesület, hanem bibliaóra keretében végezték. A lányok a szegénygondozásban és az ünnepélyek előkészítésében is részt vettek.[5]

A háborút követő években, az összeomlás-újrakezdés idejét élve mind a katolikus, mind a protestáns felekezetekben aktív hitélet bontakozott ki. Tömegesen vettek részt a személyes megtérésre, hitbeli újjászületésre hívó evangelizációkon, amelyek hatására – a protestáns egyházi szóhasználat szerint – lelki ébredések történtek szerte az országban, így Pasaréten is. Az 1947–1949 közötti egyházközségi jelentések szerint évente több evangelizációs hetet rendeztek minden korosztály (felnőttek, ifjúság, konfirmandusok) számára. 1947–1948 során, evangelizációs céllal már közös ifjúsági bibliaórákat tartottak fiúknak és lányoknak. A fiatalok körében mégis sokkal nagyobb sikere volt egy-egy színdarab megrendezésének. Hogy ezen változtasson, a gyülekezet vezetése 1948 nyarán megszüntette az ifjúsági egyesületet – bizonyára a KIE helyi csoportját –, a fiúk és a lányok számára pedig külön-külön „nagyon komolyan előkészített", heti rendszerességgel megtartott bibliaórát szervezett, elhatározva, hogy „ifjúsági közösségünkben nem akarunk tudni egyébrül, csak a Jézus Krisztusról".[6] Joó következő évi beszámolója szerint az 1949. februári ifjúsági evangelizáció és a nyári tahi táborok már sokat jelentettek a fiataloknak. Évközben, a külön-külön megtartott bibliaórákon kívül, havonta egyszer fiúk és lányok vegyesen gyűltek össze. „Komoly ébredés jelei mutatkoznak az ifjúság körében" – állapította meg Joó 1948–1949. évi jelentésében.[7] Figyelemre méltó, hogy előbbi helyzetértékelését a lelkipásztor már a „fordulat éve" után adta, a nyílt, egyházellenes diktatúra idején, amikorra a református egyház élére már az állammal együttműködő vezetők kerültek, akik 1948. október 7-én aláírták az állam és egyház közötti egyezményt.[8] Az 1940-es évek végén, 1950-es évek elején a budapesti ébredési hullám komoly hatásai a pasarétin kívül számos más gyülekezet életében is megmutatkoztak.[9]

5 RL A/3. e, 35. doboz, Esperes-látogatási kérdőív, Budapest–Pasarét, 1939. február 24.
6 Uo. Jelentés a Budapest–pasaréti egyházközség 1947/48. évi életéről és munkájáról.
7 Uo. Jelentés a Budapest–pasaréti egyházközség 1948–1949. évi életéről és munkájáról.
8 Az állam és a református egyház megállapodásához lásd *Erdős Kristóf:* A Magyar Köztársaság és a Magyarországi Református Egyház 1948-as egyezményének vizsgálata. In: Összekötnek az évezredek. Szerk. J. Újváry Zsuzsanna. Szent István Társulat, Bp., 2011. (Pázmány Történelmi Műhely Történelmi Tanulmányok 3.) 310–331.
9 Vö. *Kiss Réka:* Fejezetek a budapesti reformátusság második világháború utáni történetéből az 1970-es évekig. In: Reformátusok Budapesten 2. Tanulmányok a magyar főváros reformátusságáról. Szerk. Kósa László. Argumentum – ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszék, Bp., 2006. 1387–1389.

A pasaréti ifjúsági élet feltárásában kiemelkedően fontos forrást jelentenek az egykori ifisekkel készített *oral history* interjúk.[10] Az egyik ilyenből tudjuk, hogy a 10–13 éves fiúk számára 1948 körül alakult meg a serdülőkör. A hasonló korú lányokkal külön foglalkoztak. A 14 éveseknek a konfirmációt előkészítő órákat Joó Sándor tartotta.[11] Konfirmációjukat követően csatlakozhattak a gyülekezet ifjúsági köréhez, amely a Rákosi-diktatúra legkeményebb éveiben is aktív volt. Ebben már egy csoportot alkottak fiúk és lányok, vezetői az 1950-es évek elejétől Szesztay András (becenevén Szandrás), Csanády András (becenevén Csandrás) és Gegus Ernő (becenevén Enyó) voltak.[12] Az ifjúsági kör tagjai a vasárnapi bibliaórákon, énekkaron, kulturális programokon és kirándulásokon vettek részt.[13]

1956-ban több pasaréti fiatal is tevékenyen részt vett a forradalomban és szabadságharcban. A forradalmat követően a pasaréti ifjúsági kör életében minden gyökeresen megváltozott. Viczián István szerint – aki 1957-ben 17 éves volt – „lényegében lenullázódott a társaság, senki nem jött". Ennek hátterében egyrészt az állt, hogy többeket letartóztattak, másrészt volt, aki disszidált, sokan pedig a forradalom után nem mertek visszamenni a gyülekezetbe. A kör újjászervezését Joó Sándor a fiúimakör vezetőire – egyben legidősebb tagjaira –, az akkor 22 éves Pálhegyi Ferencre és a 19 éves Uray Gézára bízta. Pálhegyi gyógypedagógiát tanult, Uray pedig 1957 őszén kezdte el teológiai tanulmányait. A serdülőkörben 1956 után nem történt változás, tagjaiból nőtt fel egy új generáció, az új ifjúsági kör.[14]

Személyes jellegű források: fotók, diafilmek, levelek

A pasaréti ifjúság történetét az évi rendszerességgel benyújtandó gyülekezeti jelentéseken és az *oral history* interjúkon kívül személyes jellegű forrásokból tudjuk rekonstruálni. Múltjuk megőrzése, dokumentálása céljából az ifjúság tagjai nem alapítottak gyűjteményt. A közösség emlékezete az egykori tagokban élt és él mind a mai napig, tehát az eddigi *oral history* interjúkon kívül továbbiak elkészítésére van lehetőség.[15] A személyes visszaemlékezéseken túl

10 2016. december és 2017. április között három egykori pasaréti ifjúsági vezetővel (Csanády András, Szesztay András, Viczián István) készítettem *oral history* interjút.
11 *Erdős Kristóf:* Interjú dr. Viczián Istvánnal. Bp., 2016. december 29. (A szerző birtokában.) (Továbbiakban: Viczián-interjú.)
12 *Szesztay András* beszélgetése fiatalabb fiával, Ádámmal. In: Csak az igazat, a tiszta igazat. Ünnepi kötet a 80 éves Szesztay András tiszteletére. Szerk. Zalatnay István. Théma, [Bp.], 2006. 44.; *Erdős Kristóf:* Interjú Szesztay Andrással. Sződliget, 2017. április 10. (A szerző birtokában.) (Továbbiakban: Szesztay-interjú.)
13 *Gegus Ernő:* Ige az igában. Dr. Gegus Ernő önéletírása. Magánkiadás, Kolozsvár, 2016. 39–40.
14 Viczián-interjú.
15 Az 1960-as, 1970-es évek pasaréti ifjúságának jelenleg is több bibliaköre van. A bibliaórákon kívül alkalmanként társasági összejöveteleket is rendeznek, folytatva a „rézangyalok" hagyományát (vö. *Erdős K.:* „Rézangyalok" i. m.). 2017. március 25-én rendhagyó eseményre került

1. kép. Pálhegyi Ferenc (ül), Csanády András (középen) és Gegus Ernő (Csanády mellett) az 1952-es börzsönyi kiránduláson

egykorú forrásokkal rendelkezünk, többségében fotókkal, diafilmekkel, illetve levelekkel. Szervezett, intézményesült gyűjtemény nem jött létre, és továbbra sincs tervben. A továbbiakban a magángyűjtemény(ek) történetét, jelen helyzetét, forrásértékét, jelentősebb darabjait ismertetem és elemzem.

A pasaréti ifjúság történetét dokumentáló fotók és levelek zömének Viczián István a tulajdonosa. Viczián az 1950-es, 1960-as években a serdülők és az ifisek vezetője volt, jelenleg a gyülekezet presbitere, és ő maga is kutatja a gyülekezet történetét, az alapítástól kezdve. A fotók elsősorban a szabadidős tevékenységek – nyári táborok, egynapos kirándulások, társasági összejövetelek („rézangyalok") – során, néhány darab kivételével 1956 után készültek. A közel ötszáz fénykép jó felbontású digitalizálását elvégeztem. A fotók az évtizedekkel ezelőtti rendezés, csoportosítás szerint állnak rendelkezésünkre: többet családi albumban, családi képek között találunk meg, többségüket pedig kis borítékokban, dobozokban. Az elmúlt 20-30 esztendőben kölcsönadásra is akadt példa, majd ez minden jó szándék ellenére egyszerűen feledésbe merült. Egy ilyen kölcsönadott fotóalbum, amelyet emlékei szerint Viczián István az 1980-as években állított össze a pasaréti ifjúság 1950-es évek végén, 1960-as években készült fotóiból, jelen kutatások idején került vissza eredeti tulajdonosához. A fotósok azonosításában legfőbb eszközünk az *oral history*, de minden egyes kép készítője így sem ismert. Az elmúlt hónapok kutatási tapasztalatai szerint az *oral history* a fényképek értelmezésében is nagyon fontos eszköz, aminek szemléltetésére álljon itt néhány példa.

Viczián István magángyűjteményében fennmaradt három fotó „Börzsöny, 1952" felirattal. A 65 éve készült képekről csupán egy személyt, az akkor legfiatalabb, 17 éves Pálhegyi Ferencet sikerült azonosítani, aki 2016 márciusában elhunyt. Az egyik fotón egy sátor látható, így feltételezhető volt, hogy a fiatalok többnapos kiránduláson vettek részt. Az 1950-es évek ifitagjai közül már csak nagyon kevesen élnek, közülük a 91 éves Szesztay Andrással és a 88 éves Csanády Andrással, két egykori ifivezetővel volt alkalmam beszélgetni.[16] A fényképek *(1–2. kép)* személyessége elősegítette az emlékezést: Szesztaynak és Csanádynak köszönhetően „megelevenedett" a három kép. Az előbb hivatkozott fotón Csanády azonosította a – Pálhegyi Ferenc mellett – szereplő két fiatalembert (köztük önmagát).[17]

sor, amelyen különböző korosztályok tagjai vettek részt. Erre jómagam is meghívást kaptam, felkértek, hogy tartsak kutatási beszámolót, amely után többen megosztották a témával kapcsolatos emlékeiket.

2. kép. Szesztay András a nagy-hideg-hegyi túra után (1952)

Visszaemlékezése szerint ez volt a leghosszabb (négynapos) túrájuk, más alkalmakkor egy napra mentek: Visegrádon és környékén kirándultak. Ezáltal a pasaréti ifjúság szabadidős tevékenységéről konkrét adatokhoz jutottunk, szemben más visszaemlékezésekkel, amelyekből az az általános kép körvonalazódott, miszerint jártak kirándulni is.[18]

A fenti fotón megörökített jelenetre Csanády élesen emlékezett: Szesztay András a nyári kánikulában lepihent, miután a Nagy-Hideg-hegyről visszatért, ahová már csak néhány társával túrázott fel, mivel a többiek az addig megtett kilométereken elfáradtak.[19]

Az *oral history* fontosságát a következő példa is bizonyítja. A pasaréti egyházközségben az 1950-es évekből fennmaradt három csoportkép: egy gyer-

16 Szesztay-interjú; *Erdős Kristóf:* Interjú Csanády Andrással (második beszélgetés). Bp., 2017. április 12. (A szerző birtokában.) (Továbbiakban: Csanády-interjú.)

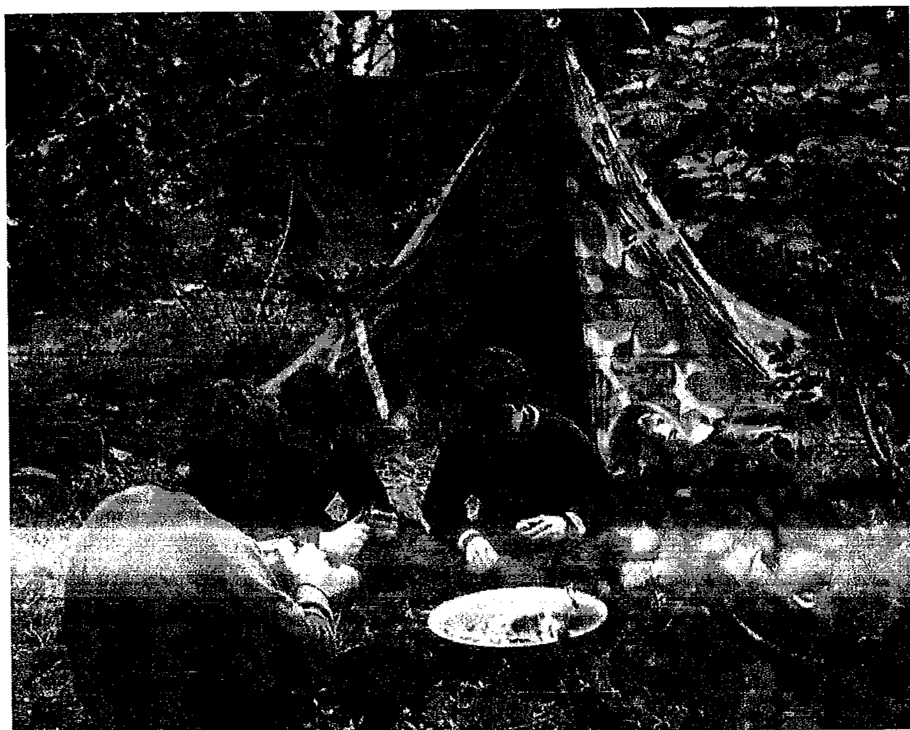
17 A kutatás során alkalmazott módszert, a fényképekkel történő interjúzást előszeretettel használja a kulturális antropológia és a szociológia, photo elicitation-nek nevezve azt. Vö. Douglas Harper: Talking About Pictures: A Case for Photo Elicitation. Visual Studies (2002) 1. sz. 13–26. https://www.nyu.edu/classes/bkg/methods/harper.pdf (a letöltés ideje: 2017. nov. 27.).

18 Vö. *Gegus E.:* i. m. 39–40.; Szesztay-interjú.

19 Csanády-interjú.

3. kép. Pasaréti ifjúság (1954)

4. kép. Pillanatkép az 1959-es káptalanfüredi táborból (a fotó előhívása 2017-ben történt)

mekmissziós konferenciáról (1950), egy ifjúsági bibliaóráról (3. *kép*, 1954), illetve egy ifjúsági kirándulásról (1956). A csoportképekről sokak neve már korábban ismert volt, de a legtöbbjüket Csanády András azonosította. Az egyes nevekhez beszélgetésünk során rövid történeteket is fűzött. Az *oral history* nélkül ezek az adatok elvesztek és több névtelen arc maradt volna a gyülekezet emlékezetében.

Magángyűjteményében Viczián István a papíralapú fényképeken kívül talált 12 olyan negatívot is, amelyeket 58 év után hívatott elő. A fotók témája az 1959-es, serdülő fiúknak rendezett nyári tábor a Balaton partján, Káptalanfüreden. Legnagyobb meglepetésünkre az előhívott fotók jobb felbontásúak voltak, mint az eddig erről a táborról meglévő papíralapú fényképek *(4. kép)*.

A pasaréti ifjúság önértelmezése és a kulturális ellenállás kérdése

A közösség 1956 utáni történetének vizsgálatához több forrás (*oral history*, egyházi, állami, állambiztonsági iratok) áll rendelkezésünkre, mint a megelőző időszakból. Pasarét mint gyülekezet kiemelt jelentőségre tett szert az egyházpolitika és az állambiztonsági elhárítás területén. A vezető lelkész, Joó Sándor aktív szerepet vállalt a Református Megújulási Mozgalomban, amely 1955–1956-ban a pártállammal együttműködő református egyházat mind szervezeti-személyi, mind teológiai tekintetben meg akarta újítani.[20] Joót így az „ellenséges", „reakciós" lelkészek kategóriájába sorolták. Mindezek ellenére a pasaréti gyülekezetben töretlenül folytatódtak az ifjúsági foglalkozások. Az 1958. június 10-i párthatározat III. 7. pontja értelmében ez a tevékenység megengedhetetlen volt: „Az egyházak az ifjúsággal kizárólag az iskolai hitoktatás keretében, a vonatkozó MT-határozatban előírtaknak megfelelően, valamint elsőáldozás, bérmálás és konfirmáció keretében foglalkozhatnak. Az ifjúsággal való minden más (sport, vetítés, énekkar, iskolán kívüli hittan stb.) foglalkozás megengedhetetlen."[21]

Turai István fővárosi egyházügyi tanácsos 1967. augusztus 23-án „bizalmas" jelentésében „ellenséges, nacionalista beállítottságú"-ként jellemezte Joó Sándort, továbbá megállapította: „Parochiája területén erős ifjúsági munka folyik."[22] Az 1960-as évek második felében az ifjúsági bibliakör már két korcsoportban működött. Az idősebbik korosztály egyik vezetője, Pálhegyi Ferenc a vezető lelkész megbízására átvette a gyermekmisszió irányítását. Joó

20 Vö. Kelt mint fent. Iratok a Református Megújulási Mozgalom történetéből, 1956–1957. Szerk., a bev. tanulmányt írta Kiss Réka. [Dunamelléki Református Egyházkerület], [Bp.], 2007. 17–45.

21 Közli: *Balogh Margit – Gergely Jenő:* Állam, egyházak, vallásgyakorlás Magyarországon 1790–2005. (Dokumentumok). II. köt., 1944–2005. História – MTA Történettudományi Intézete, Bp., 2005. (História könyvtár, Okmánytárak 2.) 1006.

22 Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (Budapest; = ÁBTL) 3.1.5. O–13586/5 Református egyházi reakció területén lévő ellenséges személyek elhárítása, 293–294.

5. kép. Joó Sándor egy gyermekmissziós megbeszélésen

6. kép. Gyermekmissziós munkatársak egy megbeszélésen (középen: Pálhegyi Ferenc)

Sándor a megbeszéléseket a gyermekmissziós munkatársakkal jó időben a természetben szerette tartani *(5–6. kép)*.

Joó tudta, hogy folyamatosan megfigyelik, de nem feltétlenül ez vezette arra, hogy a megbeszéléseket a templom és a parókia falain kívül folytassa. Mégis, ha a mellékelt fotók az állambiztonsági szervek kezébe kerülnek, akár „konspirációs" összejövetelként is értelmezhették volna, bizonyítékként a közösség „ellenséges tevékenységére".

A pártállam nem tűrte meg az autonóm közösségeket, ezért a bomlasztásukra törekedett. Az eddigi kutatások során két hálózati személy munkadossziéja került elő, amelyekben jelentések olvashatók a pasaréti ifjúságról. „Gyöngyi" fedőnevű ügynök indirekt módon került kapcsolatba a közösséggel: gimnáziumi diákja mint tanárát invitálta őt Pasarétre. Az ügynök tartótisztje, Kállai Lili rendőr százados az 1959. február 12-én kelt első jelentéshez fűzött megjegyzésében „illegális hitoktatás"-ként értékelte a pasaréti ifjúsági bibliaórát,[23] feltehetően az 1958. június 10-i párthatározat értelmében. „Gyöngyi" ezenkívül még egy bibliaórán vett részt, s később más programon sem fordult meg, így számára a diáklány jelentette az egyetlen kapcsolatot a közösséghez. Az állambiztonsági felderítő munka végül meghiúsult: egy túlbuzgó KISZ-vezető tanár és a vele együttműködő kerületi rendőrség elüldözte Pasarétről a diáklányt, így „Gyöngyi" információforrása is megszűnt.[24]

A másik hálózati személy, „Pázmándy" fedőnevű informátor már célzottan került Pasarétre 1961 őszén, majd 1962. március elejétől több mint másfél évig, 1963. november közepéig eljárt az ifjúsági bibliaórákra, kirándulásokra.

A pasaréti ifjúság direkt megfigyelésének fontos egyházpolitikai előzménye volt az 1960. június 21-én elfogadott párthatározat, amelyben 1956 után a hatalom először terjesztette ki a belső reakció elleni harc fő irányait az egyházakra is. Ezt követte 1960 őszén és 1961 elején az a nagyszabású rendőrségi akció, amely során több száz, az ifjúsággal foglalkozó római katolikus pap, illetve világi hívő ellen indult eljárás. A „református összeesküvés" szálait is elővették, elsődleges céljuk a Református Megújulási Mozgalom tagjainak felelősségre vonása volt. 1960–1961-ben mégis két, kevéssé ismert vidéki lelkész – Székely Dezső (Bátaszék) és Cseh Benő (Decs) – került bíróság elé.

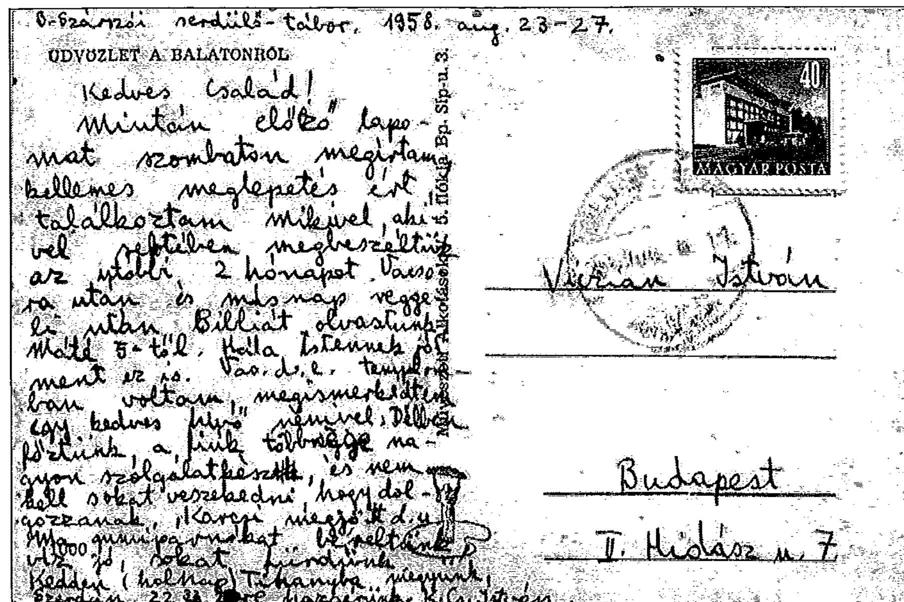
Az ítélethirdetés után hamarosan újabb országos méretű református irányítású „államellenes szervezkedés" nyomait fedezte fel a rendőrség, melyet később „Hitvallók" fedőnévvel láttak el. Az állambiztonsági koncepció ennek vezetőiként Ravasz László nyugalmazott püspököt, Pap Lászlót, a budapesti teológia elmozdított dékánját, Joó Sándor pasaréti és Gyökössy Endre újpest–újvárosi lelkipásztort jelölte meg.[25] A „Hitvallók" ügyben dolgozott a „Pázmándy" fedőnevű ügynök is, mielőtt Bakonyi Lajos rendőr őrnagy 1961 végétől a pasaréti gyülekezet ifjúságának megfigyelésével bízta meg. Az ügynök feladata az ifjúság körében „folyó ellenséges aknamunka" felderítése lett.[26] Az állambiztonsági szervek tehát „ellenséges", a hatalommal szemben folytatott tevékenységet, egyfajta ellenállást feltételeztek a pasaréti fiatalok között.

23 „A jelentés értékes, mivel tudomásunkra hozza, hogy a református egyház keretén belül illegális hitoktatással foglalkozik, ez azt jelenti, hogy templomon kívül foglalkoznak fiatalokkal." ÁBTL 3.1.2. M–17825 „Gyöngyi", 54.

24 Vö. ÁBTL 3.1.2. M–17825; *Erdős K.:* „Rézangyalok" i. m. 178–179.

25 Részletesebben lásd *Kiss Réka:* Az egyházpolitika és a református egyház a forradalmat követő évtized egyházi pereinek tükrében. In: Egyházüldözés és egyházüldözők a Kádár-korszakban. Tanulmánykötet. Szerk. Soós Viktor Attila – Szabó Csaba – Szigeti László. Szent István Társulat – Luther, Bp., 2010. 289–305.

26 ÁBTL 3.1.2. M–24443 „Pázmándy", 229.

B-szárszói serdülő-tábor, 1958. aug. 23–27.

ÜDVÖZLET A BALATONRÓL

Kedves Család!

Miután előző lapomat szombaton megírtam kellemes meglepetés ért találkoztam Mikivel, akivel [illegible] megbeszéltük az utolsó 2 hónapot. Vacsora után és másnap reggeli után Bibliát olvastunk Máté 5-től. Hála Istennek jól ment ez is. Vas. d. e. templomban voltam, megismerkedtem egy kedves [illegible] nénivel. Délben [illegible] a fiúk többsége nagyon szolgálatkész, és nem kell sokat veszekedni, hogy dolgozzanak. [illegible] víz jó, sokat fürdünk. Kedden (holnap) Tihanyba megyünk. Szerdán [illegible] K. Cs. István

MAGYAR POSTA 40

Viczián István

Budapest

II. Hidász u. 7

7. kép. Viczián István levele szüleihez a szárszói táborból (1958. augusztus)

Viczián Istvánnak már az elejétől gyanús volt „Pázmándy", akit akkor természetesen polgári nevén ismert meg. Az ügynök egyszer említette neki, hogy „most volt valami katolikus körben és azok úgy gondolják, hogy a forradalom szellemét tovább kéne vinni, valami ellenállást kéne szervezni". Viczián nem ült fel a provokációnak. „Direktbe való politizálás semmilyen módon nem folyt, elsősorban azért, mert rendkívül veszélyes lett volna." Ha véletlenül valaki ilyen hangot ütött meg, azt rögtön leállították, hogy ne kompromittálja a társaságot. „Másrészt pedig azt őszintén gondoltuk, hogy nem is ez a célunk." Viczián egy idő után arra a megállapításra jutott, hogy a „Pázmándy"-val folytatott beszélgetésein keresztül első kézből tudja tájékoztatni a belügyet: „Én ezt tudatosan csináltam, akkor mindig elmondtam neki, hogy nekünk mik a céljaink: mi tényleg az evangéliumot akarjuk terjeszteni, politikával nem foglalkozunk."[27] Erre jutott a tartótiszt, Bakonyi rendőr őrnagy is, a pasaréti ifjúság tevékenységéről egy év alatt született jelentések olvastán: „Az előadások tartalmát tekintve bibliamagyarázatra szorítkozik, ellenséges kitételeket sem tartalmaz." Az ügynök, miután végzett az egyetemen, és elhelyezkedett, hirtelen eltűnt a pasaréti ifjúságból.[28]

Mikesi Károly teológus és Viczián István 1958-ban vitte először táborozni az általuk vezetett pasaréti serdülő fiúkat. Motivációjuk nem a hatalommal szembeni ellenállásban, hanem személyes hitükben, meggyőződésükben ke-

27 Viczián-interjú.

28 ÁBTL 3.1.2. M-24443, 403.; Viczián-interjú.

resendő, amikor azt vizsgáljuk, hogy a táborokban miért magyaráztak végig egy-egy bibliai történetet, miért beszélgettek a keresztény hit dolgairól a fiúkkal.[29] Az első tábort Balatonszárszón, a parton sátorozva, 1958. augusztus 23. és 27. között tartották. A dátum figyelemre méltó, az 1956-os forradalmat és szabadságharcot követő megtorlás idejéről van szó, két hónappal azelőtt végezték ki Nagy Imrét és társait. Viczián István a táborból két nyílt levelezőlapot is küldött a szüleinek, az egyikben ezt olvashatjuk: „Vacsora után és másnap reggeli után Bibliát olvastunk Máté 5-től."[30] Tehát a boldogmondásokat tanulmányozták. A levél minden bizonnyal elkerülhette a hatóságok figyelmét, mivel mindenféle ellenőrzés nélkül eljutott a Viczián szülőkhöz *(7. kép)*.

Az 1958. június 10-i párthatározat értelmében a serdülő fiúk nyári táboroztatása is megengedhetetlen tevékenységnek számított. A hatalom birtokosai illegálissá tették mindazt, amit a közösség tagjai mindennapi tevékenységük részének tekintettek. A pasarétiek nyári táborozásainak példája is rámutat arra, hogy a legálist és illegálist képlékeny határ választotta el, ezt tapasztalták Viczián Istvánék is: „Az ember feszegette a határokat, és ugye amíg nem ütöttek az orrára, addig próbált újabb és újabb dolgokat..."[31] Az ifjúság sokat járt kirándulni, elsősorban hétvégéken és állami ünnepeken. Így váltak rendszeressé az április 4-re szervezett túrák. Viczián szerint számukra természetes volt, hogy ezen a napon kirándulni mennek, mivel a rendszer ideológiáját nem vették komolyan.

A pártállami rendszer, illetve az állambiztonság a pasaréti ifjúságra mint „ellenségre" tekintett, tevékenységüket ebben a keretben, kulturális ellenállásként értelmezhetjük. A közösség tevékenysége azonban saját meghatározásuk szerint nem tekinthető klasszikus értelemben vett cselekvő ellenállásnak. A pasaréti ifivezetők munkájukat missziói elhivatottságként élték meg, tudatosan végezték, mégsem az elnyomó rendszerrel szemben. Úgy érezték, „ezt a szellemet, ezt a lángot fent kell tartani".[32]

Egymást kiegészítő források: az állambiztonsági források és a magánfotók

Evidencia, hogy az ügynöki jelentéseket erős forráskritikával kell kezelnünk, mégis a források elemzése során arra jutottam, hogy az állambiztonsági iratokban feljegyzett, vagy részletesen leírt programok vizuálisan, fényképek

29 A katolikus Regnum Marianum közösség ifjúsági vezetői is azonos motivációkról beszéltek, visszaemlékezve a pártállami diktatúra évtizedeiben végzett munkájukra (az interjúkat Soós Viktor Attila és Wirthné Diera Bernadett készítette). Ezúton is köszönöm Wirthné Diera Bernadettnek, hogy megosztotta velem az eddig publikálatlan interjúk eredményeit.

30 Viczián István levele szüleinek. Balatonszárszó, 1958. augusztus. (Viczián István magángyűjteménye.)

31 Viczián-interjú.

32 Viczián-interjú.

8. kép. Fotók az 1959. április 4-i kirándulásról

segítségével „megelevenedhetnek", ha a két forrástípust együtt használjuk. Ennek szemléltetésére álljon itt két példa.

Kállai Lili rendőr százados „Gyöngyi"-nek 1959. április 3-án a következő utasítást adta: „Április 4-én a csoporttal menjen el kirándulni. Ezen a kiránduláson a fent említett tanárok is részt vesznek, feltétlenül barátkozzon velük össze, ez könnyen kell, hogy menjen, mivel ügynökünk is tanár. Tudja meg a nevüket és munkahelyüket. Az egyetemi hallgató nevét is tudja meg. Ismerje meg beszélgetés alkalmával programjukat és célkitűzésüket. Kb. hányan szoktak összejönni."[33] Feltételezhető, hogy az ügynök nem vett részt a kiránduláson, mivel ennek nyomát nem találjuk a munkadossziéjában. A már hivatkozott, 1980-as években összeállított fotóalbum segítségével mégis tudható, hogy az ifjúság a budai hegyekben, a Zsíros-hegyre kirándult. Háromoldalnyi fénykép áll rendelkezésünkre erről a túráról *(8. kép)*.

A következő példában az ügynökjelentés segítségével számos adathoz juthatunk hozzá az 1962. április 4-i kirándulásról *(9. kép)*, amelyek a mára megfakuló, időnként töredékes *oral history*t kiegészítik. A fotóalbumból az úti célról csak annyi derül ki, hogy az ifjúság a Vértesben kirándult. „Pázmándy" 1962. április 9-i jelentéséből a túra részletei is kiderülnek: reggel fél 7-kor gyülekeztek a Kelenföldi pályaudvaron, 31-en, „Pázmándy" közülük

33 ÁBTL 3.1.2. M–17825, 70.

9. kép. Fotók az 1962. április 4-i kirándulásról

17 nevet – vezetéknévvel együtt vagy anélkül – jegyzett fel. A kirándulást Viczián Miklós vezette, az alábbi útvonalon: Szár – Szép Ilonka-forrás – Gerencsér-vár[34] – Szár (12 km).

A jelentésből nem csupán az előbbi „technikai" részletekről értesülünk, hanem két politikai-ideológiai vonatkozású megjegyzésről is. Ballagi Farkas orvostanhallgató mesélni kezdett a Miskolci Egyetemen 1956-ban történtekről, mire Uray Géza közbevágott: „Ezt hagyjuk." Ez az eset megerősíti Viczián István korábban idézett visszaemlékezését, miszerint a direkt politizálásnak nem engedtek teret, márpedig az 1956-os forradalom eseményeinek felelevenítését a pártállam ebbe a kategóriába sorolta. A hivatalos ideológiát érintő humor nem esett ilyen szigorú korlátozások alá, „Pázmándy" feljegyzése szerint három fiú körében nagy sikert aratott az alábbi vicc: „A marxista filozófus egy sötét szobában nem létező fekete macskát kerget, és közben azt kiabálja, hogy megvan." A jelentésből még annyi derül ki, hogy a kirándulás este fél 8-kor ért véget, és négy fiú lekéste a hazafelé induló vonatot.[35]

34 Az eredeti ügynökjelentésben hibásan Gencsvárként szerepel.
35 ÁBTL 3.1.2. M–24443, 260–261.

A magángyűjtemény(ek) jövője

A fotók, levelek, diafilmek tulajdonosaival folytatott beszélgetésekben többen felvetették: mi lesz ezek további sorsa? Általános kutatói tapasztalat, hogy a felmenők halála után a családok nem tárolják megfelelő körülmények között a hagyatékokat, nem rendszerezik, néha pedig egyenesen kidobják őket. A magángyűjtemény(ek) legbiztosabb helye valamely közgyűjteményben (levéltárban, könyvtárban, kézirattárban stb.) lenne. Az anyagok átadásáról csak a tulajdonosok dönthetnek, s ez legtöbbször bonyolult lelki-érzelmi folyamat része. A digitalizálás önmagában nem megoldás, az eredeti anyagok fizikai fennmaradásához szakszerű állagvédelmük és tárolásuk is szükséges. A kutatás feladata tehát nemcsak a további történeti feltárás, hanem a magángyűjtemény(ek) sorsának figyelemmel kísérése.

Irodalom

Balogh Margit – Gergely Jenő: Állam, egyházak, vallásgyakorlás Magyarországon 1790–2005. (Dokumentumok). II. kötet, 1944–2005. História – MTA Történettudományi Intézete, Bp., 2005. (História könyvtár, Okmánytárak 2.)

Bolyki János: Joó Sándor a kiemelkedő igehirdető és lelkigondozó. In: Reformátusok Budapesten 1. Tanulmányok a magyar főváros reformátusságáról. Szerk. Kósa László. Argumentum – ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszék, Bp., 2006. 650–658.

Draskóczy István: „Nékem az élet Krisztus – és a meghalás nyereség". Dr. Joó Sándor élettörténete. Parakletos, Kiskunfélegyháza, 1993. (Parakletos könyvek)

Erdős Kristóf: Református ifjúsági élet Pasaréten (1945–1970). In: „Illegális ifjúsági munka". Cserkészközösségek a diktatúrában. Szerk. Tabajdi Gábor. Magyar Cserkészszövetség, Bp., 2017. 116–125.

Erdős Kristóf: „Rézangyalok". Egy ifjúsági kör állambiztonsági megfigyelése. In: „Illegális ifjúsági munka" i. m. 176–183.

Gegus Ernő: Ige az igában. Dr. Gegus Ernő önéletírása. Magánkiadás, Kolozsvár, 2016.

Harper, Douglas: Talking About Pictures: A Case for Photo Elicitation. Visual Studies (2002) 1. sz. 13–26. https://www.nyu.edu/classes/bkg/methods/harper.pdf (a letöltés ideje: 2017. nov. 27.).

Joó Sándor: A megfeszített Jézus szolgálata (Joó Sándor beiktatási beszéde). Budapest-Pasarét, 1940. október 13. http://joosandor.hu/predikacio/1940-10/megfeszitett-jezus-szolgalata (a letöltés ideje: 2017. máj. 2.).

Kelt mint fent. Iratok a Református Megújulási Mozgalom történetéből, 1956–1957. Szerk., a bev. tanulmányt írta Kiss Réka. [Dunamelléki Református Egyházkerület], [Bp.], 2007.

Kiss Réka: Az egyházpolitika és a református egyház a forradalmat követő évtized egyházi pereinek tükrében. In: Egyházüldözés és egyházüldözők a Kádár-korszakban. Tanulmánykötet. Szerk. Soós Viktor Attila – Szabó Csaba – Szigeti László. Szent István Társulat – Luther, Bp., 2010.

Kiss Réka: Fejezetek a budapesti reformátusság második világháború utáni történetéből az 1970-es évekig. In: Reformátusok Budapesten 2. Tanulmányok a magyar fővá-

ros reformátusságáról. Szerk. Kósa László. Argumentum – ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszék, Bp., 2006. 1387–1389.

Szesztay András beszélgetése fiatalabb fiával, Ádámmal. In: Csak az igazat, a tiszta igazat. Ünnepi kötet a 80 éves Szesztay András tiszteletére. Szerk. Zalatnay István. Théma, [Bp.], 2006.

Források

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (Budapest; = ÁBTL) 3.1.5. O–13586/5 Református egyházi reakció területén lévő ellenséges személyek elhárítása.
ÁBTL 3.1.2. M–17825 „Gyöngyi".
ÁBTL 3.1.2. M-24443 „Pázmándy".

Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltára (= RL) A/3. e Budapesti egyházmegye egyházközségekre vonatkozó iratai, 35. doboz: Református Egyház 1948-as egyezményének vizsgálata. In: Összekötnek az évezredek. Szerk. J. Újváry Zsuzsanna. Szent István Társulat, Bp., 2011. (Pázmány Történelmi Műhely Történelmi Tanulmányok 3.) 310–331.

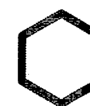
Viczián István levele szüleinek. Balatonszárszó, 1958. augusztus. (Viczián István magángyűjteménye.)

Interjúk

Erdős Kristóf: Interjú Csanády Andrással (második beszélgetés). Bp., 2017. április 12. (A szerző birtokában).

Erdős Kristóf: Interjú dr. Viczián Istvánnal. Bp., 2016. december 29. (A szerző birtokában.)

Erdős Kristóf: Interjú Szesztay Andrással. Sződliget, 2017. április 10. (A szerző birtokában.)

MIRÁK KATALIN

Nomen est omen, avagy az Ordass-örökség őrzői

Adalékok a magyar evangélikusok szocializmus alatti ellenállásának történetéhez

E téma a Magyarországi Evangélikus Egyház 20. századi történetének egyszerre több területét érinti: Ordass Lajos személyét és püspökségét, az Ordass-hagyaték sorsát, az Ordass Lajos Baráti Kör (OLBK) működését. Párhuzamos történetek ezek, igaz, nem a kronológia szigorú rendje szerint, inkább egymásra épülő logikájukban: egy mártírsorsú evangélikus püspöké, az egyházüldöző pártállami diktatúra idején keletkező, utóbb külföldre kimentett, s ott gyarapodó, majd hazakerülő irathagyatéké, és egy 1989-ben alakult egyházi egyesületé, amely Ordass Lajos szellemi örökségét magára vállalta, és több mint két évtizeden át hűségesen és elkötelezetten ápolta.

Ordass Lajos

Püspökök sorában

Ordass (Wolf) Lajos (1901–1978)[1] ikonikus alakja a múlt századi evangélikus egyháztörténetnek. Az ő nevét általában még a nem evangélikusok is ismerik, de – kis túlzással – ennek a fordítottja is igaz: evangélikus egyházi emberként legfeljebb az ő nevét ismerik. Pedig korszakalkotó evangélikus püspökökben a 20. században nem volt hiány. A két világháború között Raffay Sándor[2] (1918–1945-ig bányai) és Kapi Béla[3] (1916–1948-ig dunántúli) több évtizeden keresztül, megszakítás nélkül irányította egyházkerületét. Túróczy Zoltán[4]

1 Ordass Lajosról 1978-ban bekövetkezett halála óta számos életrajz készült. Az egyik legelső, kötet formájában eredetileg norvég nyelven jelent meg: *László G[éza]. Terray:* Han kunne ikke annet. En bok om den ungarske biskop Lajos Ordass. Luther Forlag, Oslo, 1984. Magyar kiadása: *Terray László:* Nem tehetett mást. Ordass Lajos Baráti Kör (= OLBK), Bp., 1990. Ordass életrajzi kronológiáját lásd például az Ordass Lajos Alapítvány honlapján www.ordass.hu (a letöltés ideje: 2017. jún. 21.).

2 *D. Raffay Sándor:* Magamról. Kézirat. Evangélikus Országos Levéltár (= EOL), Raffay-hagyaték; *D. Raffay Sándor:* Feljegyzések [önéletrajzi]. Kézirat. EOL, Raffay-hagyaték.

3 *Kapi Béla:* Lámpás az oltár zsámolyán. Kapi Béla feljegyzései életéről és szolgálatáról. Szerk. Mirák Katalin. Berzsenyi Dániel Evangélikus Gimnázium (Líceum) és Kollégium, Sopron, 2004.

4 Isten embere. Túróczy Zoltán evangélikus püspök (1893–1971). I. köt. Életút és dokumentumok. Dokumentumgyűjtemény Túróczy Zoltán egyházkormányzói szolgálatáról. Összeállította:

1939 és 1957 között három különböző evangélikus egyházkerület (tiszai, dunántúli, északi) élén is állt, ám erőteljes pártállami beavatkozás nyomán mindhárom püspökségéből lemondani kényszerült, illetve félreállították. Vető Lajos majd 20 éves (1948–1967) egyházvezetői működését csak átmenetileg törte meg 1956. október 30-i lemondása és az 1957. decemberi visszahelyezése közti pauza, és utóda, Ottlyk Ernő[5] is másfél évtizedig (1967–1982) vezette az Északi Evangélikus Egyházkerületet. Az 1945 utáni „csúcstartó" kétségtelenül Káldy Zoltán,[6] aki 1958. november 4-i beiktatásától 1987. május 17-én bekövetkezett haláláig viselte a déli egyházkerületi püspöki címet. 15–20–30 éves püspökségeket fémjelző nevek, a kulcsfigura mégis leginkább Ordass Lajos. Neve a kommunista-szocialista diktatúra évtizedein végighúzódó „vörös fonal". De miért éppen ő?

Ordass inkább példa- vagy mítoszteremtő püspök volt, mintsem korszakalkotó. Nem is válhatott azzá, hiszen a kommunista pártállami diktatúra keretei között aktív püspöksége mindössze 4,5 évig tartott-tarthatott, az is töredékesen, két rövid időszakban (1945–1948 és 1956–1958). Élete utolsó 28 évét börtönben (1948–1950), vagy félreállítva (1950–1956 és 1958–1978), kényszernyugdíjasként, az aktív egyházi szolgálattól elszigetelten töltötte. E közel három évtizedben azonban különleges konfliktushelyzetet teremtett, s mind az egyházi, mind a pártállami vezetőknek sok fejtörést okozott az a tény, hogy Ordass mindemellett két hatéves cikluson át tagja volt a Lutheránus Világszövetség (= LVSZ) elnökségének. Az elnökségi üléseken azonban egyszer sem vehetett részt, kivéve azt a két nagygyűlést, amikor a lutheránus világszervezet elnökségébe beválasztották. Ez utóbbi időpontok a hazai pártállami időszak beszédes, az egyházi élet viszonylagos (még vagy épp akkori) szabadságának idejét jelölő évszámok: 1947 – Lund (Svédország); 1957 – Minneapolis (USA).[7]

Ittzés András – Mirák Katalin. Szerk. Cserháti Péter – Fabiny Tamás – id. Fabiny Tibor – ifj. Fabiny Tibor – Ittzés András – Mirák Katalin – Tekus Ottó – Tekusné Paveszka Ida. Magyarországi Evangélikus Ifjúsági Szövetség (= MEVISZ), Bp., 2002.

5 Ottlyk Ernőről mostanáig nem készült monografikus írás. Visszaemlékezéseit lásd *Ottlyk Ernő:* „Fél évszázad tanúja voltam" [1988]. Kézirat. EOL Ottlyk Ernő-hagyaték. Ottlyk Ernő ügynökhálózati múltjáról lásd *Ittzés Ádám:* Ottlyk Ernő állambiztonsági tevékenysége és „Szamosi"-dokumentumgyűjtemény. In: Háló 2. Dokumentumok és tanulmányok a MEE és az állambiztonság kapcsolatáról. 1945–1990. Egyházvezetők 1. Szerk. Mirák Katalin. Luther, Bp., 2014. 436–671.

6 *Korányi András:* Hanem szeretni is. Káldy Zoltán püspöki szolgálata itthon és külföldön. Luther, Bp., 2012. Káldy Zoltán ügynökhálózati múltjáról lásd *Kertész Botond:* Káldy Zoltán állambiztonsági tevékenysége és „Pécsi"-dokumentumgyűjtemény In: Háló 2. i. m. 218–425.

7 Az adatokat lásd *Terray László:* Ordass Lajos evangélikus püspök irathagyatéka. (Előadás a Magyarországi Egyházi Levéltárak Egyesülete közgyűlésén. Sopron, 1995. július 4–6.) Megjelent: Keresztyén Igazság, Új folyam (1997. nyár) 34. sz. 19–22.

Töredékes pálya

Raffay Sándor utódaként a bányai evangélikus egyházkerület 1945 szeptemberében Ordass személyében nem kevésbé markáns vezetőt választott. A püspök, aki a német megszállás elleni tiltakozásául épp 1944. március 19-én magyarosította a nevét Wolfról Ordassra, három éve vezette már az egyházkerületet, amikor az Államvédelmi Hatóság Gazdasági Rendőrsége 1948. augusztus 23-án (Szent Bertalan éjszakáján) házkutatást tartott nála, őrizetbe vették, kihallgatták, majd hazaengedték. Szeptember 8-án azonban újból letartóztatták, és az uzsorabíróság október 1-jén deviza-bűncselekmény vádjával két év fegyházbüntetésre ítélte. A politikai vezetés azért folyamodott rendőri és jogi eszközökhöz, mert megítélése szerint az állam és az evangélikus egyház küszöbönálló „megegyezésének" mindenekelőtt Ordass állt az útjában. A püspök azonban nem volt hajlandó önként lemondani hivataláról. Meggyőződése szerint mivel őt az egyház népe helyezte a tisztségbe, ezzel a választói bizalommal önkényesen nem élhet vissza, még fenyegetésre vagy kényszer hatására sem. Tisztségét mégis elveszítette, mégpedig két hónappal 1950. májusi kiszabadulása előtt, amikor a politikai rendőrség által megfenyegetett és megfélemlített egyházi külön fegyelmi bíróság – az eljárási szabálytalanságok miatt egyébként törvénytelen eljárás keretében – elmozdította püspöki hivatalából. 1956-ig visszavonultan élt, amikor az Egyházak Világtanácsának Központi Bizottsága és az Állami Egyházügyi Hivatal képviselőinek Galyatetőn tartott augusztusi tárgyalásai nyomán 1956. október legelején mind az állami, mind az egyházi rehabilitációja megtörtént. 1956. november 3-án vette át újra hivatalát az időközben létrehozott Déli Evangélikus Egyházkerület élén. E püspökségét 1958 júniusáig viselhette, amikor egyháza kényszernyugdíjazta.[8] Félreállítása ezúttal végérvényes volt, többé nem térhetett vissza az evangélikus egyházvezetés soraiba.

Ordass Lajost a Rákosi- és a Kádár-féle pártvezetés egyaránt kiiktatta az egyházvezetésből: koncepciós perben elítélték, börtönbe zárták, kényszernyugdíjaztatták, de akár rács mögött volt, akár szabadlábon, 1978-ban bekövetkezett haláláig az *evangélikus egyházi reakció* vezetőjeként tartották számon. Ordass minden következményt, akár a börtönt és a félreállítást is vállaló magatartása, az egyháznak a mindenkori (jelzőktől független) diktatúráktól elhatárolódó, távolságtartó felfogása megosztotta az evangélikus lelkészi kart. Míg egyesek merev, apolitikus, elfogadhatatlan, vállalhatatlan, kontraproduktív, épp ezért követhetetlen magatartásnak tartották az övét, mások előtt épp ellenkezőleg, következetes, megingathatatlan, követendő, erőt adó példa, az ellenállás szimbóluma lett az egyházüldöző diktatúra életveszélyes évtizedeiben.

8 Például *Böröcz Enikő:* Egyházfő viharban és árnyékban. Ordass Lajos evangélikus hitvalló püspöki szolgálata (1945–1958). I. köt. Luther, Bp., 2012.

Bélyegek, jelzők, megbélyegző jelzők...

Ordass neve mellett bizonyos jelzők szinte állandósultak: „a mártírsorsú evangélikus püspök", „a hitvalló egyházi út magyarországi képviselője". Míg az előbbit koncepciós perbeli elítélése, börtönbüntetése és kétszeri félreállítása alapján kapta, utóbbi is méltán megilleti. Ordass ugyanis – személyes tapasztalatain, külföldi egyházi kapcsolatain, barátain és nem utolsósorban a skandináv nyelvekben való jártassága révén – közelről is jól ismerte a két világháború közötti évtizedek skandináv és németországi evangélikus egyházi folyamatait. A nemzetiszocializmussal szembeni ún. norvég egyházi harc,[9] vagy az Adolf Hitler vezette Németországban az ún. hitvalló egyház magatartása a diktatúrával szemben mértékadó mintaként szolgált számára. Szokás őt a „megállás (ti. a pártállami diktatúrával szembeni következetes, megingathatatlan meg- és ellenállás) szimbólumának" nevezni.[10] Ahogy 1956 nyarán Hanns Lilje, a Lutheránus Világszövetség elnöke mondta neki, amikor közel 10 év után végre ismét személyesen találkozhattak és beszélgethettek: „A te megállásod a nyugati világ számára a keresztyén megállás szimbólumává lett."

A pártállami jelzők a korabeli egyházpolitikai palettán helyezték el Ordasst: „az evangélikus Mindszenty", ahogy Mihályfi Ernő nyomán Dezséry László nevezte őt. Vagy a korabeli politikai rendőrség „eposzi jelzője": „az evangélikus egyházi reakció feje", akit az állambiztonság ügynökhálózaton keresztül szoros megfigyelés alatt tartott, Márvány utcai lakását mint „a reakció fészkét" operatív technikával ellenőrizte, lehallgatta.[11]

9 A norvég egyházi harc. Küzdelem az ideológiával. 1940–1945. Szerk. Korányi András – Orosz Gábor Viktor – Reuss András. Luther, Bp., 2007.

10 Például *ifj. Fabiny Tibor:* A megállás szimbóluma. (Olvasónapló. Ordass Lajos: Önéletrajzi írások). Keresztyén Igazság (= KerIg) Új folyam (1989. június) 1–2. sz. 15–30. Az előadás – megtörve az Ordass személye és emléke körüli három évtizedes hallgatást – az 1980-as évek végén nyilvánosság előtt két alkalommal is elhangzott: 1988. április 22-én Szekszárdon, „egy ifjúsági csoport baráti találkozóján", illetve 1989. március 18-án Budapesten, az OLBK alakuló közgyűlésén; *Boleratzky Lóránt:* Aki mindvégig állhatatos maradt. Ordass Lajos, a mártírsorsú evangélikus püspök. OLBK, Bp., 2001.

11 Például Vajta Vilmos emigráns magyar evangélikus lelkész, a Lutheránus Világszövetség (LVSZ) Ökumenikus Kutató Intézete (Strasbourg, Franciaország) professzora és igazgatója 1957 után legközelebb 1968. október 10. és 24. között járt feleségével Magyarországon. Ezalatt a hazai állambiztonság „többoldalú operatív ellenőrzés" alá vonta, többek között szálláshelyüket (vélhetően a szállodai szobájukat) lehallgatta. Vajta e két hétben többször is járt Ordass Lajos Márvány utcai lakásában. A belügy technikai részlege (BM III/V–1–a. alosztály) a Franciaországból érkezett magyar professzor látogatásait ún. 3/e rendszabály alkalmazásával, azaz az Ordass-lakás lehallgatásával folyamatosan nyomon követte. Beszélgetésüket hangtechnikával rögzítették, később legépelték, és az így keletkezett jelentéseket elhelyezték Vajta Vilmos ún. K- (kutató) dossziéjában. A lehallgatás „operatív értéke" azonban mai szemmel nézve igen csekély lehetett. A gépiratban ugyanis rengeteg az értelmetlen mondattöredék, szófoszlány, vagy a teljesen érthetetlen szövegeket kipontozó rész. Ez a hangfelvételek rossz minőségére utal, így a töredékes leírt beszélgetések alapján az állambiztonság számára a találkozókon elhangzottak összefüggő értelmezése minden bizonnyal nehéz lehetett. Lásd Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (Budapest; = ÁBTL) 3.2.4. K–2463. „Blackbird Thomas", 66–99.

Hagyaték

Ordass Lajos hagyatéka a legszélesebb értelemben vett örökség: szellemi, etikai, irodalmi, teológiai, egyházkormányzói és irathagyatékról egyaránt beszélhetünk. E sokoldalú örökség sorsa is szimbolikus: éppoly töredezett, mint maga a püspöki életmű. Térben is szétszórt, hiszen a szocializmus évtizedeiben szerte a világban fellelhetők voltak különböző jellegű és méretű Ordass-gyűjtemények. Mindez azt mutatja, hogy sokan sokféleképpen vállalták magukra Ordass szellemi örökségének ápolását. Ez az elköteleződés méltán nevezhető a hazai és magyarországi evangélikusság köreiben tudatosan vállalt aktív, határozott ellenállási formának. Hiszen ébren tartani, őrizni, kiállni az Ordass-féle „egyházi út" mellett, mindez a hazai pártállami hatalomgyakorlók számára egyenlő volt az „ellenséges, reakciós", épp ezért üldözendő egyházi magatartással. Az Ordass-hagyaték történetének egyaránt voltak külföldi és hazai szálai, amelyek a 2010-es évek első felében lassan összeértek.

Mentés és őrzés külföldön

A püspöki örökség ápolásának határon túli motorjai elsősorban a magyar evangélikus lelkészemigráció azon tagjai voltak, akik itthon – még teológusként, fiatal lelkészként – Ordass tanítványi, baráti köréhez tartoztak, indíttatást tőle kaptak. Számukra „Lajos bácsi" Magyarországtól távoli szolgálatuk hosszú évtizedeiben is az abszolút emberi-lelkészi igazodási pont maradt. Ordassnak a pártállami diktatúra által derékba tört élete és püspöki szolgálata történetét, teológiáját, egyházlátását Skandináviától az Egyesült Államokon át Dél-Amerikáig és Ausztráliáig lehetőségeik szerint igyekeztek életben tartani mind a különböző nemzetközi egyházi szervezetekben, intézményekben, mind gyülekezeti szolgálati helyükön, a külföldi magyarság evangélikus közösségeiben. Tevékenységük nyomán fokozatosan megszületett egy Ordass-archívum. Terray László norvégiai magyar lelkész, az evangélikus papi emigráció egyik kulcsfigurája megfogalmazásában: „egy szerény külföldi alapítvány szerény irattára." A „szerény külföldi alapítvány", amely e téren oly sokat tett, az 1980-as évek első felében kezdte meg működését. Nemzetközi Ordass Alapítvány (International Foundation for Hungarian Theological Literature – Ordass Foundation) néven 1983-ban már ülésezett,[12] az alapító iratot pedig 1985. november 14-én írta alá Eric W. Grietsch (egyháztörténész professzor, USA), Henrik Hauge (dékán, Norvégia), Joachim Heubach

12 The International Foundation for Hungarian Theologocal Literature, The Ordass Foundation – Minutes of the meeting held in Oslo on May 9th, 1983. In Minute Book The Ordass Foundation, 1983–2002. Kézirat. Terray László irathagyatéka, Ordass Lajos Alapítvány. A feljegyzés szerint az OF akkori vezetősége: elnök – H. Hauge (Norvégia); alelnök – Franklin C. Fry (USA); titkár – Terray László Géza (Norvégia); pénztáros – J. Heubach (NSZK).

(tartományi püspök, NSZK), Vajta Vilmos (magyar evangélikus lelkész, teológiaprofesszor, Svédország) és Terray László (magyar evangélikus lelkész, Norvégia). A támogatók és az alapítvány munkáját segítők között voltak a német, amerikai, svéd és finn evangélikusság vezetői, püspökök, érsekek, professzorok, Ordass hajdani barátai, tisztelői, jeles történészek, teológiaprofesszorok, a Lutheránus Világszövetség és az Egyházak Világtanácsa vezetői.[13] Szellemi atyja valószínűleg Terray László norvégiai magyar lelkész volt, aki megnyerte az Ordass-ügynek a külföldi neves személyiségeket, és titkárként majd 30 éven át szervezte az alapítvány működését, irányította a nemzetközi Ordass-kutatást és a kutatási eredmények publikálását. Az alapítvány ugyanis azzal a céllal indult, hogy megőrizze és ápolja a püspök szellemi hagyatékát, „hozzáférhetővé tegye és kiadja meglévő kéziratait, gondoskodjék ilyen kéziratoknak idegen nyelvre való fordításáról, és szorgalmazza a Magyarországi Evangélikus Egyház legújabb kori történetének kutatását".[14] Ezt az elsőre igen egyszerűnek látszó célkitűzést azonban – a vasfüggöny által mereven kettészelt Európa politikai-hírszerzési-belügyi viszonyai közepette, külföldről koordinálva – korántsem volt könnyű teljesíteni. Esetenként a személyi biztonságot fenyegető kockázattal, titkosszolgálati veszélyekkel, sőt súlyos belügyi-állambiztonsági következményekkel is járt.

Az első Ordass-kéziratok még a püspök életében, az 1960-as, 1970-es években kezdtek el „kiszivárogni" az országból. A gyűjtés azzal a konkrét céllal indult el, hogy minél több kéziratot mentsenek meg és juttassanak Nyugatra a magyar állambiztonsági szervek esetleges tisztogató házkutatása vagy az egyszerű elkallódás elől. Az „iratcsempészés" során jó adag bátorságra és a klasszikus konspirációs technikák bevetésére is szükség volt. Terray Lászlótól tudjuk például, hogy Ordass halála (1978) után „egy dán evangélikus lelkész rendszeresen járt be Magyarországra, a már alakulófélben lévő Alapítvány segítségével több ezer oldalnyi kéziratot fényképezett le olyan személyeknél, akik Ordass-kéziratokat őriztek. Ezeket a filmeket [fotókat] részben saját maga hozta ki az Alapítványnak [ti. külföldre], részben ártatlan turistacsoportok vagy diplomaták révén juttatta el oda."[15]

Hasonlóképpen emlékezik vissza Rőzse István magyarországi evangélikus lelkész az archívum keletkezésének a Kádár-korszakbeli, korántsem veszélytelen időszakára: „Ebbe a gyűjteménybe kerültek az Ordass püspök tudtával másolt és külföldre vitt anyagok is. A másolás annak idején fényképezéssel történt, és aki részt vett a munkálatokban, leleplezés esetén számíthatott az állami szervek kemény fellépésére. A külföldiek közül ki kell emelni Jørgen Glenthøj dán lelkészt és feleségét, akik nagy állományt fényképeztek le. A belföldiek közül

13 Például Hermann Dietzfelbinger (bajor tartományi püspök, NSZK), Bo Giertz (püspök, Svédország), Gunnar Hultgren (érsek, Svédország), Harry Johansson (ökumenikus intézeti igazgató, Svédország), Fredrik A. Schiotz (LVSZ-elnök, USA), Martti Simojoki (érsek, Finnország), Kristen Enjar Skydsgaard (teológiaprofesszor, Dánia).

14 Lásd *Terray László:* Ordass Lajos evangélikus püspök irathagyatéka i. m. 19.

15 Uo. 19–20.

említhetjük id. Kendeh Györgyöt és feleségét, Botta Istvánt, Lupták Gyulát és Csengődy Lászlót."[16]

Rőzse Istvánnak az Ordass Levéltár történetéről írt összefoglalója alapján talán paradox, mégsem túlzó az a megállapítás, hogy Ordass maga is igen aktívan munkálkodott „az Ordass-örökség ápolásában". Saját kéziratait (műveit és feljegyzéseit) ugyanis maga gépelte le, olykor akár több példányban. A gépiratokban maga is létrehozhatott alaki változtatásokat. Ehhez a korszakot jól jellemző „védekező, taktikai" eszközhöz azért folyamodott, mert az akkori törvények szerint 10 db feletti gépelt másolat már sokszorosításnak számított, ami külön engedélyezés hatálya alá esett, az engedély nélküli másolatkészítés pedig súlyos büntetést vonhatott maga után. Emellett Ordass élete során – a megőrzésre átadottakon kívül – több kéziratát elajándékozta. „Ezeket (vagy ezek fénymásolatait) a megajándékozottak féltve őrizték, vagy továbbadták gyermekeiknek, unokáiknak, közeli rokonoknak, akik felismerték az iratok dokumentumértékét."[17]

Ordass-archívum

Az Ordass Alapítvány Archívuma irattárból és könyvtárból áll. E gyűjtemény az 1980-as évek elejétől mintegy 20 éven át leginkább azért volt figyelemre méltó, mert általa az Ordassra és a magyarországi evangélikusságra vonatkozó (szak)irodalom és folyóirat jó része hozzáférhető volt egy nyugati országban (Norvégia). Az egyháztörténeti kutatásokat kiválóan szolgáló könyvtárban Ordass saját, nyomtatásban megjelent művein túl fellelhetők teológiai, lelkészi szakfolyóiratok *(Evangélikus Theológia, Lelkipásztor, Diakonia),* hazai és külföldi magyar egyházi újságok (*Evangélikus Élet, Üzenet* [Venezuela], *Hitünk* [Argentína]), az LVSZ folyóiratai *(Lutherische Welt Information/LWI; Lutherische Rundschau/LR),* évkönyvek (például *Evangélikus Naptár,* Magyarországról Nyugatra került németek évkönyvei, *Suevia Pannonica*), külföldi egyházi lapok (például *Glaube in der 2. Welt – Svájc, Religion in Communist Lands – Anglia, Hungarian Church Press*).

A mintegy 15 folyóméternyi irattár az Ordasstól származó, illetve a rá vonatkozó iratok gazdag gyűjteménye. Köztük a külföldi, elsősorban skandináv egyházvezetőkkel folytatott levelezése a II. világháború éveitől kezdve. Továbbá kéziratban fennmaradt önálló írásai, amelyek külföldön 1989 előtt magyar, német vagy norvég nyelven nyomtatásban is megjelentek. Mind közül legjelentősebb a *Nagy idők kis tükre* című önéletírásának két kötete, az ún. lila kötetek, amelyek az 1980-as évek közepén Szépfalusi István bécsi magyar

16 A gyűjteményről lásd EOL D. Ordass Lajos Levéltár (= DOLL), Rőzse István leírása, Bp., 2002. reformáció havában (továbbiakban: Rőzse, 2002).

17 Uo.

lelkész szerkesztésében jelentek meg.[18] A kéziratot 1969-ben kalandos úton sikerült kimenteni külföldre. Szépfalusi az eredeti szöveget számos dokumentummal, értékes lábjegyzetanyaggal egészítette ki. E könyvsorozat lényegében ma is az Ordassról való egyháztörténeti tudásunk alfája-ómegája.

Ordass rendszerkritikus önéletrajza nemcsak az ÁEH és a hazai evangélikus egyház vezetésében okozott nyugtalanságot, de nemzetközi egyház-diplomáciai következményekkel is járt. A hagyományosan jó finn–magyar evangélikus egyházi kapcsolatokat több évre beárnyékolta, de a feszültség Genfig, az LVSZ vezetőségi köréig is eljutott. Történt ugyanis, hogy önéletrajzi írását Ordass 1966–1967-ben elolvastatta Antti Kukkonen finn teológussal, aki abban a tanévben Budapesten az Evangélikus Teológiai Akadémián stipendiánsként [ösztöndíjas] tanult. A finn diák hazatért, s eleget téve tanulmányi kötelezettségeinek, 1968-ban Helsinkiben benyújtotta szigorlati dolgozatát, amelyben Ordass kéziratát is idézte. Mindez hamarosan itthon is kitudódott. Káldy Zoltán, aki a pártállami érdekből félreállított Ordass püspöknek 1958-ban közvetlen utódja lett a püspöki székben, igyekezett az egyházvezetés (és a maga) higgadtságát közvetíteni, mondván: „nem idegesít, hogy Ordass Lajos életrajza külföldre került. Egy csöppet sem idegesít. Nem vagyunk oda miatta! Nem ég a ház!"[19] A kínos leleplezés mégis nagy belső vihart kavart. Az egyházvezetés 1970 elején mind a 16 egyházmegyei lelkészi munkaközösségében (= LMK) megtárgyaltatta az Ordass-kézirat ügyét, majd az LMK-k szinte mindegyike határozatban határolódott el Ordasstól, s ítélte el zavarkeltő „tettét".[20]

Az Ordass Alapítvány Archívumában megtalálhatók a püspök kiadatlan kéziratai (*pro memoriák*) és számos fordítása is. Ordass ugyanis nemcsak angolul és németül tudott kiválóan, de a skandináv nyelvekben is járatos volt, így fordított is róluk (például S. Kierkegaard írásai, a 17. századi izlandi nemzeti költő, Hallgrímur Pétursson *Passióénekek* című műve,[21] Kaj Munk dán evangélikus lelkész, drámaíró művei,[22] svéd teológiai irodalom[23] stb.). Az irattárat gazdagítja azoknak az egyházi személyeknek a személyes irathagyatéka, akik szorosabb kapcsolatban álltak Ordass Lajossal. Vajta Vilmos, az LVSZ Ökumenikus Kutató Intézetének igazgatója (Strasbourg) 1981-ben, Svédországba

18 *Ordass Lajos:* Nagy idők kis tükre. Önéletrajzi írások. Vál., s. a. r., utószó: Szépfalusi István. Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Bern, 1985.; *Ordass Lajos:* Nagy idők kis tükre. Önéletrajzi írások (folytatás). Vál., s. a. r., utószó: Szépfalusi István. Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Bern, 1987.

19 *Ordass L.:* Nagy idők kis tükre, 1987, 1008.

20 Káldy Zoltán részletes beszámolót készített az LMK-ülésekről. „Pécsi" fedőnéven iktatott ügynökjelentését lásd ÁBTL 3.1.2. M–32401/3. Feljegyzés az „Ordass ügy" LMK-ban való ismertetéséről. 1970. április 27. 335–342.

21 *H. Pétursson:* Passió-énekek. Ordass Lajos fordításában. 1. kiad.: Hallgírmur Gyülekezet, Reykjavík, 1974.; 2. kiad.: Ordass Lajos Alapítvány, Bp., 2013.

22 *Kaj Munk:* Három dráma (Az ige, Kohóban, A bíró urak). Dánból fordította Ordass Lajos. Lohses Forlag, Fredericia, 1980.

23 Például *Bo Giertz:* Hitből élünk. Svédből fordította Ordass Lajos. OLBK, Bp., 1992.

költözésekor az alapítványnak adományozta személyi irattára egy részét.[24] Mogens Zeuthen (Dánia), Paavo Viljanen (Finnország), Leskó Béla (Argentína) hagyatéka szintén az Ordass-archívumban kapott helyet, de az alapítványhoz eljutott a magyarországi politikai és egyházi viszonyokat tárgyaló korabeli szamizdat irodalom számos fontos darabja is, ifj. Fassang Árpád, Botta István, Éliás József, Csengődy László, Dóka Zoltán és mások kéziratai, amelyekből az alapítvány 1989 előtt Norvégiában többet sokszorosított.

Az irattár többdoboznyi anyagát teszik ki az Ordass Foundation titkára, Terray László egyháztörténeti kutatási eredményeinek fotómásolatai, amelyeket különböző külföldi irattárakban (Basel, Genf, Strasbourg, Uppsala, Ouli) gyűjtött össze. Szintén több dobozt tölt meg az e témáról az angol, német, francia, skandináv nyelvű folyóiratokban megjelent cikkek, könyvek, elhangzott előadások kézirataínak gyűjteménye. Az Ordass Alapítvány Archívuma 1989 után részben a magyarországi kutatók számára is hozzáférhetővé vált. Az Ordass Foundation addigi formájában 2002-ben megszűnt, s a feladatokat a Magyarországon 2010-ben létrehozott, hazai irányítás alatt álló Ordass Lajos Alapítvány vette át. Az utódszervezetet Terray László, Norvégiában élő nyugdíjas lelkész, az Alapítvány titkára ötlete nyomán Ittzés János, a Nyugati (Dunántúli) Evangélikus Egyházkerület akkori püspöke alapította meg. Az alapítvánnyal együtt az Ordass-archívum is „hazatért": a 73 doboznyi, 1920–1995 közötti gyűjtőkörű iratanyagot Terray László a Magyar Országos Levéltárban (= MOL) helyezte el. Az irathagyaték az állami levéltár kutatási szabályai szerint kutatható, azzal a megkötéssel, hogy a betekintéshez két megbízott evangélikus egyházi felelős[25] előzetes engedélye szükséges.

Emigrációban

A tágabban értelmezett Ordass-örökség ápolásában az Ordass Foundation említett tagjain (Vajta Vilmos, Terray László) kívül hatalmas munkát végeztek a külföldön élő magyar evangélikus lelkészi emigráció más tagjai is: Szépfalusi István (Ausztria), Pósfay György (Venezuela, Svájc), Pátkay Róbert (Anglia), Glatz József (NSZK) Leskó Béla (Argentína), Bernhardt Béla (Ausztrália, USA), Gémes István (Brazília, NSZK), Szilas Attila (Dánia) és Joób Olivér (Svédország, Svájc). Ezek a lelkészek a szétszóratás állapotában sokféle küldetést vállaltak. A legszélesebb köröket – lelkészi és nem lelkészi, evangélikus, protestáns hívőket, családokat – megszólító munkájuk az ifjúsági, lelkigondozói, ökumenikus konferenciák szervezése és rendezése volt. Ezek azonban nemcsak a hitéleti események, de egyben a külföldre szakadt magyarság számára az anyaország kultúráját, nyelvét megőrizni és ápolni hivatott családi-közösségi alkalmak szerepét is betöltötték. Ilyen rendszeres program volt a tavaszi (nagyheti) konferencia, (Euró-

24 Másik részét (jelentős mennyiségű levelezését) Terray László Magyarországra hozatta, és az EOL-ban helyezte el.

25 Jelenleg dr. Fabiny Tibor és Zászkaliczky Pál ifj.

pai) Magyar Evangéliumi Ifjúsági Konferencia (= EMEIK) néven, amelyet a fenti magyar lelkészek 1960-tól kezdve minden évben más-más országban rendeztek meg.[26] A lelkészemigráció tagjai évtizedeken keresztül élénk levelezésben álltak egymással. A nagyheti és más konferenciák szervezési kérdései mellett a legkülönbözőbb egyházi-egyházpolitikai kérdéseket is levélben tárgyalták meg. E levelezés egyes személyes iratgyűjteményekben (például Vajta Vilmos hagyatékában) maradt fenn, bennük számos Ordass-vonatkozású írással, levéllel.

Hazatérőben

A magyar evangélikus papi emigráció fokozatos elöregedésével és halálával megindult az évtizedek alatt külföldön felhalmozott iratanyagok hazaáramlása. Szépfalusi István irathagyatéka[27] és a Nemzetközi Ordass Alapítvány Archívum önálló gyűjteményként a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárába (= MNL OL) került, Terray László (Norvégia), Bernhardt Béla (USA), Pátkai Róbert (Anglia), Pósfay György (Svájc), Vajta Vilmos (Svédország) iratgyűjteménye az Evangélikus Országos Levéltárba (= EOL). Ezek mindegyikében szép számmal találhatók dokumentumok, levelek, sajtóanyagok, fotók stb. Ordasstól, illetve Ordassról. Ám e külföldön keletkezett iratanyagok hazakerülését különös aggodalom kísérte. Azok a magyar evangélikus lelkészek ugyanis, akik életük javát a 20. század második felében nyugati-skandináv emigrációban töltötték, és az Ordass-körhöz tartozás „egyházi reakciós" megbélyegzését mindvégig magukon viselték, a magyarországi (állami és egyházi) viszonyokkal szemben az irathagyatékok kapcsán is fenntartásokkal, „zsigeri bizalmatlansággal" viseltettek. Erősen fontolgatták, hogy haláluk után hová kerüljön a mindaddig biztonságban tudott, egyházpolitikai-egyháztörténeti jelentőséggel egyaránt rendelkező, személyes irathagyatékuk. Az aggályok a hazai evangélikus egyházi levéltárba helyezéssel kapcsolatban is megfogalmazódtak. Így fordulhatott elő, hogy az Ordass-archívumot az Ordass Foundation vezetősége végül nem az evangélikus levéltárban, hanem a MOL-ban helyezte el. Amikor azonban Terray László 2011 táján a Vajta Vilmos-hagyaték Magyarországra szállítását kezdte előkészíteni, sikerült őt meggyőzni arról, hogy e több évtizedet átfogó terjedelmes levelezésnek az egyéb dokumentumokkal, könyv- és hírlapanyaggal együtt az EOL a „természetes" őrzőhelye.

26 Az első négy konferencia anyagát magyar nyelven kiadták: Ádám, hol vagy? Magyar Evangéliumi Ifjúsági Konferencia 1963, Radevormwald, Németország. Útitárs, Oslo–Bécs, 1964.; Ecce homo. Magyar Evangéliumi Ifjúsági Konferencia, 1961, Salzerbad, Ausztria. Útitárs, Oslo–Bécs, 1962.; Mi az igazság? Magyar Evangéliumi Ifjúsági Konferencia, 1960, Trysil, Norvégia. Útitárs, Oslo–Bécs, 1962.; Mit cselekedjünk? Magyar Evangéliumi Ifjúsági Konferencia, 1962, Dymchurch, Anglia. Útitárs, Oslo–Bécs, 1963.

27 Rőzse István közlése szerint Szépfalusi István bécsi magyar evangélikus lelkész irathagyatékának egy része az Ordass-dokumentumok „megmentési munkálatai" révén jött létre. Tartalmazza az Ordass önéletrajzi írásainak sajtó alá rendezése és kiadása kapcsán keletkezett és összegyűlt iratokat, kordokumentumokat. Rőzse, 2002.

Mentés és őrzés Magyarországon

Az Ordass Lajos Baráti Kör

Egészen más kihívást, feladatot és veszélyt jelentett a mártír püspök örökségének ápolása a szocialista Magyarországon, ez ugyanis *önmagában* is reakciós, ellenséges, ellenzéki magatartásnak, álláspontnak, gyanús, rendszerellenes tevékenységnek minősült, belső egyházi, egyházpolitikai és külső, állambiztonsági szempontból egyaránt. Az Ordass (baráti, tanítványi, munkatársi szellemi-teológiai) köréhez tartozás a rendszerváltásig egyértelműen megbélyegző minősítésnek számított. Aktív-direkt szembenállást jelentett a hivatalos egyházi vonallal, így ez az elköteleződés egyáltalán nem volt hálás szerep és küldetés. Kik vállalták mégis itthon, a hazai egyházpolitikai közegben, a várható veszélyes következményekkel együtt is az ellenállás e formáját? Dr. Herényi István ötlete nyomán 1988. ádvent első vasárnapján (december 10.) 21 alapító taggal megalakult az Ordass Lajos Baráti Kör (= OLBK).[28] Egy majd' két évtizeddel későbbi megállapítás szerint az alapítók 1988-ban „nagyon jól tudták, mire vállalkoznak, amikor aláírták a Kör alapító levelét".[29] A későbbiekben egyesületi formában működő független társadalmi szervezet alakuló közgyűlését, amelyen elfogadták a kör alapszabályát, néhány hónappal később, 1989. március 18-án tartották.

2010-es megszűnéséig kétségtelenül ez a társaság volt Ordass eszmei öröksége ápolásának első számú hazai letéteményese. Az evangélikus egyházban megújulást, reformokat sürgetők az 1980-as évek első felétől folyamatosan hangot adtak véleményüknek, egyénenként, de egy-egy ügy kapcsán kisebb-nagyobb alkalmi csoportosulások is létrejöttek. Szervezetszerű tömörülés az OLBK megalakulásáig azonban nem alakult ki. A kör alapító tagjai felismerték az 1988–1989-es társadalmi-politikai változások nyomán frissen adódó szerveződési lehetőségeket, és éltek is velük. Ám ez a kör sem hirtelen, a semmiből nőtt ki. Fellépése és működése az 1980-as években az evangélikus egyházban zajló radikális ellenzéki reformfolyamat szerves részének tekinthető.

Ifj. Fasang Árpád Deák téri presbiter 1983-ban levélben vetette fel Káldy püspöknek Ordass rehabilitálásának szükségességét. Dóka Zoltán *Nyílt levelé*ben (Kuchen, NSZK, 1984. július 10.) kritikát fogalmazott meg Káldy Zoltán püspök egyoldalú teológiai koncepciójával (diakóniai teológia), a szocialista rendszer egyházpolitikáját elkötelezetten támogató, a személyi kultusz jegyeit is magán viselő diktatórikus egyházkormányzati-egyházvezetői gyakorlatá-

28 A cégbírósági bejegyzés után az OLBK mint egyesület megalakulását a Hazafias Népfront Országos Tanácsa 1988. december 20-án kelt levelében tudomásul vette. Boleratzky Lóránd, közlését lásd Körlevél az OLBK tagjainak. Budapest–Kelenföld, 1989. április 18. Kézirat. 3. Magángyűjteményben.

29 *Id. Zászkaliczky Pál:* Rendhagyó kisajátítás. Evangélikus Élet 2009. február 15. 7. sz. http://zope.lutheran.hu/ujsagok/evelet/archivum/2009/07 (a letöltés ideje: 2017. júl. 6.).

val szemben. A Fasori Öregdiákok Baráti Köre megalakulásával (1984. október 5.) a hazai szocialista időszak utolsó évtizedének közepén az egyházi iskolai oktatás újraindításának igénye is megfogalmazódott.[30] És a többi: a *Testvéri Szó* című nyilatkozat az egyházi élet megújulása érdekében 19 lelkész és nem lelkész aláírásával (1986. március), Dóka Zoltán *Summa summarum* című felszólalása (1988. március 16.), a radikális egyházi változásokat sürgető Magyarországi Evangélikus Ifjúsági Szövetség (= MEVISZ) megalakulása (1988. december 17.), vagy az egyházi élet megújításáért „kiáltó" *Kiáltó Szó* című reformirat (1989) mind-mind ugyanannak, az egyház belső, lelki és szervezeti megújulását egyaránt szorgalmazó igénynek és folyamatnak a lépcsőfokai voltak, amelybe szervesen illeszkedett bele a baráti kör megalakulása.

Hazai terepen az egyesület kulcsszerepet játszott az Ordass-örökség gondozásában. Az 1989. márciusi alapító okirat szerint a kör célja Ordass „szellemi örökségének: mély evangéliumi hitének, az egyházzal és a magyar nemzettel kapcsolatos iránymutató szolgálatának az ébrentartása" (Alapszabály, 6. §. 1. A.).[31] Általánosabb küldetését tekintve „a Baráti Kör az egyháznak az evangéliumból fakadó megújulásáért és benső rendjéért, autonómiájáért, a lelkiismereti és vallásszabadságért tevékenykedik". Dr. Boleratzky Lóránd egyházjogász, a szervezet első elnöke az alakuló közgyűlésen mondott megnyitójában érzékletes képet használt: „A Baráti Körre vár az a feladat, hogy ezt a három évtizedes porréteget, amely az Ordass-életművet az egyház népe szeme elől eltakarta, eltüntesse."[32]

Az Alapszabály széles tevékenységi kört írt le: Ordass műveinek kiadása, az Ordass-kutatás támogatása és eredményeinek közzététele (publikációk, előadás-sorozat), egyéb könyvkiadás. Ez utóbbi terület vált az OLBK talán legközismertebb tevékenységévé: 22 év alatt 39 művet, köztük 10 Ordass-művet adtak ki, összesen 70 ezer példányban![33] Az OLBK 1989 nyarán saját folyóiratot is indított *Keresztyén Igazság* címmel.[34] A lap szintén széles körű küldetést vállalt magára.[35] Évekig egyfajta egyházi szamizdatként volt jelen az evangélikus egyházi életben. Megindítása lendületet adott az egyházi ellenzéki gondolkodás megerősödésének, hiszen akkoriban az egyetlen olyan evangélikus „sajtófelület" volt, ahol egyháztörténeti, egyházkritikai, teológiai írások cenzúrázatlanul jelentek meg. Az OLBK folyóirataként 22 évfolyamot élt meg, 2010-ben átvette az Ordass Alapítvány, amely a kiadást azóta is folyamatosan végzi.

30 Az 1952-ben végleg állami kézbe került, és 1989 szeptemberében újrainduló híres fasori evangélikus gimnázium első igazgatója, Gyapay Gábor közlése szerint a Hazafias Népfront VII. kerületi szervezete vállalta, hogy a Fasori Öregdiákok Baráti Körét a saját keretei között létrehozza, és összejöveteleik céljára helyiséget is rendelkezésükre bocsát. Így megkezdődhettek a rendszeres megbeszélések, amelyek fő témája az iskola „feltámasztása" volt. Lásd http://ordass.hu/load_doc.php?cat=ETT&doc=48 (a letöltés ideje: 2017. júl. 7.).

31 Az OLBK Alapszabálya. KerIg Új folyam (1989. június) 1–2. sz. 61–63.

32 Körlevél az OLBK tagjainak i. m. 3.

33 Az adatokat lásd *id. Zászkaliczky P.:* Rendhagyó kisajátítás i. m.

34 KerIg. Az Ordass Lajos Baráti Kör folyóirata. Új folyam (1989. június) 1–2. sz.

35 Az 1934–1945 között ugyanezen a címen rendszeresen megjelent folyóiratot Karner Károly teológiai professzor (1897–1984) szerkesztette. A magyar evangélikus értelmiségi lapnak Ordass Lajos végig belső munkatársa volt.

Ordass-levéltár

Az OLBK több mint két évtizedes fennállása alatt saját könyvtárat és két levéltárat kezelt: saját működési iratait és egy – utóbb D. Ordass Lajos Levéltár – címen az EOL-ba került – gyűjteményt.[36] Utóbbi megvalósításán sokan, sokáig, sokat fáradoztak Magyarországon. Céljuk az volt, hogy „az összegyűjtött dokumentumok, az Ordass Lajos személyével kapcsolatos publikációk, a püspök műveinek kéziratai és a munkásságáról szóló méltatások segítsék a hazai evangélikus egyháztörténeti kutatást".[37] E hagyaték sorsa nem kevésbé viszontagságos, mint a külföldön megszületett „testvéréé". Rőzse István evangélikus lelkész, akinek oroszlánrésze volt a rendezésében és jegyzékelésében, részletesen megörökítette a történteket:

„A hagyatéknak és dokumentumoknak hányattatott sorsa tükrözi a néhai mártír püspök rögös életútját. Az iratok (beleértve a kéziratokat is) szétszóródása már a püspök életében elkezdődött. A háborús események és a budai harci cselekmények ezt a folyamatot felerősítették, és a háború utáni egyházi harcok kiszélesítették. A dokumentumok és kéziratok megsemmisülését a püspök igyekezett kivédeni. 1948-ban az első házkutatásnál [1948. augusztus 23–24.] azonban sok iratot elvittek, és ezek később sem kerültek elő, ezért a püspök, különösen a börtönből való kiszabadulása után, kéziratait több másolatban is elkészítette, és ezeket barátai között szétosztotta, elhelyezte, lehetőleg úgy, hogy avatatlan kezekbe, a hatóság látókörébe ne kerülhessenek. Ebben a mentőmunkában mind külföldi, mind pedig belföldi lelkészek és laikusok is részt vettek. A hatóság zaklatását nem lehetett teljesen kivédeni. Különösen érvényesült ez a kéziratok és dokumentumok külföldre kerülése esetén."[38]

Új helyzet állt elő Ordass püspök 1978-ban bekövetkezett halála után. Özvegye, Ordass Lajosné sz. Kirner Irén ettől kezdve arra törekedett, hogy „a hagyaték ne szóródjon teljesen szét, sőt kísérletet tett a kéziratok és a dokumentumok összegyűjtésére". A gyűjtő- és rendszerező munkának épp az OLBK 1989-es megalakulása adott új lendületet. A közös munkát id. Kendeh György, az OLBK alapító tagja, titkára (1989–1998)[39] fogta össze. 1994-ben Ordass Lajosné megbízásából ő kezdte el az addig összegyűlt hagyaték rendszerezését, összeírását az Ordass család Márvány utcai otthonában. E munkában

36 Lásd EOL DOLL = D. Ordass Lajos Levéltár.

37 Rőzse, 2002.

38 Uo.

39 A pártállami egyházüldözés idején az egyik legtöbbet szenvedett evangélikus lelkészről lásd Például *ifj. Zászkaliczky Pál:* Interjú Kendeh Györggyel. In: Nem voltam egyedül. Beszélgetések az evangélikus közelmúltról. I. köt. Szerk. Mirák Katalin. MEVISZ, Bp., 1995. 147–172.; Nem nagyobb a szolga az ő uránál. Kendeh György lelkész élete és szolgálata. Szerk. Thurnay Béla. Budapest–kelenföldi Evangélikus Egyházközség, Bp., 2012.

alkalomszerűen részt vett Terray László is. Ám a munka így is lassabban haladt a tervezettnél, ezért Ordass Lajosné megállapodott id. Kendeh Györggyel, hogy az összegyűjtött anyagot vigye a lakására, ahol optimálisabb körülmények között folytathatja a rendszerező munkát.

A következő négy év (1994–1998) Rőzse István leírása szerint képlékeny időszak volt az Ordass-irathagyaték szempontjából, „az állandó gyűjtőmunka állandó változást jelentett a gyűjteményben [...] Id. Kendeh György az Ordass Lajosnétól megőrzésre átvett, összegyűjtött iratokat és írásokat további dokumentumokkal egészítette ki. Ebben a gyűjtő munkájában segítették őt sokan, elsősorban mindazok, akik a mártír püspököt szerették és megbecsülték."[40] 1998-ban Kendeh a végleges rendezés munkálatait átadta Rőzse Istvánnak, aki további dokumentumokkal gazdagította az Ordass-gyűjteményt, és arról 2002-ben részletes jegyzéket készített. A 29 doboznyi iratanyag ma az EOL-ban kutatható.[41]

*

Tabu, bálvány, szimbólum? Mit jelent(ett) Ordass Lajos az „őrzők" számára? Egy ma is mértékadó vélemény 1989-ből: „Az Ordass-kérdés egyházunkban három évtizeden keresztül tabu volt. A tabuk hirtelen megszűnésének idején az a veszély kísért, hogy ami eleddig tiltott volt, most bálványt faragnának belőle, valami élettelen, ismeretlen idólumot. Ordass tabu volt, de számunkra nem bálvány, hanem szimbólum. A bálvány mindig halott, a szimbólum azonban él, hat és működik. A szimbólumban ugyanis erő feszül. Mi nemcsak hátranézünk, hanem elsősorban előretekintünk. Adjunk hálát Istennek, hogy ehhez van még erőfedezetünk, még nem fogyott el a szimbólumunk."[42]

Irodalom

Ádám, hol vagy? Magyar Evangéliumi Ifjúsági Konferencia 1963, Radevormwald, Németország. Útitárs, Oslo–Bécs, 1964.

A norvég egyházi harc. Küzdelem az ideológiával. 1940–1945. Szerk. Korányi András – Orosz Gábor Viktor – Reuss András. Luther, Bp., 2007.

Az OLBK Alapszabálya. Keresztyén Igazság (= KerIg) Új folyam (1989. június) 1–2. sz. 61–63.

Boleratzky Lóránt: Aki mindvégig állhatatos maradt. Ordass Lajos, a mártírsorsú evangélikus püspök. Ordass Lajos Baráti Kör (= OLBK), Bp., 2001.

40 Rőzse, 2002.

41 Lásd EOL DOLL jelzet alatt. Az EOL-ban ezenkívül egy újabb keletű Ordass-gyűjtemény is található. Czenthe Miklós igazgató irányításával ugyanis 1997 óta folyik az egyháztörténeti kutatásokat segítő, Ordassal kapcsolatos dokumentumok levéltáron belüli, illetve levéltárközi gyűjtése. Lásd EOL Ordass-gyűjtemény

42 *Ifj. Fabiny T.:* A megállás szimbóluma i. m. 30.

Böröcz Enikő: Egyházfő viharban és árnyékban. Ordass Lajos evangélikus hitvalló püspöki szolgálata (1945–1958). I. kötet. Luther, Bp., 2012.

D. Raffay Sándor: Feljegyzések [önéletrajzi]. Kézirat. Evangélikus Országos Levéltár (= EOL), Raffay-hagyaték.

D. Raffay Sándor: Magamról. Kézirat. EOL, Raffay-hagyaték.

Ecce homo. Magyar Evangéliumi Ifjúsági Konferencia, 1961, Salzerbad, Ausztria. Útitárs, Oslo–Bécs, 1962.

EOL D. Ordass Lajos Levéltár (DOLL), Rőzse István leírása, Bp., 2002. reformáció havában.

Fabiny Tibor, ifj.: A megállás szimbóluma. (Olvasónapló. Ordass Lajos: Önéletrajzi írások). KerIg Új folyam (1989. június), 1–2. sz. 15–30.

Giertz, Bo: Hitből élünk. Svédből fordította Ordass Lajos. OLBK, Bp., 1992.

Isten embere. Túróczy Zoltán evangélikus püspök (1893–1971). I. kötet, Életút és dokumentumok. Dokumentumgyűjtemény Túróczy Zoltán egyházkormányzói szolgálatáról. Összeállította: Ittzés András – Mirák Katalin. Szerk. Cserháti Péter – Fabiny Tamás – id. Fabiny Tibor – ifj. Fabiny Tibor – Ittzés András – Mirák Katalin – Tekus Ottó – Tekusné Paveszka Ida. Magyarországi Evangélikus Ifjúsági Szövetség (= MEVISZ), Bp., 2002.

Ittzés Ádám: Ottlyk Ernő állambiztonsági tevékenysége és „Szamosi"-dokumentumgyűjtemény. In: Háló 2. Dokumentumok és tanulmányok a MEE és az állambiztonság kapcsolatáról. 1945–1990. Egyházvezetők 1. Szerk. Mirák Katalin. Luther, Bp., 2014. 436–671.

Káldy Zoltán „Pécsi" fedőnéven iktatott ügynökjelentése: ÁBTL 3.1.2. M–32401/3. Feljegyzés az „Ordass ügy" LMK-ban való ismertetéséről. 1970. április 27. 335–342.

Kapi Béla: Lámpás az oltár zsámolyán. Kapi Béla feljegyzései életéről és szolgálatáról. Szerk. Mirák Katalin. Berzsenyi Dániel Evangélikus Gimnázium (Líceum) és Kollégium, Sopron, 2004.

Kertész Botond: Káldy Zoltán állambiztonsági tevékenysége és „Pécsi"-dokumentumgyűjtemény In: Háló 2. i. m. 218–425.

Korányi András: Hanem szeretni is. Káldy Zoltán püspöki szolgálata itthon és külföldön. Luther, Bp., 2012.

Körlevél az OLBK tagjainak. Budapest–Kelenföld, 1989. április 18. Kézirat. 3. Magángyűjteményben.

Mi az igazság? Magyar Evangéliumi Ifjúsági Konferencia, 1960, Trysil, Norvégia. Útitárs, Oslo–Bécs, 1962.

Mit cselekedjünk? Magyar Evangéliumi Ifjúsági Konferencia, 1962, Dymchurch, Anglia. Útitárs, Oslo–Bécs, 1963.

Munk, Kaj: Három dráma (Az ige, Kohóban, A bíró urak). Dánból fordította Ordass Lajos. Lohses Forlag, Fredericia, 1980.

Nem nagyobb a szolga az ő uránál. Kendeh György lelkész élete és szolgálata. Szerk. Thurnay Béla. Budapest–kelenföldi Evangélikus Egyházközség, Bp., 2012.

Ordass Lajos életrajzi kronológiája: az Ordass Lajos Alapítvány honlapján www.ordass.hu (a letöltés ideje: 2017. jún. 21.).

Ordass Lajos: Nagy idők kis tükre. Önéletrajzi írások. Vál., s. a. r., utószó: Szépfalusi István. Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Bern, 1985.

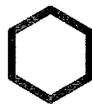
Ordass Lajos: Nagy idők kis tükre. Önéletrajzi írások (folytatás). Vál., s. a. r., utószó: Szépfalusi István. Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Bern, 1987.

Ottlyk Ernő: „Fél évszázad tanúja voltam" [1988]. Kézirat. EOL Ottlyk Ernő-hagyaték.

Pétursson, H.: Passió-énekek. Ordass Lajos fordításában. 1. kiadás: Hallgírmur Gyülekezet, Reykjavík, 1974.; 2. kiadás: Ordass Lajos Alapítvány, Bp., 2013.
Terray László: Ordass Lajos evangélikus püspök irathagyatéka. (Előadás a Magyarországi Egyházi Levéltárak Egyesülete közgyűlésén. Sopron, 1995. július 4–6.) Megjelent: Keresztyén Igazság, Új folyam (1997. nyár) 34. sz. 19–22.
Terray, László G[éza].: Han kunne ikke annet. En bok om den ungarske biskop Lajos Ordass. Luther Forlag, Oslo, 1984. Magyar kiadása: *Terray László:* Nem tehetett mást. OLBK, Bp., 1990.
The International Foundation for Hungarian Theologocal Literature, The Ordass Foundation – Minutes of the meeting held in Oslo on May 9th, 1983. In Minute Book The Ordass Foundation, 1983–2002. Kézirat. Terray László irathagyatéka, Ordass Lajos Alapítvány.
Zászkaliczky Pál, id.: Rendhagyó kisajátítás. Evangélikus Élet, 2009. február 15. 7. sz. http://zope.lutheran.hu/ujsagok/evelet/archivum/2009/07 (a letöltés ideje: 2017. júl. 6.).
Zászkaliczky Pál, ifj.: Interjú Kendeh Györggyel. In: Nem voltam egyedül. Beszélgetések az evangélikus közelmúltról. I. kötet. Szerk. Mirák Katalin. MEVISZ, Bp., 1995. 147–172.

Források

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (Budapest; = ÁBTL) 3.2.4. K–2463 „Blackbird Thomas" 66–99.

SOÓS VIKTOR ATTILA

Hetényi Varga Károly kutatói munkássága és gyűjteménye

Hetényi Varga Károly a 20. századi totalitárius diktatúrák egyházi áldozatait kutatta – azokat, akik szembeszálltak, akiket üldöztek, akik szabadságvesztést szenvedtek. A magyar–német szakos tanár önerőből folytatta kutatásait, anyagi támogatást semmilyen intézménytől nem kapott, sőt elvi segítséget, bátorítást sem. Nem végzett történelem szakot, mégis egyedi, sajátos kutatási rendszert épített fel, amelynek több kötetben megjelent eredményei a mai napig megkerülhetetlenek. A munkában az vezérelte, hogy bemutassa, voltak egyházi személyek, akik mentették az üldözötteket a vészkorszakban, szembeszálltak a náci és a kommunista diktatúrával – s gyűjteménye kutatásai folyamatában jött létre, halmozódott fel.

Tanulmányomban Hetényi Varga Károly életútját, kutatási módszertanát, gyűjteményét mutatom be, azt, miért érezte fontosnak, hogy emléket állítson a diktatúrák áldozatainak, üldözött egyházi személyeinek azzal, hogy feltárja életútjukat, megpróbáltatásaikat. Hetényi Varga Károly író, fordító, tanár, a nyilas és kommunista rezsimek alatti egyházi ellenállás, egyházüldözés kutatója maga is elszenvedte a kommunista diktatúra üldöztetését, 1967. június 7-én a politikai rendőrség házkutatást tartott otthonában, több írását, fordítását lefoglalták. Nyilván ez is hatással volt érdeklődési körére, de nem hátrált meg, a politikai rendőrség fellépése sem szegte kedvét.

Varga Károly életútja és kutatásai

Varga Károly Hosszúhetényben született 1932. október 7-én.[1] Édesanyja szülésznő volt, édesapja bányában dolgozott, később a szomszédos Pécsvárad hadkiegészítő parancsnokságának parancsnoka volt tiszthelyettesként. Sok helyi sváb fiatalembert hívatott be a magyar hadseregbe, akiknek így nem a Volksbundban kellett szolgálniuk. Szovjet hadifogságban halt meg 1945 szeptemberében.

1 Később felvette a Hetényi írói nevet, és Hetényi Varga Károlyként szerepelt. Életútjának összeállításában felesége, Varga Borbála és fiúk, Varga Károly nyújtott segítséget, melyet ezúttal is köszönöm.

Varga Károly Hosszúhetényben, majd Pécsváradon végezte elemi iskolai tanulmányait, tízéves korától a jezsuiták pécsi Pius Főgimnáziumában tanult. Miután 1948-ban az egyházi iskolákat, így a Pius Főgimnáziumot is államosították, 1949-ben kicsapták az iskolából, mert nem tapsolt Rákosi Mátyásnak, és nem írta alá a Mindszenty József bíboros letartóztatását követelő ívet. A jóindulatú igazgatónak köszönhetően 1951-ben mégis leérettségizhetett a pécsi Nagy Lajos Gimnáziumban.

A pécsi Pedagógiai Főiskolán 1956-ban magyar-, később némettanári oklevelet szerzett. Ebben az időben már súlyos betegséggel küzdött, tébécés volt, jobb tüdőlebenyét 1959-ben el is távolították. Budapesten a Korányi Szanatóriumban kezelték, ahol megismerkedett a szécsényi születésű Varga Borbálával. Borbála a polgári iskola elvégzése (1946) után politikai-gazdasági okokból nem tanulhatott tovább, csak később érettségizett, majd az Állami Biztosító irodájában dolgozott. 1956 októberében tüdőtébécével a Korányi Szanatóriumban gyógyították, 1957-ben megműtötték, majd felgyógyulása után, 1958-tól 1960-ig ugyanott ápolónőként alkalmazták, mivel hosszan tartó betegsége alatt kialakult benne a hivatásérzet. 1960 júliusában házasodtak össze. Közös életüket Komlón kezdték, a kommunista bányászvárosban. Két fiuk született: Péter Pius 1961-ben, Károly József 1962-ben. A fiúk Pannonhalmán érettségiztek.

A család élete Komlón nehezen indult. Varga Károly magyar–német szakos tanárként a helyi Gesztenyési Általános Iskolában tanított. Varga Borbála kezdetben a Városi Kórház Sebészeti Osztályán kapott állást, első gyermekük megszületése után körzeti ápolónőként dolgozott nyugdíjazásáig. Mivel egy szocialista mintavárosnak tekintett településen nem lehetett elnézni, hogy egy pedagógus családjával együtt minden vasár- és ünnepnapon templomba megy, a hatóságok hamarosan zaklatni kezdték Vargát.

1967. június 7-én dr. Adrián Zsigmond rendőr százados és Major István rendőr őrnagy házkutatást tartott Varga Károly otthonában. Mint veszélyes irodalmat megtalálták, lefoglalták, magukkal vitték többek között Varga három kéziratos, füzetbe írt könyvfordítását: Fernand Lelotte belga jezsuita *Férfiak beszélgetnek Istennel* című imakönyvét, a *Világnézeti eligazodás* című munkát és Inge Scholl *A fehér rózsa* című könyvének fordítását, amely a hitleri rendszerrel szembeszálló fiatalok összeesküvéséről szól. Emellett 34 kézzel és két, írógéppel írt levelet, valamint öt német nyelvű könyvet is lefoglaltak és elkoboztak.[2] A Baranya megyei Rendőr-főkapitányság Politikai Osztálya 1967. június 7-én Varga Károlyt Bolváry László ügyében[3] gyanúsítottként hallgatta ki.[4] Bolváryt azzal vádolták, hogy 1964 óta Nyugat-Németországból szerzett német nyelvű könyveket fordított magyarra, és engedély nélkül írógéppel sokszorosította és terjesztette őket.[5] Első körben a kihallgatás során Varga Károly kérdésre elmondta, mikor, hogyan került kapcsolatba Bolváry Pál pálos szerzetessel; mikor, hogyan fordította le az NDK-ban kinyomtatott *Gespräch mit Gott* imakönyvet; a kb. 300-400 oldalas könyv több példányának legépelése milyen nehézséget okozott neki; emiatt hogyan került kapcsolatba Komáromi Zsuzsanna komlói gépíróval, aki segítette a gépelésben. Ezen tevékenységeken túl életútját, családi körülményeit, külföldi kapcsolatait kellett bemutatnia. A kihallgatási jegyzőkönyvet dr. Adrián Zsigmond rendőr százados vette fel.[6]

Varga Károlyt órákig vallatták, majd szabadlábra helyezték. A Baranya megyei Rendőr-főkapitányág 1967. augusztus 23-án írásban arról tájékoztatta, hogy a Btk. 211. §-ba ütköző sajtóbűntett gyanúja miatt indított bűnügyben az eljárást nem folytatják tovább ellene.[7] Emellett arról is határozat született, hogy a házkutatás során lefoglalt tárgyakat visszaszolgáltatják.[8] Még egy ideig taníthatott, de 1968-ban betegségére hivatkozva főnökei felszólították, hogy vonuljon rokkantnyugdíjba. Német nyelvórákat adott, így egészítette ki nagyon kevés nyugdíját. Írásai 1968-tól jelentek meg, kezdetben az *Új Ember*ben és a *Vigiliá*ban. Főszerkesztői javaslatra megkülönböztetésként felvette szülőfaluja nevét, s ezt követően Hetényi Varga Károly néven publikált. Mint nyugdíjas 1972-ben befejezhette és kiadhatta a *Beszélgetés a Mesterrel* című imakönyvet. Talán az egyik legnépszerűbb ifjúsági imakönyv azóta is, 14 kiadást ért meg.

A Kossuth Rádió *Tanúim lesztek* című, a katolikus egyházról szóló adásában így vallott arról, hogyan ébredt fel benne az érdeklődés az üldöztetést szenvedett egyháziak sorsa iránt: „A 60-as évek végén Buchenwaldban a koncentrációs táborban jártam, és egy kiállítás arcképcsarnokában láttam, hogy katolikus és protestáns lelkész képét is kiállították, akik ott raboskodtak. Tanártársaimtól gyakran hallottam ezt az elmarasztaló kifejezést, hogy a te fasiszta egyházad. Megfogalmazódott bennem a gondolat, hogyha itt Németországban ennyi egyházi személy részt vállalt az üldöztetésben, akkor nem

2 Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (Budapest; = ÁBTL) 3.1.9. V–156099 Vizsgálati dosszié Bolváry László ügyében 149–150. Jegyzőkönyv házkutatásról, 1967. június 7.

3 Bolváry László 1942-ben lépett be a pálos rendbe. A pécsi pálos rendházban élt, és hittant tanított pécsi iskolákban. 1950 szeptemberében két rendtársával Nyugatra próbált kijutni, elfogták, és tiltott határátlépés kísérlete miatt a Győri Járásbíróság 1951. január 26-án három év börtönre ítélte. 1952. december 24-én amnesztiával szabadult. A komlói Karbantartó Vállalatnál helyezkedett el, és ott dolgozott segédmunkásként 1955 májusáig. Ezt követően az SZTK Baranya Megyei Rendelőintézet Vasas I. orvosi rendelőjében körzeti ápoló 1955 novemberéig, majd a Pécsi Szénbányászati Tröszt Vasas II. Petőfi Aknáján elsősegélynyújtó 1957. január közepéig. A pécsi Jézus Szíve Lelkészségre került káplánnak, majd sekrestyésnek egészen 1961. február 7-ei letartóztatásáig. A „Fekete Hollók"-ügyben, szervezkedés bűntette miatt tartóztatták le, a Baranya Megyei Bíróság 1961. július 27-én hat év börtönbüntetésre, tíz évre közügyektől való eltiltásra ítélte, 1963. március 24-én amnesztiával szabadult. Szabadulása után a pécsi Ágoston téri plébánián sekrestyés. 1967-ben házkutatást tartottak nála, és sajtóvétség bűntettével vádolták.

4 ÁBTL 3.1.9. V–156099 59–63. Jegyzőkönyv Varga Károly gyanúsított kihallgatásáról, Komló, 1967. június 7.

5 ÁBTL 3.1.9. V–156099 12. Határozat a nyomozás elrendeléséről, Pécs, 1967. június 7.

6 ÁBTL 3.1.9. V–156099 59–63. Jegyzőkönyv Varga Károly gyanúsított kihallgatásáról, Komló, 1967. június 7.

7 ÁBTL 3.1.9. V–156099 64. Értesítés nyomozás megszüntetéséről, Pécs, 1967. augusztus 23.

8 ÁBTL 3.1.9. V–156099 152–153. Határozat lefoglalás megszüntetéséről, Pécs, 1967. augusztus 23.

lehet az én egyházam sem fasiszta. Feltettem magamban, hogyha hazamegyek, legalább egy papot keresek, aki szembeszállt a nácizmussal. És találtam, és megírtam a Baranyaszentgyörgyön élő Uhl Antal történetét, aki Franciaországban volt a magyarok lelkésze, és akit azért tartóztattak le, mert gyakran utazott haza Magyarországra, hogy iratokat csempésszen ki az ott élők részére. Így sokakat megmentett az elhurcolástól. Erre levelek tömege érkezett, hogy ők is tudnak valakiről, aki szintén embermentő tevékenységet folytatott, vagy éppen része volt az embermentésben. Így lassan-lassan e téma foglyává váltam."[9] Egy egész könyvre való anyag már az 1970-es évek végén, az 1980-as évek elején összeállt, de egyetlen kiadó sem vállalta megjelentetését. Nem volt érdeke senkinek, hogy ezek a dolgok felszínre kerüljenek, hiszen beszélni is alig volt szabad róluk. A visszaemlékezők is nehezen nyíltak meg, sokan féltek a következményektől, de az egyházi levéltárakba is nehéz volt bejutni, nemigen engedélyezték a kutatást ebben az időben. Változást talán a rendszerváltás hozott, bár igazából több évnek, egy évtizednek kellett eltelnie, mire a kutatások megindulhattak.

Az Ecclesia kiadásában, 1985-ben jelent meg az *Akiket üldöztek az igazságért;* 1992-től a Lámpás Kiadónál a *Papi sorsok a horogkereszt és a vörös csillag árnyékában* három kötete; 2000-ben és 2002-ben a *Szerzetesek a horogkereszt és a vörös csillag árnyékában* két kötete, amely üldöztetést szenvedett férfi szerzetesekről szól. Hetényi Vargát életében nem nagyon halmozták el elismeréssel, igazi komoly kitüntetést csak halála után kapott. A Magyar Újságírók Közössége Petőfi Sándor Sajtószabadság-díjjal tüntette ki 2001. március 15-én. Több kutatási terve, komoly álmai voltak még, de előrehaladott betegsége legyőzte őt, és 2002. január 2-án elhunyt Pécsett. 2007. június 7-én a Magyar Katolikus Püspöki Konferencia posztumusz Pro Ecclesia Hungariae-díjat adományozott neki. 2012 szeptemberében posztumusz Magyar Örökség Díjjal tüntették ki.

Egykori pécsváradi lakóházának falán 2005-ben, hosszúhetényi szülőházára 2012-ben emléktáblát helyeztek el. Halála ötödik évfordulóján az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, a Lénárd Ödön Közhasznú Alapítvány és a Pécsi Egyháztörténeti Intézet tudományos emlékülést szervezett.

Hetényi Varga Károly gyűjteménye

Hetényi Varga Károly gyűjteménye a kutatásai során összegyűjtött anyagokból alakult ki. Nem állt szándékában önálló gyűjteményt létrehozni, de a maga kialakította rendben tárolta a begyűjtött információkat. Minden személyről külön nyilvántartási kartont vezetett, illetve külön-külön gyűjtőben helyezte el a személyekre vonatkozó adatokat, dokumentummásolatokat.

9 2001-ben Petőfi Sándor Sajtószabadság-díjat kapott a Magyar Újságírók Közösségétől. Ez alkalomból kereste meg a Kossuth Rádió *Tanúim lesztek* című műsor főszerkesztője, hogy riportot készítsen vele. Idézet az interjúból.

Gyűjteménye vallásos, egyházi témájú anyagokat tartalmaz, és jelenleg Kismaroson, a Ciszterci Nővérek Boldogasszony Házához tartozó egyháztörténeti intézet őrizetében van. Hetényi Varga halála után felesége ajánlotta fel az intézménynek a gyűjteményt, melyet dr. Tímár Ágnes apátnő megvásárolt.

Az első olyan személy, akinek életútját Hetényi Varga megismerte és feldolgozta, Uhl Antal akkor, az 1970-es években Baranyaszentgyörgyön élt, korábban Franciaországban, Lille-ben volt a magyarok lelkésze, és dokumentumokat kicsempészve sok honfitársát mentette meg az elhurcolástól. Hetényi Varga előbb *Magyar pap a francia ellenállási mozgalomban* címmel az *Új Ember*ben, majd később, 1980-ban, hosszabb terjedelemben, tanulmány formájában a *Vigiliá*ban is megírta Uhl meghurcolásának történetét. Ezután sorban következtek a cikkek, a zsidókat mentő lelkészről, Kálló Ferenc esperesről, majd Salkaházi Sára szociális testvérről, akiknek mártírhalált kellett elszenvedniük az üldözött zsidók védelmében kifejtett embermentő tevékenységük miatt, továbbá Benkő István dachaui fogolyról és Egyed András piarista lelkészről. Ahogy e cikkeit publikálta, sorban érkeztek a levelek, amelyekben elsőként a náci időszak áldozatairól kapott hírt, aztán a kommunista diktatúra üldözöttjeiről.

A kutatás, kapcsolatfelvétel, anyaggyűjtés az alábbiak szerint zajlott: amikor a levelekből, különböző jelzésekből tudomására jutott valaki, aki üldöztetést szenvedett, kérdőívet küldött neki, igyekezett a még élőket személyesen felkeresni, magnófelvételt készített, amelyben rögzítette a megpróbáltatásokat, személyes emlékeket. Feleségével együtt könyvtárakban, levéltárakban kutatott. Minden lehetőséget megragadtak, hogy kutatni tudjanak, előbb belföldön, aztán külföldön, például szakszervezeti beutalóval Budapesten, a Rózsadombon üdültek, és közben levéltári kutatásokat végeztek, dokumentumokat gyűjtöttek.

Külföldön először Erdélyben kutatott 1976-ban. 1981 után járt Burgenlandban, Bécsben és több helyen az NSZK-ban. Dolgozott Bonnban a PAAA-ban (Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes, Külügyi Hivatal Politikai Archívuma), Koblenzben a Bundesarchivban (Szövetségi Levéltár), Münchenben az Institut für Zeitgeschichtében, a dachaui koncentrációs tábor levéltárában, és hozott onnan értékes dokumentumokat (kb. 3000 mikrofilmet). Az 1980-as évek végétől Erdélyben, Kárpátalján már nagy tisztelettel fogadták, *Beszélgetés a Mesterrel* című imakönyve addigra már ismertté vált. A történelmi Magyarország területét, a Kárpát-medencét már együtt járták feleségével a Délvidéktől Erdélyen, Kárpátalján keresztül a Felvidékig. Felesége nemcsak nyugodt hátteret biztosított számára, de az anyaggyűjtésben és -feldolgozásban is tevékenyen részt vett. Gépelte a hanganyagokat, rendezte a dokumentumokat, később beírta az anyagokat a számítógépbe, amit aztán férje szerkesztett. Ő volt az első olvasó, aki átnézte, javította a kéziratokat.

Hetényi Varga egy-egy útja 2-3 hónapig tartott. Pénze nem volt, egyházi személyek, papok, apácák fogadták be, egyházi intézményekben kapott ingyenszállást, -ellátást. Nagy veszélyt jelentett mind rájuk, mind a riportalanyokra a magnókazetták és a dokumentumok átcsempészése a határon túli

magyar területekről. Míg az üldözött, megpróbáltatást elszenvedett személyek örömmel fogadták, és minden támogatást megadtak neki, a pártállamhoz lojális egyházi vezetők egyáltalán nem segítették, sőt kutatásait feleslegesnek találták. Ugyanez mondható el a nem egyházi, társadalmi intézményekről is. Mivel egyházi személyeket kutatott, az államtól nem, legfeljebb magánszemélyektől kapott támogatást. A rendszerváltás után igyekezett szakmai szervezetekkel, az üldözötteket összefogó és képviselő közösségekkel felvenni a kapcsolatot.

Hetényi Varga Károly könyvei

Az *Akiket üldöztek az igazságért. Papi sorsok a horogkereszt és a nyilaskereszt árnyékában*[10] című könyve 150 katolikus és protestáns egyházi személyről szól, akik szembeszálltak a nemzetiszocialista diktatúrával, és menteni próbálták üldözött testvéreiket. A kötet a kommunista diktatúra vége felé jelent meg, de a megjelentetés problémái mutatják, hogy ez a téma még az 1980-as években is csak nehezen kaphatott publicitást.

A könyv jelentős részében 12 egyházi személy – Benkő István, az Egyházközségi Munkásszervezetek Szakosztályának titkára; Berencz Ádám apatini káplán, a *Die Donau* főszerkesztője; Bernovits Vilma hitoktató; Egyed András piarista szerzetes, tanár; Hahót Ferenc bikali plébános; Hegedűs Sándor marista iskolatestvér; Kálló Ferenc tábori esperes; Nagy László marista szerzetes; Pontiller Ödön bencés szerzetes, Pór József bonyhádi plébános, apát; Salkaházi Sára szociális testvér és Uhl Antal párizsi magyar lelkész – részletes életútját ismerhetjük meg betűrendben. Az egyes életrajzokhoz „Dokumentáció" címen csatlakoznak a kortársak, rokonok, ismerősök, barátok visszaemlékezései, levéltárakból származó okmányok, különböző újságcikkek, magánlevelek, fényképek és egyéb dokumentumok másolatai. Ezt követően a nácizmus idején Magyarországon és a volt magyar egyházterületeken üldözött 138 pap, szerzetes jegyzéke, ellenálló, embermentő tevékenységük rövid ismertetése található. A 632 oldalas kötet nemcsak katolikus papokat, szerzeteseket, hanem evangélikus, ortodox, református lelkészeket is bemutat. A kötet előszavában a szerző felhívta a figyelmet arra, hogy további kutatások szükségesek a nácizmus idején üldözöttek körének további feltárására.

Hatkötetesre tervezett következő munkájában Hetényi Varga Károly elsőként tett kísérletet arra, hogy több évtizedes gyűjtőmunka eredményeként a téma iránt érdeklődők elé tárja az elmúlt 50 évben üldözött papok, papnövendékek és szerzetesek személyi adatait, meghurcoltatásuk részleteit. Három kötetben az egyházmegyés papságot mutatta be, és háromkötetesre tervezte a szerzetesek, szerzetesnővérek életútjának a bemutatását is.

10 *Hetényi Varga Károly:* Akiket üldöztek az igazságért. Papi sorsok a horogkereszt és a nyilaskereszt árnyékában. Ecclesia, Bp., 1985.

A *Papi sorsok a horogkereszt és a vörös csillag árnyékában I. Az esztergomi, győri, pécsi, székesfehérvári, szombathelyi, váci, veszprémi, munkácsi, eperjesi és hajdúdorogi egyházmegyék üldözött papjai*[11] című, 590 oldalas kötetében először a történelmi Magyarország tíz egyházmegyéje 679 olyan papjának, illetve papnövendékének meghurcoltatásáról szól, akik útjában álltak „az istentagadás és az embertelenség terjesztőinek", és arra törekedtek, hogy híveiket megvédjék az üldözéstől, a lelki-szellemi terrortól. Ezért szenvedtek el börtönbüntetést, internálást vagy erőszakos halált. Ez a kötet mutatja be a görög katolikus egyházmegyék üldözött papjait is. Az első után megjelent egy második, javított és bővített kiadás is 2004-ben, melyben már 714 pap életútja olvasható.[12]

A sorozat második, *A kalocsa-bácsi, csanádi, erdélyi és nagyváradi egyházmegyék üldözött papjai* alcímű kötete négy egyházmegye 344 papját mutatja be. Az 574 oldalas kötet külön fontossága, hogy az 1944–1945-ös bácskai, bánáti vérengzés áldozatai éppúgy helyet kaptak benne, mint az erdélyi és a nagyváradi egyházmegye üldözött papjai.[13]

A harmadik, záró kötet (alcíme: *Az egri, kassai, rozsnyói, szatmári, szepesi, esztergom-nagyszombati, besztercebányai és nyitrai egyházmegyék üldözött papjai)* 600 oldalon mutatja be 491 üldözött pap sorsát.[14]

A sorozat, mivel az első kötete még 1992-ben jelent meg, a 20. századi egyházmegyei struktúrát követte. A II. János Pál pápa 1993. május 30-án kelt „Hungarorum Gens..." kezdetű apostoli konstitúciója alapján megváltoztatott egyházmegyei határokat a később megjelent kötetek sem vették figyelembe. Ennek nyilvánvaló oka, hogy mind a náci, mind a kommunista diktatúra idején elszenvedett egyházüldözés leginkább a korabeli egyházmegyei struktúrában mutatható be igazán.

Hetényi Varga Károly, hasonlóan az egyházmegyés papság üldöztetésének három kötetéhez, a szerzetesek[15] üldöztetését is háromkötetes sorozatban tervezte megjelentetni. Két kötetben azoknak a férfi szerzeteseknek az életéről írt, akik 1944-től internálást, kitelepítést, börtönbüntetést szenvedtek el.[16]

11 *Hetényi Varga Károly:* Papi sorsok a horogkereszt és a vörös csillag árnyékában. I. köt. Az esztergomi, győri, pécsi, székesfehérvári, szombathelyi, váci, veszprémi, munkácsi, eperjesi és hajdúdorogi egyházmegyék üldözött papjai. Lámpás, Abaliget, 1992.

12 2. kiad.: Szerk. Fejérdy András – Fejérdy Gergely – Soós Viktor Attila. Új Ember – Márton Áron, Bp., 2004. 760.

13 *Hetényi Varga Károly:* Papi sorsok a horogkereszt és a vörös csillag árnyékában. II. köt. A kalocsa-bácsi, csanádi, erdélyi és nagyváradi egyházmegyék üldözött papjai. Lámpás, Abaliget, 1994.

14 *Hetényi Varga Károly:* Papi sorsok a horogkereszt és a vörös csillag árnyékában. III. köt. Az egri, kassai, rozsnyói, szatmári, szepesi, esztergom-nagyszombati, besztercebányai és nyitrai egyházmegyék üldözött papjai. Lámpás, Abaliget, 1996.

15 Szerzetesek azokból lettek, akik örökfogadalmat tettek, még ha később átkerültek is valamelyik egyházmegye papjai közé.

16 A Magyar Népköztársaság 1950. szeptember 7-én az 1950/34-es törvényerejű rendeletében megvonta a szerzetesrendek működésének engedélyét, kivéve a megengedett nyolc katolikus gimnázium ellátásához szükséges négy kijelölt tanítórendet, így egyik napról a másikra több mint 11 000 szerzetes került az utcára. Rendenként 40-50 szerzetes maradhatott meg, így

A *Szerzetesek a horogkereszt és a vörös csillag árnyékában I. Baziliták, bencések, ciszterciek, domonkosok, ferencesek, irgalmasok*[17] című kötet hat férfi szerzetesrend 264 üldözött, börtönviselt, internált szerzetespapjának életútját dolgozta fel a korábban az egyházmegyés papság sorsát bemutató kötetek formája, szerkezete alapján. A második, *Jezsuiták, kapucinusok, karmeliták, keresztény iskolatestvérek, kazaristák, marianisták, maristák, mechitaristák, minoriták, piaristák*[18] alcímű kötet tíz rend 232 börtönviselt szerzetesét mutatta be. A pálosok, premontreiek, salvatóriánusok, szaléziek, szerviták, verbiták azonban egyik kötetbe sem kerültek bele, és bízunk benne, hogy a női szerzetesekkel együtt a férfi szerzetesek kutatása, életútjuk feldolgozása is befejeződik, és a jövőben megjelenik még.

Hetényi Varga Károlynak még két további munkája jelent meg önálló kötetben. Az *Elfelejtett hitvallónk. A kilencvenéves Lénárd Ödön köszöntése*[19] a kommunista diktatúrában három alkalommal elítélt és leghosszabb ideig, 18 és fél éven át börtönben tartott szerzetes, Lénárd Ödön piarista atya 90. születésnapja és vasmiséje – pappá szentelésének 65. évfordulója – alkalmából készült. Bemutatja életútját, az ellene folytatott pártállami belügyi vizsgálatokat, eljárásokat.

Hetényi Varga másik olyan munkája, amely elismerést, ismertséget hozott neki, a *Beszélgetés a Mesterrel* című imakönyv. Kifejezetten fiataloknak szánta, és a Szent István Társulat kiadásában eddig 14 kiadást ért meg.

Önálló kötetei mellett Hetényi Varga szerkesztésében, kiadásában, fordítói munkája eredményeként számos könyv jelent meg, melyek a 20. századi diktatúrák egyházak elleni fellépésével kapcsolatos egy-egy személy tevékenységét, életútját dokumentálják.

Hetényi Varga Károly szerkesztői, kiadói munkái

Hetényi Varga Károly kapcsolatba került a Mindszenty-perben elítélt személyekkel, például Ispánki Bélával, mások, mint Mészáros Tibor és Harangozó Ferenc, Mindszenty munkatársai voltak itthon és a száműzetésben. Naplószerű visszaemlékezéseiket, emlékirataikat ő adta ki.

Szerkesztésében és egyben kiadásában 1995-ben jelent meg Ispánki Béla *Az évszázad pere* című kötete.[20] Ispánki Béla a Mindszenty-per hatodrendű

a bencések, a ferencesek, a piaristák és a Miasszonyunkról nevezett Szegény Iskolanővérek tarthattak fenn két-két gimnáziumot.

17 *Hetényi Varga Károly:* Szerzetesek a horogkereszt és a vörös csillag árnyékában I. Baziliták, bencések, ciszterciek, domonkosok, ferencesek, irgalmasok. Pro Domo, Pécs, 1999.

18 *Hetényi Varga Károly:* Szerzetesek a horogkereszt és a vörös csillag árnyékában II. Jezsuiták, kapucinusok, karmeliták, keresztény iskolatestvérek, lazaristák, marianisták, maristák, mechitaristák, minoriták, piaristák. Lámpás, Abaliget, 2002.

19 *Hetényi Varga Károly:* Elfelejtett hitvallónk. A kilencvenéves Lénárd Ödön köszöntése. Pro Domo, Pécs, 2001.

20 *Ispánki Béla:* Az évszázad pere – megszólal a tanú: a Mindszenty kirakat-per ismeretlen adatai. Toronto, 1987. 2. kiad.: alcím nélkül. Utószó: Hetényi Varga Károly. Lámpás, Abaliget, 1995.

vádlottja volt, akit 1948 novemberében tartóztattak le, és az 1949 februárjában lezajlott perben államellenes összeesküvés, hűtlenség és a Vatikán javára folytatott kémkedés vádjával Olti Vilmos tanácsa életfogytiglani fegyházra ítélte, melyet másodfokon 15 évre csökkentettek. Három évig magánzárkában tartották a budapesti Gyűjtőfogházban, majd kőművesként, kazánfűtőként, a dorogi bányában bányászként és betonszerelőként különféle börtönökben dolgozott. 1955 októberétől Vácott raboskodott, ahonnan 1956. október 27-én szabadult. Bekapcsolódott a segélyszervezetek munkájába, élelmiszer-beszerzésre október 30-án Bécsbe ment, hogy szervezze a menekülők ellátását, november 4-e után már nem tudott visszatérni. 1957-ben Angliában telepedett le. Ott írta meg visszaemlékezéseit.

Hetényi Varga rendezte sajtó alá Mészáros Tibor *Akit övéi be nem fogadtak. Mindszenty bíboros titkárának visszaemlékezései* című könyvét.[21] Mészáros Tibort 1943-ban szentelték pappá, a veszprémi egyházmegyében szolgált. 1944. november 27-én a nyilasok letartóztatták, mert tiltakozott Mindszenty József letartóztatása ellen. Veszprémben tartották fogva, majd december 22-én Sopronkőhidára vitték, december 28-tól Sopronban, az Isteni Megváltó Leányainak zárdájában raboskodott. Amikor 1945. február 22-én rabtársait elengedték, ő fogoly püspökével maradt, áprilisban együtt szabadultak. 1947. január 13-tól püspöki szertartó, 1948. április 12-től püspöki titkár, április 27-én letartóztatták, átadták a szovjeteknek, akik Badenben kémkedés vádjával 25 év kényszermunkára ítélték. 1949. május 27-től marhavagonban Lvovba (Lemberg), onnan Tajsetbe hurcolták. 1953-tól Omszkban, 1954-től Csurbaj-Nurában kényszermunkás, Közép-Ázsiából 1955 októberében szállították Csapra, ahonnan hazakerült. 1956. novemberig Felsőpatyon élt, rabruhában végzett földmunkát, rendőri megfigyelés alatt állt, nem misézhetett. Az 1956-os forradalom után Nyugatra ment, Svájcban telepedett le. 1972–1975 között Mindszenty József titkáraként dolgozott. Fényképekkel, dokumentumokkal színesített, 335 oldalas könyvben írta meg életútját, visszaemlékezéseit. A kötet két kiadást ért meg, és német nyelven is megjelent.

A száműzött bíboros szolgálatában. Mindszenty József titkárának napi jegyzetei (1972–1975)[22] című könyvében Mészáros Tibor személyes élményeit, benyomásait, Mindszenty Józseffel kapcsolatos gondolatait írta le. Napi jegyzetei 1972. október 23. és 1975. május 6. között születtek. A kötet 675 oldalon jelent meg, számos kép- és dokumentummelléklettel.

A kárpátaljai görög katolikusok különösen megszenvedték a sztálini terrort. Egyik lelkipásztoruk, Bendász István felsőveresmarti görög katolikus lelkész, akit elítéltek, mert sokakkal együtt nem volt hajlandó áttérni a pravoszláv hitre, a Gulagon raboskodott, és megírta meghurcoltatásának történetét.

21 *Mészáros Tibor:* Akit övéi be nem fogadtak. Mindszenty bíboros titkárának visszaemlékezései. S. a. r. Hetényi Varga Károly. Pro Domo, Pécs, 1997.

22 *Mészáros Tibor:* A száműzött bíboros szolgálatában. Mindszenty József titkárának napi jegyzetei (1972–1975). S. a. r. Hetényi Varga Károly – Varga Borbála. Lámpás, Abaliget, 2000.

Egy szovjet internálótáborból bravúrös szervezéssel sikerült kicsempésznie és hazajuttatnia titkos följegyzéseit. A naplót a családnak évtizedekig kellett rejtegetnie pincében, padláson, nehogy a KGB kezébe kerüljön. Még létezett a Szovjetunió, amikor Hetényi Varga Károly – bár lényegesen kisebb kockázattal, de nem veszélytelenül – Kárpátaljáról Magyarországra hozta a féltve őrzött kéziratot. Idehaza is eltelt néhány esztendő, míg végül Bendász István lágernaplója *Öt év a szögesdrót mögött. Egy kárpátaljai pap a Gulág munkatáboraiban*[23] címen 1991-ben megjelenhetett. A kiadványt Hetényi Varga Károly rendezte sajtó alá, majd amikor az első kiadás elfogyott, ösztönzésére került sor a második kiadásra. 1967-ben, a Varga Károlynál tartott házkutatás során lefoglalták Inge Scholl *A Fehér Rózsa* című könyvének fordítását. Varga számára fontos lehetett ez a könyv és a fordítás, hiszen amikor lehetősége nyílt rá, *A Fehér Rózsa. Hitler-ellenes müncheni fiatalok a lelkiismeret ébresztéséért*[24] címen megjelentette ezt a megrendítő történetet 1942/43-ból. A „Fehér Rózsa" volt a szimbóluma annak az ellenállási szervezetnek, amelyben néhány müncheni egyetemista – amint ezt Theodor Heuss mondta – „a lelkiismeret tisztaságát, az igazság vállalásához való bátorságot a frázis és a hazugság fölé emelte".[25] Addig az 1943. évi februári napig, amikor a Gestapo letartóztatta őket, terjesztették „A Fehér Rózsa röpcéduláit", tanúságot téve a sötét korban egy másik Németországról. Inge Scholl – nővére Hans és Sophie Schollnak, akik barátaikkal együtt életüket áldozták eszméikért – a megmentett dokumentumok alapján elbeszélte az előzményeket és a mozgalom történetét.

Ugyancsak az 1970-es években fordította le Hetényi Varga Károly Wim Hornman holland katolikus újságíró riportregényét Camilo Torresről. Ez a fordítás sem jelenhetett meg az 1970-es, 1980-as években Magyarországon, csak a rendszerváltás után nyolc évvel, 1998-ban *A lázadó. Camilo Torres életének regénye* címmel.[26] Wim Hornman hosszabb időt töltött Dél-Amerikában, Kolumbiában személyes kapcsolatba került Camilo Torresszel, a szegények és elnyomottak papjával. Megismerte az ellene indított hajsza részleteit, és ezek alapján írta meg riportregényét. Nem véletlen, hogy Hetényi ezt a kötetet fordította le, hiszen illeszkedik abba a történeti ívbe, abba a felfogásba, amely szerint ő dolgozott. Így ajánlotta a könyvet: „Főleg azoknak az egyszerű hívőknek, papoknak és szerzeteseknek, akik a kommunista diktatúra évtizedeiben mertek lelkiismeretük szavára hallgatni, s emiatt üldöztetést, megaláztatást, esetleg börtönt is vállaltak. Tudjuk, nem dicsérte meg őket senki, bátor kiállásukért nem kaptak kitüntetést. Legtöbbjük elfelejtve él, távol minden ünnepléstől, rangtól – és sajnos, megbecsüléstől is. Ez magától értetődőnek

23 *Bendász István:* Öt év a szögesdrót mögött. Egy kárpátaljai pap a Gulág munkatáboraiban. S. a. r. Hetényi Varga Károly. Aggiornamento, Bp., 1991.; 2. kiad.: Lámpás, Abaliget, 2000.

24 *Inge Scholl:* A Fehér Rózsa. Hitler-ellenes müncheni fiatalok a lelkiismeret ébresztéséért. Ford., s. a. r. és utószó: Hetényi Varga Károly. Pro Domo, Pécs, 1998.

25 Vö. A kötet belső címlapjával.

26 *Wim Hornman:* A lázadó. Camilo Torres életének regénye. Ford. Hetényi Varga Károly. Pro Domo, Pécs, 1998.

tűnik egy (kis)polgárosodó országban, ahol az erkölcsi értékeknek – köztük a hűségnek, helytállásnak – alig-alig jut hely a mindennapi életben. Az ő megpróbáltatásaik, az ő lassan feledésbe merülő szenvedésük és megaláztatásaik emlékére szánja Hornman nagy sikerű könyvét a fordító."[27]

Hetényi Varga Károly az 1970-es években elkezdte feltérképezni a náci és a kommunista diktatúra üldözött papjainak életútját, sorsát. Dokumentumokat, anyagokat, „híreket" gyűjtött róluk, interjúkat készített velük. Így került kapcsolatba Harangozó Ferenc szombathelyi egyházmegyés pappal, akit 1948 márciusában letartóztattak, 1948. május 23-án átszállították Ausztriába, a szovjet megszállási zónába eső Badenbe, és kémkedés vádjával 1948. december 6-án tizenhat társával együtt szovjet hadbíróság elé állították. Legfőbb bűnéül azt rótták fel, hogy 500-700 népi németet, úgymond „fasisztát" segített Nyugatra szökni az országból. A szovjet katonai törvényszék előbb halálra, majd 25 évi szibériai kényszermunkára ítélte. Ítélethirdetés után először Neunkirchenbe, majd egy lembergi elosztótáborba került. Innen 1949. július 1-jén a szibériai Tajsetbe szállították. 1949. augusztus 23-án tüdőgyulladással és vérhassal kórházba vitték. Ezt követően különböző Gulag-táborokban raboskodott. 1955 novemberében hazakerült, és 1956. november 2-án a budapesti Gyűjtőfogházból szabadították ki a forradalmárok. Három nap múlva Nyugatra távozott. Emigrációban élt, és 1971 után munkatársa lett a bécsi Pázmáneumban letelepedő s onnan az emigrációs magyarságot világszerte meglátogató Mindszenty József bíborosnak, esztergomi érseknek.

Halála előtt nem sokkal Hetényi Varga Károly rám bízta Harangozó Ferenc visszaemlékezését, mondván, hogy neki már nem lesz ereje kötetbe rendezni, de bízik benne, hogy a munka megvalósul. Dr. Gyürki László pápai prelátus, körmendi plébános személyes jó ismerője, paptársa volt Harangozó Ferencnek, így amikor említettem neki a kéziratot, rögtön javasolta, hogy adjuk ki könyv formájában. Így jelent meg az ő magánkiadásában 2001-ben Harangozó Ferenc *A csendlaki parókiától a szibériai hómezőkig. Kilenc év börtönökben és munkatáborokban* című könyve.[28]

Hetényi Varga Károly halála után tíz évvel látott napvilágot egy általa gyűjtött és összeállított dokumentumkötet, amely a Magyar Katolikus Egyház Harmadik Birodalom alatti sorsáról, 1938–1941 közötti helyzetéről szól: *Pásztor volt vagy béres? A Magyar Katolikus Egyház a Harmadik Birodalom árnyékában.*[29] Hetényi Varga az 1970-es évektől hazai és külföldi levéltárakban több ezer dokumentumot gyűjtött össze ebből a korszakból, amelyek tanúskodnak a magyar egyházban zajló szellemi ellenállásról, mely 1944 végére már a hierar-

27 Uo. 11.

28 *Harangozó Ferenc:* A csendlaki parókiától a szibériai hómezőkig. Kilenc év börtönökben és munkatáborokban. Bev. Hetényi Varga Károly, szerk., s. a. r. Fancsali Andrásné. Kiadja Dr. Gyürki László, Körmend, 2001. A Martinus 2012-ben újra megjelentette, kicsit kibővítve, átdolgozva a kötetet.

29 *Hetényi Varga Károly:* Pásztor volt vagy béres? A Magyar Katolikus Egyház a Harmadik Birodalom árnyékában. Lektorálta, gondozta, s. a. r. Soós Viktor Attila. Szent István Társulat, Bp., 2012.

chia legfelsőbb rétegeiben is határozottan jelentkezett. A kötet több mint másfél száz, eddig nem publikált dokumentuma hűen illusztrálja a tárgyalt korszakot, és a magyar egyház tevékenységét üldöztetést szenvedett embertársaink érdekében. Hetényi Varga a kéziratot 1987-ben lezárta, de megjelentetni nem volt alkalma. Hosszú egyeztetések, előkészítő munka után a Szent István Társulat adta ki 2012-ben. Komoly szakmai bevezetővel ellátott kötetben, a forráskiadás szakmai elvei szerint jelentek meg a dokumentumok.

Hetényi Varga Károly egész életében megszállottan kutatta, gyűjtötte a náci és kommunista diktatúra üldözött papjainak életútjára vonatkozó adatokat. A maga kialakította rendszerben, saját házában gyűjtötte és tette le azokat az adatokat, dokumentumokat, amelyeket egy-egy papról, szerzetesről felkutatott, és kézírásos feljegyzéseit. Halála után gyűjteménye Tímár Ágnes apátnő jóvoltából Kismarosra az Egyháztörténeti Intézetbe került.

Irodalom

Bendász István: Öt év a szögesdrót mögött. Egy kárpátaljai pap a Gulág munkatáboraiban. S. a. r. Hetényi Varga Károly. Aggiornamento, Bp., 1991.; 2. kiad.: Lámpás, Abaliget, 2000.

Harangozó Ferenc: A csendlaki parókiától a szibériai hómezőkig. Kilenc év börtönökben és munkatáborokban. Bev. Hetényi Varga Károly, szerk., s. a. r. Fancsali Andrásné. Kiadja Dr. Gyürki László, Körmend, 2001.; 2. bőv., átdolg. kiad., Martinus, 2012.

Hetényi Varga Károly: Akiket üldöztek az igazságért. Papi sorsok a horogkereszt és a nyilaskereszt árnyékában. Ecclesia, Bp., 1985.

Hetényi Varga Károly: Elfelejtett hitvallónk. A kilencvenéves Lénárd Ödön köszöntése. Pro Domo, Pécs, 2001.

Hetényi Varga Károly: Papi sorsok a horogkereszt és a vörös csillag árnyékában. I. köt.: Esztergom, Győr, Székesfehérvár, Szombathely, Vác, Veszprém, Munkács, Eperjes, Hajdúdorog. 1. kiad., Lámpás, Abaliget, 1992., 2. jav., bőv. kiad.: Szerk. Fejérdy András – Fejérdy Gergely – Soós Viktor Attila. Új Ember – Márton Áron, Bp., 2004.; II. köt.: Kalocsa–Bács, Csanád, Erdély, Nagyvárad. Lámpás, Abaliget, 1994.; III. köt.: Eger, Kassa, Rozsnyó, Szatmár, Szepes, Nagyszombat, Besztercebánya, Nyitra. Lámpás, Abaliget, 1996.

Hetényi Varga Károly: Pásztor volt vagy béres? A Magyar Katolikus Egyház a Harmadik Birodalom árnyékában. Lektorálta, gondozta, s. a. r. Soós Viktor Attila. Szent István Társulat, Bp., 2012.

Hetényi Varga Károly: Szerzetesek a horogkereszt és a vörös csillag árnyékában. I. köt.: bazilita, bencés, ciszterci, domonkos, ferences és irgalmas rend. 1. kiad., Pro Domo, Pécs, 1999.; 2. jav., bőv. kiad. Márton Áron, Bp., 2000.; II. köt.: jezsuita, kapucinus, karmelita, keresztény iskolatestvér közösség, lazarista, marianista, marista, mechitarista, minorita, piarista rend. Lámpás, Abaliget, 2002.

Hornman, Wim: A lázadó. Camilo Torres életének regénye. Ford. Hetényi Varga Károly. Pro Domo, Pécs, 1998.

Ispánki Béla: Az évszázad pere – megszólal a tanú: a Mindszenty kirakat-per ismeretlen adatai. Toronto, 1987. 2. kiad.: alcím nélkül. Utószó: Hetényi Varga Károly. Lámpás, Abaliget, 1995.

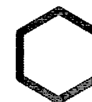
Mészáros Tibor: Akit övéi be nem fogadtak. Mindszenty bíboros titkárának visszaemlékezései. S. a. r. Hetényi Varga Károly. Pro Domo, Pécs, 1997.

Mészáros Tibor: A száműzött bíboros szolgálatában. Mindszenty József titkárának napi jegyzetei (1972–1975). S. a. r. Hetényi Varga Károly – Varga Borbála. Lámpás, Abaliget, 2000.

Scholl, Inge: A Fehér Rózsa. Hitler-ellenes müncheni fiatalok a lelkiismeret ébresztéséért. Ford., s. a. r., utószó: Hetényi Varga Károly. Pro Domo, Pécs, 1998.

Források

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (Budapest; = ÁBTL) 3.1.9. V–156099 12. Határozat a nyomozás elrendeléséről, Pécs, 1967. június 7. 59–63.; Jegyzőkönyv Varga Károly gyanúsított kihallgatásáról, Komló, 1967. június 7. 64.; Értesítés nyomozás megszüntetéséről.; Pécs, 1967. augusztus 23.; Vizsgálati dosszié Bolváry László ügyében 149–150. Jegyzőkönyv házkutatásról, 1967. június 7. 152–153.; Határozat lefoglalás megszüntetéséről, Pécs, 1967. augusztus 23.

TABAJDI GÁBOR

Keresztény kisközösségek nyomában – cserkészgyűjtemények

A hazai cserkészgyűjtemények a pártállami korszak kutatásának különleges forrásbázisai. A virágkorában 40 000 fiatalt tömörítő mozgalom közösségei, kapcsolati hálója, módszerei a szervezet 1948-as felszámolása után is tovább éltek. E közösségek életerejét mutatja az 1956-os és az 1989-es gyors újjászerveződés. Az „illegalitás éveiben" keletkezett dokumentumok, gyűjtemények a mikro-, illetve helytörténeti vizsgálódásokon túl átfogóbb, társadalomtörténeti elemzések számára is hasznosak lehetnek.

Magyar cserkészek: itthon és a világban

A cserkészet több mint száz éve van jelen Magyarországon. Az elmúlt évszázadban a világmozgalom meghatározó alakjai lettek azok a magyar ifjúságvezetők, akik az alapító által 1907-ben megszervezett első táborozás után néhány évvel már itthon is portyázni hívták a fiatalokat. Tevékenységük révén a magyar cserkészet az I. világháborút követően rövid időn belül a legjelentősebb hazai ifjúsági mozgalommá vált. A közösségek élete folyamatos maradt azután is, hogy a szervezetet 1948-ban felszámolták (beolvasztották az úttörőmozgalomba). A jogfolytonosságot az országot elhagyó vezetők által létrehozott csapatok biztosították. A külföldi magyar cserkészszövetség létszámát az 1956-os emigráció tovább bővítette. Az Ausztráliától, Brazílián át Kanadáig működő csapatok napjainkig az emigráns közösségek életének fontos szereplői. Magyarországon a szovjet típusú rendszer kiépülése után búvópatakszerűen tovább élő közösségek őrizték hagyományaikat.

Az egykori cserkészcsapatok és a velük rokon (keresztény) közösségek változatos intenzitással, létszámmal működtek a „létező szocializmus" mindennapjaiban.[1] A hittancsoportok, kórusok, turistaszakosztályok keretében a csoportok természetesen formálisan nem cserkészközösségként tevékenykedtek, a cserkészhagyomány nem vegytisztán élt tovább. A személyi, módszertani, kulturális értelemben meghatározható folytonosság azonban az üldöztetések, majd a „földalatti működés" korszakában is kimutatható. A pártállami időszakban Magyarországon ifjúságnevelő munkát lényegében csak a kommunista

1 *Virág András:* Hálózatok a cserkészetben – cserkészhálózatok. PhD-értekezés, Piliscsaba, 2013.

tömegszervezetek végezhettek. A civil szféra felszámolása, valamint az egyházüldözés megindulása után a fiataloknak szóló közösségi programok szervezése illegális tevékenységnek számított.[2] Az üldöztetés, tiltás, diszkrimináció ellenére azonban a korábbi mozgalmak, közösségek nem szűntek meg. A fennmaradt naplók, visszaemlékezések és a hatalmi szervek iratainak elemzése alapján feleleveníthető az egykori közösségek élete. Ezek a történetek alulnézetből mutatják be a szovjet típusú rendszer hazai működését. A felidézhető események egyszerre szólnak a hagyományőrzésről, egy sajátos ellenkultúra kialakulásáról, valamint a személyes és közösségi autonómiáért folytatott küzdelemről.

Az illegalitás időszakának viszonyaiból adódóan kevés egykorú dokumentum áll a kutatók rendelkezésére. A korabeli közösségek iratai csak kivételes esetekben maradtak fenn. Az elnyomás légkörében, az egymást követő megfélemlítési akciók, letartóztatási hullámok után az írott feljegyzések puszta birtoklása is veszélyesnek számított. Az óvatosan érintkező, virágnyelven levelező csoportok általában csak a legszükségesebb információkat jegyezték le. A keletkező magániratok döntő többségét megsemmisítették. A forrásfeltárás tehát ezen a területen is időigényes, bár korántsem reménytelen munka. A cserkészközösségek katartikus pillanatai közé tartoztak azok az ünnepélyes alkalmak, amikor a rendszerváltás után az öregcserkészek vagy az emigrációban élő közösségek parancsnokai évtizedeken át titokban őrzött ereklyéket, egykori zászlókat, jelvényeket, naplókat adtak át a következő generációknak. A hagyomány (történetek, játékok, mindaz, amit „cserkésztudásnak" nevezhetünk) átadása azonban döntően szóbeli volt. Szerencsére ma már viszonylag nagy mennyiségű elbeszélt forrás áll a történészek rendelkezésére a korszakkal kapcsolatban. A visszaemlékezések Nyugaton a rendszerváltás előtt is megjelenhettek, majd a szabaddá váló közéletben, a félelmek feloldódásával idehaza is sokan megoszthatták emlékeiket.

Visszatekintve megállapítható, hogy az egyes közösségek szinte minden esetben hangsúlyosan foglalkoztak saját történetük (szóbeli) továbbadásával: legyen szó a Regnum Marianum csoportvezetőinek tanfolyamáról, a Patkolóról vagy a cserkészvezető-képzés táborairól.[3] Ezek nyomtatott anyagai (miként számos hittankönyv) sok esetben csak a vasfüggönyön túl jelenhettek meg, és különböző rejtett csatornákon kerülhettek a hazai olvasókhoz.[4] A történeti emlékezet fenntartásában alapvető szerepet játszott a magyar (cserkész) emigráció is.[5] Mindezeken túl a keresztény kisközösségek története a közelmúltban olyan kutatási témává vált, amellyel kapcsolatban egyre gyorsuló ütemben jelennek meg a tudományos publikációk. A téma (illetve kutatói) az

2 *Wirthné Diera Bernadett:* Katolikus hitoktatás és elitképzés a Kádár-korszakban. Az 1961-es „Fekete Hollók" fedőnevű ügy elemzése. PhD-értekezés, Bp., 2015.

3 *Dobszay János:* Így vagy sehogy. Fejezetek a Regnum Marianum életéből. Regnum Marianum, Bp., 1991.

4 *Emődi László:* A Regnum Marianum története. Magyar Egyházszociológiai Intézet, Bécs, 1970.

5 *Bodnár Gábor:* A magyarországi cserkészet története. New Brunswick, 1980.

1956-os magyar forradalom 60. évfordulója kapcsán rendezett számtalan konferencián is képviseltették magukat. Az egykori közösségek belső életének és a hatalom velük kapcsolatos intézkedéseinek részletei az ezredfordulótól váltak alaposabban dokumentálhatóvá. Mindebben alapvető szerepet játszott az egykori pártállami szervek (mindenekelőtt a politikai rendőrség) iratainak kutathatósága. 1990 után, a „levéltári forradalom" révén a történészek a politikatörténeti folyamatok rekonstruálására, a kádári elbeszélések felülírására törekedtek. A kutatási lehetőségek bővülésével a korszakkal kapcsolatos társadalomtörténeti, szociológiai elemzéseken túl a különböző részdiszciplínák számtalan új megközelítési módot kínálnak napjainkban.

Cserkészgyűjtemények – gyűjtemények a cserkészetről

Akárhonnan közelítsünk is a témához, a cserkészgyűjteményeknek többszörösen is helyük lehet egy egyházi archívumokról, vallási közösségek gyűjteményeiről szóló összeállításban. A cserkészmozgalom valláserkölcsi alapon nyugszik. Magyarországon a kezdetektől főként különböző egyházakhoz (elsősorban az egyházi középiskolákhoz, részben vallásos egyesületekhez) kötődött. Az illegális ifjúsági munka, a cserkészet módszereit használó közösségek összejövetelei hittanpótlékként (a tűrt, illetve tiltott vallási oktatás fórumaiként) is szolgálták. Így nem véletlen például, hogy a cserkészgyűjteményekben is megtalálhatóak a keresztény szamizdat kiadványok (regények, lelki olvasmányok, elmélkedések stb.).

A cserkészet történetével kapcsolatos forrásokat napjainkban különböző őrzési helyeken érdemes keresni. Alapvetően négy közgyűjtemény rendelkezik kifejezetten tematikus irategyüttessel: a Cserkészmúzeum, a Cserkész Könyvtár- és Levéltár Gödöllőn, a Külföldi Magyar Cserkészszövetség iratainak jelentős része Szegeden lelhető fel. Emellett több más közgyűjtemény is őriz ilyen forrásokat, így például jelentős a Miskolci Hermann Ottó Múzeum különböző kiállítások, projektek kapcsán gyűjtött anyaga. A cserkészettel kapcsolatos iratok állami gyűjtőhelyei (elsősorban a Magyar Nemzeti Levéltár intézményei) közül a legkülönlegesebb az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (= ÁBTL). Ebben a sajátos státuszú archívumban nemcsak a megfigyelési ügyek, vizsgálati eljárások stb. iratait találhatjuk meg. A házkutatások során lefoglalt (titkos anyaggyűjtés során megszerzett) dokumentumok az adott közösségek működésének egykorú lenyomatai. E különleges környezetben archiválódott dokumentumok közül megemlítendők a táborozások megfigyelése során készített titkos fotók, a bűnjelként lefoglalt sokszorosítványok vagy az A-anyagként őrzött röplapok, pecsétek, jelvények. (Az ÁBTL tematikus A-anyagai lényegében az állambiztonság különös cserkészgyűjteményei.)[6] Az egyes közös-

6 A levéltár anyagainak leírását lásd: http://abtl.hu/iratok/cikkek-az-ab-iratokrol (a letöltés ideje: 2017. márc. 30.).

ségek, csapatok, helyi cserkészgyűjtemények, a csapatotthonokban őrzött relikviák, archívumok a mozgalom bázisának szintjén keletkezett anyagokat őrzik. Mindezeken túl említésre érdemesek a családi, illetve magángyűjtemények. A személyes emlékek, naplók átadása (hagyományozás, örökség révén) folyamatosan gyarapítja az előzők állományát.

A gyűjtemények létrejötte a szervezetszerű működés adminisztratív iratkezelésén túl alapvetően kapcsolódik a közösségek életéhez. A naplók, csapatújságok írása a közös élmények feldolgozása, az identitásképzés mellett fontos pedagógia eszköz is volt. A fennmaradt őrsi vagy csapatújságok generációs nézőpontból mutatják be a korszakot, ugyanakkor az aktuális közállapotokat is tükrözik. Ezekben a dokumentumokban is megjelennek az „illegalitás" belső törvényei, az álcázás technikái. A kisközösségi tevékenység fedőtörténetei, egyszersmind a programok meghatározó keretmeseként is szolgáltak a cserkészek számára. A korszakban így különös szerepet kaphattak az indiánromantikára épülő programok. A mozgalomban fontos erkölcsi elveket, belső szabályokat is ezen a nyelven fogalmazták meg. Az emlékek megörökítésének különösen értékes eszközei a fotók. A fényképezés mint tematikus „cserkész-különpróba" korán megjelent a csapatok életében. A különböző közgyűjtemények a cserkészet hazai virágkorának időszakából (kiemelten az 1933-as gödöllői Jamboree-ról) számos felvételt őriznek. A 20. század online elérhető, fényképes lenyomatát őrző Fortepan gyűjtemény válogatásában is többtucatnyi cserkészfotó található. Az illegalitás időszakának képei jórészt megsemmisültek, illetve megsemmisítették őket, ám esetenként fennmaradtak gazdag albumok, olykor mint lefoglalt házkutatási anyagok az állambiztonság aktáiban.

A különböző intézményekben őrzött történeti interjúk, életútinterjúk szintén fontos adalékokkal szolgálhatnak a cserkészet történetével kapcsolatban. Az elbeszélt források, a különféle projektek keretében rögzített visszaemlékezések természetesen alapvetően más szempontok alapján készültek. Az egykori cserkészek azonosítása tehát elsődleges feladat. A részletesebb leírásokkal, keresési lehetőségekkel rendelkező archívumokban ennek léteznek praktikus módjai is. Például az 1956-os Intézet Oral History Archívumában a lekérdezések révén ötven életútinterjúban találtunk a cserkészettel kapcsolatos releváns részleteket. Vigh Szabolcs, Bálint György vagy éppen Göncz Árpád visszaemlékezéseinek elemzése arra is rávilágíthat, hogy mi bizonyult maradandónak az ifjúkori szocializáció (felnőtté válás) során szerzett élményekből. Ugyanakkor az országosan ismert *oral history* gyűjtemények mellett léteznek kisebb kezdeményezések. A „Parázs a hamu alatt" munkacímű projekt (emlékév) keretében az elmúlt hónapokban is készítettünk öregcserkészekkel interjúkat.[7] Áttekintésünkben nem feledkezhetünk meg a külföldi magyar cserkészek gyűjteményeiről, az aktív csapatok „élő archívumairól". Az egyes helyi közösségek tevékenységének nyomait pedig a lokális gyűjteményekben találhatjuk meg, elsősorban a csapatokat fenntartó intézmények

7 Ezek feltöltése fokozatos a katakomba.cserkesz.hu oldalra.

(jogi személyek) irataiban. Ebből következik, hogy az egyházi levéltárak anyagai is megkerülhetetlenek, s alkalmasint ezekben kevésbé ismert szálakra is bukkanhatunk. (Ilyenek például a Magyar Zsidó Levéltárban az izraelita felekezetű csapatok dokumentumai.[8])

A gyűjtemények sorsa

Az elsődleges gyűjteményekkel kapcsolatos jellemzők a következőképpen foglalhatók össze a COURAGE program számára: a cserkészgyűjtemények bázisát a szövetség korábbi archívuma jelentette. Ennek anyagait 1948 után részben széthordták, megsemmisítették, részben állami gyűjtőhelyek (a Magyar Országos Levéltár) őrizték meg. 1990 után ezt a gondosan jegyzékelt, rendezett dokumentumegyüttest kapta meg a jogutód szervezet. Közben az emigránsok gyűjteményei mellett a cserkészet emlékei magánszemélyeknél gyűltek, illetve vészelték át az illegalitás időszakát.

Az egyes csapatok ereklyéit a legtöbben titokban őrizték, hiszen a cserkészeket érő retorziók során ezek bűnjelként, bizonyítékként is szolgálhattak. Ugyanakkor az úttörőmozgalom mindvégig igyekezett ellesni, adoptálni az eredményes cserkészmódszereket. Az 1980-as évektől már „tűrt" kutatási téma lehetett a cserkészet története. A rendszerváltás hajnalán (a „szövetségi politika" bázisán, a Hazafias Népfront és hasonló szervezetek támogatásával) sor kerülhetett az első kiállításokra. Így a cserkészmúlt nyilvános bemutatása a kulturális élet egyszerű sémái: a tiltott, tűrt, támogatott kategóriák között lassan elmozdult az utóbbiak irányába.

A gyűjtemények 1989 után különböző adományok révén gyarapodtak, a hagyatékok átvétele folyamatossá vált. A dokumentumok őrzésében, gyarapításában kiemelkedő Bokody József tevékenysége, aki évtizedeken át vezette a Cserkészkönyvtárat, több cserkésztörténeti összeállítást készített. Gyűjteményében a nyilas-, illetve a kommunista korszakból, a német, illetve a szovjet megszállás időszakából is összegezte a mozgalmat és vezetőit érintő üldöztetést. A személyes interjúk, levelezések révén olyan adatbázist hozott létre, amely a történeti kutatások kiindulópontjaként is szolgálhat. Munkássága részben kapcsolódik Hetényi Varga Károly (a mecseki katakombacserkészet egykori őrsvezetője) tevékenységéhez, aki már az 1970-es évektől gyűjtötte a nyilas (náci) és a kommunista egyházüldözés magyar mártírjainak történeteit.[9] A megújult gyűjtemények társadalmi és közösségi fogadtatása alapvetően pozitív volt, az érdeklődés, a támogató attitűd határozta meg.

8 *Lénárt András:* Zsidó cserkészek. A Vörösmarty cserkészcsapat a háború előtt és után. In: „Illegális ifjúsági munka". Cserkészközösségek a diktatúrában. Szerk. Tabajdi Gábor. Magyar Cserkészszövetség, Bp., 2017. 39–46.

9 *Hetényi-Varga Károly:* Papi sorsok a horogkereszt és a vörös csillag árnyékában. I–III. köt. Abaliget, Lámpás, 1992–1996.

E gyűjtemények a mozgalom, a közösségek élő örökségét jelentették és jelentik. A dokumentumokat kiállítások, rendezvények mutatták be, a legutóbbi nagyszabású rendezvény a cserkészet, majd a Magyar Cserkészszövetség megalapításának 100. évfordulóját ünnepelte meg. Az 1956-os forradalom 60. évfordulójára készített tematikus kötet szintén merített a gyűjtemény anyagából.[10]

A „központi" cserkészgyűjtemények 2009-ben a Gödöllői Városi Könyvtár és Információs Központba kerültek. A helyben kutatható források az 1989 előtti anyagok mellett a rendszerváltozás utáni állagokkal is rendelkeznek. Ezek révén tehát az illegalitás időszakának az emlékezete is kutatható. Az archívum legértékesebb darabjai talán mégis a régi újságok, illetve a cserkész-szamizdat kiadványok. A dokumentumok rendezettsége eltérő. Az egykori Cserkész Irattár (1913–1948) iratait az Országos Levéltár részletes jegyzékekkel adta át. (Az átadott anyag az Országos Levéltárban mikrofilmen kutatható. A tekercsek 205 ezer képkockát tartalmaznak.) A korszak gazdag cserkészsajtójának megismerését címjegyzék segíti, az aprónyomtatványok tematikus rendben, de feltáratlanul érhetők el. A katalógusok online is elérhetők. Az egyes csapatokhoz tartozó archív anyagok többnyire esetleges iratok összessége, helytörténeti érdekességük azonban vitathatatlan. Mindez az egyes helyi közösségek, csapatok anyagairól is elmondható. Az 1989 előtt és után működő közösségek dokumentumairól 227 oldalas jegyzék áll rendelkezésre. Mindezek természetesen csupán az elsődleges „tematikus" cserkészgyűjtemények. Amint talán ez a rövid áttekintés is mutatja, a mozgalom minden korszakban igen sokszínű volt, tagjai, akikkel szemben fogadalmuk szilárd etikai követelményeket támasztott, a 20. század viharai közepette sokfelé szóródtak, és különböző életpályákat futottak be.

Kutatás és emlékezet

A Magyar Cserkészszövetség a II. világháború előtt nemcsak a tevékenységéhez közvetlenül kötődő jelentős ingó- és ingatlanvagyonnal, de külön könyvtárral, múzeummal (gyűjteményekkel) is rendelkezett. Ezek egy része a háborús pusztításnak esett áldozatul, egy kisebb részét sikerült meg-, illetve kimenteni. Maradék része, miután a szövetséget beolvasztották az Úttörőszövetségbe, annak tulajdonává vált. Az egyházi és magángyűjteményekből előkerülő, az emigrációból hazatérő cserkésztárgyak, emlékek összeállítása már 1988-ban megkezdődött. Ennek eredményeként az első tematikus kiállítás a szegedi Feketeházban nyílt meg. Különböző vándortárlatok összeállítása után 1992-től a Testnevelési és Sportmúzeum karolta fel a cserkészemlékek gyűjtését. 1994-től egy állandó kiállítás a Cserkészszövetség Tömörkény utcai székházában volt megtekinthető, de anyagi és fizikai okok miatt korlátozott lehetőségekkel,

10 *Tabajdi Gábor* (szerk.): „Illegális ifjúsági munka". Cserkészközösségek a diktatúrában. Magyar Cserkészszövetség, Bp., 2017.

bár a gyűjtemények anyagát számos (vándor)kiállítás felhasználta a különböző neves évfordulók kapcsán határon innen és túl.

Napjainkban a gödöllői gyűjtemény folyamatos és termékeny kapcsolatot ápol a helyi közösségekkel és gyűjteményeikkel, segítséget nyújt helytörténeti kutatásokhoz, szakdolgozatok elkészítéséhez, vagy akár tematikus tévé- és rádióműsorok létrehozásához. A gyűjtemény kutatási szabályzata elérhető.[11] A felhasználás széles körét és a cserkészet társadalmi beágyazottságát jelzi, hogy különböző évfordulókra a Magyar Posta 1990 után is cserkészbélyegeket bocsátott ki.

A cserkészet élő mozgalom, így gyűjteményei folyamatosan gyarapodnak: az öregcserkészek felajánlásai mellett az újjászerveződés utáni anyagok – újságcikkek, kiadványok és tárgyi emlékek (jelvényektől a cserkészfelszerelésig) – is folyamatosan gazdagítják. Gödöllőn a világméretű mozgalom különböző emléktárgyai szintén megtalálhatók, hiszen a cserkész világtalálkozók, a jamboree-k mindenkor lehetőséget kínáltak nyakkendők, jelvények vagy egyéb eszközök cserélgetésére. A különböző kultúrák találkozásának nyomai fennmaradtak az 1933-as gödöllői Jamboree-ról, de hasonló kulturális transzferek zajlottak az évezredforduló utáni találkozókon is.

A „földalatti cserkészet" emlékezete a gyűjteményeken, feldolgozásokon túl számtalan formában van jelen Magyarországon. Az 1948 után búvópatakszerűen tovább élő cserkészközösségekben nem csak a mozgalom régi módszerei, illetve emlékei maradtak fenn. A pártállami terror, majd az 1956 utáni megtorlás történetei is sokáig csak szóbeli hagyományként öröklődtek tovább. Miközben a cserkészek 1945 utáni üldöztetése mélyen élt az egyes helyi kisközösségek emlékezetében, a különböző sorstragédiák a kádári nyilvánosságban 1989-ig tabunak számítottak. A konstruált perekben elítélt, kivégzett vagy internáló- és munkatáborokba hurcolt áldozatok sorsát nyilvánosan elbeszélő emlékezeti munka évtizedekig az emigráns cserkészekre maradt.

A rendszerváltást követően egymás után jelenhettek meg a korszakkal kapcsolatos visszaemlékezések. A cserkészsajtó mellett napilapokban, interjúkötetekben, dokumentumfilmekben nyílt lehetőség a múlt megidézésére.[12] A kommunista diktatúrával kapcsolatos nagy elbeszélésekben, a kortanúk életinterjúiban gyakran fontos összetevőként jelentek meg a cserkészemlékek. Mindezek felszínre kerülését elősegítették a jelentős közszerepet játszó egykori cserkészek (Antall József miniszterelnök, Göncz Árpád köztársasági elnök, Sinkovits Imre, a nemzet színésze és sokan mások) megszólalásai is. A „földalatti mozgalom" emlékezetének alakulására a levéltárak megnyitása után folyamatosan gyarapodó tudományos kutatási eredmények szintén hatottak.

11 http://www.gvkik.hu/godollo_gyujtemeny (a letöltés ideje: 2017. márc. 30.).

12 *Ivasivka Mátyás – Arató László:* Sziklatábor. A magyarországi katakombacserkészet története. Visszaemlékezések és dokumentumok (1945–) 1948–1988. Új Ember – Márton Áron, Bp., 2006.

A cserkészmúlt megidézésének meghatározó színterei is kialakultak: emléktáblák, síremlékek, kopjafák, az egykori vezetőkről elnevezett intézmények vagy éppen földrajzi helyek (például források) hirdetik azok emlékét, akik ifjúságnevelő munkájuk miatt kerültek a hatalom célkeresztjébe. A különböző nemzeti emlékhelyeken is szembesülhetünk egykori cserkészsorsokkal. A Rákoskeresztúri új köztemetőben a 301-es parcella sarkán és a 298-as parcella közepén állított márványtáblán a 2000-es években tizenegy egykori cserkész neve szerepelt. A 2002-ben Budapesten megnyílt Terror Háza Múzeum (Andrássy út 60.) épületének kegyeleti falán is jelentős számban találhatunk fényképeket egykori ifjúsági vezetőkről. A megemlékezések egy része az ezredforduló óta a kommunizmus áldozatainak emléknapjához (február 25.) kötődik, de a személyes sorstragédiákhoz kapcsolódva más évfordulók is megszokottá váltak.

A cserkészhagyományok 1948 utáni alakulása nem vizsgálható önmagában. Erre utal a korszakkal kapcsolatban gyakran emlegetett „búvópatak" metafora is. A diktatórikus rendszer mindennapjaiban az egykori közösségek változatos formában maradhattak fenn. Egyrészt az egykori csapatok, őrsök mint turistaszakosztályok, kórusok, hittancsoportok tevékenykedtek, vagy pusztán baráti társaságként éltek tovább. A közösségek vezetői lehetőségeik szerint egyházi-ifjúsági csoportokat szerveztek. Másrészt az egykori cserkészvezetők munkahelyeiken (papként, tanárként, karnagyként, nevelőként, edzőként stb.) hasznosították azokat a módszereket, amelyeket cserkészként sajátítottak el, s alkalmasint valamit továbbadtak az egykori közösségek hagyományából, belső értékeiből is. E bonyolult és izgalmas folyamat emlékei különböző formákban és összeállításokban maradtak fenn. A cserkészgyűjtemények kalandos sorsa önmagában is jellegzetesen 20. századi, közép-európai történet. Mindezzel együtt napjainkban különböző (a generációs vagy mozgalmi perspektíván túli) kutatások forrásbázisaiként is szolgálhatnak.

Irodalom

Bodnár Gábor: A magyarországi cserkészet története. New Brunswick, 1980.

Dobszay János: Így vagy sehogy. Fejezetek a Regnum Marianum életéből. Regnum Marianum, Bp., 1991.

Emődi László: A Regnum Marianum története. Magyar Egyházszociológiai Intézet, Bécs, 1970.

Hetényi-Varga Károly: Papi sorsok a horogkereszt és a vörös csillag árnyékában. I–III. köt. Lámpás, Abaliget, 1992–1996.

Ivasivka Mátyás – Arató László: Sziklatábor. A magyarországi katakombacserkészet története. Visszaemlékezések és dokumentumok (1945–) 1948–1988. Új Ember – Márton Áron, Bp., 2006.

Lénárt András: Zsidó cserkészek. A Vörösmarty cserkészcsapat a háború előtt és után. In: „Illegális ifjúsági munka". Cserkészközösségek a diktatúrában. Szerk. Tabajdi Gábor. Magyar Cserkészszövetség, Bp., 2017. 39–46.

Tabajdi Gábor (szerk.): „Illegális ifjúsági munka". Cserkészközösségek a diktatúrában. Magyar Cserkészszövetség, Bp., 2017.

Virág András: Hálózatok a cserkészetben – cserkészhálózatok. PhD-értekezés, Piliscsaba, 2013.

Wirthné Diera Bernadett: Katolikus hitoktatás és elitképzés a Kádár-korszakban. Az 1961-es „Fekete Hollók" fedőnevű ügy elemzése. PhD-értekezés, Bp., 2015.

KOVÁCS ÁRON

Nádosy Ferenc missziói levéltára és írásai a Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményeiben

Az egyház egyik legfontosabb – ha nem legfontosabb – szolgálata az igehirdetés. Ez a vasárnapi prédikációknál jóval nagyobb területet ölel fel. A gyülekezeti igehirdetés mellett része ennek a misszió, az evangélium elvitele az emberek közé: a gyülekezeti élet csendesnapokkal, evangelizációkkal való megújítása, az egyháztól eltávolodott emberek megkeresése, valamint a külmisszió keretében az Isten igéjének megismertetése távoli területek lakóival.[1] Bár a második világháború után még egy igen jelentős ébredési mozgalom bontakozott ki az országban, mind a bel-, mind a külmissziói munka 1945-öt követően egyre nagyobb akadályokba ütközött. 1946. július 4-én belügyminiszteri rendelettel kezdődött meg a társadalmi, valamint egyházi egyesületek, mozgalmak felszámolása. A következő lépésben, 1949. október 5-én a Belügyminisztérium jóváhagyta a Református Egyetemes Konvent Elnökségének a 14 legfontosabb egyesület feloszlatására irányuló előterjesztését.[2] A fentiekkel párhuzamosan vált lehetetlenné a missziói munka is, melyet Bereczky Albert 1952. január 8-án az esperesekhez írott körlevele és az ugyanazon év március 1-jén hatályba lépő Missziói Szabályrendelet tetőzött be. Ezzel a református egyház élettevékenysége a szószéki igehirdetésre szűkült le.[3] Az egyháznak a törvények és az elöljárói által meghatározott mozgástere szűkült, s ezzel párhuzamosan sok, addig nyilvános tevékenysége illegálisan folyt tovább. Csendesnapok, evangelizációs és ifjúsági alkalmak zajlottak más fedőtevékenységek álcája alatt, keresztény iratok terjedtek szamizdatként, gépiratos másolatban, a cenzúra megkerülésével.

Az 1945–1989 közötti magyar protestáns kulturális ellenállás legnagyobb forráscsoportjainak egyike Nádosy Ferenc Sárospatakon őrzött iratanyaga. A megközelítőleg 5500 oldalnyi kézirattári irat, 9 levéltári doboznyi – 3139 iratot felölelő – „missziói levéltár", valamint egy 2 kézirattári dobozt kitevő missziói vándorkiállítás anyaga 1981-től kisebb-nagyobb megszakításokkal folyamatosan került a szerző felajánlásaként Sárospatakra, a Református Kollégium

1 *Kádár Ferenc*: Ekkléziasztika. Az egyház élete és szolgálata. Sárospataki Református Teológiai Akadémia, Sárospatak, 2016. 89–91.

2 Magyarország a XX. században. Természeti környezet, népesség és társadalom, egyházak és felekezetek, gazdaság. II. kötet. Főszerk. Kollega Tarsoly István. Babits, Szekszárd, 1997. 425–426.

3 Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei Levéltár R. E: VIII. 6/5. 19/1952.

Tudományos Gyűjteményei birtokába.[4] Több esetben az írásoknak egyéb másolati példányai is előfordulnak a gyűjteményekben, melyek legnagyobb részt lelkészi hagyatékokból kerültek be. Az iratanyag részletes képet rajzol a kommunista diktatúra időszakában illegálisan működő református és evangélikus szerveződésekről és munkájukról, különös hangsúlyt fektetve a külmisszió kérdésére.

Nádosy Ferenc 1907. szeptember 28-án született Zólyom városában evangélikus családban Nádosy Ferenc lapszerkesztő és Korcsek Márta gyermekeként.[5] Orvosi tanulmányait a Pázmány Péter Tudományegyetem Orvostudományi Karán végezte. Diplomáját 1934-ben szerezte meg.[6] Ezt követően kutatóként dolgozott, majd több budapesti kórházban is praktizált. A II. világháborúban 1944 szeptemberétől 1945 májusáig katonaorvosként harcolt a magyarországi hadszíntéren, majd hadifogságba esett, és a tekucsi szovjet hadifogolytábor kórházában dolgozott.[7] Hazatérte után a Veszprém megyei Tótvázsony községben helyezkedett el körorvosként.

A kommunista hatalomátvételt az alábbiak szerint írta le: „Az új rezsim anyagi természetű ipari, gazdasági és társadalmi változásait sok tekintetben helyeseltem, de ideológiájának szellemi természetű megállapításait jórészt elutasítottam." Nádosy Ferenc szembekerülése a kommunista államhatalommal prognosztizálható volt. Szamizdatszerzői és -kiadói tevékenysége is ebben az időszakban, 1946-tól indult el.

A kommunista államhatalom első lépésben Nádosy ideológiai „átnevelésére" tett kísérletet. Hétről hétre munkásbrigádok látogatták, amelyek folyamatosan próbálkoztak meggyőzéssel – sikertelenül. Az első nyílt összeütközésre közte és a kommunista rezsim között az 1949-es választások kapcsán került sor. A Tótvázsonyban nyílt szavazásként lebonyolított választásokon mind Nádosy, mind a felesége – annak ellenére, hogy tisztában voltak tettük súlyával – a szavazatszámláló bizottság szeme láttára voksoltak a népfronttal szemben. Ezután rövidesen rendőrségi vizsgálat indult Nádosy Ferenc ellen, melyet a hivatása körében elkövetett visszaélés hiányában eredménytelenül zártak le. Hetekkel ezután végkielégítéssel elbocsátották orvosi állásából.[8] Tótvázsonyból Szentantalfára került, majd az itt eltöltött két és fél évi magánorvosi praxis után Litérre került.[9] 1951-ben, miután az állami egészségügy az orvoshiány miatt nem talált megfelelő embert Várpalota körzetébe, a megye vezető főorvosa megkereste Nádosy Ferencet újbóli alkalmazás céljából.

4 Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei (= SRK TGY) Nagykönyvtára, Kézirattár An. 4739. Kt.d. 7372. 16.

5 Family Search https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:33S7-9T94-4LP?i=43&cc=1554443 (a letöltés ideje: 2017. okt. 16.).

6 *Molnár László:* A Pázmány Péter Tudományegyetem Orvostudományi Karán végzett orvostanhallgatók jegyzéke 1921–1951. Semmelweis, Bp., 2006. 154.

7 SRK TGy Kézirattár An. 12360. 3.

8 SRK TGy Kézirattár An. 12360. 4.

9 SRK TGy Kézirattár An. 12360. 5.

Hosszú viták és egyeztetéseket követően egy feltétellel tért vissza az orvosi szolgálatba: az állami főhatóság a vezető főorvos aláírásával, pecsétjével, iktatószámmal ellátott dokumentumot állított ki, melyben pontosan rögzítették, hogy a marxizmus mely pontjait nem fogadja el, és velük szemben pontosan milyen álláspontot képvisel. Az irat ezenkívül biztosította Nádosy számára, hogy az állam kizárólag orvosi ismereteire, nem pedig hitének megtagadására tart igényt. Várpalota környékéről rövid szolgálat után hamarosan Litérre került körzeti orvosnak, ahol 14 éven keresztül szolgált, nyugdíjazásáig. Ezt követően, élete utolsó éveire Balatonalmádiba költözött.

Mivel a kommunista államhatalom a kezdetektől nem tűrte Nádosy Ferenc tevékenységét, a litéri körzetben eltöltött időszakban rendőri kihallgatásoknak, házkutatásoknak, főnökétől pedig folyamatos zaklatásnak és maximális terhelésnek volt kitéve. Történt ez annak érdekében, hogy az általa végzett missziói szolgálatot feladja. Tevékenységét a kommunista állambiztonság is folyamatosan nyomon követte: az 1950-es évektől az 1970-es évekig készültek róla jelentések, neve pedig több, „vallásos propagandaanyagok fordítása és terjesztése" kapcsán indult vizsgálatban első helyen került elő.

Nádosy Ferenc munkájának – és a Sárospatakon őrzött iratanyagának – legjelentősebb része a külmissziói tárgyú levelezése és az ezekről született szamizdat irodalom. Missziói munkáját Nádosy kortársai szerint is a legszükségesebb időszakban kezdte meg. A kommunista hatalomátvételt követően nem sokkal, 1949-ben a Magyarországi Református Egyház vezetése felszámolta a külmisszió intézményi hátterét biztosító Magyar Református Külmissziói Szövetséget. Amint a külmisszió egyik kiemelkedő képviselője, Draskóczy László fogalmazott, a misszióval foglalkozókon lelki bénultság lett úrrá. Ebben az időben érkezett hozzá Nádosy Ferenc levele, aki adatokat kért Molnár Mária, a II. világháború alatt az Admirális-szigeteken a japánok által meggyilkolt misszionáriusnő munkájáról, valamint a Liebenzelli és Manus-szigeti Misszió címe után érdeklődött. Nádosy ezt követően postai kapcsolatot létesített ezekkel az intézményekkel, de ezen túl több más hellyel is. Egy 1956 előtt keletkezett forrás szerint ekkor már kapcsolatban állt a Truk-szigeti (Karolina-szigetek) Misszióval, egy japánban dolgozó misszionáriussal, valamint levelezésén keresztül tájékoztatást kapott Billy Graham evangelizációs útjáról, a kínai missziói munkáról, a brazil, francia, olasz ébredési mozgalmakról is.[10]

A folyamatosan bővülő kapcsolatrendszerén, kiterjedt levelezésen keresztül szerzett híreket Nádosy Ferenc szamizdat formájában adta közre. 1955 júniusától 1956. márciusig *Missziói levelek,* 1956–1958 között *Missziói lapok,* 1958. júniustól 1963. februárig pedig *Misszió* címen szerkesztett 25-30 oldalas lapokat. Az 1970-es és 1980-as években *Külmissziói körlevél, Missziói Körlevél* címen folytatta tovább ugyanezen munkáját.[11] A fenti folyóiratokon kívül számos könyv terjedelmű, missziói tárgyú írása is fennmaradt. A fenti munkák

10 SRK TGy Kézirattár Kt.d. 8186. 27–28.

11 SRK TGy Kézirattár Kt.d. 8186. 26.

mellett több, a másoló neve nélkül készült, de Nádosy kapcsolati hálójához köthető szamizdat irat is ismert. Tommy Hicks argentin, orosz, finn, izraeli, Billy Graham finn, indiai és távol-keleti missziói útjairól leírások terjedtek, Cserepka Jánosnak a romániai leprások telepén tett látogatásáról beszámoló készült gépiratos másolatban.[12]

Nádosy Ferenc szamizdat missziói lapja köré már az 1950-es években informális missziói munkaközösség szerveződött. A *Misszió* 23 közreadott számán 15, a nevét is vállaló szerző dolgozott,[13] az előállítási és sokszorosítási munkálatok kapcsán pedig további négy ember nevét ismerjük az 1950-es évekből. A lapok terjesztését Nádosy postán oldotta meg. Az írógépes előállítás során egyszerre több példányt is készített, melyeket külön azonosítóval látott el. Ezeket küldte tovább levelezőpartnerei és olvasói számára. A rendelkezésre álló példányok számának szűkös volta miatt használta Nádosy az általa „körkapcsolásnak" nevezett technikát, melynek során több címzett meghatározott sorrendben olvasta ugyanazt a példányt.[14] Más esetben írásban kérte olvasóját, hogy a megküldött dokumentumot a kézhezvétel után 2-3 héttel juttassa vissza.[15] Az olvasóiról magukról keveset tudunk. 1983. decemberi körlevelében annyit ír róluk, hogy van köztük lelkészcsaládból származó fiatal, ügyész, pszichológus, pszichiáter, parókus lelkész, valamint idős egyházi vezető is.[16]

Nádosy missziói munkája nem merült ki a kapcsolattartásban és a tájékoztatásban. Levelezésének tanúsága szerint segélyakciók szervezésében is részt vett. Egy 1976-ban kelt levél arról árulkodik, hogy valószínűleg a dunamelléki baptisták a Nádosy missziói közössége által is támogatott kézimunka-akciója keretében már 1969 előtt 9000 Ft pénzadományt juttattak el a Bázeli Misszión keresztül Indiába. Ott ebből a pénzből egy falu kutat építhetett. Az említett 1976-ban íródott levél egy másik segélyakcióról is beszámol: ebben a missziói közösség és a dunamelléki baptisták összesen 30 000 forinttal járultak hozzá a szentendrei Vöröskereszt egy Etiópiába eljuttatott támogatásához.[17] Ugyancsak 1976-ban egy másik forrás szerint Nádosy Ferenc MNB-engedéllyel a Szovjetunióba küldött segélycsomagot,[18] 1978-ban a Nyugat-Németországban működő Evangélikus Kármelmisszió számára próbált pénzt küldeni,[19] 1980-ban pedig a békési árvízkárosultak megsegítését kezdte el szervezni.[20]

12 Ezeket lásd: Seres László hagyatékában: SRK TGy Kézirattár Kt.d. 55,503, Horváth Zoltán hagyatékában Kt.d. 55,630, Kt.d. 55,631; Kt.d. 55,632; Kt.d. 55,636; Kt.d. 55,637.
13 SRK TGy Kézirattár Kt. 8164. 1.
14 SRK TGy Kézirattár An. 4932; An. 4936; An. 12370; An. 12371.
15 SRK TGy Kézirattár An. 12,367.
16 SRK TGy Kézirattár Kt.d. 7371. 3.
17 SRK TGy Kézirattár An. 4488.
18 SRK TGy Kézirattár An. 4735.
19 SRK TGy Kézirattár An. 4940.
20 SRK TGy Kézirattár An. 6101.

A missziói tárgyú írások mellett Nádosy Ferenc munkásságához már a kezdetektől hozzátartoznak a társadalom és a kereszténység helyzetét elemző írások. Így született meg 1948-ban a *Spiritualismus und materialismus* című munka, 1951-ben a *Krisztusi magatartás szovjeturalom alatt és a nagygazdagok hatalmában*, 1954-ben a *Kiút a materializmus tévedéseiből*, 1969-ben a *Materializmus, idealizmus, keresztyénség*. Az 1970-es évektől értekezik a beat, a hippik, a szexualitás, valamint a huligánok, a csövesek, a kábítószer kérdéseiben is. Ez irányú munkássága az 1980-as évekig tart. Ekkortól váltják fel a gyűjteményben ezeket az írásokat világpolitikai elemzései, valamint a teológia és természettudományok összeegyeztetésére tett kísérletek. Az előbbiek tárgya a legtöbb esetben a nukleáris fenyegetettség, a terrorizmus, az évtized végétől pedig a glasznoszty. Ezen írásainak terjesztési stratégiáját a *Messzelátó* című, 1989 végén született írásában ismertette Nádosy. Eszerint politikai és politikai-futurológiai írásait a kormányzat, a diplomácia, a tudományos élet és a tömegkommunikáció számos szereplőjével is megosztotta.[21] Ennek több nyomát is megtaláljuk az írásokban. 1983 decemberében született körlevelében említi, hogy az *Érett ésszel, józanul* című írást elküldte egy budapesti hetilap szerkesztőjének. Bár tudatában van annak, hogy közölni nem fogják, reméli, hogy egyes gondolatai megfogannak az újságíróban.[22] Egy másik, személyes levelében ugyanezen óhajt fogalmazza meg a politikusok és a diplomáciai szereplők kapcsán.[23] A nyolcvanas évek végétől munkáit már hozzájuk is eljuttatta. Van olyan külpolitikai tárgyú tanulmánya, amelyet a Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottsága, a Minisztertanács Titkársága, a Hazafias Népfont, a magyar Kommunista Ifjúsági Szövetség, a Magyar Tudományos Akadémia Titkársága, valamint a Brit és a Szovjet Nagykövetség is megkapta.[24]

Irodalom

Kádár Ferenc: Ekkléziasztika. Az egyház élete és szolgálata. Sárospataki Református Teológiai Akadémia, Sárospatak, 2016.

Magyarország a XX. században. Természeti környezet, népesség és társadalom, egyházak és felekezetek, gazdaság. II. kötet. Főszerk. Kollega Tarsoly István. Babits, Szekszárd, 1997.

Molnár László: A Pázmány Péter Tudományegyetem Orvostudományi Karán végzett orvostanhallgatók jegyzéke 1921–1951. Semmelweis, Bp., 2006.

21 SRK TGy Kézirattár An. 12363. 7.
22 SRK TGy Kézirattár Kt.d. 7371. 11.
23 SRK TGy Kézirattár Kt.d. 7372. 2–3.
24 SRK TGy Kézirattár An. 12360 p. 1; An. 12364.

FEJÉRDY ANDRÁS

Lénárd Ödön gyűjteménye

Lénárd Ödön piarista szerzetes a rend 20. századi magyar történetének legjelentősebb alakjai közé tartozik. A szélesebb (nem csak katolikus) közvélemény előtt mindenekelőtt arról ismert, hogy a kommunista diktatúra időszakában a magyar papok közül ő szenvedte el a leghosszabb, összesen 18 és fél éves börtönbüntetést. Az elmúlt évtizedek történeti kutatásai egyúttal életének és működésének több részletét is feltárták.[1] Az alábbiakban életútjának rövid áttekintése után az 1990. évi rendszerváltást követő kutatásainak eredményeként létrejött gyűjteménye történetét és felépítését is bemutatjuk.

Lénárd Ödön életútja

Lénárd Ödön 1911-ben született Budapesten. 1926-ban lépett be a piarista rendbe, és 1929-ben egyszerű, majd 1933-ban ünnepélyes szerzetesi fogadalmat tett. 1931 és 1936 között a budapesti egyetemen hallgatott teológiát, valamint szerzett történelem–latin szakos tanári diplomát. Egyetemi tanulmányainak befejezését követően Grősz József kalocsai érsek 1936. június 14-én szentelte pappá. Gyakorló tanári évét a piaristák kecskeméti gimnáziumában töltötte, majd 1938-tól a rend szegedi gimnáziumának volt tanára, 1939-től helyettes igazgatója. 1945 őszén, az Actio Catholica ifjúsági titkárának, Szappanos Bélának javaslata nyomán az AC országos kulturális szakosztályának titkárává nevezték ki. Új feladatköréből adódóan irányító szerepet töltött be az egyháznak az iskolái államosítása ellen folytatott küzdelmében, amiért 1948. június 17-én letartóztatták, és az ún. AC-perben július 23-án izgatás vádjával 6 év börtönre és 10 év hivatalvesztésre ítélték. Az első fogságból idő előtt, 1953.

1 *Hetényi Varga Károly:* Elfelejtett hitvallónk. A kilencvenéves Lénárd Ödön köszöntése. Pro Domo, Pécs, 2001.; *Soós Viktor Attila:* Lénárd Ödön szerepe az egyházi iskolák államosítása elleni harcban. In: Az egyházi iskolák államosítása Magyarországon, 1948. A Lénárd Ödön Közhasznú Alapítvány évkönyve 2008. Szerk. Szabó Csaba – Szigeti László. Lénárd Ödön Közhasznú Alapítvány – Új Ember, Bp., 2008. 45–63.; *Gianone András:* Lénárd Ödön és az Actio Catholica. In: A piarista rend Magyarországon. Szerk. Forgó András. Szent István Társulat, Bp., 2010. 656–663.; *Cseszka Éva:* Lénárd Ödön és az Actio Catholica pere. In: uo. 664–674.; *Soós Viktor Attila:* Kádár János és VI. Pál szerepe Lénárd Ödön 1977-es harmadik – utolsó – szabadulásában. In: uo. 675–685.

augusztus 1-jén szabadult a Nagy Imre által meghirdetett amnesztiának köszönhetően. Az elkövetkező években egy cipőjavító szövetkezet triciklis kifutójaként, majd vízóra-leolvasóként dolgozott, miközben egyetemisták, családok, illetve a Tímár Ágnes körül kialakuló közösség körében folytatta lelkipásztori tevékenységét. 1961. február 6-án a katolikus egyház ellen indított átfogó támadás keretében több tucat pappal együtt letartóztatták, majd június 19-én a „népi demokratikus államrend megdöntésére irányuló szervezkedés vezetésének bűntettében" bűnösnek találták, és 7 és fél év börtönre ítélték. Hamarosan azonban kiszabadult, amikor a kormány 1963. március 21-én általános amnesztiát hirdetett a politikai elítélteknek, cserébe azért, mert az ENSZ levette napirendjéről a „magyar kérdést. Lelkipásztori tevékenységének folytatása miatt 1966. április 19-én ismét letartóztatták, és november 9-én, „összeesküvésre irányuló előkészület és kémkedés" vádjával újabb 8 év börtönre ítélték. Letöltendő börtönbüntetését a bíróság, korábbi ítéleteivel összevonva, végül 19 évben állapította meg. A kiszabott büntetést Lénárd Ödön néhány hónap híján ki is töltötte: 1977. június 30-án, Kádár János vatikáni látogatását követően, VI. Pál pápa személyes közbenjárására utolsó papként szabadult. Az Állami Egyházügyi Hivatal (= ÁEH) hiába kívánta a renden keresztül elérni, hogy Lénárd Ödön távozzon az országból, ő erre nem volt hajlandó. Papi munkáját ott folytatta, ahol letartóztatásakor abbahagyta: felnőttcsoportok, és az 1955-ben titokban alapított ciszterci női szerzetesközösség lelki vezetőjeként és lelkészeként dolgozott egészen 2003-ban bekövetkezett haláláig.[2]

A gyűjtemény létrejötte

A pártállami rendszer bukása nem csupán azért jelentett új fejezetet Lénárd Ödön életében, mert papi hivatását immár korlátozás nélkül gyakorolhatta, a Legfelsőbb Bíróság pedig semmisnek nyilvánította az ellene hozott korábbi ítéleteket. A diktatúra időszakára vonatkozó dokumentumok titkosítás alóli fokozatos mentesítése egyúttal új életfeladatot kínált a történész végzettségű szerzetesnek: 1992-től, ameddig ereje engedte, széles körű levéltári kutatásokat folytatott a magyar katolikus történelmi közelmúltról.[3]

2 Életéhez az 1. sz. jegyzetben szereplő műveken túl lásd: *Lénárd Ödön:* Erő az Erőtlenségben. (2Kor 12,9) Eszmélődés élmények és dokumentumok fölött a magyar katolicizmus helytállása köréből a kommunista diktatúra alatt. Márton Áron, Bp., 1994. 14.; *Szabó Csaba:* Lénárd Ödön (1911–2003). Levéltári Szemle 53. (2003) 2. sz. 89–91.

3 Kutatásának eredményeit újságcikkekben, tanulmányokban, interjúkban, valamint a következő önálló kötetben tette közzé: *Lénárd Ö.:* Erő az erőtlenségben i. m.; Lénárd Ödön műveinek – nem hiánytalan – bibliográfiáját lásd: *Hetényi Varga K.:* Elfelejtett hitvallónk i. m. 55–56. Kutatásai alapján posztumusz megjelent kötetek: *Lénárd Ödön – Tímár Ágnes – Szabó Gyula – Soós Viktor Attila:* Utak és útvesztők. Kairosz, Bp., 2006.; *Lénárd Ödön – Tímár Ágnes – Soós Viktor Attila:* Istennel, vagy Isten nélkül. A katolikus iskolák államosítása Magyarországon a II. világháború után. Kairosz, Bp., 2008.

A szocializmus bukásának jeleit érzékelve, Lénárd Ödönt már 1988-ban foglalkoztatni kezdte a katolikus egyház 1945 utáni történetére vonatkozó források sorsa. Az ideális megoldásnak azt tartotta volna, ha az egyház valamennyi rá vonatkozó iratot mint jogos tulajdonát visszakapja.[4] Tisztában volt azonban azzal, hogy erre nem sok az esély, ezért a püspöki kar tagjaihoz 1989. január 4-én írott levelében arra tett javaslatot: a német püspöki kar megbízásából működő Kommission für Zeitgeschichte mintájára, hozzanak létre egy „nívós szakemberekből (elsősorban civilekből) álló munkabizottságot (nem reprezentatív protokoll-játékot)", amelynek egyik feladata a magyar egyház múltjának feltárása volna.[5] Miután azonban a főpásztorok komolyabb lépéseket nem tettek az ügyben, maga fogott hozzá a kutatáshoz.

Eredetileg csupán a személyét érintő dokumentumokat kívánta feltárni, hogy személyes élményeivel összevetve őket megértse a történteket. A püspököktől tapasztalt tétlenségen túl azonban a kutatás során szerzett tapasztalatai szintén arra indították, hogy a személyes dimenzióból kilépve, tágabb keretek között vizsgálja a magyar katolicizmus 1945 utáni történetét. Emlékeinek és a kutatott forrásoknak összevetése ugyanis egyfelől megértette vele, hogy a pusztán írott dokumentumokra támaszkodó kutatót könnyen félrevezetheti az iratok sajátos – marxista – zsargonja. Másfelől felfigyelt arra, hogy az élményeiket megíró, vagy elmesélő egyes visszaemlékezők mind megragadnak a személyes életút keretei között, mert az egyéni élményanyag aligalig tár fel valamit a magyar kereszténységgel szembeni szervezett és átfogó támadás tényleges dimenzióiból.[6] Mindez arra a felismerésre vezette, hogy a vizsgált „kort csak ennek a kettős forrásanyagnak, az élményeknek és a dokumentumoknak az összedolgozásával lehet reálisan megközelíteni"![7]

Belátva, hogy ő maga páratlan élményanyag birtokosa, és – történész végzettségének köszönhetően – a levéltári kutatáshoz szükséges kompetenciákkal is rendelkezik, lelkiismereti kötelességének érezte, hogy hajlott kora ellenére – 1991-ben lett 80 éves! – maga kezdje el azt a kutatómunkát, amelynek ezt a címet adta: „A magyar katolikus társadalom sorsa a második világháború utáni évtizedekben."[8] Első lépésként ajánlást kért a Szekfű Gyula szemináriumain megismert egykori egyetemi diáktársától, a Magyar Tudományos Akadémia akkori elnökétől, Kosáry Domokostól, valamint korábbi szegedi tanítványától, az időközben esztergomi érsekké kinevezett Paskai Lászlótól. A magas szintű támogatóknak köszönhetően mind a fokozatosan megnyíló állami levéltárakban, mind pedig az egyházi levéltárakban elsők között jutott hozzá fontos iratokhoz, köztük olyan anyagokhoz, amelyek jelenleg (ismét) nem kutathatók.[9]

4 *Lénárd Ödön:* Kutatástörténet. Szerk. Tímár Ágnes. METEM, Bp., 2012. 15.
5 Uo. 20.
6 *Lénárd Ö.:* Erő az erőtlenségben i. m. 14–15.
7 Uo. 15.
8 Uo. 15.
9 Uo. 16.; *Szabó Cs.:* Lénárd Ödön i. m. 90.

Az átfogó kutatómunkát 1992-ben kezdte meg. Erről tanúskodik, hogy az Igazságügyi Minisztérium Büntetés-végrehajtás parancsnokának, dr. Tari Ferenc vezérőrnagynak engedélyével 1992 júniusától csatlakozhatott a Budapesti Fegyház és Börtön irattárában kutatómunkát végző csoporthoz,[10] majd nem sokkal később arra is engedélyt kapott, hogy a váci, márianosztrai, kalocsai, szegedi, miskolci, tököli, esztergomi, sátoraljaújhelyi börtönök irattárára is kiterjessze kutatásait.[11] A következő hónapokban a forrásfeltáró munkát más levéltárakban is megkezdte: a Magyar Országos Levéltárban őrzött MDP–MSZMP-iratok kutatására a Művelődési és Közoktatási Minisztérium Levéltári Osztályához intézett, 1992. december 29-én kelt kérelme nyomán a következő év január 13-án kapott engedélyt.[12] 1992 őszétől, 1993 tavaszától fogva csaknem naponta megjelent a Belügyminisztérium Történeti Levéltárának, a Politikatörténeti Intézet Levéltárának, a Magyar Országos Levéltárnak, Budapest Főváros Levéltárának, az esztergomi Prímási Levéltárnak, vagy éppen a Magyar Piarista Rendtartomány Központi Levéltárának kutatótermében, majd 1997-től a Történeti Hivatalban őrzött anyagoknak is szorgalmas kutatója lett.[13]

A gyűjtemény összetétele és felépítése

A közel egy évtizedes kutató- és anyaggyűjtő munka eredményeként Lénárd Ödön tekintélyes gyűjteményt hozott létre. A kartondobozokban vagy színes, kapcsos irattartó dossziékban elhelyezett kb. 26 irat-folyóméternyi anyag nagy része az egyes levéltárakban őrzött dokumentumokról készített fénymásolat, de találhatók benne eredeti dokumentumok, illetve másoktól kapott hagyatékok, visszaemlékezések, vagy éppen újságkivágások, kéziratok is.

Lénárd Ödön az összegyűjtött források rendezése során egyszerre két szempontot érvényesített. A források egy részénél a proveniencia elvét követve, megőrizte az eredeti őrzési hely szerinti elrendezést: az adott levéltárból származó anyagok az illető archívumot jelölő színű kapcsos dossziéban kerültek elhelyezésre. Így például a piros dossziék a Magyar Országos Levéltárból származó anyagokat tartalmazzák, és a gerincükre ragasztott rövidítések jelzik, hogy azon belül melyik állagról, fondról vagy sorozatról van éppen szó. Van azonban, ahol a provenienciaelvvel szemben tematikus rendezési elvet érvényesített: A „PÓCSP R" jelzetű – Pócspetri ügyre vonatkozó forrásokat tartalmazó – kék dossziéban például egyszerre találhatók a Váci Püspöki Levéltárból, Magyar Országos Levéltárból, Történeti Hivatalból vagy éppen a Legfelsőbb Bíróság irattárából származó dokumentumok. Az „MKPK" jelzetű

10 Fejes Imre bv. ezredes, főosztályvezető Lénárd Ödönnek. Bp., 1992. június 22. – Lénárd Ödön hagyatéka. „K JOG" jelzésű fehér kapcsos irattartó dosszié. Boldog Asszony Háza Monostor Ciszterci Apátság Levéltára, Lénárd Ödön gyűjtemény.

11 Dr. Tari Ferenc bv. őrnagy Lénárd Ödönnek. Bp., 1992. szeptember 22. Uo.

12 Soós László MOL-főosztályvezető Lénárd Ödönnek. Bp., 1993. január 13. Uo.

13 *Szabó Cs.:* Lénárd Ödön i. m. 89.

fehér dossziékban pedig az ÁEH-nak a katolikus hierarchia fontosabb szereplőire vonatkozó iratait gyűjtötte külön.

Az összegyűjtött anyagban tükröződnek a fentebb vázolt kutatástörténet különféle fázisai, illetve Lénárd Ödön kutatásának fókuszpontjai. Külön dossziékat kaptak így például a személyét érintő perekre vonatkozó dokumentumok. Személyes kapcsolódása miatt a többi rendre vonatkozó anyagokhoz képest ugyancsak „felülreprenzentált" a piaristákra vonatkozó – részben a rendi levéltárból, részben más levéltárakból származó – gyűjtemény. A katolikus egyház és társadalom 1945 utáni történetének átfogó vizsgálatát célzó szisztematikus kutatás eredménye viszont az ÁEH, a kommunista párt különféle vezető szerveinek (például Rákosi titkársága, Révai titkársága, Központi Vezetőség, Politikai Bizottság, MSZMP KB Agitációs és Propaganda Osztály stb.), vagy éppen az jelentősebb egyházkormányzati szerveknek irataiból (általában különféle egyházmegyei levéltárakból) összegyűjtött anyag.

A gyűjtemény nem csak levéltári másolatokat tartalmaz: Lénárd Ödön kiterjedt kapcsolathálója, a felé irányuló bizalom valamint a módszeres kutatómunka eredményeként mások által készített vagy gyűjtött anyagok is helyet kaptak benne. Ilyen például a jezsuita Tamás János és társai perében elítélt Ádám Márta *Képek a börtönéletből* című kézirata, a nagy hatású ciszterci lelki író, Halász Piusz hagyatéka, vagy éppen Kálmán Peregrin és Szabó Csaba Miklós Imre ÁEH-elnökkel készített interjújának gépelt szövege.

Az utólagosan összegyűjtött dokumentumok mellett a kollekció fontos része Lénárd Ödön személyes hagyatéka. A hosszú és nem mindennapi életút során keletkezett gazdag anyag adja ráadásul az egyházüldözéssel egykorú – eredeti – források jelentős részét. Élete utolsó két és fél évtizedének dokumentumai (kutatással kapcsolatos hivatalos levelezése, magánlevelezésének megmaradt része, illetve kiadott munkáinak kéziratai) mellett elvétve akadnak korábbi időszakra vonatkozó források is. Ilyen például testvérével, Lénárd Ernővel a börtönből folytatott levelezésének másolata, a történelem viharai során megsemmisült – és így meg nem védett – doktori disszertációjához készült kézirattöredékek, börtönversei, vagy éppen személyes dokumentumai: 1933. évi útlevele, 1942-es szegedi bérlete, illetve 1961-ben a vízóra-leolvasói munkához számára a Fővárosi Vízműveknél kiállított igazolvány.

A személyes hagyaték egyik legérdekesebb része az, amely 1977. évi utolsó szabadulása és a rendszerváltás között keletkezett. Idetartoznak mindenekelőtt a börtönben „fejben" megírt, és írásban csak utólag rögzített versek kéziratai,[14] illetve az újrakezdett lelki vezetői, csoportmunkát végző tevékenysége során keletkezett források. Ilyen az eredetileg szóbeli tanításokként elhangzott, majd legépelt *Só; Mécs; Só és Mécs* című trilógia, amely az 1970-es és 1980-as évek magyar katolikus társadalma előtt álló kihívásokra kínált az evangélium tanításán

14 Kiadásukat lásd: *Lénárd Ödön:* Rácsosztotta ég. Válogatás a Szürke habitusban, A második élet, Söma Izrael, Három év versei című kötetekből. Héttorony, Bp., 1991.

alapuló választ.[15] Ugyancsak ilyen, a börtönévek alatt átelmélkedett és kikristályosodott, előbb szóban megosztott, írásban csak az 1980-as évek végén rögzített gondolatokat összegző *Történelemszemlélet* című műve.[16] A rendszerváltozás után nyomtatásban is megjelent kötetek így eredetileg annak a keresztény szamizdat irodalomnak voltak részei, amelynek termékeivel kapcsolatban számos feljegyzés található a gyűjteményben, és amelyről maga Lénárd Ödön így írt: „A széles társadalom szinte mit sem tud a keresztény szamizdatokról. Ma se nagyon esik szó róluk, hisz ezek (az előzőekkel [ti. politikai szamizdatokkal] szemben), mindig is a csöndes belső életet, és nem a közéleti érvényesülést szolgálták. [...] legkönnyebben az egyházi koncepciós perek anyagában bukkanhatunk a nyomaira. [...] Ezek rendszerint egy-egy körben születtek, azon belül mozogtak, majd lassan átszivárogtak a szomszédosokhoz, s hosszú idő múltán a legtöbbjük beborította az ország egész területét. [...] milyen verítékes áldozattal születtek meg mindezek. A háborút átvészelt régi, vagy legfeljebb Erika minőségű újabb írógépeken, legfeljebb nyolc példányban egyszerre, ha sikerült megfelelő mennyiségű indigót és »kalappapírt« felhajtani, amit szintén csak több helyről, kis tételekben lehetett beszerezni, hogy feltűnést ne keltsen vele az ember. Idős apácák és otthonukhoz kötött nagymamák évtizedeken áthúzódó rabszolgai, senki által nem honorált, áldozatos munkájával készült füzetek garmadája, amiket csak úgy lehetett olvasni, ha az ember egy tiszta fehér lapot tett a két gépelt lap közé, hogy az áttetsző sorok egymást ne zavarják. [...] A dolog természetéhez tartozik, hogy mivel ezek lélekből születtek, és nem valami tudatos, tervezett és szervezett közéleti tevékenységből, még ma is alig van áttekintése az egész fölött még annak is, aki annak idején belülről ismerte a témát."[17]

A gyűjtemény jogi státusza

Miként láttuk, Lénárd Ödön eredetileg csak a saját személyéhez kötődő dokumentumok feltárását és összegyűjtését tervezete, és azt szerette volna, ha a katolikus egyház közelmúltjának átfogó feldolgozását egy erre hivatott – egyházi alapítású – intézmény folytatja. Ennek hiányában kezdett – a múltfeltárást személyes lelkiismereti kötelességként is felfogva – kutató- és gyűjtőmunkába.

15 *Lénárd Ödön:* Só. A mai keresztény egyéni gondjai. Márton Áron, Bp., 1994.; *Lénárd Ödön:* Mécs. A mai keresztény közösségi gondjai. Márton Áron, Bp., 1996. *Lénárd Ödön:* Só és mécs. A mai keresztény krisztusi lelkülete. Márton Áron, Bp., 1996. A mű születéséről Lénárd ezt írja: „Az írója nem tervezte el, nem akarta megírni, nem volt vele semmi szándéka. Mindössze mikor »utoljára hazajött«, 1977-ben, és beállt korábbi lelkigyakorlatozó, lelki vezetői, csoportmunkát végző tevékenységébe, szembetalálkozott akkori társadalmunk belső szükségleteivel. Mondta, amit tudott és szükségesnek tartott. [...] Ez az anyag aztán szinte magától állt össze ezzé az egységes egésszé..." *Lénárd Ö.:* Só i. m. 11.

16 A mű posztumusz jelent meg: *Lénárd Ödön:* Történelemszemlélet. Szerk. Tímár Ágnes – Soós Viktor Attila. METEM, Bp., 2008. 9. Lásd ehhez: *Fejérdy András:* Lénárd Ödön történelemszemlélete. In: A piarista rend Magyarországon i. m. 686–700.

17 *Lénárd Ö.: Só* i. m. 9–10.

Az egyre nagyobb mennyiségű másolat és más dokumentumok felhalmozódása, valamint előrehaladott kora hamarosan arra indították, hogy alapvetően magánjellegű, „Legújabbkori magyar egyháztörténelmi archívumnak"[18] keresztelt gyűjteményének személyétől független jogi kereteket biztosítson. 1998-ban ezért létrehozta a Ciszterci Nővérek Boldogasszony Háza Monostor Egyháztörténeti Intézetét. Az intézet szellemi önállóságának biztosítására utóbb az is felmerült, hogy az az Eichstätti Katolikus Egyetem vagy a római Gregoriana Egyetem fiókintézményeként működjön, de az erre vonatkozó tervek végül nem valósultak meg. Végül az Egyháztörténeti Intézet tényleges működése Lénárd Ödön halálával megszűnt, tevékenységét részben a 2004-ben létrejött Jelenkori Keresztény Archívum Alapítvány folytatja, de Lénárd Ödön végrendelete értelmében gyűjteménye a kismarosi nővérek kezelésében maradt, és jelenleg a Boldogasszony Háza Monostor Ciszterci Apátság nyilvános magánlevéltárának önálló gyűjteményeként működik.

Összegzés

Összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy Lénárd Ödön gyűjteménye a kommunista rendszerrel szembeni vallási ellenállás szempontjából releváns gyűjteménytípusok legtöbb jellemzőjét egyesíti magában. Egyszerre a diktatúrával szembeni bátor helytállás során keletkezett dokumentumok magánjellegű gyűjteménye és a korszakra vonatkozó források személyes kutatásból kinőtt átfogó, idővel intézményesült kollekciója. Jelentőségét nem elsősorban tartalma adja – hiszen az összegyűjtött másolatok alappéldánya az eredeti őrzési helyen is fellelhető. Értéke sokkal inkább abban áll, hogy a különböző állami, magán- és egyházi archívumokból módszeresen összegyűjtött anyagok egyedülálló kiindulópontot kínálnak az 1945 utáni magyar katolikus társadalom történetének feldolgozásához.

Irodalom

Cseszka Éva: Lénárd Ödön és az Actio Catholica pere. In: A piarista rend Magyarországon. Szerk. Forgó András. Szent István Társulat, Bp., 2010. 664–674.

Dr. Tari Ferenc bv. őrnagy Lénárd Ödönnek. Bp., 1992. szeptember 22. – Lénárd Ödön hagyatéka. „K JOG" jelzésű fehér kapcsos irattartó dosszié. Boldog Asszony Háza Monostor Ciszterci Apátság Levéltára, Lénárd Ödön gyűjtemény.

Dr. Tímár Ágnes O. Ciszt. apátnő Gecsényi Lajos MOL főigazgatónak. Kismaros, 1999. január 15. Boldog Asszony Háza Monostor Ciszterci Apátság Levéltára, Lénárd Ödön gyűjtemény.

18 Vö. dr. Tímár Ágnes O. Ciszt. apátnő Gecsényi Lajos MOL főigazgatónak. Kismaros, 1999. január 15. Boldog Asszony Háza Monostor Ciszterci Apátság Levéltára, Lénárd Ödön gyűjtemény.

Fejérdy András: Lénárd Ödön történelemszemlélete. In: A piarista rend Magyarországon i. m. 686–700.

Fejes Imre bv. ezredes, főosztályvezető Lénárd Ödönnek. Bp., 1992. június 22. – Lénárd Ödön hagyatéka. „K JOG" jelzésű fehér kapcsos irattartó dosszié. Boldog Asszony Háza Monostor Ciszterci Apátság Levéltára, Lénárd Ödön gyűjtemény.

Gianone András: Lénárd Ödön és az Actio Catholica. In: A piarista rend Magyarországon i. m. 656–663.

Hetényi Varga Károly: Elfelejtett hitvallónk. A kilencvenéves Lénárd Ödön köszöntése. Pro Domo, Pécs, 2001.

Lénárd Ödön: Erő az Erőtlenségben. (2Kor 12,9) Eszmélődés élmények és dokumentumok fölött a magyar katolicizmus helytállása köréből a kommunista diktatúra alatt. Márton Áron, Bp., 1994.

Lénárd Ödön: Kutatástörténet. Szerk. Tímár Ágnes. METEM, Bp., 2012.

Lénárd Ödön: Rácsosztotta ég. Válogatás a Szürke habitusban, A második élet, Söma Izrael, Három év versei című kötetekből. Héttorony, Bp., 1991.

Lénárd Ödön: Történelemszemlélet. Szerk. Tímár Ágnes – Soós Viktor Attila. METEM, Bp., 2008.

Lénárd Ödön – Tímár Ágnes – Soós Viktor Attila: Istennel, vagy Isten nélkül. A katolikus iskolák államosítása Magyarországon a II. világháború után. Kairosz, Bp., 2008.

Lénárd Ödön – Tímár Ágnes – Szabó Gyula – Soós Viktor Attila: Utak és útvesztők. Kairosz, Bp., 2006.

Soós László MOL-főosztályvezető Lénárd Ödönnek. Bp., 1993. január 13. – Lénárd Ödön hagyatéka. „K JOG" jelzésű fehér kapcsos irattartó dosszié. Boldog Asszony Háza Monostor Ciszterci Apátság Levéltára, Lénárd Ödön gyűjtemény.

Soós Viktor Attila: Kádár János és VI. Pál szerepe Lénárd Ödön 1977-es harmadik – utolsó – szabadulásában. In: A piarista rend Magyarországon i. m. 675–685.

Soós Viktor Attila: Lénárd Ödön szerepe az egyházi iskolák államosítása elleni harcban. In: Az egyházi iskolák államosítása Magyarországon, 1948. A Lénárd Ödön Közhasznú Alapítvány évkönyve 2008. Szerk. Szabó Csaba – Szigeti László. Lénárd Ödön Közhasznú Alapítvány – Új Ember, Bp., 2008. 45–63.

Szabó Csaba: Lénárd Ödön (1911–2003). Levéltári Szemle 53. (2003) 2. sz. 89–91.

HOLLÓ PÉTER

A kizárt adventista egyházrész történetével kapcsolatos forrásanyag (1975–1990)

Mi vezetett odáig, hogy a pártállam idején gyülekezeti tagok sokaságát zárják ki a Hetednapi Adventista Egyházból, és hogy tiltakozásképpen még sokak határolódjanak el a közösségtől? Milyen körülmények között keletkezett az erre vonatkozó forrásanyag? Az alábbi tanulmányban ennek hátterét vizsgáljuk meg.

1971-ben választották elnökké Szakács Józsefet, aki 1980-ig állt a Hetednapi Adventista Egyház (= HNA) élén, majd 1980–1988 között a Szabadegyházak Tanácsa elnöki tisztségét töltötte be. Személyében olyan vezető került az elnöki pozícióba, aki mindig együttműködésre és lojalitásra törekedett a pártállam különböző funkcionáriusaival, az egyházügyekben illetékes döntéshozókkal, elfogadta az állam által kialakított működési kereteket. Szakács József egyházi elnöksége idején, 1975-ben látogatott Magyarországra Philip Potter, az Egyházak Világtanácsának (= EVT) főtitkára. A feszültséget az okozta, hogy a 20. században elinduló ökumenikus mozgalomhoz és csúcsszervéhez, az 1948-ban alapított Egyházak Világtanácsához a Hetednapi Adventista Egyház szervezetileg nem csatlakozott. Magyarországon viszont állami nyomásra[1] 1958-ban tagja lett a Szabadegyházak Tanácsának (= SZET). A Szabadegyházak Tanácsa viszont tagszervezete volt a Magyarországi Egyházak Ökumenikus Tanácsának (= MEÖT).[2] Sokan tehát úgy értelmezték, hogy az egyház ezáltal, noha közvetlenül nem, közvetetten mégis része az ökumenikus mozgalomnak, ami pedig nem áll összhangban az adventista egyház nemzetközi álláspontjával.

1975-ben Philip Potternek, az EVT főtitkárának magyarországi látogatása után – tapasztalva Szakács József egyházelnök kifejezetten pozitív viszonyulását

1 A Hetednapi Adventista Egyház 1957-ben vált törvényesen elismert vallásfelekezetté Magyarországon. Az elismerés kapcsán az állam elvárta, hogy az egyház lépjen be a SZET-be (1944–1950 között az egyház tagja volt a SZET elődjének, a Szabadegyházak Szövetségének). Ez megtörtént, bár az egyházat a SZET alapvetően állami nyomásra vette vissza. A kérdésről lásd: *Rajki Zoltán:* A H. N. Adventista Egyház története 1945 és 1989 között Magyarországon. Advent, Bp., 2003. 82.; *Rajki Zoltán – Szigeti Jenő:* Szabadegyházak története Magyarországon 1989-ig. Gondolat, Bp., 2012. 278–279.

2 A pártállam az Ökumenikus Tanácson keresztül is befolyásolta, ellenőrizte az egyházakat. Lásd *Köbel Szilvia:* A magyar adventista egyház és az állambiztonság kapcsolata a „Szaniszló" fedőnevű ügynök jelentései alapján. Betekintő (2011) 4. sz. 2.

az ökumenikus világszervezet vezetőjéhez – Egervári Oszkár, a Dunamelléki Egyházterület elnöke beadvánnyal fordult az Egyháztanácshoz (a Magyar Unió[3] rendszeresen tanácskozó, vezető bizottsága). Beadványában kérte az adventista egyház ökumenikus mozgalomhoz való viszonyának és az ebből fakadó következetes gyakorlati magatartásnak elvi tisztázását. A kérdést több hónap alatt sem sikerült rendezni, noha úgy tűnt, hogy az egyházvezetés teológiai bizottságot hív össze e célból.

Néhány hónap múlva a SZET Lelkészképző Intézetének ökumenikus szellemiségű tanévnyitója szintén vihart kavart az egyházon belül. A lelkészképző egyik adventista tanára, Vankó Zsuzsa ezt követően levélben kereste meg az intézet dékánját, Szigeti Jenőt és Szakács József egyházelnököt. A kérdés megtárgyalása helyett azonban Szakács József az Egyháztanácsban kezdeményezte, hogy Egervári Oszkárt és Vankó Zsuzsát helyezzék át más területre, illetve Vankó Zsuzsát mentsék fel a főiskolai tanítás alól. Az érintettek fegyelmi jellegűnek minősítették és nem fogadták el a döntést, és ragaszkodtak a felmerült elvi kérdés tisztázásához. Rövid idő alatt eltávolították őket a szolgálatból; csatlakozott hozzájuk négy lelkész és lelkészképzős hallgató is, akik az események miatt tiltakozásul maguk kérték felmentésüket.[4]

A hat prédikátor ügye természetesen nem maradhatott titokban a felekezeten belül, és 1976–1977 folyamán számos gyülekezet emelte fel szavát az eljárás ellen. Válaszul sok gyülekezetet vagy gyülekezeti bizottságot feloszlattak, a helyzet rendezését sürgető tagokat előbb-utóbb kizárták az egyházból – sokan pedig az események láttán tiltakozásul maguk léptek ki. Az egyházszakadás során több mint 500 tagot zártak ki az adventista egyházból, ezenfelül pedig még mintegy 700-an döntöttek úgy, hogy nem vállalnak közösséget az egyházvezetés irányvonalával – összesen tehát több mint 1200 gyülekezeti tag távolodott el a felekezettől.[5]

Rendezési kísérletek

A kizárt, illetve kilépett gyülekezeti tagok kezdettől törekedtek a helyzet megoldására. Számos alkalommal kezdeményezték az egyház vezetésénél ügyük rendezését, és ragaszkodtak a felmerült eszmei kérdések tisztázásához. Már az események korai szakaszában is kértek segítséget a nemzetközi egyházvezetéstől, a felek azonban tisztában voltak azzal, hogy a külföldi egyházvezetőknek a hidegháborús politikai légkörben csak korlátozott lehetőségeik vannak a segítségnyújtásra. 1975 decemberében az Euro-Afrikai Divízió

3 Az adventista egyházban az egy országon belüli gyülekezetek összességét uniónak nevezik. Az uniók fölött állnak a diviziók, amelyek általában egy földrészt fognak össze, míg a világszéles vezető szerv a Generál Konferencia.

4 *Rajki Zoltán:* Az Egervári-mozgalom. A Keresztény Advent Közösség kialakulása és vallásszabadsági küzdelmei a Kádár-korszak második felében (1975–1990). Gondolat, Bp., 2012. 43.

5 *Rajki Z.:* A H. N. Adventista Egyház története i. m. 143.

tisztségviselői érkeztek Magyarországra, 1976-ban pedig a Generál Konferencia elnöke látogatott ide, de ezek a tárgyalások nem jártak eredménnyel.[6] A rendezési törekvések azonban ezután sem szűntek meg, és rendszeresen látogattak Magyarországra különböző külföldi adventista tisztségviselők. A sorból kiemelkedik Neal C. Wilsonnak, a Generál Konferencia elnökének 1984. januári itt-tartózkodása, amelynek eredményeként az Egervári-csoportot (vezetőjük nyomán ez lett a mozgalom közkeletű neve) kizárták a Hetednapi Adventista Egyházból. A tagok számára ez súlyos csalódást okozott, Wilson ugyanis a döntést megelőző találkozókon többször is bátorította őket, mondván, hogy eszmeileg velük ért egyet. Egy alkalommal még bocsánatot is kért az őket érő igazságtalan eljárások miatt.[7] Miután azonban többször konzultált az Állami Egyházügyi Hivatal (= ÁEH) elnökével, Miklós Imrével, olyan nyilatkozatot tett le a mozgalom képviselői elé, amelyet csak lelkiismereti megalkuvás árán írhattak volna alá, mivel ezzel a lépéssel az addigi küzdelmüket tették volna semmissé.

Az ÁEH a találkozóról készített jelentésében 1984-ben a következőt állapította meg: „…a Generál Konferencia elnökének látogatása eredményes volt, egyházpolitikai érdekeink szerint alakult. Dokumentumokat fogadtak el, amely[ek]ben egyértelműen elítélik a szakadár csoport vezetőinek és tagjainak különállását. […] Határozottan kijelentették, hogy Magyarországon minden adventistának az állam által elismert szervezethez kell tartoznia. […] A delegáció magyarországi tartózkodása alatt a Hivatal elnöke több alkalommal folytatott megbeszélést a Generál Konferencia elnökével. Eredeti célkitűzéseinknek megfelelően az ügy rendezését és végső lezárását egyházi kereteken belül tudtuk tartani. A Világszervezet egyértelmű állásfoglalása megteremtette azt a lehetőséget, hogy a szakadár csoporttal szemben egyházpolitikai eredményeink és érdekeink veszélyeztetése nélkül lépjünk fel…”[8]

Wilson döntésének következtében az Egervári-csoport továbbra is illegalitásban működött, de ezután már az állami hatóságok előtt sem hivatkozhattak arra, hogy az ügyük rendezése folyamatban van. Noha valós reményük nem fűződött hozzá – és ezzel tisztában is voltak –, de megpróbálkoztak státuszuk rendezésével olyan módon, hogy 1984. február 28-i beadványukban Szombatünneplő Krisztusváró Testvérgyülekezet néven önálló vallásfelekezetként történő elismertetésüket kérték az ÁEH-tól, megjelölve azokat a szervezeti és hitelvek értelmezését illető különbségeket, amelyek tekintetében eltérnek a Hetednapi Adventista Egyháztól. Miklós Imre, az ÁEH elnöke válaszában kifejtette: „A vallás szabad gyakorlására vonatkozó törvény kizárja két, azonos hitelveket valló felekezet egyidejű működését. Ebből következik,

6 *Vankó Zsuzsa – Kovács Pál – Egervári Oszkár – Sonnleitner Károly:* „Igazságot, igazságot kövess, hogy élhess…” Keresztény Advent Közösség, Bp., 1995. 230–262.

7 Uo. 396–403.

8 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (Budapest; = MNL OL) XIX–A–21–a–11–2/1984. számú irat (56. doboz). Jelentés a H. N. Adventista Egyház Generál Konferencia (Washington) elnökének és az Euro-Afrikai Divízió (Bern) vezetőinek 1984. január 18–30-ig Magyarországon tett látogatásáról.

hogy az állam természetesen nem is adhat engedélyt ilyen kérelem teljesítésére. [...] Számunkra fontos jelentőséggel bír a h. n. adventisták Generál Konferenciája elnökének magyarországi látogatása során nyilvánosan tett nyilatkozata, mely szerint »[...] a h. n. adventista világszervezet Magyarországon – mint minden más országban – csak egy egyházszervezetet ismer el, melyet a választókonferencián választottak meg, és amelyet a magyar állam is elismert.« (Lelkésztájékoztató, 1984. jan.)"[9]

Miklós Imre egyértelművé tette: az Egervári-csoportnak vagy vissza kell térnie az adventista egyház kebelébe, vagy az egyháztól eltérő, más hitelvek alapján új felekezetet kell alapítania (és a hitelvek értelmezési különbsége nyilvánvalóan nem volt elegendő feltételnek, azaz „új hitelvnek" tekinthető), amíg viszont valamelyik nem történik meg, addig a csoport összejövetelei a törvényes rendet sértik.[10] Miután az Egervári-csoport egyik lehetőséget sem tartotta járható útnak, és a két egyházrész között 1989–1990-ben lefolytatott tárgyalások sem vezettek eredményre, a csoport helyzete csak a rendszerváltás után, a lelkiismereti és vallásszabadságról, valamint az egyházakról szóló 1990. évi IV. törvény alapján rendeződött, miután kérték a nyilvántartásba vételüket Keresztény Advent Közösség néven.

Az iratanyagról

1975 és 1990 között mintegy 8 iratfolyóméternyi anyag keletkezett az üggyel kapcsolatban. A mozgalom vezetői a hazai és külföldi egyházvezetéssel, valamint az állami szervekkel folytatott küzdelmüket folyamatosan dokumentálták, és hivatalos leveleiket gyűjtötték. Az átláthatóságra mindvégig törekedtek, mivel a dokumentumokat rendszeresen sokszorosították, és a mozgalom tagjainak rendelkezésére bocsátották az országos összejöveteleken, valamint postázták országszerte a gyülekezetekbe. (Az akkori technikai körülmények között – írógéppel, vékony papíron, indigóval sokszorosítani – ez nem volt kis feladat.) Ez az eljárás már önmagában is segített abban, hogy a mozgalom egységes legyen, mivel a gyülekezeti tagok minden nagyobb horderejű lépésről tudtak, és rendszeresen tartottak közös megbeszéléseket, konzultációkat. 1975–1990 között a tagság létszáma folyamatosan növekedett, és nem volt számottevő elvándorlás a Hetednapi Adventista Egyház irányába.

Fővárosi szempontból is érdekes részlet a mozgalom zugligeti imaháza bontásának története. Az 1975 után kialakult helyzetben több száz hívő rendszeres istentiszteleti részvételét kellett megoldani Budapesten, és magánházaknál, lakásokban ez egyre komolyabb nehézségekbe ütközött. Imaház építésére

9 MNL OL XIX–a–21–d (402. doboz), 43.370/1984. sz. irat.

10 Ezt megerősíti Bai László főosztályvezetőnek Egervári Oszkárhoz címzett levele is, amelyben a csoport összejöveteleit jogellenesnek minősíti. MNL OL XIX–a–21–d (402. doboz), 43.470/2/1984. sz. irat.

nem kaphattak engedélyt, így két magánházat alakítottak ki oly módon, hogy imaházként funkcionálhassanak. Különleges tapasztalatként élték meg, hogy kifejezetten alacsony áron jutottak hozzá a telekhez (XII. ker., Remete út 16/a).[11] 1982 februárjában azonban a XII. kerületi tanács bontást rendelt el az épületre,[12] amelynek egy részét a kirendelt munkások el is bontották. A statikus mérnök azonban végül nem engedte befejezni a munkát, arra hivatkozva, hogy az épület több helyen megrepedt, romba dőlhet, így ő a továbbiakban nem vállalja a felelősséget. Az eset megrázta a nemzetközi adventista közvéleményt, és arra késztette Manfred Böttchert, az egyház NDK-beli unióelnökét, hogy személyesen fáradozzon a csoport helyzetének rendezéséért.

Az iratanyag különleges része az a dokumentumgyűjtemény, amely a már említett 1984-es Wilson-döntés után keletkezett. A mozgalom története során született dokumentumokat folyamatosan eljuttatták külföldön élő, velük kapcsolatban álló magyarokhoz is, akik a döntés után az iratokat lefordították angol nyelvre, és így világszerte számos helyre eljutottak. A Wilson-döntés sokakat megdöbbentett, és megannyi külföldi h. n. adventista gyülekezeti tag fejezte ki szolidaritását az Egervári-mozgalommal. 1984 folyamán a világ minden részéről, Dél-Afrikából, Új-Zélandról, Ausztráliából, az Egyesült Államokból, Kínából és Európa több országából is érkeztek levelek a mozgalom vezetőihez.

Az anyag jelenleg a Sola Scriptura Teológiai Főiskola biatorbágyi épületének irattárában van. A papíralapú őrzés mellett az anyag digitalizálását is megkezdtük, ezzel ugyanis elkerülhetjük, hogy eltűnjenek vagy sérüljenek dokumentumok. A digitalizálás jellegzetessége, hogy az iratokon belül belső hivatkozásokat hozunk létre, amelyek segítenek könnyebben átlátni magát az anyagot. Így egy kattintással azonnal betekintést nyerhetünk korábbi (vagy éppen későbbi) levelekre, médiamegjelenésre, vagy egyéb más forrásanyagra. Az iratok strukturálása alapvetően fontos; igyekszünk olyan rendszert kialakítani, amelyben az egyes állami vagy egyházi szervekkel kapcsolatos levelezések, sajtóanyagok stb. könnyen kutathatók.

Az iratanyagnak része az adventista egyház belső egyházi életének megszervezésével kapcsolatos dokumentáció is. Az eseményekben meghatározó szerepet játszott Vankó Zsuzsa, aki 1975-ig a Szabadegyházak Tanácsa Lel-

11 *Vankó Zs. – Kovács P. – Egervári O. – Sonnleitner K.*: i. m. 501–509.

12 Az imaház bontásának elrendelése nem független attól a ténytől, hogy 1982 januárjában a mozgalom vezetését olyan nyilatkozat aláírására akarták kötelezni, amely az ügyük feladását jelentette volna. Az egyház elnöke, Neal C. Wilson az 1982. február 1-jén kelt pásztorlevelében kifejezésre juttatta, hogy mivel az Egervári-mozgalom képviselői visszautasították az Euro-afrikai Divízió – a Magyar Unió által módosított – nyilatkozatának aláírását, nem tekinthetők a világszéles adventista közösség részének. Szigeti Jenő, akkori egyházterületi elnök a tárgyalások során jelezte is, hogy súlyos következményei lesznek, ha nem írják alá a nyilatkozatot, mivel az Állami Egyházügyi Hivatal az imaház bontására készül. Ezt követően indult meg a bontás. Lásd *Vankó Zs. – Kovács P. – Egervári O. – Sonnleitner K.*: i. m. 366–367.; *Rajki Z.*: Az Egervári-mozgalom i. m. 108.

készképző Intézetének tanára volt. A gyülekezetből való kizárásokat követően a vezetésével azonnal megszerveztek egy olyan többéves, a Biblia tanításait megismertető képzést, amely nyitott volt nemcsak a gyülekezet tagjai, hanem a látogatók, érdeklődők számára is. A képzésnek folyamatosan épült ki a jegyzet-, illetve tananyaga, amely egyre magasabb színvonalú oktatást tett lehetővé. Az evangelizációt a mozgalom vezetői és lelkészei fontosnak tartották, és a rendezési erőfeszítések, a különböző nehézségek közepette is törekedtek bibliai előadások, bibliakörök megtartására.

Vankó Zsuzsa az Evangélikus Hittudományi Egyetemen szerzett diplomát (1969-ben); protestáns lelkészek például éveken keresztül jártak az általa vezetett bibliakörökre. Hangfelvételeket ott is, más előadásokon is kezdetektől igyekeztek készíteni, emiatt a gyülekezeti tagok számos kazettát terjesztettek egymás, illetve az érdeklődők között. Belső életükben a nyári táborozások is meghatározók voltak, ezeket több helyszínen szervezték az 1980-as évektől, elsősorban fiatalok számára. (Ez nem volt veszélytelen abban az időben, mivel a hatóságok folyamatosan megpróbálták ellehetetleníteni ezeket az alkalmakat.)[13] A rendszer adta keretek között – az 1980-as évek enyhülő egyházpolitikája következtében egyre szélesebb körben – részt vettek a közéletben is, például ismeretterjesztő, tudományos előadásokat szerveztek *Biblia és az irodalom* címmel. A közösség szociális tevékenységet is folytatott: két idősek otthonát tartottak fenn, valamint hátrányos helyzetű árva gyermekek nevelőszülői hálózatának kiépítésében vállaltak úttörő szerepet az 1980-as évek végén.

A kényszerű egyházszakadás történetéről szóló dokumentumkötet 1995-ben jelent meg *„Igazságot, igazságot kövess, hogy élhess..."* címmel. A *Hadd szóljanak a napok! Tíz beszélgetés a százéves magyarországi adventmozgalom elmúlt ötven esztendejéről* című kötet[14] az *oral history* műfajában nyújt tájékozódási pontot, mivel az interjúalanyok, bár általában véve beszélnek az életükről és hívó tapasztalataikról, de elbeszélésükben meghatározó szerepet játszanak az 1975-ben kezdődő események is. Szubjektív, tanulságos visszaemlékezés a H. N. Adventista Egyház egyik akkori prédikátorának, Fehér Jánosnak *Vallomás az emigrációból* című írása.[15] Levéltári[16] dokumentumokat, valamint a korszakkal és az eseményekkel foglalkozó tanulmányokat közöl a *Háttér. Állambiztonsági dokumentumok a H. N. Adventista Egyház magyarországi történetéből* című kötet.[17] *Rajki Zoltán* pedig kismonográfiát jelentetett meg a témáról *Az Egervári-mozgalom. A Keresztény Advent Közösség kialakulása és vallásszabadsági küzdelmei a Kádár-korszak második felében (1975–1990)* címmel.[18]

13 Lásd *Köbel Szilvia:* „Három pohár misebor" – Horváth István volt egyházügyi titkárral Köbel Szilvia beszélget. Beszélő (2002) 9–10. sz. http://beszelo.c3.hu/keretes/sz%E2E1zal%E9kE2 (a letöltés ideje: 2017. máj. 17.).

14 Hadd szóljanak a napok! Tíz beszélgetés a százéves magyarországi adventmozgalom elmúlt ötven esztendejéről. Szerk. Orosz Csaba. BIK, Bp., 2002.

15 *Fehér János:* Vallomás az emigrációból. Spalding, Bp., 2004.

16 Állami Egyházügyi Hivatal, valamint a politikai rendőrség iratanyaga.

17 Háttér. Állambiztonsági dokumentumok a H. N. Adventista Egyház magyarországi történetéből. Szerk. Holló Péter. Spalding, Bp., 2012.

Irodalom

Fehér János: Vallomás az emigrációból. Spalding, Bp., 2004.

Hadd szóljanak a napok! Tíz beszélgetés a százéves magyarországi adventmozgalom elmúlt ötven esztendejéről. Szerk. Orosz Csaba. BIK, Bp., 2002.

Háttér. Állambiztonsági dokumentumok a H. N. Adventista Egyház magyarországi történetéből. Szerk. Holló Péter. Spalding, Bp., 2012.

Köbel Szilvia: A magyar adventista egyház és az állambiztonság kapcsolata a „Szaniszló" fedőnevű ügynök jelentései alapján. Betekintő (2011) 4. sz. 2.

Köbel Szilvia: „Három pohár misebor" – Horváth István volt egyházügyi titkárral Köbel Szilvia beszélget. Beszélő (2002) 9–10. sz. http://beszelo.c3.hu/keretes/sz%E2E1zal%E9kE2 (a letöltés ideje: 2017. máj. 17.).

Köbel Szilvia: Vallásfelekezetek törvényes elismerése a Kádár-korszakban. Jogtudományi Közlöny (2001) 6. sz.

Rajki Zoltán: A H. N. Adventista Egyház története 1945 és 1989 között Magyarországon. Advent, Bp., 2003.

Rajki Zoltán: Az Egervári-mozgalom. A Keresztény Advent Közösség kialakulása és vallásszabadsági küzdelmei a Kádár-korszak második felében (1975–1990). Gondolat, Bp., 2012.

Rajki Zoltán – Szigeti Jenő: Szabadegyházak története Magyarországon 1989-ig. Gondolat, Bp., 2012.

Vankó Zsuzsa – Kovács Pál – Egervári Oszkár – Sonnleitner Károly: „Igazságot, igazságot kövess, hogy élhess..." Keresztény Advent Közösség, Bp., 1995.

Források

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (= MNL OL)

MNL OL XIX-A-21-a-11-2/1984. számú irat (56. doboz). Jelentés a H. N. Adventista Egyház Generál Konferencia (Washington) elnökének és az Euro-afrikai Divízió (Bern) vezetőinek 1984. január 18–30-ig Magyarországon tett látogatásáról.

MNL OL XIX-a-21-d (402. doboz), 43.370/1984. sz. irat.

MNL OL XIX-a-21-d (402. doboz), 43.470/2/1984. sz. irat.

18 *Rajki Zoltán:* Az Egervári-mozgalom. A Keresztény Advent Közösség kialakulása és vallásszabadsági küzdelmei a Kádár-korszak második felében (1975–1990). Gondolat, Bp., 2012.

KAMARÁS ISTVÁN OJD

A féllegális vallási élet emlékei vallásszociológiai kutatásaim dokumentum-gyűjteményében

Azok a kutatások, amelyek dokumentumait a Magyar Tudományos Akadémia Szociológiai Kutatóintézetében 2009-ben életre hívott 20. Század Hangja Archívum és Kutatóműhely megőrzésre és kutathatóvá tételére átvette,[1] csak áttételesen és/vagy mellékesen foglalkoztak a vallási ellenállással. Ugyanakkor azt is fontos megállapítani, hogy minden akkori vallási szervezet és közösség már puszta léténél fogva olyan alternatív kultúrát (szubkultúrát, ellenkultúrát) jelenített meg, amelyet (a vallási mozgalmak sokkal inkább, mint a vallási intézmények) a fennálló rendszer (Aczél György akkori szóhasználatával) jobbára a tűrt (olykor csak fogcsikorgatva tűrt) és csak kisebb részben (és egyre kevésbé) tiltott tevékenységnek tekintett. Vallásszociológiai kutatásaim[2] nagyobb részében a kvantitatív és a kvalitatív módszereket kombináltam, az archívumba azonban csak kutatásaim kvalitatív módszerekkel készült felvételei (interjúk, esettanulmányok, résztvevő megfigyelési jegyzőkönyvek) kerültek.[3]

Egyházközség-építők (az intézményes vallásosság kutatása)

1985-től 1990-ig a Vitányi Iván vezetésével működő Művelődéskutató Intézet munkatársaként hazánk történetében elsőnek foglalkozhattam főállású kutatóként vallásszociológiai kutatásokkal.[4] Itt kezdtem el egy egyház-szociológiai egyházközség-kutatást, egy általam verbuvált kutatócsoport[5] élén. Azt terveztük, hogy tíz éven keresztül követjük 50 (túlnyomórészt katolikus és néhány protestáns) egyházközség életét. Az intézet viharos története következtében a kutatás éppen csak elkezdődött, majd (már a rendszerváltás után)

1 www.20szazadhangja.hu (a letöltés ideje: 2018. nov. 9.).

2 Ezek részben szociálpszichológiai megközelítésűek voltak.

3 A gyűjteményt *Tari Örs Lehel* mutatta be: Kamarás István gyűjteményének bemutatása. socio.hu (2017) 1. sz. (http://socio.hu/uploads/files/2017_1/tari_gyujtemeny.pdf, a letöltés ideje: 2018. nov. 9.) elsősorban Tibori Tímea velem készített interjúja (Interjú Kamarás István vallásszociológussal, az irodalomtudományok doktorával, 2013. április 4-én, kézirat) alapján.

4 Az akkor már nemzetközileg jegyzett Tomka Miklóst is megelőzve, aki a Tömegkommunikációs Kutatóközpont munkatársaként hivatalos közvélemény-kutató volt.

5 Bögre Zsuzsa, Gyertyánági Endre, Kutas Gyula, Molnár Imre, Mohay Tamás, Török Zsuzsa, Váradi Mónika.

következő munkahelyem, az Országos Közoktatási Intézet és az Országos Lelkipásztori Intézet közös kutatásaként folytatódott, de csak 1991-ig, ám öszszesen 80 egyházközségre terjedt ki, minden esetben az egyházközségek rendszerváltás előtti történetére vonatkozó fontos adatokkal. Elsőnek a dorogi régió két tucat plébániájáról, vegetáló plébániákról[6] és a plébániai papságról[7] szóló írások, valamint az egyházközségből az egyházi közösség felé mozduló plébániákról szóló esettanulmányok és az ezekre épülő egyházközség-utópia *Egyházközség-építők* című kötetemben láttak napvilágot,[8] majd a *Kis magyar religiográfia* című könyvem *Plébániai lelkipásztorkodás* fejezete *Az örökség (egyházközségeink az ötvenes–nyolcvanas években)* alfejezetében.[9] A kutatás esettanulmányai az Országos Lelkipásztori Intézetbe kerültek, az anyag nagyobb része, a papokkal készült interjúk, az archívum 15 dossziéból álló *Papok A–Z* állagában található.

Az egyházközség-kutatás a hitélet és a vallásosság mennyiségi és minőségi mutatóit, a hitoktatást, a közösségépítést, az ifjúsági pasztorációt, a plébániai kisközösségeket, az egyházközségeknek a helyi társadalommal való kapcsolatát, a karitatív tevékenységet, a kultúraközvetítést, a papság és a világiak tevékenységét mutatta be három időszakaszban. Az 1950-es, az 1960–1970-es és az 1980-as években, majd a rendszerváltással induló új élet egyházközségi indulótőkéjét láttatta.

Az egyházközség-kutatásom igazolta Tomka Miklósnak azt a megállapítását, mely szerint „bármennyire is igyekezett a hatalom tevékenységüket korlátozni, mégis az egyházak jelentették a társadalom egyetlen olyan szerveződési módját, amelyben a részvétel önkéntessége és a szervezet bizonyos autonómiája megvalósulhatott. Miközben a negyvenes évek végén és az ötvenes évek elején a hatalom egyházüldözésbe kezdett, az egyházak létszámukat és aktivitásukat tekintve erősödtek."[10] Az egyházközségek a puhuló diktatúrában is megmaradtak az ellenkultúra és ellentársadalom végvárainak. A katolikus egyházközség mint lakóhelyi kapcsolatrendszer, mint a keresztény erkölcs és a hagyomány őrzője az alsó és felső szintű egyházi vezetéstől meglehetősen független maradt. Bár a gyülekezeti, egyházközségi élet az elmúlt évtizedekben a hatalom által formálisan tolerált gyakorlat volt, a vallásszabadság akkori értelmezésébe már nem tartozott bele az ifjúság vallási nevelése, az istentiszteleten túli, templomon kívüli közösségek létrehozásának szabadsága. Az ilyesmi

6 Az Éljük a maguk befonnyadt szentségi életét című szociográfia beszélő alcímei így szóltak: „Nincs különösebb téma", „Lassacskán, apránként", „Minek túlbuzogni, pluszban imádkozni", „Az a fontos, hogy jól menjen a nagyüzem", „A plébános atya csak spécizik és hobbizgat".

7 Ennek érzékletes alcímei: „Teher alatt erősödik a pálma?", „Kényelmes-e a gyóntatószék?", „Jegyesnevelés vagy gyorstalpalás", „Milyen magas a léc?", „Gettó vagy hegyre épült város?"

8 *Kamarás István:* Egyházközség-építők – Egyházközségek és papjaik. Egyházfórum, Bp., 1992. (Egyházfórum könyvei, 13.)

9 Uo. 79–112.

10 *Tomka Miklós:* Egyház és „civil társadalom". Vigilia 63. (1998) 5. sz. 335.

tilos, illegális, üldözött volt, mégis, az egész korszakon át, nem kis kockázat vállalásával, sok helyen valamilyen módon megmaradt.

A katolikus hívek és papjaik döntő többsége a rendszerváltás idején úgy látta, hogy a negyvenéves diktatúra gátló, hátráltató, romboló hatással volt a plébániai lelkipásztorkodásra. Ezt azonban többen azzal egészítették ki, hogy a diktatúra nem annyira a lelki életet befolyásolta, mint a szervezet működését. Mások azzal, hogy az elnyomásnak sokféle erkölcsi és gyakorlati hozadéka is volt: a hívek egy részének identitása és összetartása erősödött, az illegalitásban és féllegalitásban sok értékes innováció keletkezett, nemcsak a mozgalmakban, a kisközösségekben, hanem a plébániai lelkipásztorkodás területén is.

Az 1950-es években a legnevetségesebb ürügyek és a legképtelenebb hamis vádak és tanúk elegendők voltak a megtorló intézkedésekhez.[11] Ugyanakkor még a helyi hatalom részéről is, még a legsötétebb vidékeken, például a „kis Moszkvának" elnevezett bányászfaluban is felvillantak emberi gesztusok, ahol a falu párttitkára jóindulatúan figyelmeztette a plébánost, hogy ne tegye az ágyát az ablak elé, mert belőhetnek az ablakon, és ne menjen éjszaka beteghez. A hatóságok szinte hisztérikusan reagáltak az egyházközségi közösségépítésre, a családok látogatására. Természetesen a papok húzták a legrövidebbet, de a másik fél sem úszta meg szárazon, főképpen a papokkal szóba álló pedagógusok.

Néhány helyen a zaklatások ellenére szinte minden megpróbált folytatódni, de a legtöbb egyházközségben csak „takaréklángon", a templomba beszorult hitélet keretében. Az 1950-es évek egyházelnyomó diktatúrája nagyon sok helyütt az 1960-as, sőt még bizonyos tekintetben az 1970-es, néhol pedig az 1980-as években is folytatódott. Csak a verések maradtak el, egyébként a módszerek alig változtak. Annyiban még romlott is a helyzet, hogy meglazultak a szálak a papok között, egyre nőtt a gyanakvás, a hívek pedig – az 1956-os reménység után – kezdtek elfásulni.

Az 1970-es évek első felében, ha már nem börtönnel is, de áthelyezéssel büntették, ha valaki nem jelentette be a körmenet útvonalát, hitoktatói engedély megvonásával, ha nem járult hozzá, hogy a polgári védelmi napok alkalmával meghúzzák a templom harangját, de még azért is, ha valaki hittanórán diavetítőt használt. Püspökeik nem tudták, részint nem is akarták megvédeni azokat a papokat, akik – egyikük szóhasználatával – „túlzásba vitték a hittant", akik nem segítették őket az egyház érdekében teendő kis lépések megtételében legalább azzal, hogy eljárnak békegyűlésre.

Az 1980-as évek közepén még országszerte előfordult, hogy az iskolás gyerekeket osztályfőnöki órán a világnézeti nevelés címén arról faggatták, miért járnak hittanra, és gyakran meg is szégyenítették őket. Ekkor azonban már akadtak papok, akik kezükben az Alkotmánnyal elrohantak az iskolaigazgató-

11 A kerekegyházi plébánost azért vetették börtönbe, mert ráfogták, hogy 25%-os szemszóródással aratott, holott éppen az ő eredménye volt a legjobb, s erről díszoklevelet is kapott.

hoz, a tanácselnökhöz, a település párttitkárához vagy a püspökhöz, hogy tiltakozzanak, és többször is előfordult, hogy elmarasztalták a parancsot túlbuzgón teljesítő pedagógust. A békepapi mozgalom – jóllehet a békepapok aránya nem emelkedett magasra – a legnagyobb kárt talán azzal okozta, hogy az esperesi kerületek papsága körében a legtöbb helyen megszűnt az érdemi kommunikáció. Nem egy esetben plébános és káplánja között is. Így a plébániák papsága meglehetősen magára maradt, ami súlyos pszichikus sérüléseket is okozott.

Az 1980-as években már egyes papok és híveik elszántan és türelmesen próbálgatták, hogy meddig lehet elmenni a puhuló diktatúrában, mások azonban már kényelmesen elhelyezkedtek a számukra kijelölt, még mindig eléggé szűk mozgástérben, a kényelmesen lakható gettóban. A határokat feszegető próbálkozásokat árgus szemmel figyelte a hatalom, de már egyre ritkábban léptek fel nyíltan. Sok helyen a pap már továbblépett volna, de a híveinek döntő többsége identitásukat biztosító szokásaik rabjává és védelmezőjévé vált. A szűk falak közüli kilépéssel – bár nem túl sokan – többféle módon is próbálkoztak: egyesek féllegális vagy legális plébániai közösségek szervezésével, mások a helyi kulturális életben való részvétellel, ismét mások karitász tevékenységgel, a bátrabbak ifjúsági pasztorációval, a még bátrabbak missziós tevékenységgel is. Ugyanakkor nagyon sok pap érezhette úgy, hogy „aki keresi a papot, megtalálja, de a pap nem kereshet senkit". Sok papnak éppen ezekben az években rendült meg identitása (egyeseknek hivatása), mert már nem tudtak kommunikálni a hagyományosan vallásos idősekkel, és még nem a közömbösökkel, vagy az egészen más nyelvet beszélő fiatalokkal.

A rendszerváltás idején a vallási élet több személye (papok, szerzetesek, egyházközségi munkatársak és pasztorálteológusok) határozottan úgy látta, hogy „hajlamosak vagyunk minden hibánkat és felelősségünket a kommunizmus fogasára akasztani", hogy „a diktatúra nem csupán az egyházi élet lerombolásával hagyott nyomot, hanem az egyházközségi élet gyöngeségeinek leleplezésével is", hogy „a templomba járók száma elsősorban a hívek igénytelensége miatt csökkent, ezt csak erősítette a politikai elnyomás", „a zsinati megújulás az egyházközségek életében legalább annyira belső, mint külső tényezők miatt nem következett be kellő mértékben", hogy „utólag gyártott elmélet, mely szerint teljesen beszorítottak minket a templomba, a sekrestyébe". Ehhez még azt kell hozzátenni, hogy a már puszta létével is ellenálló egyház jelentős mértékben olyan ódivatú, ókonzervatív, feudális egyház volt, melyet nem érintett meg a zsinati megújulás szelleme. Plébánosai között szép számmal akadtak olyan „oligarchák", akik lekezelő módon bántak káplánjaikkal, még karácsonykor sem hívták asztalukhoz, kutyájukat nyíratták velük, és más módon „csicskáztatták" őket. Ugyanakkor a kedvezményes helyzetbe kerülő, „zsíros plébániákkal" jutalmazott békepapok között olyanok is akadtak, akik védettséget biztosítottak öt hittanost ötvenre szaporító káplánjaiknak. Az általam meginterjúvolt papok 15 békepap főnöke közül nyolcan vagy kifejezetten akadályozták paptársaikat lelkipásztori munkájukban, vagy pedig

kicsapongó életet éltek.[12] A többiek közül kettőt úgy írtak le, mint jóságos, kedves, bölcs embereket, a másik négyről pedig elismerték, hogy „védőszárnyaik alatt viszonylag szabadon dolgozhattak".

Bensőséges bázisok (a mozgalmi egyház kutatása)

Bár 1945 után a katolikus egyháznak heves harcot kellett vívnia intézményei és mozgalmai megtartásáért, ezek nagy többsége 1949-ig – ha nem is háborítatlanul – működött. 1949-től az intézményes egyház is erősen megcsonkult, a legálisan működő mozgalmak egyháza szinte teljesen megszűnt, hiszen nem működhettek tovább a különböző egyesületek, ifjúsági szervezetek, harmadik rendek. A megszűnt mozgalmak intézményeiktől megfosztva (székházak, klubok helyett lakásokon és erdei tisztásokon), szervezetileg átalakulva (kisebb csoportokra osztódva) folytatták tevékenységüket, a klerikusok helyett sok esetben világi vezetőkkel. Ezekben az egymástól általában elszigetelt – mozgalmakban a civileken kívül komoly szerepet vállaltak a feloszlatott szerzetesrendek tagjai. A föld alatt működő mozgalmak többsége nem volt kifejezetten lelkiségi mozgalom, sőt az esetek jelentős részében nem is mozgalmi, hanem hitoktatási vagy plébániai tevékenységet folytatott. Az állandó zaklatás, fenyegetettség, majd a koncepciós perek hatására ezek a földalatti „búvópatakok" elapadtak: mind az illegális cserkészet, mind a lakásokon folyó hitoktatás, mind Bulányi György mozgalma és a Regnum Marianum is csak néhány csoporttal működött az 1961-es perek után.

A mozgalmi egyházat illetően első kutatásom egy retrospektív szociográfia volt, az 1949 és 1961 közötti, Rozgonyi György által vezetett budapesti szentimrevárosi földalatti mozgalomé, mely a mozgalmi egyház sajátos képződménye volt, hiszen az 1949-es politikai fordulat után illegalitásba kényszerült intézményes hitoktatás, cserkészet, ministránskör és egyéb szervezetek nem képviseltek sajátos lelkiséget, hanem ugyanazt a vallási tevékenységet folytatták illegálisan, amit nem engedtek legálisan. Azzal azonban, hogy változtak a formák, hogy sok esetben papok helyett feloszlatott rendek szerzetesei és civilek irányították, jellege és stílusa változott: intézményesről közösségire, extenzívből intenzívre, klerikusból laikusra.[13]

A mozgalmi egyház nagyobb volumenű, kvantitatív és kvalitatív módszereket kombináló kutatása 1986-ban kezdődött a Művelődéskutató Intézetben, azzal az elképzeléssel, hogy történetük és működésük megismerése után tíz éven keresztül figyeljük 50 katolikus kisközösség életét. Ez a kutatás 1987-ben összekapcsolódott a Janus Pannonius Tudományegyetem Jogi Karának Filozófiai Tanszékén Jóri János vezetésével folyó vallásszociológiai kutatások egyikével, melyben Kerékgyártó István katolikus kisközösségek szociológiai

12 És ezért lehetett őket békepapságra kényszeríteni.

13 *Kamarás István:* Búvópatakok. Márton Áron, Bp., 1992.

vizsgálatára vállalkozott. A közös kutatás keretében 40 közösség 120 tagjával készítettünk rövid életútinterjút, kérdőíves interjú keretében vizsgáltuk vallásosságukat, viszonyukat egyházukhoz és közösségükhöz, valamint értékrendjüket. Egy év múlva (a munkahelyet változtató Kerékgyártó feladatát is átvéve) egyedül folytattam a kutatást. 1991-ben (már az Országos Közoktatási Intézet munkatársaként), újabb támogatókat szerezve, immár lehetőségem nyílt 150 bázisközösség tanulmányozására. Sor kerülhetett a legfontosabb lelkiségi mozgalmak[14] közösségeinek, valamint a szentimrevárosi plébániai közösségek és a Blanckenstein Miklós körüli közösségek vizsgálatára is. Munkatársaim között későbbi kiváló társadalomkutatók, pszichológusok, vallástudósok és filozófusok vettek részt,[15] lektoraim a téma első számú beavatottjai voltak.[16] A kisközösség-kutatás dokumentumanyagából 21 dosszié került be az archívumba. Legfontosabb eredményei a *Bensőséges bázisok* című kötetemben[17] jelentek meg.

„Nem könnyű konceptualizálni, miben állnak a bázisközösségek: szellemi műhelyként, imacsoportként, szubkultúraként, ellenzéki csoportként, szektaként, vagy akár a jézusi modell megtestesüléseként is meghatározhatók, Kamarás István leginkább Krisztus nevében összeülő asztaltársaságokként jellemzi őket", írja Tari Örs.[18] A kisközösségek körében az 1990-es évek elején négy típus rajzolódott ki: 1. a szűkebb vagy tágabb értelemben vett lelkiségi mozgalmakhoz tartozók (a közösségek 40–50%-a); 2. plébániához tartozók (30–40%); 3. egy-egy karizmatikus személyhez kapcsolódó közösségek (5–1%); 4. teljesen független (civil) közösségek (2–5%). A mozgalmak hatása határaikon túlterjed, így mintegy 10–20%-ra tehető azon közösségek aránya, amelyek stílusán valamelyik mozgalom erős hatása érezhető.[19]

Blanckenstein Miklós az 1965 és 1973 közötti időszakot úgy élte, majd évek múlva is úgy ítélte meg, mint rendkívül jelentős periódust a magyar egyház életében, mert erre az időre – amely egybeesett az 1960-as évek beatmozgalmával – tehető Magyarországon az új típusú kereszténység kezdete. Valóban új, egy kevésbé klerikus vonal jelenik meg, középpontjában az evangelizálással, amelybe az ideológiailag ellenzéki, emberi értékeket felmutató beatmozgalom jegyeit és formáit is bevettük, persze megkeresztelve. Budapesten ekkor érnek be az első egyetemista katekézisek. Egy új szubkultúra bontakozik ki. Újraélednek a kisközösségek, amelyek kapcsolatba kerülnek a templomi katekézissel. Sok ilyen irányban fellépő fiatal pap vidéken kezdi működését, sorra hívják le a pesti közösségeket, s elkezdődik vidéken is a

14 A Regnum Marianum, a Bokor, a Fokoláré és a katolikus karizmatikus mozgalom.

15 Bögre Zsuzsa, Gáspár Csaba László, Máté-Tóth András, Mester Ildikó, Molnár Imre, Ökrös Tamás, Templom Katalin, Török Zsuzsa.

16 András Imre, Blanckenstein Miklós, Gyulai Endre és Tomka Miklós.

17 *Kamarás István:* Bensőséges bázisok. Katolikus kisközösségek Magyarországon. Országos Közoktatási Intézet, Bp., 1994.

18 *Tari Ö. L.:* i. m.

19 *Kamarás István:* Kis magyar religiográfia. Pro Pannonia, Pécs, 2003.

gitározás. Ekkor kezd életre kelni a mozgalmak egyháza, mind a mozgalmak, mind a kisközösségek. A két hazai alapítású mozgalom, a Bulányi György vezette Bokor és az Emődi László vezette Regnum Marianum mellett megjelent – természetesen illegális, majd féllegális formában – a katolikus karizmatikus mozgalom, a Fokoláré, a Hit és fény. Az 1970-es években a mozgalmi és az intézményes egyház nemigen találkozik, s ha igen, a hivatalos egyház korántsem testvéries. Az 1980-as évektől a féllegális ifjúsági találkozók azok az alkalmak, amelyeken a kisközösségek és a mozgalmak 2000-3000 fiatal előtt megmutatkozhattak, találkozhattak, kifejezhették egységüket, ahol az egyházi vezetéstől lassanként valamiféle megerősítést, legitimitást kaphattak.

A lelkiségi mozgalmak, már puszta létüknél fogva, még a legcsendesebb, a legrejtőzködőbb (ha tetszik, a legapolitikusabb) változataikban is akarva-akaratlan szemben álltak mind az elnyomó politikai hatalommal, mind a struktúrakonzerváló, kollaboráns katolikus egyházi vezetéssel. Mindkét tekintetben legélesebben a Bokor-mozgalom, melyet a radikális Jézus-követés szellemében a közösségi apostolkodás, az igényes (nem infantilizálódó, hanem reflektált) lelki élet, az autonóm tanítás és a zsinati egyházkép mellett (pontosabban mindezek következményeként), a fegyveres katonai szolgálat megtagadásával nyíltan államellenes, a politikai vezetésnek túl nagy engedményeket tevő egyházi vezetéssel szemben élesen kritikus magatartás jellemzett. Amikor a diktatúra által sakkban tartott egyházvezetés, Lékai bíborossal az élen, általános hadjáratot hirdetett a kisközösségek ellen, a Vatikán a mozgalmak mellé állt, ezután a támadások egyedüli célpontja a Bokor maradt. Azért is emelem ki ezt a mozgalmat, mert karizmatikus vezetőjének, Bulányi Györgynek felvetettem egy Bokor-kutatás lehetőségét, amit ő lelkesen támogatott, de – mint szokásuk szerint mindent – ezt is megszavaztatta közösségével, és mindkettőnk sajnálatára néhány százalékkal kisebbségbe került.

Teológiailag ezek a kisközösségek egy Krisztus nevében létrejövő transzcendens erőtér alkotóelemeinek tekinthetők, melyek „embertudományi módszerekkel" nehezen megközelíthető kapcsolatrendszert alkotnak, ugyanakkor szociológiai és társadalom-lélektani alakzatként is értelmezhetők.[20] Szociológusként arra próbáltam választ keresni, hogy a transzcendens erőtérbe való szakrális „átlépés" mely nyomait lehet szociológiai vizsgálódás tárgyává tenni, tehát a kutatás egyik fő célja az volt, hogy milyen specifikumok különböztetik meg ezeket a közösségeket más közösségektől. Általam feltárt jellemzők között a következők szerepeltek: szeretetelvű, interperszonális, küldetéstudattal rendelkező, preszociális (azaz formális szerveződésekhez nem kapcsolódó), posztszociális (más szervezetekkel szemben álló), az egyház bázisait képező, a vallási javakat fogyasztó, előállító és továbbadó közösségek, melyek között szélsőséges alakzatokként missziós osztagok és remeteségek is előfordulnak.

20 *Kamarás I.:* Bensőséges bázisok i. m. 10.

Lelkierőmű Nagymaroson (a nagymarosi katolikus ifjúsági találkozók kutatása)

Vitányi Iván jóvoltából még a rendszerváltás előtt jelent meg[21] *Lelkierőmű Nagymaroson* című könyvem,[22] amelynek témája az 1971 és 1988 közötti, előbb kismarosi, majd nagymarosi, előbb féllegális, végül csaknem legális, az 1980-as évektől évente két alkalommal megrendezett katolikus ifjúsági találkozók. A különböző katolikus ifjúsági találkozókról öt dossziéban gazdag dokumentáció került az archívumba.

A résztvevőkkel készült interjúk és a találkozókon készült magnófelvételek alapján előbb rekonstruáltam a találkozók történetét, majd 1986-tól 1988-ig négy találkozó különböző történéseit mutattam be többféle „kameraállásból", nem beavatott megfigyelők segítségével, akik úgy vettek részt a nagymarosi katolikus ifjúsági találkozón, mint az Európából Polinéziába érkező néprajzosok.

1970–1971-ben gitárzenével kísért énekeseket látott vendégül a kismarosi plébánia. Egyre többen gyűltek köréjük, és nemsokára ezeket az alkalmakat már „kismarosi találkozó" néven emlegetik a Dunakanyarban élő és a budapesti fiatalok. Az egyik előzmény kétségkívül a beatzene és Illésék, egyházi vonatkozásban pedig az 1968-ban az abonyi plébániatemplomban bemutatott *Húsvéti mise,* az akkor 16 és fél éves Szilas Imre műve. A spirituális és egyháztörténeti előzmény az 1968–1972-es évek mozgalmi egyházának evangelizációja, amely időszak Blanckenstein Miklós szerint hazánkban az új típusú kereszténység megszületésének ideje. Ennek egyik legfontosabb mozzanata az egyházi kommunikáció paradigmaváltása volt, amikor a klerikusok az ő nyelvükön szólítják meg a fiatalokat, szóban, zenében, gesztusokban. A *Lelkierőmű Nagymaroson Húrok* című fejezete foglalkozik ennek az evangelizációs nyelvújításnak a zenéjével, ezen belül külön a Szilas-misével, külön a nagymarosi találkozók vezető zenészének és „sztárjának", az újraevangelizációs mozgalom egyik kiemelkedő alakjának, Sillye Jenőnek a munkásságával és a körülötte zajló vitával. Erre a hét dossziét kitevő dokumentumanyagra épül a Körmendy Ferenccel közösen írt *Religiózus beat?* című későbbi zeneszociológiai tanulmányunk is.[23] A *Lelkierőmű Nagymaroson* beszámol az egri, debreceni, szegedi, miskolci, hajósi, andocsi, máriagyüdi, máriapócsi és segesdi ifjúsági találkozókról is.

21 Szinte hihetetlen: 12 000 példányban, és el is fogyott.

22 *Kamarás István:* Lelkierőmű Nagymaroson. Religiográfia. Művelődéskutató Intézet, Bp., 1989.

23 *Kamarás István – Körmendy Ferenc:* Religiózus beat? I–II. Új Forrás 22. (1990) 2. sz. 11–25.; 3. sz. 56–68.

Júdások vagy Péterek (kutatás a pályamódosító papok körében)

A szeged–csanádi egyházmegyei Szent Gellért Kiadó kérésére vállalkoztam 1990-ben a pályaelhagyó katolikus papok szociológiai és szociálpszichológiai vizsgálatára, de a kutatási jelentés végül is egyházpolitikai megfontolások miatt a független katolikus Egyházfórumnál jelent meg. A 120 interjúra (megtalálhatók az archívumba leadott Pályamódosító papok dossziéban) épülő kutatás eredményeit feldolgozó *Júdások vagy Péterek?*[24] heves visszhangot váltott ki egyházi berkeken belül pro és kontra. Előszavában Tóvölgyi László gyenesdiási plébános szerint a vallásszociológus tűzfészekbe nyúl, amikor a katolikus egyház egyik legkényesebb problémájáról, a szolgálatukat elhagyó papokról készít religiográfiát.[25]

A kutatás élettörténet-interjúkon alapult, melyek fókuszában a papi élet és nehézségei álltak. Az életútelemek közül kinagyított képként szerepel a pályaválasztás, pályára felkészítés, konfliktusok, majd az esetek szélesebb kontextusba helyezésével, természetesen, a szociológiai, szociálpszichológiai magyarázatok keresése. Értelemszerűen fontos témaként tárgyalódott a cölebsz életforma, mely a kutatás tükrében nem feltétlenül a szexuálistól való tartózkodást, hanem legalább ilyen súllyal a társtalanságot jelenti. Kutatásomban nem kizárólag pályamódosító papokat kérdeztem, történetükre, helyzetükre 52-en reflektáltak: püspökeik, a pályán maradó társaik, teológusok, szociológusok, pszichológusok.[26]

Papi életsors, identitás és szerepfelfogás

Az összes eddig felsorolt kutatásnak szerves részét alkotják a klerikusokkal készült interjúk, ezekből áll össze a gyűjteménynek a további kutatást illetően talán leggazdagabb dokumentumanyaga. Nincs olyan interjú, amely ne érintené az 1950–1980 közti évek egyházi ellenkultúráját, kétféle értelemben is, hiszen már utaltam arra, hogy az „ellenállók" jelentős része az egyház reformjával is szemben állt.

Ezek a religiográfiák sem nem hagiográfiák, sem nem apológiák, fényeket és árnyakat együtt, a hősiest és példaszerűt a gyarlósággal együtt mutatják be. A nyilvánvaló elfogultságokkal is számolva igencsak elgondolkodtató, hogy a 135 meginterjúvolt pap által jellemzett elöljárók közül mindössze 29-ről kapunk egyértelműen pozitív képet, 23-ról pozitív és negatív vonásokat egyaránt tartalmazó, 83-ról pedig eléggé vagy egyértelműen negatív képet.

24 *Kamarás István:* Júdások vagy Péterek? Egyházfórum, Bp., 1992.

25 A „religiográfia" kifejezés a vizsgálati módszerek sokszínűségére utal: az egyháztörténeti, vallásszociológiai, pasztorálszociológiai, szociálpszichológiai, lélektani és egyháztörténeti megközelítések kombinációjára. *Kamarás I.:* Júdások vagy Péterek? i. m. 5.

26 Köztük olyan jeles „lelki emberek", mint Aszalós János, Békés Gellért, Halász Piusz, Jelenits István, Lukács László, Tomka Ferenc, Várszegi Asztrik.

Az 1950-től 1980-ig tartó években az általam kérdezett papok így látták paptársaikat: „Összejöttünk a káplántársakkal, inni, pletykálni, de arról szó sem lehetett, hogy őszintén elbeszélgessünk, hogy közösen imádkozzunk"; „Az egyházmegyei papi rekollekción úgy éreztem magam, mint egy szociális otthonban. Mindenki a nyavalyájával volt elfoglalva"; „Elődeim kivétel nélkül a magányosságba vagy a cölibátusba belehülyült papok voltak"; „Volt ebben a faluban alkoholista, szeretőt tartó, de még párttag is volt. Egyetlen papról szóltak kedvezően, de az is amolyan szerencsétlenke volt"; „Volt a papi körökből bőven negatív élményem: ivás, célt tévesztett hivatás, nőzés, csavargás"; „Akik nőtlenként becsületesen megvoltak, azok félrecsúszott emberek, hülyék vagy alkoholisták voltak, vagy pedig nem tudtak emberekkel bánni"; „Olyan főnökeim voltak, akiket emberileg nem lehetett tisztelni. Kiürült személyiségek. Az egyik felcsalogatta magához a hittanos lányokat, fogdosta őket, lopta a perselypénzt. Nekem kellett védenem a hívek előtt, nekem kellett lefognom azoknak a srácoknak a kezét, akik meg akarták verni"; „Sajnos előttem volt néhány gyenge pap. Az egyik alkoholista volt, ketten megnősültek, elődöm kikezdett egy hittanossal."

Milyennek látták az 1950-es, 1980-as évek káplánjai plébánosaikat? Megdöbbentő az a tény, hogy 40 káplán átlagosan öt plébánosa közül csak egyet talált példaszerűnek, mert jóságosak és szeretetteljesek voltak, engedték paptársaikat lelkipásztorként tevékenykedni, egyházközséget építeni, kitűntek szolgáló lelkületükkel, híveikkel szoros kapcsolatban álltak, mesterei voltak a kommunikációnak. Háromszorta nagyobb volt az ellenpéldák aránya: a basáskodó kényurak, az alkoholisták, a beosztottjaikat a pasztorációs munkában erősen korlátozók, a politikai hatalom kiszolgálói, a befelé fordulók, az önmaguknak valók, a kapzsi pénzhajhászók, a tönkrement, meghasonlott, kiürült személyiségek, a paptársaikat följelentők, a lányokkal, fiúkkal erőszakoskodók. Ezekből a beszámolókból az is kiderült, hogy a nagyúri mentalitás gyakran párosult teológiai és egyéb tudással, szervezőkészséggel és bátorsággal, a nem teljesen egészséges személyiségű papok pedig bizonyos lelkipásztori tevékenységeket többé-kevésbé jól vagy akár igen jól el tudtak látni. A pszichikusan sérült papok sokkal inkább tekinthetők a rendszer áldozatainak, mint a zsinat előtti egyház kegyelmes urai. Mindezek alapján nem állíthatom, hogy ilyenek voltak ennek a korszaknak a papjai, de az bizonyos, hogy nagyon sok ilyen volt közöttük.

Ezek a papok ugyanakkor mégiscsak valamiképpen tették a dolgukat, valamiképpen képviselték a folyamatosságot. Kérdés persze, merre vitték volna az egyházat, ha nincs a diktatúra. Vajon nem tehették volna jobban dolgukat még a diktatúra ellenére is, ha alkalmasabbak a szerepükre? Abban, hogy az egyházközségi élet olyanná alakult, amilyenné, bizonyára ezek az inkább uralkodó, mint szolgáló, inkább parancsoló, mint dialogizáló, szerepüket zsinat előtti szellemben felfogó plébánosok is komoly szerepet játszottak. Az is igaz, hogy ezeket a papokat, úgy tűnik – persze ezt még kutatni és bizonyítani kell – a komplementer szerepek jegyében többé-kevésbé elfogadták

(vagyis igazolták) híveik. Sok esetben a nagyúri szerep párban járt a szolgalelkű hívő szerepével, ám ez csak része az igazságnak, hiszen a főnökeikkel szemben az alternatív lelkipásztorkodást képviselő, alternatív papi szerepfelfogást megtestesítő káplánok sok esetben népszerűbbek voltak (legalábbis híveik egy részének körében), mint főnökeik. Egy szó, mint száz, az 1950-es, 1980-as évek plébánosainak ismeretében nem lehet a plébániai lelkipásztorkodás sok helyen tapasztalható elszegényedését mindenestül az elmúlt rendszer nyakába varrni.[27]

Mindazonáltal az esendők, még ha „kritikus tömeget" alkotnak is, mégiscsak mellékszereplői az egyháztörténetnek; hősei mind egyháztörténeti, mind szociológiai, mind erkölcsi értelemben az újító egyházközség-építők és a mozgalmak vezetői, a mai próféták. Az egyházközségi élet megújítóinak egy része – Ács István füzéri, Horváth József szombathelyi, Nagy László gyáli, Sebők Sándor lajosmizsei, Varjú Imre pestszentlőrinci, Vigassy Mihály óbudai plébános – minireligiográfiáim központi alakja lett.[28] A mozgalmak klerikus és laikus animátorai, szociológiai értelemben prófétái, „hősei": Bajcsy Lajos, Balás Béla, Blanckenstein Miklós, Deák András, Diószegi László, Ferenczi Rudolf, Kállai Emil, Kemenes Gábor, Kerényi Lajos, Kovács László, Major Sándor, Sillye Jenő, Tomka Ferenc, Turcsik György.[29]

*

Vallásszociológiai kutatásaim dokumentumgyűjteményének bemutatásakor Tari Örs Lehel[30] úgy ítéli meg, hogy mint olvasásszociológiai vizsgálódásaim, vallásszociológiai kutatásaim is elengedhetetlenek a késő szocializmus és a rendszerváltás kultúrtörténetének vizsgálatához, mert „a hivatalos kultúr- és egyházpolitikai kánon repedéseiben élő humánum választásait és értékítéletét vizsgáló munkáival addig árnyalja a szocializmus emberképét, mígnem kiderül, hogy olyan ember talán sosem létezett". Csakhogy a szociográfiák által is feltérképezett szocializmushoz szervesen hozzátartoztak ellenkultúrái, melyeknek további kutatásához, a róluk alkotott kép további árnyalásához lehetőséget kínál a 20. Század Hangja Archívum és Kutatóműhely.

Irodalom

Kamarás István: Bensőséges bázisok. Katolikus kisközösségek Magyarországon. Országos Közoktatási Intézet, Bp., 1994.

Kamarás István: Búvópatakok. Márton Áron, Bp., 1992.

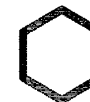
Kamarás István: Egyházközség-építők – Egyházközségek és papjaik. Egyházfórum, Bp., 1992. (Egyházfórum könyvei, 13.)

27 *Kamarás I.:* Kis magyar religiográfia i. m.
28 *Kamarás I.:* Egyházközség-építők i. m.
29 *Kamarás I.:* Lelkierőmű Nagymaroson i. m.
30 *Tari Ö. L.:* i. m.

Kamarás István: Júdások vagy Péterek? Egyházfórum, Bp., 1992.
Kamarás István: Kis magyar religiográfia. Pro Pannonia, Pécs, 2003.
Kamarás István: Lelkierőmű Nagymaroson. Religiográfia. Művelődéskutató Intézet, Bp., 1989.
Kamarás István – Körmendy Ferenc: Religiózus beat? I–II. Új Forrás 22. (1990) 2. sz. 11–25.; 3. sz. 56–68.
Tari Örs Lehel: Kamarás István gyűjteményének bemutatása. socio.hu (2017) 1. sz. http://socio.hu/uploads/files/2017_1/tari_gyujtemeny.pdf.
Tomka Miklós: Egyház és „civil társadalom". Vigilia 63. (1998) 5. sz. 335.
www.20szazadhangja.hu.

III. ORAL HISTORY

†DIÓSI PÁL

Interjú és más módszerek együttes használata

Előadásomat két élmény közé illesztem: konferenciánk címe: *Interjúzni muszáj*. Valóban muszáj. Miért is? Erre sokféle válasz adható az interjúkészítő, a kutatás vezetője törekvéseitől, karakterétől, a megismerni kívánt társadalmi szegmenstől, élethelyzettől függően. Számomra hosszú ideje az tűnik ideálisnak, ha a kutató maga készíti interjútervét és interjúit is. Feleségem némi iróniával azt mondta, azért interjúzol, mert szociopata vagy.

1972 és 1989 közötti terepkutatásaimban sok száz interjút rögzítettem, amelyekhez többnyire célzott beszélgetések, megfigyelés kapcsolódott. Volt közöttük munkahelyemen készült kutatás, más kutatóhelyen dolgozó kolléga számára bérmunkában vállalt feladat, és megrendelőknek végzett kutatás részeként felvett beszélgetés, alkalmanként magam is finanszíroztam a munkámat. A megfigyelésekről az első ilyen munkát követően megfigyelési naplót rögzítettem.

A politika a munkámba közvetlenül nem avatkozott bele, bár az 1980-as évek közepétől rendőri gyanakvásból, a megbízó kémelhárító előéletéből fakadó akadályokkal találkoztam. Addigra már volt annyi szakmai rutinom, hogy időben felismerjem, konfliktusmentesen elkerüljem ezeket a csapdákat. Két ilyen munkáról adok számot, és ha jól gazdálkodom az idővel, akkor egy látszólag terminológiai kérdésről, amely valójában a szociológia „felnőtté" válásáról szól.

Az 1970-es évek elején azért kezdtem az ifjúsági klubok kutatásába, mert az ifjúság- és kultúrpolitika ekkor látta elérkezettnek az időt, hogy az akkor mintegy százezer tagot számláló, hozzávetőlegesen három-négyezer ifjúsági klubot végképp ellenőrzése alá vonja, uniformizálja. Ez a törekvés azzal a kétes eredménnyel járt, hogy a kezdetben eleven, sokszínű klubok kiüresedtek, jó részük megszűnt, vagy csak nevükben maradtak klubok, tagjaik élő csoportokat már nem alkottak.

Milyen eszközök vezettek ide? Irányelveket tettek közzé a klubok működéséről, amelyek nem voltak ugyan jogforrások, de a klubokat működtető intézmények, többnyire művelődési házak, jogforrásként hivatkoztak rájuk. Pályázatokat írtak ki, amelyekben „kiváló ifjúsági klub" címhez lehetett jutni, ha a klubok vállalták, hogy működésük azonos „nevelési célok", valójában definiálhatatlan, de statisztikákban jól hangzó kategórianevek megvalósítását szolgája. Vetélkedőket szerveztek felmenő rendszerben. Az amatőr művészeti

ágak mintájára bemutatókon zsűrizett produkciók nyomán hirdettek győzteseket. Egyetlen példát említek: a Somogy megyei bemutatón az egyik feladat az volt, hogy a vállalkozó klubtagok készítsenek interjút egy Lenin-békedíjas személlyel. A huszonegy interjú közül húsz Kádár Jánossal készült. Körműsorokat utaztattak hakniszerűen országszerte: az eltérő módon szerveződött, eltérő korú, helyzetű, érdeklődésű tagok ugyanazt a műsort nézhették meg. Hatásukról ismét egy példa: egy járási székhely KISZ-bizottságán azt panaszolták, azért nem alakult meg az ifjúsági klubjuk, mert a KISZ-szervezetek még nem jelölték ki a városi klub tagjait.

Hogyan érhettem tetten mindezt ott, ahol nem külső döntések, hanem a tagok elhatározásai nyomán alakult a csoporthelyzet? Nem iskolai osztályok, nem munkahelyi csoportok, hanem fiatalemberek döntései alakították a társaságokat. A minden klubtag megkérdezésére kiterjedő interjúkban nyilvánvalóan nem a manipulációs eljárásokról kellett beszélgetnünk, hanem arról, mi hozta őket ide. Beszélgettünk információikról, ismerőseikről, napi élményeikről, egymáshoz és a klub vezetőjéhez fűződő kapcsolataikról, a programok és elvárásaik összhangjáról, ötleteikről a klubban és azon kívül.

A terepmunka kezdetén meg kellett találnom a klubban fontos és megmutatható készségemet. Ez az első kutatásban a tánctudás, később a szerszámhasználat, majd a fizikai erőnlét volt. Az egyéves terepmunka félidejére eleget tudtam, hogy elkészíthessem a minden klubtagot érintő, több szempontú szociometriai felvételt. Ebben a rokonszenven alapuló csoporthelyzetet és a klubban jelentős képességek nyomán leírható fontossági sorrendet elemeztem. Már a terepmunka során értelmeztem az önkényes klubvezetés káros hatásait. Publikálás után ezt ismertettem a klubot működtető művelődési ház dolgozóival.

Második lépésben a szociometriai felvétel elemzése készült el, amelyben a valós centrummá vált társadalmi vezetés szétverése után a holdudvar, illetve a peremhelyzetűek lézengését értelmeztem. A klubvezető és a centrum konfliktusa akkor vált nyílttá, amikor karácsonyi ajándékvásárlásra kezdtek gyűjteni a közeli gyermekotthon lakóinak. Olyan állami gondozott gyerekeknek, akiket egy ideje hétvégére meghívtak családjaikhoz. A klub vezetője ezt a vele készült interjúban koldulásnak nevezte. A klubtagokról azt mondta: „Valahol, valamit nagyon szeretnének, de maguk sem tudják, mit." Úgy gondoltam, ha nem a galérián, az íróasztalánál tölti ideje nagy részét, hanem a klubtagokkal beszélget, megismerhette volna, hol és mit szeretnének. Végül egy átfogó esettanulmányban a klub működésének elavult koncepciójáról, formális programjainak tervezéséről, majd a klubtagok klubbeli és klubon kívüli együttes élményeiről írtam.

Munkahelyemen úgy találták, nálunk ifjúsági klubokkal foglalkozni „agypazarlás", ezért ne kutassam tovább a témát. Amikor azt kértem, hogy a Népművelési Intézet publikálja esettanulmányom egy részét, a teljes esettanulmány kiadása mellett döntöttek. Az Ifjúsági Lapkiadó Vállalat 1976-ban, 2000 példányban megjelentette, de nem tudott mit kezdeni vele. 1900 darabot

a Népművelési Intézet küldött el a megyei művelődési központokhoz, ahonnan művelődési házak, klubvezetőképző tanfolyamok hallgatói kapták meg, ezzel írásom a helyére került. Másfél-két évtized múlva is kaptam visszajelzéseket gyakorló népművelőktől, akik egyetemi-főiskolai tanulmányaik során találkoztak vele.

Az 1980-as évek közepén a budapesti prostitúció utcai üzletágában lányokkal, futtatóikkal és egy klienssel készítettem interjúkat. A beszélgetéseket a József körút, Rákóczi tér, Népszínház utca közötti, nagyplaccnak nevezett szakaszon dolgozó lányokkal rögzítettem. Ennek egyik előzménye, hogy Rudas János kollégám pár évvel korábban két interjút kért a Tömegkommunikációs Kutatóközpont számára, közvetlen kiváltó oka pedig a rendőrújságnál dolgozó egykori nyomozó, Zombori Attila *Szexpiaci körséta* című könyve volt. A kötet azt sugallta, hogy amiről a beszélgetések szólnak, nem a mi országunkra jellemző. A prostitúció idegen hatások, a turisták szexéhsége és a könnyű, munka nélküli megélhetés iránti vágy terméke. Korábbi interjúimból tudtam, hogy ez nem igaz: sokkal több köze van a prostitúciónak a magyar társadalom tagoltságához, a szülők nélkül felnőtt gyerekek támasznélküliségéhez, mint a könyv állítja.

Előzetes, célzott beszélgetések után kezdtem interjúzni. Szimmetrikus helyzet kialakítására törekedtem. A lányok az esetleges kéményseprő, hentes mellett döntően három, eltérő karakterű férfit ismertek. A futtatót, a rendőrt és a vendéget. Egyik sem szimmetrikus helyzet, ezért előbb el kellett fogadtatnom, hogy egyik csoporthoz sem tartozom. Célomat elmondtam, névjegyemet, elérhetőségemmel, munkahelyi és otthoni telefonszámmal mindegyiküknek átadtam. Akadt, aki élt is a felkínált lehetőséggel.

Az előzetes beszélgetések közben többen is felkínálták az „üzlet" lehetőségét. Nem mérlegeltem, hogy mindössze próbára akarták-e tenni igazmondásomat, vagy megszokásból javasolták az üzletet. Mindannyiszor kitértem az ajánlat elől. Egyikük így tett ajánlatot:

– Szívesen beszélgetek veled, de most nagyon kell a pénz, halasszuk későbbre. De ha gondolod, elvihetsz üzletbe, legalább megismered, milyen vagyok.

– Szerintem ezt a két dolgot nem jó összekeverni.

– Igazad lehet, utána elfogódottan kérdeznél.

– És te elfogódottan válaszolnál.

Nevettünk egy jó ízűt, majd két hónappal később leültünk a magnóm két oldalára beszélgetni. Később segített egy lánnyal interjúhelyzetbe kerülni, akit ő tanított be.

Megkerestem a mosolygó hóhér gúnynevű nyomozót is, aki látszólag semleges, bátorító beszélgetés után sok sikert kívánt, majd könnyen felismerhető csapdát állított. Tudtomon kívül lehetőséget szervezett, hogy egy besúgóként használt férfival interjúzhassak. Az interjút megelőző beszélgetésben elmondta, hogy az enyhe büntetés ígéretével rávették, börtönök közötti „röptetés" során számoljon be a cellatársaival folytatott beszélgetéseiről. Majd hozzátette: most vedd elő a magnót, és vágjunk bele.

Ha erre lecsapok, a mosolygó hóhérnak már csak el kellett volna híresztelnie, hogy besúgó vagyok, és senki sem áll velem szóba a terepen. Ezért inkább azt mondtam beszélgetőtársamnak, sokat árthatnék neki, ha könyvemből kiderülne, hogy besúgó, hagyjuk inkább az interjút.

A beszélgetések témakörét a más munkákban készített életútinterjúk nyomán terveztem meg, amelyben a kétgenerációs családtörténet után magától értetődő volt a világ többneműségének, a saját szexualitásnak és a szexmunkának a megismerése, itteni gyakorlata, majd az interjúalanyok reményei, céljai és realitásuk is.

Abban az évben kétszáz napnál többet töltöttem a nagyplaccon és a Rigó utca körüli kocsisornak nevezett utcákon. Hol pár percet, hol sok órát, esetenként napi több részletben. Közben folytattam a célzott beszélgetéseket, előkészítettem a további interjúkat.

Az itteni társas világ egyik központi tagjával kialakult kapcsolatom gyorsan ajánlólevéllé vált, egy kiélezett helyzet kivételével szólnia sem kellett az érdekemben. Akkor viszont, amikor a bírósági tárgyalóterem előtti folyosón egy fiú bicskával fenyegetőzött, rászóltam: beszélj már „Robival", és utána nem jut eszedbe elővenni a szikét. Öt perc múlva mosolyogva kért elnézést.

Interjúim befejezéseként mindenkitől megkérdeztem, most, hogy tudja, milyen velem beszélgetni, ajánlana-e valakit, aki segíthetné a munkámat. Partnereim egy része utólag szólt, hogy interjúnk óta olyan fordulat történt az életében, amelyről szívesen beszélne velem, másoknál én láttam indokoltnak, hogy még egyszer beszélgessünk.

Végül, mint említettem, több mint húsz interjút rögzítettem. Többségüket a terepen dolgozó lányokkal, hármat a futtatóikkal és egyet egy klienssel. Egyetlen beszélgetés csak egy ülést igényelt, általában két-három alkalommal, de olykor ennél többször is beszélgettünk magnó mellett. A terepen töltött minden időmről megfigyelési naplót vezettem, amit aznap este kazettára mondtam.

A rögzített interjúk közül tizennégy megszerkesztése után egy előszót és a megfigyelések két nyári hónapjáról, a terepmunka gyakorlatáról szóló fejezetet írtam a tervezett kötethez.

A Gondolat Könyvkiadó szerkesztője a klienssel készült interjút és a terepmunkáról szóló részt kihagyásra ítélte. Indoklást csak a kliensinterjúhoz fűzött. Úgy vélte, ártalmas lenne, ha kiderülne: zsidó férfiak is igénybe veszik szexmunkások szolgáltatásait. Ha Mária Magdolnára gondolok, akkor csak mosolyoghatok ezen. Nem kezdtem hadakozni, mert akkor már javában egy másik téma előkészítésén dolgoztam.

A kiadó igazgatója némi győzködés után végül elfogadta, hogy beszélgetőtársaim nyelvhasználatát nem akarom felülbírálni, indulataikkal összhangban használják az erős kifejezéseket, a kipontozás pedig rám nem jellemző. A megjelenéshez kért beleegyező nyilatkozatok miatt harmadszor is körbejártam beszélgetőtársaimat, akik már ismerték a szerkesztett változatokat, és mindenki aláírta, hogy publikálható. A saját nevével. Egy lány és egy fiú még a TV3-ban is vállalt beszélgetést, természetesen kitakart arccal.

Az interjúkötet megjelenését követően még elkészítettem egy elemzést a Pannonhalmi Bencés Gimnázium felkérésére. Fakultatív napjukon előadást tartottam a diákoknak azokról a hárító, távolító mechanizmusokról, amelyekkel beszélgetőtársaim elviselhetővé, személytelenné tették a munkából végzett szexuális aktusokat. Nem örömtelivé, mindössze gyakorolhatóvá. Azt értelmeztem számukra, hogy ezek az eljárások mennyiben hasonlítanak az orvosoknál gyakori megoldásokra, amelyekkel elviselhetővé teszik a rendszeres halálközeli helyzeteket. A hasonlóság forrását a társadalmi tagoltság igen távoli metszeteiben élő emberek pszichés működésének közelségében láttam, látom ma is.

Itt most váltok, látszólag terminológiai témára. Szerintem a szociológiában interjúkat készítünk, a „mélyinterjú" kifejezés félrevezető. Azt sugallja, mély tartalmakat ismerünk meg, holott egy interjúnk vagy eljut mély tartalmakhoz, vagy sem, de ez az interjúkészítő alkalmasságának és felkészítésének függvénye, és nem a kutatói szándékon múlik. A „mély" ez esetben a tartalmat minősítő jelzővé válik, pedig mindössze a szociológia növekedési betegségének tünete.

A szociológia viszonylag későn vált ki az embert és társadalmát értelmező bölcselkedésből. Információgyűjtő eljárásainak egy részét a néprajz és a lélektan módszertárából vette át, s alakította saját hatókörének elemzését szolgáló eszközzé. Ilyen eszköz az interjú. A megkérdezésnek a kérdőívnél hajlékonyabb és csak ritkán standard módja, amely az időben előrehaladva új változatokban jelenik meg.

Ilyen interjúváltozatnak tartom a narratív interjút, amely a tagolt interjúval párhuzamosan létezik. Van olyan társadalmi szegmens, amelyben a tagolt interjú használhatóbb, és van olyan, amelyben a narratív. Egyiket sem kell mélyinterjúnak neveznünk. Megjegyzem, nemrég már a „közgazdasági mélyinterjú" kifejezésbe is belefutottam. Ismét olyan szövegösszefüggésben, amely az interjú tartalmának mélységét sugallta.

A kérdezés módjával foglalkozó munkákban (mint a módszertani írások jelentős részében) gyakran élnek példák felsorolásával. Többnyire a jó példa, rossz példa kettős felosztásban. Anélkül hogy ezt a kettősséget követném, előkerestem saját interjúhalmazomból két életútinterjú kezdő kérdéseinek három változatát. Az egyik velem készült, a másik egy bérmunkában végzett interjúhoz kapott vastag füzet két indító kérdése, harmadik pedig az, amit a füzet helyett kérdeztem.

„Kérem, mesélje el az élettörténetét!" A narratív interjú indítása igazán semleges, nem befolyásolt semmiben, bár abból, hogy elbeszélés közben miként szelektáltam utólagos elemzéssel, keveset tárhattak fel. Értelmezhették azok, akik ezt az interjút feldolgozták, hogy életem mely fordulópontjairól beszéltem, hol és miért tartottam szüneteket, mondataim újrakezdéseit, korrekcióimat, de ezzel a közelébe sem juthattak annak, hogy mit és miért nem érintettem az elbeszélés során. A kérdező bátorító tekintete, mosolygós arckifejezése kevéssé befolyásolta kiválasztó munkámat, és a kettőnk közötti bizalomteljes légkörhöz sem adott hozzá semmit.

Amikor egy éven át nagyüzemi munkáscsaládok életeseményeit kellett interjúval követnem, az indító életútinterjúhoz terjedelmes kérdéssort kaptunk a kutatás vezetőjétől. Az első oldal így kezdődött:

„Születés helye:

Születés ideje:"

Ezt így még standard kérdőív kérdéseként sem célszerű feltenni, annyira merev, nem segíti a kérdezett és a kérdező közötti oldott helyzet kialakítását. Engedélyt sem kértem a változtatásra, olyan kézenfekvőnek láttam a korrekciót. A beszélgetést így indítottam:

„Merrefelé született? Mikor volt ez?"

A bátorító mimika, mosolygós pillantás helyett a verbális könnyedség szinte bárkinél alkalmazható, a tekintet, arcjáték annyira függ a megkérdezett személyiségétől, szubkultúrájától, hogy ebbe a kérdezőnek sokkal nehezebb beletalálnia. A verbális érintkezésben is vannak a személyes szóhasználatból, rétegkultúrából adódó eltérések, mégis egységesebb, mint a mimikára, tekintetre alapozott jelzések. Az interjúkészítők kiképzésében a testbeszéd szerepére szinte soha nem jut idő, energia. Néha még a hozzáértés is szűkös.

Sigmund Freud ír az indulatáttétel, majd Ferenczi Sándor a viszont-indulatáttétel jelenségéről, azaz arról, hogy a páciens a főleg szüleihez kapcsolódó pozitív és negatív érzelmeit a terapeutára vetíti. Ez a szociológiai interjúban az interjúhelyzet eltérő kialakulási módja miatt igen ritka. A pszichoterápiában a kliens igényei, helyzete hozzák létre a beszélgetésfolyamot, míg a szociológiai interjú döntően a kutató vagy az interjúkészítő választása nyomán jön létre.

A mi mesterségünkben is előfordulhat, hogy érzelmek alakulnak ki, de ezt az interjúkészítőnek ugyanúgy fel kell ismernie és kezelnie kell, ahogy a terapeutának. Csak erre sokkal ritkábban készítik fel, mint a terapeutát a saját élmény, majd a kiképző analízis során.

Az indulati töltés korai felismerésére (igaz, az első így motivált kérdés elhangzása utáni) saját tapasztalatot idézek fel. Beszélgetőtársam interjú közben megjegyezte, legközelebb nem találkozhatunk a szokott időpontban, mert akkor kórházban lesz. Kérdésemre elmondta, megoperáltatja magát. „Csinos nózit szeretnék a plasztikai sebésztől. A lányaim mesélték el, hogy a harmadik ajtószomszédunknak sikerült megszabadulnia a nagy karvaly zsidó orrától."

Belekérdeztem: „Látott már zsidót?" A kérdőjel még ott lebegett közöttünk, amikor tudtam, ezt így nem kellett volna.

Igenlő válasza után objektív kérdésekkel folytattam. Hol történt, mikor, honnan tudta, hogy zsidót lát, milyen helyzetben volt, akit látott.

Itt, a lakásban, pár évvel ezelőtt egy régi filmrészletet mutattak a televízióban. Mondták, hogy a feltartott kezű zsidókat internálótáborba terelték.

Arra gondoltam, sokkal nehezebb helyzetbe is kerülhettünk volna, ha így válaszol:

„Itt, a lakásban, most, éppen beszélget velem, és a kérdéséből értettem meg."

Ugyanebben a munkában egy interjúkészítő társam a nyolcadik, kilencedik hónap táján elmondta, szívből gyűlöli interjúpartnerét: „Legutóbb arról beszélt, hogy kis híján elsodorta egy teherautó. Arra gondoltam, megérdemelted volna, hogy ott érjen a halál a kerekei alatt, amilyen részeges, feleségverő fickó vagy."

Úgy vélem, nem ekkor, hanem indulatai kezdeti szakaszában kellett volna felismernie elítélő álláspontja érzelmi töltését, és segítséget kérnie a leküzdéséhez. A normatív ítéletalkotás ugyanis nem egyeztethető össze az interjúkészítő szerepével. Ennél csak az lett volna jobb, ha ennek belátásáig a kutatás vezetője juttatja el, mielőtt hozzákezd az egyéves beszélgetéssorozathoz.

Persze amikor erről beszámolt, már éppen arra figyelmeztettem kollégáimat, hogy célszerű előkészíteniük a beszélgetésfolyam befejezését. Legutóbbi találkozásunk végén már azzal búcsúztam interjúalanyomtól, hogy még három alkalommal látjuk egymást. Ezt a hátralevő ülések után aktualizálva megismételtem, mert nem szerettem volna drasztikusan elvágni az egyéves kapcsolatot. Akaratlanul is érzelmi helyzetbe kerülhettünk, szükségesnek tartottam a szelíd elválást.

Most kell rátérnem az interjú és a mélyinterjú különbségeinek meglátásom szerint legfontosabb mozzanatára. Arra, amely a keletkezésük eltéréséből adódik. Ismét egy saját élmény:

– Ülj mellém, pszichológuskám!

1996 tavaszán egy 17 éves lány ezzel köszönt rám a Kozák téri ifjúsági klubban, és rácsapott egy üres szék ülésére.

– Tudod, hogy szociológus vagyok, a feleségem a pszichológus. Ismered is, beszélgettetek, amikor itt volt velem a klubban.

– Mit csinál a feleséged, amikor dolgozik?

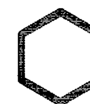
– Beszélget és játszik a gyerekekkel.

– Akkor mégis igazam van, te is beszélgetsz és játszol velünk.

– Persze, csak ő olyan gyerekekkel beszélget és játszik, akiket azért vittek hozzá a szüleik, mert kérdéseik vannak a gyerekükkel kapcsolatban, és tőle várják a választ. Én meg azért beszélgetek és játszom veletek, mert nekem vannak kérdéseim az életetekről, a kapcsolataitokról, és ezekre keresem a választ.

– Jaj de jó, most már tudom a két szakma különbségét!

Én évtizedek óta remélem, képes vagyok megkülönböztetni az interjút és a mélyinterjút.

SOMLAI KATALIN

Élettörténetek története

Az Oral History Archívum születése

A kerekasztal-beszélgetés mint az 1956-os forradalom dokumentálásának kiindulópontja

Az Oral History Archívum (= OHA) későbbi gyűjteményét megalapozó leletmentő interjúzás a Kádár-korszak utolsó évtizedének válságokkal, útkeresésekkel teli légkörében kezdődött el. A gazdasági nehézségek súlya alatt ismét a reformok irányába tájékozódó diktatúra belső ellenzékével is önkorlátozó módon lépett fel, s felerősödtek a kommunista reformellenzék, valamint a demokratikus ellenzéki körök közötti összejátszások is.

A lazuló pártállami elnyomás ellenére az 1956-os forradalom ellenforradalomként való hivatalos interpretációja mint az MSZMP hatalomgyakorlásának genezistörténete, érintetlen, érinthetetlen maradt. Ebben a politikai légkörben az 1956-os események résztvevőinek, a forradalmat követő megtorlás elszenvedőinek egy laza csoportja, amelyből néhányan a kommunista rendszer szélesebb – demokratikus, emberjogi, szociális – ellenzékéhez is kötődtek, úgy gondolta, hogy az 1956-os események végiggondolása, a közbeszédben még stabilan élő ellenforradalmi narratívával szemben a „való" események feltárása nélkül nem lehetséges politikai kibontakozás. A levéltári források hozzáférhetetlensége miatt 1956, valamint az oda vezető út „hiteles" elbeszélését más források segítségével kellett felépíteni.

A szociológusok körében az interjúzás alapmódszernek számított. Az 1970-es évek végére az *oral history* első nemzetközi eredményei is eljutottak Magyarországra. Kozák Gyulára, aki méltán tartható a magyar *oral history* interjúzás úttörőjének, saját bevallása szerint nagy hatással volt az amerikai antropológus Oscar Lewis 1961-ben megjelent *Sanchez gyermekei* című szociografikus riportregénye. Lewis saját módszerének újszerűségét abban látta, hogy a mexikói Sanchez család „minden tagja tulajdon szavaival mondja el az élete történetét. Ilyen módon többsíkú, színes gyűjtőlencsében látunk minden személyt és a család egészét is […]. Egyes mozzanatok ismétlődése függetlenül, személyes előadásban, több oldalról hitelesíti és valószínűvé teszi a tényanyag nagyobb részét, ilyenformán összehangolja a különböző önéletrajzok egyéni

nézőpontjait."[1] Ismert volt tehát egy módszer, amelynek alkalmazásával az 1956-os forradalom eseményeit is személyes elbeszélések közvetítésével próbálhatták megörökíteni, illetve az egymással összeérő történetek ütköztetésével rekonstruálni a múltat.

Hegedűs B. András, Kozák mellett a későbbi archívum alapítója, úgy emlékezett, hogy Halda Alíz, a Nagy Imre-perben halálra ítélt Gimes Miklós menyasszonya, és Csalog Zsolt író-szociológus[2] tényfeltáró beszélgetést kezdeményezett az 1956-os forradalom prominens résztvevőivel. Az eredeti elképzelés szerint Jávor István operatőr videofilmre vette volna a találkozót, de a felkértek közül többen nem vállalták a filmfelvételt. Lehetőségnek maradt a hangrögzítés. A később 1956-os Kerekasztalként emlegetett eseménysorozat résztvevői, az 1956-os visszaemlékezők – Donáth Ferenc, Halda Alíz, Göncz Árpád, Hegedűs B. András, Litván György, Mécs Imre, Mérei Ferenc, Rácz Sándor, Vásárhelyi Miklós – első alkalommal Donáth Péter festőművész Attila úti lakásán jöttek össze, hogy a kérdezők – Csalog Zsolt, Kozák Gyula és Szabó Miklós – által irányítottan elevenítsék fel emlékeiket. Donáth lakása azonban technikailag nem látszott alkalmasnak, ezért a beszélgetések helyszínét áttették Hegedűs B. András belvárosi, Gerlóczy utcai lakásába, mely megfelelő méretű volt, és kellően forgalmas helyen is volt ahhoz, hogy megnehezítse a házba belépők állambiztonsági megfigyelését.[3]

A kerekasztal-beszélgetés több hónapon át folytatódott. „Az volt a tapasztalat, hogy hiába ültünk együtt börtönben, és töltöttünk együtt éveket éjjel-nappal, mégsem ismertük egymást céltudatosan a forradalommal kapcsolatban, sem az előéletet. Ennek az oral history kerekasztalnak az volt a jelentősége, hogy mindenki elmondta a gyerekkorától az életét, a keserveit, és utána hogy került be a forradalomba, mit csinált, hol járt, és így tovább. Hihetetlen módon kitágult a horizontunk, kezdve a jászárokszállási Donáth Ferenccel, aki gyerekkorában az apja ügyvédi irodája előtt ködmönös jászparasztok nyomorát ismerte meg, és így tovább. Vagy a Széll Jenőnek a karrierjét, vagy a Litván Gyurinak az életfutását, vagy a Vásárhelyi Miklósét, Rácz Sándorét" – emlékezett vissza az interjúsorozat résztvevőkre gyakorolt revelatív erejére Mécs Imre.[4]

Kozák Gyula ennek, az 1956 emlékezetének feltárásában kiemelkedő szerepet játszó vállalkozásnak az *oral history* módszertanában is kivételes jelentőségét később abban látta, hogy akkor „egy meghatározott nézőpontból ez volt az egyetlen összefoglalása a forradalomnak, s természetesen nemcsak összefoglalása, hanem autentikus értékelése is, mert a megszólalók többsége

1 *Oscar Lewis:* Sanchez gyermekei. Európa, Bp., 1968. Fülszöveg.
2 Csalog egyetemistaként maga is részt vett a Magyar Rádió október 23-i ostromában. Az 1970-es években több más ellenzékivel egyetemben Kemény István cigánykutatásaiban dolgozott, 1977-ben egyike volt a Charta '77 nyilatkozat aláíróinak.
3 Oral History Archívum (= OHA) 475. Életútinterjú Hegedűs B. Andrással. Készítette Murányi Gábor – Tolmár Klára 1985-ben és 1992–1993-ban.
4 OHA 986. Életútinterjú Mécs Imrével. Készítette Nóvé Béla 2010–2011-ben.

professzionális politikus, politológus, történész is [volt] egyben, tehát nemcsak a résztvevő, alulnézeti értékelés született meg, hanem egy, a későbbiek során felhasználható tudományos elemzés is."[5] A „féllegalitás és a legalitás közti" találkozókon felvett beszélgetésekből olyan dokumentum született, amely veszélyt jelentett a pártállami rendszer legitimitására.

A szervezők igyekeztek elkerülni, hogy az állambiztonság felfigyeljen a tevékenységükre, és terhelő bizonyítékokat gyűjtsön róla – a Gerlóczy utcai lakás redőnyeit a beszélgetések idejére leengedték, a társaság tagjai egyesével-kettesével érkeztek és távoztak. A BM információhiány miatt vagy politikai utasításra, nem tudni, az interjúzás folyamán nem lépett közbe, viszont a felvételek esetleges – de a résztvevők által nem tervezett – kijuttatását Nyugatra megpróbálták megakadályozni.

Életútinterjúk

Az 56-os kerekasztal élményének és eredményességének hatására fogalmazódott meg a résztvevőknek az az igénye, hogy 1956 más, jelentős szereplőivel is készüljön az egykori események menetét és részleteit dokumentáló interjú. „Bibó István [1979-ben bekövetkezett – S. K.] halála után úgy éreztük, hogy halnak meg az embereink, és minél több emberrel kellene beszélgetni" – magyarázta az interjúkészítéshez is csatlakozó Mécs Imre az ötvenhatosok indítékait.[6]

Hegedűs B. András és Kozák Gyula alkalmi, kutatási projektekben való megbízásokon kívül állástalan volt, így idejük is adódott, hogy újabb interjúalanyok bevonásával kibővítsék 1956 és a hozzá vezető politikai erjedés feltárását. Hegedűs B., aki 1956-ban a Petőfi Kör titkára volt, mindenekelőtt a pártellenzékiekre, az ún. revizionistákra volt kíváncsi, őket tekintette „ifjúsága nagy élményének", de a börtönévekben számos más ötvenhatossal is közelebbi kapcsolatba került. Az első életútinterjút Kozák és Hegedűs B. Szabóné Dér Ilona társaságában Széll Jenővel készítette. Széll a forradalom idején a Magyar Rádió kormánybiztosa volt, a forradalom után börtönbüntetésre ítélték, kiszabadulását követően csak lektorként és szerkesztőként dolgozhatott, de illegális kommunistaként, vezető kommunista értelmiségiként, a kommunista nómenklatúra tagjaként, majd a forradalmat követő értelmiségi ellenállás résztvevőjeként megtapasztalta a magyarországi szovjet típusú rendszer kiépülését, válságait és bukását is. A vele készült alapos, legépelve mintegy ezeroldalas interjú az OHA alapköve s egyben a gyűjtemény későbbi interjúinak modellje lett.

A Széll-interjú után Hegedűs B. Donáth Ferenc tanácsára a Nagy Imre köréhez tartozó újságíró Fazekas Györggyel készített interjút. Kozák Mécs

5 *Kozák Gyula:* Az Oral History Archívumról. In: Évkönyv 1. 1956-os Intézet, Bp., 1992. 256.
6 OHA 986. Életútinterjú Mécs Imrével i. m.

Imre társaságában Péterfi Miklós emlékeit örökítette meg, akit Mécshez hasonlóan, a forradalmat követő megtorlás során halálra ítéltek az Újpesti Forradalmi Bizottságban játszott szerepe miatt. Ezt követően Hegedűs B. ismertette össze Kozákkal egykori rabtársát, Zimányi Tibort, aki a Magyar Értelmiség Forradalmi Bizottságában tevékenykedett 1956-ban. A politikusként az FKGP-hez kötődő Göncz Árpád nem tartozott az egykori kommunisták köreihez. Hegedűs B. vele a kerekasztal-beszélgetés alatt ismerkedett meg. Az új barátságból született a Gönczcel 1984–1985 folyamán készült életútinterjú, melyet szintén a Gerlóczy utcai lakásban vettek fel, miközben Hegedűs B. isiásszal nyomta az ágyat, majd a visegrádi akadémiai üdülő ún. Bagolyvárában folytatták.

Az első interjúkat az ötvenhatos sorsközösségen belüli bizalmi kapcsolatok hozták össze. Az interjúzásnak ebben a korai szakaszában azonban nem kizárólag teljes életútinterjúk készültek. Hegedüs Andrást egy széles szakértői-kortanú stáb – Hajdu Tibor, Hegedűs B. András, Hegedűs István, Kozák Gyula, Litván György, Vásárhelyi Miklós – kérdezte miniszterelnökségéről és az azt megelőző évekről, valamint az október 23-i szovjet beavatkozás részleteiről.

Az 1981–1982-ben hozzávetőlegesen tizenöt találkozón át folytatott kerekasztal-beszélgetéssel egy időben Kozák Gyula és Hegedűs B. András csatlakozott egy Tardos Márton által, az MTA Közgazdaságtudományi Intézetének keretében szervezett empirikus közgazdasági vizsgálathoz. A *Gazdaságunk szervezeti rendszere* című kutatási projektben Kozák és Hegedűs B. szakmai felügyelete alatt olyan életpálya-interjúkat rögzítettek, amelyekben a kérdező, jobbára fiatal közgazdászok a meginterjúvolt közép- és felső vezetők karrierjének állomásain, azon belül is az 1968-as új gazdasági mechanizmus szerepén túl családi hátterükről és mentalitásukról is gyűjtöttek személyes megnyilatkozásokat. A vezetővizsgálat négy éve alatt a kutatócsoport 156 interjút készített. Ezek leiratának egy példánya a kutatás lezárulta után nem sokkal intézményesülő OHA-ba került.

Az Oral History Archívum intézményesülése

Fél évtizednyi féllegális, „társadalmi munkában végzett" dokumentáló interjúzás után 1985 őszén Vásárhelyi Miklós segítségével az MTA–Soros Alapítvány által nyújtott támogatás tette lehetővé, hogy az 1980-as évek elején megkezdett missziót Hegedűs B. és Kozák szervezésében kiszélesítsék, és tervszerűbbé tegyék. A már elkészült néhány interjúból álló gyűjtemény alapján létrejött az OHA, amely céljául tűzte ki, hogy „a történelem második vonalában" fedőcímű interjúzási program révén a II. világháború utáni időszak kortanúinak segítségével rekonstruálja a magyarországi szovjet típusú rendszer történetét. Az archívumot az Országos Közművelődési Központ új főigazgatója, az MSZMP reformszárnyához tartozó Vitányi Iván fogadta be, vállalva az OHA 1956-os

forradalmat kutató tudományos műhely jellegét.[7] Működéséhez az archívum a Közművelődési Központ alá tartozó Művelődéskutató Intézet Corvin tér 8. szám alatti épületében kapott helyiséget.

1985 után az intézményesülésnek és az azt lehetővé tevő anyagi támogatásnak köszönhetően számottevően felgyorsult az OHA interjúzási projektje. A korábban Kozák és Hegedűs B. mellé szegődött egy-két interjúkészítőből álló szűk kör jelentősen kibővült a korszakot ismerő és kutató történészekkel, szociológusokkal, újságírókkal stb. Mivel az alapítók eredeti célja, 1956 „igaz" történetének rögzítése volt, interjúalanyként elsősorban továbbra is az ötvenhatosokra számítottak. Az interjúzás fókuszában a forradalom szellemi előkészítői, munkástanács-vezetők, pártpolitikusok, a szellemi ellenállás képviselői álltak. Készült néhány felvétel a pártállami elnyomó apparátus tagjaival, például Farkas Vladimírral is, emigránsokkal, romániai magyarokkal. A téma feltáratlansága és a politikai viszonyokból adódó félelem és hallgatás miatt az interjúalanyok körét nem tudták előre behatárolni. Az interjúkészítők ismereteik és ismerősi körük fokozatos bővülésével, hólabdaszerűen jutottak egyik visszaemlékezőtől a másikig.

1956-ot egy történelmi folyamat részeként értelmezték, amely tágabb értelemben a kommunista rendszer kiépülésétől a rendszerváltásig tartott; ez lehetővé tette, hogy az 1956-ban tevékeny szerepet játszók mellett olyan személyekre is kiterjesszék a kutatást, akiknek életútját kiemelkedőnek, vagy a 20. századi magyar társadalmi fejlődés szempontjából paradigmatikusnak tekintették. A Soros Alapítvány által finanszírozott projekt mellett az OHA az OMFB támogatásával a magyar műszaki és gazdasági élet egyes reprezentánsaival is készített életútinterjút.

Az OHA interjúzási és feldolgozási módszerei

Az OHA interjúzási módszerei és az azóta kanonizálódott feldolgozási és nyilvántartási rendje is az 1980-as évek második felének nagy projektjeivel párhuzamosan alakultak ki. Annak ellenére, hogy az archívum elnevezésébe az alapítók az *oral historyt* emelték be, hangsúlyozva ezzel az események részleteit feltáró törekvéseiket, intenciók között – szociológusi képzettségük miatt is – az első interjúktól kezdve ott volt a visszaemlékezők társadalmi hátterének, szubjektív benyomásainak, mozgatórugóinak feltárása is. Az OHA interjúi ezért kevés kivételtől eltekintve olyan életútinterjúk, amelyek ötvözik az *oral history* események iránti kíváncsiságát a szociologikus megközelítéssel. E kettős szándék következménye, hogy egy-egy OHA-interjú átlagosan 8–12 órás, amit három-négy ülés során rögzítenek. Az interjúkészítők feladata,

7 Az OHA munkatársai részt vettek 1986-ban, a forradalom 30. évfordulóján Eörsi István lakásán rendezett illegális konferencia megszervezésében, és kezdeményezői voltak a Történelmi Igazságtétel Bizottsága megalakításának is 1988-ban.

hogy irányítsák a beszélgetést, és elérjék, hogy az a lehetőségekhez mérten időrendben haladjon előre.

Az 1980-as, 1990-es évek interjúvázlataiban 1956 állt a középpontban. A visszaemlékezőknek volt „előéletük" és „utóéletük", de az interjúkészítők a forradalmi eseményekről kérdezték őket részletekbe menően. Ez az 1956-os központú viszony rányomta a bélyegét az interjúsegédletek közül az interjúkivonatok hármas tagolódású szerkezetére is.[8] A kivonat mellett a névmutató és az interjúkhoz készített rövid annotált jegyzék tette (és teszi manapság is) lehetővé az eligazodást a gyorsan bővülő állományban.

A még regnáló diktatúra politikai viszonyai miatt konspirálni kellett az interjúkkal. A magnetofonfelvételek alapján a leirat öt példányban készült el: egy-egy példány járt az interjúalanynak és az interjú készítőjének, egy példány került az OHA-ba, egyet az Országos Széchényi Könyvtárban helyeztek letétbe, bízva abban, hogy a könyvtár állományában a hatalom nem kutakodik, és egy biztonsági példányt az OHA alapítói őriztek. Az interjúalanyok továbbá a leirat átolvasása után maguk is korlátozhatták, illetve megtilthatták visszaemlékezésük hozzáférhetőségét.[9]

Az 1989-es rendszerváltás előtti években az OHA dokumentáló tevékenysége elsősorban a visszaemlékezések minél szélesebb körű gyűjtésére összpontosult. A vezetővizsgálat eredményeiről is csak jóval később, 2004-ben jelent meg összefoglaló tanulmány Kozák Gyula tollából.[10] A nagy nyilvánosság érdeklődésére is számot tartó életutak, illetve részleteik megjelentetésére a politikai körülmények miatt nem gondolhattak. A publikálásra anyagi forrásaik sem voltak, és kiadói háttér sem állt rendelkezésükre. A Péterfi Miklóssal, „Újpest Vas Zolijával", akinek vezetésével 1956 októberében kiszabadították a Gyűjtőfogházból a politikai foglyokat, rögzített interjú a szamizdat *Beszélő*ben jelent meg.[11] A politikailag kevésbé kényes témákat érintő, Jánossy Ferenc reformközgazdásszal a vezetővizsgálat keretében felvett beszélgetést pedig, amit az első nagy interjút készítő Kozák – Hegedűs B. – Dér kérdezőhármas rögzített 1983-ban, a *Mozgó Világ* közölte.[12] A pártállami rendszer agóniája kellett ahhoz, hogy az OHA gyűjteményéből az első interjúk napvilágot láthassanak. Az áttörést Hegedűs B. Fazekas Györggyel készített interjúja hozta meg, amelyből 1988-ban sorozatban jelentetett meg részleteket a *Magyar Hírlap* – az a napilap, amelynek kiszabadulása után Fazekas a munkatársa volt. Még ugyanannak az évnek a végén jelent meg a *Mozgó Világ*ban Kozák Gyula

8 *Lénárt András:* „Történetgyűjtés" – Oral history archívumok Magyarországon. Aetas 22. (2007) 2. sz. 23.

9 Az OHA érvényes eljárása alapján a visszaemlékezőknek a velük készült interjú nyilvántartásba vétele előtt nyilatkozniuk kell annak nyilvánossági fokáról.

10 *Kozák Gyula:* Gazdasági, politikai vezetői magatartások és életutak az 1980-as évek első felében. Másodlagos elemzés. In: Évkönyv 12. 1956-os Intézet, Bp., 2004. 116–144.

11 *Péterfi Miklós:* Egy felkelő emlékei. Beszélő (1986) 3. sz.

12 Életinterjú Jánossy Ferenccel. Riporterek: Hegedűs B. András – Kozák Gyula – Szabóné Dér Ilona. Medvetánc (1986) 4. sz.; (1987) 1. sz.

Farkas Mihály fiával, Farkas Vladimírral 1988 júniusában készült interjújának erősen rövidített változata.[13]

A következő évben az OHA, élve a szabadabb politikai légkör lehetőségével, és válaszul a közvélemény fokozódó érdeklődésére, már tapogatódzó lépéseket tett egy rendszeresebb kiadói vállalkozás irányába. Többletforrások nem álltak rendelkezésükre, ezért a megjelentetendő interjúkat a finanszírozás biztosítása alapján választották ki. Az OHA és a Vita Kiadó gondozásában végül két életútinterjú szerkesztett változata készült el.[14] Varga Endre saját maga szponzorálta visszaemlékezéseinek kiadását, Domokos Pál Péter kötetére pedig – Hegedűs B. emlékei szerint – Csoóri Sándor szerzett pénzt. Noha a kiadási terv nem átgondolt elképzelések alapján véglegesült, a kiadók elégedettek voltak a politikailag „kiegyensúlyozott" eredménnyel:[15] egy Rajk-perben elítélt kommunista és egy erdélyi értelmiségi élete, nézetei kerültek az olvasók elé. Megjelent immár egy kötetben Hegedűs B. Fazekas György-interjúja is *Forró ősz Budapesten* címmel,[16] valamint a Vásárhelyi Miklós és Tóbiás Áron szerkesztette *Ellenzékben* című kötetben Hegedűs B. és Kozák Vásárhelyivel készített életútinterjújának egy részlete.[17]

A tematikus kötetekbe – munkástanács-vezetők, fegyveres felkelők, nem kommunista pártpolitikusok – rendezett interjúválogatások[18] korszaka az OHA 1956-os Intézetbe való betagolódásával kezdődött. Az elkövetkezendő két évtizedben az 1956-os Intézet kutatói és kiadói háttere biztosította az életútgyűjtemény egyes darabjainak közlését hagyományos, papíralapon, illetve modernebb, elektronikus formában (CD, tematikus tartalomszolgáltatások), valamint az interjúk alapján készült elemzések megjelentetését az intézet *Évkönyvei*ben, illetve számos más, önálló tematikus kötetben és monográfiában.

13 Múltbanézés. Interjútöredékek Farkas Vladimírral, az Államvédelmi Hatóság volt alezredesével. Mozgó Világ 14. (1988) 11. sz. 90–119.

14 Domokos Pál Péter elmondja életét Balogh Júliának. Életutak 1. Sorozatszerk. Kozák Gyula – Hegedűs B. András. Vita, Bp., 1988.; Nem felejtünk. Varga Endre elmondja életét Hegedűs B. Andrásnak és Kozák Gyulának. Életutak 2. Sorozatszerk. Kozák Gyula – Hegedűs B. András. Vita, Bp., 1989.

15 OHA 475. Életútinterjú Hegedűs B. Andrással i. m.

16 *Fazekas György:* Forró ősz Budapesten. Lejegyezte Hegedűs B. András. Magyar Hírlap Könyvek, Pallas Lap- és Könyvkiadó, Bp., 1989.

17 *Vásárhelyi Miklós:* Ellenzékben. Összeáll. és szerk. Vásárhelyi Miklós – Tóbiás Áron. Szabad Tér, Bp., 1989.

18 „Szuronyok hegyén nem lehet dolgozni!" Válogatás az 1956-os munkástanács-vezetők visszaemlékezéseiből. Szerk. Kozák Gyula – Molnár Adrienne. 1956-os Intézet, Bp., 1993.; Pesti utca – 1956. Válogatás fegyveres felkelők visszaemlékezéseiből. Szerk. Bindorffer Györgyi – Gyenes Pál – Kozák Gyula. 1956-os Intézet, Bp., 1994.; Pártok 1956. Válogatás 1956-os pártvezetők visszaemlékezéseiből. Szerk. Kozák Gyula – Kőrösi Zsuzsanna – Molnár Adrienne. 1956-os Intézet, Bp., 1997.

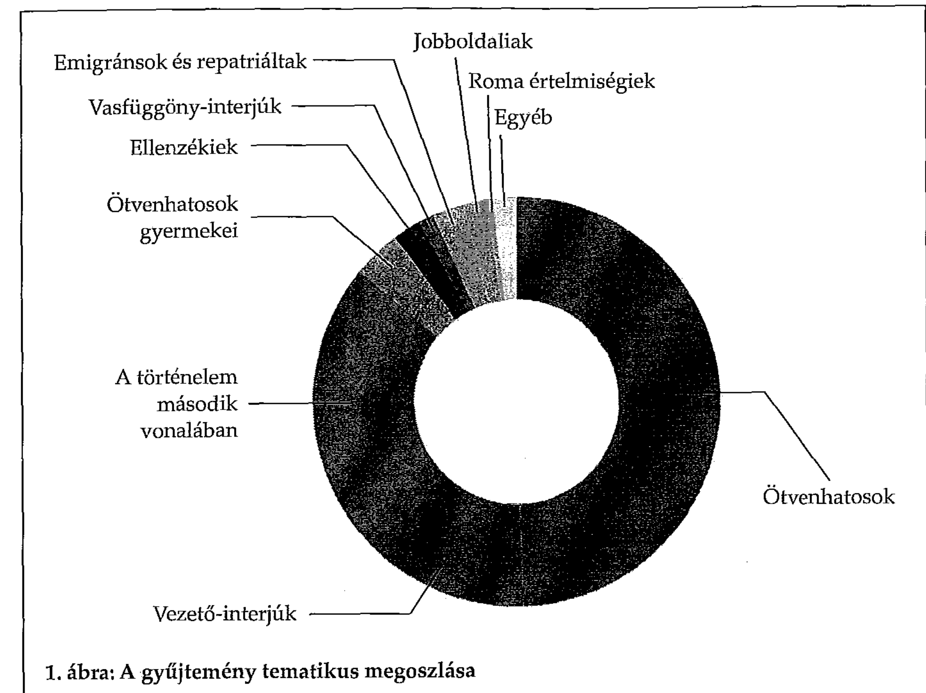
Az OHA az 1956-os Intézetben

Az 1956-os Intézetet a brüsszeli Nagy Imre Intézet küldetésének örököseként 1989-ben Nagy Imre és mártírtársainak újratemetése után egy nappal alapították meg. Az új társadalomtudományi kutatóműhelybe, amelynek feladata az 1956-os forradalom, valamint tágabban értelmezve a magyar közelmúlt történetének feltárása volt, az Oral History Archívum az intézetalapítók és OHA-munkatársak közötti személyi átfedések, valamint a kutatási célok azonossága miatt értelemszerűen beolvadt. Az OHA – a későbbi főigazgató Rainer M. János szavaival élve – az új intézetnek mintegy „gyémánttalapzatává" vált.

1990-től, immár a szabad politikai környezetben, az OHA legális és anyagilag is stabil működési keretek között folytathatta a megkezdett interjúzási küldetését. Az intézményi stabilizálódás lehetővé tette a gyűjtemény bővítésének célzottabb, szisztematikus tervezését, és a meglévő állomány, valamint a hozzá tartozó kutatási segédletek korszerű, informatikai feldolgozásának megkezdését is. Amellett, hogy az OHA interjúzási és nyilvántartási módszerei átöröklődtek, és csekély változtatással mind a mai napig meghatározzák az archívum működését, valamint az 1980-as évek második felében megkezdett tág merítésű interjúzás is folytatódott, az 1956-os Intézet fő érdeklődésének megfelelően a legtöbb interjú az 1956-os forradalom résztvevőivel készült. Az intézet kutatási projektjeivel párhuzamosan a gyűjtési kör kiszélesedett, növekvő számban születtek interjúk a forradalom vidéki eseményeinek szereplőivel, a fegyveres ellenállás résztvevőivel, a Nyugatra menekültekkel.

1994-ben az OHA két régi munkatársa, Molnár Adrienne és Körösi Zsuzsanna *Az ötvenhatosok második nemzedéke* címmel új kutatásba fogtak. A forradalom utáni megtorlás során kivégzettek gyermekeivel készült interjúk segítségével a társadalom megbélyegzettjeinek sorsát vizsgálták a „konszolidált" pártállami rendszerben. Ez a projekt mind méretét – 43 interjú készült az elemzéshez –, mind problémafelvetését illetően előrevetítette a gyűjtemény bővítésének az 1990-es évek második felétől érvényesülő trendjeit. (A gyűjtemény tematikus megoszlásáról lásd a tanulmány végén az *1. ábrát*.) A dokumentálási törekvés mellett az OHA interjúi egyfelől hangsúlyosabban foglalkoztak az interjúalanyok által megélt személyes történetekkel, identitásuk formálódásával, egyéni életstratégiákkal; másfelől az 1956-os Intézet kutatási irányai és pályázatokból finanszírozott kutatási projektjei egyre markánsabban határozták meg a gyarapodás irányát, és szabták egyúttal szűkösebbre is annak korlátait.

Az OHA egymást követő projektjei – a repatriáltakkal, a Kádár-rendszer demokratikus ellenzékének tagjaival, a franciaországi emigránsokkal, a tiltott határátlépőkkel, a rendszerváltás utáni időszak prominens jobboldali politikusaival, vagy legutóbb a roma értelmiségiek körében szervezett interjúzásnak köszönhetően – az elmúlt két évtizedben 2017-re közel 1200 életútinterjúra bővítették a kutatók és érdeklődők számára az 1956-os Intézetben leiratban szabadon elérhető és felhasználható állományt.

1. ábra: A gyűjtemény tematikus megoszlása

Irodalom

Domokos Pál Péter elmondja életét Balogh Júliának. Életutak 1. Sorozatszerk. Kozák Gyula – Hegedűs B. András. Vita, Bp., 1988.

Életinterjú Jánossy Ferenccel. Riporterek: Hegedűs B. András – Kozák Gyula – Szabóné Dér Ilona. Medvetánc (1986) 4. sz., (1987) 1. sz.

Fazekas György: Forró ősz Budapesten. Lejegyezte Hegedűs B. András. Magyar Hírlap Könyvek, Pallas Lap- és Könyvkiadó, Bp., 1989.

Kozák Gyula: Az Oral History Archívumról. In: Évkönyv 1. 1956-os Intézet, Bp., 1992.

Kozák Gyula: Gazdasági, politikai vezetői magatartások és életutak az 1980-as évek első felében. Másodlagos elemzés. In: Évkönyv 12. 1956-os Intézet, Bp., 2004. 116–144.

Lénárt András: „Történetgyűjtés" – Oral history archívumok Magyarországon. Aetas 22. (2007) 2. sz.

Lewis, Oscar: Sanchez gyermekei. Európa, Bp., 1968.

Múltbanézés. Interjútöredékek Farkas Vladimírral, az Államvédelmi Hatóság volt alezredesével. Mozgó Világ 14. (1988) 11. sz. 90–119.

Nem felejtünk. Varga Endre elmondja életét Hegedűs B. Andrásnak és Kozák Gyulának. Életutak 2. Sorozatszerk. Kozák Gyula – Hegedűs B. András, Vita, Bp., 1989.

Pártok 1956. Válogatás 1956-os pártvezetők visszaemlékezéseiből. Szerk. Kozák Gyula – Kőrösi Zsuzsanna – Molnár Adrienne. 1956-os Intézet, Bp., 1997.

Pesti utca – 1956. Válogatás fegyveres felkelők visszaemlékezéseiből. Szerk. Bindorffer Gyöngyi – Gyenes Pál – Kozák Gyula. 1956-os Intézet, Bp., 1994.

Pétefi Miklós: Egy felkelő emlékei. Beszélő (1986) 3. sz.

„Szuronyok hegyén nem lehet dolgozni!" Válogatás az 1956-os munkástanács-vezetők visszaemlékezéseiből. Szerk. Kozák Gyula – Molnár Adrienne. 1956-os Intézet, Bp., 1993.

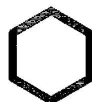
Vásárhelyi Miklós: Ellenzékben. Összeáll. és szerk. Vásárhelyi Miklós – Tóbiás Áron. Szabad Tér, Bp., 1989.

Interjúk

Oral History Archivum (= OHA)

OHA 475. Életútinterjú Hegedűs B. Andrással. Készítette Murányi Gábor – Tolmár Klára 1985-ben és 1992–1993-ban.

OHA 986. Életútinterjú Mécs Imrével. Készítette Nóvé Béla 2010–2011-ben.

JUHÁSZ KATALIN

„Nomád nemzedék": táncház- és népművészeti mozgalom – oral history archívumokban

A táncházmozgalom – ellenkultúra?

A mai Magyarországon nemzetközi viszonylatban is egyedülállóan széles a néptánc-népzene, a tárgyalkotó népművészet és a népi kultúra egyéb elemeinek megőrzését, újjáélesztését szolgáló tevékenységek, szervezeti formák és rendezvények spektruma. Mindezek fontos alapjául szolgáltak az 1970-es évek elején kibontakozott „táncházmozgalomnak", amely egy újszerű – az UNESCO „Legjobb megőrzési gyakorlatok" regiszterében is szereplő ún. „táncház"-módszert alkalmaz a paraszti kultúra megőrzésre méltónak ítélt értékes elemeinek elsajátítására, tanítására.[1]

A szocialista Magyarország kulturális palettáján a táncházmozgalom egyike volt azoknak az alternatív szórakozási-művelődési formáknak, melyeket a kádári kultúrpolitika csak fenntartásokkal, illetve bizonyos korlátozásokkal, szigorú kontroll mellett engedélyezett. A mozgalom tudatos dokumentálása szinte a kezdetektől biztosítva volt Halmos Béla személyében, aki szisztematikusan gyűjtötte az anyagot – előbb magánarchívumában, majd az általa (kétéves előkészítés után) 1999-ben alapított Táncház Archívum keretei között. Hasonlóan gazdag magánarchívumot hozott létre Bodor Ferenc, aki a táncházmozgalommal sok szálon összefonódó ún. „nomád nemzedékhez" kapcsolódó anyagokat gyűjtötte, amelyek halála után az óbudai Selyemgombolyító könyvtárába kerültek. A mozgalom vonzáskörébe tartozó, kiemelkedő egyéniségek (Kiss Ferenc, Csoóri Sándor, Nagy László, Makovecz Imre és mások) hagyatékában[2] feltehetőleg ugyancsak értékes információk rejtőznek.

1 A „táncház" módszer mint a szellemi kulturális örökség átörökítésének magyar modellje című sikeres felterjesztés nyomán, 2011-ben került fel az UNESCO-listára. Bővebben lásd http://www.unesco.hu/kultura/tanchaz-modszer-mint (a letöltés ideje: 2016. márc. 14.).

2 Kiss Ferenc hagyatékát fia, az azonos nevű népzenész-zeneszerző, az Etnofon Kiadó alapítója katalogizálta és digitálisan mutatózta (*Kiss Ferenc:* Nomád nemzetség [Csoóri Sándorra emlékezvén]. Hitel 29. [2016. november] 11. sz. 89–95.). Makovecz Imre hagyatéka komoly állami támogatással a Magyar Művészeti Akadémia közreműködésével erre a célra megvásárolt épületbe kerül, amely látogatható emlékházként, illetve kutatható archívumként áll a nagyközönség rendelkezésére [1308/2016. (VI. 13.)] Korm. határozat a Makovecz-hagyaték megőrzéséhez szükséges intézkedésekről: http://net.jogtar.hu/jr/gen/hjegy_doc.cgi?docid=A16H1308.KOR&txtreferer=00000001.txt (a letöltés ideje: 2017. szept. 11.).

Tanulmányomban a táncházmozgalom létrejöttének és működésének társadalmi hátterét, küldetését, belső működését történeti kontextusában vázolom fel, majd az említett gyűjteményeket részletesebben is bemutatom. Szöveges illusztrációként mindkét részben interjúrészleteket használok.[3]

Folklorizmus – táncházmozgalom

A paraszti kultúra – ezen belül is a folklórműfajok (népköltészet, népdal, népzene, néptánc, népszokások) és a népi díszítőművészet – felfedezése, *tudatos* újrainterpretálása és beemelése a nem paraszti kultúrába („folklorizmus")[4] a 19. század első felétől kezdve időről időre napirendre került a különböző színezetű nemzeti, függetlenségi, politikai mozgalmak körében. Mindez gyakran „ellenkultúra" jelleggel valósult meg – a folklorizmust egy-egy szellemi/kulturális/politikai áramlat ideológiájának részeként/eszközeként alkalmazva, míg máskor a hatalom élt vele, támogatva ezzel a saját céljait.

A táncházmozgalom előzményeinek tekinthetjük a sokféle folklorizmus-tevékenység között azokat, amelyek a folklórt mint anyanyelvet kívánták elsajátítani, majd a recens kultúrába beépíteni. Ez a fajta attitűd már a 19–20. század fordulóján megjelenik például a gödöllői művészek egy csoportja körében. Ez a szellemi műhely – szakítva az addig jellemző nemzeti romantikával és érzelmi töltésű népiességfelfogással – a legkorábbi „nomád nemzedékként" – „tolsztojánista" módra azonosult a paraszti kultúrával, és bartóki szinten emelte a magas kultúrába a népművészet elemeit.[5] A két világháború között a revizionista mozgalmak és maga a nagypolitika is a nemzeti öntudat látványos kifejezése céljából nyúlt a népművészethez, és használta fel például politikai rendezvények, különféle ünnepségek műsoraként,[6] vagy a nemzeti

3 Az interjúk hang- vagy videofelvételeit a két említett gyűjteményben őrzik. Mivel jelenleg mindkét gazdaintézmény épülete átalakítás, felújítás alatt áll, a gyűjtemények elég nehezen hozzáférhetők, így legtöbb esetben a már publikált szövegekből idézek.

4 A *folklorizmus* fogalmát az 1960-as években a német etnológiából vette át – elsősorban – a kelet-európai néprajztudomány (*Dömötör Tekla:* Folklorismus in Ungarn. Zeitschrift für Volkskunde [1969] 65. sz.); A folklorizmus első szakaszában az archaikus folklór mindenféle hivatásos művészet origója mint kizárólagosan létező esztétikai tradíció. A máig tartó második *tudatos* szakasz a polgári átalakulással kezdődik. A különböző európai és amerikai iskolák között a folklorizmusról folytatott diskurzust jól összefoglalja *Guntis Šmidchens:* Folklorism Revisted. Journal of Folklore Research 36. (1999) 1. 51–70.

5 A gödöllőiek hosszabb időt is töltöttek paraszti környezetben, családjukkal együtt népviseletben jártak, megtanulták a helyi táncokat, beépültek a faluközösségbe, mint afféle jó „terepmunkás". Zichy István példáján jól nyomon kísérhető ez az attitűd. Lásd *Szabó Zoltán:* Curriculum vitae: Gróf Zichy István élete és munkássága. Néprajzi Múzeum, Bp., 2007.

6 A Paulini Béla által 1935-ben létrehívott *Gyöngyösbokréta* mozgalom lényege a hagyományok színpadi bemutatása volt. Paulini kora társadalmi és politikai nézeteivel való kompromisszumok útján megnyerte a kormányzat teljes támogatását. A társadalom akkori vezető ereje figyelemmel kísérte és többségében segítette a Gyöngyösbokrétát, amelynek szakmai támogatására vezető néprajztudósokat kértek fel. Bővebben: A Gyöngyösbokréta. Írások és dokumentumok a mozgalom történetéből. Szerk. Dóka Krisztina – Molnár Péter. Folkszemle (2011. május) http://folkradio.hu/folkszemle/gyongyosbokreta01/index.php (a letöltés ideje 2017. jan. 9.).

jellegű öltözködési divat[7] megalkotásához. Ugyanekkor, e mozgalmakat is támogatva az értelmiség egyes képviselői/csoportjai valódi szociális érzékenységgel és komoly szakmai (néprajzi, etnomuzikológiai) háttérrel kívánták a népi kultúrát a nemzeti művelődés alapjaként beemelni a köztudatba. Ezeket a törekvéseket foglalta elméleti keretbe Györffy István híres *A néphagyomány és nemzeti művelődés* című dolgozata, amely megint csak a mai táncház-módszerhez hasonló gyakorlati elképzeléseket fogalmazott meg a népi kultúra elsajátítására és használatra vonatkozóan.[8]

Az 1948-as fordulatot követően az állami kultúrpolitika egyrészt a paraszti életforma teljes felszámolására törekedett (szovjet mintára), másrészt azonban a népművészeti ágakkal módszertanilag is foglalkozó központi intézményi kereteket is megteremtette 1951-ben a Népművészeti Intézet létrehozásával (ugyancsak szovjet mintára).[9] Az intézet alapvető célkitűzése volt „a népet népművészeti alkotásokra inspirálni úgy, hogy egyre tisztábban az új életet, a szocialista mondanivalót tükrözze" – olvasható az 1953-as munkatervben.

Mindezt „a szakszervezetekben és a többi tömegszervezetekben egyre szélesedő, kultúrotthonokban kibontakozó kulturális tömegmozgalom művészi irányításának elősegítése" révén kívánták elérni, amelybe beletartozott a néprajzi anyag gyűjtése és visszajuttatása a „kulturális tömegmozgalomhoz", valamint az „új népdal" és az „új tömegtánc" kialakítása is. E kedvezőnek nem nevezhető politikai-ideológiai környezetben, a katasztrofális társadalmi változások közepette is a Népművészeti Intézetben a mozgalom résztvevői a Kodály, illetve Győrffy által meghirdetett program szerint folytatták a népi kultúra (elsősorban a zene és tánc, valamint a tárgyalkotó népművészet) feltárását és megosztását (sőt egyenesen visszatanítását!) a professzionális és műkedvelő együttesek tagjaival.

A Széll Jenő igazgatása alatt működő intézet nemcsak a népzene-néptánckutatás vezető műhelyévé vált,[10] de egyben számos „osztályidegen"

7 Tüdős Klára divattervező nevét kell itt elsősorban említenünk, aki az 1930-as években (miniszterfeleségként) a nemzeti öltözködési mozgalom elindítója, irányítója volt. Bővebben: *Dizseri Eszter:* Zsindelyné Tüdős Klára. Életrajz dokumentumokban 1895–1980. Kálvin, Bp., 1994.

8 *Györffy István:* A néphagyomány és nemzeti művelődés. Egyetemi Intézet, Bp., 1939. Györffy azt javasolta, hogy a népdalt a maga sajátos előadásmódjával együtt kellene tanítani, a paraszténekesek hangfelvételei alapján. Felhívta a figyelmet a népi hangszerekre, és a hagyományos játékstílus tanítására buzdította a zenetanárokat. Néptáncaink hiteles tovább éltetése érdekében pedig a módszeres feltárást, a korszerű hangosfilmes megörökítést sürgette.

9 Az új intézet feladatairól szólva Révai József, a Rákosi-korszak legfőbb ideológusa a következőképpen nyilatkozott: „A népdal az kifejezi a nép elégedetlenségét, a nép jobb iránti vágyát, de egy nincs benne a népdalban, a szocializmus eszméje, és ezt nekünk kell belevinni a népművészetbe." Bővebben: *Stefány Judit:* „...öltözzetek fehérbe!" Felülről szervezett népi kultúra. História (1987) 5–6. https://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/historia/87-056/ch18.html (a letöltés ideje 2017. jan. 10.).

10 Itt alapozódott meg gyakorlatilag az egész magyar néptánckutatás, amely azóta európai hírűvé vált.

munkatársnak is menedéket jelentett.[11] Ilyen szempontból akár egyfajta „ellenkultúra-műhelynek" is tekinthető, amely Széll Jenő 1955-ös leváltásáig gyakorlatilag zavartalanul dolgozhatott, 1956-tól a Népművelési Intézet önálló táncosztályaként még többé-kevésbé folytathatta a munkát, viszont az 1958-as átszervezésekkel végleg megszűnt.

Ezt követően ugyanitt, a Népművelési Intézetben Vásárhelyi László, majd a fiatal Vitányi Iván igazgatása alatt egy újabb csapat igyekezett a nagy elődök nyomdokain haladva, sokszor politikai ellenszélben létrehozni és eredményesen működtetni a hagyománymentés és -átörökítés szervezeti kereteit. Az 1960-as évektől az ifjúsági klubmozgalom és a különféle szubkultúrák kivirágzásával az intézet is igyekezett lépést tartani – elsősorban a népművelők felkészítésével, módszertani képzésével –, miközben egyfajta védőernyőt is jelentett a másként gondolkodóknak.

A táncházmozgalom és a Fiatalok Népművészeti Stúdiójának megalakulásával – írja Zelnik József – „elkezdődött egy furcsa játék a hatalom és köztünk. Mind a két oldal hol jobban, hol kevésbé, de cinkelte a lapokat. A hatalom – ami tudvalevőleg nagyon éber, amíg bele nem fárad – egyből észrevette, hogy itt egy alternatív, szabadabb ifjúsági kezdeményezés indult, ezért kétfrontos harcot (Kádár kedvenc machiavellista kifejezése) indított. Totális belügyi megfigyelést szervezett, valamint utasította a KISZ KB-t, hogy támogassa a kezdeményezést úgy, hogy egyre jobban vonja saját befolyás alá. Mi viszont bevonultunk egy kulturális szakmai intézmény, a Népművelési Intézet háttér-szárnyai alá. Ebben az intézetben Aczél György, Kádár kulturális és valódi helyettese már építette azt a bázist, ahol a polgári ellenzék meghúzhatja magát. Erre a »farvízre« kapaszkodtunk mi rá, ún. nemzetiek, népiek."[12]

Az 1960-as évek végén a folklórnak (elsősorban a népdalnak) modern kultúrában betöltött szerepéről, a népdal életképességéről élénk vita bontakozott ki kortárs értelmiségi körökben. A Népművelési Intézet is igyekezett egyrészt kereteket nyújtani az eszmecseréhez, másrészt állásfoglalását képviselni, véleményének hangot adni.[13] A vitában egyesek már „temették" a népdalt, úgy gondolván, hogy az új folklór a beatzenéből fog kinőni, míg mások szerint a táncdalokénál magasabb művészi értéket képviselő népdal a ma embere

11 Például Szőts István, aki akkor már nem filmezhetett, operatőrként dolgozhatott a néptánc-gyűjtéseken. A már minden vonalon lehetetlenné tett Lajtha László is itt kapott támogatást, hogy csoportjával legalább a népzenei gyűjtéseit folytathassa.

12 *Zelnik József:* Nomád nemzedék negyven év után. Ökotáj 43. (2012) http://www.okotaj.hu/szamok/43/ot43-02.htm (a letöltés ideje: 2017. jan. 16.).

13 Az Élet és Irodalom hetilap hasábjain már 1968–1969-ben elkezdődött egy diskurzus Breuer János vitaindító cikke nyomán a népdal jelenkori kultúrában betöltött szerepéről, majd 1981-ben ugyanitt Kiss Ferenc kezdeményezett vitát a *Röpülj páva!* című televíziós vetélkedő kapcsán. A két vita fontosabb hozzászólásait közli: Akarjuk-e, hogy éljen a népdal? Vargyas Lajos művelődéspolitikai írásai. Szerk. Vargyas Gábor. folkMAGazin 22. (2015) 11. különszám, 12–66. http://real.mtak.hu/20501/1/vargyas_kulonszam_2_Akarjuk-e....pdf (a letöltés ideje: 2017. ápr. 12.). Vö. Néphagyományok új környezetben. Szerk. Bíró Zoltán – Gagyi József – Péntek János. Kriterion, Bukarest, 1987.

számára is szerethető, énekelhető, és mérhető igény is mutatkozik iránta. Ez utóbbi vélekedést igazolta a *Nyílik a rózsa,* majd a *Röpülj páva* televíziós vetélkedők rendkívüli népszerűsége, melyek nyomán népdalkörök sokasága szerveződött a magyar vidéken (ezek máig működnek).

Ilyen előzmények után az 1970-es évek elején városi fiatalok több csoportja is felfedezte a televíziós vetélkedőkben megjelenőnél archaikusabb, illetve a határon túli magyar lakosságú vidékeken még élő néphagyományt, és azt a maga fiatalos lendületével, alulról szerveződő közösségi kezdeményezésekkel kívánta megismerni, megmenteni és közkinccsé tenni. A mozgalom tulajdonképpen két kezdeményezésből virágzott ki. Az egyik – Martin György néptánckutató bábáskodásával – az 1972-ben, néhány budapesti néptánccsoport által a Kassák Klubban megszervezett táncház volt, ahol az együttesek tagjai a frissen alakult Sebő-együttes előzenei közreműködésével, Székről érkezett vendégek segítségével, hagyományos formában táncolhatták végig a teljes táncrendet – „úgy, mint Széken".[14] A nagy érdeklődés miatt ezt az eredetileg zárt körűnek elképzelt formát tették mindenki számára nyitottá, s ez indította el a társadalom szélesebb rétegeit is megszólító táncházmozgalmat, s így lettek a falvak táncai és zenéje a városi szórakozás egyik fajtájává. A másik kezdeményezés az ugyancsak 1972-ben alakult Fiatalok Népművészeti Stúdiója volt, amely az építészektől a filmrendezőkig számos irányból érkező fiatalokat tömörített.

E két csoport között érdeklődésbeli és személyi átfedések is voltak, kölcsönösen ismerték, látogatták egymás programjait, és támogatták egymást, s a szélesebb érdeklődő fiatal közönség szemében „egy táborba" tartoztak. Ez az 1970-es évek elején indult színes társaság (zenészek, táncosok, kézművesek, filmesek, építészek) „nomád nemzedékként" határozta meg magát – Csoóri Sándor *Nomád napló* című művének címe után, illetve utalva életszemléletükre s az uralkodó rezsimmel szembeni ellenállásukra is.

Zelnik József így emlékezik erre: „Mi néhányan, akik akkor alapítottuk a Fiatalok Népművészeti Stúdióját, ezért kerestük meg az akkor negyvenéves Csoóri Sándort, hogy támogasson bennünket. Egy olyan embert, akinek akkor semmilyen párt- vagy állami funkciója nem volt, mégis egy nomád fejedelem méltóságával galoppozott az akkori Magyarország párttitkárokkal, rendőrökkel, ügynökökkel, irigy félelmekkel, valamint kommunistává vált Túri Danikkal és Doktor Faustusokkal aláaknázott terepein. Így az sem véletlen, hogy Csoórinak a hetvenes évek végén megjelent *Nomád napló*ja ihletett bennünket, hogy magunkat nomád nemzedéknek nevezzük el. Ez lett annak a kötetnek is a címe, amelyben 1981-ben bemutattuk ezt a fellegajtó-nyitogató nemzedéket."[15]

14 A Kolozs megyei (Románia) színmagyar községben zárványként igen archaikus tánc- és zenei kultúra maradt fenn szinte napjainkig. Maga a táncház elnevezés is innen származik: Széken a heti rendszeres táncalkalmakat nevezték így, ahol az 1970-es években még mindenki hagyományos viseletben jelent meg (de a hétköznapokon is viseletben jártak).

15 Részlet a Fiatalok Népművészeti Stúdiójának egyik alapítójával, Zelnik Józseffel készült interjúból Ökotáj 43. (2012) http://www.okotaj.hu/szamok/43/ot43-02.htm (a letöltés ideje: 2017. febr. 8.).

Csoóri Sándor a *Nomád naplóról* és a nomád nemzedékről: „Írtam egy cikket valamikor, a hetvenes évek második felében Nomád Értelmiségi címmel. [...] Ezt a cikket természetesen akkor nem közölték sehol, illetve beletették a Forrás valamelyik számába, s utána, amikor megjelent, akkor betiltották a lapot. Ebben a cikkben azzal próbáltam szembenézni, hogy az értelmiséginek nincs igazi szerepe a társadalomban. És ez nagyon sértő volt akkor a politikai hatalom számára. [...] A cikket nem engedték betenni a kötetembe, és akkor kicsit dacból a kötetem címéül is ezt adtam, hogy Nomád Napló. Föltehetően innét indult el ez a fogalom a maga útjára, és lett a »nomád nemzedék« jelzője."

Az alulról kezdeményezett (és két évtized alatt intézményessé terebélyesedett) folklorizmusmozgalom a saját hagyományinterpretációja révén egy valóságos szubkultúrát alapozott meg, amelynek képviselői egyúttal sajátos (és újfajta) csoport- és nemzeti identitással rendelkeztek.

„...a népi kultúra, amely sajátosan megmutatja azt, hogy milyenek vagyunk. [...] Ami eredeti és ami jó volt ebben a mozgalomban, az volt, hogy visszaadni a hagyománynak a hangját. Minden hagyomány végső soron a múlt olyan meghaladása, ami közben a múlt nem sérül meg. S ezzel válik időszerűvé. Számomra a népköltészet, a tánc mindig időszerű volt. Én büszke voltam és boldog, ha láttam, hogyan táncoltak az őseim."[16]

Olyan közös identitás és világnézet volt ez, amely nem illeszkedett az uralkodó politikai ideológiához. A beatzenével, filmklubokkal, irodalmi, színjátszó körökkel és egyéb művelődési-szórakozási formákkal együtt a városi fiatalság szabadidős tevékenységének részeként csatornaként szolgált a felszabadult érzések és kritikai vélemények kifejezésére. Ezek a tevékenységek a hivatalos, központilag szervezett kommunista ifjúsági mozgalom alternatíváinak tekinthetők a késő kádári kultúrpolitika „tűrt" és „tiltott" kategóriáinak határmezsgyéjén.[17]

„Ez a kultúra életformát alakító hatást tudott gyakorolni a hetvenes–nyolcvanas évek fiatalságának egy fogékony részére. A semmitmondó szocialista kulturális szólamokkal, valamint a szórakoztató iparral szemben identitást kifejező formákat tudott felmutatni. Új tartalmat tudott adni az »ünnep« és a »közösség« szónak – habár a kiteljesedésig nem jutott el. Igazi alternatívát

Az 1981-ben bemutatott kötet: Nomád nemzedék: ifjúság és népművészet Magyarországon 1970–1980. Szerk. Bodor Ferenc. Népművelési Intézet, Bp., 1981.

16 Csoóri Sándor gondolatai egy videointerjúból, melyek Bodor Ferenc hagyatékából kerültek elő. Ezekből Ledniczky Márton tévésorozatot is készített: Nomád nemzedék. Ifjúsági népművészeti mozgalom a hetvenes években. Ökotáj 9. (1994. ősz–tél) http://epa.oszk.hu/00000/00005/00008/maradt.html (a letöltés ideje: 2017. ápr. 12.).

17 *Klaniczay Gábor:* Ellenkultúra a hetvenes–nyolcvanas években. Noran, Bp., 2003. 10.; A népi kultúrával kapcsolatban uo. 17–24. (Ez utóbbi tanulmány eredeti megjelenése: *Klaniczay Gábor:* Gondolatok a népi kultúra, a szubkultúra és az ellenkultúra viszonyáról. In: Múltunk jövője. Szabadelvűek a népi kultúráról. T-Twins, Bp., 1993. 113–121.)

kínált a hatalomba merevedett formák helyett: a saját lét, az önszerveződés, az önkifejezés szabadságát."[18]

A „tiszta forrást" megcélzó zarándokutak felszínre hozták, közbeszéd tárgyává tették a szomszédos szocialista országokban élő nagyszámú magyar nemzeti kisebbség létezését is, amiről e fiataloknak korábban senki sem beszélt. A hatalom számára ez (is) „kényes" téma volt, így a táncházmozgalomra és a holdudvarába tartozó értelmiségi körökre a nacionalizmus bélyege vetült. „A magát internacionalistának nevező hatalom szemében a nemzeti érzésnek és a szabadság iránti vágynak még ez a megnyilvánulása is veszélyesnek tűnt ideológiai szempontból" – ez indokolta az 1974-ben megkezdett hatósági zaklatásokat. „A közös zenélést és táncolást még elnézte az állampárt, azt viszont már nem, hogy a táncházakban néprajzi, szociológiai, sőt politikai előadásokat és vitákat is tartottak. A nyomást egészen 1978-ig fenntartották, míg el nem érték, hogy a táncházakban a néptáncon és népzenén kívül mással nem foglalkoztak a résztvevők. A társadalom-, népzene- és néprajzkutatók érdeklődését azonban felkeltette a mozgalom: két folyóiratban, a *Tiszatáj*ban és a *Kritiká*ban is szakmai viták bontakoztak ki a jelenségről."[19]

Kérdés, hogy maguk a mozgalom elindítói, résztvevői mennyire tekintették ezt a szórakozási formát kulturális ellenállásnak, illetve mit láttak a mozgalomban a holdudvarához tartozó, különböző származású, foglalkozású és világnézetű szimpatizánsok. A korabeli vélemények, nézetek és viszonyok elég jól körvonalazhatók azokból az interjúkból, amelyeket a „nomád nemzedék" tagjaival és a táncházmozgalommal szorosabban vagy alkalomszerűen kapcsolatba került személyekkel készítettek (lásd a tanulmány második részét). Ezek alapján úgy tűnik, hogy kezdetben „ebben az akkori, szellemileg pezsgő időszakban" az újító kulturális kezdeményezéseket „egyfajta romantikus forradalmiság" jellemezte (Sebő Ferenc). A pártpropaganda és a városi táncházak viszonya ellentmondásos volt: annak ellenére, hogy a táncházak (bizonyos fokú) ellenzéki jellege már az indulás pillanatában nyilvánvalóvá vált, működésükhöz részben elnyerték a hatalom támogatását is. Igaz, ugyanakkor a gyanakvás, a megfigyelés állandó volt, és nem egy esetben nyílt vagy burkolt retorziókra is sor került.

„Nehéz lehetett fogást találni ezen az egészen, de megpróbálták. Végül egy nagyon alpári feljelentésen borult ki a liszt [...] azzal vádoltak meg minket, hogy a Kassák Klubban nemi életet élnek a zongora alatt. Kettesével hívogatták be a gyerekeket a rendőrségre, riadt szülők kérdezték tőlem, hogy mi folyik a klubban. Na, ez már mindennek a teteje, mondtam, és igazam teljes tudatában

18 *Márczi Imre:* Hová lett a Nomád nemzedék? Ökotáj 9. (1994. ősz–tél) http://epa.oszk.hu/00000/00005/00008/feltam1.html (a letöltés ideje: 2017. ápr. 12.).

19 Idézet Richter Pál zenetörténész – a Nacionalizmus a zenében a totalitárius államokban (1945–1989) című nemzetközi konferencián – a táncházmozgalomról tartott előadásából: Ma már nem születnek népdalok – a táncházmozgalom múltja és jelene. MTA.hu archívuma, 2015. febr. 4. http://netrix.mta.nsd.sztaki.hu/mta_hirei/tanchaz-fuggetlenedesi-torekves-a-hivatalos-kulturatol-135762/ (a letöltés ideje 2017. jún. 2.).

próbáltam tenni valamit, szóltam Vitányi Ivánnak, a Népművelési Intézet igazgatójának, aki el is intézte, hogy Aczél György kijöjjön a klubba. [...] Aczél értelmes ember volt, felfogta, miről van szó. Vitányi is megkönnyebbült..."[20]

Többekkel előfordult, hogy bizonyos ideig nem kaptak útlevelet. Tudjuk, hogy az útlevélkérelem megtagadása egyáltalán nem volt szokatlan gyakorlat még az 1980-as évek enyhülő diktatúrájában sem. „Akikkel »valami zűr« van, akiket a rendőrség deviánsnak tekint, de akiket még a Btk. gumiparagrafusai alapján sem tudna bűncselekménnyel gyanúsítani. A deviancia jele lehet valamilyen ifjúkori ballépés, gyakori részvétel megtűrt, de nem kívánatos összejöveteleken (klubmozgalom, táncház)."[21] Sebestyén Márta énekesnő például még 17 éves volt 1974-ben, amikor megkapta a Népművészet Ifjú Mestere címet és a Sebő-együttessel meghívták őt is Bulgáriába. Ám nem utazhatott ki, mert nem kapott útlevelet. Édesanyja, aki Kodály-tanítvány és már akkor is elismert zenepedagógus volt, így emlékszik vissza:

„Még meg sem száradt a pecsét Márta oklevelén, amikor mehetett volna Bulgáriába Sebőékkel, de legnagyobb megdöbbenésünkre az útlevélkérelmét elutasították azzal, hogy a »kiutazása állami érdeket sért«. Nagyon sok meghívása volt, és minden alkalommal ez volt az indok, pedig a mi családunkban semmi olyan nem fordult elő, ami az akkori hatalom csőrét bánthatta volna. Én mentem kérdezősködni (mivel Márta még kiskorú volt), de a szülőnek sem adtak magyarázatot. Ez évekig ment így, végül Moszkvába hívták meg Sebőékkel, akkor meg hirtelen egyből kapott útlevelet, és attól kezdve egyszer sem volt probléma. Sose tudtuk meg, mi volt ennek az egésznek a hátterében."[22]

A nyomásgyakorlás gyakori formája volt a „téglák", beépített megfigyelők állandó jelenléte a táncházas rendezvényeken, illetve a táncegyüttesek bel- és külföldi turnéin. Kiss Ferenc a legendás Vízöntő és Kolinda együttes alapítója, a Bihari táncegyüttes kísérőzenésze volt. Mivel önálló zenekari turnék esetén elég bonyodalmas volt a kiutazás adminisztrációja, gyakran választották azt a megoldást, hogy egy táncegyütteshez csatlakozva utaztak külföldre, természetesen „téglával nehezítve":

„Táncegyüttessel utazni bevett szokás volt. Egy táncegyüttesnek a szakszervezet – a párttal karöltve – elintézett mindent hivatalból, és mehetett a menet. Utólag azért derültek ki érdekes dolgok. Megtudtuk, hogy egy ártatlan, arany, jópofa, melegszívű embert bérelt fel a BM annak idején, hogy tegyen jelentést ezekről az utakról. A szakszervezeti bizalmin kívül tehát még egy ilyen ember volt közöttünk, aki aztán megmutatta a füzetét: soha nem ártott senkinek. Megzsarolták, mert imádta ezt az egész közeget. (Egyébként a Ganzban dolgozott.) Neki ez szabadság-lehetőség volt. Elengedték munkából, ha

20 Sebő Ferenc visszaemlékezése a vele készített interjúból (megjelent: *Jávorszky Béla Szilárd:* A magyar folk története. Népzene, táncház, világzene. Kossuth – Hagyományok Háza, Bp., 2013. 119.)

21 *Kőszeg Ferenc:* Útlevél – 1987. Beszélő szamizdat (1987) 3. sz. http://beszelo.c3.hu/cikkek/utlevel-%E2%80%93-1987 (a letöltés ideje: 3017. szept. 1.).

22 Juhász Katalin interjúja Sebestyénné Farkas Ilonával. 2017.

napközben volt fellépése a Biharinak, és elengedték külföldre. Voltunk kint három heteket is néha. Elég hosszúak voltak ezek a táncos kint létek, és neki ez így megérte.

Amikor viszont zenekarként adtuk be az útlevélkérelmet, az baromi hosszú procedúra volt. Végül kaptunk egy-egy kék színű szolgálati útlevelet, amit az Interkoncert benntartott. Csak akkor lehetett kivenni, ha ők szervezték és engedélyezték valami utat. A maguk jutalékáért (úgy emlékszem, a bevétel 15%-a volt) megszervezték a vízumokat is. Egyébként a bevétel 75%-át haza kellett hozni, forintosítani. Kint csak a 25%-át költhettük el."[23]

Az is előfordult, hogy egyes táncházzenészeket, táncosokat megpróbálták ügynöknek beszervezni. Különösen alkalmas lehetőség volt erre például egy közúti rendőri intézkedést követően, némi hatósági nyomásgyakorlással, hozzátartozók fenyegetésével, ahogyan ez Havasréti Pállal, a Téka együttes alapítójával megtörtént.

Az 1990-es években bekövetkezett kelet-európai politikai fordulatok után a népi kultúra, a hagyomány ápolása és megmentése, a magyarságtudat megőrzése a hatalom képviselőinek is nyíltan vállalt ügye lett. A „megideologizáltság", a hivatalos irányelvek kialakulása azonban akaratlanul is a táncház ellenkultúra jellegének megszűnéséhez vezetett.

Intézményi archívumok, magángyűjtemények interjúanyaga

A táncházmozgalom, illetve a nomád nemzedék néhány tagja a kezdetektől fogva önszorgalomból gyűjtött mindenféle, a mozgalomhoz kapcsolható anyagokat, amelyek az évek során komoly gyűjteményeket alkottak. A legjelentősebb – és egyben a legkönnyebben hozzáférhető gyűjtemény a Hagyományok Háza Lajtha László Folklórdokumentációs Központjához tartozó, Halmos Béla által létrehozott Táncház Archívum, amely ma már Halmos Béla magánhagyatékát is magában foglalja. A másik jelentős magánarchívum Bodor Ferenc nomád nemzedékkel kapcsolatos gyűjteménye. Ez a gyűjtő halála után az Óbudai Selyemgombolyító[24] épületébe került, amely 1985-től a közművelődés és a táncházmozgalom egyik népszerű színtere volt. Bodor Ferenc hagyatékának értékes részét teszik ki a videofelvételeken és hangfelvételeken, valamint írásban rögzített interjúk.

23 *Olasz Sándor:* Vízöntő korok. Életútinterjú Kiss Ferenccel. Riff (online zenei folyóirat), 2010. december 1. http://riff.hu/index.php?article=434 (a letöltés ideje 2017. szept. 12.).

24 A Selyemgombolyító 1786-ban elkészült épülete a magyar selyemipar egyik fontos bázisa volt 1830-ig. A sokáig elhanyagolt objektum helyiségeiben a felújítást követően könyvtár, folyóirat-szerkesztőség, film- és videostúdió, valamint több civil szervezet kapott helyet.

Az archívumok létrehozásának körülményei, célja és a használatuk lehetőségei

Táncház Archívum

A táncházmozgalom egyik alapító „atyja", Halmos Béla zenészként, folklórgyűjtőként, oktatóként és szervezőként, a városi revival mozgalom egyik irányítójaként minden módon igyekezett a magyar népi kultúra és a táncházmozgalom ügyét szolgálni. Szerteágazó tevékenysége közepette feleségével, a Sebő-együttessel is fellépő Gyenes Katalinnal a kezdetektől fogva gondosan dokumentálták saját tevékenységüket, és a számukra fontosnak ítélt folklóreseményeket (vagyis mindent, amit csak tudtak összegyűjtöttek az újságkivágásoktól a jegyekig, a programfüzetektől a plakátokig és fényképekig). Az évek során tekintélyes mennyiségű vegyes anyag gyűlt össze.

1997-ben, amikor a táncházmozgalom a 25. jubileumát ünnepelte, Halmos Béla a saját gyűjteményéből és másoktól (Téka, Méta együttes, Kása Béla, Bartha Ágoston, Magyar Kálmán) kölcsönkért anyagokból jubileumi kiállítást készített. Akkor többen hiányosnak találták a kiállított anyagot, illetve meg is sértődtek, hogy ők nem szerepelnek benne. Ekkorra világossá vált – és ezt Halmos Béla a 25 éves jubileum alkalmából rendezett konferencián tartott előadásában ki is fejtette a szakma nyilvánossága előtt –, hogy a mozgalom tagjainak és vezető intézményének nemcsak az eredeti folklóranyagok gyűjtése, feldolgozása, közreadása a feladata, hanem a (közben nemzetközivé vált) táncházmozgalom dokumentumainak archiválása és rendszerezése is. Erre a munkára ki más lett volna alkalmasabb, mint ő maga, aki a mozgalom egyik elindítójaként és folyamatos szervezőjeként, mozgatójaként kivétel nélkül nagyon jó kapcsolatot ápolt a kutatókkal, a zenészekkel, a táncosokkal és az együttesekkel, itthon és külföldön egyaránt. Ahogyan Jávorszky Béla Szilárd megjegyezte róla: „Béla csupaszív ember volt. A szó nemes értelmében vett mozgalmár, mindig azt nézte, ami összeköt, és nem azt, ami elválaszt."[25]

A tervezett Táncház Archívum az 1998-as előkészületek után 1999-ben kezdte meg működését a Magyar Művelődési Intézet Népművészeti Főosztályának részlegeként,[26] majd a Hagyományok Háza 2001-es megalapítása után annak keretein belül, a Lajtha László Folklórdokumentációs Központ gyűjteményi egységeként. Az archívum alapját Halmos Béla magángyűjteménye alkotta, mely folyamatosan egészült ki adományokkal és megvásárolt tételekkel.

25 Jávorszky Béla Szilárd több táncháztörténeti kötet szerzője, köztük a Halmos Bélával, valamint Sebő Ferenccel készített interjúköteté is. Az idézett mondat forrása: *Nagymarossy András:* Nekrológ Halmos Béla halálára. 2013. július 19. http://www.hagyomanyokhaza.hu/main/mediatar/hagyatekok/halmosbela/nekrolog/ (a letöltés ideje: 2017. szept. 17.).

26 Az első években jómagam is munkatársként dolgoztam a Táncház Archívumban.

A Táncház Archívum célját, tevékenységét és feladatait Halmos Béla 2000-ben publikált (1997-ben készült) dolgozatában foglalta össze: „A táncházmozgalmat már indulásától kezdve egyre növekvő érdeklődéssel figyelték a különböző társadalomtudományok kutatói, művészek, közéleti személyiségek és politikusok, de érdemben alig akadt kutató, aki a mozgalom jelenségeit, kialakulásának törvényszerűségeit elemző tanulmányt publikált volna. Napjainkban a megváltozott társadalmi-politikai környezetben a tudományos érdeklődés egyre erősebben jelentkezik. A hazai és külföldi kutatók és laikusok, akik a táncházmozgalommal bármilyen kutatási szándékkal is foglalkoznának, ma még nélkülözik azt a gyűjteményt, amelyben a mozgalommal kapcsolatos dokumentumok, eddig megjelent publikációk illetve a táncházak tárgyi emlékei is egy helyen megtalálhatóak lennének. Most még – ha sok munkával is, de – összegyűjthető ez az anyag, ha biztosítjuk a megfelelő anyagi, személyi és technikai feltételeket. E cél elérése érdekében hoztuk létre a Magyar Művelődési Intézetben, a Népművészeti Főosztály részlegeként a Táncház Archívumot, ami reményeink szerint bázisa, szervező központja lesz a szerteágazó anyaggyűjtésnek, az archiválásnak, a kutatásnak és a terjesztésnek egyaránt."[27]

Ebben vázolta a működés legfőbb céljait, elveit, az archívum gyűjtőkörét és a legfőbb gyűjteményi egységeket (*1. táblázat*). Már akkor körvonalazódtak a gyűjtésmódszertan, a nyilvántartás, rendszerezés, dokumentálás és tárolás nehézségei, buktatói. A jövőre gondolva Halmos Béla a „helytakarékos", könnyen áttekinthető, jól kereshető digitális gyűjteményben gondolkodott, és a szerzői jogi kérdéseket sem hanyagolta el.

1. táblázat. A Táncház Archívum tervezett gyűjteményi egységei

Szöveges-grafikus anyagok	sajtófigyelő: újságcikkek, kritikák, hírek
	tanulmányok, szakdolgozatok
	könyvek, periodikák
	plakátok, meghívók, szórólapok
	táborok, fesztiválok, versenyek és egyéb rendezvények programfüzetei
	rádió, televízió műsorújságok (médiamegjelenés naplózása)
	bibliográfia, diszkográfia, filmográfia, videográfia
	címlista (személyek, együttesek, táncházak, intézmények stb.)
	fotók, diapozitív képek
	rajzok, festmények

27 *Halmos Béla:* A Táncház Archívum. Bp., 2000. A közlés helye ismeretlen, jelenleg a Hagyományok Háza honlapján olvasható: http://www.hagyomanyokhaza.hu/main/mediatar/hagyatekok/halmosbela/tanchazarchivum/ (a letöltés ideje: 2017. okt. 1.). Angolul nyomtatásban: The Táncház Archive. Hungarian Heritage 2. (2001) 1–2. sz. European Folklore Institute, Bp., 57–60.

Hangzóanyagok	eredeti népzenei felvételek*
	rádióműsorok, riportok
	a táncházi muzsikusokkal készített felvételek
	oktatási anyagok*
Film- és videofelvételek	eredeti néptánc és népzenei felvételek*
	a táncházmozgalmat bemutató filmek, televízióműsorok
	népzenéről/táncról szóló, illetve általában a népművészeti témájú önálló film
	művészfilmek*
	oktatási anyagok*
Tárgyak	népművészeti alkotások*
	(népi) hangszerek*
	(nép)viseletek*
	szobrok, egyéb képzőművészeti alkotások*
Informatikai tárolóegységek	szöveges/hangzó/képi anyagot együttesen tartalmazó, szerkesztett tartalmú CD, CD-ROM, DVD… stb.

* Olyanok, amelyek a mozgalomhoz köthetők.

Az archívum kellő humán erők híján szisztematikus gyűjtést nem tudott ugyan folytatni, de az alkalomszerűen látóterébe kerülő anyagokkal (köztük néhány jelentősebb fotókollekcióval) folyamatosan tudták gyarapítani.

Ezt, a Táncház Archívumban felhalmozódott fotó- és dokumentumanyagot egészítette ki Halmos Béla az általa szisztematikusan eltervezett és folyamatosan készített, több száz órányi interjúfelvétellel. Ezekben az (életút)interjúkban nemcsak a mozgalom tagjai („táncházasok), hanem az értelmiségi és művészvilág kiemelkedő személyiségei is vallanak a népi kultúrához és a mozgalomhoz való kötődésükről, emlékeikről, véleményükről. Az interjúk e szépen gyarapodó gyűjteményét Halmos Béla Orális Archívumnak nevezte el. A főként kazettákon (később digitális formában) őrzött interjúgyűjtemény adatolása, feldolgozása is elkezdődött, azonban Halmos Béla váratlan halála ezt a munkát félbeszakította.

Halálát követően a folklórgyűjteményeit, kéziratait, fényképeit, hangfelvételeit, könyvtárának egy részét és mesterhegedűjét is magába foglaló hagyatékát a Hagyományok Háza az örökösökkel folytatott egyeztetés után 2014-ben vásárolta meg, és Árendás Péter népzenekutató vezetésével a Folklórdokumentációs Könyvtár és Archívum munkatársai rögtön el is kezdték a hatalmas anyag feldolgozását. Ennek során a hagyaték egyes tematikus egységeit a már meglévő archívumi anyag tematikus egységeibe igyekeznek integrálni, felderítve a más gyűjteménybe már korábban bekerült anyagokat, illetve elkerülve a másoktól átmásolt és máshol már digitalizált anyagok

újrafeldolgozását.[28] Szerencsére a hagyaték interjúanyaga nagyon jól elkülöníthető volt, így azonnal bekerülhetett a Táncház Archívum Orális Archívum állományába. A Táncház Archívum lejegyzett teljes anyaga a Hagyományok Háza Könyvtárában lesz kutatható az épület felújítását követően *(2. táblázat)*.

2. táblázat. A Táncház Archívum jelenlegi gyűjteményi egységei

Szöveges, grafikus anyagok*   *Sajtófigyelő*   (45 db iratrendező mappában lapokra ragasztott újságcikkek az 1950-es évektől folklóreseményekről) vegyes táncházmozgalmi emlékek (708 papír iratgyűjtő dossziéban a legkülönfélébb írott dokumentumok, újságok, kiadványok, meghívók, levelek, fotók, sőt dallamlejegyzések, gyűjtések jegyzőkönyvei is). A jövőben összefésülendő a Halmos-hagyaték egyes részeivel.   *Aprónyomtatványok*   (kártyanaptárak, kitűzők, belépőjegyek tagsági igazolványok stb.)
Orális Archívum   180 interjú 434 magnókazettán, teljesen digitalizálva, adatolva, részben jegyzőkönyvezve
Fotók   (több mint 6500 db a táncházmozgalom legkülönfélébb hazai és külföldi eseményeit megörökítő fotó, sok közülük publikációkban is megjelent)
Hang- és videofelvételek   (sok száz órányi audio- és videofelvétel folklóreseményekről, konferenciákról, valamint az MTV Népzenei Magazin és a Duna TV népzenei műsorainak felvételei – összesen 400 db különböző adathordozó)

* A Halmos Béla által elnevezett dossziék listája a Hagyományok Háza honlapján is hozzáférhető: http://hagyomanyokhaza.hu/main/mediatar/hagyatekok/halmosbela/tanchazarchivum/mappak (a letöltés ideje: 2017. febr. 16.).

Az Orális Archívum közel 15 éven át (1995–2009) készült interjúi összesen 434 magnókazettát töltenek meg, melyeken Halmos Béla precízen feltüntette, hogy ki, mikor, kivel vagy kikkel és milyen témáról beszélgetett. Az elkészült interjúk listája a magnókazetták számozása szerinti táblázatban kereshető, mely a Hagyományok Háza honlapján is megtalálható.[29] A teljes interjúanyag digitalizálása már megtörtént (az MTA BTK Zenetudományi Intézetében, ahol a kazettákat őrzik), és részben a jegyzőkönyvezése is.[30] A végső cél a teljes jegyzőkönyvezés és mutatózás.

28 Bővebben lásd Árendás Péter részletes ismertetőjét a Hagyományok Háza honlapján: http://www.hagyomanyokhaza.hu/fdk/hagyatekok/ (a letöltés ideje: 2017. márc. 14.).

29 http://www.hagyomanyokhaza.hu/main/mediatar/hagyatekok/halmosbela/oralisarchivum/ (a letöltés ideje: 2017. febr. 18.).

30 Az erdélyi táncházmozgalommal kapcsolatos 12 interjú jegyzőkönyvezését Szecsődi Barbara végezte el (*Szecsődi Barbara:* A mozgalom hőskorának kolozsvári táncházasai Halmos Béla

A kérdező az esetek többségében Halmos Béla. A teljes anyagból 413 kazettányi interjúfelvételt ő készített (ebből 20-at valakivel közösen) mintegy 180 személlyel. Az interjúalanyok listájából látható, hogy elképesztő alapossággal járta végig mindazokat a személyeket, akik valamilyen módon kapcsolódtak a népzenei mozgalomhoz. 17 kazettán mások (Dévai János, Gecse Géza, Juhász Katalin, Vasváry Annamária, Karácsony Zoltán) által készített interjúk hallhatók – ezek nagy részének szerkesztett változata nyomtatásban is megjelent. Az interjúalanyok között vannak adatközlők (ez tulajdonképpen folklórgyűjtés-néprajzi interjú), a legkülönbözőbb foglalkozású „őstáncházasok" – csak táncházba járók, táncosok, koreográfusok, zenészek, énekesek – más műfajok művészei (komolyzene, pop-rock), fotográfusok, filmrendezők, írók, költők; tudósok, újságírók, médiavezetők, kulturális intézmények vezetői, népművelők, politikusok, tudósok. Becslésem szerint a beszélgetés folyamán legalább egyharmaduk valamilyen módon szót ejtett a táncházmozgalom és kulturális ellenállás összefüggéseiről.

Bodor Ferenc hagyatéka: „Nomád dossziék"

Bodor Ferenc, háromszéki és dél-erdélyi szülőktől, Budapesten született és élt történész – a Magyar Iparművészeti Főiskola könyvtárosa, később a Tölgyfa Galéria vezetője – közismert volt a táncházasok körében mint „a táncházak és házibulik fergeteges ronglylábasa, a felvidéki és erdélyi műemlékek legjobb ismerője és ismertetője, kiváló hazafi, akit származása, szellemi és tárgyi értékmentő tevékenysége és a hatalom szemében renitens szakálla miatt határokon innen és túl is megfigyelt és zaklatott a kommunista titkosrendőrség".[31]

Szakmai érdeklődése elsősorban a paraszti és polgári mindennapi életre, illetve annak tárgykultúrájára, színtereire irányult.[32] Gyűjtő-értékmentő szenvedélye közismert volt: mindenféle tárgyi, írásos és képes emléket fontos kordokumentumnak tartott. Halála után hagyatékának legnagyobb részét közgyűjtemények fogadták be.[33] A „Nomád újságok és fotók" témájú, 18 doboznyi cikk-, aprónyomtatvány- és fényképgyűjtemény 1996-ban került a Kulturális Innovációs Alapítvány Könyvtárába, a Selyemgombolyító épületébe, amelyhez

Orális Archívumában. In: Hagyomány és örökség a romániai magyar néprajzkutatásban. Szerk. Keszeg Vilmos – Virginás-Tar Emese. Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 2016. 297–308.)

31 *Zelnik József:* Egy szent lődörgő (nekrológ, 1994). http://www.magyarbajusz.hu/node/17 (a letöltés ideje: 2017. szept. 14.).

32 Ilyen például a már említett Nomád nemzedék. Ifjúság és népművészet Magyarországon 1970–1980, a Népművelési Intézet kiadásában (1981), vagy a népszerű Magyar Narancs-os sorozatot tartalmazó Pesti presszók (1992), illetőleg a válogatott írásait egybegyűjtő emlékkötet, a Városkapu (2001).

33 1995–1996 során leveleit, levelezőlapjait és fényképeit a Nemzeti Múzeum, 19. századi fotógyűjteményét a Néprajzi Múzeum, muzeális technikai eszközeit az Országos Műszaki Múzeum, könyveit a Lónyay utcai Református Gimnázium, kávéházi és presszós fotó- és kéziratanyagát a Magyar Kávéház Alapítvány vette át.

Bodor Ferencet szoros szálak fűzték. A Fiatal Népművészek Stúdiójából nőtt ki ugyanis a Népművészeti és Közművelődési Információs és Módszertani Központ, később Közművelődési Információs Intézet (majd Kulturális Innovációs Alapítvány), amelynek könyvtára országos „zöld könyvtárként" vált ismertté, és az ökológiai vonatkozású anyag mellett a nomád nemzedékkel kapcsolatos dokumentumokat és irodalmat is gyűjtötte.

Zelnik József vezetésével ez a műhely fogta egybe az 1970-es években kibontakozott hazai ifjúsági népművészeti mozgalmat (ugyancsak ő harcolta ki a Hungarotonnál, hogy az első táncházas hanglemezek megjelenhessenek). E kornak állított emléket a mozgalom autentikus résztvevőjeként és szervezőjeként Bodor Ferenc, az általa szerkesztett *Nomád nemzedék* című, a stúdió gondozásában megjelent, mára már legendássá vált emblematikus dokumentumkötettel.

„A hetvenes évek fiatalságának a népművészeti mozgalmakhoz való viszonyáról már számos tanulmány, cikk, sőt könyv is született, s ezek összegyűjtése szintén sürgős feladat. Ezekben az írásokban azonban alig van fénykép, kevés az arc és kevés a történés. [...] Számunkra a tárgykészítés, az alkotás folyamata volt érdekes. A gyötrődő, anyaggal küszködő emberre és a közösségére figyeltünk. [...] Nekünk a nyomolvasás feladata jutott – és ez sem volt könnyű. Ugyan ki gondolt egy önfeledt táborban a dokumentálásra, összeterelték az embereket az obligát csoportképhez, ki törődött volna az utókorral? Így a válogatás szempontjait a kényszerűség is befolyásolta, gyakran le kellett mondani a szépen felépített koncepcióról éppen a dokumentumok hiánya miatt."[34]

Bodor Ferenc kapcsolata a Fiatal Népművészek Stúdiója körül szerveződött szellemi műhellyel az intézmény többszörös átalakulása után sem szakadt meg. Ő volt a Kulturális Innovációs Alapítvány intézményi hátterével 1992-ben létrehozott *Ökotáj* című folyóirat egyik megálmodója, s haláláig szerkesztőségi tagja is. A Kulturális Innovációs Alapítvány Könyvtárához került hagyatékot a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma és a Nemzeti Kulturális Alap támogatásával nemcsak katalogizálták a könyvtár munkatársai, hanem a teljes jegyzéket online is elérhetővé tették.[35] A mintegy 1800 képet (fénykép, dia, csíkmásolat, nézőkép, negatív csík), több mint 700 nyomtatott dokumentumot (újság, újságcikk-kivágat, meghívó, szórólap, belépőjegy, programfüzet, katalógus, plakát) és 370 oldal gépelt kéziratot tartalmazó hagyaték teljes digitalizálása is elkezdődött, amelyből az egyik dosszié fotóanyaga ugyancsak felkerült a világhálóra. A hagyatékban található interjúkat Bodor Ferenc, Halmos Béla, Ledniczky Márton, Novák Ferenc készítette a Ledniczky Márton által rendezett *Nomád nemzedék* című ötrészes dokumentumfilm (1985–1989) számára.[36]

34 Részletek Bodor Ferenc előszavából. In: *Bodor F.* (szerk.): Nomád nemzedék i. m.

35 http://www.kia.hu/konyvtar/bodor/bodor.htm (a letöltés ideje: 2017. szept. 17.).

36 A tévésorozathoz készült interjúk videofelvételei Bodor Ferenc hagyatékában találhatók, egy részük lejegyzett formában is (15. dosszié). Az interjúkból az Ökotáj folyóirat 1994-es (őszi–téli) 9. számában közöltek részleteket. http://epa.oszk.hu/00000/00005/00008/maradt.html (a letöltés ideje: 2017. ápr. 7.).

FolkMAGazin digitális archívum

A fent bemutatott két gyűjtemény mellett a kulturális ellenállás témaköréhez értékes információkat tartalmaznak a publikált életútinterjúk is (ezek egy részének teljes/nyers változata eleve az archívumokba került). A jó néhány interjúkötet mellett reprezentatív forrásként értékelhetjük a mozgalom 1994 óta megjelenő *folkMAGazin* című folyóiratát, amelyben folyamatosan jelentek meg interjúk a táncházmozgalom különböző rendű-rangú képviselőivel – köztük néhány olyan is, amelyek az Orális Archívumban található interjúk szerkesztett változatai. A legaktívabbak Abkarovits Endre, Bankó András, Grozdics K. Károly, Hollókői Lajos, Horváth Károly, Jávorszky Béla Szilárd, Juhász Katalin, K. Tóth László, Marton László Távolodó, Paluch Norbert voltak. A lap 23 évfolyama mára olyan adatbázisként használható, amely „belülről" mutatja meg a mozgalom működését, változásait, s az (életút-)interjúk révén közvetlenül a táncházasoktól kapunk információkat nemcsak a történésekről, hanem arról a társadalmi, politikai, kulturális miliőről, amelyben ez a folkorizmusfolyamat kibontakozott. A *folkMAGazin* digitalizált változatát CD-ROM formájában is kiadták, amely az 1994-től 2016 végéig megjelent valamennyi lapszámot tartalmazza, beleértve a különszámokat is.[37] Az összesen csaknem 6000 oldal egybefűzve lapozható, így a beépített keresővel egy adott kifejezés az egész folyamból listázható. További szolgáltatásként a teljes anyagot könyvjelzőkkel látták el. A lap valamennyi száma az interneten is hozzáférhető az „issuu" ingyenes elektronikus kiadói platformon keresztül.[38] A *folkMAGazin* és az interjúkötetek tehát jól kiegészítik a Táncház Archívum Orális Archívumának interjúanyagát, emellett az eligazodáshoz is hasznos támpontokat adnak a gyűjteményben.

Az interjúpartnerek és a párhuzamos ellenzéki mozgalmak közötti kapcsolathálók

A táncházasok és a párhuzamos ellenzéki mozgalmak kapcsolata a kezdetektől fogva elég szoros volt. Az 1970-es évek közismert zenészei eleve olyan családi háttérrel rendelkeztek, ahol az ellenzékiek családtagok, vagy gyakori vendégek voltak. A táncházmozgalommal kapcsolatba került interjúpartnerek között ott találjuk a népi-nemzeti ellenzék (hivatalosan a „nacionalista platform alapján támadó" ellenzék), köztudottan a későbbi MDF központi magját jelentő ellenzéki csoportosulás jó néhány tagját. (Akik a titkosszolgálati

37 A folkMAGazin számait az eredeti szerkesztésben, illusztrációkkal együtt tartalmazza az adatbázis (az első 12. szám kivételével, amelyeket csak szöveges tartalommal tudtak közreadni). A nyomtatott változatot legjobban megközelítő pdf-formátumot választották, amely alkalmas keresőszavas keresésre a teljes tartalomban (FolkMAGazin, CD-ROM, Táncház Egyesület – Arcanum, Bp., 2016.).

38 http://www.folkmagazin.hu/index.php/olvasoterem (a letöltés ideje: 2017. ápr. 7.).

megfigyelés alanyai is voltak például a BM III/III. egyik legnagyobb szabású „Subások" fedőnéven vezetett ügyében.) E kör tagjai – akik magukat az egyik központi figura, a már említett Kiss Ferenc író (Vízöntő együttesben játszó Kiss Ferenc édesapja) visszaemlékezése szerint a Rózsadomb presszóban tartott összejöveteleik nyomán „nagy népi hurálként" emlegették, rendszeres résztvevői voltak a táncházaknak, gyakran meghívott előadóként. Közülük interjú készült például Csoóri Sándorral, Kiss Ferenccel, Kósa Ferenccel, Zelnik Józseffel, Vitányi Ivánnal, valamint a velük szimpatizáló Andrásfalvy Bertalannal, Makovecz Imrével, Jankovics Marcellel, Erdélyi Zsuzsannával. Halmos Béla emellett a határon túli magyar értelmiség kiemelkedő alakjaival – például Sütő Andrással, Kallós Zoltánnal, Könczei Árpáddal, Gágyor Péterrel, Bodor Anikóval is készített interjút.

„Illyést és Nagy Lászlót is elvittem a táncházba, és állandóan ott voltunk. Voltak esztendők a hetvenes évek elején, amikor *majdnem minden magyar értelmiségit szinte a kezénél fogva elvittem a táncházba*, [kiemelés tőlem – J. K.], és ámulni tudtak, mert nem ismerték. [...] amikor az erdélyi dalokat is kezdték megismerni, s olyan régi stílusokat, amilyeneket azelőtt nem ismertek, mindenki elkezdett csodálkozni, hogy micsoda mélységei és ismeretlen területei vannak még a népköltészetnek. Ezt a mozgalmat végigkísértem egészen a hetvenes évek végéig. Életem legszebb korszaka volt."[39]

A táncház-népzene ellenzéki színezete, illetve a formálódó kapcsolódása az ellenzékhez az 1980-as évek közepétől vált egyre határozottabbá. Elég, ha csak a magyar rock- és népzenészek összefogásával 1983-ban bemutatott *István, a király* rockoperára, vagy az 1986-ban megjelent Muzsikás-lemez ikonikussá vált „Hidegen fújnak a szelek", „Nem úgy van most, mint volt régen", „Adjon Isten mind jobbat, ne csak mindig a rosszat", „Eddig vendég jól mulattál" (1986) szövegkezdetű népdalfeldolgozásaira gondolunk. Az eredeti népdalszövegek a sorok között olvasáshoz a szocialista időszakban már hozzászokott, „vájtfülű" hallgatóság számára aktuális politikai jelentést kaptak, ellenzéki üzenetként értelmezték őket. Az 1980-as évek végén a különböző rendszerellenes megmozdulásokon gyakran vettek részt népzenészek, akik közreműködésével e népdalokat és más hazafias dalokat (például Kossuth-nóta) énekelték együtt.

Erről egy személyes emléket is fel tudok idézni: 1989 márciusában Kerényi Imre vezetésével, a mi zenekarunk kíséretével (ahol én voltam a bőgős) vonultak a veszprémi fiatalok a szentkirályszabadjai szovjet laktanyához, hogy a szovjet csapatok távozását követeljék. Természetes, hogy a nagy hangon énekelt régi lakodalmi vendégküldő szövege ebben a helyzetben egészen új jelentést kapott: „Eddig, vendég, jól mulattál, ha tetszenék, elindulnál. Szaladj, gazda, kapjál botra, s a vendéget indítsd útra. Ettél, ittál, jól mulattál, ördög vigyen, indulhatnál..." Később a választások során egy másik táncházas „sláger" részlete – „Szabad élet szabad madár" (Méta együttes) – az SZDSZ kampányának egyik fő jelmondata lett.

39 Részlet a Csoóri Sándorral készült videointerjúból (lásd a 16. jegyzetet).

Az interjúk készítésének célja és szempontjai

Az interjúk készítésekor a fókusz kifejezetten a táncházmozgalomhoz való kapcsolódási pontokra irányult az interjúalany életútjának keretei között. Ugyanakkor, mivel Halmos Béla elég alapos volt ahhoz, hogy kellő időt szánjon a beszélgetésekre, a kötetlen párbeszéd során nagyon sok értékes információ hangzott el az 1970-es, 1980-as évek politikai viszonyairól, a hatalommal folytatott egyenlőtlen harcról, vagyis inkább az alternatív kultúra és a hatalom viszonyáról, a táncházas „ügyekért" vívott mindennapi küzdelmekről. Jól kirajzolódik az interjúkból az a szerteágazó kapcsolatrendszer, amely a táncházasok és a későbbi ellenzéki csoportokat alkotó művészek, közéleti személyiségek között szövődött az 1970-es, 1980-as évek folyamán. Halmos Béla azt is fontosnak tartotta, hogy – bár interjúalanyai kifejthették politikai nézeteiket – ő lehetőleg csak kérdezzen, meghallgasson, semmiképpen se ítélkezzen, illetve saját véleményével ne befolyásolja a kérdezett személyt.

„Sosem politizáltunk direktben. Nem akartunk mást, csak normális életet élni. [...] Hogy azért legyen bennünk egészséges nemzeti öntudat. Hogy azért tisztában legyünk saját értékeinkkel. S mindig voltak, akik támogattak. Vitányi rendkívül sokat segített. Amikor a rendszerváltás után kitették a Népművelési Intézetből, és mindenki a kommunistákat köpködte, látványosan kiálltam mellette. Vagy ott volt Gödöllői Lajos, a Vegyipari Dolgozók Szakszervezetének kultúrosa, szintén párttag, aki szintén sokat tett a mozgalomért. Vagy Héra Éva, aki akkor a tanács kulturális osztályán dolgozott [...] Szoktam is mondogatni, a táncházmozgalom sosem volt homogén közösség. Ez akkor tudatosodott bennem, amikor sok évvel ezelőtt belekezdtem nagyszabású visszaemlékező interjúsorozatomba, ez lett a Táncház Archívum Orális Archívuma. Hogy mennyi különböző ember vett benne részt hosszabb-rövidebb ideig."[40]

A táncházas *oral history* gyűjtemények mint kutatási forrás

A táncházmozgalom negyvenéves évfordulója körül és az UNESCO-listára kerülés kapcsán, valamint más kutatási projektek keretében egyre inkább megnövekedett az érdeklődés az archívumokban őrzött interjúk iránt. Szerencsére a mozgalom néhány képviselője – az említett Halmos Béla és Bodor Ferenc és mások is (filmrendezők, televíziós műsorszerkesztők, fotóművészek) – még időben gondolt arra, hogy a mozgalmat minél jobban dokumentálni kellene. Az interjúanyag olyan időszakban keletkezett, amikor még nem halványultak el az emlékek, a gyors politikai-társadalmi változások még nem írták teljesen felül a történtek értékelését. Másik oldalról e felvételek és lejegyzések már csak azért is egyre fontosabbak, mert az interjúalanyok egy része

40 Jávorszky Béla Szilárd interjúja Halmos Bélával, 2011. Folkmagazin XXI. (2014) X. különszám. Halmos Béla emlékezete 28–29.

már nem él – az első (annak idején fiatal) táncházas generáció most éri el a nyugdíjkorhatárt. Az interjúanyag minél több szempontú feldolgozása viszont most még lehetővé teszi, hogy az eddigi adatok a még élők segítségével, további interjúk révén kiegészíthetők, pontosíthatók legyenek.

Természetesen a személyiségi jogok védelme miatt az interjúanyag nem egyszerűen hozzáférhető, és csak szigorú titoktartási kötelezettségvállalással kutatható, publikálható.[41] Az interjúalanyok nagy része még él, és mivel Halmos Béla olyan feddhetetlen, becsületes és mindenki által kedvelt személyiség volt, akinek feltehetőleg az interjúalanyok mindegyike megnyílt, és bizalmas információkat is elárult (nyilván eleve azokkal ült le beszélgetni, akikkel jó viszonyban volt), fennáll annak a veszélye, hogy az interjúalanyok – akár akaratlanul is – másvalakire kompromittáló információkat árultak el, melyek emiatt semmiképp sem hozhatók nyilvánosságra. A Hagyományok Házának felújítása, valamint a Selyemgombolyító könyvtárának átmeneti bezárása miatt, mint említettem, egyébként sem egyszerű hozzáférni az archívumi anyaghoz.

Összegzés

Az 1972-ben indult táncházmozgalom sajátos magyar folklorizmusjelenség, mely nemcsak a hazai előzmények szerves folytatásának, hanem az 1960-as évek végi nemzetközi ifjúsági és folkmozgalmak részének is tekinthető. Az ifjúság lázadása nemcsak Nyugaton, hanem a szocialista országokban is bekövetkezett, ha nehezített körülmények között is.

A bemutatott *oral history* archívumok nem csupán a nomád nemzedék és a táncházmozgalom első évtizedeinek egyszerű emlékanyagai, hanem – ha közvetve is – olyan értékes kordokumentumok, amelyek az egyes interjúalanyok életútján, emlékein, a beszélgetések során megfogalmazott nézetein, véleményén keresztül egy sajátos nézőpontból, mindennapi működésében mutatják meg a kádári szocialista Magyarország két utolsó évtizedét. Az interjúanyag kutatása még számtalan lehetőséget rejt magában. Elégséges és kellően reprezentatív bázist kínál például – az interjúk szövegének megfelelő kódolásával – egy társadalmi kapcsolatháló-elemzéshez, amely a táncházmozgalom és kulturális ellenállás további rejtett dimenzióit tárhatná fel.

Az archívumok anyaga – megfelelő forráskritikával és további források bevonásával – annak lehetőségét is magában rejti, hogy az eddig megjelent riportkötetek, visszaemlékezések és főként újságírók által szerkesztett olvasmányos, de meglehetősen egyoldalú és hiányos népszerűsítő történeti művek után, kellő előmunkálatokat követően végre megszülethessen a táncházmozgalom történetét tudományos igénnyel feltáró és elemző összegző munka.

41 A hanganyagok csak az interjúalany vagy örököse írásos engedélyével szolgáltathatók ki, titoktartási nyilatkozat kitöltését követően. A hangzóanyag esetleges további felhasználása is külön engedélyhez kötött.

Irodalom

1308/2016. (VI. 13.) Korm. határozat a Makovecz-hagyaték megőrzéséhez szükséges intézkedésekről: http://net.jogtar.hu/jr/gen/hjegy_doc.cgi?docid=A16H1308.KOR&txtreferer=00000001.txt (a letöltés ideje: 2017. szept. 11.).

A Gyöngyösbokréta. Írások és dokumentumok a mozgalom történetéből. Szerk. Dóka Krisztina – Molnár Péter. Folkszemle, 2011. május http://folkradio.hu/folkszemle/gyongyosbokreta01/index.php (a letöltés ideje 2017. jan. 9.).

Árendás Péter: Halmos Béla hagyatéka a Hagyományok Házában. http://www.hagyomanyokhaza.hu/fdk/hagyatekok/ (a letöltés ideje: 2017. márc. 14.).

Dizseri Eszter: Zsindelyné Tüdős Klára. Életrajz dokumentumokban 1895–1980. Kálvin, Bp., 1994.

Dömötör Tekla: Folklorismus in Ungarn. Zeitschrift für Volkskunde (1969) 65. sz.

Györffy István: A néphagyomány és nemzeti művelődés. Egyetemi Intézet, Bp., 1939.

Hagyományok Házának honlapja: http://hagyomanyokhaza.hu/main/mediatar/hagyatekok/halmosbela/tanchazarchivum/mappak (a letöltés ideje: 2017. febr. 16.).

Halmos Béla: A Táncház Archívum. Hagyományok Háza 2000. november 3. http://www.hagyomanyokhaza.hu/main/mediatar/hagyatekok/halmosbela/tanchazarchivum/ (a letöltés ideje: 2017. okt. 1.). Angolul nyomtatásban: The Táncház Archive. Hungarian Heritage 2. (2001) 1–2. sz. European Folklore Institute, Bp., 57–60. http://www.hagyomanyokhaza.hu/main/mediatar/hagyatekok/halmosbela/oralis-archivum/ (a letöltés ideje: 2017. febr. 18.).

Interjúk az Ökotáj folyóirat 1994-es (őszi–téli) 9. számában: http://epa.oszk.hu/00000/00005/00008/maradt.html (a letöltés ideje: 2017. ápr. 7.); http://www.folkmagazin.hu/index.php/olvasoterem (a letöltés ideje: 2017. ápr. 7.).

Jávorszky Béla Szilárd: A magyar folk története. Népzene, táncház, világzene. Kossuth – Hagyományok Háza, Bp., 2013. 119.

Jávorszky Béla Szilárd interjúja Halmos Bélával, 2011. Folkmagazin XXI. (2014) X. különszám. Halmos Béla emlékezete 28–29.

Kiss Ferenc: Nomád nemzetség (Csoóri Sándorra emlékezvén). Hitel 29. (2016. november) 11. sz. 89–95.

Klaniczay Gábor: Ellenkultúra a hetvenes–nyolcvanas években. Noran, Bp., 2003. 10.

Klaniczay Gábor: Gondolatok a népi kultúra, a szubkultúra és az ellenkultúra viszonyáról. In: Múltunk jövője. Szabadelvűek a népi kultúráról. T-Twins, Bp., 1993. 113–121.

Kőszeg Ferenc: Útlevél – 1987. Beszélő szamizdat (1987) 3. sz. http://beszelo.c3.hu/cikkek/utlevel-%E2%80%93-1987 (a letöltés ideje: 3017. szept. 1.).

Ledniczky Márton: Nomád nemzedék. Ifjúsági népművészeti mozgalom a hetvenes években. Tévésorozat. Ökotáj 9. (1994. ősz–tél) http://epa.oszk.hu/00000/00005/00008/maradt.html (a letöltés ideje: 2017. ápr. 12.).

Márczi Imre: Hová lett a Nomád nemzedék? Ökotáj 9. (1994. ősz–tél) http://epa.oszk.hu/00000/00005/00008/feltam1.html (a letöltés ideje: 2017. ápr. 12.).

Nagymarossy András: Nekrológ Halmos Béla halálára. 2013. július 19. http://www.hagyomanyokhaza.hu/main/mediatar/hagyatekok/halmosbela/nekrolog/ (a letöltés ideje: 2017. szept. 17.).

Néphagyományok új környezetben. Szerk. Bíró Zoltán – Gagyi József – Péntek János. Kriterion, Bukarest, 1987.

Nomád nemzedék: ifjúság és népművészet Magyarországon 1970–1980. Szerk. Bodor Ferenc. Népművelési Intézet, Bp., 1981.

Olasz Sándor: Vízöntő korok. Életútinterjú Kiss Ferenccel. Riff (online zenei folyóirat), 2010. december 1. http://riff.hu/index.php?article=434 (a letöltés ideje 2017. szept. 12.).

Richter Pál: Ma már nem születnek népdalok – a táncházmozgalom múltja és jelene. Előadás a Nacionalizmus a zenében a totalitárius államokban (1945–1989) című nemzetközi konferencián. MTA.hu archívuma, 2015. febr. 4. http://netrix.mta.nsd.sztaki.hu/mta_hirei/tanchaz-fuggetlenedesi-torekves-a-hivatalos-kultura-tol-135762/ (a letöltés ideje 2017. jún. 2.).

Sebestyénné Farkas Ilona, saját interjú, 2017.

Šmidchens, Guntis: Folklorism Revisted. Journal of Folklore Research 36. (1999) 1. sz. 51–70.

Szabó Zoltán: Curriculum vitae: Gróf Zichy István élete és munkássága. Néprajzi Múzeum, Bp., 2007.

Szecsődi Barbara: A mozgalom hőskorának kolozsvári táncházasai Halmos Béla Orális Archívumában. In: Hagyomány és örökség a romániai magyar néprajzkutatásban. Szerk. Keszeg Vilmos – Virginás-Tar Emese. Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 2016. 297–308.

UNESCO-lista: http://www.unesco.hu/kultura/tanchaz-modszer-mint (a letöltés ideje: 2016. márc. 14.).

Vargyas Lajos: Akarjuk-e, hogy éljen a népdal? Vargyas Lajos művelődéspolitikai írásai. Szerk. Vargyas Gábor. FolkMAGazin 22. (2015) 11. különszám, 12–66. http://real.mtak.hu/20501/1/vargyas_kulonszam_2_Akarjuk-e....pdf (a letöltés ideje: 2017. ápr. 12.).

Zelnik József: Egy szent lődörgő (nekrológ, 1994). http://www.magyarbajusz.hu/node/17 (a letöltés ideje: 2017. szept. 14.); http://www.kia.hu/konyvtar/bodor/bodor.htm (a letöltés ideje: 2017. szept. 17.).

Zelnik József: Nomád nemzedék negyven év után. Ökotáj 43. (2012) http://www.okotaj.hu/szamok/43/ot43-02.htm (a letöltés ideje: 2017. jan. 16.).

Zelnik József-interjú: Ökotáj 43. (2012) http://www.okotaj.hu/szamok/43/ot43-02.htm (a letöltés ideje: 2017. febr. 8.).

MARELYIN KISS JÓZSEF

„Nincs kérdés..."

Rendszervált(oz)ás Gyűjtemény Archívum 1985–2018

„...nincs kérdés,
amelyre világosan válaszolni tudnék."
(Nádas Péter, 2017)

Kevesen tudják, hogy jelenleg a Nemzeti Közszolgálati Egyetem levéltárában található Magyarország talán legnagyobb kortárs történeti-szociológiai irategyüttese. A gyűjtemény kialakulása szorosan kapcsolódott a rendszerváltás korában, az 1980-as évek végén létrejött Jelenkutató Alapítványhoz (= JELAL), amelynek névadója Márkus István (1920–1997) szociográfus, kitalálója Kovalcsik József „örökös vezérigazgató" (HVG, MH, METRO) megvalósítója [Marelyin] Kiss József szociológus-történész, valamint közel száz itt és most még „névtelen" munkatársa volt.[1] (Egyébként nagyon is jó nevű – pesti és vidéki – egyetemi-főiskolai oktatók, kutatók, levéltárosok, történészek egész hada dolgozott az alapítványi gyűjtemény gyarapításában.) A magánalapítványt 1990-ben ugyanis 39 (ismert és kezdő) történész, levéltáros, szociológus, politológus, többek között Balogh Margit, Balázs Magdolna, Benda Gyula, Bihari Mihály, Bőhm Antal, Bujdosó Emma, Csoba Judit, Földiák András, Gombár Csaba, Gyarmati György, Hankiss Elemér, Hídi Péter, Honvári János, Horváth Zsolt, Huszár Tibor, B. Kádár Zsuzsanna, Kolosi Tamás, Kosáry Domokos, Kovács Teréz, Kozák Gyula, Lengyel László, Litván György, M. Maár Ilona, Madarász Imre, Mezei István, Nyilas György, Schlett István, Stefány Judit, Szabó Róbert, Szabó János, Tar Ferenc, Tari Beáta, Valuch Tibor, Vida István és mások, valamint jó néhány, szám szerint kilenc intézmény, az Eötvös Loránd Tudományegyetem szociológia és politológia tanszékei, akadémiai kutatóhelyek, az első igazán sikeres interdiszciplináris magánintézet

1 „Az alapítvány célja: történeti, etnográfiai és szociológiai kutatások szervezése és támogatása, különös tekintettel a politikai rendszer- és társadalmai változások történetére az 1944–1945. évi korszakhatártól kezdődően." Így szólt röviden az eredeti alapítófilozófia; lásd: Fővárosi Bíróság 8.PK.63.389/2. 412. srsz. (1990. július 12.). Az alapítvány (túl nagy számú és irányíthatatlanul reprezentatív) kuratóriuma így alakult: Kosáry Domokos tb. elnök, Schlett István elnök, Kiss József titkár; a tagok pedig: Bihari Mihály, Bőhm Antal, Gombár Csaba, Hankiss Elemér, Honvári János, Huszár Tibor, Kovalcsik József, Mezei István, G. Vass István, Vida István, Vitányi Iván, Völgyes Iván. Az alapítók, a kurátorok és a projektmunkatársakat összeadva bőven kijön a száz feletti hálózati létszám.

(Tárki), valamint sokak meglepetésére a Belügyminisztérium alapították és jegyeztették be hivatalosan. Talán mondani sem kell: a majd harmincéves alapítványtörténet is bővelkedett fordulatos eseményekben, beleértve 2012–2013-tól számított ellehetetlenítését, majd 2017–2018-as kényszerű felszámolását.[2]

Az első hivatalos székhely a Corvin tér 8. szám alatt, a Budai Vigadó épületében, az Országos Közművelődési Központban volt, ott kaptunk először kutatószobát és meglehetősen nagy szabadságot – igaz, a kellemes együttélés a „Vitányi-intézettel" mindössze két évig, főleg az alapítói viták lezárultáig tartott.[3] (Miután Vitányi Iván [1925–], az első szabadon választott 1990-es Országgyűlés képviselője, a szocialista pártnak választmányi elnöke lett, még annyi ideje-figyelme sem maradt ránk, mint annak előtte. Későbbben Hidy Péter helyettesítette.) Azután az alapítvány – Bihari Mihály (1943–) meghívására, a „csábítás" itt nem lenne helyénvaló kifejezés – az ELTE Állam- és Jogtudományi Karának Politológia Tanszéke mellé Pestre költözött, az V. kerületi Egyetem téren majdnem egy évtizedet töltöttünk el. Itt is kaptunk önálló kutatószobát, igaz, a főleg oktatók által látogatott mellékhelyiségek mellett, de ezt nem vettük-vehettük nagyon a lelkünkre. (Egyébként a tíz kötetet megért „Fejlődés-tanulmányok 1978–1989" című, akkortájt ismert „rendszerbomlasztó" gondolatokat tartalmazó sorozat szerkesztőségi szobáját foglalhattuk el, ahol korábban Béládi Lászlótól Krausz Tamáson, Magyar Györgyön, Marton Imrén, Miszlivetz Ferencen át egészen Szentes Tamásig sokan megfordultak, sőt mi több, dolgoztak. Persze a helyiségfoglalás előtt a tízezernyi remittendát el kellett „tüntetni", jó szervezőkészséggel ezt a „játszi" feladatot is megoldottuk. A soktonnányi kötettömeg kivétel nélkül határon inneni és túli közkönyvtárakba került.)

Az 1990-es évek elején aztán Schlett István (1939–) tanszéki „másodprofesszorral" érdemi szakmai, sőt megkockáztatom, baráti kapcsolatot alakítottunk ki, nagy és izgalmas kutatási terveket „eszeltünk ki". Schlett István „kezességével" Soros- és OTKA-pályázatokat adtunk be az új politikai pártok és

2 A Jelenkutató Alapítványt a Fővárosi Törvényszék az 5.P.25.292/2016/4. sz. ítéletével megszüntette, az ítélet 2017. január 5-én emelkedett jogerőre. További egy év után, 2018. július 31-én a bíróság elrendelte a már megszüntetett alapítvány egyszerűsített törlési eljárásának megindítását (121.Pk.60.571/2002/29.).

3 Amikor egy „jelenkutató holding" koncepció mentén 1988 tavaszán elkezdődtek a tisztázó viták a „Vitányi Intézetben" – éppen Országos Közművelődési Központnak nevezték –, akkor még korábbi falukutatók-falufejlesztők, szociográfusok, leendő népfőiskola-alapítók, nyilvánosságklub-szervezők, '56-os intézetesek együtt tanakodtak a „mit is tehetünk-tegyünk?" kérdésről. Aztán látva a sokféle szakmai elképzelés, érdek és érzelem politikai-szervezeti egyeztethetetlenségét, mindenki ment a maga útján. Ebből a politikai-társadalmi turbulenciából lett aztán a következő két évben a politika- és társadalomtörténet-centrikus Jelenkutató Alapítvány, jórészt a korábbi vidéki falukutató-hálózati-kapcsolatok – Bősze Sándor, Csoba Judit, Durkó Károly, Giczey Péter, Honvári János, Horváth Csaba, Kiss László, Kovács Teréz, Madarász Imre, M. Maár Ilona, Mezei István, Tar Ferenc, Valuch Tibor et al. – újraszervezésével, „átpolitizálásával".

az új elit alakulásának figyelésére, amelyeket rendre meg is nyertünk.[4] A módszeres, a feldolgozással-publikálással összekötött rendszerváltás-figyelés meglehetős újdonság volt az akkori „jelenkutató" tudományos piacon. A létünket azonban alapvetően az Országgyűlés Hivatalával kötött exkluzív megállapodások – a parlamenti almanachsorozat újrateremtése – biztosították. („Amíg van almanach, van alapítvány is" – mondtuk gyakran.) Mire viszont érdemben szóba kerülhetett volna a JELAL egyfajta intézeti integrációja, onnan is menni kényszerültünk; Bihari Mihályt, tanszéki meghívónkat 1999-ben alkotmánybíróvá választották, Schlett István kuratóriumi elnökünk nem vállalta a tanszékvezetést, ez pedig a mi „vesztünket" is jelentette. Intézetvezetőnek a közismerten összeférhetetlen Szabó Máté professzort választották meg, aki az első pillanattól helytelenítette az oktatói vigaszpályáról való tanszékre kerülésünket, de legalábbis gyakorlatias oktatási ajánlatunkat. Pár hónap alatt új helyet kellett keresnünk a már hatalmassá lett irat- és dokumentumanyagnak.

Maradtunk Belváros-Lipótvárosban, irodákat-raktárakat béreltünk a Sas utca 9. számú épületben, közvetlenül a Szt. István-bazilika mellett, jó és szép helyen. (Ide már egy platós teherautóval költöztünk, akkorára nőtt a gyűjtemény az első évtized végére.) Ekkor tehát az irathalmaz teljes mértékben „magángyűjteménnyé" vált. Itt, a „Sasban" másfél évtizedet töltöttünk (1999–2014). Közben volt egy kitérő állomás, miután 2007-ben ismét Budára, a Magyar Távirati Iroda Naphegy téri központi székházába költöztünk, ahol egészen 2011 nyaráig folytattuk dokumentáló-gyűjtő és kutatómunkánkat. A nagy és heterogén alapítói kör nem könnyítette meg a szabályos működést, ezért született meg 2002-ben egy hasonló nevű közhasznú szervezet, a Jelenkutatások Alapítvány, amely 2008-ban jogutódlással egyesítette a két, a régi és az új, de egyként jelenkutatással foglalkozó szervezetet.[5] A mintegy negyven saját és másokkal közös kiadványunkon végig a Jelenkutató Alapítvány elnevezés szerepelt, és a két, előd- és utódszervezet nevének rövidítése – JELAL – is közös lett.

4 Az első évtized alapítványi kulcsemberei – Tari Beáta muzeológus-történész első főállású alkalmazottunk, Horváth Zsolt, Hubai László történészek – mellett fontos almanach projektmunkatársak voltak még: Arczt Ilona, Balázs Magdolna, Balogh Margit, Földesi Margit, Gyarmati György, Kovács Éva, Szabó Róbert, Volosin Hédi; de a saját „professzori körünk" – Bihari Mihály, Gombár Csaba, Kende János, Schlett István, Somlyai Magda, Vida István – is hatékonyan (támogatva) működött egy vagy több konkrét projektben.

5 Amikor – figyelemmel az 1997. évi CLVI. tv. rendelkezéseire is – az alapító okirat módosítására lett volna szükség, kiderült, hogy „...a nagy létszámú alapítói kör, továbbá az alapítvány szervezetét működtető nagy létszámú kuratórium, a kurátorok nagymértékű elfoglaltsága miatt nem tudtunk a jogszabályoknak megfelelően működni; az alapítók közül Bujdosó Emma 1996. december 19., Völgyes Iván 2001. június 14. napján elhunyt, több jogi személy alapító időközben megszűnt vagy átalakult. Az alapítók között szereplő ELTE politológiai és szociológiai tanszékek már nem rendelkeztek önálló jogi személyiséggel, ezért – figyelemmel a Ptk. 74/a. §-ában foglaltakra – az alapítvány bármilyen irányú átalakítása véglegesen ellehetetlenült. Miután módosítani nem lehetett, lehetőségként maradt egy új kutatószervezet alapítása, a »megszüntetve megőrzés«." (2002. november 12.)

A JELAL kezdetektől fogva legfontosabb feladatának, az 1980-as évektől, pontosan 1985-től, a „kis rendszerváltástól" végezte a történeti dokumentálást. *(Ismét hivatalosan 2002-ből: a jelenkori politikai-társadalmi folyamatok több, egymással rokon és egymáshoz közel álló tudományszak módszertani eszközeivel történő tanulmányozásának, dokumentálásának és elemzésének támogatása.)*[6] Viszont a jelenkor határát továbbra is 1944–1945-ben határoztuk meg, majd látjuk, hogy miért. Az ezredfordulótól így alakult ki egy dokumentumgyűjtéssel és feldolgozással, azaz tudományos munkával foglalkozó interdiszciplináris szakmai műhely, jobb években 5-6 alkalmazottal és nemegyszer 25-35 ösztöndíjassal. A Jelenkutató Alapítvány irányítója, kuratóriumának elnöke, röviden „tótumfaktuma" Marelyin Kiss József szociológus-történész lett, aki a dokumentumok gyarapodásának láttán, az iratok szakszerű kezelésére, tárolására és további feldolgozásának hosszú távú biztosítására 2003-tól szerette volna újra megbízható helyre, lehetőleg állami közgyűjteménybe elhelyezni az iratokat. (Alapvetően integrációs reményekkel költöztünk az MTI-be is. A sikertelen távirati intézetes tárgyalások után az OSA-partnerség merült fel, majd alá.) A megoldáskeresés az újabb ezredfordulóra „mindenórássá" vált, az iratgyűjtemény kinőtte a magánalapítványi kereteket. Végül a magyar állammal sikerült megegyezni. A megállapodást a Nemzeti Közigazgatási Intézet főigazgatója, dr. Kis Norbert – jelenleg a Nemzeti Közszolgálati Egyetem (= NKE) Államtudományi Karának dékánja – és Marelyin Kiss József kuratóriumi elnök írta alá 2011. június 21-én. Leszögezték: a „Szerződő felek a Rendszerváltás Gyűjtemény Archívummal egy versenyképes jelenkor-történeti, szolgáltatásokra alkalmas kutatóhely kialakítására törekednek." Abban, hogy a Rendszerváltó(oz)ás Gyűjtemény Archívum (= RVGYA) végül az NKE-hez került, kulcsszerepe volt Bakos Klárának, az Egyetemi Központi Könyvtár időközben nyugalmazott főigazgatójának. (Persze az újratervezésben nem ő, hanem Bencsik János, Gál András Levente, Kis Norbert, Navracsics Tibor és Patyi András vitték a főszerepet.) Az egyetemi iratbeszállítás „több hullámban" történt 2012-től, míg a jelenlegi szervezeti elhelyezéséről 2015-ben született döntés, amikor létrejött az Egyetemi Központi Könyvtár és Levéltár.

Az RVGYA négy önálló, különböző típusú, elektronikus adathordozókat is magában foglaló irat- és dokumentumállományból és egy tízezres nagyságú támogató kézikönyvtárból áll. Az *első* állomány az ún. „Politikatörténeti iratok". Idetartoznak a politikához és a politikusokhoz legszorosabban köthető szervezetek, a politikai pártok iratai; 1988–2016 között közel 650-nél is több pártot regisztráltak, közülük az RVGYA legalább 350 pártról rendelkezik feldolgozható dokumentumokkal. Különösen fontosak a hivatalos pártalapítói

6 A szervezeti-személyi koncepcióváltásra a monstre alapítvány irányíthatatlansága miatt került sor, lásd 0100/Pk.60571/2002. Ekkorra már beláttuk, tanulva az előző évek tapasztalataiból, hogy nem a „nagy emberek" teszik az alapítványt/civil szervezetet, hanem a dolgos emberek, akik hajlandók és képesek az együttműködésre – legalább ideig-óráig. A két alapítót (Bencsik János, Kovalcsik József) és az öt kurátort (Dénes Attila, Horváth Zsolt, Hubai László, Tari Beáta, Vida István) az első évtized legjobb munkatársaiból kértük fel.

iratok, amelyeket többnyire fővárosi-megyei bírósági irattárakból kellett célzottan gyűjteni. A gyűjteményben sokat őrizünk a rendszerváltó politikai szervezetek operatív működési irataiból, többek közt írott programokat, szabályzatokat, tisztújítási dokumentumokat, pártsajtót, propagandakiadványokat, választási szóróanyagokat, de látványos kiállításokon megálló kampánytárgyakat is. Az adatgyűjtő és feldolgozó munka eredményeképp keletkezett számos pártnyilvántartó regiszter. (Valamint több alapvetőnek mondott, forrásközlő-feldolgozó kötetünk is megjelent, többek között a magyarországi többpártrendszerről 1992-ben, a pártprogramokról 2005-ben, a jelöltállító pártokról 2011-ben.)

A mindenkori parlamenti pártok működésének dokumentálása kitüntetett helyet foglalt és foglal el a munkában. Kiemelkedő jelentőségű, hogy a rendszerváltás egyik meghatározó pártja a Szabad Demokraták Szövetsége – megszűnésének küszöbén, a 2010-es választások körüli mozgalmas hónapokban – megmaradt iratait a JELAL-nak adományozta. Az adományozó az írásos megállapodás szerint „megőrzésre és szakszerű feldolgozásra átadja az elmúlt huszonkét évben keletkezett és rendelkezésre álló, társadalmi-politikai szempontból jelentős, a történelmi kutatásokhoz, a rendszerváltás mélyebb megismeréséhez és dokumentálásához nélkülözhetetlen hivatalos iratanyagát, beleértve a fotó- és plakátanyagokat, programokat és programozási dokumentumokat, valamint belső tájékoztató sajtót". Az SZDSZ iratanyagát csak a Hungária campuson 2014-ben kialakított archívum elkészültét követően sikerült beszállítani az egyetemre. (Külön téma lehetne egyszer a rendszerváltó pártok iratainak különösen hányatott sorsa.) Mégis – a nyilvánvaló hiányok ellenére – azt kell mondani, a most már közgyűjteményi anyag a legnagyobb kormányzó párti anyag a rendszerváltás-változás korszakából. (Érdemes megemlíteni még a 2009–2010 fordulóján a képviselői irodaházban „bedobozolt" SZDSZ-frakcióiratokat is. Ráadásul ekkor több szabad demokrata képviselő – köztük Béki Gabriella, Gulyás József – személyes, képviselői működési anyagából is kaptunk, néha ugyan csak ízelítőt. Korábban Dornbach Alajos iratait mentettük, sajnos nem mindent, sok állomány megsemmisült.) Más képviselők, köztük az eredetileg kitűnő levéltáros-történész, Pető Iván teljes „személyes anyagát" 176 dobozba rendeztük, amely – az adományozó kifejezett kérésére – az OSA-ba került még akkor, 2010-ben. Magyar Bálint „civilben" ígéretes szociológus, később többszörös művelődési miniszter – egykori társadalomkutatóhoz méltóan – maga gondozza, rendezi kisebb levéltárnyi archív anyagát.[7] Az SZDSZ-kutatásunk intenzív szakaszában (2006–2013 között) a párt egykori képviselői, prominensei közül többekkel – Béki Gabriella, Dornbach Alajos, Eörsi Mátyás, Magyar Bálint, Pető Iván stb. – készítettünk mintegy 30-40 órányi digitalizálható beszélgetést. (Korábban, az

7 Legújabb információk szerint a Magyar-féle – többgenerációs családi és pártiratokat vegyesen tartalmazó – gyűjtemény a Budapest Főváros Levéltárába került. (A Demszky-féle fővárosi önkormányzati, magán- és pártiratokhoz hasonlóan.)

1990-es évektől főleg nagy- és kisvárosi, de nemegyszer falusi polgármesterekkel interjúztunk, a szerkesztett beszélgetésszövegeket rendre publikáltuk is a Veszprémben szerkesztett *Comitatus* című önkormányzati folyóiratban.) Fontos megjegyeznünk: a parlamenti és kormányzópártok történeteit csak *oral history* jellegű szakszerű történészi munkával lehet hitelesen megírni. (Az iratok „általános széthordása" miatt olyannyira hiányosak a központi pártarchívumok, ha egyáltalán fennmaradtak ilyenek.)

Az RVGYA *második* állománya a „Személyes történelmi iratok", amely a kortárs Magyarország politikai-közéleti elitjének történelmi nyomata. A Jelenkutató Alapítvány 1991-ben jó lehetőséget kapott, amikor az Országgyűlés Hivatalával szerződést kötött előbb az országgyűlés jelenkori, majd jó másfél év múlva történeti (retrospektív) almanachsorozatának folyamatos készítésére. Érdemes megemlíteni, hogy Szabad György (1924–2015) történésznek, az Országgyűlés akkori házelnökének tetszett meg az almanachötlet. A parlamenti évkönyvsorozat készítése során az életrajzokhoz gyűjtött (sok száz levéltári dobozt kitevő) háttéranyag az alapja az RVGYA talán legfontosabb részének, az ún. „személyes történelem állománynak", amely már önmaga is lehetne egy önálló archívum, hiszen több mint 8500 személy „szigorúan nyilvános" dossziéját tartalmazza. Az életrajzíró munkatársak kérdőívek kitöltésére kérik fel a képviselőket vagy hozzátartozóikat, személyes, telefonos és internetes „beszélgetéseket" folytatnak velük, szemlézik a nyomtatott és elektronikus sajtót, ha kell és lehet, levéltárakban kutatnak, és minden esetben egyeztetnek arról, mi kerül a kötetekbe. (Ami viszont nem jelenhet meg az autorizálás után, nos, az is fennmarad a gyűjteményben.) Az állomány tartalmazza az 1945–1949 közötti 1005 parlamenti képviselő életrajzi háttéranyagát, és 1990. április 8-tól sincsen olyan képviselő – ma már közel 2700 politikusról van szó –, akiről ne lenne valamilyen önéletrajz, szerkesztett életrajz, életrajzi interjú stb. Egyaránt található információ idősebb és ifjabb Antall Józseftől kezdve Király Bélán, Orbán Viktoron, Zwack Péteren át Zsigó Róbertig. Az utoljára (2012-ben) leltározott 7522 személy között a képviselők mellett sok másfajta közszereplőről – nem képviselő miniszter és államtitkár, képviselőjelölt, polgármester, megyei közgyűlési elnök – található még gyűjtött és alapszinten rendezett személyes irat. A személyi dossziéknak vannak zártan kezelendő tartalmaik, amelyeket a jogszabályoknak megfelelően a levéltárnak védeni kell, és nyitott tartalmaik, amelyeket mindenki tanulmányozhat, előbb vagy utóbb. Természetesen a 2014-es Országgyűlés almanachja is elkészült 2017-ben, amelyik jubileumi kötet, már a 10. a sorban. Van arra remény és terv, hogy az újabb kötet (mintegy ötvendoboznyi) háttéranyaga egyszer majd bekerülhet az NKE Levéltárába.

Az RVGYA *harmadik* nagy állománya az ún. „Közigazgatási iratok". Az elnevezés egy kicsit megtévesztő. A JELAL ugyanis alapító okiratának megfelelően (és anyagi életének) biztosítására foglalkozott város- és regionális kutatásokkal is, amelyek közül kiemelkedik Dunaújváros és Tatabánya, de idetartozik még Ajka, Békéscsaba, Debrecen, Jászberény, Kalocsa, Miskolc, Nyíregyháza, Pécs, Szombathely és jó néhány más, kisebb város is. Az itt végzett kérdőíves kutatások, interjúk, statisztikai és egyéb értelmezéshez használt háttérmunkák – együttesen helyi közvélemény-kutatásoknak nevezve – természetesen ugyancsak bekerültek az RVGY-be. A JELAL többszöri kísérletre újraindította a falukutatást, amelyhez 1999-ben Soros-, 2004-ben OTKA-, 2006-ban Szerencsejáték Rt.-, 2010–2011-ben TÁMOP-pályázatot nyert. Terepmunka folyt többek között Kálmánházán, Környén, Sárpilisen, Énlakán, Szatmárcsekén, Kisapostagon és más településeken. Újabban Gyergyóban és újra Énlakán. Ezen „terepfelmérések" dokumentációja ugyancsak az archívum része. Különlegességként érdemes megemlíteni az Első Országos Autista Kutatás teljes dokumentációját, amelynek alapján kormányprogram és országgyűlési határozat született. (Ebben külön iratállományt jelent egy országos speciális adatfelvétel, valamint húsz, autista gyermeket nevelő családban készített, részben feldolgozott interjú.) Az állományba tartozik még Márkus István szociológus hagyatéka, kéziratos írásaival, levelezéssel. S egy háromnegyedkész kötet Márkus István elbeszélt, dokumentumokkal, magánlevelekkel egybeszerkesztett élettörténete – sajnos egyelőre kéziratban.

A rendszerváltó gyűjtemény *negyedik* eleme az „ÁSZI–MKI–NKI archív"; vagyis a közigazgatás-történeti szempontból jelentős dokumentum-, irat- és könyvanyag. Ez a kollekció a 2012-ben (nekünk váratlanul és rosszkor) megszüntetett Nemzeti Közigazgatási Intézet majd 1300 levéltári doboznyi iratanyagát, valamint „pincei specialistaként" felfedezett, jóval korábbi, 1968-tól datálható, érdekesnél érdekesebb fennmaradt dokumentumait foglalja magába. Ez a közigazgatás-történeti különgyűjtemény, a változó nevek alatt futó – Államigazgatási Szervezési Intézet, Magyar Közigazgatási Intézet stb. – kormányzati háttérintézmény iratanyaga elsősorban annak a harminc évnek a közigazgatási törekvéseit, terveit, történéseit mutatja be, amely a járások megszüntetésétől (1983) újrabevezetésükig (2013) tartott. S említsük meg: közel 400 közigazgatás-tudós, kormányzati tisztségviselő személyi anyaga is az állomány része, néha a katonakönyvtől a belső káderanyagon, kéziratokon át a munkakönyvig bezárólag, jól mutatva a rapid intézményátszervezések, elbocsátások, kirúgások egyfajta hivatali következményét.

Az RVGYA legalább 600–700 iratfolyóméternyi anyagának átmeneti, de biztonságos és szakszerű elhelyezését tehát az egyetemnek a Hungária körúton sikerült biztosítani. Az iratok biztonságba kerültek, rendezésük folyamatos, és a Közigazgatás- és Közszolgáltatás-fejlesztési Operatív Program segítségével a most oly divatos digitalizálásuk is elkezdődött. Az iratanyag elvileg az egyetem polgárai számára elérhető, természetesen a jogszabályoknak megfelelően. Az RVGYA-iratok egy jelentős része a rendszerváltozás során keletkezett, és sok szenzitív (személyes) adatot tartalmaz, ezért személyiségi jogvédelmi problémákat vet fel. Emiatt a személyes (zártan kezelt) állomány nem adható ki kutatóknak, és a törvényben meghatározott legalább 25 évig nem hozható nyilvánosságra.

Interjúzni tényleg muszáj...

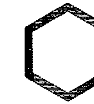
A Jelenkutató Alapítvány által létrehozott RVGY alapvetően nem *oral history* típusú gyűjtemény, soha nem is akart „csak" az lenni. (Persze csak azt nem akarjuk, amiről úgy is tudjuk, „lehetetlen".) Ugyanakkor nem győzzük hangsúlyozni, hogy közelmúltunk izgalmas és színes három évtizedét jól dokumentáló gyűjtemény, az *oral history* típusú feldolgozó munka valóságos kincsesháza. (2013 után is többször indítványoztuk az Országgyűlés vezetésének, hogy legyen partner az 1945–1990 közti, valamint az az utáni népképviselők elérhető emlékezetének gyűjtésében, az almanachmunkák „tudásbázisán". Alapítsuk meg a *Digitális Képviselői Archívumot,* most már az Országgyűlés Hivatalának szervezeti keretein belül.) Annyit illik bevallani, hogy első nagy vállalkozásunk – a Kalocsa közeli Homokmégy község kutatása (1983–1989) – idején még nemigen tudtuk, mit is kezdjünk az *oral history* típusú interjúkkal, el is kallódtak szépen, ma már lehetetlen lenne összerakni az első jelentős falukutatásunk interjús anyagát. Ám ezen túl is sok száz, többnyire gépelt-leírt interjút őrzünk, amelyek egy-egy alkalmazott kutatás kontextusában készültek ugyan, de nagy szerencsére legtöbbször életútinterjúkról van szó.

Az RVGY-ben nincsen önálló és pontos kimutatás az elkészült és megőrzött interjúkról. Nincsen, de lehetne, és kellene is, hogy legyen. Egészen bizonyos, hogy két-három meglehetősen reprezentatív „beszélgetős könyvet" össze tudnánk állítani a rendszerváltozás időszakáról; beszélgettünk kiváló parasztemberekkel, agrárvállalkozókkal, kisfalusi, nagyvárosi polgármesterekkel, tisztviselőkkel, országgyűlési képviselőkkel, államtitkárokkal, miniszterekkel, s természetesen, bár jóval ritkábban, a „vesztesek" közül, szegényekkel, betegekkel, autista gyermeket nevelő szülőkkel, bevándorlókkal, voltaképpen mindenkivel, aki szóba állt velünk.

Interjúzni bizonyosan muszáj, hiszünk a személyes történelemben, tudván tudva: a történelem mindig személyes, legfeljebb a történetírás személytelen. Ha tovább terjed a személyességigény és a „ténykultusz", akkor a Rendszerváltás Gyűjtemény valóban „versenyképes" archívumként működhet a következő két-három évtizedben, lesz egyetemi használója és külső látogatója.

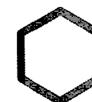
Azzal fejezem be, amivel Nádas Pétert idézve és némileg parafrazeálva kezdtem: a „gyűjteménytevő alapító, vagyis a jelen kis cikk szerzője" ugyancsak megfeneklést érez a gyűjtemény átadás-átvételének immár hetedik évfordulóján. Az induló tervekhez képest jóval lassabban, nagy kitérőkkel haladunk, ha egyáltalán haladás az, ami történik. A lehető legnagyobb nyilvánosság elve alapján gyorsabban, módszeresebben és hatékonyabban kellene dönteni és dolgozni. A kortárs gyűjtemények értelme a decentralizáció, a célzottabb, demokratikusabb működés. A politikai-társadalmi folyamatok dokumentálásában is verseny van. Eredetileg hatékonyak, hitelesek és versenyképesek akartunk lenni, aztán a rosszul sikerült (2013–2016-os) egyetemi integráció után meg már örülhettünk a puszta túlélésnek is. Valahogy

mégiscsak túléltük az utolsó pár évet.[8] Csak remélhetjük, az RVGYA „bázisán" lesz még érdemi kutatói együttműködés, ám lehetséges, sőt egyre valószínűbb, hogy már az alapítványi alapító munkatársak nélkül, nélkülem. Az akkor már egy másik történet lesz.

8 A kissé homályos fogalmazás tudatos. A JELAL „rossz integrációján" azt értettük, hogy nem a 2011-es megállapodás teljesült be, vagy legjobb esetben is csak részben; a JELAL az ingyenes adományozás ellenében kikötötte, hogy az időközben (SZDSZ, MKI–NKI archív anyaggal) óriásira nőtt gyűjtemény rendezését saját munkatársaival egy egyeztetett koncepció alapján kívánja elvégezni a következő négy évben. Rendezze az, aki gyűjtötte – gondoltuk mi. A „rendezés" nálunk persze mennyiségi és minőségi fejlesztést jelentett volna. Jelentette volna a korábbi műhelymunka folytatását, 5-6 félig-háromnegyedig kész kötet megjelentetésével; jelentette volna a gyűjtemény és az új egyetem modellszerű kapcsolatépítését, elsősorban érdeklődő hallgatók és fiatal oktatók kutatásokba való bevonásával; jelentette volna az RVGY és a Voks Centrum tartalmi „összeépítését" s a szerteágazó elittémák konferenciagondozását. S még több minden mást is. Az RVGY-történet azonban másként, mondhatni „katonásan" folytatódott egy teljesen más intézményépítési logikával. A négy rendezői évből aztán egy lett (2011–2012), s miután az NKE 2012 júliusában átvette a gyűjtemény kezelői és tulajdonjogát az NKI-tól, de már a JELAL kizárásával, attól fogva az alapítványi cél megszűnt, a munkaszervezet fenntarthatósága lehetetlenné vált; mire ez a kizárás tudatosult (2015–2016), az alapítványt meg kellett szüntetnünk, majd pedig a bíróság 2018-ban a civil szervezetek sorából is törölte. A JELAL „integrációs" túlélése nem sikerült ugyan, ámde a gyűjtemény biztonságba került. *Folyt. köv. ...!?*

IV. ÁLLAMBIZTONSÁG

TAKÁCS TIBOR

Az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárának (rövid) története

Mindenkiben joggal merülhet fel a kérdés: létezik-e, létezhet-e egy alig húsz éve működő intézménynek *története*? Igazából a kérdés puszta megfogalmazása bizonyítja, sőt az bizonyítja igazán, hogy igen, létezik. Hiszen nem a múlt teszi a történelmet (a történelem értelmében vett történetet) a maga távlataival és töréseivel, hanem a *magától értetődés hiánya*. Azt pedig bátran kijelenthetjük – és a levéltár fiatal kora éppenséggel segít belátni –, hogy az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (= ÁBTL) léte távolról sem (volt) magától értetődő. Nem mintha kérdéses lenne: bár fennállásának létjogosultságát sokan kétségbe vonták,[1] az elmúlt húsz év alatt az ÁBTL a hazai levéltári rendszer és – ez sem mellékes – a kutatóintézeti hálózat integráns elemévé vált.

A levéltár alapvetően két tényezőnek köszönheti létezését: egyrészt az 1945 és 1990 között fennálló szocialista rendszer politikai rendőrsége által termelt iratoknak, másrészt az 1989–1990-es rendszerváltásnak, amely lehetővé tette, hogy ezen iratok viszonylag hamar levéltárba kerüljenek. Viszonylag hamar, hiszen a hasonló jellegű titkosszolgálati dokumentumok rendszerint hosszú évtizedek, olykor csak egy évszázad után válnak kutathatóvá, ha egyáltalán azzá válnak. Az persze távolról sem volt magától értetődő, hogy 1990 után ezek az iratok automatikusan levéltárba kerülnek, mint ahogy az sem, hogy őrzésükre és kezelésükre külön intézményt állítanak fel. Pedig az előbbi lehetőség már 1990 elején, a Duna-gate-botrány nyomán előállt helyzetben felvetődött. Mint az közismert, a Duna-gate-ügy kirobbanása felgyorsította az állambiztonsági szervek nemzetbiztonsági szolgálatokká alakításának folyamatát, csupán a botrányért egyedüliként felelőssé tett BM III/III. Csoportfőnökséget nem fazonírozták át Belső Biztonsági Szolgálattá.[2] A belügyminiszter

1 „»Normális« esetben a BM 1990 előtti állambiztonsági szerveinek »levéltárérett« iratai a MOL Belügyminisztérium fondjának állagát alkotnák" – fogalmaz a 2007-ben megalakított Szakértői Bizottság jelentése. A szöveg később a Történeti Hivatalt „ideiglenes intézménynek" nevezte, és a 2001-es nemzetbiztonsági szaklevéltárrá minősítése kapcsán annak a véleményének adott hangot, hogy a „jogállami titkosszolgálatok iratainak »természetes helye« a Magyar Országos Levéltárban volna". A Szakértői Bizottság jelentése 2007–2008. Bp., 2008. 31., 34. http://mek.oszk.hu/08400/08450/08450.pdf (a letöltés ideje: 2018. szept. 10.).

2 Lásd például *Révész Béla:* Az állambiztonságtól a nemzetvédelemig. Acta Universitatis Szegediensis. Acta Juridica et Politica. Tom. LXIII. Facs. 17. SZTE ÁJK, Szeged, 2003.; *Révész Béla:* A „Duna-gate" ügy jelentősége a rendszerváltás történelmében. (Politológiai értelmezési lehetőségek.)

1990. január közepén intézkedett a titkos operatív technikai eszközök és módszerek alkalmazásának felfüggesztéséről a III/III. Csoportfőnökségnél, ami gyakorlatilag a szervezeti egység felszámolását jelentette. A folyamatban lévő ügyeket a III/II. Csoportfőnökség vette át.[3] A tervek szerint ezzel egyidejűleg intézkednie kellett volna a III/III-tól átvett „iratoknak – a vonatkozó jogszabályokban meghatározott leghosszabb védelmi idővel való – levéltári kezelésbe adására", ám az ezt előíró miniszteri parancsot végül nem adták ki.[4] Vagyis a Belügyminisztériumban hagyott állambiztonsági iratok a belügyi irattár őrizetében maradtak.

1990. szeptember 3-án Demszky Gábor és Hack Péter ellenzéki képviselők törvényjavaslatot nyújtottak be, amely a III/III. Csoportfőnökség tisztjeinek és hálózati személyeinek politikai és közéleti szerepvállalását kívánta korlátozni a „társadalom igazságérzetére" hivatkozva. Valószínűleg a Dunagate hatását és az állambiztonságra vonatkozó ismeretek hiányát kell látnunk abban, hogy csak a III/III-as múltat kívánták vizsgálni, mondván, az volt „az elmúlt rendszerben legegyértelműbben politikai elnyomó feladatokat ellátó szervezet".[5] Az Országgyűlés nem tárgyalta a javaslatot, mert a kormány nyolc hónappal később (!), 1991. május 2-án benyújtott törvényjavaslatát vette tárgysorozatba. (Ugyanakkor feltehetően a javaslat nyomán a belügyminiszter titkosította az egykori III/III-as iratokat, ami Hack Péter későbbi értékelése szerint „kisebb rossz volt, mint az adatokból való önkényes válogatás", tudniillik pártpolitikai célokra.[6] A teljes titkosításra csak 1991-ben került sor, amikor a BM Titokvédelmi Osztályának szakvéleménye szerint az állambiztonsági iratok a köztársaság 1989. október 23-i kikiáltásával automatikusan elvesztették titoktartalmukat, ezért javaslatot tett újbóli minősítésükre.[7])

A kormány törvényjavaslata (amelyet mostanában az első ilyen kezdeményezésnek szokás tekinteni)[8] szintén csak a III/III. Csoportfőnökség hivatásos és szt-tisztjeinek, hálózati személyeinek, továbbá az államvédelem és a

Acta Universitatis Szegediensis. Acta Juridica et Politica. Tom. LXVII. Facs. 19. SZTE ÁJK, Szeged, 2006.

3 ÁBTL 4.2. 10–22/2/1990. A belügyminiszter 2/1990. sz. parancsa a titkos operatív eszközök és módszerek alkalmazásának felfüggesztéséről, 1990. január 12.

4 A belügyminiszter .../1990. sz. parancsa a BM III. (Állambiztonsági) Főcsoportfőnökség Ügyrendjének módosításáról és a szervezés során végrehajtandó feladatokról, 1990. január 18. [tervezet]. Közli: Források a titkosszolgálatok politológiai tanulmányozásához. Összeáll. Révész Béla. JATE Press, Szeged, 2010. 64–65.

5 A 482/1990. sz. törvényjavaslatot idézi: *Hack Péter* [felszólalása]. In: Ügynökök és akták. Nemzetközi konferencia az átvilágításról és az állambiztonsági iratok sorsáról. Szerk. Halmai Gábor. Soros Alapítvány, Bp., 2003. 69.

6 *Hack P.*: i. m. 70. Igazából ekkor csak a hálózati személyekre vonatkozó iratokat minősítették államtitoknak (21/1990. BM sz. utasítás), illetve a titkosszolgálatok személyi állományára vonatkozó anyagokat és az operatív nyilvántartásokat már korábban zárolta a belügyminiszter. A Szakértői Bizottság jelentése, i. m. 26.

7 Uo. 42.

8 „1991 májusában nyújtották be a magyar Országgyűlésben az igazságtételi törvényjavaslat első változatát" – áll a Nemzeti Emlékezet Bizottsága és a Konrad Adenauer Stiftung 2017.

karhatalom tisztjeinek közéleti szerepvállalását szerette volna korlátozni. (Ez is mutatja, hogy 1990 után – hosszú időre – a III/III. vált a Kádár-kori politikai rendőrség szinonimájává.) Az átvilágítási eljárást a belügyminiszter folytatta volna le, vagyis az indítványozók a volt állambiztonsági iratokat továbbra is a BM őrizetében képzelték el. A javaslatot az Országgyűlés csak 1991 októberében kezdte tárgyalni, majd a következő év nyarán a több mint kétszáz módosító indítványra hivatkozva a kormány átdolgozásra visszakérte a szöveget. Az új változat tárgyalását csak 1993 októberében kezdték meg, és az ismét hosszú hónapokig tartó vitákat követően a parlament végül 1994. március 8-án fogadta el az 1994. évi XXIII. törvényt az egyes fontos tisztségeket betöltő személyek ellenőrzéséről. A törvény szerint a meghatározott politikai-közéleti pozíciókat betöltők esetében meg kellett vizsgálni, hogy a III/III.-nak, illetve elődszervezeteinek beosztottjai vagy hálózati személyei, tagjai voltak-e az 1956 utáni karhatalomnak, betöltötték-e olyan posztot, amelyben hozzájutottak állambiztonsági információkhoz, illetve tagjai voltak-e a nyilaskeresztes pártnak. Az átvilágítási eljárást bírákból álló testületek, bizottságok voltak hivatva lefolytatni. A törvény az iratokról csupán annyiban rendelkezett, hogy korlátozta (30 évre megtiltotta) a betekintést a nyilvántartásokba, amelyek őrzésével – továbbra is – a belügyminisztert bízta meg (25. §).[9]

Az Alkotmánybíróság 1994 decemberében a törvény több rendelkezését is hatályon kívül helyezte, és az Országgyűlés számára jogalkotási kötelezettséget írt elő. Ami a témánk szempontjából lényeges: a határozat kimondta, hogy biztosítani kell az információs önrendelkezési jog gyakorlásának feltételeit, különösen azt, hogy az érintettek betekinthessenek a rájuk vonatkozó iratokba. Az Alkotmánybíróság alapelvként azt is megfogalmazta, hogy az egykori állambiztonság szervezetének és működésének megismerése közérdek, és az ehhez szükséges adatok (köztük az ügynökök adatainak) megismerhetőségét csak a személyes adatok védelme korlátozhatja. Az állambiztonsági iratok teljes nyilvánosságra hozatalát azonban a testület alkotmányos szempontból aggályosnak találta.[10]

A határozat nyomán a belügyminiszter szakértőkből iratfeltáró bizottságot állított fel, amely 1995 júniusára készítette el jelentését. A bizottság a minisztériumban őrzött teljes iratanyagot megvizsgálta. A szorosabb értelemben vett belügyi szervek Központi Irattárban, illetve (a megszűnt szervek esetében) a Történeti Irattárban lévő, ügyviteli értékkel nem rendelkező iratait javasolta a Magyar Országos Levéltárnak (= MOL) és Budapest Főváros Levéltárának (= BFL) átadni, illetve addig is rendezni, és a kutathatóság feltételeit már a BM-ben is biztosítani. (Megjegyzem, a BM „archívumérett" iratainak

szeptember 12-én megtartott, „Az nem lehet, hogy súlyos bűntett ne legyen büntethető." Igazságtételi törvények negyedszázad távlatából című konferenciájának meghívójában.

9 1994. évi XXIII. törvény egyes fontos tisztségeket betöltő személyek ellenőrzéséről. Magyar Közlöny 36. sz. (1994. ápr. 5.) 1277–1280. Vö. A Szakértői Bizottság jelentése, i. m. 19–20.

10 60/1994. (XII. 24.) AB határozat. Magyar Közlöny 124. sz. (1994. dec. 24.) 4277–4291.

gyűjtésére és kezelésére szolgáló „archívum" létesítését elrendelő, a minisztérium vezetésével megbízott Gál Zoltán államtitkár által 1990. május 10-én kiadott utasítás már eleve „tudományos intézményként, dokumentációs szolgálati jelleggel" hozta létre az intézményt.)[11] A személyzeti és fogyatéki iratokat, köztük az állambiztonsági tisztekre és szt-tisztekre vonatkozókat is, ügyviteli értékük miatt, a kutathatóság feltételeinek biztosítása mellett célszerűnek tartották továbbra is a Személyzeti és Munkaügyi Főosztályon őrizni (az szt-tisztek kivételével minősítés nélkül). (A bizottság javaslatai nyomán a miniszter utasítására valóban megkezdődött az iratok átadása a MOL-nak, és elkészült a BM kutatási szabályzata is.)

A korábban az Állambiztonsági Nyilvántartó Osztály által kezelt és a BM-ben maradt iratok túlnyomó többségét a Dokumentációs Osztály őrizte. (Elvileg a régebbi iratokat át kellett volna adni a Központi Irattárnak, de az állambiztonsági szervek csak kis részben tettek eleget ennek a kötelezettségüknek.) A bizottság ezek „sajátos ügyviteli jellege" miatt „jelenleg még" nem javasolta levéltári elhelyezésüket, hanem az információs kárpótlás és a múltfeltárás, azaz a tudományos kutatás lehetőségét biztosítandó, a német minta alapján egy külön intézmény, az adatvédelmi biztos alatt működő *„állambiztonsági történeti hivatal"* felállítását javasolta. (Az átmeneti időre indítványozták, hogy a Dokumentációs Osztály élére történész-levéltárost nevezzenek ki, az ott lévő iratokat minősítsék vissza, és biztosítsák az azokba való betekintés lehetőségét.) A jelentés ugyanakkor az összes, azaz nemcsak a BM-ben maradt, hanem a nemzetbiztonsági szolgálatokhoz átkerült állambiztonsági iratokról is szól, és ezeket is a fenti hivatal őrzésébe és kezelésébe rendelte volna. A bizottság ugyanis rámutatott arra, hogy az 1994-es törvény indokolatlanul szűkítette le az átvilágítást a III/III. Csoportfőnökség tisztjeire és ügynökeire. Témánk szempontjából nagy jelentősége volt annak, hogy a jelentés szerint a Magyar Köztársaság Belügyminisztériumának deklarálnia kellene: nem vállal folytonosságot az 1990 előtti „rendőr-minisztériummal", és „a történettudományra bízza a néhai diktatúra minden titkát".[12]

Bár az Alkotmánybíróság 1995. szeptember 30-ig adott határidőt az Országgyűlésnek, az csak 1996. július 3-án fogadta el az 1996. évi LXVII. törvényt, amely – többek között – a Történeti Hivatal (= TH) felállításáról rendelkezett. Az indoklás szerint az állambiztonsági iratok őrzése és kezelése különleges szabályokat kíván, ezért célszerű, hogy a Belügyminisztériumtól és a kormánytól független intézmény végezze őket. A szakértői bizottság javaslatával szemben ugyanakkor a TH nem az adatvédelmi biztos alárendeltségébe került, hanem önálló központi költségvetési szervként alakult meg. A törvény alapvetően az átvilágítás által érintett iratok, azaz a III/III. Csoportfőnökség és

11 ÁBTL 4.2. 10-21/47/1990. A belügyminiszter 47. sz. utasítása a Belügyminisztérium archívumának létesítéséről és feladatairól, 1990. május 10.

12 A Belügyminisztériumi Iratfeltáró Bizottság jelentése, 1995. június 30. (A dokumentumot Bikki István bocsátotta a rendelkezésemre, amit ezúton is köszönök neki.)

jogelődeinek anyagait, valamint egyéb, megszűnt belügyi szervek (Külügyi Osztály, Nemzetközi Kapcsolatok Osztálya, Belbiztonsági Osztály, Határőrség Felderítő Osztály, Állambiztonsági Operatív Nyilvántartó Osztály) iratait rendelte a TH őrzésébe és kezelésébe – „ha azok az e törvény hatálybalépésekor a Belügyminisztérium, Honvédelmi Minisztérium és szerveik, vagy a nemzetbiztonsági szolgálatok törvényben meghatározott feladatai ellátása céljából nem szükségesek". Ezeken felül a III. Főcsoportfőnökség, továbbá a katonai hírszerzés azon iratait is a TH-nak rendelte átadni, amelyek „a nemzetbiztonsági szolgálatok törvényben meghatározott feladatai ellátása céljából – adattartalmuk miatt – nem kezelhetők".[13]

A TH tehát távolról sem kizárólag a III/III. Csoportfőnökség iratainak őrzésére jött létre.[14] A félreértésre az adhatott okot, hogy az átvilágítás továbbra is csak a belsőreakció-elhárítással kapcsolatos érdekeltségre terjedt ki. A lusztrációt kiterjeszteni kívánó indítványokat később (1999-ben) az Alkotmánybíróság is elutasította, mondván, a pártállami titkosszolgálatok közül csak a III/III. Csoportfőnökséget hozták létre abból a célból, hogy „az állampárt támasza" legyen, csak ennek a működése illeszkedett „egy kialakított ellenségképhez" (mely szerint minden másként gondolkodót ellenségnek tekintett), míg a többi titkosszolgálatra – minden szoros összefonódás ellenére – mindez csak „részben" volt igaz![15]

A köztársasági elnök 1997. május 15-ével kinevezte a TH első (és mint utólag kiderült, egyben utolsó) elnökét, Markó Györgyöt. 1997 júniusában az elnök a Belügyminisztérium illetékeseivel megállapodott az iratátadás menetrendjéről, amelynek nyomán 1997. július 1. és augusztus 31. között kb. 2500 iratfolyóméternyi, zömmel rendezetlen irat átadására került sor. (Ezek nagyobb része különböző dossziékból, kisebb része a Duna-gate-ügy kapcsán lefoglalt és zárolt működési iratokból állt.)[16] A TH működésének első időszaka alapvetően a szervezet felállításával, struktúrájának kialakításával, a személyi állomány kinevezésével és a működés szabályainak kidolgozásával telt.

13 1996. évi LXVII. törvény az egyes fontos tisztségeket betöltő személyek ellenőrzéséről szóló 1994. évi XXIII. törvény módosításáról. Magyar Közlöny 61. sz. (1996. júl. 23.) 3930–3934. Már az 1995-ben elfogadott levéltári törvény 35. § (3) kimondta, hogy az 1994. XXIII. törvényben meghatározott szervek iratainak a belügyi irattári anyagától történő elkülönítését, őrzését, kezelését és használatát külön törvény szabályozza. 1995. évi LXVI. törvény a köziratokról, a közlevéltárakról és a magánlevéltári anyag védelméről. Magyar Közlöny 56. sz. (1995. jún. 30.) 3018–3026.

14 Vö. *Tóth Eszter:* Iratbeszállítás, rendezés, segédletkészítés a levéltárban (1997–2012). Betekintő (2012) 3. sz. www.betekinto.hu/sites/default/files/betekinto-szamok/2012_3_toth_0.pdf (a letöltés ideje: 2018. szept. 10.).

15 23/1999. (VI. 30.) AB határozat. Magyar Közlöny 58. sz. (1999. jún. 30.) 3605–3616. (az inkriminált rész: 3610.) Kritikája: *Hack P.:* i. m. 75.; *Majtényi László* [felszólalása]. In: Ügynökök és akták, i. m. 126.; *Halmai Gábor* [felszólalása]. In: Ügynökök és akták, i. m. 144–145.

16 *Tóth E.:* i. m.

A TH szeptember 1-jétől fogadta a saját anyagukra kíváncsi kutatókat és a tudományos kutatókat.[17]

A TH az itt őrzött iratanyag egy iratfolyóméteréhez viszonyítva hamar a leglátogatottabb levéltárrá vált, mind az ügyfélforgalmat, mind a kutatók, illetve a kutatási események számát tekintve. A TH-t évente másfél ezer állampolgár kereste meg (az első évben, a nyitás után négy hónap alatt jött be ennyi új kérelem), ez a szám aztán 2002-ben, „a miniszterelnök állambiztonsági múltjával kapcsolatos események" hatására a duplájára nőtt. (2002 júliusától az új megkeresések száma a havi 500–700-ról bőven 1000 fölé emelkedett, és ez a kimagasló érdeklődés 2003 márciusáig kitartott.) Az új kutatási kérelmek és a kutatási esetek száma nem nőtt ilyen mértékben, de ezen a téren is számottevő volt a növekedés. Hiszen amíg 2000-ben 214, 2001-ben 174 új témára adtak be kérelmet, és évente kb. másfél ezerszer keresték fel a kutatótermet, addig 2002-ben 240 új kérelem érkezett, és a kutatási esetek száma meghaladta a 2000-et. Az is sokat mond, hogy 2003 első három hónapjában több kutatási esetet regisztráltak, mint 1998-ban vagy 1999-ben egész évben.[18]

A hivatal munkatársaira nagy feladatot rótt az átvett iratanyag rendezése, vagy legalábbis valamilyen szintű strukturálása, annak állapota ugyanis egyáltalán nem felelt meg a levéltári követelményeknek. (Mindezt úgy, hogy a TH folyamatosan vett át iratokat a nemzetbiztonsági szolgálatoktól is.) Az eredeti segédletek úgyszólván teljes hiánya, valamint az anyag speciális felhasználásából fakadó igények szükségessé tették, hogy a bevett levéltári segédleteken túl a dossziék minél több szempontú kereshetőségét biztosító adatbázis jöjjön létre. Ennek fejlesztését 2000-ben kezdte meg a levéltár (az adatrögzítés már ezt megelőzően, gyakorlatilag az intézmény megalakulását követően azonnal) megkezdődött. Arról sem szabad elfeledkezni, hogy (2004-ig) az átvilágító bizottságok számára is a TH (és jogutódja) szolgáltatta az adatokat.[19] Megalakulása után a TH átmenetileg a BM Roosevelt téri épületében nyert elhelyezést, majd 1999-ben költözött át az Eötvös utca 7. szám alatti saját székházába, ahol 1999 nyarától fogadta az ügyfeleket és a kutatókat.[20]

A lusztráció, illetve az információs kárpótlás és a múltfeltárás ügye az utóbbiak lehetőségét biztosító intézmény felállításával gyakorlatilag elvált egymástól. Így az átvilágítandók körének 2000-es kiszélesítése (2000. évi XCIII.

17 Erről lásd: A Történeti Hivatal 1997–1998. évi tevékenységéről (beszámoló). TH, Bp., 1999. https://www.abtl.hu/sites/default/files/beszamolok/1997_1998_eves_beszamolo.pdf (a letöltés ideje: 2018. szept. 10.).

18 Beszámoló a Történeti Hivatal 2002–2003. évi tevékenységéről. TH, Bp., 2003. https://www.abtl.hu/sites/default/files/beszamolok/2002_2003_eves_beszamolo.pdf (a letöltés ideje: 2018. szept. 10.).

19 *Cseh Gergő Bendegúz:* A levéltári anyag feldolgozásának egy évtizede. Betekintő (2007) 4. sz. www.betekinto.hu/sites/default/files/betekinto-szamok/2007_4_cseh.pdf (a letöltés ideje: 2018. szept. 10.).

20 Beszámoló a Történeti Hivatal 1999. évi tevékenységéről. TH, Bp., 2000. https://www.abtl.hu/sites/default/files/beszamolok/1999_eves_beszamolo.pdf (a letöltés ideje: 2018. szept. 10.).

törvény) közvetlen hatást már nem gyakorolt a TH-ra, hacsak nem annyiban, hogy munkája, leterheltsége megnőtt. Nem így az 2001. június 12-én elfogadott 2001. évi XLVII. törvény, amely pontosította, illetve differenciálta az érintett személyek kategóriáit (megfigyelt, hivatásos alkalmazott, hálózati személy, harmadik személy), illetve kiszélesítette a tudományos kutatás lehetőségeit (például „a történelmi események megismertetéséhez szükséges" adatok kutatásához ezután nem kellett az érintettek engedélye). A törvény állami szaklevéltárrá minősítette a TH-t, gyűjtőterületébe sorolva a működő titkosszolgálatok iratait is, beleértve a titkosszolgálatoknál lévő állambiztonsági dokumentumokat, továbbá az internálások, kitelepítések, közbiztonsági őrizet iratanyagát. Azt viszont továbbra is a nemzetbiztonsági szolgálatok döntötték el, milyen iratokat adnak át a hivatalnak.[21]

Az átvilágítás és az információs kárpótlás elválasztásának igényét mutatta, hogy – Medgyessy Péter miniszterelnök szt-tiszti múltjának napvilágra kerülését követően – a kormány 2002 júliusában két külön törvényjavaslatot nyújtott be a közélet tisztasága érdekében meghatározott politikai és hivatali tisztségeket betöltők átvilágítására (állambiztonsági tisztek, szt-tisztek, hálózati személyek, operatív kapcsolatok voltak-e), illetve az áldozatok információs kárpótlásának és az állambiztonsági múlt megismerésének biztosítására. A két javaslatot szeptemberben kezdte el tárgyalni az Országgyűlés, ám végül, decemberben csak az utóbbit fogadták el. (A lusztrációval kapcsolatban tehát nem született új szabályozás, majd rövidesen, 2004-ben az egész átvilágítást lezárták 2005. december 31-i hatállyal.)

A TH jogutódjaként felállított Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára elvesztette nemzetbiztonsági szaklevéltár jellegét, kizárólag az 1944. december 21. és 1990. február 24. között keletkezett politikai rendőrségi anyagok őrzése lett a feladata. (Az ezúttal is felállított szakértői bizottság véleménye szerint ugyanis kifogásolható, hogy a nem jogállami és jogállami titkosszolgálatok iratait ugyanaz az intézmény gyűjtse és kezelje.)[22] A jogszabály kiszélesítette az áldozatok és hozzátartozóik információs kárpótlásának lehetőségeit, így például ezután megismerhették a róluk jelentő hálózati személyek azonosítására szolgáló adatokat. A törvény – követve az Alkotmánybíróság 1994-ben megfogalmazott alapelvét – kimondta, hogy az 1990 előtti állambiztonság iratai a Magyar Köztársaságban nem tekinthetők államtitoknak, főszabály szerint tehát elvesztik minősítésüket. Ennek megfelelően az 1944 és 1990 között működő valamennyi titkosszolgálat iratanyagát az ÁBTL kezelé-

21 2001. évi XLVII. törvény az egyes fontos, valamint közbizalmi és közvélemény-formáló tisztségeket betöltő személyek ellenőrzéséről és a Történeti Hivatalról szóló 1994. évi XXIII. törvény módosításáról és az ezzel összefüggő törvénymódosításokról. Magyar Közlöny 75. sz. (2001. júl. 3.) 5486–5490.

22 Észrevételek a T/541. és a T/542. számú törvényjavaslatokhoz. [2002.] In: Ügynökök és akták, i. m. 284. A törvény által alkalmazott taxatív felsorolásból következően az ÁBTL illetékessége nemcsak az 1990 utáni, hanem az 1945 előtt keletkeztetett iratok vonatkozásában is megszűnt. *Tóth E.:* i. m.

sébe utalta. Kivéve persze azokat, amelyek minősítését az arra jogosult titokgazda fenntartotta.[23]

Az ÁBTL hivatalosan 2003. április 1-jén, Gyarmati György főigazgató kinevezésével alakult meg. Az iratátadást egy bizottság felügyelte, amely azonban döntési jogkörrel nem rendelkezett, így – mint arra sokan rámutattak – végső soron a nemzetbiztonságok határozhatták meg, hogy nemzetbiztonsági (azaz saját) érdekből milyen anyag marad náluk. Arra már kevesebb figyelem irányult, hogy az átadás-átvétel együttműködésre épülő folyamatába az átvevőt, azaz az ÁBTL-t nem vonták be. A levéltári szakmai szempontokat általában is figyelmen kívül hagyták az átadások során. Problémát jelentett az is, hogy a törvény szerint az iratok az évkörük alapján (1970 előtt, 1970–1979, 1980–1990) három – illetve a későbbi felülvizsgálatok következtében ennél is több – ütemben kerültek be az ÁBTL-ba.[24]

A törvény mindenesetre lehetővé tette, hogy a korábbinál jóval nagyobb mennyiségű állambiztonsági dokumentum kerüljön a levéltárba, és álljon a kutatók rendelkezésére: 2003 és 2005 között az ÁBTL iratanyaga több mint 800 iratfolyóméterrel bővült.[25] A Felügyelő Bizottság az iratátadásról készített jelentése is kiemelte: „az egykori BM III/III. csoportfőnökség iratállománya után az egyéb állambiztonsági iratok túlnyomó többségének közlevéltárba kerülése és kutathatóvá tétele – az információs kárpótláson túl – nagymértékben elősegítheti az elmúlt rendszer történetének, a diktatúra természetének megismerését." (A bizottság által vizsgált iratok háromnegyede került a levéltárba.)[26] A beszállítások – igaz, kisebb mértékben – a következő években is tovább folytatódtak, aminek következtében az ÁBTL 2018-ban mintegy 4000 iratfolyóméternyi anyagot őriz. Az iratok rendezése továbbra is nagy feladatot ró a levéltárra, amely 2002 után a korábbinál nagyobb hangsúlyt fektet erre a területre, lényegesen több embert megbízva a rendezési munkával. A változást jelzi, hogy 2003-ra elkészült a levéltár fond- és állagjegyzéke. 2009-ben jelentős állományvédelmi, és ezzel összefüggésben digitalizálási program

23 2003. évi III. törvény az elmúlt rendszer titkosszolgálati tevékenységének feltárásáról és az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára létrehozásáról. Magyar Közlöny 4. sz. (2003. jan. 14.) 269–274.

24 *Tóth E.:* i. m.

25 Összegező jelentés a 2003. évi III. törvény alapján történt iratátvételekről. In: Ügynöklisták évadja. Beszámoló az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára 2005. évi működéséről. ÁBTL, Bp., 2006. 29–50. https://www.abtl.hu/sites/default/files/beszamolok/2005_eves_beszamolo.pdf (a letöltés ideje: 2018. szept. 10.).

26 Jelentés a 2003. évi III. törvény végrehajtását felügyelő bizottság munkájáról, 2005. június 8. In: A Szakértői Bizottság jelentése, i. m. 431–436., az idézet: 435.

vette kezdetét.[27] (A „digitalizálódás" más tekintetben is jelentkezik: a kérelmek beadása egyre inkább online történik.)[28]

Az ÁBTL az itt őrzött iratanyaghoz viszonyítva továbbra is a leglátogatottabb hazai levéltárnak számít, az állambiztonsági iratokat (a 2014. évi munkabeszámoló címét idézve)[29] „szakadatlan állampolgári és kutatói érdeklődés" kíséri. Az állampolgári betekintési kérelmek száma különösen a megalakulás/átalakulás utáni első években volt magas. 2006-tól kezdve az érdeklődés némileg alábbhagyott, 2011-től viszont újra megnőtt, és a 2010-es évek közepére az évi 3000-et is meghaladta. A tudományos kutatói érdeklődés egyenletesebben alakult: a kutatási esetek száma a 2003-as csonka évtől 2014-ig folyamatosan növekedett (1000-ről 3820-ra), bár 2015-re némileg csökkent ez a szám.[30] Az állampolgári betekintési kérelmek kapcsán érdemes megemlíteni, hogy míg kezdetben döntően az egykori megfigyeltek, meghurcoltak és joghátrányt szenvedettek fordultak az ÁBTL-hez (és előtte a TH-hoz), addig a 2010-es évek elejétől egyre inkább a leszármazottaik, a gyerekeik, sőt az unokáik kérik ki az iratokat.[31]

2005 májusában képviselői indítványra módosították az ÁBTL-ről szóló törvényt, amely kiszélesítette a megismerhető adatok körét (bárki számára lehetővé tette a hálózati személyek, az operatív kapcsolatok és az állambiztonsági tisztek személyes adatainak megismerését), illetve iratainak a honlapján való fokozatos közzétételére kötelezte a levéltárat. A köztársasági elnök azonban – alkotmányos aggályokra hivatkozva – nem írta alá azt, és az Alkotmánybírósághoz fordult, amely megsemmisítette az elfogadott jogszabályt. Az indoklás szerint ugyanis az információs kárpótláshoz nincs szükség az ügynökök személyes adatainak teljes nyilvánosságra hozatalára, hiszen a megfigyeltek megismerhetik a róluk jelentő hálózati személyek (és hivatásos alkalmazottak stb.) azonosításához szükséges adatokat.[32]

2007 júliusában a kormány Kenedi János vezetésével Szakértői Bizottságot állított fel a titkosszolgálatoknál maradt állambiztonsági iratok feltárására és az iratok kutathatóságával, a bennük szereplő adatokhoz való hozzáférés-

27 Nemzedékváltás. Beszámoló az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára 2011. évi működéséről. ÁBTL, Bp., 2012. 7–8. https://www.abtl.hu/sites/default/files/beszamolok/2011_eves_beszamolo.pdf (a letöltés ideje: 2018. szept. 10.).

28 Gutenberg – és hivatásos fürkészei – digitalizálva. Beszámoló az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára 2015. évi működéséről. ÁBTL, Bp., 2016. 4–6. https://www.abtl.hu/sites/default/files/beszamolok/2015_eves_beszamolo.pdf (a letöltés ideje: 2018. szept. 10.).

29 Szakadatlan állampolgári és kutatói érdeklődés. Beszámoló az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára 2014. évi működéséről. ÁBTL, Bp., 2015. https://www.abtl.hu/sites/default/files/beszamolok/2014_eves_beszamolo.pdf (a letöltés ideje: 2018. szept. 10.).

30 Az adatok forrása: Gutenberg – és hivatásos fürkészei – digitalizálva, i. m.

31 Lásd: Nemzedékváltás, i. m. 5–6.

32 37/2005. (X. 5.) AB határozat. Magyar Közlöny 132. sz. (2005. okt. 5.) 7153–7159. Vö. *Kónyáné Kutrucz Katalin:* A Történeti Levéltár működésének jogi keretei és annak változásai. Betekintő (2012) 3. sz. www.betekinto.hu/sites/default/files/betekinto-szamok/2012_3_kutrucz_0.pdf (a letöltés ideje: 2018. szept. 10.).

sel és nyilvánosságra hozatalával kapcsolatos javaslatok kidolgozására.[33] A kijelölt feladatkör világosan mutatja, hogy a szűk értelemben vett lusztráció lekerült a napirendről, és az információs kárpótlás és a múltfeltárás feltételeinek javítása vált prioritássá. A bizottság javaslatainak középpontjába is éppen az került, hogy az állambiztonsági múlt minél teljesebb megismerése érdekében szét kell választani a „dossziétörvény" és az „ügynöktörvény" fogalmi elemeit és logikáját. Az átvilágítás szempontjai ugyanis a kifejezetten az információs kárpótlást szabályozó 2003-as törvénybe is belekeveredtek: a hálózati személy definíciója kifejezetten lusztrációs logikát követ, ami – mutat rá a jelentés – komoly akadályokat gördít az elé, hogy az ügynököket a tudományos mezőben megnevezhessék, nehezítve a törvény által deklarált célt, az állambiztonsági múlt feltárását, megismerését.[34]

A bizottság működésének legjelentősebb hozadéka, hogy felhívta a figyelmet az állambiztonság mágnesszalagokra kimentett számítógépes adatbázisaira.[35] Ezekkel már 1995-ben az iratfeltáró bizottság is foglalkozott, ám a TH-ba, majd 2003 után az ÁBTL-ba kerülésük fel sem merült. A Szakértői Bizottság a szalagok adatállományának kinyomtatására, felülvizsgálására és arra tett javaslatot, hogy tegyék hozzáférhetővé őket a tudományos kutatás számára. Ennek nyomán a Nemzetbiztonsági Hivatalban (= NBH) megkezdődött és 2009 novemberében fejeződött be a mágnesszalagok adatainak digitális archiválása. A következő év áprilisában a kormány elrendelte az adatok kinyomtatását, felülvizsgálatát, a minősítésüket elvesztett adatok leválogatását, és átadását az ÁBTL-nek (papíron és elektronikus formában is). A felülvizsgálatot egy történészekből álló Tanácsadó Testület felügyelte, ez azonban önhibáján kívül nem tudta betölteni feladatát, majd az új kormány 2011 januárjával meg is szüntette működését, a szalagokról származó adatok őrzését pedig az NBH utódszervezetére, az Alkotmányvédelmi Hivatalra (= AH) bízta.

(Időközben, 2010 végén a kormány határozatot hozott arról, hogy az illegitim módon keletkezett adatokat tartalmazó állambiztonsági iratokat eredetiben kell kiadni a megfigyeltek számára. A javaslat és az illetékesek ezzel kapcsolatos nyilatkozatai lényegében privatizálták volna a közös kulturális örökség részét alkotó levéltári anyagot, ezzel gyakorlatilag lehetetlenné téve a kollektív információs kárpótlást. A történettudományos, levéltári és jogi szempontból is abszurd, gyakorlatilag pedig kivitelezhetetlen tervet végül egy év elteltével visszavonták. A javaslat bedobása mindenesetre 2011 első hónapjaiban jelentősen megnövelte az állampolgári kérelmek számát.)[36]

33 190/2007. (VII. 23.) Korm. sz. rendelet az állambiztonsági iratok átadása teljesítésének értékeléséről. Magyar Közlöny 97. sz. (2007. júl. 23.) 7172.

34 A Szakértői Bizottság jelentése, i. m. 38., 388.

35 Uo. 390.

36 Iratprivatizálás, avagy a közelmúlt jövője. Beszámoló az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára 2010. évi működéséről. ÁBTL, Bp., 2011. 5–26. https://www.abtl.hu/sites/default/files/beszamolok/2010_eves_beszamolo.pdf (a letöltés ideje: 2018. szept. 10.); Nemzedékváltás, i. m. 8–10.

2011 után több törvényjavaslat is született a szalagokról kimentett adatok nyilvánosságra hozására, ám az AH még 2015-ben is (2044-ig) titkosnak minősítette az adatokat. 2015 nyarán a Nemzeti Emlékezet Bizottsága (= NEB) kezdeményezésére a NEB és az ÁBTL munkacsoportot alakított, amely a belügyminiszter egyetértésével megkezdte a szalagok tudományos feltárását. A 2017 márciusában elkészített jelentésében a munkacsoport javasolta a szalagokon lévő G jelű (operatív nyilvántartás), H jelű (hálózati nyilvántartás) és K jelű (kémelhárítási) adattár átadását az ÁBTL-nek.[37] A javaslat nyomán született meg az a törvénymódosítás, amely lehetővé tette, hogy a mágnesszalagok a Történeti Levéltárba kerüljenek. A jogszabály értelmében az ÁBTL újra titkosszolgálati szaklevéltárrá vált, vagyis az 1990 után működő nemzetbiztonsági szolgálatok iratainak gyűjtését és őrzését is ellátja (majd). Ezenkívül immár hivatalosan is a levéltár feladatává tette a magyar vonatkozású külföldi állambiztonsági anyagok, illetve a más hazai levéltárban lévő, az állambiztonságra vonatkozó adatokat tartalmazó iratok feltárását, nyilvántartását és (másolatban történő) gyűjtését.[38]

*

Írásomban azt kívántam bemutatni, milyen emberi döntésekből álló folyamatok vezettek ahhoz, hogy az állambiztonsági iratok „felszabadultak", és egy speciális intézményben, szaklevéltárban nyertek elhelyezést. Mindezen döntések mögött nem nehéz felfedezni a totalitárius paradigmára jellemző gondolkodást, amelynek reneszánsza – mint arra Apor Péter és Horváth Sándor nemrég megjelent tanulmányában rámutatott – javarészt a különböző szakértői bizottságok tevékenységének köszönhető, mind Magyarországon, mind szerte Kelet-Közép-Európában. Az emlékezetpolitika kulcsfogalmává 1989, pontosabban annak sajátos értelmezése vált: a törvények, de még inkább az alkotmánybírósági határozatok, legfőképpen pedig a szakértői bizottságok jelentései 1989-et éles cezúraként („jogállami forradalomként"), a pártállami diktatúra időszakát pedig „a társadalomnak" „a hatalom" általi totális elnyomásaként jelenítik meg. Ebben a – kizárólag tetteseknek és áldozatoknak szerepet adó – „mesternarratívában" a titkosszolgálat (és nem az állampárt) a diktatúra legfőbb támasza, amelynek beosztottjai és titkos informátorai egyértelműen elkövetőként jeleníthetők (és jelenítendők) meg. Ez magyarázza, hogy miért az állambiztonsági iratok kerültek a közelmúlt megismeréséről szóló viták fókuszába, illetve miért az „ügynök" vált a szocialista korszakról

37 A Nemzeti Emlékezet Bizottsága és az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára közös munkacsoportjának jelentése az 1990 előtti állambiztonsági szervek mágnesszalagokon megőrzött adatállományának vizsgálatáról, d. n. https://www.neb.hu/asset/phpoj7mWy.pdf (a letöltés ideje: 2018. szept. 10.).

38 2017. évi XCIV. törvény az elmúlt rendszer titkosszolgálati tevékenységének feltárásáról és az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára létrehozásáról szóló 2003. évi III. törvény és egyes kapcsolódó törvények módosításáról. Magyar Közlöny 100. sz. (2017. jún. 27.) 9782–9784.

szóló diskurzusok meghatározó alakjává.[39] Hiszen azzal kapcsolatban 1989 után semmiféle aggály nem merült fel, hogy a nem jogállami és jogállami oktatásügy, bírósági rendszer, vagy akár a bűnügyi rendőrség iratait ugyanaz a levéltár őrizze. Persze gyakorlati szempontból sem volt mindegy, hogy – ha már feltétlenül szükség van rá – pár ezer volt titkos szolgát és ügynököt, vagy több százezer párttagot zárnak-e ki a demokratikus közéletből.

A Történeti Levéltár rövid történetébe ennyi fért bele. A rövidség ez esetben sem csak arra utal, hogy sok minden kimaradt belőle, hanem arra is, hogy mindabból, ami kimaradt, akár az enyémtől teljesen eltérő történet is alkotható az intézmény megalakulásáról, működéséről, és az itt kialakult közösség életéről – amiről most semmit sem tudtam szólni.

Irodalom

190/2007. (VII. 23.) Korm. sz. rendelet az állambiztonsági iratok átadása teljesítésének értékeléséről. Magyar Közlöny 97. sz. (2007. júl. 23.) 7172.

1994. évi XXIII. törvény egyes fontos tisztségeket betöltő személyek ellenőrzéséről. Magyar Közlöny 36. sz. (1994. ápr. 5.) 1277–1280.

1995. évi LXVI. törvény a köziratokról, a közlevéltárakról és a magánlevéltári anyag védelméről. Magyar Közlöny 56. sz. (1995. jún. 30.) 3018–3026.

1996. évi LXVII. törvény az egyes fontos tisztségeket betöltő személyek ellenőrzéséről szóló 1994. évi XXIII. törvény módosításáról. Magyar Közlöny 61. sz. (1996. júl. 23.) 3930–3934.

2001. évi XLVII. törvény az egyes fontos, valamint közbizalmi és közvélemény-formáló tisztségeket betöltő személyek ellenőrzéséről és a Történeti Hivatalról szóló 1994. évi XXIII. törvény módosításáról és az ezzel összefüggő törvénymódosításokról. Magyar Közlöny 75. sz. (2001. júl. 3.) 5486–5490.

2003. évi III. törvény az elmúlt rendszer titkosszolgálati tevékenységének feltárásáról és az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára létrehozásáról. Magyar Közlöny 4. sz. (2003. jan. 14.) 269–274.

2017. évi XCIV. törvény az elmúlt rendszer titkosszolgálati tevékenységének feltárásáról és az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára létrehozásáról szóló 2003. évi III. törvény és egyes kapcsolódó törvények módosításáról. Magyar Közlöny 100. sz. (2017. jún. 27.) 9782–9784.

23/1999. (VI. 30.) AB határozat. Magyar Közlöny 58. sz. (1999. jún. 30.) 3605–3616.

37/2005. (X. 5.) AB határozat. Magyar Közlöny 132. sz. (2005. okt. 5.) 7153–7159.

60/1994. (XII. 24.) AB határozat. Magyar Közlöny 124. sz. (1994. dec. 24.) 4277–4291.

A Nemzeti Emlékezet Bizottsága és az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára közös munkacsoportjának jelentése az 1990 előtti állambiztonsági szervek mágnesszalagokon megőrzött adatállományának vizsgálatáról, d. n. https://www.neb.hu/asset/phpoj7mWy.pdf (a letöltés ideje: 2018. szept. 10.).

39 *Péter Apor – Sándor Horváth:* Closing the Past–Opening the Future: Victims and Perpetrators of the Communist Regime in Hungary. In: Secret Agents and the Memory of Everyday Collaboration in Communist Eastern Europe. Ed. by Péter Apor – Sándor Horváth – James Mark. Anthem Press, London – New York, 2017. 105–128.

A Szakértői Bizottság jelentése 2007–2008. Bp., 2008. http://mek.oszk.hu/08400/08450/08450.pdf (a letöltés ideje: 2018. szept. 10.).

A Történeti Hivatal 1997–1998. évi tevékenységéről (beszámoló). TH, Bp., 1999. https://www.abtl.hu/sites/default/files/beszamolok/1997_1998_eves_beszamolo.pdf (a letöltés ideje: 2018. szept. 10.).

Apor, Péter – Horváth, Sándor: Closing the Past–Opening the Future: Victims and Perpetrators of the Communist Regime in Hungary. In: Secret Agents and the Memory of Everyday Collaboration in Communist Eastern Europe. Ed. by Péter Apor – Sándor Horváth – James Mark. Anthem Press, London – New York, 2017. 105–128.

Beszámoló a Történeti Hivatal 1999. évi tevékenységéről. TH, Bp., 2000. https://www.abtl.hu/sites/default/files/beszamolok/1999_eves_beszamolo.pdf (a letöltés ideje: 2018. szept. 10.).

Beszámoló a Történeti Hivatal 2002–2003. évi tevékenységéről. TH, Bp., 2003. https://www.abtl.hu/sites/default/files/beszamolok/2002_2003_eves_beszamolo.pdf (a letöltés ideje: 2018. szept. 10.).

Cseh Gergő Bendegúz: A levéltári anyag feldolgozásának egy évtizede. Betekintő (2007) 4. sz. www.betekinto.hu/sites/default/files/betekinto-szamok/2007_4_cseh.pdf (a letöltés ideje: 2018. szept. 10.).

Források a titkosszolgálatok politológiai tanulmányozásához. Összeáll. Révész Béla. JATE Press, Szeged, 2010.

Gutenberg – és hivatásos fürkészei – digitalizálva. Beszámoló az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára 2015. évi működéséről. ÁBTL, Bp., 2016. https://www.abtl.hu/sites/default/files/beszamolok/2015_eves_beszamolo.pdf (a letöltés ideje: 2018. szept. 10.).

Hack Péter [felszólalása]. In: Ügynökök és akták. Nemzetközi konferencia az átvilágításról és az állambiztonsági iratok sorsáról. Szerk. Halmai Gábor. Soros Alapítvány, Bp., 2003. 69–83.

Halmai Gábor [felszólalása]. In: Ügynökök és akták i. m. 139–145.

Iratprivatizálás, avagy a közelmúlt jövője. Beszámoló az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára 2010. évi működéséről. ÁBTL, Bp., 2011. https://www.abtl.hu/sites/default/files/beszamolok/2010_eves_beszamolo.pdf (a letöltés ideje: 2018. szept. 10.).

Kónyáné Kutrucz Katalin: A Történeti Levéltár működésének jogi keretei és annak változásai. Betekintő (2012) 3. sz. www.betekinto.hu/sites/default/files/betekinto-szamok/2012_3_kutrucz_0.pdf (a letöltés ideje: 2018. szept. 10.).

Majtényi László [felszólalása]. In: Ügynökök és akták i. m. 123–131.

Nemzedékváltás. Beszámoló az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára 2011. évi működéséről. ÁBTL, Bp., 2012. https://www.abtl.hu/sites/default/files/beszamolok/2011_eves_beszamolo.pdf (a letöltés ideje: 2018. szept. 10.).

Révész Béla: A „Duna-gate" ügy jelentősége a rendszerváltás történelmében. (Politológiai értelmezési lehetőségek.) Acta Universitatis Szegediensis. Acta Juridica et Politica. Tom. LXVII. Facs. 19. SZTE ÁJK, Szeged, 2006.

Révész Béla: Az állambiztonságtól a nemzetvédelemig. Acta Universitatis Szegediensis. Acta Juridica et Politica. Tom. LXIII. Facs. 17. SZTE ÁJK, Szeged, 2003.

Szakadatlan állampolgári és kutatói érdeklődés. Beszámoló az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára 2014. évi működéséről. ÁBTL, Bp., 2015. https://www.abtl.hu/sites/default/files/beszamolok/2014_eves_beszamolo.pdf (a letöltés ideje: 2018. szept. 10.).

Tóth Eszter: Iratbeszállítás, rendezés, segédletkészítés a levéltárban (1997–2012). Betekintő (2012) 3. sz. www.betekinto.hu/sites/default/files/betekinto-szamok/2012_3_toth_0.pdf (a letöltés ideje: 2018. szept. 10.).
Ügynöklisták évadja. Beszámoló az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára 2005. évi működéséről. ÁBTL, Bp., 2006. https://www.abtl.hu/sites/default/files/beszamolok/2005_eves_beszamolo.pdf (a letöltés ideje: 2018. szept. 10.).
Ügynökök és akták. Nemzetközi konferencia az átvilágításról és az állambiztonsági iratok sorsáról. Szerk. Halmai Gábor. Soros Alapítvány, Bp., 2003.

MÜLLER ROLF

Tettesek, áldozatok, szereplők

Állambiztonsági és történeti fényképgyűjtemény

A Történeti Levéltárban őrzött állambiztonsági fotódokumentáció első részletesebb tematikus feltárását a 2000-es évek elején Sümegi György végezte el. Az ő pionír munkájának alapvetése, hogy „az intézmény meghatározott formában (dossziék mellékleteként, tematikus képkollekciókban, albumokban, szerzői felvételekként stb.), mintegy virtuális gyűjteményként őriz és kezel fotográfiákat",[1] utalva ezzel, ha nem is a politikai rendőrség fotóhagyatékának „feltérképezhetetlenségére", de legalábbis annak lassú folyamatára. Tudniillik más közgyűjteményekkel ellentétben levéltárunk nem örökölt meg nyilvántartásokat a több ezer dossziéban elfekvő, többször ezer fényképről, negatívról (ezek száma kis túlzással felbecsülhetetlen), sem a különböző albumokról (bár ez utóbbiak feltárása, számbavétele természetesen könnyebb feladat). Magyarán minden egyes dossziét kézbe kell venni, fel kell lapozni, kutatni bennük a vizuális nyomok után. Lássuk, mit tudhatunk meg e kollekció műfaji összetételéről, funkcionális megoszlásáról.

Nyilvántartott arcok

Az állambiztonsági „fényképtár" dokumentumainak eredetét tekintve megkülönböztethetjük a politikai rendőrség által készített, valamint a birtokába került, azaz magánszemélyektől, intézményektől lefoglalt felvételeket. Az első csoportba tartoznak *a személynyilvántartással kapcsolatos fényképek,* közöttük is a rabosítási fotóként ismert kétoldali felvételek. Európában a rendőri szervek már a 18. század közepétől támaszkodtak a fotográfiákra a körözések és az azonosítások eredményessége érdekében. Eleinte fényképészmestereket bíztak meg elkészítésükkel: az egyik legkorábbi ismert ilyen a svájci Carl Durheim felkérése, akinek sokszorosítható talbotípiáit albumba szerkesztve megkapták az egyes kantonok rendőrségei. Franciaországban 1871–1872-ben Eugène Appert fényképezte le az elfogott kommünárokat. Felvételei aztán bűnmegelőzési céllal kartotékrendszerbe kerültek, s ez a fényképleltár mintegy előfutára lett a párizsi rendőrség fotográfiai részlegének és az 1888 utáni vezetője,

1 *Sümegi György:* Fotók a Történeti Levéltárban. In: Trezor 3. Az átmenet évkönyve 2003. Szerk. Gyarmati György. Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, Bp., 2004. 309–328. itt: 309.

Alphonse Bertillon által finomított nyilvántartási gyakorlatnak. Az ő módszere szolgált alapul a hazai bűnügyi fényképészet számára is.[2] Az őrizetbe vett gyanúsítottakat megörökítő fotózási gyakorlatot, amelyet már a II. világháború előtt rutinszerűen végeztek, 1945 decemberétől a budapesti Politikai Rendészeti Osztályon a Politikai Bűnügyi Nyilvántartó Iroda fényképészei folytathatták tovább.[3] A francia mintára elterjedt kettős (szembenéző és oldalirányú arckép két külön felvételen, vagy egy képkockán szemből és oldalról, tükör segítségével fotografálva), valamint hármas (szemből és oldalról felvett kép egy szembenéző negyedfordulatossal kiegészítve) rabosítási képtípusokat a politikai rendőrségen egyaránt alkalmazták.[4] Az arcképekkel elsődlegesen a vizsgálati dossziékban találkozhatunk, üres lapokra ragasztva, amelyeken néha önmagukban, máskor az ügy szövevényességének függvényében akár tömegesen fordulnak elő. Róluk nemegyszer az első kihallgatásokon már meggyötört arcok néznek ránk. A rendőrségi portré pedig járulékos látványelemeivel (látható fejtámasz, táblára felírt monogram és számozás, néha a profilt mutató tükör) meg is gyanúsítja tárgyát, melyet a dosszié narratív környezete (jelentések, kihallgatási anyagok, vádiratok, ítéletek stb.) aztán tovább kriminalizál, olyannyira, hogy a rabosítási fotóknál – a szintén gyakran felhasznált, és – jóval ártatlanabb műtermi portrék, személyiigazolvány-képek szereplői is „bűnösként", vagy éppen egy kiterjedt „bűnözői kör" tagjaként tűnnek fel. A „tettes" vizuális reprezentációját egyértelműsítik a fotóval közvetlenebb kapcsolatba kerülő ujjlenyomatlapok, amelyekre rendszerint feltűzték a két-három irányú felvételt, illetve a felismerési jegyzőkönyvek, ahol a kérdezett személynek három-négy portré közül kellett kiválasztania az ismerőst, az „elkövetőt". Utóbbi bizonyítási eljárás során ugyancsak találkozhatunk a szembenéző rabosítási fényképek mellett a belügyi nyilvántartásból származó személyi törzslapfotókkal, katonaképekkel, más elkobzott portrékkal. A nyilvántartási fotók másik csoportjába az „őrzők" arcképes igazolványképei tartoztak, amelyek elkészítése először az 1946 októberében felállított Államvédelmi Osztály fényképészmestereire várt, az apparátus tagjai a fényképes okmányaikat ugyanis 1947 augusztusától hordták maguknál.[5]

2 *Bogdán Melinda:* A rabosító fénykép. A rendőrségi fényképezés kialakulása. Budapesti Negyed 47–48. (2005. tavasz–nyár) 1–2. sz. 143–165., itt: 150–153. A hazai praxisról még: *Urbán Tamás:* A személyazonosításhoz használt első „rabosító képek". Fotóművészet LVI. (2013) 3. sz. 77–79.

3 Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (= ÁBTL) 1.1. Magyar Államrendőrség Politikai Rendészeti Osztály iratai. 56/1945. A Magyar Államrendőrség Budapesti Főkapitányságának körözvénye, 1945. dec. 18.

4 A rendészeti gyakorlatban eredetileg a kettős portrékat a felismerésre, a hármas felvételeket inkább az azonosításra használták. Lásd *Sümegi Gy.:* i. m. 309. A politikai rendőrség dossziéiból ez a funkcionális megkülönböztetés nem igazolható.

5 ÁBTL 1.2. Magyar Államrendőrség Államvédelmi Osztálya iratai. 78/1947.; A Magyar Államrendőrség Államvédelmi Osztálya vezetőjének 178. sz. napiparancsa, 1947. aug. 11. ÁBTL 1.2. 180/1947.; A Magyar Államrendőrség Államvédelmi Osztálya vezetőjének 180. sz. napiparancsa, 1947. aug. 13.

1–2. kép. Hidegkuti Károly személyi anyagának fotói. Az elsőn főhadnagyként 1952-ben, ez évben az Államvédelmi Hatóság Titkársága, majd a levélellenőrzéseket folytató III/2. Osztály vezetőhelyettese volt. A második felvétel 1956 után készült, amikor már őrnagyi rangban a Belügyminisztérium II/13. Osztály vezetőjeként felelt a postai küldemények titkos „cenzúrájáért"

Portréikat a hivatali előmenetelt és mindennemű ahhoz kapcsolódó iratot tartalmazó személyi aktáikban is elhelyezték *(1–2. kép.)*.

A múltban egymástól élesen elkülönülő két „gyűjtemény" 1989 utáni felhasználására jellemző az eredeti funkció megőrzése. Ám míg korábban a nyilvánosság teljes kizárásával, vagy csak szűkebb közegben (magukat az állampolgárok előtt igazoló ávéhások) érvényesült az elsődleges hivatásuk, a felismerés, az új kontextusban épp ellenkezőleg, a cél a minél szélesebb nyilvánosság előtti fel- vagy megismertetés. És korántsem mellékes, hogy mindeközben a két nyilvántartott csoport minősítése fordítottjára változott. Amíg az 1945 után politikai bűncselekményekkel gyanúsítottakból, elítéltekből, a „tettesekből" áldozatok, addig a 1945 előtti rendszer áldozataiból, akik szép számmal csatlakoztak a háború után a politikai rendőrséghez, és ott „áldozatos" munkájukkal járultak hozzá a rendszer kiépítéséhez és fenntartásához, belőlük napjainkra tettesek, a diktatúra szekértolói lettek.

Ennek a nagy nyilvánosság előtt jó értelemben „elkövetett" átértelmezésnek (felhasználásnak) sokak számára a legismertebb példája a hazánk egyik leglátogatottabb múzeumában, kiemelt emlékezeti helyén: a Terror Házában megkonstruált Áldozatok és Tettesek fala. A dicsőségtabló és a szégyenfal egyértelmű, kézzel fogható társadalmi és emlékezetpolitikai igényt elégít ki, azt, hogy 1989 után (a munkásmozgalmi helyett) egy vizuális nemzeti panteont is létre kell hozni, amelyben az arcok tanúsítják (bizonyítják) a bűnt, az erőszakot. Az anonim áldozatok (vagy a nevesített 1956-os hősök) tömege jelképezi annak általánosságát, kiterjedtségét, a bűnösök pedig minden esetben

megnevezve adnak profilt a terrornak, miközben életútjuk, tetteik részletes kifejtésére a nyilvánosság ezen fórumán nincs mód (talán szándék sem), a szöveg (egyetlen szó vagy mondat erejéig) csak csoport-hovatartozásukat egyértelműsíti. Más keretek között ezt az átértelmezést végezték, végzik el a különböző archontológiai kiadványok, online adatbázisok, értelemszerűen a hatalomgyakorlók körének bemutatásakor, amikor a táblázatos, felsorolásszerű és/vagy bővebb szöveges életrajzokat – lehetőség szerint – fényképpel látják el.[6]

Ellopott pillanatok

A politikai rendőrség működésével összefüggő másik igen terjedelmes vizuális dokumentumcsoportot az *operatív fényképezés termékei* alkotják. A személykövetéssel, megfigyeléssel kapcsolatos fotózási technikát 1950 után az Államvédelmi Hatóságon már bizonyosan alkalmazták, később pedig filmfelvételeket is készítettek. A rejtett erőszak ezen eszközeit kezdetben a külső követéseknél (utcákon, tereken, állomásokon, kerthelyiségekben, fürdőkben), majd a technikai fejlődéssel párhuzamosan zárt terekben (kávéházak, éttermek, intézmények, magánlakások) is bevetették. A módszer kódneve az 1970-es évektől 3/r rendszabály lett, a titkos házkutatások alkalmával folytatott dokumentáló fényképezést pedig 3/f jelzés alatt folytatták.[7]

Az így készült felvételek a mai szemlélő számára az egykor volt hétköznapok (nem beállított) spontaneitását, állandóságát mutatják, ilyen olvasatban éppenséggel a leghűségesebb ábrázolások a hajdani mindennapokról. Csakúgy, mint Miroslav Tichý ellopott pillanatai a titokban lefényképezett lenge öltözetű nőkről, akik mit sem tudtak arról, hogy megörökítik őket. A cseh fotóművész 1960 és 1985 között több ezer ilyen felvételt készített maga eszkábálta kameráival a lakóhelyén, Kyjovban.[8] Tichý „áldozataihoz" hasonlóan a politikai rendőrség felvételein szereplők is többnyire napi rutinjukat végzik: munkába sietnek, az utcán sétálnak, kirakatok előtt bámészkodnak, vendéglátóhelyeket, gyógyfürdőket látogatnak, miközben ismerősökkel, barátokkal, rokonokkal találkoznak, beszélgetnek, iszogatnak, és megesik, hogy

6 Az 1953 és 1956 közötti államvédelmi parancsnoki gárda életrajzait közli: Trójai faló a Belügyminisztériumban. Az ÁVH szervezete és vezérkara 1953–1956. Szerk. Gyarmati György – Palasik Mária. Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára – L'Harmattan, Bp., 2013. 135–474. A forradalom utáni Politikai Nyomozó Főosztály vezetőinek pályaképei megtalálhatók a Nemzeti Emlékezet Bizottság honlapján: https://www.neb.hu/hu/az-allambiztonsag-vezetoi-19561962 (a letöltés ideje: 2017. nov. 21.). A politikai rendőrség vezérkarának bővebb, 1956 és 1990 közötti archontológiáját lásd az ÁBTL honlapján: https://www.abtl.hu/ords/archontologia/f?p=108:1 (a letöltés ideje: 2017. nov. 21.).

7 Bővebben *Müller Rolf:* A fotótechnika alkalmazása a politikai rendőrségen (Szervezettörténeti vázlat). Betekintő (2010) 3. sz. http://www.betekinto.hu/2010_3_muller (a letöltés ideje: 2017. nov. 21.).

8 Róla lásd *Gianfranco Sanguinetti:* Miroslav Tichý. Les Formes du Vrai. Forms of Truth. Kant, Prague, 2011.

3. kép. Megfigyelési felvétel egy bizalmas nyomozás alatt tartott vallási közösségről Szajkon, az 1980-as évek első felében

a tilosban járva „szerelembe" keverednek. Néhanapján a városon kívülre szólítja őket a természet, a pihenés. S a szabadidő eltöltésének rejtett figyelésével és dokumentálásával megszületik a magyar vidék képi lenyomata: a kisvendéglők, a balatoni nyaralások, a szállodák, a kisvárosi vasútállomások, a falusi porták, a poros utcák vizuálisan megőrzött hétköznapisága. Más arcát mutatja a város a hazánkba, többnyire a fővárosba érkező külföldiek (rokonlátogatók, üzleti utazók) mozgásának követésekor, hiszen a titkosszolgálati objektív az építészeti nevezetességeket, turistalátványosságokat, szállodákat, vagy a ferihegyi repülőtér váróját is befogja. Az ÁBTL-ben több ezer ilyen valóságkivágást őrzünk *(3. kép)*.

A levéltár gyakorlatára jellemző, hogy ezeket a felvételeket csak ritkán, rendszerint a védelmi idő lejárta után, vagy a szereplők felismerhetetlenségének figyelembevételével publikálja. Nem így cseh társintézményünk. 2008-ban a Totalitárius Rendszereket Kutató Intézet albumot jelentetett meg prágai városképekkel, amelyek a volt titkosrendőrség iratait őrző levéltárból származnak. A kötet egyik szerzője szerint a személykövetések során készített fotográfiák valósághatását az teremti meg vagy erősíti fel, hogy az állambiztonsági fényképészeknek sokszor fogalmuk sem volt, mi került bele az exponálás pillanatában az objektív látóterébe, hiszen kabátjukba, bőröndbe vagy kézitáskába rejtett kamerákkal dolgoztak. Éppen ezért nem szándékoltan olyan

részleteit is megőrizték az 1968 utáni csehszlovák hétköznapoknak, amelyeket a „normális" képkészítési módszer figyelmen kívül hagyott volna. A Husák-féle „knédliszocializmus" televíziós műsorokban és popdalokban idealizált világával szemben Milan Kundera, vagy éppen a filozófus Zdeněk Neubauer követésének képkockáin a pangás kétségbeesett állapota rögzült: a város beállványozott házakkal, kétütemű gépkocsikkal, turisták, standok, kerthelyiségek, reklámhirdetések nélkül.[9]

A prágai képválogatás utazó kiállítás keretében Magyarországra is eljutott 2011-ben, és kiegészült a budapesti megfigyelési fotókkal.[10] A közönségcsalogató tárlat felvetette a kérdést, szabad-e a képen szereplő gyanútlan áldozatokat újra kiszolgáltatott helyzetbe hozni azáltal, hogy évekkel, évtizedekkel korábbi életük ellopott pillanatait (megkérdezésük nélkül) nyilvánosságra hozzuk, hiszen sem akkor, sem most nem gyakorolhatták a „képmáshoz való jogukat". A döntést minden felhasználónak saját magának kell meghoznia. Mérlegelnie kell, hogy a megfigyelési fotó lényegét tekintve egy speciális nézőpontú utcakép, „ártatlan" dokumentum hajdanvolt világunkról, környezetünkről, vagy inkább a rejtett erőszak egyik típusának, a vizuális felügyeletnek olyan terméke, amely elsősorban a célkeresztbe került személyről, az ő a nyilvános térben folyó magánéletéről informál.

Természetesen nem hozhatók összefüggésbe a privát szférával a nyilvános rendezvényekről, úgymint az 1989-es tüntetésekről, demonstrációkról készített képek. A megsokasodó akciókon való részvétel tudatos, nyíltan vállalt politikai cselekedet volt, amely akkorra már nem is minősült „ellenségesnek", hiszen januártól létezett a gyülekezés szabad gyakorlását biztosító törvény. A kérdés itt inkább az, hogy mi indokolta a rendszerváltó év szabadabb légkörében az ügynök fotósok, fotóriporter-álruhába bújt vagy rejtekből exponáló hivatásos állományú operatív tisztek munkáját. A tüntetéseken részt vevők arcának, transzparenseinek szorgos képi dokumentálása feltételezhetően a régi reflexek tovább éléséből, a tehetetlenségi erő által továbbhajtott működési mechanizmusból következett. Mindenesetre az áthagyományozódott vizuális források – még akkor is, ha csak a töredékét jelentik az egykori dokumentációnak, elég arra utalnunk, hogy az 1980-as évek titkosszolgálati videofelvételei közül egy sem került a levéltár őrzésébe – lehetőséget teremtenek arra, hogy megtudjuk, mit láttak az állambiztonság „szemei", mit tartottak fontosnak megőrizni a változó világból.[11]

9 *Jan H. Vitvar:* Aparát v rukou nemocného aparátu/A Camera in the Hands of a Sick State. In: Praha objektivem tajné policie/Prague through the Lens of the Secret Police. Ústav pro studium totalitních režimů, Praha, 2008. 6–12.

10 A kiállítás a Nyílt Társadalom Archívum szervezésében, Operatív fotó – Budapest és Prága az állambiztonság szemével/Surveillance Photo – Budapest and Prague through the Eyes of the State Security Services címmel 2011. szeptember 20. és október 30. között volt látogatható a Centrális Galériában.

11 Lásd *Müller Rolf:* Titkok – képek – nyolcvanas évek. The Secret Pictures of the Eighties. Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára – L'Harmattan, Bp., 2011. 58–83.

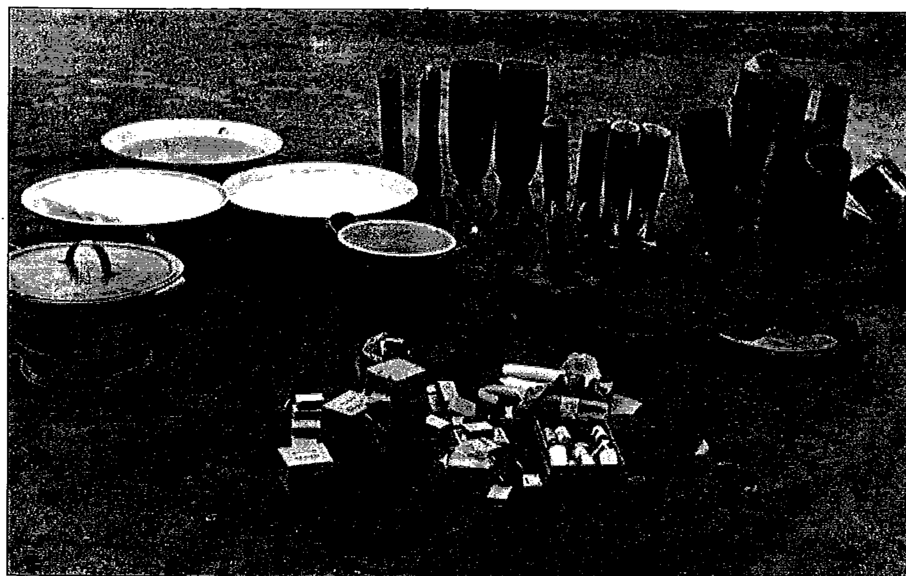
„Perdöntő" felvételek

Szintúgy a politikai rendőrség látásmódjáról árulkodnak *a nyílt nyomozati eljárás során fotografált képek.* Az ügyek vizsgálatához kötődtek a helyszínelési fotók, amelyeknek gyakorlati alkalmazása, hasonlóan az előbbiekhez, a szervezet igen korai időszakából eredeztethető, mivel a tárgyi bizonyítékok képi rögzítését végző részleget 1947-ben hozták létre a csupán vallomásokra épített nyomozások kudarcai miatt.[12] Az inkriminált cselekmények színhelyén készült felvételek központi témája a bűnjel: a megrongált szovjet emlékmű, a köztéri szobor, a letépett, megégetett zászló, az elszórt, kiragasztott röplap, az elrejtett fegyver, termény, könyv, szamizdat, valuta stb. (amelyek egy része a már említett operatív szakaszban, a titkos házkutatás során folytatott fényképezéskor is horogra akadhatott). Az „ellenséges" tevékenység látható nyomait gyarapították a rekonstrukciós felvételek, amelyek utólag, a nyomozó szervek rendezésében reprezentálták a röplapozást, a különböző tárgyak rejtegetését, vagy éppen a tettlegességet és a fegyverhasználatot (gyakori előfordulásuk 1956-os ügyek dossziéi, albumai).

Az említett képtípusok mai felhasználására példa az NDK Állambiztonsági Minisztérium fotóhagyatékát tanulmányozó Simon Menner honlapja. A Berlinben élő fényképész kérdésfelvetése: „Mit is látott a Nagy Testvér?" Érdeklődése így elsődlegesen a terror vizualitásának lehetőségére vonatkozik. Az internetes nyilvánosságban közzétett korabeli szobabelsők a falakra ragasztott poszterekkel, a szekrényekben sorakozó játékokkal, ruhákkal, a konyhafelszerelések és az élelmiszerek (csakúgy, mint a külső figyelések során fotózott utcarészletek) a keletnémet társadalom mentalitástörténeti lenyomataiként vizsgálhatók. Menner szerint egy házkutatáskor rögzített nyugatnémet kávéfőző már önmagában tág teret nyújthat az értelmezésnek, jele lehet az idegen ügynökkel való kapcsolattartásnak, vagy egyszerűen egy nyugati rokon ajándékozási gesztusának. A különbség „csupán" a következményekben van: tíz év börtön, vagy sem.[13] Szerencsés esetben persze nem kell ilyen feltételezésekbe bocsátkoznunk, és a képek történetét a szövegkörnyezet elbeszéli, felhasználásukra az írott forrásokból egyértelmű magyarázatot kapunk. Az 1952-ben a főváros XV. kerületében az áremelés hírére felhalmozott és részben egy szalmával álcázott veremben (légoltalmi pincében) elrejtett áruról fénykép-dokumentáció készült. A fotósorozat egyes darabjain jól felismerhetők a bespájzolt termékek (ruhaneműk, zsír, mosószappan, cukor, bor, gyufa, gyertya, szódapor, bőr- és gumicsizmák, bakancsok, valamint csizmakészítéshez bőr- és talpfélék), amelyek egyrészt mutatják, mi is kerülhetett be az 1950-es években egy kuláknak

12 A helyszínelő részleg igénybevételének első szabályozása: ÁBTL 1.2. 28/1947. A Magyar Államrendőrség Államvédelmi Osztály vezetőjének 28. sz. központi utasítása 1. pont, 1947. aug. 2.

13 *Simon Menner:* Images from the secret STASI archives or: what does the Big Brother see, while he is watching you? www.simonmenner.com/Seiten/Stasi/indexStasi.html (a letöltés ideje: 2017. nov. 22.); uő: Images from the secret Stasi archives. http://jmcolberg.com/weblog/extended/archives/simon_menner_images_from_the_secret_stasi_archives/ (a letöltés: 2017. nov. 22.).

4. kép. 1952-ben egy kulákcsalád rejtegetett áruiról készített felvétel

bélyegzett család „túlélőcsomagjába", másrészt, a „közellátás érdekét veszélyeztető bűntett" bizonyítékaiként szerepet játszottak hatévi börtön, ugyanilyen idejű közügyektől való eltiltás, teljes vagyonelkobzás és 1000 forint pénzbüntetés kiszabásában. A kép és a szöveg *(4. kép)* bizonyosságot teremt, azonban tovább serkenti képzeletünket a fotókon nem látható, de a hatóság által „észlelt" három süldő, amelyek a tanács mezőgazdasági osztályán nem voltak nyilvántartva.[14]

A láthatatlan sertések okozta vizuális hiányérzetünket fokozhatják azok a „perdöntő" felvételek, amelyek annak idején fizikai valójukban léteztek, viszont mára nem találhatók meg a dossziékban. Utalhatunk a Rajk László „csőszkunyhójáról" készített fotográfiára, amely a koncepciós per egyik hangsúlyos elemét, a jugoszláv belügyminiszterrel folytatott „titkos paksi találkozót" volt hivatott alátámasztani. A képi bizonyíték hamisításának ezen ismert esetétől[15] eltekintve a módszer bizonyosan nem tartozott a magyar államvédelem bevett fogásai közé, hiszen jóval gyakrabban támaszkodhattak az áldozat birtokában lévő személyes „terhelő" emlékképekre. A levéltárunkban nagy mennyiségben fellelhető, házkutatások során *elkobzott, lefoglalt fotók* tematikája igen vegyes, megtalálhatók közöttük a féltve őrzött személyes emlékek, a családi albumok darabjai, különböző társadalmi eseményeken készített fotográfiák, vagy éppen rejtegetett akt, illetve kifejezetten pornográf felvételek. Begyűjtésükkel a poli-

14 Az üggyel kapcsolatos dokumentumokat lásd ÁBTL 3.1.9. (Vizsgálati dossziék) V–88856. Szőcs Pál. Köszönöm Patisz Mártának, hogy a forrásra felhívta a figyelmemet.

15 A fotó elkészítésének körülményeiről lásd ÁBTL 2.1. (A volt Zárt irattár levéltári anyaga) I/21–a. Dr. Klein Antal. Réh Lajos tanúkihallgatási jegyzőkönyve, 1954. jún. 16.

5. kép. Lefoglalt és személyazonosításra felhasznált 1956-os felvétel. Az eredetileg tíz forradalmárt ábrázoló fotó a Magyar Honvéd című lap 1956. november 3-ai számában jelent meg a Széna tériek által elfoglalt és őrzött Rákosi-villáról szóló képes riportban

tikai rendőrség célja a látókörébe került, vagy már meggyanúsított áldozat kapcsolatainak feltérképezése, múltbeli „fekete foltjainak" felderítése, esetleges megzsarolásához kompromittáló muníció beszerzése volt.

Hasonló indíttatásból folyt a vadászat az 1956-os forradalom- és szabadságharchoz köthető fényképek után. Az utcán kószáló amatőr fotósok, fényképészmesterek, hazai és külföldi fotóriporterek alkotásai a megtorló apparátus kezében – lefoglalva, a nyugati sajtóból reprodukálva – a „tettesek" azonosításának legkézenfekvőbb eszközei lettek. Egyszersmind a titkos irattárba való száműzetésükkel az eredeti forradalmi üzenetük elhallgattatására is törekedtek, hiszen 1956 képei az új politikai és ideológiai környezetben kizárólag szelektálva kaphattak nyilvánosságot és funkciót. A kollektív emlékezet alakítása során szolgáltattak bizonyítékot a Kádár-rendszer legitimációjának alapvetésére, hogy ami történt, „ellenforradalom" volt.[16] 1956-ról a rendszerváltással kibontakozó történeti diskurzus a képek egy újabb értelmezési keretét teremtette meg. Fontossá vált forradalmi históriájuk, valamint újra az azonosítási funkciójuk. A különböző szerkesztési elvek alapján összeállított kiadványok közös pontja ugyanis annak felismerése, hogy a nemzeti emlékezetben az „ismeretlen katonák" mellett szükség van látható, megismerhető hősökre *(5. kép)*.

16 Az 1956-os fotók eredetéről és felhasználásáról áttekintő jelleggel: *Müller Rolf:* A megtorlás képei. In: ÁVH – Politika – 1956. Politikai helyzet és az állambiztonsági szervek Magyarországon, 1956. Szerk. Okváth Imre. Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, Bp., 2007. 193–221.

A Történeti Levéltárban folyó fotófeldolgozás során több célt tartunk szem előtt: először is az igen terjedelmes, albumokba rendezett, illetve nagyobbrészt szórványosan dossziékban előforduló fényképanyagot – digitalizálva, részletes technikai/tartalmi leírással ellátva, lehetőség szerint *a szereplőket* azonosítva – archiváljuk, a kutatás számára előkészítjük. Másrészt a személyes adatok védelmének figyelembevételével nyilvánosságra hozzuk, folyamatosan elérhetővé tesszük a honlapunkon található fotóadatbázisban. Végül pedig törekszünk gyűjteményünk bővítésére, bízva abban, hogy új szerzeményeink személyes képtörténetekkel egészítik ki és színesítik az állambiztonsági szervek mára történeti értékű fotóhagyatékát.

Irodalom

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára honlapja, https://www.abtl.hu/ords/archontologia/f?p=108:1 (a letöltés ideje: 2017. nov. 22.).

Bogdán Melinda: A rabosító fénykép. A rendőrségi fényképezés kialakulása. Budapesti Negyed 47–48. (2005. tavasz–nyár) 1–2. sz. 143–165.

Menner, Simon: Images from the secret STASI archives or: what does the Big Brother see, while he is watching you? www.simonmenner.com/Seiten/Stasi/indexStasi.html (a letöltés ideje: 2017. nov. 22.).

Menner, Simon: Images from the secret Stasi archives. http://jmcolberg.com/weblog/extended/archives/simon_menner_images_from_the_secret_stasi_archives/ (a letöltés ideje: 2017. nov. 22.).

Müller Rolf: A fototechnika alkalmazása a politikai rendőrségen (Szervezettörténeti vázlat). Betekintő (2010) 3. sz. http://www.betekinto.hu/2010_3_muller (a letöltés ideje: 2017. nov. 22.).

Müller Rolf: A megtorlás képei. In: ÁVH – Politika – 1956. Politikai helyzet és az állambiztonsági szervek Magyarországon, 1956. Szerk. Okváth Imre. Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, Bp., 2007. 193–221.

Müller Rolf: Titkok – képek – nyolcvanas évek. The Secret Pictures of the Eighties. Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára – L'Harmattan, Bp., 2011.

Nemzeti Emlékezet Bizottság honlapja, https://www.neb.hu/hu/az-allambiztonsag-vezetoi-19561962 (a letöltés ideje: 2017. nov. 22.).

Sanguinetti, Gianfranco: Miroslav Tichý. Les Formes du Vrai. Forms of Truth. Kant, Prague, 2011.

Sümegi György: Fotók a Történeti Levéltárban. In: Trezor 3. Az átmenet évkönyve 2003. Szerk. Gyarmati György. Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, Bp., 2004. 309–328.

Trójai faló a Belügyminisztériumban. Az ÁVH szervezete és vezérkara 1953–1956. Szerk. Gyarmati György – Palasik Mária. Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára – L'Harmattan, Bp., 2013.

Urbán Tamás: A személyazonosításhoz használt első „rabosító képek". Fotóművészet LVI. (2013) 3. sz. 77–79.

Vitvar, Jan H.: Aparát v rukou nemocného aparátu/A Camera in the Hands of a Sick State. In: Praha objektivem tajné policie/Prague through the Lens of the Secret Police. Ústav pro studium totalitních režimů, Praha, 2008.

SLACHTA KRISZTINA

A turizmus mint a kulturális ellenállás állambiztonsági megfigyelésének transznacionális gyakorlata[1]

A kulturális ellenálláshoz köthető jelenségek az adott társadalom többségi kultúrájához, tömegkulturális fogyasztási mintáihoz viszonyítva nyernek értelmet, hiszen maguk is ahhoz viszonyítva határozzák meg önmagukat.[2] Az ellenkulturális csoportok véleménye a többségi társadalomról és annak kultúrájáról leginkább kulturális termékeiben kristályosodik ki, szembenállásukat leglátványosabb módon kulturális gyakorlataikkal, szubkulturális fogyasztási minták követésével fejezhetik ki, mint például a megbotránkoztató szabadidő-eltöltés gyakorlatai, vagy a látványos, kirívó öltözködés.[3] Kulturális gyakorlatként, kulturális fogyasztási mintaként vizsgálhatjuk az utazási szokásokat is, a 20. század második felében kialakult tömegturizmusra pedig a tömegkultúra részeként tekinthetünk. A korszakban jellemző társasutak, szakszervezeti beutalós vagy vállalati üdülések, a gombamód terjedő hétvégi házak és nyaralók szocialista-kispolgári világának elutasítása, helyette pedig más utazási lehetőségek, vagyis alternatív kulturális fogyasztási minták keresése, kialakítása és követése a kulturális ellenállás gyakorlataként és egyben kulturális termékként értelmezhető.

A Nyugat-Európában már az 1960-as évektől kiteljesedő fogyasztói társadalom részeként kialakult tömegturizmus kulturális transzfercsatornaként értelmeződik a társadalomtörténet-írásban,[4] az utazások és nyaralások fellendülésének pedig még a vasfüggöny is csak korlátozottan tudott gátat szabni. Ezen folyamatokkal párhuzamosan zajló ifjúsági forradalom teljesen felforgatta a kulturális fogyasztási minták és a mintakövetés hagyományos struktúráit, egy

1 A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

2 *Klaniczay Gábor:* Ellenkultúra a hetvenes–nyolcvanas években. Noran, Bp., 2004. 17–24.

3 *Pierre Bourdieu:* Die feinen Unterschiede. Kritik der gesellschaftlichen Urteilskraft. Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1987. 373–378.; *Gerhard Schulze:* Die Erlebnisgesellschaft. Kultursoziologie der Gegenwart. Campus, Frankfurt am Main, 1992. 108–111.

4 Lásd például: *Jürgen Osterhammel:* Geschichtswissenschaft jenseits des Nationalstaats. Studien zu Beziehungsgeschichte und Zivilisationsvergleich. Göttingen, 2001.; *Hartmut Kaelble:* Der historische Vergleich. Eine Einführung zum 19. und 20. Jahrhundert. Campus, Frankfurt am Main, 1999.; Uő: Die interdisziplinären Debatten über Vergleich und Transfer. In: Vergleich und Transfer. Komparatistik in den Sozial-, Geschichts- und Kulturwissenschaften. Hg. Hartmut Kaelble – Jürgen Schriewer. Campus, Frankfurt am Main, 2003. 469–493.; *Wolfgang Schmale:* Kulturtransfer, ego, http://ieg-ego.eu/de/threads/theorien-und-methoden/kulturtransfer/wolfgang-schmale-kulturtransfer (a letöltés ideje: 2017. szept. 11.).

önálló ifjúsági kultúra léte már önmagában is megbotránkoztatta az idősebb korosztályokat és a hatalomgyakorlók körét.[5] Ez a folyamat generációs világjelenségnek tekinthető, amely ugyanúgy és szinte egy időben jelent meg a nyugat-európai és a szocialista országokban is. Az 1960-as évek elejétől egyre nyitottabb utazási lehetőségek révén Magyarországra érkező turisták a nyugati fogyasztói társadalom értékrendjét és tárgyi kultúráját közvetítették a szocialista országok felé. Öltözködésük, autóik, az ajándékba hozott márkás nyugati termékek színes felkiáltójelként hasították bele a hiánygazdaság szürkeségébe.

Magyarország a megosztott Németország lakóinak találkozóhelye lett, találkozási pont Kelet és Nyugat között, a Balatoni nyarak során kialakuló különleges kapcsolatrendszert kulturális transzfercsatornaként értelmezhetjük.[6] A német–német kapcsolatok 1961-től, a berlini fal felépítése után helyeződtek a két Németország határain kívülre; pontosan akkor, amikor az 1960-as évek elején Magyarországon elindult a többi szocialista országhoz képest relatív életszínvonal-emelkedés, amelyhez hozzájárult a háztájik, majd a maszekok és a tsz-melléküzemágak engedélyezése. Mindezek a lehetőségek és folyamatok biztosították a többi szocialista országhoz képest „nyugatiasabb", jobb minőségű ellátást, ami a nyugati turisták ízlésének és elvárásainak is megfelelt, a szocialista országokból érkezőket pedig lenyűgözte.[7]

Az NSZK-ból privát csatornákon Magyarországra érkező magazinok, divatlapok, ruházati cikkek, kozmetikumok, hanglemezek, sőt akár háztartási eszközök sok esetben az első benyomást jelentették a nyugati világ életszínvonaláról, amivel szemben bármilyen politikai propaganda hatástalannak bizonyult. Az 1960-as évektől Nyugatról legálisan behozott vagy becsempészett fogyasztási cikkek valóságos cserekereskedelmet indítottak el, amely fogyasztás- és mentalitástörténeti jelentősége mellett a két blokk gazdasági kapcsolatainak „alulnézeti" történetét jeleníti meg. A nyugati turisták létszámnövekedésének legfőbb *veszélye*, a „nyugati diverzió terjedése, a fellazító politika", alapvetően a nyugati életstílus csábításaként értelmeződött a hatalomgyakorlók szemében: egymás mellett nyaraltak ugyanis a szocialista és a kapitalista országok munkásai, életszínvonaluk látványos különbsége pedig mindenki számára nyilvánvaló volt. Bár a sajtóban felhívták a figyelmet arra, hogy a Magyarországon nyaraló tehetős nyugati turisták nem az átlagos munkásokat, hanem éppen az ő kizsákmányolásuk révén meggazdagodott réteget képviselik, a nyaralók magas életszínvonala nem a nyugati országok életmódját mutatja, hanem éppen a munkások kizsákmányolása árán tehetős

5 *Schulze, G.:* Die Erlebnisgesellschaft. i. m. 535–540.

6 *Yale Richmond:* Cultural Exchange and the Cold War. Raising the Iron Curtain. Pennsylvania State University Press, Pennsylvania, 2003.; *Falko Raaz:* Ost-West-Kulturaustausch: Kooperation oder Konfrontation? Dietz, Berlin, 1987.; *Hasso Spode:* Wie die Deutschen „Reiseweltmeister" wurden. Eine Einführung in die Tourismusgeschichte. Landeszentrale für Politische Bildung Thüringen, Erfurt, 2003.

7 *Horváth Sándor:* Csudapest és a fridzsiderszocializmus: a fogyasztás jelentései, a turizmus és a fogyasztáskritika az 1960-as években. Múltunk 53. (2008) 3. sz. 60–83. itt: 65.

kapitalistákét.[8] Erről az okfejtésről azonban az átlagos nyaraló számára is hamar kiderült, hogy nem felel meg a valóságnak.

A kulturális ellenállás és a kulturális transzferkapcsolatok történetének kutatása, diskurzustörténeti elemzése során a legnehezebb feladat a forrásbázis lehatárolása. A hivatalos államközi kulturális, gazdasági és politikai kapcsolatok története főleg levéltári forrásokban kutatható. A nem hivatalos csatornákon zajló kapcsolatok történetéről pedig egyrészt a magyar és a keletnémet állambiztonsági szervek objektum- és munkadossziéi, ügynöki jelentései, másrészt magánlevelezések, hagyatékokban fennmaradt források, esetleg sajtótermékek, idegenforgalmi kiadványok tanúskodnak. A legnagyobb nehézséget a statisztikai adatok összegyűjtése és összehasonlítása jelenti: a korabeli idegenforgalmi statisztikák rendelkezésünkre állnak ugyan, ám a két érintett ország idegenforgalmára vonatkozó, egymás tükörképét adó adatok nem egyeznek meg, sőt a két állambiztonsági szerv turizmusra, határátlépő forgalomra vonatkozó adatai is sok esetben eltérőek.

Különösen nagy nehézséget okoz az állambiztonsági tevékenységre, a vizsgálati osztályok hatáskörébe tartozó bűncselekményekre, átadott információkra, illetve a Magyarországon elfogott keletnémet állampolgárokra vonatkozó számszerű információk összegyűjtése. Azt feltételeznénk, hogy a korabeli állambiztonsági tevékenységről maguk az érintett belügyi szervek rendelkezhettek a legpontosabb információkkal, mégis, szinte minden iratban más-más adatok szerepelnek. Gyakran még ugyanazon jelentésen belül is ellentmondásos számokat találunk a különböző helyeken, ami különösen az információk gyűjtésében és tárolásában is pedáns Stasival kapcsolatban meglepő. Több esetben a számszerű adatok kigyűjtése egyáltalán nem lehetséges, egy-egy összefoglaló jelentésben gyakran egy-egy adat csak mozaikszerűen jelent meg, nem összehasonlítható kategóriákat alkalmaztak, vagy nem derül ki egyértelműen, mit fednek le pontosan az egyes kategóriák. A korabeli hiányos és következetlen adatrögzítés és a töredékes iratállomány következtében nem lehet teljes, az egész korszakot lefedő idősoros statisztikai adatokat összegyűjteni a keletnémet állambiztonság magyarországi tevékenységére nézve.

Utazások állambiztonsági megfigyelésének gyakorlata

Az 1950-es években elenyésző volt azoknak a nyugatiaknak a száma, akik kizárólag nyaralási céllal jöttek volna a szovjet blokk országaiba, és sem rokoni vagy egyéb kapcsolatuk, kötelezettségük nem volt. 1956 után a kormányzat kiemelt figyelmet fordított az idegenforgalom fejlesztésére: az 1960-as évek elején a „nyitás Nyugat felé" elve a nemzetközi elszigeteltségből való kitörési kísérletet jelentette. Az ide érkező és pozitív tapasztalatokkal távozó nyugatiak

8 *Papp Gábor Zsigmond:* Balaton Retro. Dokumentumfilm, 2007.; Lásd például: *Baktai Ferenc:* Láthatatlan mérlegek. Népszava 1972. augusztus 30. 1.

növekvő számában az ország elleni „hidegháborús propaganda" hatása csökkentésének lehetőségét látták.[9] Ezzel párhuzamosan fokozódott az az igény is, hogy az idegenforgalomból származó bevételek járuljanak hozzá az ország devizabevételeinek növeléséhez. Az idegenforgalom állambiztonsági szempontú ellenőrzése alapvetően a kémelhárítás hatáskörébe tartozott, amely elé új feladatokat állított az 1956 után egyre növekvő számú beutazó turista. Belügyi szempontból különösen a nyugati vendégek számának megemelkedése volt aggasztó. A külföldi turisták rendészeti jellegű ellenőrzése mellett a kémelhárítással foglalkozó BM III/II. Csoportfőnökségnek és alosztályainak feladata volt az idegenforgalom révén legálisan beutazó külföldiek ellenőrzése.[10]

A *Belügyi Szemlében*, a Belügyminisztérium havonként megjelenő belső szakmai lapjában folyamatosan közöltek cikkeket az idegenforgalomban rejlő veszélyekről. Ezekben az a rendszertipikus belügyi szemlélet tükröződik, amely a következő, 1966-os cikkben is megjelenik: „Az ellenőrzés fontosságát – amely egyébként minden rendészeti munkának velejárója, csak fokozza a körülmény, hogy *a kapitalista országokból nemcsak jóindulatú és pihenni vágyó emberek érkeznek hazánkba.* A nyugati országok hírszerző szervei igyekeznek kihasználni a legális beutazási lehetőségeket ellenséges tevékenységük fedésére, és politikai, katonai, gazdasági hírszerző-tevékenységet próbálnak kifejteni. A beutazó kapitalista országok állampolgárai kémkedés, izgatás, embercsempészés, árucsempészés bűntettét, továbbá a devizagazdálkodást sértő bűntetteket követtek el, ellenséges propagandaanyagokat csempésztek hazánkba, valamint a hazai belső reakciós elemeket segítették, támogatták, bátorították, stb."[11]

Az évtizedek során keletkezett dokumentumokban tetten érhető az idegenforgalomban dolgozók állambiztonsági ellenőrző, kémelhárító tevékenységben vállalt aktív szerepe. A szállodák, éttermek alkalmazottai,[12] középvezetői mellett az ún. „társadalmi kapcsolatok" szempontjából is kiemelten fontos volt az IBUSZ, melynek nemcsak magyarországi vezetése, telepített idegenvezetői, de nyugati kirendeltségeinek dolgozói is társadalmi kapcsolatként, gyakran titkos megbízottként, azaz besúgóként vettek részt az állambiztonsági munkában.[13] Az IBUSZ, a magyarországi idegenforgalom monopolhelyzetű szervezete, nemcsak a beutazó külföldi, hanem a kiutazó magyar turisták ellenőrzése szempontjából is kulcspozícióban volt. Az állambiztonság tevékenységét a hálózatban részt vevők, vagyis a besúgók mellett az ún. hivatalos kapcsolatok is segítették, azaz gyakorlatilag minden olyan vezető beosztású személy, aki „hivatalból", a pozíciójából fakadó helyzetéből adódóan – egy-egy konkrét ügyben, esetenként, vagy folyamatosan – támogatta a főállású tisztek munkáját.[14] Az ún. társadalmi kapcsolatok pedig meggyőződésből, „hazafias alapon" segítették a belügyi szerveket, aminek alapja szintén a munkahelyi lehetőségeik kihasználása volt. Az idegenforgalom területén dolgozóknak nemcsak az információk átadásában volt jelentős feladatuk, hanem gyakran az operatív munkát is segítették.

A beutazó turisták növekvő tömegei mellett fokozott állambiztonsági veszélyt jelentettek azok a nyugati állampolgárok, akik valamilyen tudományos, kulturális vagy üzleti kapcsolat révén, hivatalos úton, vagyis hivatalos vízummal érkeztek az országba, meghívólevéllel rendelkeztek, viszont utazásuk célja az állambiztonság szemszögéből eleve magában hordozta a kémkedés szándékának gyanúját. Különösen az NSZK-val 1973-ban felvett diplomáciai kapcsolatok[15] nyomán megélénkülő hivatalos kulturális, illetve tudományos, majd egyre több gazdasági kapcsolat jelentett érdekellentétet az ország külpolitikai, külgazdasági és az állambiztonság kémelhárítási szempontjai között. A kelet-európai állambiztonsági gyakorlat tükörképét feltételezték, miszerint a másik blokkból érkező vendéget kvázi törvényszerűen megkörnyékezi a helyi titkosszolgálat is beszervezés céljából, illetve azt is feltételezték, hogy az ilyen jellegű kapcsolatok nyugati partnerei is előbb-utóbb beutaznak majd az országba.[16]

Bilaterális állambiztonsági együttműködések: az ún. „csekista segítségnyújtás"

A szervezett keretek között, majd később egyre nagyobb arányban önálló turistaként utazó keletnémeteket az NDK állambiztonsági szerve, az MfS, azaz Stasi is folyamatos megfigyelés alatt akarta tartani.[17] Mindez a társszervek támogatásával Magyarországon, Csehszlovákiában, illetve Bulgáriában is az

9 *Krahulcsán Zsolt:* A nemzetközi kapcsolatok állambiztonsági szabályozása (1961–1965). Betekintő (2008) 2. sz. http://www.betekinto.hu/2008_2_krahulcsan (a letöltés ideje: 2017. okt. 11.).

10 *Cseh Gergő Bendegúz:* A magyar állambiztonsági szervek intézménytörténeti vázlata, 1945–1990. In: Trezor I. A Történeti Hivatal évkönyve 1999. Szerk. Gyarmati György. Történeti Hivatal, Bp., 1999. 77., 80.

11 *Bozsik János*: A BM idegenrendészeti munkájának néhány problémája. Belügyi Szemle 1966. 5. sz. 15–19. itt: 19. Kiemelés az eredetiben.

12 Társadalmi kapcsolat volt például a tihanyi Hotel Lidó portása, aki a megfigyelés alatt álló nyugati turisták pontos adatai mellett mozgásukról is folyamatosan tájékoztatást adott, valamint az operatív technika beszerelése idejére a szállodai szoba kulcsát is átadta, amikor a vendégek többórás kirándulásra indultak. Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (= ÁBTL) 3.1.5. O–13535 „Berlini", 20–29.

13 Az ún. „IBUSZ-os" dossziék: ÁBTL M–27420 „Sós Irén" Munka-dosszié; ÁBTL Bt–916/1. és 2. „Bánkuti" Ügy-dosszié; ÁBTL Bt–1013/1. és 2. „Rounder" dosszié; ÁBTL Mt–203 „Rounder" dosszié; ÁBTL Bt–235 „Sheperd" Ügy-dosszié; ÁBTL Mt–576 „Sheperd" dosszié

14 *Orgoványi István:* Az állambiztonsági szervek hálózaton kívüli kapcsolatai. In: A megtorlás szervezete. A politikai rendőrség újjászervezése és működése, 1956–1962. Szerk. Cseh Gergő Bendegúz – Okváth Imre. ÁBTL–L'Harmattan, Bp., 2013. 495–500.

15 *Romsics Ignác:* Magyarország története a XX. században. Osiris, Bp., 2005. 608.

16 Például: ÁBTL 3.2.3 Mt–1433/1. „Bajkai"; ÁBTL 3.2.3. Mt–739. „Bérchegyi Albert"; ÁBTL 3.2.1. Bt–188. „Bérchegyi Albert".

17 MfS, Ministerium für Staatssicherheit, Állambiztonsági Minisztérium.

ún. operatív csoportok révén valósült meg, a „meghosszabbított fal" rendszerének elemeiként. Az MfS operatív csoportja 1964-től a két baráti állambiztonsági szerv együttműködési megállapodásainak alapján tartózkodott Magyarországon, s legfőbb feladata a nyaralásra érkező NDK-állampolgárok ellenőrzése, tervezett bűncselekmények – jellemzően tiltott határátlépés, vagy annak előkészülete – felderítése, illetve az NDK-ban folyamatos állambiztonsági ellenőrzés alatt álló, de éppen Magyarországon nyaraló személyek megfigyelése volt.[18] A korszak első felében a Stasival együttműködve a magyar állambiztonsági szervek is megfigyelték a Balatonra érkező kelet- és nyugatnémet turistákat, különösen pedig azoknak a hoteloknak, vendéglátóhelyeknek a vezetőit, dolgozóit, magánszállások tulajdonosait, ahol a nyugatnémetek (is) megfordultak.

Az 1964-ben megalakított egység tevékenységének első bő fél évtizedét a szezonális jelenlét és a magyar partnerrel folytatott intenzív kapcsolat jellemezte. A magyar állambiztonság aktívan támogatta a Stasit a kelet- és nyugatnémet turisták magyarországi ellenőrzésében: az első éveket a valódi kölcsönösségen alapuló együttműködés időszakának tekinthetjük. Az operatív csoport megalapítása utáni első években jóformán ismeretlen terepen és a „meghosszabbított fal" rendszerében még kialakulatlan keretek között dolgoztak, így minden tekintetben a helyi kollégák segítségére voltak utalva. A véletlenszerűen az állambiztonsági szerv tudtára jutó német–német közös nyaralásokról, tervezett szökési kísérletekről, „embercsempész bandák" akcióiról igyekeztek információkat szerezni, jellemzően csak utólag reagálva a tudomásukra jutó eseményekre. A közös tapasztalatokból vonták le idővel azokat a tanulságokat, amelyek megalapozták az operatív csoportok későbbi szisztematikus, teljes körű megfigyelésre törekvő állambiztonsági ellenőrzést megvalósító munkáját.

Az operatív csoportok feladata az 1970-es évek első felében, a csoport munkájának professzionalizálódása nyomán egyre inkább az „ellenséges politikai-ideológiai diverzió" felderítésére irányult. Egyre több információ vonatkozott egyszerű – és általában valóban ártatlan – beszélgetésekre, kelet- és nyugatnémetek között kialakuló kapcsolatokra, míg az adatok kisebb hányada utalt a tervezett illegális határátlépési kísérletekre. E változás tendenciája mögött a nyaraló keletnémetek teljes körű, „átfogó" megfigyelésének szándéka, az NDK határain belül már megvalósított struktúra kiterjesztése, a „meghosszabbított fal" rendszerének gyakorlati kiteljesedése rajzolódik ki. Az operatív csoport tevékenységének bejáratott működésével a két társszerv együttműködése is módosult: a Stasi kihelyezett hivatásos tisztjei egyre kevésbé voltak rászorulva a magyar belügy segítségére, az egység tevékenysége mind gördülékenyebbé és a magyar szervektől függetlenebbé

18 Bővebben lásd: *Slachta Krisztina:* Megfigyelt szabadság. A keletnémet és a magyar állambiztonsági szervek együttműködése a Kádár-kori Magyarországon, 1956–1990. Kronosz – Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, Pécs–Bp., 2016.

vált az 1970-es évek folyamán. Ez a tendencia gyakorlatilag egészen az 1980-as évek végéig tartott. Mindeközben a turizmus ellenőrzésének átalakuló szempontrendszere – magyar részről jellemzően lanyhuló intenzitása, keletnémet részről éppen egyre szigorúbb kontrolljának szándéka – az évtized végére szétfeszítette a korábbi kölcsönös kapcsolatot. Az NDK hivatalos képviselői és állambiztonsági tisztjei gyakorlatilag minden magyar állampolgártól – az idegenforgalomban dolgozó állami alkalmazottaktól mindenképpen – elvárták volna, hogy a szocialista országok közötti szolidaritás szellemében előtérbe helyezzék a kelet- és nyugatnémetek közötti találkozások megakadályozását, akár a turizmusból származó közvetlen gazdasági érdekekkel szemben is.[19]

Az operatív csoportok által foglalkoztatott nem hivatalos munkatársak többnyire szezonálisan bevetett besúgók, valamint a Stasi hivatásos állományába tartozó tisztjei közül a nyaralásukat éppen a Balatonnál töltők voltak, azonban az 1980-as években az ún. főállású IM-ek[20] bevetése is megjelent. A főállású vagy hivatásos nem hivatalos munkatárs fogalmilag szinte értelmetlen ellentmondást takar, és a magyar állambiztonság esetében nem ismert funkció, azonban az MfS gyakorlatában az 1960-as évektől létező gyakorlat volt. Ezek a besúgók rendszeres havi jövedelmet kaptak a Stasitól munkájukért, miközben egy-egy állambiztonsági szempontból kiemelt jelentőségű munkahelyen „dolgoztak". Napi munkájukat és beosztásukat azonban alapvetően az MfS határozta meg, így alkalmazásuk gyakorlatilag nem történhetett az adott munkahely vezetőinek tudta nélkül.[21]

A nem hivatalos munkatársak harmadik csoportját azok az NDK állampolgárok alkották, akik állandó vagy tartós jelleggel az adott szocialista országban éltek, például ott folytattak felsőfokú tanulmányokat, kiküldetésben dolgoztak, vagy házasságkötés révén települtek át. Az 1980-as évek második felében így teljesen egyértelműen elkülöníthető két, egymástól független módon működő ügynökhálózat: egyik a szezonálisan a Balatonnál aktív, néhány hétre, nyaralások idejére kihelyezett besúgóké, míg a második egész évben folyamatosan működött, hiszen itt élő NDK-állampolgárok beszervezése révén jött létre, tartóik pedig az egész évre Budapestre helyezett MfS-tisztek voltak. Ennek a hálózatnak a kiépítését az 1980-as évek közepén kezdték meg,

19 *Farkas Ferenc – Nagy Mihály:* Az idegenforgalom káros kísérőjelenségei. In: Idegenforgalom-politika. Szerk. Belyó Pál. MSZMP Somogy Megyei Bizottsága Oktatási Igazgatóság, Kaposvár, 1987. 221–222.

20 HIM, vagyis hauptamtlicher inoffizieller Mitarbeiter. In: Abkürzungsverzeichnis. Häufig verwendete Abkürzungen und Begriffe des Ministeriums für Staatssicherheit. Hg. Ralf Blum et al. BStU, Berlin, 2009. 39.

21 Az 1980-as évek közepén ca. 4000 fő dolgozott hivatásos IM-ként, sokan közülük az NSZK területén. Viszonylag sok HIM dolgozott az idegenforgalomban, alapvetően az RDDR-nél, hiszen ily módon egyszerűen lehetett őket szezonálisan más-más országba helyezni, miközben kontrollálhatták az idegenforgalmi vállalat dolgozóit is, illetve tevékenységi körükbe tartozott további besúgók tartása is. In: Das MfS-Lexikon. Hg. Roger Engelmann et al. Ch. Links, Berlin, 2011. 138.

és a munkadossziék tanúsága alapján tagjainak egyre inkább az volt a feladatuk, hogy a magyarországi változásokról, a közhangulatról számoljanak be, nem annyira az itt nyaraló keletnémeteket figyeljék meg. A hosszú kiküldetésben Magyarországon dolgozók is inkább jelentettek saját – gyakran szintén beszervezett – kollégáikról, azok nyugati kapcsolatairól, mint az intézményeiket látogató honfitársaikról. Mindemellett – a magyar állambiztonsági szervekkel való együttműködés iratainak ismeretében – teljes bizonyossággal állíthatjuk, hogy ennek az állandó ügynökhálózatnak a működéséről, méretéről és mértékéről a magyar belügyi szerveknek nem volt tudomásuk.

Állambiztonsági együttműködések transznacionális rendszere

A szovjet blokk országai között a Stasi építette ki a korszakban a legkiterjedtebb állambiztonsági együttműködési hálózatot, melynek megítélése szempontjából fontos megkülönböztetnünk a valódi, aktív, két egyenrangú fél együttműködésén alapuló kooperációt és az egyirányú kapcsolatot, melyet nem nevezhetünk a szó valódi értelmében együttműködésnek. Minden bizonnyal a KGB rendelkezett a legtöbb kihelyezett operatív tiszttel a szovjet érdekszféra országaiban, ám az ő tevékenységükről valószínűleg a korabeli „partnereik" sem igen tudhattak részleteket, a téma kutathatósága pedig máig erősen korlátozott.

Kiemelt jelentőségű mindamellett az a kérdés, hogy a baráti országok belügyi szerveinek együttműködései mennyiben Moszkva irányításával, utasítására, vagy legalábbis mennyiben a KGB tudtával és védőernyője alatt folytak, illetve mennyire tekinthetők egyéni kezdeményezéseknek és valódi bilaterális együttműködéseknek. A Stasi és a magyar belügy 1961 és 1989 közötti együttműködésének intenzív szakaszára vonatkozóan – a két szerv iratait őrző levéltárakban – nem található olyan dokumentum, amely a két szerv közötti kooperáció KGB általi kezdeményezésére, irányítására, utasítására, vagy akár csak bátorítására, fellendítésére utalt volna. A „meghosszabbított fal" rendszerében működő operatív csoportok létrehozása és sokéves működtetése kifejezetten kelet-berlini ötlet volt. Mivel fő feladatuk a saját állampolgáraik ellenőrzése, az NDK elhagyásának megakadályozása volt, alapvetően még az MfS gyakorlatában is elkülönültek a többi szocialista ország fővárosában hírszerző jellegű feladatokkal megbízott operatív csoportoktól, melyeket a magyar belügyi szóhasználatban hírszerző rezidentúraként ismerünk.

A keletnémet és a magyar állambiztonsági szervek olyan gazdasági, politikai – például ellenzéki csoportokkal, művészekkel vagy egyházi személyekkel kapcsolatos – ügyekben működtek együtt mindkét fél számára gyümölcsöző módon, amelyek érintettjei a határokon átnyúlva kooperáltak, szerveztek közös akciókat, vagy egyszerűen csak találkoztak más szocialista országokban élő szellemi partnereikkel. Gyakorlatilag tehát ez a fajta szocialista blokkon belüli mozgás hívta életre az állambiztonsági szervek együttműködését is, például írók vagy szerzetesek ellenőrzése esetében.

A Stasi magyarországi operatív csoportjának tevékenysége nem csak a magyar állambiztonsággal folytatott – feltételezhetően a térségben legintenzívebb – együttműködése szempontjából érdemel kiemelt figyelmet. Egészen ritka, hogy egy állambiztonsági szerv ilyen mértékben vonuljon külföldre, mégpedig baráti országok területére, azzal a céllal, hogy ott saját vagy egy harmadik, ám baráti ország állampolgárait figyelje meg, és „klasszikus" hírszerző tevékenységet folytasson. A keletnémet állambiztonság operatív csoportjai egyre önállóban dolgozhattak a baráti országokban – kivétel ez alól Románia és Jugoszlávia –, ennek ellenére mindvégig aktív, bár egyre inkább a Stasi javára eltolódó arányú együttműködésekről beszélhetünk.

A magyar belügyi szervek szempontjából nézve pedig úgy tűnik, hogy ez a keletnémet kapcsolat volt a legintenzívebb az állambiztonsági együttműködések között annak ellenére, hogy a két szerv kooperációja egyre aszimmetrikusabbá vált. Az együttműködés egyrészt mennyiségi, másrészt minőségi szempontból is eltorzult: a teljes korszakban egyre több a Stasitól a magyar szervekhez küldött információkérés, ezzel párhuzamosan pedig a két szerv közötti együttműködések teljes spektruma, a keletnémet állambiztonság magyarországi tevékenysége egyre intenzívebbé, aktívabbá és professzionálisabbá vált. A magyar állambiztonság szempontjából azonban valóban megalapozottan csak akkor válna lehetségessé a testvérszervekkel való együttműködések súlyának megítélése, ha az összes bilaterális jellegű állambiztonsági együttműködés szisztematikus történeti feldolgozása is megvalósulhatna.

A két szerv kooperációinak csak egy-egy szeletét jelenti ugyan az egymással fenntartott kapcsolat, ám már ennek tükrében is felvetődik a teljes kelet-európai állambiztonsági együttműködési hálózatról eddig rendelkezésünkre álló eredmények újraértelmezésének, illetve átértékelésének szükségessége. A magyar és a keletnémet belügyi szervek együttműködésének története alapján megkérdőjelezhető, hogy az 1960-as évek közepétől kezdődő korszakban is érvényes volt-e a blokkon belüli állambiztonsági kooperációkra az az axióma, miszerint minden kapcsolat, közös akció, közös tevékenység kizárólag Moszkva utasítására és a KGB aktív részvétele mellett valósulhatott meg. A szovjet blokk összeomlását megelőző időszakban, illetve a gyors változásokat indukáló rendszerváltoztató években az állambiztonsági szervek közötti együttműködések rendszere is fellazult. Az egyes állambiztonsági szervek egyre inkább saját államuk politikai és gazdasági érdekei szerint végezték tevékenységüket, sőt a korábbi együttműködések fenntartása mellett párhuzamosan egyre inkább egymás ellen is dolgoztak.

A keletnémet állambiztonsági iratok kutathatóságának sajátosságai

A Stasi, a keletnémet Állambiztonsági Minisztérium történetének kutatását alapvetően meghatározzák azok a jellegzetességek, amelyek egyúttal megkülönböztetik a keletnémet állambiztonságot az összes többi kelet-európai állam belügyi szervétől.[22] Emiatt egészen eltérő az egyes országokban az állambiztonsági iratok kutathatósága, feldolgozottsága, illetve az iratok szerepe az emlékezetben és a közbeszédben. A Stasi állományát, intézményi struktúráját és technikai felkészültségét tekintve sokak szerint a legjobb és – az ország lakosságszámához viszonyítva – mindenképpen a legnagyobb állambiztonsági szervezet volt a szocialista országok között, és példátlan módon sikerült megvalósítania a társadalom szinte teljes körű megfigyelését.[23] Ezzel szemben a többi szocialista ország, így például a magyar állambiztonság is, a korszak jelentős részében „csak" a belügyminisztériumokba ágyazottan, az NDK-belihez képest lényegesen kisebb létszámmal működött, és sokkal kevesebb embert tartott megfigyelése alatt.[24] Nem tekinthetünk azonban az Állambiztonsági Minisztériumra úgy, mint egy mindenható, „állam az államban" szervezetre, az intézménytörténet, a szervezeti struktúra, a megfigyelés és bomlasztás módszereinek feltárása közben nem szabad elfelejtenünk, hogy a minisztérium működését, feladatait mindig is az állampárt és vezetői határozták meg.[25]

A Stasi történetét tudományos alapossággal feldolgozó és az eredményeket a legszélesebb közönséghez is eljuttató BStU,[26] valamint legfontosabb része, a levéltára, a keletnémet rendszerváltás sajátosságai következtében a többi egykori szocialista országhoz képest példátlanul korán, már 1992-ben megnyitotta kapuit. Ez a kiindulási helyzet pedig egyben a német gyakorlat elsőbbségét, nemzetközi példakénti követését is megalapozta. A már 1990-ben megalapított BStU hivatalának működését eredetileg tíz évre tervezték, amit előbb tíz, majd végül újabb tíz évvel meghosszabbítottak. Az intézmény jövőjével kapcsolatos viták, illetve kikristályosodó irányelvek és tervek hasonlóan iránymutatók lehetnek az állambiztonsági iratokat őrző levéltárak jövőjével kapcsolatban, ahogyan a BStU megalapítása, az iratok kezelése, illetve kutathatósága már nemzetközi példává vált.

22 *Cseh Gergő Bendegúz:* Stasi-iratok – kvázinyilvánosság. Gondolatok az egykori keletnémet állambiztonsági források kezelése kapcsán. Betekintő (2012) 2. sz. http://www.betekinto.hu/sites/default/files/2012_2_cseh.pdf (a letöltés ideje: 2017. nov. 10.).

23 *Jens Gieseke:* Der Mielke-Konzern. Die Geschichte der Stasi 1945–1990. Deutsche Verlags-Anstalt, München, 2001. 25.

24 *Zsidai Ágnes:* „Vergangenheitsbewältigung". Adalékok a Stasi-örökség német feldolgozásához. In: Trezor I. A Történeti Hivatal évkönyve 1999. Szerk. Gyarmati György. Történeti Hivatal, Bp., 1999. 285–297.

25 *Hubertus Knabe:* West-Arbeit des MfS. Das Zusammenspiel von „Aufklärung" und „Abwehr". Ch. Links, Berlin, 1999..

26 BStU, Der Bundesbeauftragte für die Unterlagen des Staatssicherheitsdienstes der ehemaligen Deutschen Demokratischen Republik. Az Egykori NDK Állambiztonsági Szerveinek Iratait Kezelő Szövetségi Megbízott Hivatala.

A BStU helyzete alapvetően két szempontból tér el a magyar és a többi egykori szocialista országok állambiztonsági szerveinek történetét feldolgozó levéltárakétól.[27] Egyrészt az egykori MfS önálló minisztériumként működött, függetlenül a rendőrséget és a közigazgatást irányító Belügyminisztériumtól, így az iratállományát is jóval egyszerűbb volt elkülöníteni a többi állami szervétől, mint például Magyarországon. Azok a keletnémet iratok, amelyek az 1989-es év végi iratmegsemmisítési lázban nem semmisültek meg, fizikailag is az egykori MfS épületeiben maradtak, így nemcsak Berlinben, hanem a Stasi vidéki kirendeltségein is szinte „csak" a táblát kellett kicserélni: Stasi helyett Stasi-iratokat őrző levéltár. Ez már önmagában elegendő magyarázat arra is, hogy miért nyíltak meg olyan példátlanul gyorsan ezek a levéltárak a többi egykori szocialista ország archívumaihoz képest.

A BStU levéltára több mint 111 folyókilométernyi iratot őriz, melynek kb. 91%-a már feldolgozott, ezen túl pedig kutatható mikrofilmek, hang- és filmfelvételek teszik ki az állományt. 51 folyókilométernyi iratállományt még a Stasi irattárazott, további 60 kilométernyi iratot az irodákban találtak meg, utólagosan irattáraztak és dolgoztak fel. 1990 óta 7 107 919 beadvány és kutatási kérelem érkezett be, ezek közül 3 161 512 állampolgári kérés volt. A hivatal az állampolgári információs kárpótlás elősegítése érdekében megtartotta a Stasi vidéki intézményi struktúrájának megfelelő szerkezetet, vagyis az egykori keletnémet körzetekben kihelyezett állambiztonsági egységek helyén is, a 12 vidéki és 2 berlini kirendeltségen összesen 1571 munkatárs dolgozik. Az intézmény jövőjére vonatkozó kérdések és tervek nemcsak az iratállomány és kutatási feltételei, kutathatósága, hanem az épületkomplexumok, a levéltáros, kutatói, valamint adminisztratív munkatársak, a megkezdett kutatási projektek sorsát is érintik.[28]

Az állambiztonsági iratok iránti töretlen érdeklődést mutatja, hogy csak 2015-ben 62 500 állampolgári, 1300 kutatói és média-, 13 300 hivatalos, többségében átvilágítási és 4700 rehabilitációra vonatkozó kérelem érkezett be a levéltárhoz, mely számok ráadásul növekedést mutatnak a korábbi évekhez képest. 2016-ban 48 634 polgár adott be iratbetekintési kérelmet; az összes eddigi kérelem 75%-át a vidéki kirendeltségeken adták be, ami igazolja fennmaradásuk jogosságát.[29] A két és fél évtizeden át tartó töretlen, sőt növekvő állampolgári, kutatói és médiaérdeklődés egyértelműen alátámasztja az intéz-

27 A kelet-európai országok állambiztonsági iratait őrző levéltárak munkáját és a tevékenységüket szabályozó eltérő törvényi háttér összefoglalóját lásd: *Cseh Gergő Bendegúz:* Közép-kelet-európai állambiztonsági panoráma. Titkosszolgálati iratok nyilvánossága az egykori szocialista országokban. Betekintő (2010) 1. sz. http://www.betekinto.hu/2010_1_cseh (a letöltés ideje: 2017. okt. 25.); Lustration, Aktenöffnung, demokratischer Umbruch in Polen, Tschechien, der Slowakei und Ungarn. Hg. Dagmar Unverhau. LIT, Münster, 1999.

28 Das Stasi-Unterlagen-Archiv in Zahlen, http://www.bstu.bund.de/DE/BundesbeauftragterUndBehoerde/BStUZahlen/_node.html (a letöltés ideje: 2017. nov. 8.).

29 Uo.

mény fontosságát, ami működése meghosszabbításának tárgyalásakor mindeddig szinte önmagában elegendő érv és ok volt.

A keletnémet állambiztonság iratállományát kezelő levéltár, a BStU szerepe és jövője körüli, alapvetően politikai jellegű viták nem, vagy csak nagyon nehezen választhatók szét az NDK, a második német diktatúra emlékezete körüli közéleti, és/vagy tudományos, alapvetően pedig történetpolitikai diskurzustól. Leegyszerűsítve azt is mondhatjuk, hogy a Stasi egykori mindenhatósága utóhatásként ma is uralja az NDK, a kommunizmus, a kommunista diktatúra emlékezetének gyakorlatilag teljes palettáját. Ahogyan 1990-ig igényt tartott az ország minden szegmense, a lakosság minden rétege, sőt a német–német kapcsolatok és a külkapcsolatok teljes körű ellenőrzésére, ennek szükséges következményeként pedig kvázi joggal tart(hatna) igényt az NDK-val kapcsolatos teljes nemzeti emlékezet meghatározására. Némi túlzással a Stasi befolyása odáig terjed, hogy a megfigyelési iratokat gyártó szervezet az idő uraként még 25 évvel saját megszűnése után is képes uralni az NDK-ról szóló német emlékezeti diskurzusokat.

A Stasi kézzelfogható örökségét, a fennmaradt iratállományt és egyéb megfigyelési dokumentumokat kezelő levéltár, illetve szövetségi megbízott és hivatala azonban nem fedi le kizárólagosan a Stasi örökségét. Így nem állítható az sem, hogy kizárólagos meghatározói lennének a Stasi emlékezetére vonatkozó mindenkori, politikai és/vagy történészi diskurzusnak. A keletnémet állambiztonságra vonatkozó emlékezet meghatározó szereplői az intézmények és a politikai aktorok mellett az egykori érintettek, áldozatok által létrehozott szervezetek, valamint azon emlékhelyek, amelyek jellemzően egykori börtönök vagy állambiztonsági épületek és a bennük látható kiállítások.[30] Nem állíthatjuk, hogy kiélezett harc folyna a Stasi emlékezetének kisajátításáért. A diskurzus leginkább átpolitizált szeletét azonban éppen az adja, hogy a legtöbb szervezet azokból a csoportosulásokból jött létre, amelyek az 1989-es év folyamán aktívan részt vettek a „friedliche Revolution"-ként emlegetett rendszerváltásban, illetve az állambiztonság épületeinek őrzésével, majd elfoglalásával igyekeztek az iratmegsemmisítéseket megakadályozni. Ily módon pedig a Stasi emlékezete nemcsak a keletnémet állam és a kommunista diktatúra emlékezetével, hanem a rendszerváltás örökségével, illetve örököseinek kijelölésével is összemosódik.

30 Carola S. Rudnick közelmúltban megjelent több mint 700 oldalas munkájában szinte teljeskörűen dolgozza fel a témát. Könyvében a politikai szereplők, az emlékhelyek és a civil szervezetek szerepe, történelempolitikai vonatkozásai is megjelennek: *Carola S. Rudnick:* Die andere Hälfte der Erinnerung. Die DDR in der deutschen Geschichtspolitik nach 1989. Transcript, Bielefeld, 2011.

Irodalom

Abkürzungsverzeichnis. Häufig verwendete Abkürzungen und Begriffe des Ministeriums für Staatssicherheit. Hg. Ralf Blum et al. BStU, Berlin, 2009.

Baktai Ferenc: Láthatatlan mérlegek. Népszava 1972. augusztus 30.

Bourdieu, Pierre: Die feinen Unterschiede. Kritik der gesellschaftlichen Urteilskraft. Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1987.

Bozsik János: A BM idegenrendészeti munkájának néhány problémája. Belügyi Szemle 1966. 5. sz. 15–19.

Cseh Gergő Bendegúz: A magyar állambiztonsági szervek intézménytörténeti vázlata, 1945–1990. In: Trezor I. A Történeti Hivatal évkönyve 1999. Szerk. Gyarmati György. Történeti Hivatal, Bp., 1999.

Cseh Gergő Bendegúz: Közép-kelet-európai állambiztonsági panoráma. Titkosszolgálati iratok nyilvánossága az egykori szocialista országokban. Betekintő (2010) 1. sz. http://www.betekinto.hu/2010_1_cseh (a letöltés ideje: 2017. okt. 25.).

Cseh Gergő Bendegúz: Stasi-iratok – kvázinyilvánosság. Gondolatok az egykori keletnémet állambiztonsági források kezelése kapcsán. Betekintő (2012) 2. sz. http://www.betekinto.hu/sites/default/files/2012_2_cseh.pdf (a letöltés ideje: 2017. nov. 10.).

Das MfS-Lexikon. Hg. Roger Engelmann et al. Ch. Links, Berlin, 2011.

Das Stasi-Unterlagen-Archiv in Zahlen, http://www.bstu.bund.de/DE/BundesbeauftragterUndBehoerde/BStUZahlen/_node.html (a letöltés ideje: 2017. nov. 8.).

Farkas Ferenc – Nagy Mihály: Az idegenforgalom káros kísérőjelenségei. In: Idegenforgalom-politika. Szerk. Belyó Pál. MSZMP Somogy Megyei Bizottsága Oktatási Igazgatóság, Kaposvár, 1987.

Gieseke, Jens: Der Mielke-Konzern. Die Geschichte der Stasi 1945–1990. Deutsche Verlags-Anstalt, München, 2001.

Horváth Sándor: Csudapest és a fridzsiderszocializmus: a fogyasztás jelentései, a turizmus és a fogyasztáskritika az 1960-as években. Múltunk 53. (2008) 3. sz. 60–83.

Kaelble, Hartmut: Der historische Vergleich. Eine Einführung zum 19. und 20. Jahrhundert. Campus, Frankfurt am Main, 1999.

Kaelble, Hartmut: Die interdisziplinären Debatten über Vergleich und Transfer. In: Vergleich und Transfer. Komparatistik in den Sozial-, Geschichts- und Kulturwissenschaften. Hg. Hartmut Kaelble – Jürgen Schriewer. Campus, Frankfurt am Main, 2003. 469–493.

Klaniczay Gábor: Ellenkultúra a hetvenes–nyolcvanas években. Noran, Bp., 2004.

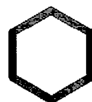
Knabe, Hubertus: West-Arbeit des MfS. Das Zusammenspiel von „Aufklärung" und „Abwehr". Ch. Links, Berlin, 1999.

Krahulcsán Zsolt: A nemzetközi kapcsolatok állambiztonsági szabályozása (1961–1965). Betekintő (2008) 2. sz. http://www.betekinto.hu/2008_2_krahulcsan (a letöltés ideje: 2017. okt. 11.).

Lustration, Aktenöffnung, demokratischer Umbruch in Polen, Tschechien, der Slowakei und Ungarn. Hg. Dagmar Unverhau. LIT, Münster, 1999.

Orgoványi István: Az állambiztonsági szervek hálózaton kívüli kapcsolatai. In: A megtorlás szervezete. A politikai rendőrség újjászervezése és működése, 1956–1962. Szerk. Cseh Gergő Bendegúz – Okváth Imre. ÁBTL–L'Harmattan, Bp., 2013. 495–500.

Osterhammel, Jürgen: Geschichtswissenschaft jenseits des Nationalstaats. Studien zu Beziehungsgeschichte und Zivilisationsvergleich. Göttingen, 2001.
Raaz, Falko: Ost-West-Kulturaustausch: Kooperation oder Konfrontation? Dietz, Berlin, 1987.
Richmond, Yale: Cultural Exchange and the Cold War. Raising the Iron Curtain. Pennsylvania State University Press, Pennsylvania, 2003.
Romsics Ignác: Magyarország története a XX. században. Osiris, Bp., 2005.
Rudnick, Carola S.: Die andere Hälfte der Erinnerung. Die DDR in der deutschen Geschichtspolitik nach 1989. Transcript, Bielefeld, 2011.
Schmale, Wolfgang: Kulturtransfer, ego, http://ieg-ego.eu/de/threads/theorien-und-methoden/kulturtransfer/wolfgang-schmale-kulturtransfer (a letöltés ideje: 2017. szept. 11.).
Schulze, Gerhard: Die Erlebnisgesellschaft. Kultursoziologie der Gegenwart. Campus, Frankfurt am Main, 1992.
Slachta Krisztina: Megfigyelt szabadság. A keletnémet és a magyar állambiztonsági szervek együttműködése a Kádár-kori Magyarországon, 1956–1990. Kronosz – Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, Pécs–Bp., 2016.
Spode, Hasso: Wie die Deutschen „Reiseweltmeister" wurden. Eine Einführung in die Tourismusgeschichte. Landeszentrale für Politische Bildung Thüringen, Erfurt, 2003.
Zsidai Ágnes: „Vergangenheitsbewältigung". Adalékok a Stasi-örökség német feldolgozásához. In: Trezor I. A Történeti Hivatal évkönyve 1999. Szerk. Gyarmati György. Történeti Hivatal, Bp., 1999. 285–297.

VÖRÖS GÉZA

Az ÁBTL egyházi vonatkozású gyűjteményei és felhasználhatóságuk

Bevezető

Az 1945 utáni politikai rendőrség történetének fő forrásbázisa az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában (= ÁBTL) őrzött pártállami titkosrendőrség több mint négy kilométernyi iratanyaga. Az 1989/1990-es esztendő fordulóján bekövetkező rendszerváltozás után az első szabadon választott törvényhozásban a képviselők sokat vitatkoztak azon, hogy mi legyen az állambiztonsági szervek által keletkeztetett dokumentumokkal.[1] A hosszú, kompromisszumokkal záródó parlamenti csatározások eredményeként az országgyűlés elfogadta a közszereplők átvilágítását biztosító 1994. évi XXIII. törvényt, valamint a volt állambiztonsági szervek iratainak őrzésére felállított Történeti Hivatalról szóló 1996. évi LXVII. törvényt.[2] Ezek eredményeképpen 1997-ben megnyitotta kapuit a Történeti Hivatal, amely tevékenységi köréből fakadóan egyrészt, az egyéni információs kárpótlás keretében, adatokat szolgáltatott az érdeklődő, az elmúlt rendszerben joghátrányt szenvedett állampolgároknak, másrészt, kollektív információs kárpótlásként, az iratok kutathatóvá tételével lehetővé tette a múlt megismerését a tudományos kutatók számára.

A 2001-ben szaklevéltárrá minősített intézmény a 2003. évi III. törvénycikkel – az ekkor megszüntetett Történeti Hivatal jogutódjaként – nevében is levéltárrá vált; az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltáraként működik.[3] A Történeti Levéltár a politikai rendőrség által 1944. december 21-től, vagyis az Ideiglenes Nemzetgyűlés debreceni megalakulásától az 1990. február 14-ig, vagyis a pártállami titkosrendőrség megszüntetéséig tartó

1 *Kőszeg Ferenc:* Ügynöktörvény, rövid tanfolyam. In: Az egykori állambiztonsági szervek és azok iratai Németországban és Magyarországon. Az 1997. október 8-i konferencia jegyzőkönyve. Szerk. Hegedűs B. András. 1956-os Intézet, Bp., 1998. 63–79.

2 1994. évi XXIII. törvény az egyes fontos tisztségeket betöltő személyek ellenőrzéséről; 1996. évi LXVII. törvény az egyes fontos tisztségeket betöltő személyek ellenőrzéséről szóló 1994. évi XXIII. törvény módosításáról.

3 *Kónyáné Kutrucz Katalin:* A Történeti Levéltár működésének jogi keretei és annak változásai. Betekintő (2012) 3. sz. http://www.betekinto.hu/sites/default/files/2012_3_kutrucz_0.pdf (a letöltés ideje: 2015. márc. 30.).

időszakban keletkeztetett dokumentumokat őrzi és kezeli, a hatályos jogszabályok alapján.[4]

Az állambiztonsági iratok felhasználhatósága

Az állambiztonsági iratok kutatása a pártállami titkosrendőrség működésébe enged bepillantást, de ahogy Gyarmati György történész, a Történeti Levéltár volt főigazgatója, több írásában is kifejtette: „Az egykori állambiztonsági szervek által keletkeztetett anyagok, irategyüttesek öntörvényűsége legalább oly mértékben segítheti a letűnt rendszer belső működésének megismerését, mint amennyire óvatlan megközelítés esetén arra is módot ad, hogy »a fától ne lássuk az erdőt«. Nyersebben fogalmazva, az iratok egy jelentős része épp annyira informál, mint amilyen mértékben dezinformáló adatokat, megállapításokat is tartalmaz."[5] Ebből fakadóan az állambiztonsági szervek tevékenységének feltárásához több más levéltárban, így a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában, a megyei levéltárakban, Budapest Főváros Levéltárában, a Politikatörténeti és Szakszervezeti Levéltárban, a Nyílt Társadalom Alapítvány Archívumában, valamint az Országos Széchényi Könyvtár 1956-os Intézet és Oral History Archívumában fellelhető iratanyagok tanulmányozása is szükséges. Az ÁBTL-ben folytatott kutatáskor figyelembe kell venni továbbá azt a tényt, hogy az itt őrzött dokumentumok legnagyobb hányada, mintegy 80%-a az áldozatokról, vagyis a megfigyeltekről, a meghurcoltakról szól, és csak a fennmaradó, közel 20%-nyi forrás vonatkozik a pártállami politikai rendőrség működésére, az intézménytörténeti, archontológiai kutatásokhoz segítséget nyújtva.[6]

A kutató számára így adódik a kérdés: vajon mire és hogyan használhatók ezek a dokumentumok? A fennmaradt iratok többsége a titkos nyomozások vagy a vizsgálati eljárások során keletkezett, és közöttük is nagy számban található a sokszor a pletyka szintjét sem meghaladó ügynöki jelentés, amelyekben az emberek egymás közötti kommunikációját, kapcsolati rendszerét, véleményüket, terveiket, gondolataikat rögzítették.[7] Így elmondható, hogy a

4 A február 14-ei dátum a nemzetbiztonsági feladatok ellátásának átmeneti szabályozásáról szóló 26/1990. (II. 14.) MT rendelet hatályba lépésének napja. A rendelet meghatározta a nemzetbiztonsági szolgálatok struktúráját, az egyes szolgálatok feladatait. A Történeti Levéltár munkáját a saját 2003/III. törvény, valamint a köziratokról, a közlevéltárakról és a magánlevéltári anyag védelméről szóló 1995. évi LXV. és az információs önrendelkezési jogról és az információszabadságról szóló 2011. évi CXII. törvények alapján végzi.

5 *Gyarmati György:* Kísértő közelmúlt avagy a rendszerátalakítás egyik deficitje. ÁBTL–L'Harmattan, Bp., 2011. 40.

6 *Gyarmati György:* Tizenöt éves az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára. Betekintő (2012) 3. sz. http://www.betekinto.hu/sites/default/files/2012_3_gyarmati_0.pdf (a letöltés ideje: 2015. márc. 30.).

7 A Történeti Levéltárban található III/III. Csoportfőnökség hálózati személyeivel kapcsolatos iratanyag a levéltár összes iratainak mintegy 13%-át teszi ki. Bár ez a mennyiség kevésnek

Történeti Levéltárban őrzött iratanyag elsősorban az 1945 és 1989 közötti Magyarország társadalomtörténetének a „szocialista rendszer egyedi társadalmi megélésének mindennapi jellemzőiről szóló" olyan forrásbázisa, amelyben csak a legszigorúbb szakmai szempontok érvényesítésével, forráskritikával lehet kutatni.[8] Témánk szempontjából leszögezhető, hogy az egyházak tevékenységét – társadalmi beágyazottságuk miatt – a politikai rendőrség fokozott figyelemmel kísérte, így a Történeti Levéltár majd minden állagában található velük kapcsolatos irat.[9]

Egyházi vonatkozású iratok a Történeti Levéltárban

Az egyházpolitika irányvonalának az állampárt által kijelölt úton tartásában kitüntetett szerepe volt a magyar államvédelmi, majd állambiztonsági szerveknek. Mivel az egyházakat sok szempontból a rendszer egyik fő ellenségének tekintették, érthető, hogy a pártállami diktatúra titkosrendőrségének célkeresztjében álltak. A többször is átszervezett politikai nyomozóapparátus célja mindig egyértelmű volt: a hitélet felszámolása, az egyházak megszüntetése, majd ennek megvalósíthatatlansága miatt szervezetük ellenőrzése, a lojális személyek vezető pozícióba juttatása, a pártállami egyházpolitikával szemben állók ellehetetlenítése, eltávolítása a papi pályáról. A politikai rendőrség a mindenkori egyházpolitikát a párthatározatok, a korabeli jogszabályok néha sajátságosan értelmezett betartásával-betartatásával igyekezett a saját eszközeivel megvalósítani. A politikai rendőrség egyházakkal szembeni elhárítást végző, különböző elnevezéssel és azonosító jelzéssel ellátott szervei működésük során rengeteg iratot termeltek.

Az 1945 és 1990 között Magyarországon működő államvédelmi/állambiztonsági szervek által keletkeztetett iratanyagok őrzése és jogszabályok szerinti kezelése a 2003. évi III. törvénnyel felállított Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárának feladata. A több mint 4000 iratfolyóméternyi (ifm.), négy szekcióba sorolt levéltári iratanyag majd minden típusában található az egyházakkal kapcsolatos dokumentum.[10] Tanulmányomban bepillantást nyújtok a Történeti Levéltárban őrzött, egyházakkal kapcsolatos állambiztonsági iratok sokaságába. Igyekszem választ adni arra, hogy milyen jellegű információforrásokat találhat a kutató a Történeti Levéltárban, ha az 1945 és

tűnik, az ügynökök munkadossziéját tartalmazó állag mennyiségileg a negyedik legtöbb iratanyagot tartalmazó levéltári egység.

8 *Gyarmati Gy.:* Kísértő közelmúlt i. m. 71.

9 *Vörös Géza:* Egyházak az állambiztonsági dokumentumokban. Levéltári Szemle 59. (2009) 3. sz. 20–45.

10 Az ÁBTL-ben őrzött iratanyag ténylegesen öt szekcióba sorolódik. Az ötök szekcióban az egyes fontos, valamint közbizalmi és közvélemény-formáló tisztségeket betöltő személyek ellenőrzésére létrehozott bizottság iratai találhatók. Tanulmányomban ezen szekció iratait nem tárgyalom.

1990 közötti időszak egyháztörténetére kíváncsi, jelezve, hogy milyen további anyagok lehettek még, amelyek a selejtezésnek, megsemmisítésnek áldozatul estek, vagy az operatív tisztek hanyagsága, talán tudatos döntése miatt nem irattárazták őket.

Első szekció

Az első szekcióba tartozó mintegy 553 ifm-nyi levéltári anyag az állambiztonsági (államvédelmi) szervek szervezetével, működésével kapcsolatos iratokat tartalmazza, amelynek több fondjában is található egyházakra vonatkozó dokumentum. Közülük kiemelendő az a Magyar Államrendőrség Államvédelmi Osztály fondjának iratai között található töredékes anyag, amely a vidéki rendőrkapitányságok által 1948-ban készített hangulatjelentéseket tartalmazza. A dokumentumgyűjteményben a történelmi egyházak tevékenységéről, a különböző gyűléseken elhangzott felszólalásokról, esetenként miséken vagy búcsúkban tartott szentbeszédekről, az egyházak belső életéről, az egyházi személyeket foglalkoztató kérdésekről kaphatunk képet. Sok jelentés foglalkozik Mindszenty személyével,[11] a letartóztatásáról keringő rémhírekkel, de találunk benne feljegyzéseket bérmálásokról, apácák és szerzetesek tevékenységéről, szoborszentelésről, püspöki körlevelekről, hitoktatói értekezletekről, egyházi énekkarok szervezéséről, egyházi iskolák államosításáról, valamint a Mária-év hitbuzgalmi rendezvényeiről. Emellett rábukkanhatunk protestáns, főként református egyházakról szóló jelentésekre is. Olvashatunk a debreceni református kollégium támogatására indított gyűjtésről, a kisújszállási gyülekezet új református templomának felavató ünnepségéről.[12]

Az 1956-ot követően Politikai Nyomozó Főosztály néven újjászerveződött politikai rendőrség fondjában található számos dokumentum az 1957 és 1962 közötti időszakban realizált ügyeket mutat be.[13] Így egy 1961-ben készült tájékoztató jelentésben az 1960–1961 folyamán egyházi személyek ellen végrehajtott rendőri eljárások összeírása olvasható, melyek között egyházi-ifjúsági szervezkedések, a Regnum Marianum illegális papi közösség, piarista és cisztercita szerzetesek ifjúsági csoportjainak vezetése, irányítása, a Központi Hittudományi Akadémiáról kizárt teológusok ügye, a Katolikus Iparos és Munkásifjak Országos Egyesülete, a Katolikus Leányok Országos Szövetsége és a Mária Légió egyházi szervezetének tevékenysége szerepel.[14]

A Belügyminisztérium 1962-es átszervezését követően létrejött főcsoportfőnökségi struktúra iratait tartalmazó fond is számos, egyházakkal kapcsolatos információt őriz. Itt találhatók az Állambiztonsági Miniszterhelyettesi Titkárság, a hírszerzés, a kémelhárítás, a belső elhárítás, a katonai elhárítás, az operatív technikáért felelős részleg, a vizsgálati osztály, a külföldiekkel, a nemzetközi kapcsolatokkal, az útlevélügyekkel foglalkozó, a különböző nyilvántartást végző osztályok, valamint a budapesti és a megyei rendőr-főkapitányságok iratai.

A Miniszterhelyettesi Titkárság levéltári anyagaiban olvashatók a miniszterhelyettesi (csoportfőnöki), felsőbb szintű vezetői értekezletekről készült jelentések, előterjesztések, emlékeztetők az üléseken elhangzottakról, amelyek nemcsak az egyházakkal kapcsolatos kutatásokhoz nyújtanak segítséget, hanem az állambiztonsági szervezet működésébe is bepillantást engednek. Kiderül belőlük, hogy adott időszakban mely egyházi csoportok álltak az állambiztonság figyelmének középpontjában.

„Az egyházi reakció – olvasható egy 1977-ben keletkezett forrásban – ellenséges tevékenység kifejtésének lehetősége szempontjából az elmúlt években döntően az egyházakon belülre szorult. Elsősorban egyházi vonatkozásban képesek konkrét lehetőségeket keresni, illetve felhasználni reakciós törekvéseik érdekében. Ez arra késztette őket, hogy látszólag egyre inkább az egyház belső ellenzékeként lépjenek fel, és támadásukat elsősorban az egyházak lojális erőire, különösen az állammal politikai együttműködésre kész egyházvezetőkre összpontosítsák."[15]

A dokumentumban utalnak arra, hogy ilyen típusú egyházi tevékenységet a Bulányi György kereten kívüli piarista szerzetes által vezetett és szervezett csoport képvisel, amelynek tagjai a „hivatalos egyházi vezetéstől teljesen független katakomba egyház szükségességét hangsúlyozzák, mint az egyház fennmaradásának egyetlen lehetőségét a szocializmus viszonyai között".[16] Az irat utal még a Regnum Marianum papi közösségnek a Bulányi-csoporthoz hasonló ellenzéki tevékenységére. A jelentés foglalkozik a református egyházi vezetés bírálóival (Éliás József), valamint utal a kisegyházakon belüli szakadásokra: az adventista egyházban Egervári Oszkár, a pünkösdista egyházban Ungvári Sándor és Horváth Sándor, a metodista egyházban Iványi Tibor nevét emelik ki. De más, az egyházakhoz köthető ellenzéki csoportosulásokat is említ még a szöveg, amelyek „zavarják az egyházpolitikát, túllépnek az egyházak keretein, tendenciájukban a fennálló társadalmi renddel szembeni hatásokat erősítik".[17]

A hírszerzés a magyar emigráns egyházi személyekről, intézményekről, a Vatikánról, a nemzetközi protestáns szervezetekről, a kisegyházak külföldi kapcsolatairól is gyűjtött információt. Egy 1969. január 13-án készült jelentésben az olvasható, hogy még 1968-ban is jelentősnek számított a vatikáni irány-

11 ÁBTL 1.2. Politikai hangulatjelentések. 781, 805, 891.

12 ÁBTL 1.2. Politikai hangulatjelentések. 891, 1192.

13 Realizálás: A bizalmas nyomozás befejezése: büntetőeljárás kezdeményezésével; büntetőeljáráson kívüli korlátozó intézkedéssel; operatív felhasználással. ÁBTL 4.1. A–3036. Állambiztonsági értelmező kéziszótár. Összeállította: Gergely Attila. BM Könyvkiadó, Bp., 1980. 162.

14 ÁBTL 1.6. 65–2060/14/1961. Tájékoztató a belső elhárítás vonalain 1960-ban realizált jelentősebb ügyekről.

15 ÁBTL 1.11.1. 45–73/6/a/1977. Az imperialista hírszerző és propagandaszervek törekvései a belső „ellenzék" kialakítására, az elhárító munka tapasztalatai.

16 Uo.

17 Uo.

vonal – az NSZK és az USA mellett.[18] 1977-re a hírszerzés egyházi vonalán egyre inkább a nemzetközi protestáns szervezetek tevékenységének felderítése került előtérbe.[19] Egy 1977. évi jelentésből kiderül, hogy a protestáns hírszerzőhálózat útján szerzett információk egy része a szovjet állambiztonsági szervek asztalán landolt. A BM III/III. Csoportfőnökség és jogelődeinek iratai között is bukkanhatunk egyházakkal kapcsolatos dokumentumokra, bár az egyházi reakció elhárításával foglalkozó osztály iratai közül csak egy doboznyi található a levéltár őrzésében, azok is inkább csak átadó, iktatókönyvek. Mégis, ezen őrzési egységben egy értékesebbnek mondható forrás is található. Egy 1989-es névsor, mely a BM Egyházi Reakció Elhárítás Osztályán dolgozók ez évi listáját őrizte meg, ami egy archontológiai kutatásnál nélkülözhetetlen adatsor lehet.[20]

Az operatív nyilvántartást végző szervezeti egységek iratai között is találhatunk adatokat az egyes osztályok operatív nyilvántartási helyzetéről, az általuk foglalkoztatott hálózatok számáról, összetételéről (például beszervezési alapjuk, évük szerinti megoszlásáról, foglalkoztatási vonalakra bontott összetételéről stb.). A hálózati nyilvántartásokkal kapcsolatos statisztikák mennyisége az 1956 előtti időszakból rendkívül szegényes, mindössze 1954, 1955 és 1956 első felére vonatkozóan vannak a levéltár őrizetében. A Kádár-korszak hálózati statisztikái minden esztendőre nézve fennmaradtak, és a kutatók rendelkezésére állnak. Az 1958. évi összesítés szerint a központi és a megyei állambiztonsági szervek által foglalkoztatott 13 649 hálózati személyből 312 fő, közülük 294 egyházi személy „dolgozott" egyházi vonalon.[21] Harminc évvel később, 1988-ban a BM országos hálózatának létszámáról készült statisztikai jelentésben a 8152 hálózati személyből már 504 főt foglalkoztattak ugyanitt.[22] Ez azt jelenti, hogy három évtized alatt az egyházi elhárítás által foglalkoztatott hálózati személyek számaránya az összhálózaton belül – a hírszerzés kivételével – 2,28%-ról 6,18%-ra nőtt. Természetesen nemcsak a hálózatokról, hanem a megfigyeltekkel kapcsolatban is találunk statisztikákat ebben az állagban. A BM III/III. Csoportfőnökségének az 1985. évi összesített kimutatást és az adatok kiegészítését tartalmazó feljegyzéséből kiderül, hogy összesen 1799 főt tartottak operatív nyilvántartásban, egyházi vonalon újonnan egy bizalmas nyomozást indítottak „Mefisztó" fedőnéven, valamint ekkor nyitottak ellenőrző dossziét „Varjak" és „Természetbarát" néven.[23]

18 ÁBTL 1.11.4. 67–58/69. Jelentés a BM III/I Csoportfőnökség 1968. évi tevékenységéről.
19 ÁBTL 1.11.4. 67–122–17/1977. Ötéves tervek. Jelentés a hírszerzés 1973–1977. évben végzett munkájáról.
20 ÁBTL 1.11.6. A III/III–1. Osztály iratai. Személyi lapok.
21 ÁBTL 1.11.10. Összesített statisztikák 1958. Országos hálózati összesítők 1958.
22 ÁBTL 1.11.10. Hálózati (éves, féléves) összesített hálózati statisztikák 1988. Összesített statisztika 1988.
23 A „Mefisztó" fedőnevű személyi dossziét a BM III/III–1–c, a „Varjak" és a „Természetbarát" fedőnevű ellenőrző dossziét a BM III/III–1–a alosztály nyitotta, amelyek az ÁBTL őrzésében

Második szekció

A második szekcióba a szervezeti egységekhez nem kapcsolódó állambiztonsági iratok tartoznak: a szekció második fondjában találhatók a különböző nyilvántartó kartonok. A politikai rendőrség nyilvántartása két rendszerből, a hálózati és az operatív nyilvántartásból tevődött össze. Az operatív nyilvántartás kartonjain az állambiztonsági szervek által egy adott személlyel kapcsolatban felmerült terhelő vagy kompromittáló adatok olvashatók le, illetve az, hogy ennek birtokában a politikai rendőrség nyomozati munkája során keletkezett-e az ügyben a BM Irattárába helyezett dokumentumgyűjtő, vagyis dosszié. Ez a kartontípus jelentős segítséget nyújt az adott személyre vonatkozó ügyek felgöngyölítésében. Ikvay László római katolikus lelkész operatív kartonjáról például leolvasható, hogy 1939-től a Katolikus Iparos- és Munkásifjak Országos Egyesületének (= KIOE) vezetője volt, 1953-ban, majd 1961-ben elítélték, végül 1969-ben külföldre távozott.[24] Az iraton megtalálhatók azok a dossziészámok, amelyekben Ikvayra vonatkozóan az állambiztonsági szervek szerint lényeges adatok találhatók.[25]

A hálózati nyilvántartás tartalmazta az állambiztonsági szervek által foglalkoztatott, pihentetett, kizárt titkos segítőtársakra, valamint a kapcsolataikra vonatkozó adatokat. A Történeti Levéltár a kémelhárítás, a belső elhárítás, a katonai elhárítás, a fővárosi és vidéki rendőr-főkapitányságok állambiztonsági szervei által foglalkoztatott hálózati személyekről rendelkezik azonosító kartonokkal, és azok is csak töredékei a ténylegesen 1989 előtt kiállítottaknak. A hírszerzéstől ilyen iratokat nem kapott a levéltár.

Az ötödik fondba a személyes szabadságot korlátozó intézkedések iratai kerültek, vagyis a jogszolgáltatás hagyományos eljárási eszközein kívül alkalmazott eszközök, az internálás, kitiltás, kitelepítés, rendőrhatósági felügyelet, valamint a közbiztonsági őrizet során keletkezett dokumentumok.[26] Sok egyházi személy volt ezen intézkedések szenvedő alanya, különösképpen a szerzetesrendek 1950-es feloszlatását követően, de az 1956-os megtorlás időszakában is. Szomorú példája ezen intézkedéseknek Meszlényi Zoltán segédpüspök sorsa, akit 1950. június 17-én az Esztergomi Főegyházmegye vezetőjévé választottak, az állampárt által támogatott békepappal, Beresztóczy Miklóssal szemben. Meszlényit 1950. június 29-én letartóztatási parancs és vádemelés

nem találhatók meg. ÁBTL 1.11.10. 11–6082/85. 3. dosszié. Feljegyzés az 1985. évi statisztikai jelentéshez.
24 ÁBTL 2.2.1. Operatív nyilvántartási karton. Ikvay László.
25 Ezek közül csak néhányat sorolok fel: ÁBTL 3.1.5. O–11959/1 „Lombardisták"; ÁBTL 3.1.9. V–700/3. Mindszenthy ügy; ÁBTL 3.1.9. V–140907. Bulányi György és társai; ÁBTL 3.1.9. V–146786. Havas Géza és társai.
26 Az ÁBTL-ben őrzött internálási iratokkal kapcsolatosan lásd: *Bank Barbara:* Az internálás és kitelepítés dokumentumai a Történeti Levéltárban. In: Trezor 3. Az átmenet évkönyve, 2003. Szerk. Gyarmati György. Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, Bp., 2004. 107–130.

nélkül hurcolták el, a kistarcsai internálótáborban tartották fogva, ahol a kiállt szenvedések következtében 1951. március 4-én elhunyt.[27]

A második szekció hetedik fondja a belügyi felső vezetés, a párt és az állam irányítói tájékoztatására készült belügyi információs jelentéseket tartalmazza, ezek az állambiztonsági szervek által bel- és külföldön gyűjtött információk tömegéből kigyűjtött válogatások, elemzések.[28] A jelentések elkészítésekor a belügyminiszter-helyettes 22/1978. számú parancsa szerint különös figyelmet kellett fordítani többek között a „reakciós" egyházi személyek káros politikai akcióira, összejöveteleire vonatkozó információkra, valamint az ezek előkészületeivel kapcsolatos adatokra.[29] Jelentések készültek az állambiztonság szempontjából az egyházi elhárítás vonalán fontosnak és érdekesnek ítélt kérdésekről; így a bulányistákról,[30] a nagymarosi katolikus ifjúsági találkozónak a regnumosok és fokolarinisták általi előkészületeiről,[31] a szakadár adventisták egyházi jellegű előadásainak kezdeményezéséről.[32]

A nyolcadik fondban kereshetők az államvédelem/állambiztonság állományába tartozók személyi anyagai, amelyek segítségével képet kaphatunk a politikai rendőrség állományának tagjairól, képzettségükről, beosztásukról, végzett munkájuk minősítéseiről, előmenetelükről. E fondban találhatók azon tisztek személyi iratai, akik kihallgatást, házkutatást, ügynökökkel való kapcsolattartást vagy más egyéb rendőri tevékenységet végezve hajtották végre a pártállam egyházpolitikai direktíváit.[33] Az irategyüttes távolról sem teljes, sok tiszt anyaga hiányzik.

Harmadik szekció

A harmadik szekcióban található, mintegy 2480 iratfolyóméternyi anyag, amely a levéltár dossziéinak majd kétharmadát teszi ki (hálózati, operatív és vizsgálati dosszié), két fondra tagolódik, a központi operatív nyilvántartást végző szervezeti egységek által kezelt dossziékra, illetve a III/I. Csoportfőnökség és jogelődei, azaz a hírszerzés által kezelt dossziékra. Ezek között

27 ÁBTL 2.5.1. Névmutató karton (Meszlényi Zoltán); ÁBTL 2.5.1. Internálási iratok. 434/24 (Meszlényi Zoltán).

28 Az információs jelentésekről részletesebben lásd *Müller Rolf:* Belügyi információs jelentések, 1964–1990. In: Trezor 3. i. m. 147–163.

29 ÁBTL 4.2. 10–22/22/1978. A Magyar Népköztársaság belügyminiszterének 22/1978. számú parancsa az állambiztonsági tájékoztató rendszer továbbfejlesztéséről. 1978. szeptember 21. 22/1978. számú belügyminiszter-helyettesi intézkedés (1978. 11. 02.).

30 ÁBTL 2.7.1. „Varjak" fedőnéven összegyűjtött jelentéscsomó.

31 ÁBTL 2.7.1. Heves–12/1/86. 1986. 05. 22.

32 ÁBTL 2.7.1. Nógrád–7/86. 1986. 03. 14.

33 Néhány közülük: ÁBTL 2.8.1. BM Központi személyi gyűjtő 4454. Pék Márton; ÁBTL 2.8.1. BM Központi személyi gyűjtő 12589. Győri Zoltán; ÁBTL 2.8.1. BM Központi személyi gyűjtő 9929. Geréb Sándor; ÁBTL 2.8.1. BM Központi személyi gyűjtő 6328. Zalai Emil; ÁBTL 2.8.1. BM Központi személyi gyűjtő 8630. Tüzes János; ÁBTL 2.8.1. BM Jász-Nagykun-Szolnok megyei személyi gyűjtő 2106. Sollich Endre.

olvashatók a titkos vagy bizalmas, illetve nyílt nyomozás során keletkezett államvédelmi/állambiztonsági dokumentumok. Ennél a szekciónál a részletes bemutatás helyett inkább a hiányokra érdemes felhívni a figyelmet. A statisztikákból kiderül, hogy több száz egyházi személy tevékenykedett hálózati személyként a politikai rendőrség szolgálatában, a levéltár őrizetében – az iratok jelenlegi feldolgozottsága alapján – mégis mindössze nagyjából száz olyan dosszié található, amely egyházi vonalon foglalkoztatott ügynökök beszervezésének körülményeire vet fényt.

Sok olyan személyi, csoport- vagy objektumdosszié létéről tudunk, amelyek azonban nem maradtak fenn (megsemmisítették, nem irattározták vagy beolvasztották őket más dossziéba). Objektumdossziét nyitottak többek között a Katolikus Papok Békebizottságának,[34] a Központi Szemináriumnak,[35] a Hejcei Papi Otthonnak,[36] a Székesfehérvári püspökségnek[37] és az Actio Catholica Országos Központjának.[38] Pétery József váci és Shvoy Lajos székesfehérvári püspök személyi dossziéjának létezésére is utalnak nyomok.[39] A források alapján kitűnik, hogy az állambiztonsági tisztek dossziét nyitottak *Várományosok* fedőnéven a lehetséges katolikus püspökjelöltekről,[40] továbbá *Bencés várományosok* fedőnéven a bencés renden belüli kinevezésekről.[41] Fontos forrás lenne az 1945 és 1958 közötti időszakra vonatkozó Római Katolikus Püspöki Kar címet viselő, négy dossziéból álló sorozat folytatása, amelynek létére szintén találni utalást például 1972-ből.[42]

A Vatikáni Államtitkárságra vonatkozó hírszerzési dokumentumokat tartalmazó *Nérók* fedőnéven nyitott dossziésorozat az 1972-től 1982-ig tartó időszakban keletkezett iratokat tartalmaz.[43] Arra hogy voltak korábban gyűjtött anyagok, csak más dosszié jelzéseiből következtethetünk, a folytatás sorsáról pedig csak találgatásokba bocsátkozhatnánk. A hírszerzés *Hontalanok* fedőnéven nyitott csoportdossziét az emigrációban, főként a Rómában élő, valamint a Pápai Magyar Intézethez kötődő magyar egyházi személyek tevékenységének felderítésére.[44] 1972-ben már azt dokumentálták, hogy az emigráció elvesztette azt a korábbi jelentőségét, amely indokolttá tette a csoport tevékenységé-

34 ÁBTL 3.1.5. O–13581/1. Kisberk Imre 15.

35 ÁBTL 3.1.5. O–12347/2. Szabó Imre 145.; ÁBTL 3.1.5. O–10272. Dr. Marcell Mihály 164.

36 ÁBTL 3.1.5. O–12547/6. Badalik Bertalan 81–83.

37 ÁBTL 3.1.5. O–13581/1. Kisberk Imre 26.

38 ÁBTL 3.1.5. O–12302/1. Endrey Mihály 92.

39 Pétery József személyi dossziéjára utaló nyom: ÁBTL 3.1.9. V–238. Dr. Széll Kálmán és társai. Pétery József volt váci püspök anyaga. Shvoy Lajosra vonatkozó személyi dosszié létezésére utalás: ÁBTL 3.1.5. O–13581/1. Kisberk Imre 127.

40 ÁBTL 3.1.2. M–37075. „Tanár". 178.

41 Uo. 180.

42 Uo. 181.

43 ÁBTL 3.2.5. O–8–552/11-16. „Nérók – Vatikáni Államtitkárság. A dossziék csak a 11. kötettől vannak az ÁBTL őrzésében. Az előző kötetek létére „Arnold" („Amadeo") fedőnevű ügynök munkadossziéi alapján lehet következtetni. ÁBTL 3.2.3. Mt–764/1–9. „Amadeo".

44 ÁBTL 3.2.7. Cs–2/1–11. „Hontalanok".

vel és tagjaival foglalkozó anyagok elkülönített gyűjtését, ezért 1977-ben elrendelték a még le nem zárt dossziék irattározását.[45] A határozat a *Páterek* fedőnéven már korábban megnyitott dossziéba kívánta gyűjteni a Rómában élő magyar egyházi személyekre vonatkozóan ezután keletkező hírszerzési dokumentumokat, de ezek sem kerültek a Történeti Levéltár őrzésébe.

Negyedik szekció

A negyedik szekcióba a különböző tematika alapján kialakított gyűjtemények kerültek, amelyek közül az első fondba besorolt állambiztonsági háttérmunkához készült ún. Anyagok tarthatnak a leginkább érdeklődésre számot. Ezek egyrészt az állambiztonsági szervek által feldolgozott ügyekről, elsősorban oktatási céllal készített szaktanulmányok, módszertani segédletek, másrészt korabeli kéziratok, röpcédulák, szamizdatok, a BM-től örökölt állambiztonsági szakirodalom, amelyek közül számos tartalmaz egyházi vonatkozású tanulmányt.

Az állambiztonsági szakkönyvek között több is foglalkozik az egyházak működésével. 1963-ban Berényi István rendőr őrnagy az egyházakkal szembeni operatív munkáról, kapcsolatukról a magyar állammal, ellenséges működésük felderítéséről írt tankönyvet.[46] Geréb Sándor rendőr ezredes tollából 1972-ben jelent meg egy jegyzet, amely összefoglalta az egyházak tevékenységét 1945-től, kitérve a fontosabb realizált ügyekre, a Vatikán és a magyar állam közötti kapcsolatokra, valamint a kisegyházak helyzetére.[47] Ennél alaposabb, az állam és az egyházak viszonyát az 1980-as évek közepéig bemutató, az „egyházi reakció" módszereit egyes ügyeken keresztül feltáró jegyzetet írt 1987-ben Tóth Ferenc rendőr őrnagy.[48] A tananyagban a szerző nagy figyelmet szentelt a történelmi egyházak, nemzetközi egyházi szervezetek mellett az egyre nagyobb társadalmi közegben jelentkező kisegyházak, szekták tevékenységének bemutatására. Számos könyv foglalkozott az egyházakkal szemben alkalmazott operatív munka összegzésével. Több jegyzetet készítettek a szerzetesrendek és kisközösségek működésének felderítése közben, az egyházi iskolák területén gyűjtött operatív információk összegzése alapján végzett elhárító munkáról.[49]

---

45 ÁBTL 3.2.7. Cs–2/11. „Hontalanok". 299.

46 ÁBTL 4.1. A–3794. *Berényi István:* A klerikális reakció ellenséges tevékenysége népi demokratikus rendünk ellen. Az operatív munka sajátosságai és feladataink ezen a területen. Bp., 1963.

47 ÁBTL 4.1. A–3829/15. *Geréb Sándor:* A klerikális reakció helyzete és tevékenysége. Bp., 1972.

48 ÁBTL 4.1. A–3971. *Tóth Ferenc:* Ellenséges tevékenység egyházi területen. Bp., 1987.

49 ÁBTL 4.1. A–3016/30. *Csillag György – Tóth Imre:* A jelszó: „Alles in Ordung" – A jezsuita államellenes összeesküvés operatív feldolgozásának és vizsgálatának tapasztalatai. Bp., 1965.; ÁBTL 4.1. A–3016/31. *Kőnig Miklós:* A „békétlenek" fedőnevű ügy. Emődi László és társai által vezetett illegális „Regnum Marianum" államellenes tevékenységének leírása, az operatív feldolgozó munka módszereinek, az ügy tanulságainak ismertetése. Bp., 1965.; ÁBTL 4.1. A–3016/55. *Geréb Sándor:* Az illegális szerzetesrendek operatív ellenőrzésének tapasztalatai. Bp., 1968.; ÁBTL 4.1. A–3016/49. *Molnár István – Sollich Endre:* Egyházi gimnáziumokban

Összegzés

Befejezésül ezek után megállapítható, hogy az egyházak az állambiztonsági szerveknek mindvégig az egyik legkitüntetettebb figyelemmel követett intézményei, tagjai pedig szinte minden más társadalmi rétegnél jobban ellenőrzött „célszemélyei" voltak. A Rákosi- és a Kádár-korszak eltérő módon közelített ugyan feléjük, de még az utolsó negyedszázadban is szorosan szemmel tartották az immár együttműködésre szorított egyházakat, különösen meghatározó személyiségeiket, valamint az elsősorban a katolikus egyházon belül jelentkező – főleg generációs törésvonalak mentén szerveződő – fiatalabb belső egyházi ellenzéket. A pártállam uralmának évtizedeiből jelentős mennyiségű egyházi vonatkozású irat maradt fenn, s azok – miként tanulmányomban is érzékeltetni próbáltam – az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára szinte minden egyes szekciójában fellelhetők.

Irodalom

Állambiztonsági értelmező kéziszótár. Összeállította: Gergely Attila. BM Könyvkiadó, Bp., 1980. ÁBTL 4.1. A–3036.

Bank Barbara: Az internálás és kitelepítés dokumentumai a Történeti Levéltárban. In: Trezor 3. Az átmenet évkönyve, 2003. Szerk. Gyarmati György. Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, Bp., 2004. 107–130.

Berényi István: A klerikális reakció ellenséges tevékenysége népi demokratikus rendünk ellen. Az operatív munka sajátosságai és feladataink ezen a területen. Bp., 1963. ÁBTL 4.1. A–3794.

Csillag György – König Miklós: Dr. Vass Péter, volt piarista szerzetestanár izgatási bűnügyének operatív és vizsgálati tapasztalatai. Bp., 1966. ÁBTL 4.1. A–3016/49.

Csillag György – Tóth Imre: A jelszó: „Alles in Ordung" – A jezsuita államellenes összeesküvés operatív feldolgozásának és vizsgálatának tapasztalatai. Bp., 1965. ÁBTL 4.1. A–3016/30.

Geréb Sándor: A klerikális reakció helyzete és tevékenysége. Bp., 1972. ÁBTL 4.1. A–3829/15.

Geréb Sándor: Az illegális szerzetesrendek operatív ellenőrzésének tapasztalatai. Bp., 1968. ÁBTL 4.1. A–3016/55.

Gyarmati György: Kísértő közelmúlt avagy a rendszerátalakítás egyik deficitje. ÁBTL–L'Harmattan, Bp., 2011.

Gyarmati György: Tizenöt éves az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára. Betekintő (2012) 3. sz. http://www.betekinto.hu/sites/default/files/2012_3_gyarmati_0.pdf (a letöltés ideje: 2015. márc. 30.).

Kónyáné Kutrucz Katalin: A Történeti Levéltár működésének jogi keretei és annak változásai. Betekintő (2012) 3. sz. http://www.betekinto.hu/sites/default/files/2012_3_kutrucz_0.pdf (a letöltés ideje: 2015. márc. 30.).

---

végzett beszervezések tapasztalatai. Bp., 1967.; ÁBTL 4.1. A–3016/36. *Csillag György – König Miklós:* Dr. Vass Péter, volt piarista szerzetestanár izgatási bűnügyének operatív és vizsgálati tapasztalatai. Bp., 1966.

Kőnig Miklós: A „békétlenek" fedőnevű ügy. Emődi László és társai által vezetett illegális „Regnum Marianum" államellenes tevékenységének leírása, az operatív feldolgozó munka módszereinek, az ügy tanulságainak ismertetése. Bp., 1965. ÁBTL 4.1. A–3016/31.
Kőszeg Ferenc: Ügynöktörvény, rövid tanfolyam. In: Az egykori állambiztonsági szervek és azok iratai Németországban és Magyarországon. Az 1997. október 8-i konferencia jegyzőkönyve. Szerk. Hegedűs B. András. 1956-os Intézet, Bp., 1998. 63–79.
Molnár István – Sollich Endre: Egyházi gimnáziumokban végzett beszervezések tapasztalatai. Bp., 1967. ÁBTL 4.1. A–3016/36.
Müller Rolf: Belügyi információs jelentések, 1964–1990. In: Trezor 3. i. m. 147–163.
Tóth Ferenc: Ellenséges tevékenység egyházi területen. Bp., 1987. ÁBTL 4.1. A–3971.
Vörös Géza: Egyházak az állambiztonsági dokumentumokban. Levéltári Szemle 59. (2009) 3. sz. 20–45.

V. MINDENNAPOK ÉS TÖMEGKULTÚRA

WAGNER SÁRA

Led Zeppelintől a Trabantig

A Rottenbiller utcai populáris zenei gyűjtemény[1]

A rendszerváltáskor születtem, szinte akármilyen zenét gondolkodás nélkül le tudok tölteni az internetről. Bár a zenével kapcsolatos szerzői jogi rendszert, kiváltképp az azt megsértő gyakorlat utáni lehetséges következményeket annak ellenére is nehéz átlátnom, hogy elolvashatom a törvényeket, vagy a zenekarok egymás ellen indított szerzői jogi pereiről szóló híreket. Az online térben a szerzői jogi védelem ugyanolyan kiforratlan, ahogy az 1980-as évek Magyarországán volt, azzal a különbséggel, hogy előtérbe került a szabályozás iránti vágy és a szankció. E rövid személyes felvezető arra szolgál, hogy érzékeltesse, az első nyilvános magyar populáris zenei gyűjtemény – amelyről e tanulmány szól – létrejöttekor az akkori jogi környezetben a *bootlegek* és a felvételek *másolása* nem tudatosan sértette a szerzői jogot; visszamenőleg tűnhet úgy, hogy erről volt szó, vagyis ez a gyakorlat ma valóban a szerzői jogok sérelmét jelentené.

Kutatásom nem terjed ki a magyar szerzői jog történetére, nem szemlézi és értelmezi a szabályzatokat, rendeleteket, törvényt, ugyanis amint belekezdtem e dokumentumok keresésébe és értelmezésébe, belebuktam, és eltértem kutatásom tárgyától, a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár (= FSZEK) Rottenbiller utcai populáris zenei gyűjteménye létrehozásának, jelentőségének, felszámolásának leírásától. Azt azonban mindenképp fontos leszögeznem, hogy ez a megközelítés is hozzátartozna a gyűjtemény történetéhez – segítségével a gyűjtemény történetét el tudnánk helyezni a magyar könyvtártörténet, valamint a magyar szerzői jogi szabályozás történetének keresztmetszetében.

Dolgozatomban az 1980-as évek közepén alapított zenei archívum történetét írom le, a Rottenbiller utca két könyvtárosával, Kály-Kullai Károllyal és Hont Péterrel készített interjúim, valamint a Szabó Ervin Könyvtár Budapest Gyűjteményében hozzáférhető dokumentáció alapján. A tanulmány érinti a gyűjtemény társadalmi és (ellen)kulturális jelentőségét is. Az ellenkultúra fogalmát nehéz általános definícióval ellátni, és a magyar rendszerváltás előtti gyűjtemények kutatása tükrében világossá is válik, hogy adott kontextusokban ezek más és más jelentéssel rendelkezhetnek, különböző gyakorlatokat jelölnek. A Rottenbiller gyűjteményére ez különösen igaz: miért nevezhető

1 Az írás megszületéséért külön köszönet illeti Kály-Kullai Károlyt, valamint Hont Pétert, aki a személyes találkozáson túl is segítette munkámat, és átnézte a tanulmányt.

ellenkultúrának valami, ami egy közintézmény berkein belül jön létre? Ebből a megfontolásból nem is kísérlem meg, hogy általános definíciót adjak, beszéljen magáért a fogalom jelentése a gyűjtemény történetének tükrében.

Kezdetek

Magyarország első nyilvános, hivatalos populáris zenei gyűjteménye az azt vezető könyvtárosok, Kály-Kullai Károly és Hont Péter magánkezdeményezésének köszönhetően jött létre. A gyűjtést a könyvtári hálózat vezetősége eleinte nem támogatta, később, a sikeres működés láttán mégis elfogadta és elismerte. Az alapítás belső kezdeményezéséből adódóan nem látok nagy különbséget a rendszerváltás előtti és utáni, hivatalosan is elfogadott – akár valamely közintézmény égisze alatt megszülető, akár magánkezdeményezésre létrejövő gyűjteményről legyen szó – populáris zenei gyűjtemények között. Az elmúlt években megalapított Rockmúzeum is magánkezdeményezések által valósult meg, ráadásul – az állami támogatás tükrében – radikálisabb formában, mint ahogy annak idején a Rottenbiller zenei gyűjteménye.

A könyvtárosok elhivatottságának szerepe megkérdőjelezheti a magángyűjtemény és közgyűjtemény közti különbségtétel relevanciáját, a hivatalos és nem hivatalos kultúra közti ellentétet: egyfajta átmenetként fogható fel a két pólus között. Gyakorlatilag a gyűjtemény által az egykori ellenkultúra kultúrává alakult, anélkül hogy ellenkulturális jelentését elveszítette volna.

A gyűjtemény elválaszthatatlan az alapító könyvtárosoktól, története és jelentősége is elbeszéléseiken keresztül válik áttekinthetővé. Zenei ízlésük – különös tekintettel a nyugati rockra, a progresszív rockra és a bluesra – határozta meg létrejöttét és összetételét, az állomány gyarapítását. A gyűjtemény az 1980-as évek olyan alternatív zenekarainak számait tette elérhetővé bárki számára, mint a Trabant, a Kontroll Csoport vagy az Európa Kiadó. Hozzáférhetővé váltak az 1960-as, 1970-es évek nyugati és magyar progresszív rock, rock, blues műfajaiba, valamint a kultúrpolitika által az underground szcénába sorolt magyar zenék is, nemcsak helyben hallgatás, hanem a kazetták másolása által is.

A Rottenbiller utcai könyvtár az Almássy téri könyvtár jogutódja, mely 1913-ban a Deák Ferenc-szabadkőműves páholy adományából épült fel a legelső budapesti közkönyvtárként;[2] az 1950-es években költöztették át a Rottenbiller utcába. Kály-Kullai Károly[3] szavaival élve, ez egyrészről legendát, másrészről a Szabó Ervin-hálózaton belül önálló identitást kölcsönzött a tag-

2 „Egy majdan létesülő fővárosi hálózat első tagjaként; annak idején azért kapta a 2. számot, mert az 1-est fenntartották egy mintakönyvtár számára. Bizonyos értelemben mégis ez vált mintává." Wagner Sára interjúja Hont Péterrel, 2017. február 15. (a továbbiakban: Hont-interjú).

3 Kály-Kullai Károly 1981 novemberétől 1991. január 31-ig dolgozott könyvtárosként a Rottenbiller utcában, 1984-től megbízott vezetőként.

könyvtárnak már a kezdetektől fogva. Felújítási munkálatok[4] miatt 1982 és 1986 között a könyvtár nem volt látogatható, de a populáris zenei tartalmak gyűjtése már a tatarozás előtt elkezdődött. Hivatalosan 1986-ban nyitotta meg kapuit a zenei állománnyal bővült új könyvtár.[5]

Izgalmas időszak ez a magyar könyvtártörténet szempontjából is, és nem véletlen, hogy ekkor született meg az első közintézményhez köthető, a nyilvánosság számára is hozzáférhető, a magyar mainstream csatornán túlmutató populáris zenei gyűjtemény. A kezdeményezés szakmai elfogadását, elismerését M. Donáth Katalin már megelőlegezi 1986-os, a *Könyvtári Híradó*ban megjelent cikkében is, melyben felhívta a figyelmet a zenei részlegek fontosságára: „...elgondolkozhatunk azon, hogy nem célszerűbb-e a zenei gyűjtemények egyes rétegeit és az arra épülő szolgáltatásokat a használók elvárásai és lehetőségei szerint kialakítani, illetve átszervezni; ha úgy tetszik, a feje tetejéről a talpára állítani: megfordítani a prézensz és kölcsönözhető, a magas művészetet és populárisabb műfajokat tartalmazó dokumentumok arányait."[6] Az idézet egyértelművé teszi, hogy a magyar könyvtárpolitikában az angolszász minta, így többek között a szociális funkció mint a könyvtár egyik alapvető feladata vált hangsúlyossá.

A FSZEK történetéről szóló műben Katsányi Sándor hangsúlyozza is, hogy „1986 táján fordulat következett be a hálózatban: újabb és újabb egységekben vált a szolgáltatás részévé a nem-nyomtatott dokumentum. Egyre inkább az a nézet alakult ki, hogy ezek az új dokumentumok a régiekkel egyenrangúak, a gyűjteménybe és a szolgáltatások közé integrálódnak. [...] Az első benyomások felhívták a figyelmet a komolyzenei arisztokratizmusra,[7] a használói (egyéb zene iránti) igények és a kínálat, szolgáltatások közt feszülő ellentmondásra. A szolgáltatásra rányomták bélyegüket az 1970-es évek zenei könyvtári elvei: többezres prézens állományra építve a helyben használat az alapszolgáltatás. A kézikönyvtári állomány túlméretezett volt. Erősen tartózkodtak a kölcsönzéstől. (Később tapasztalhatták, hogy a kölcsönzés olyan műveket is keresetté tett, melyeket korábban nem használtak.) A tárolás a tartalmi szempontok helyett a dokumentumtipológiát vette figyelembe. A szolgálat rámutatott: a zenei gyűjteményekben folyó munkát is a használók elvárásai szerint kell átalakítani. Időközben a VII., Rottenbiller

4 Egy galériával bővült a helyiség, korszerűsítették a fűtésrendszert. A felújítás a tervekhez képest elhúzódott, mert nem tudtak beszerezni gázégőfejet. A dolgozók lázongtak is amiatt, hogy nem tudnak megfelelő körülmények között dolgozni. 1983 telén megjelent egy cikk erről a Szabó Ervin Könyvtár havi lapjában. Az éves jelentések is említik, hogy több könyvtárat felújítottak, valamint új könyvtárak is csatlakoztak a hálózathoz ebben az időszakban.

5 „A hangzó dokumentumokat szolgáltató könyvtárak mellé csatlakozott a VII. kerületi könyvtár /rockzenei gyűjtemény/. Jelentős volt a térítéses átjátszás mértéke." A FSZEK 1986-os jelentése.

6 *M. Donáth Katalin*: Néhány gondolat a zenei részlegekről. Könyvtári Híradó (1986) 3. sz. 4–5.

7 A FSZEK éves jelentéseiben a zenei gyűjtemény fogalma még automatikusan a komolyzenei gyűjteményre vonatkozik. 1986-ban e dokumentum zenei gyűjteményként hivatkozik a Rottenbiller hanganyagállományára. A „rockzenei gyűjtemény" kifejezés itt jelenik meg egyetlen alkalommal, de ennek ellenére sem érzékelhető a magas- és alacsonykultúra közötti hierarchia lazulása.

utcai fiók gyűjtőkörét a rock felé mozdították el az igények alapján."[8] Ezek a sorok is az angolszász minta központi motívumait, a közkönyvtár *(public library)* közhasznúságát, a szociális funkció szerepét helyezik előtérbe. Utóbbi egyedi megvalósítása a Rottenbiller könyvtár szenvedélybetegeknek nyújtott szolgáltatása. A Sziget Klubként[9] induló kezdeményezés a mai napig működik – már függetlenül a könyvtártól – Kály-Kullai Károly vezetésével, jelenleg *Sziget Droginformációs Alapítvány* néven, melyről a tanulmány későbbi részében írok részletesen.

Visszatérve a kezdetekhez, M. Donáth írására reflektálva *A feje tetejéről a talpára* címmel jelent meg Kály-Kullai Károly írása szintén 1986-ban a *Könyvtári Híradó*ban, melyben statisztikai adatokat is közöl az állománnyal kapcsolatban: „Jelenleg 1550 db hanglemezünk van, 50 magnókazettánk, mindezek 40%-a (kb. 600 db) a beat-rock-pop jeles képviselőinek alkotása. A fennmaradó 60% komolyzenei felvétel."[10] Az 1986-os év a könyvtár nyitásán és a publikációkon túl is mérföldkő a gyűjtemény (és a könyvtár) történetében, ugyanis ebben az évben jelennek meg a magánboltok (például Fonográf, Lemezkuckó, Stereo Shop), melyek fontos forrásai lesznek az antikváriumokon és a kötelespéldányokon túl az állomány gyarapításának. A könyvtárosok azonban már a maszekboltok megjelenése előtt tíz évvel megalapozták a könyvtár populáris zenei állományát, melyre a könyvtár vezetője, Kály-Kullai Károly *rock-jazz-alternatív zenei gyűjtemény*ként hivatkozik. „1976-ban kezdtük el a hanglemezek gyűjtését egy majdani fonotéka reményében."[11] A gyűjtemény elfogadását egészen a rendszerváltásig ambivalencia jellemezte. Habár az idézett dokumentumok visszamenőleg a központ szinte zökkenőmentes elfogadását igazolják, a könyvtárosok történetei rámutatnak a belső könyvtári rendszer kétkedésére, melyet a könyvtár nagy önálló bevétele csillapított, ami már csak azért is érdekes, mert az addig idegen üzleti modell előtérbe kerülését feltételezi.

Kezdetben zenei antikváriumokban vásároltak bakeliteket (például a Múzeum körúton és a Rózsavölgyinél), ahol bizalmi kapcsolatot építettek ki a vezetőkkel, elővásárlási jogot is szereztek. Hont Péter elmondása szerint engedély nélkül kezdték el a gyűjtést, aminek a felső vezetés nem örült: „Eleinte arra hivatkoztunk, hogy az idegen nyelvű lemezek segítik a nyelvtanulást, és ezért vesszük őket."[12] Mielőtt a felújítást követően a könyvtár újra kinyitott volna, a vezetőség meg akarta tiltani, hogy további lemezeket

8 *Katsányi Sándor – Tóth Gyula:* A főváros könyvtárának története 1945–1998. FSZEK Budapest Gyűjteménye, Bp., 2008. 302.

9 A Sziget Klub az anonimitás, a segítő kapcsolat és az alternativitás (nem csak beszélgetésre épül a terápia) jegyében működött.

10 *Kály-Kullai Károly:* A feje tetejéről a talpára. Zenei Gyűjtemény a VII. kerületi könyvtárban. Könyvtári Híradó (1986) július–augusztus, 2–3.

11 Uo.

12 Hont Péter szóbeli közlése alapján.

vásároljanak.[13] Akkoriban azonban, ha egy állományrész átlépte a gyűjtemény valahányad részét, nem lehetett felszámolni, mert önálló gyűjteménynek minősült – ezt a határt tudatosan átlépték. Már az 1970-es évek végi évkönyvek is több helyen említik az új gyűjtőköri szabályzat kidolgozását,[14] és az alábbi részlet alapján is következtethetünk a könyvtár autonómiájára: „A fiókkönyvtárak munkaszervezésének, állományépítésének, olvasószolgálati munkájának irányítása közvetlenül a főkönyvtárvezető hatáskörébe tartozik (a munkaerő-átcsoportosítástól a dokumentumok kiválasztásán át a feldolgozásig és a feltárásig). Az önálló kerületi könyvtár költségvetési keretének összegét a főkönyvtárvezető évente meghatározza, de az egyeztetett elvek és jóváhagyott munkaterv alapján a helyi vezető önállóan használja fel. A fiókkönyvtárral ellentétben állomány-nyilvántartását is külön vezeti. Az állományépítési és szolgáltatási kérdéseket év elején tisztázzák, a főkönyvtárvezető esetenként ellenőrzi a munkát."[15]

Az állománygyarapítás

A gyűjtemény gyarapodásának és apasztásának, összetételének alakulását jelen tanulmány nem reprezentálhatja részleteiben olyan források hiányában, mint a mint a katalógus és a nyilvántartás. Hont Péter elmentett, a gyűjteményt leíró digitális dokumentumai alapján azonban rekonstruálhatóvá válik az állomány egy részének már bőven a rendszerváltás utáni képe. Az egyik ilyen dokumentum az a katalógus, amely a könyvtáros „távozásakori" állapotot tükrözi (2006), azonban a kazettákat és a bakeliteket már nem tartalmazza, mivel, ahogy azt Hont külön említi is, a 2000-es években a bakeliteket 50 Ft-os darabáron eladták velük.[16] Sajnos a populáris zenei gyűjteménynek kizárólag a CD-állományát helyezték át az újpesti, Király utcai könyvtárba, kérdéses, hogy mi lett a sorsuk a kazetta- és bakelitgyűjteményeknek. (Facebook-oldalán az újpesti könyvtár külön fotóalbumot szentel az állomány tételeinek bemutatására.)

13 Érdekes adalék, hogy már az 1990-es években egy nemzetközi konferencián a lengyel könyvtárosok felháborodtak azon, hogy a könyvtár olcsó szórakozásra használja a közgyűjtemény gyarapítására fordítható összeget. (Kály-Kullai Károly szóbeli közlése alapján.)

14 „1980-ban a folyamatos tennivalók mellett külön feladatként jelentkezett az intézmény szervezeti korszerűsítéséből adódó, korábbról elmaradt, illetve ebben az évben a felettes szervek által elrendelt átfogó szabályozások elkészítése: a Munkaügyi szabályzat és a Belső ellenőrzési szabályzat elkészítése, a Szervezeti és működési szabályzat és az ehhez kapcsolódó Gyűjtőköri szabályzat kidolgozása. E kettő sokoldalú megvitatása annál is fontosabb volt, mert együtt jár az intézmény szervezetének korszerűsítésével és hosszabb távra meghatározza a könyvtár működését. Az év végéig lezajlottak a munkával járó szakmai és társadalmi viták, a szabályzatok megfogalmazása áthúzódott 1981 elejére." A Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár évkönyve 1979–1980. FSZEK, Bp., 1983. 29.

15 A Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár évkönyve 1985–1986–1987. FSZEK, Bp., 1991. 58.

16 Hont Péter elmondása szerint erről sokaknak szólt, még a Tilos Rádióból is mentek vásárolni.

Ahogy pár sorral feljebb utaltam rá, 1986-tól már magánboltoktól is vásároltak. Kály-Kullai Károly a Lemezkuckót emelte ki, amely nemzetközi engedéllyel rendelkezett, így célirányosan rendelhették meg a listájukon lévő tételeket. Hont Péter a Stereo Shop[17] vezetőjével, Böszörményi Gergellyel ápolt jó kapcsolatát hangsúlyozta. Kötelespéldányokat kaptak az Országos Széchényi Könyvtártól.[18] Hont Péter Nyugat-Berlinben egy nagy bolhapiacon (Zoo Garten) vásárolt főleg rock, alternatív rock, jazz műfajú (amerikai, brit, német, az 1960-as évektől az 1980-as évek közepéig) lemezeket és CD-ket. Itthon sok hanganyagot, többek között kurrens alternatív magyar zenéket és az 1960-as, 1970-es évek underground zenéit leginkább cserekereskedelem útján szerezték be.[19]

A végső állomány közel 4000 bakelitet és 4000 feletti CD-t tartalmazott.[20] Párhuzamosan gyűjtötték az 1960-as, 1970-es évek zenéit és a kortárs zenéket, progresszív rockot, rockot, bluest, jazzt, alternatív rockot, punkot.[21] A gyűjtemény kiemelt mesterdarabjainak tekinthetők a *Beggar's Opera*, a *Van der Graaf Generator* és *Peter Hammill* dedikált lemezei.[22] Az archívum egyik különleges tétele a Led Zeppelin első koncertjének kalózfelvétele,[23] valamint a ritkaságokhoz tartozott két KEX-koncertfelvétel is, melyeket a Hanglemezgyár egyik hangmérnöke adott a könyvtárnak.

---

17 A mai napig működik, jelenleg a Bartók Béla úton, Periferic Records – Stereo Kft. néven.

18 A könyvtárosok elmondása szerint Kály-Kullai Károly a Szabó Ervin Könyvtár *Pro Bibliotheca Civica* kitüntetését követően lett jogosult a kötelespéldányra, ami a könyvtár létjogosultságát megkérdőjelezhetetlenné tette. Érdekes, hogy a vonatkozó évkönyv nem sorolja fel az 1992 előtti kitüntetéseket. („1990. október 17-én Kály-Kullai Károly elsőként kapta meg a Pro Bibliotheca Civica kitüntetést" *Katsányi S. – Tóth Gy.*: i. m. 421.)

19 Ez azt jelentette, hogy ha a könyvtár látogatójának birtokában volt olyan anyag, ami még nem volt meg az állományban, a könyvtár lemásolta, és cserébe a könyvtárlátogatónak kiadta, amit kért.

20 Ha valamit megvettek CD-n, akkor a bakelitet eladták – akkor még nem lehetett tudni, menynyire időtálló.

21 A zenei anyagok egy részének kottáját is beszerezték. „Digitális hangfelvételen több mint nyolcszáz lemeznyi válogatott blues hallható az 1900-as évek elejétől napjainkig. A Mississippi delta, Louisiana, Texas, Tennessee, Alabama, Virginia, Chicago, Detroit, San Francisco, Keleti part, Nyugati part, Közép-Nyugat stb. tájairól és városaiból, szinte az összes észak-amerikai államból. Stílus tekintetében az Új-Mexikóban játszott texmextől a louisianai swamp blueson át, a Memphisben táncolt jugon keresztül, egészen a chicagói electric bluesig reprezentálja gyűjtésünk a teljes műfajt, függetlenül attól, hogy milyen »színű« az előadó. Sőt, a világ más tájain működött zenészektől: Japántól Chiléig vagy Szlovákiától Dél-Afrikáig, Ausztráliáig található felvétel a CD-k között. De a brit »blues boom« legjobb lemezei is kölcsönözhetők: Mayall, Fleetwood Mac, Aynsley Dunbar, Cream, John Dummer, Jo Ann Kelly, Colosseum stb. Itt térünk át állományunk másik nagy csoportjához, az ún. progresszív rockhoz, ami most körülbelül nyolcszáznál valamivel több korongot jelent. Ez igazán internacionális része a gyűjteménynek, mert az elismert brit »klasszikusok« (Pink Floyd, Jethro Tull, King Crimson, Colosseum és mások) mellett igazi ritkaságok is kölcsönözhetők, mint az olasz Opus Avantra, Osanna, Le Orme, a lengyel Niemen, Grechuta, a német Out of Focus, a román Phoenix, amely kedvenceim egyike. De vannak japán, brazil, vagy épp finn együttesektől is felvételeink." Hont-interjú.

22 Uo.

23 1968. október 10.

Mi fán terem az (ellen)kultúra: kalózfelvételek

Azt különösen fontosnak tartom hangsúlyozni, hogy az akkori jogi szabályozás, a szerzői jogi védelem a könyvtári rendszerben (is) nehezen értelmezhető és kiforratlan volt: a korabeli törvények nem tették egyértelművé a „határsértéseket". „A FSZEK ezt használta ki, amikor belépett egy olyan piaci területre, amely nem volt kellően szabályozva."[24] Kály-Kullai Károly az alábbi részletekkel egészíti ki a gondolatmenetet: „Nemcsak a FSZEK használta ki a »határsértéseket«, mivel nem is voltak egyértelmű, jogilag szabályozott határok. Térítés ellenében, vagy térítés nélkül nagyon sok könyvtár készített hangmásolatokat (megyei, szakszervezeti könyvtárak, vagy ahol gyűjtötték a zenei dokumentumokat, nyelvleckéket, hangdokumentumokat – még nem létezett a »hangoskönyv« mint dokumentum). Ez később »ügyeskedéssé« alakult (joghézag), amíg nem születtek meg az ide vonatkozó jogi keretek."[25] Hont Péter elmondása szerint e piaci rés felismerése kínálta fel az intézmény számára azt a lehetőséget, hogy belevágjon a hanganyagok másolásába[26] és a bootlegek állományba vételébe. Ezzel a lépéssel a korábbiakhoz képest összehasonlíthatatlanul több látogató számára váltak elérhetővé a populáris kultúra kurrens felvételei. A mai törvények mellett ez már elképzelhetetlen volna. Ugyanakkor, ennek a gyakorlatnak köszönhetően – ahogy Hont Péter hangsúlyozza is – a könyvtár olyan rétegeket nyert meg, és ezáltal integrálta is őket a könyvtári rendszerbe, amelyek egyébként be sem tették volna a lábukat oda. Aki pedig egyszer már belépett, azt az egyéb könyvtári szolgáltatások felé is terelni lehetett.[27]

Szemes Botond az 1980-as évek underground zenéjének terjesztésével kapcsolatban megfogalmazza, hogy „miközben fontos szem előtt tartanunk, hogy a kazetták előállítása és másolása más kulturális csoportok által is gyakorolt tevékenység, jelen esetben [az alternatív zenék esetében] ennek kizárólagossága egy alternatív nyilvánosságot eredményezett".[28] Példaként hozza Víg Mihályt, akinek visszaemlékezése szerint a Fiatal Művészek Klubjában az

---

24 Hont-interjú.

25 Wagner Sára interjúja Kály-Kullai Károllyal. 2017. március 9. (A továbbiakban: Kály-Kullai-interjú.)

26 „A könyvtár vásárolt üres kazettákat. Ezeket, mint üres kazettákat, bejegyezték az egyedi leltárkönyvbe, majd átadták a fonotékának. A fonotékában az üres kazettákra felvettünk lemezeket (olyanokat, amelyeket nem tudtunk megvásárolni), ugyanígy, ha valaki hozott egy magyar alternatív felvételt, azt is átvettük. Katalógusba nem került, mert a katalogizálás nem volt megoldva. Volt viszont egy regiszteres füzet, amibe jegyeztük, hogy kitől mi, hányas számú kazettán található. A hanglemezek katalogizálása is nagyon későn kezdődött. A felvételek másolásakor készült [a másolást dokumentáló anyagokon] [...] az időtartam percben és az annak megfelelő forintösszeg szerepelt. Cím/szerző nem. Kalózfelvételeket gentlemen's agreement alapján cseréltünk, ha olyan kurrens felvétellel találkoztunk, amely nekünk nem volt. Ha nem kaptunk cserébe semmit, akkor az aktuális tarifa szerint átjátszottuk." Hont-interjú.

27 Uo.

28 *Szemes Botond*: Mire képes egy kazetta. (Kézirat) 4.

1970-es évek végén „volt egy angol fickó, aki minden lemezt elküldött két héten belül a haverjainak (például Molnár Gergőnek, Najmányinak), amik[et] aztán szalagos magnóval vettünk át. Ez egy szűk kör volt, és annak a 15-20 embernek megvolt a David Bowie, Bryan Eno, Roxy Music, Devo, Lou Reed. Az 1970-es évek zenéi, amiket akkoriban a rádió aztán tényleg nem játszott."[29]

A fentiekből is kitűnik, hogy egy adott zenehallgató személyes ismeretsége és technikai lehetősége szerint jutott (vagy nem jutott) hozzá bizonyos zenekarok felvételeihez, és ezáltal tartozhatott bizonyos csoporthoz. Feltehető a kérdés, hogy ezt az alternatív nyilvánosságot nem törte-e meg az a tény, hogy a közintézmény nemcsak gyűjtötte, de hivatalosan katalogizálta is az addig nehezen hozzáférhető, leginkább épp emiatt az underground és az ellenkulturális kategóriákba sorolható tételeket, amelyek kölcsönözhetővé, hallgathatóvá váltak a nyilvánosság számára. Ha meg nem törte is a kizárólagosságot, az egyértelmű, hogy a könyvtári hálózat az alternatív nyilvánosság új színterévé vált. Szemes írásában a magyar new wave populáris-kulturális hálózatáról ír média- és kultúraelméleti szempontból, középpontba állítva a kazetta jelentőségét, hangsúlyozva, hogy egy „saját csatornákon terjedő közegről" van szó. Ez a kijelentés azonban annak fényében, hogy a hivatalos intézményi keretek az 1980-as évek közepére lehetővé tették az ún. underground közeg zenéjének kvázi hivatalos terjesztését, megkérdőjelezi az underground és az ellenkultúra fogalmainak a gyűjtemény kapcsán használt jelentését. Tanulmányában Szemes azt is megjegyzi, hogy „az újabb médiumok következtében [...] a zenét fogyasztó kultúrtechnikák is újabb hallgatókat hívnak életre".[30] Ez a kijelentés párhuzamba is helyezhető Hont Péter előbb idézett gondolatával, hisz új hallgatók és új könyvtárhasználók csoportjai alakultak a kazetta könyvtári hálózati terjedésével. Ebben az értelemben a könyvtár olyan közvetítőként értelmezhető, amely a technológiai médiumok által, közintézményként terjeszti a kortárs magyar alternatív közeg zenéjét. Gyakorlatilag ezzel maga az állam a könyvtáron keresztül legitimálta az ellenkultúraként funkcionáló színteret, reklámfelületet biztosított számára, és lehetővé tette a nonkonformista zenei produkciók és üzenetek nyilvános terjesztését.

Hont Péter szerint a gyűjtemény ellenkulturális jelentősége abban rejlik, hogy demokratizálta az addig mainstreamen – ami jelen esetben az állam által támogatott zenéket jelöli – túli tartalomhoz való hozzáférést, tekintet nélkül a társadalmi különbségekre.

Kály-Kullai akkoriban nem gondolt arra, hogy ellenkultúrát csinálnának. A könyvtár közösségi ereje szerinte abban rejlett, hogy könyvtárosok és olvasók ugyanazt a kultúrát szerették és ismerték, ami az alapításkor még ellenkultúrának számított – és itt nemcsak a zenéről, hanem a függőkkel való foglalkozásról is szó van –, majd tulajdonképpen kultúra lett, onnantól kezdve,

29 Uo. 5.
30 Uo. 2.

hogy a gyűjtemény a zenei könyvtáros közösségnek is fontossá vált, sőt mintául szolgált további zenei gyűjtemények létrehozásában.[31]

A könyvtárat a magyar könyvtári hálózat is elismerte. Ezt bizonyítja több publikáció olyan szakmai folyóiratokban, mint a *Könyvtári Híradó* vagy a *Könyv, Könyvtár, Könyvtáros* és már a rendszerváltás utáni időszakban az, hogy Kály-Kullai Károly 1997–1998 körül belépett a Magyar Könyvtárosok Egyesületének Zenei Szekciójába. „Teljes jogú tagként fogadtak be. Ez azért volt fontos, mert nemcsak hazai, hanem a nemzetközi vérkeringésbe is bekapcsolódhattunk. [...] Az akkori főigazgatónk egy Kínában rendezett nemzetközi konferencián előadást tartott a FSZEK-ről, s ebben a gyűjteményünkről és a kábítószeresekkel kapcsolatos segítő tevékenységről is szólt (1998 körül). Ez volt a belső legitimációnk megerősítése."[32]

Szociális funkció

A legmeghatározóbb melléktevékenység, mely a könyvtár égisze alatt jött létre, a függőkkel való foglalkozás. Kály-Kullai definíciója szerint „a Sziget Klub a Fővárosi Szabó Ervin könyvtár alulról jövő kezdeményezése, elfogadott, önálló szolgáltatása, Magyarország első alacsonyküszöbű intézménye szenvedélybetegeknek.[33] A [zene kulturális kapcsolati értékként jelent meg a szenvedélybetegekkel folytatott munka során, így a] közművelődés, a szociális munka és az addiktológia szétválaszthatatlanul összefonódott."[34]

A drámapedagógiát is végzett Kály-Kullai a Magyarországon kétségkívül újszerű és egyéni szolgáltatás megteremtéséhez és fejlesztéséhez felhasználta a Nyugatról és a magyar alternatív közegekből gyűjtött hivatalos és amatőr felvételeket egyaránt. Ahogy az előző fejezetben említettem, ebben az időszakban a Szabó Ervin Könyvtár számára fontos volt, hogy széles rétegeknek nyújtson szolgáltatást, közhasznú legyen, és szociális feladatokat is ellásson, és ennek legékesebb példája az intézményesült, közhasznú szolgáltatás, mely intézményesült, közhasznú szolgáltatás, amely anonim segítő kapcsolatot nyújtott droghasználóknak, függőknek, hozzátartozóknak, pedagógusok-

31 Kály-Kullai példaként az újpesti jazzgyűjteményt hozta. Kály-Kullai-interjú.
32 Uo.
33 „Az alacsonyküszöb jelzi az anonimitást, a segítő kapcsolatot és a terápia alternativitását; egy alacsonyküszöbű intézmény jellemzője a program, a háttér, a kapcsolat és a delegáció." Kály-Kullai-interjú. Az első alacsonyküszöbű szolgáltatás történetéről az alábbi sorok olvashatók a honlapon: „Droghasználó, drogfüggő fiatalok, hozzátartozóik, pedagógusok vehették igénybe az anonim, ingyenes tanácsadást, konzultációt, illetve részt vehettek az érdeklődők információs beszélgetéseken, előadás-sorozatokon, amelyeknek a témái a szenvedélybetegségekkel kapcsolatos problémákról szóltak. Mindez szervesen illeszkedett és kapcsolódott a könyvtár akkori egyik specialitásához, a rock-, blues-, jazzgyűjteményhez, s e két szolgáltatás összevonásával alakult meg a Sziget Klub." http://www.droginfo.hu/tortenetunk (a letöltés ideje: 2018. jan. 15.).
34 Kály-Kullai-interjú.

nak.[35] A Sziget Klub történetének kezdete a Tömegkommunikációs Központ munkájához vezethető vissza, ahol Kály-Kullai kutatóként kezdett el foglalkozni a kábítószer-függőséggel, anonim interjúkat (közel 20-at) készített függőkkel. Az interjúalanyok között szájról szájra terjedt Kály-Kullai Károly és a Rottenbiller gyűjtemény híre, már a könyvtár hivatalos megnyitását megelőzően sor került az első csoportos foglalkozásra.

A foglalkozásoknak fontos része volt a zenehallgatás; érkezéskor a páciensek választotta zene szólt, majd a zenehallgatást beszélgetés követte, a személyes problémák feltárása, az aktuális helyzet értelmezése. Kály-Kullai a gyűjtemény építésével párhuzamosan folytatta a TK-s egészségkultúra-kutatást. „A Sziget Klub intézményesülése, a könyvtári keretek között, három lábon állt: zenei gyűjtemény mint alaptevékenység az összes fejlődő szolgáltatásával (kulturális színtér); alacsonyküszöbű intézmény, először Magyarországon: anonim segítő kapcsolat droghasználóknak, függőknek, hozzátartozóknak, pedagógusoknak (addiktológiai színtér); szenvedélybetegséggel kapcsolatos információk, tájékoztatás, kezeléssel, terápiával kapcsolatos információk (közhasznú tájékoztatás)."[36] A Sziget Klub tevékenysége elválaszthatatlanul forrt össze a gyűjtemény történetével. A közös kulturális alap és a zene lehetővé tette a közös munka hatékonyságát, megpecsételve a gyűjtemény szociális funkciójának fontosságát a szocialista Magyarországon.

További közösségi programok is meghatározók a könyvtár történetében, például a zárás utáni társasjátékestek. A Hont Péter köré szerveződő baráti körök olyan, itthon nehezen beszerezhető játékokkal játszottak, mint a Rizikó vagy a Diplomacy, amelyeket a könyvtáros külkereskedő barátja hozott be Svédországból. A galériában zenei és droggal kapcsolatos programsorozatokat szerveztek, előadott többek között Szőnyei Tamás, Simon Géza Gábor, Nemes Nagy Péter, Temesi Ferenc (Bruce Springsteen), Göbölyös N. László (monográfiák, Led Zeppelin-őrült). Eddig nem találtam a programokra vonatkozó dokumentációt, kérdéses, hogy egyáltalán van-e lenyomatuk ezeknek az eseményeknek.

A könyvtárosok együttműködtek a Magyar Rádió zenei műsorainak szerkesztőivel, többek között Göczey Zsuzsával, Nemes Nagy Péterrel és Maloschik Róberttel. A gyűjteménynek a rádióadások reklámot biztosítottak, erre a könyvtár vezetője 1986-os cikkében ki is tér: „A Magyar Rádió az »Ötödik sebesség« című műsorához rendszeresen kölcsönöz tőlünk hanglemezeket (Janis Joplin, Jethro Tull, Ian Anderson, Who)." Érdekes, hogy Göczey egy pár évvel ezelőtti interjúban nem említi, hogy a könyvtár a rádió beszerzési forrása lett volna, sőt hangsúlyozza, hogy ők maguk mentek ki

35 Uo.

36 Kály-Kullai hozzáfűzte: „Később mindezekért lehettünk hivatkozási alap a »könyvtárak szociális funkciója« terén. (Az utóbbi két színtérből lett a Sziget Ifjúsági Segítő Szolgálat, miután a FSZEK elutasította a VII. ker. önkormányzat fejlesztésre irányuló ajánlatát.) Mindeközben papíralapú jogosultságaim is megszülettek: narkológiai képesítés, mentálhigiénikus szakember – mindkettő diplomát is adott." Kály-Kullai-interjú.

felvenni underground koncerteket, mely zenék máshogy nem szólhattak volna a rádióban.[37]

Sokan jártak a könyvtárba, például skinheadek, akik alternatív OI zenét kerestek, amelyet máshol nem lehetett beszerezni; zenészek is megfordultak, többek között Grandpierre Attila, Takáts Tamás, Vörös István, Kiss Tibor, a Wei wu wei együttes tagjai.[38]

A könyvtár adott helyet az újonnan alakuló pártok legelső gyűléseinek is, a rendszerváltás előtt bő másfél évvel, eleinte illegálisan, majd egy évvel később egy határozat alapján, amely szerint kötelező volt helyet biztosítani a pártoknak.[39]

Költségvetés és technika

Érdemes külön kitérni arra, hogy milyen források által gyarapította a könyvtár a zenei állományát, valamint vásárolt technikai eszközöket. Hont Péter említ egy könyvtári szabályozást, amely szerint az év végére megmaradt könyvtári szabad keretet korlátozás nélkül lehetett dokumentumokra költeni. Kály-Kullai Károly a szenvedélybetegekkel való foglalkozás támogatására adott be pályázatot a Soros Alapítványhoz, az összeg egy részéből tudták korszerűsíteni a rögzítéshez, másoláshoz és lejátszáshoz használt technikát. Kály-Kullai Károly említette, hogy a KISZ-től is kaptak 50 000 Ft-ot. Jelentések bizonyítják, hogy jelentős bevétel származott a hangzó dokumentumok kölcsönzéséből és másolásából – ez önellátó státusszal ruházta fel a könyvtárat. Az intézmény könyvtári hálózaton belüli egyediségéhez tartozik, hogy a hanganyagok másolásából származó bevételből finanszírozni tudták az állománygyarapítás jelentős részét. Ezzel gyakorlatilag önfenntartóvá, pozitív és követendő példává váltak rövid időn belül.[40]

A technológiai eszközökről szólva Hont Péter elmondta, hogy 1987 táján vettek egy diktafont és egy videokamerát a könyvtárnak, amellyel a hajléktalantüntetést is rögzítették Budapesten, valamint felvették a VHK Fiatal Művészek Klubjában rendezett koncertjét. 1985 táján vehették az első CD-t – sajnos a könyvtári dokumentációban (ha jegyzi is) a leltár sem érhető el. A könyvtár állományába tartozott a másoláshoz használt Nakamichi kazettás magnó, amelyet a Belgrád rakparton szereztek be a hifi-áruházban. Pályázati összegből finanszírozták, így a könyvtár nem szólhatott bele a megvételébe.

37 *Inkei Bence:* „Még mindig nincs itt a fal" – Göczey Zsuzsa a Quartnak http://www.origo.hu/kultura/quart/20120512-interju-goczey-zsuzsa-radios-zenei-szerkesztovel.html (a letöltés ideje: 2018. jan. 15.).

38 Hont Péter szóbeli közlése alapján.

39 Kály-Kullai Károly szóbeli közlése alapján.

40 „Az akkori és későbbi gazdasági igazgatónk (utólagos bevallása, személyes közlés) »tisztelt és szeretett minket…« – mert a bevétellel, gazdálkodásunkkal kissé megelőztük korunkat – önfinanszírozás." Kály-Kullai-interjú.

Előfordult, hogy egyszerre nyolc órán keresztül négy magnóval rögzítettek megállás nélkül kazettára. Három CD-lejátszójuk volt, két hamisítványt a könyvtár vásárolt meg; később a szenvedélybetegekkel való foglalkozásra pályázaton nyertek egy nagyobb összeget, ennek egy részét a technika korszerűsítésére költötték.

Itt a vége: a felszámolás

Szomorú tény, hogy ez az izgalmas állomány mára eltűnt. A bakelitlemezeket erőszakkal eladatták, a kazetták nagy része elrohadt a raktárban, vagy magántulajdonba került. Hont Péter szavaival: „Sajnos állományunk egy fontos, a korábbiakban meghatározó része: a »magyar alternatív« kazettatárunk, az új szerzői jogi törvény következtében, mára »holt tőkévé« vált, pedig annak idején még társadalomkutatók is felkeresték emiatt könyvtárunkat, és állományunk e részéért is az egész országból, de még a határon túlról is elzarándokoltak hozzánk az érdeklődők."[41] A könyvtár egykori CD-állománya jelenleg az újpesti Király utcai könyvtárban található meg.[42] „Tudnunk kell róla: ez a gyűjtemény volt az első olyan nyilvános budapesti közgyűjtemény, amelyben az idelátogatók hozzáférhettek olyan »populáris« zenei felvételekhez, amelyek az 1990 előtti politikai vezetés által felállított 3T-rendszeren belül az első két kategóriába tartoztak, azaz, vagy nem támogatták, vagy kifejezetten tiltották terjesztését. Mégis a könyvtári szolgáltatáson belül »polgárjogot« nyertek."[43]

A gyűjtemény a kulturális örökség részeként, pótolhatatlan. Fontos volna rekonstruálni és újraszervezni a teljes kollekciót, hogy az állami intézményi kereteken belül megvalósuljon a rendszerváltás előtti korszak zenéjének teljes körű őrzése, ami a magyar populáris zenetörténet kutatásának, értelmezésének feltétele is. Jelen dolgozat hiányos, mert a könyvtárhoz kapcsolódó dokumentumokat, a leltári leírásokat és katalógusokat, valamint a szervezeti és működési szabályzatot, a könyvtár gyűjtőkörére vonatkozó szabályzatot mint hivatalos forrásokat, kutatási akadályok miatt mellőzi. Az elemzés nem zárulhat le, ki kell terjeszteni a magyar könyvtárpolitika történetére is, összehasonlítani további könyvtárakkal, meg kell vizsgálni az állomány alakulását, megnevezni pontosan a tételeket, valamint a költségvetést is szükséges feltárni a Szabó Ervin Könyvtár dokumentációjának segítségével. Annak is érdemes utánajárni, hogy a rendszerváltás előtti dokumentumok digitalizálási folyamata hogyan valósul meg a Szabó Ervin Könyvtárban és az Országos Széchényi Könyvtárban, és milyen dokumentumokhoz férhet hozzá az olvasó az Arcanum és a Hungaricana adatbázisaiban. Érdekes párhuzam vonható ugyanis a technológia alapján: a Rottenbiller könyvtárosai annak idején áttörték a „technológiai lemaradást" a kazetták és a CD-k állományba vételével; jelenleg az állami intézmények feladata, hogy a digitális lehetőségeket kihasználva rendszerezzék és őrizzék saját történetüket, arról nem is beszélve, hogy hozzáférhetővé is tegyék a primer forrásokat.

41 *Hont Péter:* A FSZEK Rottenbiller utcai könyvtárának zenei gyűjteménye. A FSZEK honlapja: http://epa.oszk.hu/01000/01005/00001/pdf/konyvtari_hirado_EPA01005_2005_12.pdf (a letöltés ideje: 2018. jan. 15.).

42 Az újpesti könyvtár Facebook-oldala: https://www.facebook.com/pg/fonoujpest/photos/?tab=album&album_id=990258147673708 (a letöltés ideje: 2018. jan. 15.).

43 *Hont P.:* i. m.

Irodalom

A Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár évkönyve 1979–1980. Bp., 1983.

A Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár évkönyve 1985–1986–1987. Bp., 1991.

A Sziget Klub honlapja. http://www.droginfo.hu/tortenetunk (a letöltés ideje: 2018. jan. 15.).

Az újpesti könyvtár Facebook-oldala. https://www.facebook.com/pg/fonoujpest/photos/?tab=album&album_id=990258147673708 (a letöltés ideje: 2018. jan. 15.).

Hont Péter: A FSZEK Rottenbiller utcai könyvtárának zenei gyűjteménye. A FSZEK honlapja. http://epa.oszk.hu/01000/01005/00001/pdf/konyvtari_hirado_EPA01005_2005_12.pdf (a letöltés ideje: 2018. jan. 15.).

Inkei Bence: „Még mindig nincs itt a fal" – Göczey Zsuzsa a Quartnak. http://www.origo.hu/kultura/quart/20120512-interju-goczey-zsuzsa-radios-zenei-szerkesztovel.html (a letöltés ideje: 2018. jan. 15.).

Kály-Kullai Károly: A feje tetejéről a talpára. Zenei Gyűjtemény a VII. kerületi könyvtárban. Könyvtári Híradó (1986) július–augusztus, 2–3.

Katsányi Sándor – Tóth Gyula: A főváros könyvtárának története 1945–1998. FSZEK Budapest Gyűjteménye, Bp., 2008.

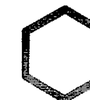
M. Donáth Katalin: Néhány gondolat a zenei részlegekről. Könyvtári Híradó (1986) 3. sz. 4–5.

Szemes Botond: Mire képes egy kazetta. Kézirat. Bp., 2017.

Interjúk

Wagner Sára interjúja Hont Péterrel, 2017. február 15.

Wagner Sára interjúja Kály-Kullai Károllyal, 2017. március 9

KOSZITS ATTILA

Pécs Underground '80

Egy magánarchívum és reprezentációja

Gyűjteményem eddigi legnagyobb szabású bemutatója a címben is jelzett Pécs Underground '80 összművészeti akciónapokon, 2014. május 8–11. között a főtéri reprezentatív Pécsi Galériában zajlott. A fesztiválon az 1980-as évek – nem csak a saját archívumomból származó – dokumentumaiból, fotókból, képző- és iparművészeti alkotásokból, archív filmekből és videókból nyílt kiállítás. Az esemény alkalmat adott arra is, hogy a pécsi underground/alternatív művészeti élet legendás és sajnálatosan már elhunyt alakjairól – Kálóczi Attila zenész, keramikus, „kultúrtrafikos"; Hardy Péter énekes, színész, rendező; Kiss Sándor („Sanya") esztéta, performer és Enyingi Tamás („Tonyó") zenész, képzőművész –megemlékezzünk. A koncertblokkban a jelzett időszak egykori zenekarai léptek fel: Wahorn András (ex-Bizottság) több formációja mellett a helyi Közös Rét, a Demokratikus Cirkusz, a Francia Ágy, az Öregek Otthona és a Fantomfreud. Mindemellett tárlatvezetések, szakmai előadások és beszélgetések zajlottak az ellenkultúra témaköreiben. A rendezvény helyszínválasztását az indokolta, hogy a Pincehelyi Sándor vezette Pécsi Galéria az 1980-as évek elejétől folyamatosan lehetőséget nyújtott az effajta helyi törekvéseknek; kiállításmegnyitókkal egybekötött művészeti akcióknak, performanszoknak, kísérleti színházi, valamint experimentális zenei megnyilvánulásoknak. A 2014-es eseménysor a kezdeményezésemre, a színtér néhány egykori szereplőjének bevonásával, több mint féléves előkészítő munkával, anyagi források, támogatások nélkül valósult meg. A galéria a helyszínt és személyzetét biztosította, azonban segítőim, valamint jómagam kurátor-főszervezőként is önkéntes munkával, ingyen vállaltuk a rendezvény létrehozását és lebonyolítását. Csakúgy, mint egykoron...

A gyűjtemény kialakulásának kezdetei

Evidencia, hogy míg egy közgyűjtemény kialakítása, fejlesztése, működtetése sokszereplős szakembergárda tevékenységén alapul, addig egy magángyűjtemény szorosan létrehozójához és bővítőjéhez, ez esetben jómagamhoz kapcsolódik. Ezért nem maradhatnak el – bármennyire nem kívánatos számomra – a velem kapcsolatos, a gyűjtemény kontextusában értelmezhető

személyes információk és történések, de elkerülve a magánmitológia-teremtés csapdáját.

A gyűjtemény nem tudatos elhatározás eredményeként, de nem is véletlenül jött létre. Szerepet játszott benne az 1960-as évek hiánygazdálkodása: az importkorlátok következtében állami csatornákon nem kerülhettek be az országba az angolszász zenei világ – külföldi rádióadókból, magánúton behozott lemezekről azért valamennyire ismert – rock and roll és beatelőadóinak felvételei. A „három T" meghatározta kultúrpolitika is tartósította ezt az állapotot.

Archívumom kialakulásának kezdete az 1960-as évek közepére tehető: kis- és nagylemezeken, illetve magnószalagokra másolva jutottam hozzá az akkori külföldi és hazai beatzenékhez. A kapcsolódó publikációkhoz is korlátozott volt a hozzáférés, hiányoztak a megfelelő színvonalú szakmai anyagok, így rengeteg kisinformációból, mozaikokból stb. raktam össze a szükséges ismeretanyagot. Korábbi sokéves zenei tanulmányaimat is hasznosítva, ebben az időben már egy beatformációban játszottam, ahol a lemezekről, magnóról elsajátított, ismert darabok jelölték ki az utat. 1968-ban felkértek, hogy tartsak lemezbemutató (DJ-) programokat. Akkoriban a táncos alkalmak részeként a zeneszámok között követelménynek számított a beat- és rockzenéhez tartozó ismeretanyag alapján rövid információk frappáns, szórakoztató átadása. Ám én már korábban, még gimnazistaként, osztálytársaim felkérésére osztályfőnöki órán is tartottam zenékkel illusztrált előadást a kortárs beatről.

Tehát egyrészt a zeneszeretet és a zenélésből eredő professzió – 1973-ig folytattam különböző beat-, rock- és dzsesszformációk gitáros-énekeseként, illetve DJ-ként –, másrészt az ismeretterjesztő, „népművelői" attitűd, illetve a hobbiszintű gyűjtés, avagy gyűjtőszenvedély hármasának összekapcsolódásából jött létre a gyűjtemény bázisa.

Gyűjteményfejlesztés, szakmaivá válás

Fenomenológiai megközelítésben, kronológiai vonalát tekintve a gyűjtemény folyamatosan bővült a mindig megújuló, koherensen fejlődő rockzene új stílusainak reprezentánsaival. Az 1970-es évek második felében a hazai kínálat még nem sokat javult, de talán már több minden elérhetővé vált. Segített például a határközeli jugoszláv rádióadók friss választéka mellett a beszerzett Jugoton hanglemezek sora, köztük már új punk- és new wave kiadványok, de nyugati zenei lapokat szintén lehetett kint kapni. Itthon, így Pécsett is nyugati rockzenei szaklapok is hozzáférhetők lettek (előfizetéssel vagy könyvtárakban).

1980-ban felkértek, hogy tartsak rockzenetörténeti előadásokat. Így már szükségessé vált a felhalmozott anyagok relevanciaalapú rendszerezése, tudatos felhasználása. Hazai megjelenésű, tudományos igényű rockzenetörténeti munkák híján számos kintről beszerzett amerikai, angol és német szakmunkát áttanulmányozva, valamint az egyre bővülő gyűjteményem kiaknázásával mintegy huszonöt részben feldolgoztam – zenével és diavetítéssel illusztrálva – az 1950-es évektől kibontakozó rockzenei kultúra különböző korszakait, releváns stílusirányzatait. 1981-től ebben már kiemelt helyen szerepelt az underground/alternatív zenei szcéna, benne a punk és new wave is. Tevékenységemet TIT-előadóként legalizálva, sok klubban, egyetemi körben, művelődési intézményben tartottam történelmi, társadalmi, kulturális stb. kontextusba helyezett rockzenetörténeti előadásokat.[1]

A lokáció szerepe, jellemzői

Pécs percepciójában – a Budapesttől 200 kilométerre fekvő déli településen – az államszocializmus idején, az 1960-as évektől a kultúra, illetve a kulturális intézményrendszer expanziója a mérvadó. A periferikus helyzetű város nyilván egyfajta kísérleti terep, illetve szelep szerepét is betöltötte a kultúrpolitika irányítóinak elképzeléseiben. Így – távol a centrumtól – sorra alakultak új művészcsoportok, jöttek létre nagyrendezvények (fesztiválok), épültek új intézmények: Pécsi Balett, Magyar Játékfilmszemlék, Bóbita Bábszínház, Pécsi Műhely, Ixilon Stúdió, Focus csoport, Pécs Építész csoport, illetve Apáczai Nevelési Központ, DOZSO, Ifjúsági Ház és Ifjúsági Park, Múzeum utca, Művészetek Háza, Pécsi Grafikai Műhely, Pécsi Galéria, Pécsi Kisgaléria. Tehát Pécsre akkoriban is illett *a kultúra városa*[2] meghatározás. A baranyai megyeszékhely – amellett, hogy gazdasági hátterét akkoriban a bányavállalatok és egyéb nagy állami ipari cégek teremtették meg – mindig is *egyetemi város*nak számított. A Pécsi Tudományegyetemen jogász- és közgazdászképzés folyt, a Pécsi Orvostudományi Egyetemen medikusképzés, a Pollack Mihály Műszaki Főiskolán különböző szakági karok működtek, és a Pécsi Tanárképző Főiskolán általános iskolai tanárokat képeztek. Fontos előrelépésként 1982-ben engedélyezték a Janus Pannonius Tudományegyetem létrehozását, így a tanárképző *bölcsészkarrá* alakult, ahol többek között 1983-ban megindult a művészettudomány- (esztétika-) képzés is. A bölcsészkar, valamint az 1984-től működő Pécsi Egyetemi Színpad szerepe ugyancsak jelentős a kulturális területeken, így az underground viszonylatában is: számos ideszerződött fővárosi oktató, valamint színpadi aktor hozta magával a progresszivitásra, ellenkultúrára nyitottságát. Mindegyik egyetemi kar rendelkezett külön klubhelyiséggel (analógia a budapestivel), ahol a különböző progresszív, alternatív törekvések is teret kaptak. Így a

1 A Tudományos Ismeretterjesztő Társulat művészeti szakosztályának 1980. november 24-től vagyok tagja, sok éven át tartottam előadás-sorozatokat a rockzene elméleti kérdéseiről.

2 A 2010-es Pécs Európa Kulturális Fővárosa címhez kapcsolódó szlogen.

tanácsi intézmények mellett e helyek rendezvényei szintén bővítették a kulturális kínálatot.

Közismert, hogy a felsorolt fejlesztésekben kiemelt szerepet játszott a kor kultúrpolitikáját kialakító és megvalósítását a „három T-vel" is meghatározó Aczél György, aki Baranya, illetve Pécs országgyűlési képviselőjeként – ellentmondásos személye/személyisége és tevékenysége dacára – segítette az itteni kulturális élet fejlődését, s így talán akaratlanul is az ellenkulturális vonulat létrejöttét.

Pécsett tájékozódni abban az időben a monolitikus sajtó- és médiarendszer szabta kereteken belül lehetett: Magyar Rádió (a hozzá tartozó Pécsi Körzeti Rádióval), Magyar Televízió (a Körzeti Stúdiójával), Pécsi (Kertvárosi kábel) Televízió, országos napilapok, hetilapok, szaklapok, az itt szerkesztett *Dunántúli Napló* megyei napilap, az *Universitas* (a pécsi felsőoktatási intézmények közös lapja), egyetemi kari kiadványok, műsorújságok stb. A felsoroltakban igen ritkán kaptak helyet az underground/alternatív szcéna eseményei, így az érdeklődők legtöbbször csak informális csatornákon át juthattak ilyen hírekhez.

Az underground/alternatív kultúra dokumentumai a gyűjteményben

– *Hanganyagok* (hazai és külföldi): demonstrálva az információtechnikai/technológiai változásokat; kis- és nagylemez, hangszalag, magnókazetta, CD, DAT, minidisc, illetve digitális formátumok (wave és MP3) tárolókon;
– *filmanyagok* (hazai és külföldi): VHS-videokazetta, CD-ROM, DVD;
– *képanyagok* (hazai és külföldi): analóg, papíralapú fekete-fehér, színes és diaképek; digitális fotók (CD-n és digitális tárolókon);
– *dokumentáció:* hazai és külföldi kiadású könyvek, művészeti albumok, zenei lapok és magazinok, sajtóban megjelent írások, közlemények, műsorfüzetek, plakátok, szóróanyagok stb.

Pécs kulturális életében jelentős szerepet játszott az 1970-es, 1980-as évek fordulóján kialakult és megerősödött alternatív művészeti szcéna. A város párhuzamosan a fővárossal, vagy amellett, a hazai underground, neoavantgárd művészeti törekvések legfontosabb bázisa lett. A Budapest–Pécs tengelyen hálózati formában oda-vissza működő kapcsolatrendszer erősítette az ellenkulturális áramlatokat: az itt gyakran szereplő fővárosi és néhány külföldi együttes/művész mellett a helyben alakult underground zenekarokból, illetve a társművészetek fiatal egyéniségeiből váltak az új irányzatok képviselői. Például már 1978-ban Pécsett is fellépett a Spions, 1981-ben az URH és a Bizottság, 1984-ben a Trabant, 1985-ben Nico stb.

A punk és new wave inspirálta underground/alternatív művészeti közeg jellemzően értelmiségi szubkultúrának tekinthető. A téma abból a szempontból is érdekes, hogy ebből a környezetből kinőve tett szert később országos hírnévre a *Kispál és a Borz*. Bár szakmailag hiteles és megfelelő színvonalú kiadványokat továbbra is csak Nyugatról lehetett beszerezni, azért az 1980-as években itthon is némileg bővült a kínálat: néhány hazai kötet, újság és kiadvány is foglalkozott az újhullámmal és kontextusával. Mint ismert, állandó zenei lap megjelentetésére még csak próbálkozások történtek. Ilyen volt a *Polifon* 1985–1986-ban, amelynek további megjelenését pár lapszám után nem engedélyezték. Ebben is jelent meg írásom a pécsi amatőrzenei mozgalomról.[3]

Természeténél fogva viszonylag kevés dokumentáció maradt fenn az underground/alternatív színtér eseményeiről, szereplőiről. Gyűjteményemben a helyi események, a művészek, zenekarok produkcióinak archív anyagai is megtalálhatók, ismeretük nélkül nem volna teljes a magyar undergroundról, ellenkultúráról folyó diskurzus. A budapesti színtér meghatározó előadói már kanonizálódtak, de mi a helyzet a többi, főleg vidéki szereplővel? Ez még mindig fehér foltnak számít, ugyanúgy, mint nemzetközi viszonylatban az akkori magyar ellenkulturális teljesítmények értékelése. A fővárosból nézve, ismertség hiányában a vidéki megnyilvánulásokat is – függetlenül a zenei stíluskategóriáktól – az undergroundhoz sorolták. Hisz akkoriban sem a monolitikus rendszer médiumaiba, sem a lemezgyárba nem juthattak be, ahogy az országos turnékat bonyolító intézmények, illetve a nagy budapesti koncerthelyszínek kínálatában sem szerepeltek; egy-két kivételtől eltekintve nem igazán fogadták be a számukra ismeretlen vidéki zenekarokat. Míg a budapesti underground és new wave formációkról néha írt az országos ifjúsági sajtó *(Magyar Ifjúság, Ifjúsági Magazin, Világ Ifjúsága)* és néhány művészeti, kritikai lap (*Filmvilág, Kritika, Mozgó Világ* stb.), a Bizottságnak lemezei jelentek meg, filmet is forgathattak, néhányan hangfelvételeket készíthettek a Balázs Béla Stúdió segítségével a filmgyárban, sőt nagyjátékfilmekben is szerepelhettek (például Bódy Gábor, Xantus János és Sós Mária rendezők jóvoltából), addig a vidéki zenekarok számára semmiféle hasonló lehetőség nem adódott.

Az underground zenekarokat Pécsett a hatalomnak (párt, KISZ) nem sikerült domesztikálnia. Pedig abban az időben a könnyűzenén keresztül is megpróbálták elfogadtatni az állampárt politikáját; a műfaj népszerűsége miatt különböző rendezvényeken sok mainstreamhez tartozó, avagy populárisabb stílusú zenekart felhasználtak politikai célokra, többek között az ifjúsági szervezetek rendezvényein (majális, juniális, FIN stb.). Az underground/alternatív színtér együttesei nem álltak be a sorba, hisz általában nem is a hivatalos kultúrterekben, hanem többnyire eléggé periferikus helyeken működtek, például ilyen alternatív, féllegális helyszín volt a Pécsi Galéria *A Pince* nevű föld alatti helyisége.

3 *Koszits Attila*: Az amatőr rockzene Pécsett. POLifon (1985) január, 15.

Ha a közgyűjtemény, illetve a közgyűjtemény-kezelő kontextusában vizsgáljuk a gyűjteményt, ahhoz képest a kívülálló (outsider) szerepkör az érvényes, ami abból a szempontból releváns, hogy az underground egyébként is a hivatalos intézményi keretektől független, autonóm megnyilvánulásoknak adott teret.

Gyűjteményem specialitását és használatát az underground/alternatív kultúrát illetően (is) az empirikus alapú megközelítés adja: akkoriban aktív szereplője voltam a pécsi, illetve a budapesti zenei életnek. Punk- és new wave DJ-ként többek között a fővárosi Józsefvárosi Klubban, a MOM-ban, az Almássy téri Szabadidő Központban szerepeltem. Pécsett underground/alternatív művészeti események szervezőjeként, műsorvezetőjeként, valamint szakértőként is közreműködtem, majd gitáros-énekes-szerzőként tagja lettem az 1987-ben alakult, 2008-ig aktív, azóta a nyilvános szerepléstől elzárkózó Öregek Otthona underground/alternatív formációnak. Mindemellett az adott események dokumentálójaként, újságíró publicistájaként, elemzőjeként, rádiókrónikás kommunikációs szakemberként (riporterként, szerkesztőként) is funkcionáltam. Ez a kettősség tette lehetővé, hogy kilépjek az egyszerű tanú szerepből.

Mivel a gyűjtemény a rockzene különböző korszakaira épül, adott a lehetőség, hogy meghatározzuk az underground/new wave szerepét az egészen belül. Ismereteim, illetve a gyűjtött anyagok segítségével lehetővé vált, hogy nemzetközi kontextusba helyezzem a hazai megnyilvánulásokat, ezen belül az underground/alternatív szinteret. Ráadásul ma már, ennyi idő távlatából, jobban felismerhető és meghatározható a jelentősége, az értékei, s hogy mi tekinthető hitelesnek a korszakból.

Az előbbiek illusztrálására néhány kiemelt esemény az 1980-as évekből: hogyan jelent vagy jelenhetett meg magánterekben, illetve egyéb lehetőségek híján állami intézményekben is az ellenkulturális vonulat.

A lakáskoncerteken a pécsi alternatív művészkör képviselői (színészek, bábszínészek, irodalmárok, képzőművészek, filmesek, zenészek) vettek részt. A képek erről az 1980-as évek közepén készültek Kálóczy Attila (a PUF, majd az Öregek Otthona zenekarok gitárosa) nagyszkókói házának tetőterében, a „Nagy Térben". De egyéb privát helyeken, lakásokban, műhelyekben is zajlottak színházi előadások, koncertek, felolvasóestek, performanszok, kiállításokkal összekötött események.

A Pécsi Műhely tevékenysége közismert a hazai képzőművészetben, de az kevésbé, hogy Pincehelyi Sándor nemcsak festőként, grafikusként, hanem a Pécsi Galéria vezetőjeként rendszeresen teret adott az underground/alternatív zenei törekvéseknek, performanszoknak, akcióknak. E fővárostól távoli helyen azok a művészek is szerepelhettek, akik Budapesten nem mindig léphettek nyilvánosság elé. A központi hatalom keze nem ért el ilyen messzire.

A helyi művészekből 1982-ben alakult Pécsi Underground Fórum zenekar, amely a PUF rövidítést használta, máskor pedig a hatóságok figyelmének elterelésére Pál Utcai Fiúknak is nevezték magukat, előadásaikkal a helyi

alternatív törekvések első hiteles alakulatának számítottak. Néhány ma is ismert név közülük: Hardy Péter színész, Papp Károly („Kása") rajzfilmes, Szilágyi Eszter Anna költő, színházi rendező, Weber Kristóf zeneszerző, mellettük képzőművészek, iparművészek, zenészek alkották a csapatot. Galériabeli akcióikon kívül 1985-ben az első és egyben utolsó pécsi Művészbálon is felléptek. A rendezvényen készült videofelvétel alapján a hivatalos szervek vizsgálatot indítottak, s a hasonló megmozdulásokat betiltották.

Az események plakátjai, fotói, video- és zenei anyagai is részei a gyűjteménynek. A Pécsi Galériában a *Rajz/Drawing '84* című kiállítás megnyitóján (1984. június 29.) a PUF az alkalomra írt számukat adta elő a jelentős számban összegyűlt érdeklődők előtt.

A *ROCK-TÁJOLÓ* jellemző példa arra, hogyan lehetett akkoriban féllegálisan, félszamizdatként megjelentetni zenei kiadványt. Erre a Pécsi Ifjúsági Házban 1983-tól működő Rock Klub teremtett lehetőséget a tagoknak szánt információs lappal (egyfajta fanzine-ként). Az 1984-ben készült „műsorfüzetben" többek között bemutattam Laurie Andersont, a Bikini második albumát *(XX. századi híradó)*, valamint a helyi művészeti eseményekre reagált az „Art Rock Új hullám" fesztiválról – benne a Trabant koncertjéről – írt cikkem. Meglepő, hogy mindenfajta előzetes kontroll és cenzúra nélkül jelenhetett meg a kiadvány. A lap utóélete is különös: a klubtagok zenei érdeklődési köréről készült egyfajta felmérés, amely felkeltette a szervek figyelmét. Az „ifjúságvédelmisek" megkerestek, és a felmérésben szereplő újabb zenei irányzatokról, a punkról, new wave-ről, kemény rockról, különösen a black metalról érdeklődtek. Meg kellett nyugtatnom őket, hogy nem sátánisták járnak a klubba... Viszont a tervezett újabb *ROCK-TÁJOLÓ*-kat már nem is sikerült összehozni.

Az alternatív műfajnak Pécsett az *Első Újhullámos Rockfesztivál* (Balokány-liget, Ifjúsági Park, 1983. május 21.) volt az első nagyszabású rendezvénye. A program első részében négy kezdő zenekar – egy pécsi és három fővárosi – vetélkedett a Rock Kupáért. Majd a gálaműsorban az Európa Kiadó és Nagy Feró Bikinije következett. Az esemény dokumentációja, fotók, diaképek, plakát, hangfelvétel és beszámoló írás is a gyűjtemény része.

1985. február 8-tól március 3-ig a Pécsi Galéria fogadta be efZámbó István, feLugossy László és Wahorn András közös kiállítását és performansz-koncertjét. A megnyitón Neoszarvasbika néven ők mutatták be az *Elméletben otthon vagyok* és *A három fő erény* című sámánrockzenei tűnődéseiket. Az eseményre zsúfolásig megtelt főtéri galériában a város művészeti életének fiatal generációjából szinte mindenki megjelent Parti Nagy Lajostól kezdve a Focus csoport fotóművészein át az akciót közvetlenül a trió előtt a padlón ülve szemlélő PUF-énekes-színész Hardy Péterig. A kiállításról és koncertről készült fotók, a kiállítási katalógus, újságcikkek, rádióriport is megtalálható a gyűjteményben.

Kiszeljov Andrej, Mészáros Péter és Sándor Péter már korábban együtt zenéltek a baranyai megyeszékhelyen, majd Budapesten, a hozzájuk csatlakozó

fővárosiakkal alakult meg a hatósági zaklatásoknak is kitett Millenniumi Földalatti Vasútvonal. Az 1980-as évek végén a formáció Pécsre tette át székhelyét, mivel az alapító, Kiszeljov Andrej gitáros-énekes-szerző befejezte főiskolai tanulmányait, és visszaköltözött a városba. Itt további helyi zenészek kerültek a MILFAV-ba, újabb felvételeik már velük készültek, amit az 1991-es *Szemétzene* kazettájuk reprezentál. Ez a hanganyag a pécsi Zenei Alternatíva Egyesület segítségével készült, melyet helyi underground zenekarok tagjai alakítottak (Demokratikus Cirkusz, Gruppensex, MILFAV, Öregek Otthona).

A megszűnt Pécsi Underground Fórum és több hasonló identitású formáció szellemiségét a tagjaikból 1987-ben alakult csapat, az Öregek Otthona vitte tovább. Helyben gyakrabban, de Budapesten és az országban is több helyen felléptek, általában alterzenei fesztiválokon, de autonómiájukat nem adták fel, sosem alkudtak meg a koncertlehetőségekért. Önerőből két kazettát jelentettek meg, melyek kiadásait a fellépések bevételéből fedezték. Később felvételeket már csak munkásságuk dokumentálására készítettek, nem is terjesztették őket. Sosem akartak ebből megélni, és emiatt feladni fő hivatásukat. Mindezek ellenére összművészeti akcióikkal az 1990-es évek első felében a legnépszerűbb alternatív formációk közé tartoztak Pécsett. A csoport 2008-ig működött aktívan, azóta már csak néhány eseményen jelentkeztek újra. Tagjai maguk (köztük képzőművészek) készítették a plakátokat, kazettaborítókat, illetve a szükséges egyéb anyagokat. A zenekar teljes dokumentációja is része az archívumnak.

A gyűjtemény fontosabb reprezentációi
Avagy mire jó egyáltalán egy magánarchívum?

A gyűjtemény az 1980-as évektől fokozatosan bővült az újságírói tevékenységem során napilapokban, zenei, művészeti és kritikai folyóiratokban[4] megjelent több száz írásommal. Ehhez társultak a rádiós működésem (Magyar Rádió, 1989–2011) riportjai, zenei és egyéb művészeti magazinjai. A Magyar Rádió Pécsi Regionális Stúdiójában, valamint a Petőfi adó *Rockújság* című műsorának állandó munkatársaként is készítettem interjúkat, összeállításokat. Szerkesztői munkámban is jól tudtam hasznosítani a gyűjtemény tematikus felépítése adta forrásokat.

Ezeken kívül óraadóként tartott különböző kurzusaimon – 2005 és 2015 között a Pécsi Tudományegyetem Kommunikáció és Médiatudományi Tanszékén, illetve 2012-től folyamatosan a Zenélő Egyetemen is – nagy segítséget jelentett a kollekcióm az előadások anyagainak kidolgozásában, illetve a szemléltetésben.

4 *Koszits Attila:* Pécs könnyűzenéje a beatkorszaktól napjainkig. ECHO Kritikai szemle Pécs, (2006) 2. sz. 27–30.; *Koszits Attila:* Változások, tendenciák: a pécsi könnyűzene helyzete. ECHO, (2009) 3. sz. 6–9.

Ugyanígy különböző szakmai konferenciákon,[5] kiállításokon,[6] a *Pécs Lexikon*ban (22 db könnyűzenei szócikk megírása, köztük az underground és a new wave)[7] és egyéb megjelenésekben[8] támaszkodtam a gyűjteményre.

Konklúziók

A gyűjtemény pozicionálásában személyemen keresztül több paradigma is megjelenik. Egyrészt a képviseleti szerep: intellektuális elkötelezettséggel cselekvő részese lettem az eseményeknek, így a színtér formálója is. Másrészt az eseményekről tudósító, beszámoló újságíró-riporter tárgyilagos, de egyben empatikus nézőpontja és a dokumentátori szerep kapcsolódott a gyűjtő/gyűjtés pozíciójához. Harmadrészt ezekkel párhuzamosan megjelent az ismeretátadó attitűd, az ismeretterjesztés/oktatás is a praxisomban. Így a magánarchívum bizonyos hozzáférést biztosított mások számára is, nyilván a közgyűjteményektől teljesen eltérő specifikumaival; a kollekció nem nyilvános ugyan, szakemberek mégis felhasználták írásaikhoz, kutatásaikhoz. Például az underground tematikában jártas pécsi egyetemi oktató, Havasréti József is többször hivatkozott a *Pécs Underground '80* kiállítási anyagra, illetve egyéb publikációimra.[9]

5 *Koszits Attila:* Bevett zónák. In: Underground kultúra és alternatív nyilvánosság című konferencia a Pécsi Tudományegyetem BTK Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék és az Artpool Művészetkutató Központ szervezésében. Pécs, 2004. október 29–30.; Zeneipar és popzenei újságírás – Pozíciók a rádiós-televíziós műsorstruktúrában. In: Zenei szubkultúrák médiareprezentációja konferencia. A PTE BTK Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék, valamint a PTE BTK IDI Kultúratudományi PhD-programja. Pécs, 2011. április 29–30.; Bizottság és vidéke – Pécsi Underground Fórum (kapcsolatrendszer az ellenkultúrában/neoavantgárdban). In: „Nem hiszek ám én a mennyországba" – A nyolcvanas évek magyar ellenkultúrája. Konferencia a Bizottság-kiállítás záróeseményén. Műcsarnok, Bp., 2011. november 5.; Bevett zónák 2.0, avagy egy magángyűjtemény helyzete. Látható és láthatatlan színterek. A pécsi underground/alternatív kultúra archiválási lehetőségei című workshop. PTE BTK Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék, Pécs, 2014. április 11.; Underground és televízió. In: Pécs és Baranya valósága dokumentumfilmek tükrében című konferencia. Vizuális Nevelésért Alapítvány, Pécs, 2017. április 7–8.

6 Pécs Underground '80 akciónapok (lásd a bevezetőben), Rock/Tér/Idő kiállítás: fotókon a gyűjteményem részei (Ludwig Múzeum, Bp., 2016. május 6. – június 26.); 40 éves a Pécsi Galéria kiállítás: egy Weber Kristóffal készült interjúm hanganyagának részlete, illetve fotók és videók a 2014-es kiállításon már prezentált anyagból (Pécs, 2017. szeptember–október).

7 *Koszits Attila:* Underground Pécsett. In: Pécs Lexikon I–II. Főszerk. Romváry Ferenc, szerk. Márfi Attila. Pécs Lexikon Kulturális Nonprofit Kft., Pécs, 2010. II. 339.; Újhullám uo. 337.; Könnyűzenei fellépőhelyek I. uo. 427.; Könnyűzenei fesztiválok uo. 427.; Kispál és a Borz uo. 399.

8 Hangfoglaló Program (korábban Cseh Tamás Program) Könnyűzenei Emlékpontok projektje pécsi vonatkozású helyszíneinek feltérképezése, megírása. Az öt pécsi helyszín közül a DOZSO-emléktábla felavatása közreműködésemmel 2017-ben megtörtént. In: https://hangfoglalo.hu/alprogramok/konnnyuzenei-oroseg/poptorteneti-tanosveny/a-gyar--pecs; uo: /dozso--pecs, /hard-rak-cafe-pecs, /pecsi-ifjusagi-haz-es-ifjusagi-park, /pecsi-szabadteri-színpad (a letöltés ideje: 2017. nov. 21.).

9 *Havasréti József:* Performansz a zebrán. Széljegyzet a pécsi alternatív kultúra történetéhez. In: Újratöltve. Médiakutatás és mindennapi élet. Szerk. Bódi Jenő – Maksa Gyula – Szijártó Zsolt.

Az előzőekben közöltek bizonyítják, hogy a gyűjtemény továbbra is élő anyag, rendszeresen használom különböző publikációkhoz, előadásokhoz stb. Jelenleg pedig – a *Pécs Underground '80* összművészeti akciónapok inspirációjára – egy hiánypótlónak számító kultúrantropológiai megközelítésű könyvön dolgozom, amely az egykori helyi underground zenei életről és radikális művészetről szól, és várhatóan 2018-ban készül el.

Irodalom

Havasréti József: „Elszaladni késő, itt maradni kár". Kálmándy Ferenc fotográfiái és a pécsi alternatív színtér. Jelenkor (2017) november, 1214–1225.

Havasréti József: Performansz a zebrán. Széljegyzet a pécsi alternatív kultúra történetéhez. In: Újratöltve. Médiakutatás és mindennapi élet. Szerk. Bódi Jenő – Maksa Gyula – Szijártó Zsolt. PTE Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék – Gondolat, Pécs–Bp., 2016. 75–89.

Koszits Attila: Az amatőr rockzene Pécsett. POLifon (1985) január, 15.

Koszits Attila: Bevett zónák. In: Underground kultúra és alternatív nyilvánosság című konferencia a Pécsi Tudományegyetem BTK Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék és az Artpool Művészetkutató Központ szervezésében. Pécs, 2004. október 29–30.

Koszits Attila: Bevett zónák 2.0, avagy egy magángyűjtemény helyzete. Látható és láthatatlan színterek. A pécsi underground/alternatív kultúra archiválási lehetőségei című workshop. PTE BTK Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék, Pécs, 2014. április 11.

Koszits Attila: Bizottság és vidéke – Pécsi Underground Fórum (kapcsolatrendszer az ellenkultúrában/neoavantgárdban). In: „Nem hiszek ám én a mennyországba" – A nyolcvanas évek magyar ellenkultúrája. Konferencia a Bizottság-kiállítás záróeseményén. Műcsarnok, Bp., 2011. november 5.

Koszits Attila: Pécs könnyűzenéje a beatkorszaktól napjainkig. ECHO Kritikai szemle (2006) 2. sz. 27–30.

Koszits Attila: Underground és televízió. In: Pécs és Baranya valósága dokumentumfilmek tükrében című konferencia. Vizuális Nevelésért Alapítvány, Pécs, 2017. április 7–8.

Koszits Attila: Underground Pécsett. In: Pécs Lexikon I–II. Főszerk. Romváry Ferenc, szerk. Márfi Attila. Pécs Lexikon Kulturális Nonprofit Kft., Pécs, 2010. II. 339.; Újhullám uo. 337.; Könnyűzenei fellépőhelyek I. uo. 427.; Könnyűzenei fesztiválok uo. 427.; Kispál és a Borz uo. 399.

Koszits Attila: Változások, tendenciák: a pécsi könnyűzene helyzete. ECHO (2009) 3. sz. 6–9.

Koszits Attila: Zeneipar és popzenei újságírás – Pozíciók a rádiós-televíziós műsorstruktúrában. In: Zenei szubkultúrák médiareprezentációja konferencia. A PTE BTK Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék – PTE BTK IDI Kultúratudományi PhD-programja. Pécs, 2011. április 29–30.

PTE Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék – Gondolat Kiadó, Pécs–Bp., 2016. 75–89.; *Havasréti József*: „Elszaladni késő, itt maradni kár". Kálmándy Ferenc fotográfiái és a pécsi alternatív színtér. Jelenkor (2017) november, 1214–1225.

HUHÁK HELÉNA

Katonai szolgálatmegtagadók

Csapody Tamás magángyűjteménye

Megtagadni a kötelező katonai szolgálatot; tüntetni a bebörtönzöttekért; összegyűjteni minden fellelhető forrást; kérdőíves felméréseket végezni; filmet rendezni; sajtóban, televízióban kiállni az ügyért. Csapody Tamás[1] sokrétű tevékenységének eredménye egy olyan unikális magángyűjtemény, amely hozzájárul a Kádár-korszak törvényi szabályozásával vallási és lelkiismereti okokból szembekerülő személyek történeteinek fennmaradásához.[2]

A katonai szolgálatmegtagadás jelenségköre

A katonai szolgálatmegtagadás – a nemzetközi szakirodalomban *conscience objector* (CO) – a Varsói Szerződés tagállamaiban törvénybe ütköző cselekedetnek minősült. A Magyar Népköztársaság alkotmánya a haza védelmét minden magyar állampolgár kötelességeként deklarálta, ennek részleteit az 1976-os honvédelmi törvény fejtette ki. A szolgálatmegtagadás az állam egyik főhatalmi jogosultságát kérdőjelezte meg, amely tény az engedetlenekkel szemben alkalmazott bánásmódot is megalapozta.

A sorköteles férfiakra, amennyiben nem vállalták a fegyveres szolgálatot, „a társadalomra veszélyes" magatartásukért békében öt évig terjedő börtönbüntetést szabhattak ki. A 18–28 év közötti személyek előzetes letartóztatásba kerültek, munkahelyüket elveszítették, büntetőeljárás indult ellenük, politikai bűnelkövetőként tartották nyilván őket, többször előfordult, hogy a hatóságok a hozzátartozóikat is zaklatták. Az eljárás mikéntjét egyik tanulmányában Csapody így foglalja össze: „Az erőszakmentesség híveit bilincsbe verve szállították, megalázó módon bántak velük, és erőszakos bűnelkövetők közé zárták. Jogaikról nem tájékoztatták őket, hathatós ügyvédi védelem nélkül, teljes társadalmi érdektelenség mellett álltak bíráik előtt a zárt tárgyalásokon. Az élethivatásuknak a katonai szolgálatot választó bírák, a HM-nek alárendelt katonai

1 Csapody Tamás (1960–) jogász, szociológus, bioetikus, politológus, több civil mozgalomban vett és vesz részt alapítóként, aktív tagként.

2 COURAGE Registry s.v. „Csapody Tamás magángyűjteménye", írta Huhák Heléna, 2018. (a letöltés ideje: 2018. júl. 10.).

bíróságok beosztottjai a Magyar Népköztársaság nevében mint »független« bírók ítélkeztek az esküt nem tett, jogfosztott polgári személyek felett."[3]

A katonai szolgálat megtagadói között többféle kisegyház – Jehova Tanúi gyülekezet, a Krisztusban hívő Nazarénusok gyülekezete, a Hetednapos Adventista Egyházból kivált Reformadventista gyülekezet, a Regnum Marianum és a Bokor keresztény bázisközösség[4] – tagjait is megtaláljuk. Az 1970-es évek közepétől a rendszerváltásig 33 katolikus tagadta meg a katonai szolgálatot, és mintegy 150-en követtek el a honvédelmi kötelezettséggel összefüggő más szabálysértést. A 33 letartóztatott egy kivételével a Bokor bázisközösség[5] tagja volt.

Az első szolgálatmegtagadók, 1976-ban Kiszely Károly[6] (Regnum Marianum bázisközösség)[7] és 1979-ben dr. Merza József[8] (Bokor bázisközösség), meghatározó személyiségei lettek e közösségnek, szabadulásuk után is képviselték sorstársaik érdekeit. Mivel mindketten katolikusként, kisközösségi tagként hozták meg döntésüket, a pártállam figyelme egyre inkább a bázisközösségekre terelődött. A katonai szolgálatmegtagadás jelensége válaszadásra késztette a politikai hatalom, a társadalom és az egyház képviselőit is.

---

3 *Csapody Tamás:* Szelídek lázadása. In: uő: Civil forgatókönyvek. Válogatott tanulmányok és publicisztikai írások (1983–2002). Századvég, Bp., 2002. http://mek.oszk.hu/11200/11230/11230.htm (a letöltés ideje: 2018. júl. 10.).

4 Az 1940-es évek végétől a háború utáni hitélet újraindításán fáradozó bázisközösségeket a kiépült államszocialista rendszer az „ellenség" kategóriájába sorolta. A pártállami időkben e közösségek vallásgyakorlása tiltott tevékenységnek minősült, ezért összejöveteleiket titokban, többnyire magánlakásokban tartották, kiadványaikat szamizdatként terjesztették. A titkos szolgálati megfigyelés alatt álló tagokat a hatóságok kihallgatásokkal zaklatták, és volt, akit le is tartóztattak.

5 A Bokor bázisközösség a római katolikus egyház híveiből, Bulányi György piarista szerzetes kezdeményezésére alakult meg a hivatalos egyház mellett a kisközösségi vallásgyakorlás alternatív jellegű folytatása céljából. Intenzíven az 1970–1980-as évektől működött. Lásd ehhez: COURAGE Registry s.v. „Bokor közösség", írta Huhák Heléna, 2018. (a letöltés ideje: 2018. júl. 10.).

6 Kiszely Károlyt 1976 júniusában hívták be kétévi sorkatonai szolgálatra, ekkor kérte, hadd teljesítsen fegyver nélküli szolgálatot. Kérvényeit elutasították. Bevonult, de mivel nem volt hajlandó fegyvert fogni, „katonai szolgálati kötelezettség teljesítésének megtagadása" címén, köztörvényesként 2 év 9 hónapi fogházbüntetésre ítélték. Szabadulása után is küzdött az alternatív szolgálat magyarországi bevezetéséért. *Kiszely Károly:* Nyílt levél törvényességért. Beszélő 1. (1982) 5–6. sz. http://beszelo.c3.hu/cikkek/nyilt-level-torvenyessegert (a letöltés ideje: 2018. júl. 10.).

7 A Regnum Marianum Közösség katolikus lelkiségi mozgalom története a 19. század végére nyúlik vissza. 1951-ben házukat államosították, több papjukat és világi vezetőjüket bebörtönözték, a tagokat zaklatták. Történetükhöz lásd: *Emődi László:* A Regnum Marianum története. 1900–1970. Regnum Marianum, Bp., 2016. http://www.ppek.hu/konyvek/Emodi_Laszlo_A_Regnum_Marianum_tortenete_1900_1970_konyv.pdf (a letöltés ideje: 2018. júl. 10.).

8 Merza Józsefet első fokon nyolc hónapra, másodfokon pénzbüntetésre ítélték, és munkahelyéről is eltávolították. Szabadulása után a szolgálatmegtagadók ügyének egyik legaktívabb szószólójaként tevékenykedett, minden fórumon keresve, hogyan érhető el a bebörtönzöttek helyzetének enyhítése, mihamarabbi szabadon bocsátásuk és végső megoldásként a fegyvertelen szolgálat bevezetése. *Csapody Tamás:* Elmélet és gyakorlat. Keresztény katonai szolgálatmegtagadók Magyarországon 1979 és 1989 között, különös tekintettel a Bokor római katolikus bázisközösségre. Bp., 1993. 68. http://mek.oszk.hu/15600/15636. (a letöltés ideje: 2018. júl. 10.).

Az erőszakmentesség kérdésében a magyar katolikus egyházon belül két álláspont kristályosodott ki: az egyik szerint a kereszténységnek szükségszerű velejárója az erőszakmentesség, amely alól az önvédelem sem jelent kivételt, ezzel szemben a másik tábor azt vallja, az önvédelem nemcsak megengedett, de kötelező is. Az utóbbi értelmezést támogatták azok az egyházi tekintélyek is, akik saját országuk fegyverkezését, katonai készülődését vagy háborúját önvédelemnek minősítették.[9] A fegyverviselést megtagadó bázisközösségek egyszerre kerültek szembe a kommunista állammal és a katolikus egyházzal. A Kádár-korszakban a kommunista pártvezetéssel kiegyező magyar püspöki kar nem támogatta híveit abban, hogy a krisztusi elvek szerint éljenek, mivel az sok ponton ütközött a fennálló uralmi rendszer szabályaival. Az Állami Egyházügyi Hivatal ellenőrzése alatt működő katolikus egyház szolgálatmegtagadó híveit sem védte meg, sőt 1986-ban püspökkari állásfoglalásban ítélte el valamennyiüket.

Kiszely Károly döntését a Regnum Marianum ellenezte, ez a bázisközösséggel való szakításához vezetett. A Bokornak ezzel szemben erős hadseregellenes szemlélete volt, ami mögött összetett indíték állt. E magatartás kifejezte számukra az állam mindenekfeletti jogosultságának, a háborúzásnak, az erőszaknak, a parancsuralmi, hierarchizált szervezetnek az elutasítását. A szolgálatmegtagadás teológiai alapvetését Bulányi Györgynek[10] a mozgalom elméleti háttérét összefoglaló, *Keressétek az Isten Országát! (KIO)* című szamizdat kiadványa tartalmazza.[11] Bulányi 1968–1970 között megírt művében az újszövetségi evangéliumok alapján követendő eszményeket fejti ki, teológiájának középpontjában a jézusi szeretet áll, amelyről úgy véli, szertartásokkal nem helyettesíthető, mert gyakorlati, társadalmi tetteket követel meg: az adást, a szolgálatot és az erőszakmentességet. A *KIO*-ban az erő nem alkalmazásának elmélete szolgált a honvédelmi kötelezettség megtagadásának alapjául.[12]

A szolgálatmegtagadók szabadságvesztésüket – kevés kivétellel – a baracskai fogházban töltötték. Az általánosnál némileg jobb börtönviszonyok ellenére diszkriminációk sora érte őket: ha valakinél Bibliát találtak, tíz-húsz napi fogdabüntetéssel sújtották, jó magaviseletükért – a többi rabbal ellentétben – kedvezményekben nem részesültek, a köztörvényes bűnözőkhöz hasonlóan erkölcsi bizonyítványt, útlevelet nem kaphattak, nem tanulhattak

---

9 *Kiszely Károly:* Vita a magyar katolikus egyházban. Beszélő 1. (1984) 11. sz. http://beszelo.c3.hu/cikkek/vita-a-magyar-katolikus-egyhazban (a letöltés ideje: 2018. júl. 10.).

10 Bulányi György (1919–2010) piarista szerzetes, a Bokor bázisközösség megalapítója, teológiai, eszmerendszerének kidolgozója, számos szamizdat majd legálisan megjelent kiadvány szerzője. A kommunista párt szemében tiltott tevékenységnek minősülő kisközösség-szervező munkája miatt nyolc évet töltött börtönben. Lásd hozzá: COURAGE Registry s.v. „Bulányi György", írta Huhák Heléna, 2018. (a letöltés ideje: 2018. júl. 10.).

11 A Bokorra erős írásbeliség volt jellemző, kiadványaikról lásd: COURAGE Registry s.v. „A Bokor bázisközösség gyűjteménye", írta Huhák Heléna, 2018. (a letöltés ideje: 2018. júl. 10.).

12 A *KIO* 1990-ben jelent meg legálisan, hat kötetben: *Bulányi György:* Keressétek az Isten országát! Irotron, Bp., 1990. http://mek.oszk.hu/11600/11634/ (a letöltés ideje: 2018. júl. 10.).

tovább.[13] Kiszely Károly 1982 nyarán így emlékezett vissza a börtönnapokra: „Baracskán a fogházfelügyelők és a nevelők nagyobb része állandóan zaklatta a vallási okból elítélteket. Minket »megátalkodott« és »megbízhatatlan« raboknak neveztek. Ha valakinél Bibliát vagy Biblia-idézetet találtak, szigorúan megbüntették. Nyílt diszkriminációt alkalmaztak a munkára való beosztás és a kedvezmények juttatása során is. Ellenségeskedést szítottak a Jehova Tanúi és a többi felekezethez tartozók között; velük voltak a legdurvábbak."[14]

Hozzátartozik a jogszabályozás történetéhez, hogy 1976-ban egyes vallások számára az állam lehetővé tette a fegyver nélküli sorkatonai szolgálatot, ez azonban közel sem jelentette azt a megoldást, amit az érintettek elfogadhatónak találtak volna. A lehetőség ugyanis a katonai szolgálattal azonos időtartamban, fogadalomtételi kötelezettség mellett, uniformisban, reguláris katonaként, fegyveres kiképzés nélkül, építő alakulatoknál végzett szolgálatot takart. Ennek igénybevételét a katolikusok és más történelmi egyházak hívei számára eleve nem engedélyezték, a Jehova Tanúi és a reformadventisták pedig nem éltek vele (előbbieket kiközösítés várta volna), számukra a hadseregen kívüli társadalmi szolgálat lett volna kívánalmas.[15]

A szolgálatmegtagadás ügye nem kapott nyilvánosságot, tájékozódni külföldi forrásból és a hazai szamizdat irodalomból lehetett. Kiszely Károly több beadványt, javaslatot írt és küldött szét különböző személyeknek. A *Beszélő*ben is több cikke, nyílt levele jelent meg a témában. 1983 márciusában *Társadalmi békeszolgálat* címmel foglalta össze a katonai szolgálatot lelkiismereti okból vállalni nem tudók helyzetének törvényes rendezésére vonatkozó elképzeléseit. A lelkiismereti szabadság biztosítása és az alternatív polgári szolgálat bevezetése melletti érvelésében más szocialista országokra – így Lengyelországra, az NDK-ra, Jugoszláviára – is hivatkozott, melyekben különböző formában ekkor már létezett ez a lehetőség.[16]

A köztudatba leginkább a szolgálatot politikai okból nem vállaló Tóth Tamás és Keszthelyi Zsolt 1986-os esete került be, Keszthelyi mögé a demokratikus ellenzék is felsorakozott, és létrehozták a szolgálatmegtagadást pártoló első magyar csoportot, a Keszthelyi Zsolt Bizottságot.[17] A közéletben tapasztalt „olvadás", az emberi jogok egyre erősebb érvényesítése a nemzetközi

13 1988 augusztusában is csak azzal a kikötéssel engedélyezték a Biblia olvasását, hogy az olvasottakról beszélni, a Bibliából felolvasni, idézeteket kiírni, és jegyzeteket készíteni továbbra is tilos maradt. *Páci Ferenc:* „Békés békétlenek" Magyarországon. Beszélő 1. (1988) 26. sz. http://beszelo.c3.hu/cikkek/%E2%80%9Ebekes-beketlenek%E2%80%9D-magyarorszagon (a letöltés ideje: 2018. júl. 10.).

14 *Kiszely K.:* Nyílt levél i. m.

15 *Páci F.:* i. m.

16 A Beszélőben megjelent törvényjavaslat: Javaslat társadalmi békeszolgálat bevezetésére. Beszélő 1. (1988) 26. sz. http://beszelo.c3.hu/cikkek/javaslat-tarsadalmi-bekeszolgalat-bevezetesere (a letöltés ideje: 2018. júl. 10.).

17 Keszthelyi Zsolt Magyarországon először politikai okokra hivatkozva tagadta meg a szolgálatot 1987 áprilisában, két és fél év börtönbüntetést szabtak ki rá. Ügyére a hazai és a nemzetközi közvélemény is felfigyelt. Tudósítás a Beszélőben: *Haraszti Miklós:* Keszthelyi Zsolt tárgyalásai. Beszélő 1. (1987) 22. sz. http://beszelo.c3.hu/cikkek/keszthelyi-zsolt-targyalasai (a letöltés ideje: 2018. júl. 10.).

szervezetekben Magyarországon is hozzájárult a téma felszínre kerüléséhez. A katonai szolgálat megtagadását lelkiismereti okból az ENSZ Emberi Jogi Bizottsága 1988-ban ismerte el emberi jogként.

Az egyéni ellenállás az 1980-as évek elején mozgalmi szintre emelkedett, 1982-ben engedély nélkül megalakult a Dialógus békemozgalom, amelynek programjában a katonai szolgálat helyett teljesítendő békeszolgálat megvalósítása szerepelt. 1983-ban azonban a hatalom ellehetetlenítette a békemozgalom működését, a CO ügyét következő csoportosulásként az 1988-ban megalakult Kelet–Nyugat Párbeszéd Hálózat Kör[18] karolta fel. A kört – az Európai Nukleáris Leszerelési Mozgalom (END)[19] nemzetközi hálózatának független sejtjeként – szociológusok, történészek, jogászok, jogász szakkollégisták, volt katonai szolgálatmegtagadók alakították meg 1988 februárjában a Jogász Társadalomtudományi (Bibó István) Szakkollégiumban.[20]

Az 1980-as évek végén elszaporodtak az utcai demonstrációk, a demokratikus jogokért felszólaló aktivisták a tüntetésekben érdekérvényesítésük újabb eszközét ismerték fel.[21] Az alkalom sem váratott sokat magára: 1988. október 5-én a Varsói Szerződés országainak Katonai Tanácsa éppen Budapesten ülésezett, ezen a napon került sor a Parlament melletti békés demonstrációra. Az összegyűlt ötszáz fő transzparensekkel, fehér virággal a kezében tüntetett a katonai szolgálatmegtagadók kiszabadulása, a volt szolgálatmegtagadók rehabilitálása és egy európai mércével mérhető civil szolgálati törvény bevezetése érdekében.[22]

Végül az Országos Béketanács 1988 tavaszán jelentette be, a katonai szolgálatmegtagadók helyzetét rendezni fogják, ez meg is történt: 1989 márciusában bevezették a polgári szolgálatot. A sorkatonai szolgálat intézménye Magyarországon 2004-ben szűnt meg.

18 A Network for East-West Dialogue (Hálózat a Kelet–Nyugat Párbeszédért) 1985-ben jött létre. A hálózat „a nyugati békemozgalmak csoportjai és a keleti független csoportok, kezdeményezések és egyének együttműködésének kötetlen formájában a vélemények és a tapasztalatok cseréjét, valamint közös tevékenységek előmozdítását" tűzte ki célul. *Csapody Tamás:* A Kelet–Nyugat Párbeszéd Hálózat Kör. In: Civil forgatókönyvek i. m.

19 Az Európai Nukleáris Leszerelési Mozgalom (END) az 1979-es kettős NATO-határozat után számos nyugat-európai autonóm békemozgalomnak a laza, organizáló szándékú szervezeteként alakult meg. Legfőbb céljának az összeurópai nukleáris leszerelést tekinti.

20 *Csapody Tamás:* A mi kis ügyeink. In: Civil forgatókönyvek i. m.

21 A tüntetéshez való jogot 1989 januárjától törvény biztosította, és ez a gyakorlatban is érvényesült. A politika ekkor már nem tudta megakadályozni e megmozdulásokat. A titkos rendőrség azonban ugyanúgy megfigyelte és dokumentálta az eseményeket. *Szabó Máté:* A tüntetések rendőri kezelésének normái a Kádár-rendszerben (1957–1989). In: Tüntetés, rendőrség, demokrácia. Tanulmányok. Szerk. Szabó Máté – Dominique Wisler. Villányi úti Konferenciaközpont és Szabadegyetem Alapítvány, Bp., 1999. (Villányi úti könyvek 17., Politikatudományi sorozat 13.) 131–154.

22 *Csapody Tamás:* Kardokból ekevasat. In: Civil forgatókönyvek i. m.

Aktivista gyűjtő, gyűjtő aktivista

Csapody Tamás elkötelezett pacifistaként, a Bokor bázisközösség tagjaként ismerte meg az erőszakmentesség elméletét. Személyes kapcsolatokon keresztül, a különféle civil akciók és szerveződések résztvevőjeként a téma egyetemista kora óta jelen volt, jelen van életében.

A kulturális ellenállás gyűjteményeire témájukból adódóan jellemző, hogy gyakran olyan személyek dokumentáltak, gyűjtöttek, akik aktívan részt is vettek az adott művészeti, közéleti, vallási, aktivista mozgalomban, sokszor az egyik szerep feltételezi a másik meglétét. A magángyűjtemények története elválaszthatatlan létrehozójuk életútjától. Csapody Tamás kollekciójára ez a megállapítás hatványozottan igaz, hiszen a szolgálatmegtagadás jelensége „nemcsak" kutatási témaként[23] került a gyűjtő látóterébe, hanem fontos része világlátásának, értékrendjének, emellett számos emberi kapcsolat, közösségi élménye kötődik hozzá. Gyűjteményét ezáltal a személyes elkötelezettség és a tudományos érdeklődés egyaránt formálta.

Első személyes élménye a bevonulást megtagadókról mély nyomot hagyott benne: „Emlékszem, Sopronban az egyik plébánia ifjúsági összejövetelén egy egyetemista fiú azt mondta, hogy számára a »Ne ölj!« bibliai parancsa azt is jelenti, hogy ne vonuljon be katonának. Amikor börtönbe került emiatt, az egyház »kiközösítette«. Büntetett előéletű lett, és diplomásként segédmunkás. Esete engem a jogi kar falai között sem hagyott nyugodni. Azt sem tudom elfelejteni, amikor a börtönben találkoztunk. Őneki mint rabnak kezet sem volt szabad fognia velem, a Büntetőjogi Tudományos Diákkör tagjával..."[24]

A soproni származású Csapody Tamás az 1970-es évek végén ismerkedett meg az ekkor egyetemistaként a városban tartózkodó Simonyi Bélával. Simonyi a Bokor-mozgalom tagja volt, maga is tíz-tizenkét fős kisközösséget épített. E kis körök tagjai jellemzően magánlakásokban tartott összejöveteleiken a Biblia, Bulányi György írásai kapcsán osztották meg gondolataikat egymás között. Csapody is csatlakozott a közösséghez, először tagként, majd közösségszervezőként is tevékenykedett.

Kapcsolódási pontot római katolikus családja és neveltetése jelentett, a templomba és hittanra járás természetes volt számára. A Bokor annak lehetőségét teremtette meg, hogy a vallási tanokat gyakorlati, kisközösségi kereteken

23 Publikáció közül néhány: *Csapody Tamás*: Utak és útvesztők – a sorkötelezettség története. Valóság 48. (2005) 11. 77–86. http://www.valosagonline.hu/index.php?oldal=cikk&cazon=656&lap=0 (a letöltés ideje: 2018. júl. 10.); *Csapody Tamás:* Az Alba Kör emberi jogi jelentése a lelkiismereti okból történő katonai szolgálatmegtagadás magyarországi helyzetéről. Bp., 1995. http://mek.oszk.hu/16200/16235/16235.pdf (a letöltés ideje: 2018. júl. 10.); *Csapody Tamás:* Csapody Tamás véleménye a sorkatonaságról. A Hadkötelezettséget Ellenzők Ligája, Figyelő Bizottságának hivatalos blogja. 2012. december 16. http://he-liga.blog.hu/2011/12/16/csapody_tamas_velemenye_a_sorkatonasagrol (a letöltés ideje: 2018. júl. 10.); *Csapody Tamás – Vit László:* Ámokfutás a NATO-ba: cikkek, tanulmányok, interjúk. Cartafilus, Bp., 1997.

24 *Csapody Tamás:* Szelídek lázadása. In: Civil forgatókönyvek i. m.

belül élhette meg. A vele készült interjúban elmondta, hogy a tevékenység illegális jellege nem tudatosult benne, a rendszer részéről üldözöttséget nem érzett. Tapasztalták azonban a közösségre betiltandó szektaként tekintő katolikus egyház erős ellenszenvét. A közösség tagjai tudták, hogy megfigyelik őket, az egyik nyári táborban például civil ruhás nyomozók jelentek meg. A fenyegetettség azonban igazán az első katonai szolgálatmegtagadó bebörtönzésekor vált élessé.

Miután gimnáziumi tanulmányait befejezte, Csapody a jogi karra felvételizett, Budapestre. Időközben értesült arról, hogy Simonyi Béla, illetve Merza József megtagadta a kötelező katonai szolgálatot, és mindketten a baracskai börtönbe kerültek. Ő szintén megkapta a behívóját, és ezzel nagy dilemma elé került: választania kellett, elkezdi az egyetemet, amelyre évek óta készült, vagy megtagadja a sorkatonai szolgálatot, és maga is börtönbe kerül. Utóbbi esetben minden bizonnyal lemondhat a továbbtanulásról. Végül az előbbi mellett döntött, úgy érezte, akkori érettsége erre az útra predesztinálta. Ez egyébként a Bokor elveivel is megegyezett, Bulányi tanítása szerint ugyanis a börtönt csak annak szabad vállalnia, aki elég érett rá, és meg tud birkózni ezzel az élethelyzettel. Ezáltal nem vált ugyan szolgálatmegtagadóvá, de mivel szilárdan kiállt az erőszakmentességért, a későbbiekben több szolgálatmegtagadással kapcsolatos mozgalom választotta tiszteletbeli tagjául.

Sorkatonaként Kalocsára került, ahol tizenegy hónapot töltött el. Meghatározó élményeket szerzett, amelyek nagyon hasznosnak bizonyultak majdani mozgalmár, aktivista működése alatt, és a vitahelyzetekben megerősítették pozícióját: „Tudom, hogy mi az, hogy katonaság, tudom, hogy mi az, hogy militarizmus, tudom, hogy mi az, hogy szocialista hadsereg, bőrömön, testemen, lelkemen éreztem. Későbbi pacifista, mozgalmi tevékenységem és meggyőződésem szempontjából nagyon fontos volt, hogy belülről lássam ezt a szervezetet. Minden adott esetben, vitában, ha ez szóba került, hogy milyen alapon, úgysem voltál katona, úgysem tudod, hogy mi van. Ez nagyon fontos tény volt" – mondta 2017-ben, a COURAGE-nak adott interjújában.[25]

A sors fintora, hogy egyetemistaként Csapody a kriminológiai Tudományos Diákkör által szervezett tanulmányutak keretében több börtönbe is ellátogatott, az egyik ilyen – fentebbi idézetben is említett – szervezett börtönlátogatás célpontja Baracska volt, ahol Simonyi Bélával és más bebörtönzött Bokor-tagokkal is találkozott. Megrendítő élményként emlékezett erre vissza.

Az 1980-as évektől a szolgálatmegtagadás témája és eszménye különböző formában, de folyamatosan foglalkoztatta. Más katonai szolgálatmegtagadókkal is ápolt kapcsolatot. Egyik barátja, Orbán Péter gyógypedagógus, a budapesti Bokor-közösség vezetője szolgálatmegtagadásért a Kozma utcai börtönbe került, Csapody hivatalos kapcsolattartója volt, több mint három évig leveleztek. Merza Józsefhez 2017. decemberi beszélgetésünk idejében is mély barátság fűzte. Meghatározó volt számára és a katonai szolgálatmeg-

25 Huhák Heléna interjúja Csapody Tamással a COURAGE-projekt számára. Bp., 2017. dec. 14.

tagadók számára is Kiszely Károly magatartása, aki először került börtönbe, és adta át tapasztalatait későbbi sorstársainak. Elmondása szerint rengeteget tanultak tőle arról, keresztény emberként milyen a megfelelő attitűd ebben a helyzetben. Továbbá a Bokor-tagsága a Bibó István Szakkollégiumban is összeszéért, ami újabb kapcsolódási pontot jelentett.

A jogi egyetem elvégzése után szociológia szakra iratkozott, 1987-ben kapta meg második behívóját, a bevonulást ezúttal ő is megtagadta, de közben levelezésbe kezdett az illetékes szervekkel, próbált érvelni álláspontja mellett, kifejtve, hogy a polgári szolgálatot vállalja, ha arra lehetőséget kap. Valószínűleg a beadványainak köszönhetően büntetés helyett halasztást kapott, mire pedig újra be kellett volna vonulnia, bevezették a polgári szolgálatot, amit teljesített is tizenegy hónapon át.

A következő fordulópont szintén az 1980-as évek derekán következett be, az ellenzék soraiban megindult a mozgolódás. Csapody és Merza József a Bokor nem választott képviselőiként vettek részt a demokratikus ellenzék találkozóin, ott voltak többek között Kenedi János[26] lakásán, a Szabad Kezdeményezések Hálózata összejövetelein is. E tapasztalatok, a meghallgatott beszélgetések azért voltak számára fontosak, mert érzékelte általuk, hogy „nyithatók az ajtók". Ők is kezdték saját ügyükben döngetni a kapukat, ebből nőtt ki későbbi civil aktivitásuk. Ezzel párhuzamosan pedig a szolgálatmegtagadás ügye a demokratikus jogokért küzdő csoportok látókörébe került.

Csapody aktívan részt vett az 1980-as évek megmozdulásaiban, a Bibó István Szakkollégiumban többedmagával megalakította a Kelet–Nyugat Párbeszéd Hálózat Kört. Majd a rendszerváltás után, 1991-ben az ügyet magukénak érző aktivisták megalakították az Alba Kört,[27] amelynek eszmeisége a Bokor szolgálatmegtagadóinak kiállásában és a fent említett szervek tevékenységében gyökerezett. A kitűzött cél a kötelező fegyveres szolgálat eltörlése, a bebörtönzöttek szabadon bocsátása, illetve amíg ez meg nem valósul, körülményeik javítása volt. Tiltakoztak továbbá a zárt tárgyalások ellen, ahol katonai bírók hozták az ítéletet. E mögé a demokratikus ellenzék is felsorakozott, hiszen alapvető demokratikus jogokat sértett az eljárás. Az Alba Kör eszmeisége és cselekvési köre a pacifizmus széles skáláját fedte le. Csapody mindeközben igyekezett a nyilvánossághoz is utat találni, kapcsolatot keresett újságírókkal, emellett a *Magyar Nemzet*ben, *Magyar Hírlap*ban saját írásai is megjelentek.

26 Kenedi János (1947–) író, műkritikus, a demokratikus ellenzék egyik vezéregyénisége, a Máshonnan Beszélő című szamizdat folyóirat társszerkesztője.

27 Az 1988–1989-ben jogutód nélkül megszűnő Kelet–Nyugat Párbeszéd Hálózat Kör és a Dialógus Békecsoport tekinthető az 1990 májusában megalakult Alba Kör szellemi előzményének, amelyet a katonai szolgálat helyett vállalható polgári szolgálat 1989-es bevezetése hívott életre. Tagsága polgári szolgálatot kérvényezőkből, katonai szolgálatot elutasítókból, egyetemistákból, értelmiségi fiatalokból tevődött össze. Az Alba Kör érdemi tevékenysége 2000 körül fejeződött be. Ezzel párhuzamosan 1993-tól létezett még a Hadkötelezettséget Ellenzők Ligája, Csapody ezzel a szervezettel is kapcsolatban állt.

Úgy véli, egy pacifista szervezetnek minden időben lett volna és lenne ma is létjogosultsága, hiszen a tapasztalható militarizmus, a hétköznapokban jelen lévő erőszak, kormányzati szinten pedig a katonai költségvetés is ezt indokolja. Szemlélete tudományos munkásságában is hangsúlyosan megmutatkozik. Az erőszakmentesség témaköre mellett interdiszciplináris kutatásokat folytatott a civil társadalom, az alternatív mozgalmak, az emberi jogok, a polgári engedetlenség, a passzív rezisztencia és a honvédelmi kötelezettségek témakörében. További úttörő történeti vizsgálódása fontos eredményeket hozott a szerbiai Borba munkaszolgálatosként elhurcolt magyarországi zsidók és kisegyháztagok sorsára vonatkozóan. 2007-ben nagy visszhangot váltott ki a Rákoskeresztúri köztemető 298-as díszparcellájáról közölt cikke, amelyben „A hazáért haltak vértanú halált" feliratú díszsírhelyen nyugvó, munkaszolgálatosokat gyilkoló keretlegényekről írt. Csapody a bori táborparancsnok, Marányi Ede sorsát feltáró írásáért a Minőségi Újságírásért-díjat nyerte el, 2009-ben pedig a Radnóti Miklós antirasszista díjat is megkapta.

A gyűjtemény

Csapody Tamás magángyűjteménye a magyarországi kötelező katonai szolgálat lehetséges megtagadásáért, az alternatív polgári szolgálat bevezetéséért indított mozgalmak dokumentációját foglalja magában. Csapody a kezdetektől úgy gondolta, akkor szolgálja jól, ha dokumentálja is az ügyet: ha érveit hitceles forrásokkal, adatokkal tudja alátámasztani. Emellett kutatási szempontból is nagyon érdekelte, hogyan lehet e problémakört megjeleníteni. Vizsgálódása egy Soros-ösztöndíj[28] segítségével kezdődött, majd Eötvös-ösztöndíjat kapott a Művelődésügyi Minisztériumtól.[29] Érdeklődése középpontjában a szolgálatmegtagadás politikatörténete, elméleti, teológiai vonatkozásai, nemzetközi beágyazottságának aspektusai álltak. Tehát elsősorban a kutatás, dokumentálás igénye hívta életre a magángyűjteményt, valamint az ügy szélesebb közönség elé tárásának igénye is a célok között szerepelt.

A szolgálatmegtagadás történetét kutató történész különféle eredeti és másolati, írott és képi forrásokat gyűjtött össze. Önmaga is dokumentált, és hozzájárult az információk fennmaradásához, emellett civil aktivista tevékenysége egyben újabb forrásokat is termelt.

A kollekció tematikailag három nagy csoportot fed le. Az első egységet a katonai szolgálatmegtagadás elméleti, teológiai hátterét bemutató tételek,

28 Az 1984 májusában Budapesten bejegyzett Soros Alapítvány Soros György legelső közhasznú magánintézményeként formálisan a Magyar Tudományos Akadémia és a New York-i Open Society Foundation közös szervezeteként működött, de ez nem akadályozta meg abban, hogy ösztöndíjaival, programjaival hozzájáruljon a késő kádári rendszer megannyi tabujának és monopóliumának megtöréséhez. COURAGE Registry s.v. „Magyar Soros Alapítvány", írta Bódi Lóránt – Nové Béla, 2018. Hozzáférés: 2018. júl. 10.

29 A támogatást hivatalosan a szolgálatmegtagadók „deviáns csoportjának" kutatásához kapta.

leírások, hitvallások alkotják, melyeket maguk az érintettek írtak. E források leginkább arra adnak választ, az erőszakmentesség, a szolgálatmegtagadás és a börtön mit jelentett az adott közösség számára, és milyen magatartásformákat hívott elő. A második csoportba az államhatalmi retorziók során keletkezett iratok tartoznak, melyek java részét a bírósági eljárások termelték ki, ezek másolati dokumentációként gyarapítják a kollekciót. Közvetlenül a rendszerváltás után az új honvédelmi szabályozás, a polgári szolgálatról szóló, többször módosított törvényhez kapcsolódó beadványok, tervezetek alkotják a harmadik nagy tematikus egységet. Közülük többet maga Csapody fogalmazott meg, vagy részt vett az előkészítési munkálatokban. Az Alba Körben másodmagával ingyenes jogsegélyszolgálatot tartott, több dosszié keletkezett az 1991 és 2005 között elé került ügyekről, az eltérő részletességgel és mélységben dokumentált ügyek száma eléri a több ezret.

A szolgálatmegtagadásban részt vevő csoportok szerint is tagolhatjuk a gyűjteményt. Legjelentősebb a Bokor-tagokkal kapcsolatos irategység, ennek kiemelkedő tételei Csapody Tamás kérdőíves felméréseinek dokumentumai. A kutatás és részletes elemzésének eredményét az *Elmélet és gyakorlat. Keresztény katonai szolgálatmegtagadók Magyarországon 1979 és 1989 között, különös tekintettel a Bokor római katolikus bázisközösségre* címmel megírt könyvében publikálta.[30] A Bokor katonai szolgálatmegtagadóival készült kérdőívek első csoportja 1988–1991-ben készült, majd az ismétlésre 2005-ben került sor. Az érintett személyek lefedettsége csaknem 100%-os. (Egy fő elzárkózott az adatközléstől.) Az öt részből és mintegy száz kérdésből álló kérdőív a személyi adatokról, a katonai szolgálatmegtagadás előzményeiről, az ítélethozatalról, a börtönbüntetés alatti és a szabadulás utáni időszakról tesz föl kérdéseket. A Bokor-tagok között 31 fő katonai szolgálatmegtagadó lelhető fel, akik közül – Csapody Tamás részletes statisztikai kimutatása szerint – 26-an kerültek büntetésvégrehajtó intézetbe, ahol 1979 és 1989 között átlagosan több mint másfél évet töltöttek el.

Emellett idetartozik a Bokor irodalmának gyűjtése, például Bulányi György munkái, de az egyházpolitikai vonatkozások, a püspöki kar reakciói is. A szolgálatmegtagadással kapcsolatba került többi kisegyház közül legnagyobb arányban a Jehova Tanúi vonatkozó dokumentumait tartalmazza a gyűjtemény. Csapody Tamás 2005-ben kutatott a közösség budapesti központjában létrehozott archívumban, a kollekció innen származó másolatokat is tartalmaz. A nazarénusokra és reformadventistákra vonatkozó források száma a legkevesebb. Tudomása szerint e közösségeknek nincs központi archívumuk, anyagaik valószínűleg magánkézben lappanganak. Mindezt kiegészíti a Hadtörténeti Levéltárból származó másolati iratanyag.

30 A kézirat 1993-ban készült el, de csak 2016-ban vált – változatlan tartalommal – online elérhetővé az Országos Széchényi Könyvtár Magyar Elektronikus Könyvtár (OSZK MEK) felületén: *Csapody Tamás:* Elmélet és gyakorlat i. m.

Csapody interjúzott is a szolgálatmegtagadókkal, a beszélgetéseket nagyjából húsz hangfelvétel őrzi. Továbbá egy 1986–1987-es filmforgatáshoz kapcsolódón mozgóképes tételek is keletkeztek. Nagy lelkesedéssel, de anyagi háttér és filmes gyakorlat nélkül vágott bele a forgatásba, amelyben Pesty László[31] operatőr volt segítségére. Az 1988-ra elkészült *Erőszak nélkül* című dokumentumfilm majdnem teljes nyersanyaga is a gyűjteménybe tartozik. Sajnos éppen a legértékesebb szalagok nem maradtak meg. Orbán László háromréves börtönbüntetés utáni szabadulása hajnalán Csapody autót, sofőrt szerzett, elmentek a férfiért, haza is vitték. Pesti kamerájával rögzítették a kiszabadulást, és a családdal való találkozás megismételhetetlen pillanatait. Ez a felvétel azonban elveszett, akárcsak annak a beszélgetésnek a szalagja, amelyet Kiszely Károllyal vettek fel, amikor Bécsben meglátogatták. Baracskára is elutaztak, ahol az egykori letartóztatottak mesélték el élményeiket. Az elkészült másfél órás amatőr filmet maga Csapody Tamás vágta és rendezte Óbudán, a selyemgombolyítóban.[32]

A gyűjtemény tételei jelenleg tulajdonosa házának garázsában, jó körülmények között, rendszerezve sorakoznak a polcokon. Csapody több munkájához használta fel e forrásokat, de akárcsak sok más magángyűjtemény tulajdonosa, jegyzéket, katalógust nem készített az összegyűlt anyagról. A jövőbeni tervek szerint a kollekció végleges őrzőhelyét valamelyik közgyűjtemény biztosítja majd.

Irodalom

Bulányi György: Keressétek az Isten országát! Irotron, Bp., 1990. http://mek.oszk.hu/11600/11634/ (a letöltés ideje: 2018. júl. 10.).

Csapody Tamás: Az Alba Kör emberi jogi jelentése a lelkiismereti okból történő katonai szolgálatmegtagadás magyarországi helyzetéről. Bp., 1995. http://mek.oszk.hu/16200/16235/16235.pdf (a letöltés ideje: 2018. júl. 10.).

Csapody Tamás: Civil forgatókönyvek. Válogatott tanulmányok és publicisztikai írások (1983–2002). Századvég, Bp., 2002. http://mek.oszk.hu/11200/11230/11230.htm (a letöltés ideje: 2018. júl. 10.).

Csapody Tamás: Csapody Tamás véleménye a sorkatonaságról. A Hadkötelezettséget Ellenzők Ligája, Figyelő Bizottságának hivatalos blogja. 2012. december 16. http://he-liga.blog.hu/2011/12/16/csapody_tamas_velemenye_a_sorkatonasagrol (a letöltés ideje: 2018. júl. 10.); http://www.ppek.hu/konyvek/Emodi_Laszlo_A_Regnum_Marianum_tortenete_1900_1970_konyv.pdf (a letöltés ideje: 2018. júl. 10.).

Csapody Tamás: Elmélet és gyakorlat. Keresztény katonai szolgálatmegtagadók Magyarországon 1979 és 1989 között, különös tekintettel a Bokor római katolikus

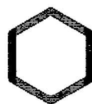
31 Pesty László (1964–) operatőr, filmrendező, producer, 1988–1989-ben a Fekete Doboz videofolyóirat munkatársa volt.

32 A selyemgombolyító 1985-től a kulturális ellenállás fontos helyszíne volt, a táncházmozgalom egyik népszerű színtere, több kulturális intézmény, könyvtár, szerkesztőség, film- és videostúdió, civil szervezet gyűjtőhelyeként funkcionált.

báziközösségre. Bp., 1993. http://mek.oszk.hu/15600/15636. (a letöltés ideje: 2018. júl. 10.).
Csapody Tamás: Utak és útvesztők – a sorkötelezettség története. Valóság 48. (2005) 11. 77–86. http://www.valosagonline.hu/index.php?oldal=cikk&cazon=656&lap=0 (a letöltés ideje: 2018. júl. 10.).
Csapody Tamás – Vit László: Ámokfutás a NATO-ba: cikkek, tanulmányok, interjúk. Cartafilus, Bp., 1997.
Emődi László: A Regnum Marianum története. 1900–1970. Regnum Marianum, Bp., 2016.
Haraszti Miklós: Keszthelyi Zsolt tárgyalásai. Beszélő 1. (1987) 22. sz. http://beszelo.c3.hu/cikkek/keszthelyi-zsolt-targyalasai (a letöltés ideje: 2018. júl. 10.).
Javaslat társadalmi békeszolgálat bevezetésére. Beszélő 1. (1988) 26. sz. http://beszelo.c3.hu/cikkek/javaslat-tarsadalmi-bekeszolgalat-bevezetesere (a letöltés ideje: 2018. júl. 10.).
Kiszely Károly: Nyílt levél törvényességért. Beszélő 1. (1982) 5–6. sz. http://beszelo.c3.hu/cikkek/nyilt-level-torvenyessegert (a letöltés ideje: 2018. júl. 10.).
Kiszely Károly: Vita a magyar katolikus egyházban. Beszélő 1. (1984) 11. sz. http://beszelo.c3.hu/cikkek/vita-a-magyar-katolikus-egyhazban (a letöltés ideje: 2018. júl. 10.).
Páci Ferenc: „Békés békétlenek" Magyarországon. Beszélő 1. (1988) 26. sz. http://beszelo.c3.hu/cikkek/%E2%80%9Ebekes-beketlenek%E2%80%9D-magyarorszagon (a letöltés ideje: 2018. júl. 10.).
Szabó Máté: A tüntetések rendőri kezelésének normái a Kádár-rendszerben (1957–1989). In: Tüntetés, rendőrség, demokrácia. Tanulmányok. Szerk. Szabó Máté – Dominique Wisler. Villányi úti Konferenciaközpont és Szabadegyetem Alapítvány, Bp., 1999. (Villányi úti könyvek 17., Politikatudományi sorozat 13.) 131–154.

COURAGE-Registry

COURAGE Registry s.v. „Csapody Tamás magángyűjteménye", írta Huhák Heléna, 2018. (a letöltés ideje: 2018. júl. 10.).
COURAGE Registry s.v. „Bokor közösség", írta Huhák Heléna, 2018. (a letöltés ideje: 2018. júl. 10.).
COURAGE Registry s.v. „Bulányi György", írta Huhák Heléna, 2018. (a letöltés ideje: 2018. júl. 10.).
COURAGE Registry s.v. „A Bokor báziközösség gyűjteménye", írta Huhák Heléna, 2018. (a letöltés ideje: 2018. júl. 10.).
COURAGE Registry s.v. „Magyar Soros Alapítvány", írta Bódi Lóránt, Nové Béla, 2018. (a letöltés ideje: 2018. júl. 10.).

CSATÁRI BENCE

Szigorúan ellenőrzött dalok

Az állambiztonság és a könnyűzene kapcsolata

„Rések a falon, lyukak a plafonon, jobb, ha tudod, sosem vagy egyedül" – énekelte az East együttes 1983-ban, mintegy összegezve a Belügyminisztérium állambiztonsági tevékenységét, amiből nem kis mértékben kijutott ekkoriban a könnyűzenészeknek is. A fenti helyzet pikantériája az, hogy az MHV nem volt hajlandó instrumentális East-nagylemezt kiadni, mondván, azt kevesebben veszik meg. Ebben valószínűleg igazuk volt, az együttes pedig beadta a derekát, és énekes lemezt vett fel. Harmadik, 1983-as hanghordozójukon már merészebbek lettek, ennek legnagyobb slágere volt a *Rések a falon*. A slendrián diktatúrára jellemző módon a lemez a boltokban maradhatott, hiszen zenei stílusa simulékony volt, a dalszöveg pedig valahogy átjutott a rostán. A könnyűzenei intézmények figyelmetlensége, illetve az állambiztonság figyelme azonban nemcsak az 1980-as, hanem az 1960-as években is jellemző volt a rendszerre.

A Belügyminisztérium titkosrendőrségének könnyűzenével foglalkozó ügybuzgó munkáját Szőnyei Tamás körültekintő kötetben dolgozta fel.[1] Az összegző, minisztériumi szintű jelentések az ügynökök által elkészített jelentések alapján, többszörösen ellenőrzött adatok felhasználásával jöttek létre. A Belügyminisztérium III/III-as, belső elhárítással foglalkozó Csoportfőnökségén tartótiszteket állítottak a könnyűzenei vonalra, mivel szerintük a szocialista állam elleni tevékenység gyanúja több zenésszel és közönségük egyes tagjaival szemben is fennállt. Ha pedig mégsem, akkor az állambiztonság sokszor kreált magának ügyeket, mintegy saját fontosságának alátámasztására. Bár jelenlegi ismereteink szerint több ezer oldal jelentés készült a Kádár-rendszerben működő több tucat, javarészt a könnyűzenére szakosodott ügynök tollából (ezek a személyek leginkább maguk is zenészek, vagy hozzájuk közel álló hangtechnikusok, színpadi munkások, roadok voltak, kisebb részben pedig a klubvezetők közül és a közönség soraiból kerültek ki), az ügyek többsége alig jutott nyílt nyomozati szakaszba. Azaz a besúgók jelentettek, hol szóban, hol írásban, nyilvános helyen vagy konspirált, illetve titkos lakásokban, a tartótisztek meghallgatták, rendszerezték az információkat, majd továbbították őket a feletteseiknek, de mindezek után csupán néhány esetben történt büntetőjogi retorzió.

1 *Szőnyei Tamás:* Nyilván tartottak – titkos szolgák a magyar rock körül, 1960–1990. Magyar Narancs – Tihanyi Rév, Bp., 2005.

Az viszont kétségtelen, hogy a hálózati jelentésekben megfigyelt, illetve elmarasztalt zenészek karrierje sérülhetett. Voltak, akiknek a külföldi turnéit húzták részben vagy egészben keresztül, Kovács Katin kívül idetartozott mások mellett a Syrius együttes, vagy meglepő módon Korda György is. A Generál együttes gitárosát, Tátrai Tibort meggyanúsították, hogy disszidálni akar, ezért nem kapott útlevelet Nyugatra, ami miatt kútba esett az együttes nemzetközi turnéja a War zenekarral. De voltak, akik Magyarországon sem mindenütt koncertezhettek, és nem juthattak lemezszerződésekhez sem, mint a „fekete bárány" bandák (Beatrice, Hobo Blues Band, P. Mobil).

A zenekarokon kívül a közönségüket is megfigyelte az állambiztonság a Kádár-rendszerben mindvégig. Egy aláírás nélküli belügyminisztériumi jelentés egyértelművé tette a galerik[2] és a könnyűzene közötti kapcsolatot, amikor kijelentette: „Az utóbbi években – főként 1967-ben – egyes sport- és kulturális rendezvényeket (FTC-mérkőzéseket, külföldi beategyüttesek hangversenyeit stb.) használták fel rendbontásra, botrányokozásra. Magatartásukkal nemegyszer nagyobb ifjúsági tömegeket is befolyásuk alá vontak. A galeri-tevékenység mellett 1968 elején bontakozott ki egy újszerű, ún. »hippie-huligán« mozgalom. Ennek alapját a fellazítás szolgálatában tudatosan propagált és népszerűsített nyugati »beat-hipster« filozófia képezi. Politikai veszélye abban rejlik, hogy ellenséges beállítottságú személyek, politikailag zavaros elemek, galerivezérek és hangadók próbálják őket ellenséges, bűnös céljaik megvalósítása érdekében maguk köré tömöríteni."[3]

A jelentés megemlítette az ifjúsági klubokat is, amelyekben sok esetben a nyugati ideológiai áramlatok terjedtek a zenekarok segítségével, de a klubok apolitikus magatartását ugyancsak elítélték, nem beszélve az itt megjelenő hippikről.[4] A jelentés ezenkívül negatív tendenciaként értékelte, hogy a fiatalok egy része kapitalista országok nagykövetségeit látogatta, és a nyugati rádióadók ifjúsági műsorait, angol nyelvleckéit hallgatta. Így tett középiskolásként Danyi Attila, a későbbi legendás Scampolo együttes gitárosa, majdani lemezlovas is, aki Cliff Richard *The Young Ones (Fiatalok)* című filmjét az angol nagykövetségen nézte meg sokadmagával, s emiatt még az iskolája is írt jelentést a kerületi rendőrkapitányságra. Danyi Attilát, aki akkor még a Blue Jeans nevű formáció vezetője volt, 1964-ben, az ún. budapesti galeriperben tanúként ki is hallgatták. A per után az V. kerületi KISZ-bizottság Danyi Attila mellé nevelőtisztet rendelt, és az egyetemre öt próbálkozása ellenére sem vették fel, pedig visszaemlékezése szerint mindig elért 18-19 pontot a lehetséges 20-ból.[5]

2 A rendőrség behatóan foglalkozott a galerikérdéssel: *Dr. Hipp Károly:* A galeribűnözés helyzete és az ellene való harc néhány kérdése. *Belügyi Szemle* 5. (1967) 9. sz. 15–23. A magyar rendőrség szovjet mintára a kemény leszámolás politikáját vallotta, lásd A huligánok ellen a Szovjetunióban. Belügyi Szemle 5. (1967) 6. sz. 115. [lapszemle].
3 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (= MNL OL) XIX–B–1–ai 57. d. 1–a/450 8–13.
4 MNL OL XIX–B–1–ai 57. d. 1–a/450, 8–13.
5 *Zoltán János:* Vesztesnek születtünk. Scampolo-könyv. Music City, Bp., 2004. 113–114. és 118.

A Belügyminisztériumban – szintén aláírás nélkül – jelentés készült az 1967–1968. évben a klubokban tapasztalt ellenséges tevékenységről. Ebben megemlítették a Monszun nevű pol-beat együttest, amely a hatalom nagy megrökönyödésére revizionistának nevezte az MSZMP akkori kultúrpolitikáját. Az Újpesti Gyapjúfonó és Szövőgyár klubjában fellépő újbaloldali zenekar koncertjein egyébként többször felszólalt Haraszti Miklós későbbi író, politikus is; ő fordította magyarra a *Tizenhat tonna* című dalt a Gerilla együttes számára, később, 1973-ban pedig államellenes izgatás vádjával nyolc hónap felfüggesztett szabadságvesztésre ítélték. A Monszun formáció a korabeli szakzsargon szerint féllegálisan működött, mert kaptak támogatást az üzemtől, ugyanakkor érvényes ORI-engedéllyel nem rendelkeztek. A kluboknak nem volt központi nyilvántartásuk az együttesekről, és engedéllyel működő klub a gyakorlatban ekkor még adhatott az általa megfelelőnek tartott zenekarnak fellépési lehetőséget, így sokszor előfordulhatott, hogy a hatalom számára nemkívánatos előadók is pódiumra kerültek.[6] Az Újpesti Gyapjúfonó és Szövőgyár pártbizottsága és gazdasági vezetése végül megvonta a Monszuntól a támogatást ellenséges politikai nézeteik miatt, valószínűsíthetően az állambiztonság nyomására.

„Zavartkeltők" fedőnévvel egy ügynök 1965. július 8-án, augusztus 23-án és augusztus 31-én adott információt a galerikkal összefüggésben a házibulikról és a huligánok megjelenéséről a Metro Klubban, valamint a Budai Ifjúsági Parkban. A könnyűzenével kísért összejöveteleket így jellemezte: „Ezek a találkozók [...] mindennap létrejönnek Franklék lakásán. [...] Legutóbb hat fiú [...], akik Elvis Presley és Beatles együttesek műsorát hallgatták. Ezután az általános, mindig felmerülő téma: a nemzetiszocialista és antiszemita kijelentések és ezek körüli eszmecsere folyik."[7]

A jelentést a hálózat más tagjaitól szerzett információkkal ellenőrizték, mégsem történt operatív intézkedés a társasággal szemben. A „Papp Ferenc" fedőnevet viselő hálózati személy is jelentett már 1965. április 20-án arról a lemezgyűjtő társaságról, amely a Metro zenekarnak adott nyugati hangfelvételeket.[8] Az akkoriban népszerű Atlasz zenekarról 1965. május 8-án adott széles körű tájékoztatást, s összefoglalójában szó esett a rajongótábor verekedéseiről, illetve kor- és társadalmi megoszlásáról. Ez utóbbi kapcsán kijelentette, hogy „rendes munkások" és „bicskás vagányok" egyaránt járnak a Pesterzsébeti Vasas Művelődési Házba, közkeletű nevén a Csilibe, majd június 25-én kelt jelentésében előadta, hogy az atrocitások átmenetileg csökkentek, mert nyáron a fiatalok inkább a Budai Ifjúsági Parkba mennek szórakozni. Valószínűleg a rajongótáborok összetűzései lehettek az oka annak is, hogy az itt játszó Kon-Tiki zenekar – amelynek vezetője Danyi Attila volt – gázsijából Bálint Lehel, a kultúrház igazgatója időnként levont valamennyit, aki még

6 MNL OL XIX–B–1–ai 58. d. 1–a/540, 295.
7 Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (= ÁBTL) 3.1.5. O–12548 (Operatív dossziék).
8 ÁBTL 3.1.2. M–39755.

jegyzőkönyvet is vezetett a fellépéseikről. A javadalmazás csökkentése lehetett nevelő célzatú is, hogy rávegye a zenekart a szocialista kultúrpolitikának megfelelő megjelenésre, de a verekedések miatti szék- és asztalzúzások kompenzációja is.[9]

A Csiliben azonban később is történtek botrányok, így akkor, amikor a legendás, 1971-ben Ausztráliában is nagylemezt megjelentető Syrius zenekart bojkottálta az ún. „piros inges galeri", agitálva a koncertlátogatás ellen. Hogy mennyire nagy urak lehettek ezek a legények a saját pátriájukban, azt mi sem bizonyítja jobban, mint a tény, hogy a nézőszám valóban esni kezdett a művelődési házban. A Csilihez kapcsolódó galeriről „Papp Ferenc" 1967-ig adott jelentéseket, a csapat tagjainak egy részét ugyanis utána elvitték katonának. A besúgó azonban ezután sem maradt munka nélkül, 1967. június 22-én már a Spencer Davis Group koncertjének várható eseményeit latolgatta, tumultuózus jelenetekre és petárdázásra számítva (ami meg is történt). Az újonnan felnövekvő „csilis" generáció tagjait viszont az ügynök csak úgy tudta megnyerni magának, hogy hat tiszteletjegyet szerzett nekik, majd politikai kérdésekről beszélgetett velük.

A besúgók jelentései a rendőri intézkedések kivitelezéséhez is hozzájárultak. Sós György vezérőrnagy, rendőrfőkapitány 1966. szeptember 29-én kiadott utasítása szerint az általa „fertőzöttnek" nevezett vendéglátóipari szórakozóhelyeket október 10-től jobban kell ellenőrizni. Az utasítás a vendéglátóipari rendőri intézkedéseket nyílt és operatív munkára bontotta. Előbbi az egyenruhás rendőrök igazoltató és bűnfeltáró tevékenységét takarta,[10] utóbbi az ügynökmunkát jelentette, amelyet a hálózat segítségével végeztek. A rendőrfőkapitánynak nem tetszett, hogy addig a kétféle munkát nem hangolták össze, ami miatt az objektumok átfogó biztosítása nem mindig valósult meg.[11] Sós György szorgalmazta a vendéglátóhelyek vezetői és a rendőri szervek mind szorosabb kapcsolatát, de az ügynökmunkára is nagyobb hangsúlyt helyezett. Előírta, hogy a nyomozótisztek legyenek rendszeresen jelen a szórakozóhelyeken, munkájukat pedig a felettük álló alosztályvezető kontrollálja. Az operatív tisztek kötelesek voltak objektumdossziékat vezetni, és folyamatos kapcsolatot kellett ápolniuk az ellenőrzött intézmény vezetőjével. Ezenkívül saját ügynökkel kellett rendelkezniük – lehetett ott dolgozó személy vagy rendszeres vendég –, aki jelentésírás céljából elbeszélgethetett az oda látogatókkal. A BRFK egyes osztályainak az objektumok eseményeiről értesíteniük kellett az operatív tisztet, vagy az objektumot ellenőrző szerv vezetőjét. Az utasítás egyértelműen az operatív tiszteknek biztosított elsőbbséget az ellenőrző munka során, a közrendvédelmi beosztottak – URH-szolgálat, körzeti megbízottak – ugyanis kizárólag akkor léphettek fel az adott intézményben, ha a megelőző eligazításon

9 *Zoltán J.:* i. m. 116.
10 A beatzenekarok koncertjeinek rendőri biztosításáról: *Dr. Tóth Tihamér:* Beat-zenekar budapesti hangversenyének rendőri biztosítása és tanulságai. Belügyi Szemle 5. (1967) 9. sz. 84–92.
11 Budapesti Főváros Levéltára (= BFL). XXIV. 1. 111-011/8-1966, 1.

utasítást kaptak rá. Arra is felhívták a figyelmüket, hogy csak annyi ideig tartózkodjanak a szórakozóhelyeken, ameddig feltétlenül szükséges.[12] A BRFK központi osztályai által biztosított objektumokról külön lista készült. Ebben szerepelt többek között a beatkoncerteknek helyet adó Budai Ifjúsági Park, valamint a Citadella étterem, ahol többek között Radics Béla együttese, a Taurus mutatkozott be a szakmai vezetés előtt.[13]

1968 májusában a BRFK az ügynökjelentések alapján tájékoztatót készített a belügyi tárcának a beatmozgalmat kísérő hippijelenségről és az ellene bevezetett rendőri intézkedésekről. A jelentés elismerte, hogy a hippimozgalom pozitív hozadéka a háborúellenesség, a rendőrség mégis igyekezett kriminalizálni a galeriket, és próbálta rájuk bizonyítani, hogy kábítószereznek, kerülik a munkát, valamint szexuális aberrációra hajlamosak. Beszámoltak az egyik csoportosulás vezetője, a szovjetellenes verseket író ifj. Barta István őrizetbe vételéről is, akinek *A beat jegyében* című tanulmányát a budai hegyekben felolvasták. A jelentés 1968-ban, külpolitikailag forrongó helyzetben készült, hiszen ekkor már javában tartottak a csehszlovákiai reformok, valamint a párizsi diáklázadások hangulata is érződött. A kádári vezetés fokozott figyelmet szentelt minden lehetséges ellenzéki megmozdulásnak, ami veszélyeztethette a hatalmát. A Politikai Bizottság 1968. május 28-ai határozata nyomán az ügynökök 1970. szeptember 25-től a belügyminiszter 0022/1970. számú parancsa alapján dolgoztak.[14]

Részben a galeriknek titulált baráti társaságok, illetve a beatmozgalom fellendülése miatt a rendőrség hálózati operatív munkája mennyiségében és minőségében is fejlődött. 1968-ban 4034 ügynök dolgozott a belső elhárításnál, az ifjúságvédelmet pedig Kőrösi György miniszterhelyettes jelentése, amelyet Benkei András felterjesztett Kádár Jánosnak is, kifejezetten kiemelte a szakterületek közül. A jelentést megkapta az összes PB-tag, a KB-titkárok és a kormány tagjai, valamint a legtöbb KB-osztályvezető. Aczél György érdemben is hozzászólt, amikor megemlítette, hogy érdemes lett volna a galerikbe tömörülő fiatalok életfelfogását alaposabban megvizsgálni, és összehasonlítani a kapitalista országokban élő ifjakéval.[15] A fejlődés a Belügyminisztérium III. Főcsoportfőnökségének olvasatában nem is maradt el: 1970 áprilisában a kulturális területen folyó operatív munkáról kijelentették, hogy az állomány politikai és szakmai értelemben bátrabban dolgozott, amit Kádár János ez ügyben, egy korábbi KB-ülésen mondott bátorító felszólalásával is magyaráztak.[16]

A galerik mindenesetre csípték a hatalom szemét, mert 1968-tól rokonszenveztek a nemzetközi, köztük a párizsi diáklázadásokkal, valamint a cseh és jugoszláv reformokkal. Egy belügyi tanulmány három csoportra osztotta a

12 Uo. 2.
13 Uo. 10–14.
14 *Szőnyei T.:* i. m. 89–91.
15 MNL OL XIX–B–1–ai (Belügyminisztérium miniszteri titkársága iratai) 57. d. 1–a/459.
16 MNL OL XIX–B–1–ai 69. d. 1–a/653.

beatnikeket: a divatból szimpatizálók, akik több nevezetes hajókirándulásra is elkísérték a „kemény magot"; az intellektuális hippik, akik a beatirodalmat terjesztették; valamint az ún. radikális hipsterek, akik a rendőrség megítélése szerint tényleges politikai veszélyt jelentettek az államra nézve. Utóbbiakról a rendőrség megállapította, hogy ők a beatkoncertek sleppjei. A radikálisok számlájára a Balaton mellett vagy a Budai Ifjúsági Park környékén elkövetett köztörvényes bűnöket ugyancsak felrótt a rendőrség.

Az ifjúságvédelemről tartott rendőrparancsnoki értekezleten, 1970 májusában már galerik, köztük a margitszigeti, a „Nagyfa" és a „Kelly brigád" felszámolásáról adtak hírt.[17] Az engedély nélküli Pop Pickers Co. Klubbal szemben szintén sikert könyvelt el a rendőrség. Ez a társaság rendszeresen hallgatta a BBC vasárnap délelőtti *Zenei randevú* című műsorát, és levelezett a műsorvezető Nicki Granddal. 1968. szeptember 15-én ún. „Nicki-találkozót" szerveztek, amelyen alig több mint egy tucat fiatal jelent meg, ám a rendőrség azonnal bomlasztani kezdte a „tömeget". A három főszervezőt a rendőrség központi szervei, további tizenegy főt az érintett megyei szervek részesítettek rendőrhatósági figyelmeztetésben.

A beatzene „fellazító" hatásával maga Kádár János is foglalkozott 1969 júniusában a kommunista és munkáspártok nemzetközi moszkvai tanácskozásán. A párt első titkára az Amerika Hangja és a Szabad Európa Rádió adásaira utalt ottani sajtótájékoztatóján, amikor a tánc- és zeneszámok közé iktatott, a magyar pártállammal szembeni fellazító szöveget emlegette.[18]

A fennálló helyzet miatt egy belügyminisztériumi jelentés kilátásba helyezte, hogy a tárca kontrollálni fogja a klubok működési engedélyeit, az illetékes felügyeleti szerveket tájékoztatja az engedély nélküli intézményekről, ellenőrzi a klubvezetőket, valamint a KSH vezetésével egységes országos klublistát is felállítanak, amely megszüntette volna az itt tapasztalt áttekinthetetlenséget.[19]

Az 1970-es rendőrparancsnoki értekezleten ugyanakkor a XVIII. kerületi rendőrkapitány szerint a galerik újratermelődtek, miután a KISZ-en kívüli fiatalok klubjait a pártállam nem támogatta. A csepeli rendőrök első számú embere elmondta továbbá, hogy a hippijelenséggel felvették a harcot: felkeresték az összes általános és középiskola igazgatóját, valamint a KISZ-alapszervezetek titkárait, és kérték a segítségüket. Ennek eredményeként a kerületben szinte nem fordult elő ilyen típusú deviancia. A csepeli Radnóti Miklós Művelődési Házban tartott Sakk-Matt-koncert után „arénázó" fiatalokkal szemben rendőrei határozottan intézkedtek, előállították őket, hat fő ellen szabálysértési eljárást indítottak – mert nem volt munkaviszonyuk, illetve személyi igazolványuk rendezetlen volt –, további hat főt pedig jegyzőkönyvileg figyelmeztettek. Beszámolója szerint ezzel a rendbontások megszűntek.[20] A BRFK vezetője, Sós György vezérőrnagy egyetértett a határozott fellépésekkel. Hozzászólásában megemlítette, hogy a Balaton-parti és egyéb szabadtéri szórakozóhelyeken nyáron megerősödött forgalom miatt még határozottabb rendőri jelenlétre volt szükség.[21]

Ebben az időben egyre részletesebb jelentéseket adtak a könnyűzenészekről, legtöbbjükre több ügynököt is ráállítottak. A teljesség igénye nélkül: Radics Béláról a már említett „Papp Ferenc"[22] és „Farsangi",[23] a Kex együttest vezető Baksa-Soós Jánosról „Gara"[24] és „Rátkai András"[25] jelentett. „Gara" az Illésről is beszámolt, mint ahogy „Somlay György"[26] is. Az ugyanarról a személyről szóló többszörös jelentések az információk ellenőrzését szolgálták, így az is előfordult, hogy a hálózat tagjai egymást is figyelték. Dobos Attila és Mary Zsuzsa táncdalénekesekről pedig „Rátkai Andrásnak" köszönhetően a rendszer előre tudta, hogy disszidálnak 1970. augusztus 19-én, valamilyen rejtélyes oknál fogva mégsem léptek közbe. A hálózat tagja egyben Dobos Attila testvérének, Dobos Zsuzsának volt a barátja.

A jelentések a huliganizmussal hozták összefüggésbe a Liversing együttes körül kialakult rajongótábort, amelynek klubja, a Premier a legalitás és az illegalitás határán állt. A klubot Wandraschek Árpád 18 éves foglalkozásnélküli és Vadas Tamás üzletkötő hozta létre, saját bevallásuk szerint a beatzene érdekvédelmi egyesületeként. A klub legalizálása érdekében többek között felkeresték a Szabadtéri Színpadok Igazgatóságát, az MHV-t, a zeneművészeti szakszervezetet, a Hazafias Népfront Budapesti Bizottságát és a VIII. kerületi tanács népművelési csoportját, amelyek felügyeletet ugyan nem, de támogatást ígértek, és nem egy esetben nyújtottak is. Kovács György, a Hazafias Népfront Budapesti Bizottságának munkatársa látta az 1968. október–novemberi műsorukat, és a Liversing működési engedélyének hiánya ellenére aláírta a programjukat. Ennek alapján kapta meg a klub a VIII. kerületi tanács szakigazgatási szervétől az egyszeri alkalomra szóló műsorengedélyt. A Szabadtéri Színpadok Igazgatóságának vezetője, Kerék Antal segítsége folytán ezután OTP-számlát nyithattak, az MHV részéről pedig Erdős Péter sajtófőnök és jogtanácsos biztosította a meghívók és tagsági jegyek elkészítését, amelyeket postai úton terjesztettek, így lett a klubnak 120 fizető és 30 tiszteletbeli tagja. A Royal Szállóban működő klub kezdetben médianyilvánosságot is kapott, még a rádió és a televízió is foglalkozott velük. Utolsó rendezvényük azonban botrányba fulladt, a bárhelyiség berendezését összetörték, 28 ezer forintos kár keletkezett. Ezek után nem csoda, ha nem kaptak újabb fellépési lehetőséget. Wandraschek és két társa ellen egye-

17 BFL XXIV. (Budapesti Rendőr-főkapitányság iratai) 1. 111–025/4–1970.
18 Népszabadság, 27. (1969. június 15.) 137. sz., 3–4.
19 MNL OL XIX–B–1–ai 58. d. 1–a/540.

20 Uo.
21 Uo.
22 ÁBTL 3.1.2. M–39755. (Munkadossziék.)
23 Uo. M–37864.
24 Uo. M–37332.
25 ÁBTL 3.1.2. M–36061.
26 ÁBTL 3.1.2. M–38326.

sülési joggal való visszaélés címén vádat emeltek, Vadas viszont csak rendőrhatósági figyelmeztetésben részesült.[27]

Többek között azért, hogy ilyen események lehetőleg minél ritkábban forduljanak elő, 1968. február 14-én Szendrő Sándor alezredes beszámolót készített a rendezvények rendőri biztosításának tapasztalatairól.[28] Ebben szerepelt, hogy a Budai Ifjúsági Parkban többször előfordultak tumultuózus, bár nem felforgató jellegű jelenetek. Szendrő ezért szükségesnek tartotta, hogy differenciáljanak az események és a rajongók között, és a rendőröket oktassák ki ennek módjáról, hogy elkerüljék a felesleges gumibothasználatot. Példaként említette a Nashville Teens budapesti koncertjét, amely után a lovas rendőrök puszta jelenléte felhergelte a tömeget. Az 1968-as tanulmány a tömegek kezelésének leghatékonyabb módszerét az ügynöki hálózat fejlesztésében látta. Ennek eredményeként információkkal rendelkezhetnek a problémásabb személyekről, intézkedni tudnak a kiemelésükről, előállításukról a koncerteken jelen lévő egyenruhás rendőrparancsnok segítségével. Hangsúlyozta azonban, hogy csak a botrányosan viselkedőkkel szemben lehet eljárni. Kategóriákba sorolták a rendezvényeket, s ez alapján a külföldi zenekarok igényelték a legerősebb készenlétet a rendőrségtől, amelynek élén a főkapitány-helyettesnek kellett állnia. Ennek alapján 150-200 rendőrre, 200 önkéntes rendőrre, 100 operatív munkásra (ügynökre), 100 tartalékba helyezett BM-karhatalmistára, 25 közlekedési rendőrre, 10 URH-gépkocsira és 8 lovas rendőrre számítottak. Az ennél alacsonyabb készenléti kategóriába sorolt eseményekről a BRFK vezetőjének kellett beszámolnia még aznap, vagy legkésőbb másnap reggel. A koncertlátogatók számától függően csökkentett létszámmal ugyan, de a magyar koncertekre is jelentős számú rendőrt vezényeltek ki. 1968 első félévében a magyar könnyűzenei események közül az ORI műsorterve alapján kiemelték többek között a Metro együttes Corvin moziban tartott koncertjét és az Erkel Színházban rendezett táncdalfesztivált.

A BM hatáskörébe tartozott a könnyűzenészek utazási engedélyének megítélése is. Cintula (Keresztes Tibor) disc-jockey útlevelét először megadták, majd még mielőtt az olasz vízum belekerült volna, 1968. december 23-án, a Belügyminisztérium Útlevél Osztályán bevonták. A lemezlovasnak ezzel kéthavi bevételkiesést okoztak, mert mind az 1968. decemberi, mind az 1969. januári programjait lemondta a tervezett nyugat-európai körút miatt. Barátnője és ő külön-külön írtak a belügyminiszternek, illetve a titkárságának, ám a határozatot mégsem változtatták meg. Az Útlevél Osztály vezetője, Szabó Károly rendőr ezredes ugyanis 1969. január 13-ai levelében arról tájékoztatta a belügyminiszteri titkárt, Kiss Lajos rendőr alezredest, hogy Cintula illegális diszkótevékenységet folytatott az ORI-állása mellett. Erről a BM III/III-as Csoportfőnökség 2. osztályától szereztek tudomást, így ezt a nem hivatalos klubot felszámolták. Keresztes Tibornak további bűne volt a hatalom szemében, hogy dezorientálta a rendőrséget, ezzel akadályozta munkájukat, valamint társait igyekezett menteni, és még egy – közelebbről meg nem határozott – politikai bűncselekményre utaló dokumentumot is megsemmisített a rendőrség szerint. Az útlevelét végső soron arra hivatkozva vonták be, hogy visszaélt az ORI nevével, s így „szélhámos úton jogtalanul anyagi előnyökhöz jutott". A rendőrség mindezekből azt feltételezte, hogy emigrálni akar. További büntetésül a lemezlovas az egyetemi tanulmányait sem folytathatta.[29] Az eset pikantériája, hogy ezt megelőzően Cintula az állambiztonsági hálózat tagja volt. Amikor a „Kurucz Tibor" fedőnevű munkadossziéját Bándi Ferenc rendőr főhadnagy 1968. december 14-én lezárta, nem javasolta a dosszié megsemmisítését, azaz a későbbi operatív munka szempontjából „Kurucz Tibor" jelentéseit vagy azok egy részét informatívnak tartotta.[30]

Irodalom

A huligánok ellen a Szovjetunióban. Belügyi Szemle 5. (1967) 6. sz. 115.

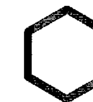
Csatári Bence: Jampecek a Pagodában – A Magyar Rádió könnyűzenei politikája. Nemzeti Emlékezet Bizottsága, Bp., 2016.

Hipp Károly, dr.: A galeribűnözés helyzete és az ellene való harc néhány kérdése. Belügyi Szemle 5. (1967) 9. sz. 15–23.

Szőnyei Tamás: Nyilván tartottak – titkos szolgák a magyar rock körül, 1960–1990. Magyar Narancs –Tihanyi Rév, Bp., 2005.

Tóth Tihamér, dr.: Beat-zenekar budapesti hangversenyének rendőri biztosítása és tanulságai. Belügyi Szemle 5. (1967) 9. sz. 84–92.

Zoltán János: Vesztesnek születtünk. Scampolo-könyv. Music City, Bp., 2004.

27 MNL OL XIX–B–1–ai 58. d. 1–a/540.

28 BFL XXIV. 1. 111–026/4–1968.

29 MNL OL XIX–B–1–ai 54. d. 1–1969.

30 *Csatári Bence:* Jampecek a Pagodában – A Magyar Rádió könnyűzenei politikája. Nemzeti Emlékezet Bizottsága, Bp., 2016. 234.

SCHEIBNER TAMÁS

A Fortepan-modell

A fotografikus örökség megőrzése és „felszabadítása" a posztszocialista Kelet-Európában

A Fortepan a 20. századot 1990-ig dokumentáló fotográfiák első számú gyűjtőhelye Magyarországon. A COURAGE-projekt számára fontos területen is megkerülhetetlen: az államszocializmus időszakának kulturális ellenállásáról és nonkonform törekvéseiről, életformáiról rendkívül gazdag anyag található a gyűjteményben. Kiragadott példaként említhetők azok a fotósorozatok, amelyekről – amint alkotóikról is – a COURAGE-adatbázisban részletes leírások találhatók:[1] így a későbbi Fekete Doboz-alapító Jávor István dokumentációja a Kemény István szociológus és Schiffer Pál filmrendező társaságában látogatott cigánytelepekről és a tabudöntögető Schiffer-filmek szereplőiről; Urbán Tamás Fekete Lyukról készült fényképei, melyek a zenei underground világába kalauzolnak, vagy ugyancsak Urbán sorozata az aszódi nevelőintézetről, amely a Kádár-korszakban nem kaphatott nyilvánosságot.

A Fortepan társadalmi jelentősége minden más hasonló gyűjteményénél nagyobb, mivel a fényképeket nagy felbontásban ingyenesen teszi szabadon felhasználhatóvá. Noha a Fortepan még egy évtizedes múltra sem tekinthet vissza, képei máris széles körben jelen vannak a magyarországi közösségi és magánterekben: az éttermek falain, irodákban, multicégek folyosóin, fogorvosi várókban, kultúrházakban és önkormányzatokban, mozik előterében, iskolákban és kollégiumokban. A történeti érdekeltségű újságcikkek többsége a Fortepanról válogat illusztrációt (naponta átlagosan öt újságcikk jelenik meg az oldalról származó képekkel), miközben az online felületeken valóságos vizuális forradalmat okozott a kezdeményezés. A kiállítások kurátorai ugyancsak előszeretettel böngészik az oldalt, és érthetőbb-élvezhetőbb kontextust teremtenek a látogatók elé kerülő műtárgyaik számára. A fényképek magánlakások díszítőelemeként is meg-megjelennek a családi fényképtár társaságában: a „fontos" utcáról készült kép, ahol nagyapa lakott, a véletlenül „talált" egykori színjátszókörös fotó, a rég elfeledett tornatermi „koncert" a rosszul behangolt gitáron újra élő emlékké válik. Mindez nem lebecsülendő fejlemény a hazai emlékezetkultúra szempontjából: egyrészt a mindennapok történelme válik ezáltal kézzelfoghatóbbá, sőt akár személyessé, másrészt a városi tér átalakulása sokkal elevenebb lesz: érzékelhetőbbé válik a város

---

1 Vö. *Horváth Sándor – Scheibner Tamás:* COURAGE Registry s.v. "Fortepan," 2018. doi: 10.24389/12820.

mint állandóan változó organizmus. Remélni lehet, hogy a múlttal való szembesülés nem merül ki a nosztalgiában, hanem kérdésekhez és a megismerés vágyához vezet, illetve annak felismeréséhez, hogy az ember nem pusztán passzív szemlélője, hanem tevékeny alakítója is lehet környezetének. Vagyis éppen olyan magatartáshoz, amelyen a Fortepan sikere alapul.

Egyedülálló módon magánkezdeményezésből nőtt ki e kis költségvetéssel működő nonprofit vállalkozás, mely a társadalmi önszerveződés, a közös cselekvés erejét és hatékonyságát mutatja fel a merev intézményes struktúrákkal szemben. A kezdeti ötezres fényképállomány mára a sokszorosára gyarapodott, és dinamikusan növekszik, ahogy egyre több intézmény és magánember ajánlja fel gyűjteményét digitalizálásra a Fortepannak. A képek többsége az egykori Magyarországot örökíti meg, de egyre növekszik a más országokban készült felvételek száma is, gyakran találkozhatunk például Lengyelországot, Romániát vagy német városokat megörökítő fotográfiákkal.

A tudományos kutatás szempontjából is jelentős vizuális emléknyomok feltárása és közzététele a kelet-európai országokban több okból másként alakult, mint Nyugat-Európában. Ezek részletes elemzése szétfeszítené ennek az írásnak a kereteit, hiszen a modern kori háborúktól, népirtásoktól és nagyarányú lakosságcseréktől kezdve a krónikus forráshiányig egy sor tényező számbavételére volna szükség. Az egyik legfontosabb különbség azonban az, hogy miközben a politikai berendezkedés a század jó részében nem adott lehetőséget nyílt, látogatható magánarchívumok alapítására (hacsak nem épp *anti-establishment* kezdeményezésként, ahogy az Artpool Művészetkutató Központ esete mutatja), az állami intézményrendszert meglehetős bizalmatlanság övezte s övezi manapság is. Habár a hobbifotózás általánossá válása óta a gyűjteményképzés elsődleges terepe mindig és mindenhol a magánszféra, mellyel még a hírügynökségek hatalmas archívumai sem versenyezhetnek, Kelet-Európában a közgyűjteménybe került fényképkollekciók száma az említett bizalmatlanság miatt még alacsonyabb, mint amit az anyag feltételezett mérete megengedne.

A Fortepan megjelenésével minden esély megvan arra, hogy ez megváltozzék, annak ellenére, hogy egy törpe költségvetésű nonprofit magánkezdeményezésről van szó. Az állampolgári bizalmat ugyanis a nyilvánosság és a hozzáférhetőség táplálja: az adományozók és a felhasználók egyaránt látják, hogy fényképeik a köz javára hasznosulnak. Ráadásul nem kell feltétlenül lemondaniuk az anyag tulajdonjogáról: a Fortepan térítésmentesen vállalja a digitalizálást, és cserébe csak az anyag online közzétételének lehetőségét kéri. A végleg a Fortepannak adományozott fényképek digitalizálás után Budapest Főváros Levéltárához kerülnek. A tartalom elérhető a www.fortepan.hu webhelyen, és szabadon használható a Creative Commons „Nevezd meg! – Így add tovább!" 3.0 (CC-BY-SA-3.0) licencszerződés értelmében. Az eredeti képek többsége negatívon található és amatőr felvétel, de néhány nagyobb gyűjtemény hivatásos fényképészek munkája. A legjelentősebbet közülük Budapest Főváros Levéltára szolgáltatta, és többek között magában foglalja Klösz

György (1844–1913) kétezer fényképét. A kezdeményezés sikerét így az is mutatja, hogy nemcsak magángyűjtők, hobbifotósok és örököseik fordulnak a Fortepanhoz, hanem egyre több intézmény és szervezet is: nem mindenkinek van ugyanis felszerelése és kapacitása a digitalizálásra, hiszen a gyűjtemények alulfinanszírozottak – bár ez magára a Fortepanra is igaz, mely állandó anyagi nehézségekkel küzd. A Fortepanhoz beérkezett több mint félmillió tételből 2018 szeptemberéig mintegy 105 000 darabot digitalizáltak, de mindkét szám rohamosan növekszik. Havonta hárommillió képet néznek meg a látogatók az oldalon, és naponta stabilan 1200–1300 látogatót mutatnak a statisztikák.[2]

A Fortepan története

A gyűjtemény és a portál létrejöttének története arra szolgáltat kiváló példát, hogy egy egyszerű magánkezdeményezés hogyan válhat társadalmi léptékben is jelentőssé viszonylag kevés anyagi ráfordítással, de kitartó munkával és összefogással. Az 1980-as évek közepétől két gimnazista diák, Szepessy Ákos és Tamási Miklós hobbiból járta a lomtalanításokat, régi fotók után kutatva. Az 1980-as, 1990-es években nem volt ritka, hogy értelmiségiek is „lomizzanak", az már inkább, hogy fotónegatívokat gyűjtsenek. A középosztály vagy az egyetemisták azonban, Tamási tapasztalata szerint, mára jórészt eltűntek: a nagyarányú szegénység következtében egyre többen próbálnak a lomtalanításból élni, ami néhány helyen feszültséggel teli helyzeteket hoz létre, így e tevékenység vesztett népszerűségéből. A társadalmi olló kinyílása tehát a gyűjteményezés gyakorlatát is befolyásolja, és a kulturális örökség e roppant fontos részének megőrzését is nehezíti. A papírképeket ma is felkutatják, ennek van némi értéke a piacon, a negatívok azonban könnyen végképp elveszhetnek. Annak idején Tamási évente mintegy 40 napot is rászánt a turkálásra: nagyrészt így alakult ki az a mintegy ötezer darabból álló gyűjteménymag, amely később a Fortepan alapjául szolgált.

Kettejük közül Szepessy képzőművész és tipográfus lett, s Tamási Miklós volt az, aki a mai Fortepanig vezető utat végigjárta. Tamási az 1980-as években járt gimnáziumba, s mint annyi kortársa, nehezen illeszkedett be a kései Kádár-korszak világába. A tanulás nem érdekelte, öntörvényű, bár nem lázadó fiatal volt, az érettségiig nehezen jutott el, többször váltott iskolát. A Kaffka Margit Gimnázium így is fontos helyszín volt számára: a padláson lévő kis fotólabor magányában érezte jól magát. Itt hívták elő Szepessy Ákos barátjával a lomtalanításokon talált fényképeket. „Bizonyára a Kádár-kor szürkesége elől menekültem a régi idők emlékeibe. Már attól is másnak éreztem magam, hogy a nagymamámnál volt zongora. Apám 1956-ban műegyetemista volt, s

2 A statisztikák, illetve az alábbiakban olvasható, Tamási véleményét közvetítő vagy életéről szóló részletek forrása a COURAGE-projekt keretében készült interjú (2017. június 28., készítette: Horváth Sándor és Scheibner Tamás), kivéve, ha a lábjegyzet más forrást jelöl.

azokról az időkről szívesen is beszélt. Nagyon érdekelt ez a kor, bizonyára hősinek gondoltam, mert az akkori bőrdzsekijét hordtam, ami alig jött rám, és egy Ecserin vásárolt 56-os Kossuth-címeres kitűzőt is viseltem" – emlékezett 2016-ban.[3] Tamási érdeklődését a régi fotók iránt az 1980-as években az 1956-os forradalom akkoriban homályos emléke számottevően motiválta. Amint 2010-ben elmondta: „A fotógyűjtésben nekem a kiindulópont a forradalom volt. Érdekelt 1956, és kíváncsi voltam minden részletre, ami elérhető volt akkoriban. 1987–88-ban járunk, így nagyon keveset lehetett látni, voltak ugyan tankönyveink elmosódott képekkel, de kevés vizuális anyag volt elérhető. Édesapám is fotózott ráadásul 1956-ban, ezek a képek pedig bekerültek a családi albumba, ami rettentő érdekes volt."[4] Az 1956-os forradalmat ábrázoló fotók felkutatása valóságos szenvedélyévé vált, s ez a rendszerváltozás után csak tovább fokozódott. 1992–1993 körül bekapcsolódott a „Műegyetem 1956" Alapítvány munkájába, ahol azokkal az egykori műegyetemistákkal interjúzott, akik részt vettek a forradalomban. Így jutott el Beke Tiborhoz, akit 1956 után fotógyűjtés miatt hat évre ítéltek el. Mint Tamási elmondta, Beke „Teucher Józseffel állt kapcsolatban, aki a forradalom alatt a Hunnia Filmgyár gyártásvezetőjeként koordinálta az operatőrök munkáját. Teucher Józsefből persze bűnbakot csináltak, aki az imperializmus kiszolgálójaként népellenes dokumentumfilm készítésére buzdított. Beke – aki ekkor 23 éves volt – vele együtt próbált fotóanyagot gyűjteni a forradalomról, hogy Nyugatra csempészve publikálják, lássa a világ, ez egy demokratikus forradalom volt."[5] Beke története megrázta Tamásit, és további ösztönzést adott a fényképes örökség feltérképezéséhez. A Budapest Főváros Levéltárában tárolt periratokban utánanézett Beke fényképanyagának, s meg is találta.

Tamási Hegedűs B. Andrást, az 1956-os Intézet alapító-igazgatóját is felkereste, s javasolta, hogy gyűjtsenek fotókat a forradalomról. Hegedűs támogatta az ötletet, így Tamási amellett, hogy leveleket írt elfekvő képek reményében a forradalomban érintetteknek, nekifogott az 1957-es sajtó átnézésének, hátha árulkodó városképekre bukkan. Valóban, talált egy fotót, amelyen felfedezhetők 1956 nyomai. A kép forrásaként az Uvaterv úttervező vállalatot nevezte meg a lap, amely számos nagy építkezést dokumentált 1949-től. Felkereste az akkor privatizált céget, és még megtalálta a raktárban a bedobozolt fotógyűjteményt, mintegy 150 000 kitűnő minőségű felvételt, köztük sok 1957-ben vagy 1958-ban készült. Saját pénzből ekkor beruházott egy szkennerbe, s digitalizálta az anyag egy részét. Ez volt az első nagyobb, ismeretlen fotóanyag, amelyhez hozzáfért, de kiadását nem sikerült elérnie, s a kétéves katonai szolgálat akkor véget vetett ennek a történetnek. Ebből a gyűjteményből több mint négyezer ma a Fortepanon is megtekinthető, s Tamási a Mai Manó Házzal együtt jelentős szerepet játszott abban, hogy a 2015-ben az Uvaterv megégett gyűjteményének egy része megmenekült.[6]

3 *Dobszay János – Péter Hamvay:* Orbánt pincérnek nézte, olykor lomizik, a közszolgálati gagyi riasztja. [Interjú Tamási Miklóssal] Hvg.hu, 2016. szeptember. 4. http://hvg.hu/itthon/201636_tamasi_miklos (a letöltés ideje: 2018. szept. 19.).

4 *Terján Nóra:* Fortepan: 100 év személyes történelme. [Interjú Tamási Miklóssal] Mandiner, 2010. szeptember 9. http://mandiner.hu/cikk/20100908_fortepan_100_ev_szemelyes_tortenelme (a letöltés ideje: 2018. szept. 19.).

5 *Szentpály Miklós:* Fortepan: Szepessy Ákos és Tamási Miklós fotóregénye. [Interjú Szepessy Ákossal és Tamási Miklóssal] Litera.hu, 2010. december 15. http://www.litera.hu/hirek/fortepan-szepessy-akos-es-tamasi-miklos-fotoregenye (a letöltés ideje: 2018. szept. 19.).

Tamásiék a lomizásból, adományokból és innen-onnan összegyűlt kollekciójukból készítendő válogatásokat először – még az internet születése előtt – albumok formájában szerették volna megosztani, ez a terv azonban a kiadók szerzői jogi aggályai miatt kudarcba fulladt. 2009-ben azonban gondolkodni kezdtek az anyag digitális közzétételén. Tamási az év szeptemberében állt neki az intenzív szkenneléshez, és 2010-ben elindulhatott a honlap. A név a Forte nevű egykori magyar fotóipari vállalatra utal. A Fortepant hamar felkapták; ebben Tamási szerint fontos szerepet játszott, hogy egy eleve nagy mennyiségű alapgyűjteményt tettek ingyenesen közzé. Már az első hónapokban érkeztek felajánlások: civilek a Fortepannak adományozták fényképgyűjteményüket, családi fotóalbumaikat. A feltöltött képek adatolásában már kezdettől nagy segítséget jelentettek a felhasználók. Az ún. crowdsourcing önmagától beindult: alig nyílt meg az oldal, Lovas Gábor felhasználó fórumot nyitott az Index.hu oldalán, mely a mai napig intenzíven és megbízhatóan működik.[7] A „megfejtéseket" a Fortepan szerkesztői szintén ellenőrzik, majd felhasználják. A kulcsszavazás 2014 óta szinte teljesen a felhasználók hatáskörébe tartozik, a munkát Négyesi Pál szerkesztő ellenőrzi.

Abban, hogy a Fortepan elindulhatott, a Nyílt Társadalom Archívumnak (Open Society Archives, OSA) is szerepe volt. Tamási az 1990-es évek elején a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem lengyel szakán és Krakkóban tanult. Bár tanulmányait nem fejezte be, amikor az OSA megkapta a Szabad Európa Rádió hagyatékát, feldolgozásához kerestek munkatársakat, és a lengyel anyagokat 1999-ben Tamásira bízták. Innen került át a Centrális Galériához kiállításrendezőnek. (Közben, 2006-ban a Moholy-Nagy Művészeti Egyetem tipográfus szakán szerzett diplomát.) Az OSA-ban munkaidejének túlnyomó részét a Fortepan gondozásával tölthette: ez az intézmény egyfajta informális támogatását is jelentette, amely 2015-ig tartott.

Jelenleg a Fortepan az I. Kerületi Önkormányzat támogatásával tart fenn egy kis irodát, Tamási pedig a Summa Artium Alapítvány alkalmazottja. A Summa Artium nonprofit szervezet a Magyar Soros Alapítvány támogatásával jött létre 2003-ban. Célja, hogy megoldást találjon arra, hogyan lehet a kultúrafinanszírozásban jelentősnek számító Soros Alapítvány kivonulása

6 Így mentették az UVATERV megégett fotógyűjteményét. Mai Manó Ház, 2015. március 17. https://maimanohaz.blog.hu/2015/03/17/igy_mentettek_az_uvaterv_megegett_fotogyujtemenyet (a letöltés ideje: 2018. szept. 19.).

7 FortePan megfejtések. [Index Fórumok], http://forum.index.hu/Article/showArticle?t=9204653 (a letöltés ideje: 2018. szept. 19.).

után[8] keletkező űrt betölteni, nem állami források bevonásával. A Summa Artium anyagilag kezdettől támogatta a Fortepant.[9] Ebben szerepet játszott az alapítvány igazgatója, Török András elkötelezett érdeklődése is. Török bevallottan Budapest szerelmese, egy rendkívül sikeres Budapest-kalauz szerzője,[10] aki emellett 2003-ig a Mai Manó Ház (Magyar Fotográfusok Háza) igazgatója volt, vagyis a fotografikus örökség szívügyének tekinthető, s örömmel tapasztalta a várost ábrázoló s egyéb régi képek online gyarapodását. Török időnként képeket is adományozott a gyűjteménynek. Amikor Tamási úgy döntött, felhagy a kurátorsággal, és csak a Fortepanra összpontosít, megállapodást kötött a Summa Artiummal: ezentúl a Summa Artium kezeli a Fortepan pénzügyeit, köt biztosítást a képekre és a felszerelésekre, valamint képviseli jogi ügyekben.

Mint láthatjuk, Budapest több tekintetben főszereplő a Fortepan-történetben. Így kézenfekvő (bár korántsem magától értetődő), hogy a Fortepan legfontosabb állandó partnere Budapest Főváros Levéltára (BFL). Ebben Sipos András főlevéltárosnak volt meghatározó szerepe, aki maga is a századfordulós és a két világháború közötti Budapest kutatójaként ismert.[11] Közreműködése eredményeként a Fortepan online fotógyűjtemény és a BFL 2015-ben megállapodást kötött, hogy a Fortepanhoz beérkező felvételek a digitalizálást követően a BFL gyűjteményébe kerülnek, s ott biztosítani tudják a negatívok és papírfotók biztonságos tárolását, azaz hosszú távú fennmaradását. Emellett a Fortepan együttműködik a Veszprém Megyei Levéltárral, a Semmelweis Egyetem Központi Levéltárával, a Piarista Rend Magyar Tartományának Központi Levéltárával, a Magyar Zsidó Levéltárral, a Közlekedési Múzeummal, valamint a Magyar Földrajzi Múzeummal és számos más intézménnyel is.

A gyűjtemény ma már évente mintegy 15 000 darabbal gyarapodik: noha Tamási továbbra is jár lomtalanításokra, vásárol hagyatékokat, és kutat a bolhapiacon, az új anyag zöme közgyűjtemények, cégek vagy civilek felajánlása nyomán érkezik. A négy jellemző forrástípus közül az egyik, amikor a tulajdonos öröklés vagy lakásvásárlás révén tesz szert a fotókra, és mivel nem szívesen dobja ki őket, eljut a Fortepanhoz. Másik tipikus eset, amikor egy elhunyt családtag amatőrfotós volt, és a leszármazottak meg szeretnék ismerni a negatívok tartalmát: így is kölcsönösen előnyös együttműködés alakul ki. Nem ritka azonban, hogy közgyűjtemények jelentkeznek: eleinte levéltárak keresték meg a Fortepant, ahol a fotográfia – különösen negatívként – jobbára

8 A részleteket lásd *Nóvé Béla:* Tény/Soros II. A Soros Alapítvány második évtizede, 1995–2004. Magvető, Bp., 2005.

9 Interjú Török Andrással, 2018. január 11., készítette: Scheibner Tamás.

10 *Török András:* Budapest könyv, avagy Simplicissimus szerint a világ. Park, Bp., 2015[5]. Törökről bővebben lásd *Scheibner Tamás:* COURAGE s.v. „Török András," http://courage.btk.mta.hu/courage/individual/n44865.

11 Lásd például *Sipos András:* Várospolitika és városigazgatás Budapesten 1890–1914. BFL, Bp., 1996.; *Sipos András:* A jövő Budapestje 1930–1960. Városfejlesztési programok és rendezési tervek. Napvilág, Bp., 2011.

elfekvő anyag. A sikeres példák nyomán ma már múzeumok is előszeretettel keresik a kooperáció lehetőségét. Végül előfordul, hogy hivatásos fotósok munkássága is bekerül a gyűjteménybe. Az esetek többségében a fotók kölcsönbe érkeznek: a Fortepan térítésmentesen vállalja digitalizálásukat, cserébe az anyag online közzétételének lehetőségét kéri.

A digitalizált anyagnak azonban a Fortepan csak töredékét teszi közzé. Ez Tamási filozófiájából következik, aki lényegében online kiállításnak tartja a gyűjteményt, mely nem a múlt távolságtartó, tárgyszerű bemutatására hivatott, hanem Tamási múltról alkotott vízióját közvetíti. Tamási alapelve egyrészt az, hogy csak jó minőségű képeket tesz közzé, tekintet nélkül a tárgyra, és ezek közül is csak azokat, amelyek megfelelnek alapvető kompozicionális követelményeknek, és valamiféle vonzerővel rendelkeznek. Ez utóbbi nehezen megfogható és szubjektív, a kurátori szerep megosztását ezért, egy elvetélt kísérletből is tanulva, nem tartja megvalósíthatónak. Tamási kedvenc korszaka a fényképészet szempontjából az 1930-as évek, és a II. világháború utáni rövid koalíciós időszak: voltaképpen az idegennek érzett és szürkének látott Kádár-korszakból ide vágyott vissza. A fotógyűjtés és a Fortepan részéről egyszerre közösségi szolgálat és privát menekülés is egy elképzelt világba.

Tamási számára a fotózás történetében az igazi határpontot nem a technikatörténeti váltás jelenti, hanem a politikai. Egy olyan világot kíván dokumentálni, amely 1989-ben véget ért. Ezzel együtt látja az analóg fotózásról a digitálisra való átállás hallatlan jelentőségét, és nem zárkózik el, hogy a projekt a későbbiekben talán az 1990-es évekre is kiterjeszthető legyen. Ehhez azonban nagyobb történeti távlatra van szerinte szükség.

Tamási nyilatkozataiból egy némiképp ellentmondásos helyzet tárul elénk. Egyfelől a Fortepan integritását, használhatóságát és vonzerejét az adja, hogy Tamási kitűnő szemmel válogat az anyagból. A honlap indulásakor az volt a célja, hogy a Fortepanon keresztül érzékelhetővé váljanak a mindennapok: a történeti fotók között túltengenek a politikusokat és hivatalos eseményeket dokumentáló felvételek, de kevés vizuális emlékük van az embereknek a hétköznapok világáról. Amint egy 2010-es interjúban fogalmazott, ideje, hogy „ne csak a politikai eseményeket és vezetőinket lássuk, hanem az otthonok és családok párhuzamos történeteit is".[12] Nem lehet kérdéses, hogy ezt a missziót máris teljesítette. Ugyanakkor, amint maga Tamási is elismeri, ez a szemléletmód összeegyeztethetetlen a közgyűjteményi logikával, mely nem tehet különbséget forrás és forrás között. Kezdetben Tamási arra törekedett, hogy a 20. század borzalmai és nyomora ne uralja a Fortepan képi világát. Ezt persze a talált anyag is diktálta, hiszen az amatőr fotózás, különösen a század közepén, jellemzően az anyagi biztonságban élők hobbija volt, akik elsősorban saját közegüket fotózták. Nem véletlen, hogy a legértékesebb leletek a XII. kerületből, illetve a II. és XI. kerületből származnak. Az anyag jellege azonban az 1960-as évektől átalakul: „A 60-as, 70-es évek felé közeledve a

12 *Terján N.:* i. m.

képek egyre több rettenetet, nyomort örökítettek meg. Ezeket általában kigyomláljuk. Csupán jelezzük. A kifejezetten nyomasztó fotókat – szétesett otthon, szétesett család, szétesett ház, szétesett lakosokkal – nem tesszük közzé. Ez persze része az életünknek, de mivel ez nem közgyűjtemény, megtehetem, hogy nem emlékszem rájuk. Ilyen szempontból honlapunk 70-es, 80-as évekhez köthető képei messze állnak a valóságtól. Mindez joggal kifogásolható. Ám úgy érzem, a valóság precíz dokumentációja nem a mi feladatunk, hanem a Magyar Nemzeti Múzeum Fotóarchívumának feladata. Mi azt szeretnénk megmutatni: nem csupán szemétségekből állt a XX. század" – nyilatkozott 2010-ben.[13] Ha nem is teljes következetességgel, ezek az irányelvek ma is érvényesülnek Tamási kurátori tevékenységében, s innen érthető, miért ódzkodik attól, hogy a Fortepan egy közintézmény felügyelete alá kerüljön: a vállalkozás függetlensége egyben az eddigi sikeres gyakorlat fenntartásának záloga. Ebből a szempontból rendkívül nagy jelentősége van a már említett, BFL-lel kötött megállapodásnak. Ez lehetőséget ad a Fortepan eddigi működésmódjának fenntartására, melyet a felhasználói közösség visszaigazolt, és egyszersmind érvényesíti a közgyűjteményezés logikáját is, amennyiben a digitalizált források eredetijét válogatás nélkül, szakszerűen feldolgozva, megfelelő körülmények között tárolják.

A Fortepan sikere és a közösség igényei azonban, úgy tűnik, Tamási látásmódjára is visszahatottak. Azzal, hogy a gyűjtemény nagy ütemben és változatos tárgyú fotókkal gyarapodik, Tamási egyre több olyan minőségi fotót válogat be, amelyek a század sötét oldalával szembesítik a látogatót. Ha ez a tendencia erősödni fog, amit a történész felhasználók üdvözölnének, egyre kevésbé a nosztalgia, a múltba menekülés, inkább a múlttal való szembesülés médiumává válnék a Fortepan. A hivatásos fényképészek hagyatékának bekerülése is módosított az arányokon, hiszen a sajtófotók között jóval nagyobb százalékban találhatók hivatalos eseményeket megörökítő, ugyanakkor érdekes képek, amelyeket kár lenne nem közzétenni. Tamásiban az idők során, a pozitív visszajelzések láttán a közszolgálat igénye is egyre inkább erősödött, igaz, a kulturális örökség megóvásán túl már a Fortepan kezdetekor is egy nagyon praktikus szempont vezérelte. Az OSA Centrális Galériájának kiállításrendezőjeként ugyanis azzal szembesült, milyen nehéz és a magyar viszonyok között milyen megfizethetetlenül drága a fotográfiák beszerzése. A tudományos kutatók is szerették volna könyveiket minőségi fényképekkel illusztrálni, de ez megfizethetetlen volt számukra. A Fortepan ezen a helyzeten is változtatni kívánt volna. Ez olyannyira sikerült, hogy mára nemcsak tudományos munkák képi anyagát biztosítja a Fortepan, hanem a közzétett fényképek szépirodalmi műveket is inspirálnak. Jelentős írók alkotásai nyomán a Fortepan szervesen beépülni látszik a magyar kulturális hagyományba.

13 *Szentpály M.:* i. m.

A Fortepan jövője

A Fortepan jövője nyílt kérdés. Ami a technikai hátteret illeti, a tárhelykapacitás nem probléma. 2015-ig az adatok tárolását a Közép-európai Egyetem szerverein biztosították, de elérték azt a méretet, amikor ezt az egyetem már nem tudta vállalni. Ekkor kerültek a fényképek egy németországi szerverre, a képek összerendezéséhez pedig egy kanadai szerver biztosítja a hátteret, méghozzá ingyenesen: egy kanadai magyar programozó segítségével valósulhatott ez meg, aki saját forrásból finanszírozza a szükségleteket. Nem ő az egyetlen informatikus, aki önzetlen segítséget nyújt: egy fiatal magyar programozó nagyvonalúan elkészített egy iPhone applikációt. A Fortepan további növekedésének ezzel együtt pénzügyi gátjai vannak: több munkatárs (ösztöndíjas) foglalkoztatására lenne szükség az anyagok feldolgozásához. Ez általában véve is igaz, hiszen a BFL-ben sincs részletesen feldolgozva az anyag, de a negatívok szempontjából különösen fontos lenne, ez utóbbi gyűjteményrészek ugyanis nem tartoznak a levéltár gyűjtőkörébe, amely lehetőleg csak papíralapú anyagokkal foglalkozik. A fényképészhagyatékok kölcsönzésének financiális hátterét is biztosítani kellene, ha a kulturális örökség e részét az állam meg kívánja őrizni. Az elmúlt években magántámogatók áldozatvállalásának köszönhetően működött a projekt.

Tamási úgy tapasztalja, a nyugati érdekeltek számára nehéz elképzelni a kelet-európai helyzetet, hiszen ellentétben a magyarországi körülményekkel, Nyugaton a fényképek régóta megbecsült műtárgynak számítanak, valamint a jogi szabályozás is egyértelműbb a kérdést tekintve.[14] Nemcsak arról van szó, hogy a fényképes emlékek Magyarországon másodlagos jelentőségűek, és nem tekintik őket saját jogon művészeti alkotásnak, így a készítőkről többnyire keveset lehet tudni, de a rendszerváltás teljesen felforgatta a jogi környezetet is. Állami intézmények gyakran jogutód nélkül szűntek meg: a korábban ilyen állami intézmények, hivatalok és folyóiratok tulajdonában álló fényképeknek alapvetően közkincsstátuszban kéne lenniük, különösen, hogy alkotóik javarészt ismeretlenek. Tamási egy 2015-ös interjúban rámutatott, mennyire problémás, hogy a közgyűjtemények gyakran magas díjakat kérnek ezekért a képekért, holott állami vagy európai uniós forrásokból digitalizálják őket.[15] Ezeknek szintén ingyenesen kellene hozzáférhetőknek lenniük, másként közös kulturális örökségünk igen fontos része marad rejtve.

14 Természetesen ez csak egymáshoz viszonyítva értendő. Amint arra egy nemrégiben megjelent összefoglalás rámutatott, a történeti fotókollekciók státusa még mindig meglehetősen mostoha a múzeumokban, s ez csak lassan változik: *Elizabeth Edwards – Christopher Morton:* Between Art and Information: Towards a Collecting History of Photographs. In: Photographs, Museums, Collections: Between Art and Information. Eds. Elizabeth Edwards – Christopher Morton. Bloomsbury Academic, London, 2015, 3–23.

15 A Fortepan-interjúnk és a fekete zsák titka. [Interjú Tamási Miklóssal] Múzeum Café, 2015. december 15. http://muzeumcafe.reblog.hu/a-fortepan-interjunk-es-a-fekete-zsak-titka (a letöltés ideje: 2018. szept. 19.).

Összegezve, a Fortepan-modell nem pusztán egy hasznos szolgáltatás. A modell részeként értelmezhető, hogy a fotografikus örökség finanszírozásában strukturális változásokat idéz elő. A közösségi együttműködés és erőfeszítés eredményeként a fotótárak egy idő után nem lesznek abban érdekeltek, hogy drágán értékesítsék anyagaik másolatát, mivel létrejön egy hatalmas digitális archívum, amelyből hasonló fotók ingyenesen letölthetők. Ez persze ellenérzéseket szülhet intézményvezetőkben, akik számára a fenntartó, vagyis többnyire az állam, alacsony költségvetést biztosít: úgy érezhetik, hogy joggal fontosnak tartott archívumuk túléléséért folytatott küzdelmükben a Fortepan ellenük dolgozik, megfosztja őket az egyik forrástól. Ebből azonban azt a következtetést is le lehet vonni, hogy égető szükség van az archívumok szerepének, szolgáltatásainak újragondolására: meg kell találni a módját, hogy aktívabb szereplőként lépjenek fel a kulturális életben, s a gyűjtés mellett az örökség közvetítésében, hozzáférhetővé tételében is kezdeményezők legyenek.

A közintézmény fennmaradása és a társadalmi igény megteremtése egymást feltételezi. Kár lenne szem elől téveszteni azt a történetileg is igazolható belátást, hogy a múlt képeinek nemcsak azáltal van közösségformáló erejük, hogy lehetőséget biztosítanak a múlt megismerő megvitatására, hanem azáltal is, hogy személyessé teszik a múlt egyes fejezeteit, s így analógiákon keresztül segítenek ráismerni az embernek saját magára mint ágensre.[16] Ez persze nem pusztán a fotográfia sajátossága, de a szöveg státusának változását is belekalkulálva, közhely, hogy e médium hatása meglehetősen nagy és tovább nő. Kissé távolabbra vezet, de ugyancsak megfontolandó, hogy a copyright eredeti célja nagy léptékben az innováció elősegítése, így érdemes azt a rendszerszintű kérdést feltenni, hogy vajon meddig szolgálja azt a célt, amelyért létrejött, és milyen formában érdemes életben tartani.[17] Különösen egy olyan közegben, ahol a vizuális örökség feletti ellenőrzés joga és lehetősége néhány nagyvállalat kezében összpontosul.[18] A ma tapasztalható, sokrétű „morális pánik" a fényképekkel kapcsolatban nem megalapozatlan, de könnyen válhat privilégiumok őrzésének jól hangzó eszközévé, amikor is egy etikai érv mögé bújva a kultúrához való hozzáférés lehetősége erősen korlátozható. Ez nem feltétlenül a meglévő hozzáférés további csökkentéseként, hanem a nyitás elmulasztott lehetőségeként jelentkezik.

Azt, hogy a Fortepan-modell mennyire lehet életképes más országokban, nehéz felmérni a jogszabályi környezet és a szokásjogok különbségei folytán. Hasonló kezdeményezések Kelet-Európában máshol is előfordulnak, de több

16 *Cara A. Finnegan:* Making Photography Matter: A Viewer's History from the Civil War to the Great Depression. University of Illinois Press, Champaign, 2015.

17 Image Ethics in the Digital Age. Eds. Larry Gross – John Stuart Katz – Jay Ruby. University of Minnesota Press, Minneapolis, 2017. Különösen: Chapter 8: *Stephen E. Weil:* Fair Use and the Visual Arts: Please Leave Some Room for Robin Hood, 171–182.

18 Tágabb történeti léptékben és az európai-amerikai copyright-felfogások váltakozásáról a kulturális dominancia viszonylatában lásd még: *Peter Baldwin:* The Copyright Wars: Three Centuries of Trans-Atlantic Battle. Princeton University Press, Princeton, 2014.

lényeges ponton eltérnek a Fortepan gyakorlatától. A két fiatal román építész által alapított brassói Oraşul Memorabil projekt jelenleg csaknem ötezer fényképből álló gyűjteménye a város történetét, életét dokumentálja.[19] A Fortepannal annyiban vonható párhuzam, hogy ez a gyűjtemény is az állampolgárok öntevékeny összefogásán alapul: régi fényképeiket szkennelésre vagy végleg átadják az Oraşul Memorabilnak. A gyűjteményt a Ceauşescu-korszak városrombolása különösen értékes forrásegyüttessé teszi. Bár a gyűjtemény alapján már rendeztek kiállításokat, a fényképek nem böngészhetők a világhálón, és így természetesen a közösségi emlékezet sem pontosíthatja tartalmi leírásukat. Pedig alighanem a helytörténet az egyik legfontosabb tényező a fotografikus örökség fennmaradása szempontjából: a közösségi média rohamosan gyarapodó tematikus csoportjai mutatják, hogy az embereket foglalkoztatja szűkebb lakóhelyük története, a kerületeikről és településeikről (illetve a mindennapi életről) itt osztják meg a releváns régi fényképeket, nemcsak az interneten már eleve fellelhető tartalmakat, hanem gyakran saját digitalizált fotóikat is. Mivel a közösségi média felületei nem archiválják megfelelő módon az anyagot, a városi és regionális levéltárak koordinált felhívása és együttműködése, gyűjtőkörük kiterjesztése a fotónegatívokra, vagy az Oraşul Memorabilhoz hasonló magánkezdeményezések kínálhatnának megoldást, Magyarországon éppúgy, mint máshol Kelet- és Közép-Európában. Ugyanakkor egy gyűjtemény forrásértékét a kereshetőség (beleértve az egységes leírásrendszert, tárgyi ontológiát), a hozzáférhetőség és a méret alapvetően befolyásolja: bár az itt felsoroltak közül az első kategóriában a Fortepan további fejlesztésre szorulna, a másik két tényező alapján az oldalnak jelenleg nincs vetélytársa.

A Fortepan iránt ráadásul újabban külföldön is megindult az érdeklődés, esély lehet arra, hogy akár nemzetközi hálózattá fejlődjék. 2015-ben a University of Northern Iowa elindította a Fortepan Iowa nevű testvéroldalt (www.fortepan.us) az egyetemen vizuális kommunikációt tanító, magyar származású Bettina Fabos kezdeményezésére. Az amerikai oldal nemrégiben óriási léptékű felajánlást kapott: az Egyesült Államok egyik legnagyobb fényképgyűjteményét, Michael W. Lemberger másfél millió fotót tartalmazó kollekcióját fogják digitalizálni. Ha ez megvalósul, az minden bizonnyal új fejezetet nyit a Fortepan történetében.

Irodalom

A Fortepan-interjúnk és a fekete zsák titka. [Interjú Tamási Miklóssal] Múzeum Café, 2015. december, 15. http://muzeumcafe.reblog.hu/a-fortepan-interjunk-es-a-fekete-zsak-titka (a letöltés ideje: 2018. szept. 19.).

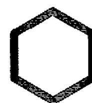
Baldwin, Peter: The Copyright Wars: Three Centuries of Trans-Atlantic Battle. Princeton University Press, Princeton, 2014.

19 *Corneliu Pintilescu – Cristina Petrescu:* COURAGE Registry, s. v. „Braşov – Oraşul Memorabil Collection", 2017. doi: 10.24389/55886.

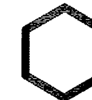
Dobszay János – Hamvay Péter: Orbánt pincérnek nézte, olykor lomizik, a közszolgálati gagyi riasztja. [Interjú Tamási Miklóssal] Hvg.hu, 2016. szept. 4. http://hvg.hu/itthon/201636_tamasi_miklos (a letöltés ideje: 2018. szept. 19.).
Edwards, Elizabeth – Morton, Christopher: Between Art and Information: Towards a Collecting History of Photographs. In: Photographs, Museums, Collections: Between Art and Information. Eds. Elizabeth Edwards – Christopher Morton. Bloomsbury Academic, London, 2015, 3–23.
Finnegan, Cara A.: Making Photography Matter: A Viewer's History from the Civil War to the Great Depression. University of Illinois Press, Champaign, 2015.
FortePan megfejtések. [Index Fórumok], http://forum.index.hu/Article/showArticle?t=9204653 (a letöltés ideje: 2018. szept. 19.).
Horváth Sándor – Scheibner Tamás: COURAGE Registry s. v. "Fortepan," 2018. doi: 10.24389/12820.
Így mentették az UVATERV megégett fotógyűjteményét. Mai Manó Ház, 2015. március 17. https://maimanohaz.blog.hu/2015/03/17/igy_mentettek_az_uvaterv_megegett_fotogyujtemenyet (a letöltés ideje: 2018. szept. 19.).
Image Ethics in the Digital Age. Eds. Larry Gross – John Stuart Katz – Jay Ruby. University of Minnesota Press, Minneapolis, 2017. Különösen: Chapter 8: *Stephen E. Weil:* Fair Use and the Visual Arts: Please Leave Some Room for Robin Hood, 171–182.
Nóvé Béla: Tény/Soros II. A Soros Alapítvány második évtizede, 1995–2004. Magvető, Bp., 2005.
Pintilescu, Corneliu – Petrescu, Cristina: COURAGE Registry, s. v. „Braşov – Oraşul Memorabil Collection", 2017. doi: 10.24389/55886.
Scheibner Tamás: COURAGE s. v. „Török András," http://courage.btk.mta.hu/courage/individual/n44865.
Sipos András: A jövő Budapestje 1930–1960. Városfejlesztési programok és rendezési tervek. Napvilág, Bp., 2011.
Szentpály Miklós: Fortepan: Szepessy Ákos és Tamási Miklós fotóregénye. [Interjú Szepessy Ákossal és Tamási Miklóssal] Litera.hu, 2010. december 15. http://www.litera.hu/hirek/fortepan-szepessy-akos-es-tamasi-miklos-fotoregenye (a letöltés ideje: 2018. szept. 19.).
Terján Nóra: Fortepan: 100 év személyes történelme. [Interjú Tamási Miklóssal] Mandiner, 2010. szeptember 9. http://mandiner.hu/cikk/20100908_fortepan_100_ev_szemelyes_tortenelme (a letöltés ideje: 2018. szept. 19.).
Török András: Budapest könyv, avagy Simplicissimus szerint a világ. Park, Bp., 2015^{5}.
Sipos András: Várospolitika és városigazgatás Budapesten 1890–1914. BFL, Bp., 1996.

Interjú

Interjú Török Andrással, 2018. január 11., készítette: Scheibner Tamás.

VI. IRODALOM ÉS PERFORMANSZ

SCHULLER GABRIELLA

A magyarországi peformanszok kutathatósága az Artpool Művészetkutató Központban

Az Artpoolt 1979-ben alapította Galántai György képzőművész és Klaniczay Júlia. 1979–1989 között illegális lakásarchívumként működött, a cél a hivatalos kultúrpolitika által nem támogatott, haladó szellemiségű művészeti aktivitások dokumentálása volt, valamint a megszerzett információk széles körű hozzáférhetővé tétele és események szervezése. Az anyagi források hiánya miatt az állomány gyarapításának legfőbb eszköze – a mail art logikájához is igazodva – a hálózatépítés (network) és a csere volt, amelynek alapja az élő kapcsolat, a művészeti együttműködés, a világ dolgaira való azonos rezonálás. A rendszerváltást követően az Artpool működése legálissá vált, 1992-ben pályázati pénzekből működő nonprofit kutatóhellyé vált a Liszt Ferenc téren. 2015 óta a Szépművészeti Múzeum részeként működik.

Az Artpoolon belül a performanszgyűjtemény happening, akcióművészet, performansz és experimentális színházi események dokumentációját tartalmazza – az elnevezés elsősorban praktikus célokat szolgál. Fogalommagyarázat gyanánt: a performansz előre megtervezett eseménysor; az különbözteti meg a színháztól, hogy a cselekvők nem valaki mást játszanak, hanem saját személyükben hajtják végre a cselekvéseket. A happening jellemzően tetszőleges térben zajlik, az alkotók a kiinduló szituációt határozzák meg, és az eseményeket a nézőkkel együtt alakítják. A műfajok át is folyhatnak egymásba, így például amikor Joseph Beuyst egy fluxuskoncerten egy jobboldali diák megütötte, szigorú értelemben véve a performansz happeninggé alakult. Az akció zárt eseménysor, mely nem feltétlenül nézők jelenlétében zajlik. A fluxus eventek rövid, minimalista történések, amelyeket bárki kivitelezhet.[1] Az „experimentális színházi események" meghatározás 1945–1989 között az állam által fenntartott kőszínházi struktúrán kívül létrejött olyan előadásokra utal, amelyek esztétikájukban is a domináns színházi nyelv alternatíváját keresték, illetve valósították meg.

Az Artpoolban kutatható archívumi anyagok köre szélesebb, mint amire a deklarált gyűjtési köre alapján gondolnánk. Galántai György és Klaniczay Júlia mindazoknak a performatív eseményeknek a dokumentációját gyűjtötte, amelyek nem tartoztak a hivatalos, államilag támogatott művészet körébe, és emellett experimentális, avantgárd nyelvet használtak. Így például Jeles András

1 *Sebők Zoltán:* Az új művészet fogalomtára 1945-től napjainkig. Orpheusz, Bp., 1996.

és a Monteverdi Birkózókör tevékenysége csak érintkezett, az Orfeo tevékenysége már éppen kívül esett érdeklődésükön. A szürke zónában működő alkotók és társulatok egy része idővel a gyűjteményben keresett és talált helyet dokumentációja számára, például azért, mert itt az események tágabb kulturális kontextusa is tanulmányozható. Így a happening, akció, performansz mellett számos színházi csoport és alkotó – például a 180-as csoport, Ulveczki Gábor, a Brobo, a Kassák Ház Stúdió, Tilmann József, valamint az Olescher Tamás-féle multimédia színház – 1970-es és 1980-as évekbeli tevékenysége is kutatható az Artpool performanszgyűjteményében.

Az Artpool működésének, a szisztematikus gyűjtésnek két jól elkülöníthető szakasza az 1979–1989 közötti illegális és az 1989 utáni legális időszak. A performatív eseményekre vonatkozó gyűjtés 1989 után némileg átalakult, három okból: egyrészt a pártállam felszámolásával az államilag támogatott szférából kiszoruló események gyűjtésének nincsen olyan etikai kényszere, mint korábban; másrészt maga a performansz műfaj is átalakul, néhány alkotó felhagy a műfajjal, mások viszont a színházakra jellemző repertoárépítésbe fognak; harmadrészt pedig az 1990-es évek közepétől a technológia fejlődésével és demokratizálódásával egyre egyszerűbbé és elérhetőbbé válik az öndokumentálás.

Kronológiai szempontból fontos megemlítenünk, hogy hazánkban először happeningek és akciók megszervezésére került sor, a performanszok bemutatása és maga a performansz kifejezés csak jóval később, az 1980-as években jelenik meg. Magyarországon a happening már megjelenésekor üldözött műfaj, amit az első happeningről szóló ügynöki jelentés mellett Pomogáts Béla támadó hangvételű cikke is alátámaszt a Kommunista Ifjúsági Szövetség hivatalos lapjában.[2] 1970-ben G. Szabó László ugyancsak a *Happening* címet adta a *Magyar Hírlap*ban megjelent rövid írásának, amelyben Ladik Katalin és Balaskó Jenő fellépését igyekezett lejáratni: mindkettejüket amatörizmussal, ezenkívül Ladikot olcsó meztelenkedéssel vádolta, de a cikkből érezhető a nézők felé irányuló rosszallás is.[3] A happening szó tehát már önmagában véve is skandallum volt, Szabó László nem véletlenül adta a *Happening a kriptában* címet a Galántai György által szervezett balatonboglári művészeti események lejáratását célzó cikkének *(1. kép)*.[4] A hatalom ellenérzéséhez valószínűleg nagyban hozzájárult, hogy a happening nem kontrollálható azon a módon, ahogy a színházi előadások (az ún. műsortervezés lényegében cenzúra volt, de éltek az előadás elemeinek átrendezésével is).

Az Artpool performanszgyűjteménye az archívum egyéb gyűjteményeivel is érintkezik, leginkább az alternatív zenei gyűjteménnyel (például Molnár Gergely Dawid Bowie-előadása, illetve a Spions színpadi akciókkal dúsí-

2 *Pomogáts Béla:* Happening. Magyar Ifjúság 1967. május 6.
3 *G. Szabó László:* Happening. Magyar Hírlap 1970. június 11.
4 *Szabó László:* Happening a kriptában. Népszabadság 1973. december 16. (Vasárnapi kulturális melléklet.)

NÉPSZABADSÁG

Vasárnapi melléklet

1973. december 16.

A TARTALOMBÓL

Happening a kriptában
Ötnegyed évszázad távlatából
Tolnai Gábor: Tótfalusi Kis Miklós
Abody Béla tárcája
Művek, emberek
A súgó koszorúja

Happening a kriptában

Ha kell – tiltsunk

Epigonnak is gyenge

1. kép. Szabó László: *Happening a kriptában.* Népszabadság, 1973. december 16. (Vasárnapi kulturális melléklet), újságcikk-kivágat, 1973 © Artpool Művészetkutató Központ

tott fellépései; Szirtes János performansza az Európa Kiadó koncertjén stb.) és az irodalmi gyűjteménnyel (például az élő folyóiratok: *Fölöspéldány, Lélegzet;* Szkárosi Endre, Ladik Katalin tevékenysége), de természetesen a dokumentumok jellegéből fakadóan a fotó-, a hang- és a videógyűjteménnyel is.

Ez nem csupán az események összművészeti jellegéből adódik, hanem a kor sajátos programszervezési szokásaiból is: egy eseményen belül jellemzően több eltérő médiumban alkotó művésszel is lehetett találkozni.

Az Artpool performansz témájú gyűjteményének kiindulópontja Galántai György balatonboglári dokumentáló és művészetszervező tevékenysége az 1970-es évek elején. A balatonboglári Kápolnaműterem egykori működését napjainkban élénk kutatói érdeklődés kíséri. Az itt zajló események egy része az akció és a happening műfajában valósult meg: napjainkban gyakran idézett példái a korszak művészetével foglalkozó kiadványoknak. Példaként említhető Szentjóby Tamás és Baksa-Soós János *AB happening*je (1971); Szentjóby *Kizárásgyakorlat – Büntetésmegelőző autoterápiája* (1972); a Kassák Színháztól a *King Kong, Madaras játék;* a Kovács István Stúdió *Barátságos bánásmódja*; Hajas Tibor *Szabadságipari adása*; Major János *Élő síremléke (2. kép);* a Bro-bo, Algol László, Predrag Šiđanin és Eva Marta Ujhazy fellépései (mindegyik 1973).

2. kép. Major János: ***Élő síremlék.***
Galántai György Kápolnaműterme, Balatonboglár (1973), színes diapozitív © fotó: Galántai György, Artpool Művészetkutató Központ

Galántai György 1979-től az Artpool keretei között folytatta tovább dokumentáló és szervező tevékenységét *(3. kép).* Az akciók és performanszok fotó- és hangdokumentálása jellemzően a szürke zónába tartózó terepen történt, a legizgalmasabb események helyszínei az Egyetemi Színpad, az FMK, a Bercsényi, a Szkéné Színház, a Kossuth Klub, valamint kiállításmegnyitók voltak. Galántai kiemelt figyelemmel kísérte Erdély Miklós, az Indigó, Hajas Tibor, Pauer Gyula, El Kazovszkij, Forgács Péter, Szirtes János, Fe Lugossy László és a Xertox aktivitását – valamint természetesen még sokan másokét is. A hazánkban megforduló és performáló külföldi előadók közül érdemes megemlítenünk Anna Banana, Joan Jonas és Min Tanaka nevét; Galántai mindannyiukkal személyesen találkozott, és dokumentálta tevékenységüket.

3. kép. Galántai György interjúzik az FMK-ban 1983. március 19-én, fotó (1983). (Az interjú megjelent az AL [Aktuális Levél] 3. számában: Szirtes János, Vető János és Galántai György beszélgetése az FMK-ban címmel) © fotó: Galántai György, Artpool Művészetkutató Központ

Az Artpool saját eseménye volt az 1980. május 25-én, a Hősök terén, *Hommage à Vera Muhina* címmel megszervezett akció, a Guglielmo Achille Cavellinivel való együttműködés gyümölcse. Galántai és Klaniczay az olasz művésszel 1979-ben, az Artpool első művészeti körútján vette fel a kapcsolatot.

Az *Aktuális Levél* (1983–1985 között) művészeti szamizdatként számos színházi és performansz eseményről adott hírt az 1980-as évekből, de visszamenően, az 1970-es évekre vonatkozóan is közölt dokumentumokat. Például itt jelent meg először a Kassák Ház Stúdió és a Dohány utcai lakásszínház kronológiája, Hajas Tibor *Szabadságipari adás, IV. csatorna* című szövege, a Kovács István Stúdió forgatókönyvei, és sorolhatnánk tovább.

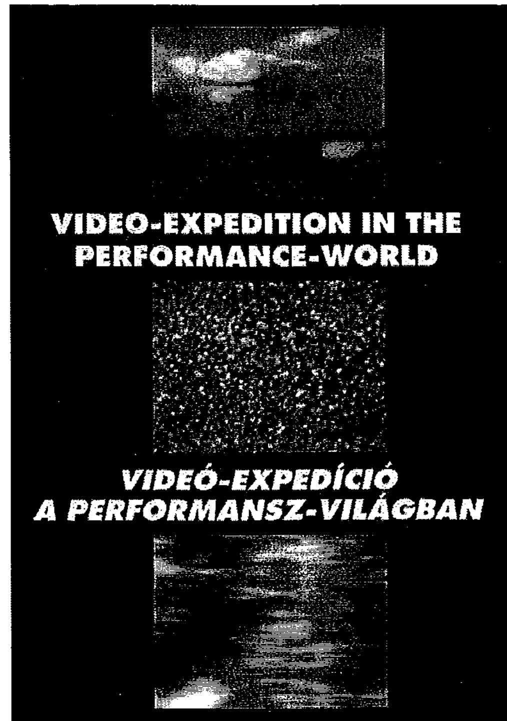
Az Artpool performanszgyűjteménye 1992-ben Beke László és Szőke Annamária anyaggyűjtésével egészült ki. Ők 1983–1985 között a Képzőművészeti Alap Kiadóvállalat felkérésére egy magyar performansztörténeti kötet előkészítéseként körkérdést intéztek a magyar művészekhez „Művészet mint előadás" témakörben. A kiadvány nem valósult meg, de a beérkezett válaszok és dokumentáció (a happening, akció és performansz műfajaira utaló HAP gyűjtőnév alatt) a rendszerváltás után bekerültek az Artpoolba.

1994-ben megkezdődött a HAP-dokumentáció és az Artpoolban található performanszdokumentáció számítógépes adatbázisba rendezése Szőke Annamária szakmai irányításával, Katona Júlia és Molnár Edit akkor még művészettörténész hallgatók részvételével. A feldolgozott művészek anyagát a kutatók számára is hozzáférhető portfóliókba rendezték.

1995 az Artpool tematikus éveinek sorában (a Fluxus és Erdély Miklós életművének szentelt kutatási időszak után) a performansz éve volt. Ennek keretében számos eseményre is sor került. A legfontosabb egy előadás-sorozat volt, amely a performansz műfaj történetével, esztétikájával és teoretikus

definíciójával foglalkozott, meghatározó teoretikusainak, Beke Lászlónak, György Péternek, Radnóti Sándornak, Földényi F. Lászlónak, Klaniczay Gábornak, Szkárosi Endrének és Tillmann Józsefnek a részvételével. A műfajt magyar nyelven elsőként elemző, úttörő jelentőségű előadások közül pár szerkesztett formában később a *Balkon*ban is megjelent.

A performanszév másik jelentős eseménye az Újkapolcs Galériában és ősszel, a Budapesti Őszi Fesztivál keretében, *Videó-expedíció a performansz-világban* címmel rendezett tíznapos performanszvideó-fesztivál volt *(4. kép)*. Ezen az Artpool – a nemzetközi felhívásnak köszönhetően az év során több száz művel gyarapodott – performanszvideó-gyűjteménye volt megtekinthető. Ezenkívül az Artpool felhívást intézett a művészekhez az adatbázis kiegészítésére és bővítésére.

4. kép. ***Videó-expedíció*, Artpool (1995), a katalógus borítójának reprodukciója © Artpool Művészetkutató Központ**

1999–2001 között Hock Bea a Kállai Ernő-ösztöndíj támogatásával elrendezte és rendszerezte a meglévő anyagokat, és bővítette a portfóliókat. Több alkotóval interjút készített (például Attalai Gábor, Révész László, Drozdik Orsolya, Szirtes János, Szkárosi Endre, Xertox csoport), melyekből néhányat a *Balkon* is közölt. 2016-tól, egy nagyobb szünet után, újabb bővítés (a 2003 és 2016 között hozzáférhetővé vált dokumentumok és szakirodalom tematikus gyűjteménybe illesztése, a művészeti eseménykronológia bővítése) és rendszerezés (a fotó- és videoadatbázis azóta feldolgozott tételeinek a segítségével) történt, illetve történik. A közeljövőben tervezzük a magyarországi happeningek, akciók, performanszok történetét áttekintő kronológia összeállítását és publikálását.

Napjainkban az Artpoolban a performanszkutatás bázisa a művészeti eseménykronológia, amely magyar művészek performanszainak (beleértve a külföldön megvalósultakat) és külföldi művészek Magyarországon megvalósult performanszainak az adatait tartalmazza. (Jelenleg mintegy 2700 kapcsolódó rekord van.) A kutatható anyagok: meghívók, szervezői levelezések, az eseményeket megörökítő fotók és leírások, hangfelvételek, videók.

A videógyűjtemény kb. 400 tételt tartalmaz, közöttük olyan tételeket, amelyeken belül több performansz felvétele található. A magyar performansz témájú videók részben kulturális műsorok híradásai 1988–1990-től, részben fesztiválok dokumentációja (AnnArt, Polyphonix-fesztiválok, a szentendrei Kis Magyar Performance Fesztivál többévi anyaga, váci Expanzió, Magyar Műhely-találkozók az 1990-es évek elején, Transart Communication-fesztiválok), performanszok felvételei (művészek saját dokumentációja, illetve a Műcsarnok archívumából csereként bekerült anyag), élő (irodalmi) folyóiratok előadásai (például *Új Hölgyfutár Revue* az 1990-es években több alkalommal, *Akkezdet Phiai* 2008-ban), videóinterjúk, portréfilmek (például Ladik Katalin), digitalizált filmfelvételek (például az első magyar happening, *Az ebéd [in memoriam Batu kán]* S8-as felvétele).

Az Artpool tematikus könyvgyűjteménye csaknem 600 performansz témájú szakkönyvet tartalmaz, ezenkívül számos katalógus és az adatbázisban szintén kutatható folyóiratcikk áll a kutatók rendelkezésére. Ez a speciális tematikus gyűjtemény egyedülálló hazánkban, más gyűjteményekben csak elvétve találni a témához kapcsolódó szakirodalmat. Szintén csak az Artpoolban hozzáférhetők a performansszal foglalkozó tematikus periodikák, mint például az *Inter/Art Actuel* kanadai folyóirat, vagy a *Plateau*. A honlapon tematikus bibliográfia (2003-ig), szócikkek és fogalommagyarázatok, valamint videocsatorna segítik a kutatókat.

A kutatók jellemzően a műfaj egészét, vagy – főként a külföldiek – a magyarországi, valamint kelet-európai performansztörténetet vizsgálják. Az életművekre fókuszáló nagyobb kutatások többek között Erdély Miklós, Hajas Tibor, Szentjóby Tamás vagy az Inconnu csoport munkásságára irányulnak. Az Artpool anyagára épült a közelmúltban Balázs Kata (és Paksi Endre) performanszkutatása a szentendrei Nemzetközi Performance és Nehézzenei Fesztiválról. Számos publikáció is megjelent – leginkább külföldi kutatók munkái – az Artpoolban folytatott kutatásra alapozva, amelyekhez az illusztrációt is az Artpool adta.[5] Az anyagnak természetesen nem csupán tudományos kiadványok szempontjából van jelentősége. Rengeteg kiállítás, esemény valósult meg, melyek a performanszgyűjteményt használták; így például Galántai György kurátori projektjei az Artpool P60 kiállítótérben, illetve Kapolcson; Erdély Miklós életmű-kiállítása a Műcsarnokban 1999-ben; Antal István Juszuf *Kis Magyar performance-történet* című kiállítása a Szentendrei Képtárban 2007-ben; a *Betűk kockajátéka – a párizsi Magyar Műhely 50 éve* című kiállítás 2012-ben a PIM-ben; *A túlélő árnyéka. Az El Kazovszkij élet/mű* című kiállítás a MNG-ban, 2015-ben – hogy csak néhány kiragadott példát említsünk. A lista

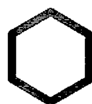
5 *Katalin Cseh-Varga:* The Hungarian Avant-Garde in Late Socialism: Art of the Second Public Sphere. I. B. Tauris, London, 2018.; Performance Art in the Second Public Sphere. Event-Based Art in Late Socialist Europe. Eds. Katalin Cseh-Varga – Adam Czirak. Routledge, London, 2018.; *Klara Kemp-Welch:* Antipolitics in Central European Art. I. B. Tauris, London, 2014.; *Amy Bryzgel:* Performance Art in Eastern Europe since 1960. Manchester UP, 2016.

kiegészíthető egy sor nemzetközi kiállítással, ahova fotódokumentációt, videót, hangdokumentumokat kölcsönöztünk.

Nem feledkezhetünk meg az Artpool saját performansz témájú kiadványairól sem. Ezek közül a legkorábbiak az *Aktuális Levél* beszámolói performanszokról, színházi témájú eseményekről. A rendszerváltás után jelentek meg Szkárosi Endre *Hangköltészet* (1994), Allan Kaprow *Assemblage, Environmentek és happeningek* (1996) (eredeti megjelenés 1966), George Maciunas *Diagramok: Gondolat-térképek* (1998) című művei, a *Performance-művészet* című szöveggyűjtemény (szerk. Szőke Annamária, 2000), valamint a Fluxus-antológia.[6] Ezek mindegyike hiánypótló, a témában való kutatás és az egyetemi oktatás nélkülözhetetlen segédeszközei.

Irodalom

Bryzgel, Amy: Performance Art in Eastern Europe since 1960. Manchester UP, 2016.
Cseh-Varga, Katalin: The Hungarian Avant-Garde in Late Socialism: Art of the Second Public Sphere. I. B. Tauris, London, 2018.
FLUXUS. Interjúk, szövegek, események-esetek. Szerk. Klaniczay Júlia – Szőke Annamária. Artpool – Ludwig Múzeum, Bp., 2008
G. Szabó László: Happening. Magyar Hírlap 1970. június 11.
Hangköltészet. Szerk. Szkárosi Endre. Artpool, Bp., 1994.
Kaprow, Allan: Assemblage, Environmentek és happeningek. Artpool, Bp., 1996.
Kemp-Welch, Klara: Antipolitics in Central European Art. I. B. Tauris, London, 2014.
Maciunas, George: Diagramok: Gondolat-térképek. Artpool, Bp., 1998.
Performance Art in the Second Public Sphere. Event-Based Art in Late Socialist Europe. Eds. Katalin Cseh-Varga – Adam Czirak. Routledge, London, 2018.
Performance-művészet. Szerk. Szőke Annamária. Balassi, Bp., 2000.
Pomogáts Béla: Happening. Magyar Ifjúság 1967. május 6.
Sebők Zoltán: Az új művészet fogalomtára 1945-től napjainkig. Orpheusz, Bp., 1996.
Szabó László: Happening a kriptában. Népszabadság 1973. december 16. (Vasárnapi kulturális melléklet.)

6 Hangköltészet. Szerk. Szkárosi Endre. Artpool, Bp., 1994.; *Allan Kaprow:* Assemblage, Environmentek és happeningek. Artpool, Bp., 1996.; *George Maciunas:* Diagramok: Gondolat-térképek. Artpool, Bp., 1998.; FLUXUS. Interjúk, szövegek, események-esetek. Szerk. Klaniczay Júlia – Szőke Annamária. Artpool – Ludwig Múzeum, Bp., 2008.; Performance-művészet. Szerk. Szőke Annamária. Balassi, Bp., 2000.

SZIRMAI ANNA

Az Artpool Művészetkutató Központ hangarchívuma és kísérleti költészeti gyűjteménye

Az Artpool Művészetkutató Központ az 1970-es évek végétől gyűjt, dokumentál és tesz hozzáférhetővé, kutathatóvá az alternatív kultúrához kapcsolódó dokumentumokat. A művészdokumentációk mellett a korszakban kirajzolódó második nyilvánosság emblematikus helyszíneiről (Fiatal Művészek Klubja, Kossuth Klub, Bercsényi Klub stb.) is gazdag eredeti anyag kutatható. Az Artpool aktív archívumként olyan témákkal és művészeti tevékenységekkel foglalkozik (installáció, performansz, fluxus, vizuális és hangköltészet, könyvmunka), amelyek kiszorultak a rendszerváltás előtti hivatalos intézményrendszerből. Az Artpool az 1990-es évektől számos önálló publikációt adott ki a hangzó és vizuális költészeti eseményekkel, kutatásokkal kapcsolatban.[1]

Gyűjtéstörténet

Kísérleti költészeten a történeti avantgárdban gyökerező, de attól eltávolodó és egymástól eltérő irányzatokat értjük, két fő területe, a hangzó és a vizuális tendenciák egyaránt hangsúlyosan képviseltetik magukat az ellenkultúra közegében az 1970-es évektől, így bekerültek az Artpool archívumába is. Az intermédia fogalmához is kapcsolódó jelenség a szöveges és képi kifejezés metszéspontján jön létre.[2] A hangköltészet területén egységesebb a kép, általánosan a hangzó (fonikus) kísérletek körébe tartozik minden, emberi hangra

1 Artpool-publikációk a kísérleti költészet témaköréből: Hangköltészet. Szerk. Szkárosi Endre. Artpool, Bp., 1994, http://www.artpool.hu/Poetry/Sound/Hangkolt.html (a letöltés ideje: 2018. szept. 4.); Polyphonix 26 – Budapest, Artpool, Bp., 1994, http://www.artpool.hu/1994/941002_h.html (a letöltés ideje: 2018. szept. 4.); *Szombathy Bálint:* A konkrét költészet útjai. Képírás Művészeti Alapítvány, Kaposvár, 2005[2] [1977], http://www.artpool.hu/Poetry/konkret/konkret.html (a letöltés ideje: 2018. szept. 4.); *Tamkó Sirató Károly:* A Dimenzionista manifesztum története. A dimenzionizmus (nemeuklideszi művészetek) I. albuma. Az avantgárd művészetek rendszerbe foglalása. Szöveggond., jegyz. Klaniczay Júlia; utószó L. Simon László. Artpool – Magyar Műhely, Bp., 2010, http://www.artpool.hu/TamkoSirato/Charles.html (a letöltés ideje: 2018. szept. 4.).

2 Az experimentális tendenciák körében többféle meghatározás is tartja magát, a betűkre redukált, konkrét megfogalmazás és a gyakran kollázsként képi elemekkel kombinált vizuális költészet is idetartozik.

épülő vokális művészeti gyakorlat. Az újító költészet későbbi magyarországi története összefonódik az Artpool 1980–1990-es évekbeli projektjeivel.

Az 1970-es években a Galántai György alapította balatonboglári Kápolnaműterem a korszakban háttérbe szorított experimentális és „underground" művészeti kifejezéseknek adott helyt. Az 1970–1973 között négy nyáron át működő Kápolnaműterem a hazai és külföldi (jugoszláv, csehszlovák, olasz, német, osztrák) művészek bevonásával olyan eseményeket hívott életre, amelyek máshol nem valósulhattak meg. A boglári események és az ott megtapasztalt szellemiség a magyarországi underground művészet későbbi fejlődésére is termékenyen hatottak.[3]

A hangköltészeti akciók, kísérleti színházi előadások és képzőművészeti kiállítások a szabad alkotásnak a korszakban egyedi lehetőségét teremtették meg Budapesttől távol. Balatonbogláron nyílt meg 1973 nyarán az első magyarországi vizuális költészeti kiállítás több mint hatvan magyar és külföldi művész bemutatásával *(1. kép)*.

1. kép. ***Szövegek/Texts*** **plakát (1973)**
© Artpool Művészetkutató Központ

A *Szövegek/Texts*[4] kiállítás Maurer Dóra és Tóth Gábor ötletéből született meg: régóta foglalkoztatta őket a konceptuális és konkrét kifejezések bemutatása, de a fővárosban erre nem találtak lehetőséget. A végül Bogláron (nyugati és a szocialista országokból származó művészek részvételével) megvalósult rendezvény a hatóságok figyelmét is felkeltette. A címből kiolvashatónak vélték a „szövetség" szót, ami felforgató tevékenységre utalhat...[5] A BM-jelentésekből kiderül, hogy a balatonboglári eseményeket is megfigyelték, végül a Galántai ellen indított eljárások 1973

3 Az eseményeket feldolgozó kutatások fontos állomása: Törvénytelen avantgárd. Galántai György balatonboglári kápolnaműterme 1970–1973. Szerk. Klaniczay Júlia – Sasvári Edit, Artpool – Balassi, Bp., 2003, http://www.artpool.hu/boglar/konyv.html (a letöltés ideje: 2018. szept. 4.).

4 „Szövegek/Texts". Nemzetközi vizuális, kísérleti költészeti kiállítás. Balatonboglár, 1973. augusztus 19–26.

5 A hatóságok paranoiája ráadásul 56 nevet vélt kiolvasni a kiállítási plakátról, pedig valójában 60 művész szerepelt a kiállításon. Vö. Törvénytelen avantgárd i. m. 74.

augusztusában a kápolna bezárásához vezettek.[6] A kísérleti költészet már a *Szövegek/Texts* kiállítás előtt megjelent Bogláron: még júliusban levetítették a kápolnában Csernik Attila és Ladik Katalin az *O-betűk helyzetei* című filmjét (Ladik Katalin élő hangkíséretével), majd a művésznő hangköltészeti előadása következett.[7] A vizuális költészeti bemutató később bővített művészkörrel megismétlődött Pécsett,[8] de a legnagyobb kiállítás 1974-ben jött létre a Fiatal Művészek Klubjában,[9] amihez a Bogláron tett első lépések vezettek el. A kiállítást, az Artpool archívumába került művekkel Galántai György 1992-ben, az Artpool Művészetkutató Központ megnyitásakor újra bemutatta.[10] A kiállítási dokumentáció az 1970-es években marginalizált művészeti kísérletek kutatását teszi lehetővé, ennek eredménye például a szakdolgozat formájában elkészült rekonstrukciós kísérlet a *Szövegek/Texts* dokumentációs anyagából.[11]

A boglári kiállításhoz kapcsolódó „konkrét költészeti akciók" során Maurer Dóra, Gáyor Tibor és Tóth Gábor[12] betűkkel, a forma és a környezet viszonyával kísérletezett. Gáyor Tibor *Fire/Ice* című akciójában *(2. kép)* égő és jégből készült betűkből jött létre a két, anyagával ellentétes jelentésű felirat. Maurer Dóra visszaemlékezéséből kiderül, hogy az égő betűket könnyen kivitelezték, inkább a jégből készített tűz szó okozott gondot.[13] Maurer Dóra *Hommage à Tristan Tzara* című vizuális költészeti akciója szintén a *Szövegek/Texts* kiállítás keretében Balatonbogláron valósult meg.[14] Ezek az események amellett, hogy

6 Uo. 183.

7 Uo. 164.

8 „Szövegek/Texts". Nemzetközi vizuális, kísérleti költészeti kiállítás Maurer Dóra szervezésében. Az augusztusban Balatonbogláron megrendezett kiállítás megismétlése Pécsett. Pécsi Műhely, Janus Pannonius u. 11., Pécs, 1973. december 9–28.

9 „Kép/Vers". Nemzetközi experimentális költészeti kiállítás. A Szövegek/Texts című kiállításra érkezett, újabb nemzetközi és hazai gyűjtés során továbbfejlesztett anyag. Rendezte: Beke László – Maurer Dóra – Tóth Gábor, 1974. február 22. – március 2.

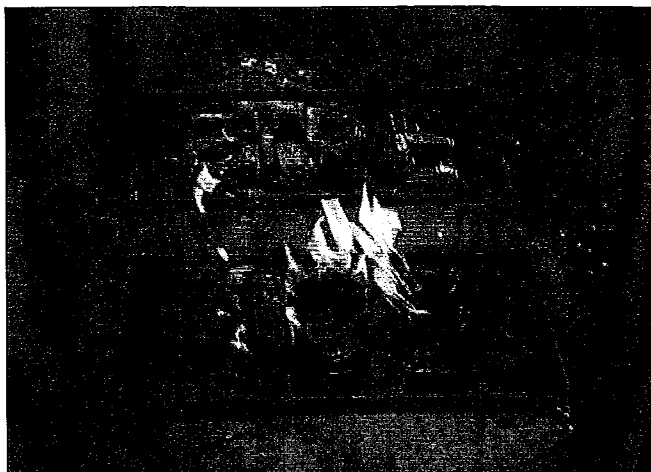
10 „Szövegek/Texts". Gáyor Tibor és Maurer Dóra konkrét költészeti gyűjteményéből. A Balatonbogláron 1973-ban bemutatott kiállítás anyaga az Artpool Művészetkutató Központban, 1992. június 12. – augusztus 14. http://www.artpool.hu/1992/920612.html (a letöltés ideje: 2018. szept. 4.).

11 *Cziráki Szilvia:* Vizuális költészet és képzőművészet kapcsolata Magyarországon 1945 után. Szakdolgozat, ELTE Művészettörténeti Intézet, témavezető: Szőke Annamária, 2008. Példány: Artpool Művészetkutató Központ.

12 *Tóth Gábor:* POEM. Utcai vizuális költészeti akció, 1973, Balatonboglár, 1974, Budapest. Résztvevők: Galántai György (fotó), Sas Juli, Tóth Gábor. „A balatonboglári akcióban óriás méretű kivágott betűk lettek szó szerint szélnek eresztve a kápolnadombról. A poem szót gyurmából alakítottam ki és kiraktam az utcára." Tóth Gábor közlése, e-mail, 2017. augusztus 7.

13 „Tibor negatív fémbetűkből kiírta, hogy »FIRE« és azt, hogy »ICE«, tehát, hogy tűz és víz. A »FIRE« volt a jéggé fagyasztott víznek a helye, tartalma, a másik pedig a tűzé. A tüzet meg tudtuk csinálni, de valahogy először nem sikerült lent a faluban jéggé fagyasztani a »FIRE« betűit. Amikor Tibor megérkezett, lement a henteshez, aki azt mondta: Ja, Feri névnap? Akkor gyorsan megcsináljuk, úgyhogy aztán sikerült ez is. És akkor meggyújtottuk, elolvasztottuk, fényképeztük." Törvénytelen avantgárd i. m. 179.

14 Az akció során hungarocellből készült nagy méretű betűket szórt el a művész a kápolna környékén, minden betűre felírta, hogy a megtaláló hozza vissza a kápolnába. Néhány darab

2. kép. Gáyor Tibor: *Fire / Ice* konkrét költészeti akció (1973) © Artpool Művészetkutató Központ

újító vizuális eszköztárat használtak, és a kápolna sajátos környezetében egyedi művészeti élményként értékelhetők, mára fotó- (de néha hang- és video-) dokumentáció formájában a korai kísérleti költészeti akciók, performanszok ritka eredeti kordokumentumának számítanak.

Mail art network és személyes kapcsolatok

Galántai György már Balatonbogláron megkezdte az azóta is folytatott dokumentációs tevékenységét, az ott bemutatott kiállításokon és eseményeken rögzített fotók és a kapcsolódó dokumentumok alkották a majdani Artpool gyűjteményének alapját. Az 1970-es évek végén létrejött az Artpool Művészetkutató Központ, amely a nemzetközi és hazai művészeti világ avantgárd, kísérleti vagy underground szeletét dokumentálja, gyűjti és az ez idő tájt kialakult művészeti network meghatározó kelet-közép-európai csomópontjává is vált.[15]

A hivatalos művészeti intézmények, múzeumok, gyűjtemények nehézkesebb, lassabb működésétől eltérően az Artpool közvetlen, személyes kapcsolatokra[16] építve hívott életre máshol nem látható alternatív művészeti eseményeket.

vissza is került, de a cél az lett volna, hogy a visszaérkezés sorrendjében kirakják a betűket, amelyekből összeáll egy szöveg, vagy akár értelmetlen szavak. Uo.

15 Interarchive. Archivarische Praktiken und Handlungsräume im zeitgenössischen Kunstfeld / Archival Practices and Sites in the Contemporary Art Field. Hg. Beatrice von Bismarck – Hans-Peter Feldmann – Hans-Ulrich Obrist – Diethelm Stoller – Ulf Wuggenig. Verlag der Buchhandlung Walther König, Lüneburg–Köln, 2002.

16 A külföldi művészekkel kialakított kapcsolat bizonyos mértékig a rendszerváltás utáni időszakban is tovább élt: Klaus Groh német művész és művészeti író 2007-ben az 1970-es és az

A küldeményművészet (a cenzúrát leleményes módszerekkel legalábbis részben kikerülő) gyakorlata a nemzetközi kapcsolatrendszernek köszönhetően széles körben működött. Az évek alatt felépített címlista későbbi együttműködések alapjául is szolgált, valamint lehetőséget adott rá, hogy távoli művészek kapcsolatba lépjenek egymással, és tájékozódjanak a külföldi eseményekről az elszigetelt magyar közegben. A mail art kapcsolatrendszer személyes találkozókra is lehetőséget adott: az Artpool alapítói az 1979-ben és 1982-ben Nyugat-Európában tett gyűjtőkörutazások (Artpool's Art Tour 1–2) során meglátogatták levelezőpartnereiket, köztük Julien Blaine-t, Ben Vautier-t, Vittore Baronit, Adriano Spatolát, Cavellinit. Csere és ajándékok útján egyebek mellett hangköltészeti ritkaságokkal is bővült az archívum.[17] A hangarchívum létrejöttében és bővítésében kulcsszerepet játszott Summers, a Hollandiában élő angol küldeményművész és zeneszerző, aki a *VEC (Visual, Experimental, Concrete) Audio Exchange Programme* (audio-csereprogram) keretében 1978 óta ad ki és terjeszt hangkazettákat.[18] Galántai György a mail art hálózaton keresztül kapott hírt a VEC-ről, és szeretett volna bekapcsolódni: kazettákat kapni. Ennek volt egy feltétele: csak saját hanganyaggal lehetett belépni a körbe, cserébe Summers elküldte az addig megjelent műsorok kazettáit. 1979-ben erre az ösztönzésre a Galántai–Klaniczay házaspár elkészítette első hanganyagát, a Buda-Pest zenét, ami úgy készült, hogy egy felvételre kapcsolt hordozható magnóval elmentek a Frankel Leó útról a Garay térig busszal, metróval és gyalog. A kész kazetta borítója pedig egy Budapest-térkép volt, rajta a megtett útvonallal.[19]

Galántai módszeres dokumentáló tevékenységének az eredeti hangdokumentumok archívumba kerülésén kívül fontos hozadéka lett az 1980-as években kazettán megjelenő *Artpool Rádió*, amely az első magyarországi hangzó kiadványként adott hírt az underground kortárs kultúra eseményeiről szerkesztett hangdokumentumok, koncertfelvételek, beszélgetések, megnyitóbeszédek, interjúk formájában. Az 1982-es Art Tourról hazatérve kezdték felépíteni az Artpool Hangstúdiót, amelyhez a technikai felszerelések egy részét a nyugat-európai út során be is szerezték. Ez a lépés tette lehetővé, hogy a későbbiekben elinduljon az *Artpool Rádió*, és a hangdokumentálás professzionálisabb keretek között folytatódhasson.[20] Az *Artpool*

1980-as évek alternatív, kísérleti zenéit és hanganyagait tartalmazó több mint 400 darabos, egyedülálló audiokazetta-gyűjteményét adományozta az Artpoolnak.

17 A Rod Summers jóvoltából beszerzett VEC-sorozat kazettái jelentettek fontos gyarapodást. Utóbbi gyűjtemény a továbbiakban is minden évben bővült, jelenleg 27 VEC-kazetta van az archívumban, az 1978–1996 közötti időszakból.

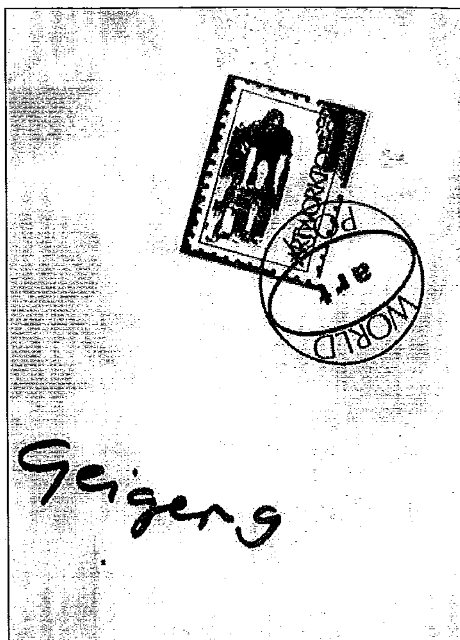
18 Felhívására a zene és a hangok iránt érdeklődő művészek kazettákat küldenek saját hangműveikkel, amelyekből Summers néhány percnyi anyagot használ fel a közös kazettaprogramhoz. Minden kazetta számozott, egy-egy műsorról maximum 150 másolat készült.

19 Budapest/Artpool Steps for Rod Summers, 1983, http://www.galantai.hu/sound/piccs/budapest.html (a letöltés ideje: 2018. szept. 4.).

20 Az Artpool alapítói nyugat-európai útjukon többféle technikai felszerelést szereztek be, amelyeket itthon nem lehetett kapni. Hogy ne szúrjon szemet a vadonatúj elektronika a magyar

Rádió[21] 1983 és 1987 között megjelent nyolc száma tájékoztat a tűrt és tiltott kategóriában működő alternatív nyilvánosság eseményeiről.

A mail art nyitottságának köszönhetően a legkülönbözőbb művészeti kifejezésmódoknak is helyt adott, így a küldeményművészettel és kísérleti költészettel foglalkozó alkotók köre gyakran átfedésben volt. Az Artpool archívumában számos olyan kiadvány található, amelyben a mail art és a vizuális költészet egyaránt hangsúlyosan van jelen. Összesen 80 folyóiratot találunk a gyűjteményben, amely kiemelten foglalkozik kísérleti költészettel. Nemzetközi összesítésben a legtöbb az olasz lap (21), de a német, francia, jugoszláv és latin-amerikai kiadványok között is jó néhány összpontosít a vizuális és konkrét költészetre. Az olasz *Geiger* assembling-folyóirat[22] egyedi művészkiadványként jelent meg, minden szám önálló költészeti antológia, 300 számozott példányban. A kiadvány a tágan értelmezett verbovizuális irányzatok területéről közöl műveket, még egy magyar vonatkozású száma is van: a 9-es *Geiger*-szám (1980/10.) borítóját a szerkesztő, Adriano Spatola felkérésére Galántai György tervezte (*3. kép*).[23]

3. kép. ***Geiger No. 9***
© Artpool Művészetkutató Központ

Miroljub Todorović jugoszláv művész saját kísérleti irányzatot dolgozott ki: a jelköltészetként lefordítható „szignalista" irányzatot több kiadványban is hirdette (például *Signal*). Az *International Review of Signalist Research* alcímmel megjelent számban három nyelven, köztük magyarul is közölte a „Szignalista költészet manifesztumát", és lefektette a műfaj elméleti alapjait.[24]

vámosoknak, az *equalizert* és a *mixert* enyhén bedörzsölték szappannal, hogy avíttasabbnak hasson, mondván: ócskapiacról szerezték be. Nem is volt semmi gond a behozatallal…

21 Az Artpool honlapján a rádió minden száma meghallgatható külön *track*ekre lebontva: http://www.artpool.hu/sound/radio/ (a letöltés ideje: 2018. szept. 4.).

22 A *Geiger* rendszertelen időközönként jelent meg, körülbelül évente, 1967 és 1978 között összesen tíz szám.

23 http://artpool.hu/events/ArtTour79/Spatola_geiger9.html (a letöltés ideje: 2018. szept. 4.).

24 Signal 4–5. (1971). A kiadvány grafikai arculatát az újvidéki Szombathy Bálint tervezte, aki a későbbiekben is aktív szerepet vállalt a vizuális költészeti tendenciák népszerűsítésében, szervezőként és alkotóként.

Az Artpoolban fellelhető hangköltészeti kiadványok köréből az olasz *Baobab Informazioni fonetiche di poesia* (fonetikus információk a költészetről) hangköltészeti kazetta-folyóiratot érdemes kiemelni, amely Adriano Spatola és Giulia Niccolai szerkesztésében az 1970-es évek végétől közel tíz évig jelentetett meg kazettákat olasz és nemzetközi hangköltészeti művekkel.[25] A cím komplex költői rendszert és alapos hangköltészeti áttekintést rejt, tematikus egységekben, köztük például a *Femme*[26] (Nő) címmel 1982-ben megjelent női hangköltők bemutatásával.

Magyar nyelvi közegben a kísérleti költészet összes előfordulási formájára találunk példát: a párizsi *Magyar Műhely* folyóirat (Papp Tibor, Nagy Pál, Bujdosó Alpár) hatáskörébe elsősorban a konkrét tendenciák tartoztak, míg a vajdasági *Új Symposion* művészei (Csernik Attila, Szombathy Bálint, Ladik Katalin) inkább a fotóval társított vizuális költészettel fejezték ki magukat.[27]

Irodalmi szamizdat és kísérleti költészet

Az archívum irodalmi szamizdat gyűjteményében Molnár Gergely, Petri György, Konrád György és Eörsi István művei is megtalálhatók, ezt kiegészítik a hang- vagy videofelvételen rögzített események, mint a *'84-es kijárat* élő folyóirat eseményei, költészeti estek, felolvasások dokumentációja, például Erdély Miklós, Petri György előadóestjeiről.[28] Az underground kultúra friss eseményeiről beszámoló *Aktuális Levél* című szamizdat folyóirat rendszeresen jelentetett meg irodalmi szövegeket perifériára szorult szerzőktől.[29] Az *AL* az Artpool saját kiadványaként a hagyományos irodalom mellett a hangköltészet[30] néhány forrásértékű dokumentumát is közli fordításként, amelyek az

25 A *Baobab* számait is az Adriano Spatolánál tett látogatás alkalmával, az első Artpool Art Tour során szerezték be Galántaiék.

26 Baobab 11., Femme 1982.

27 *Bohár András:* Ahogy megmutatkozik a poézis. Fenyvesi Ottó, Tandori Dezső, Zalán Tibor, Géczi János képversköteteiről. Új Forrás 30. (1998) 5. sz. http://www.jamk.hu/ujforras/980513.htm (a letöltés ideje: 2018. szept. 4.).

28 '84-es kijárat. Élő folyóirat I., 1986. február 13., Fiatal Művészek Klubja, Bp. Szerkesztette: Kukorelly Endre, résztvevők: Balassa Péter, Czakó Gábor, Esterházy Péter, Földényi F. László, Garaczi László, Györe Balázs, Hekerle László, Kornis Mihály, Krasznahorkai László, Kukorelly Endre, Marnó János, Márton László, Rácz Péter.

29 Eörsi Istvánnak több írása is egyedül az AL-ban jelent meg az 1980-as években. Eörsi István: Ürügyeim (előadóest a Fiatal Művészek Klubjában). AL (1983. február) 2. sz. 14.; Clevelandi szonett. AL (1983. február) 2. sz. 18.; Legyet fogtam a miniszternél. AL (1983. február) 2. sz. 20.; Történetek Z-ről. AL (1983. február) 2. sz. 26. http://www.artpool.hu/Research/ALonline.html#ir (a letöltés ideje: 2018. szept. 4.).

30 Hangköltészet az Aktuális Levél számaiban: William Burroughs: Előszó Henri Chopin Poésie Sonore Internationale c. könyvéhez. AL (1983. február) 2. sz. 8.; *K. J. [Klaniczay Júlia]:* Henri Chopin Poésie Sonore Internationale c. könyvének ismertetése. AL (1983. február) 2. sz. 9.; Beszélgetés Papp Tiborral, a Magyar Műhely szerkesztőjével. AL (1984. február) 8. sz. 3–8. http://www.artpool.hu/Research/ALonline.html#hk (a letöltés ideje: 2018. szept. 4.).

1980-as években a hazai közönség számára elérhetetlenek voltak. Ezenkívül több konkrét költészettel kapcsolatos írást is találunk a lapban, például Szkárosi Endre, Tóth Gábor vagy Petőcz András tollából.[31]

Az *AL* több számában foglalkozott a popzene és a kortárs művészet kölcsönhatásaival is, rendszeresen közölt új hullámos zenével kapcsolatos cikkeket,[32] beszámolókat, fordításokat. Az *AL* 7. számában (1984) jelent meg például a korszakban egyedülállóan magyarul hozzáférhető hiphop-összeállítás, Szitányi Gábornak a New York-i hiphop-szubkultúrát bemutató cikkével és a Grandmaster Flash *New York, New York* című számának angol szövegével és magyar fordításával.[33]

A *Sznob International* szintén nem hivatalos művészeti orgánumként működött 1981 és 1984 között, a kiadványt Papp Tamás indította el, munkáját laponként változó szerkesztőgárda segítette.[34] A 2. számban Molnár Gergely szövegei jelentek meg (a Spions punkzenekarnak szentelt összeállítás részeként), a 4. számot pedig teljes egészében Hajas Tibornak szentelték.[35] A magyar experimentális költészet kiadványai között fontos helyet tölt be az assemblingként megjelenő *Leopold Bloom*.[36] Az elsősorban Székely Ákos nevéhez köthető, szombathelyi bázisú folyóirat 1995 és 2006 között, egy-egy hívószó köré szerveződve jelent meg, számonként 75 példányban. A folyóirat több tucat magyar és külföldi szerző művét közölte, nagyrészt egyedi, szignált lapok formájában. Hangsúlyosabb a költészeti fókusz a *Medium – Art. Kísérleti / irodalmi fórum*nál, amely 1984 és 1986 között jelent meg – az alapító-szerkesztő, Petőcz András a lap indításához az inspirációt az Artpool *Aktuális Levelé*ből merítette. A lap szamizdatként, illegális körülmények között jött létre és terjedt, elsősorban avantgárd és vizuális költészeti munkákkal jelentkezett *(4. kép)*.

A művészeti szamizdatok – a technikai behatároltság ellenére – magas esztétikai színvonalon, egyedi megoldásokkal készültek, így legtöbbjük művészkiadványként is értékelhető. A saját kiadványok létrehozása kulcsfontosságú

31 *Szkárosi Endre:* Jegyzetvázlat-vázlatjegyzet. AL (1984. február) 8. sz. 64.; *Tóth Gábor:* Élethelyzet projektum. AL (1984. február) 8. sz. 74.; *Petőcz András:* Az AL szerkesztőinek. AL (1984. február) 8. sz. 78. http://www.artpool.hu/Research/ALonline.html#kk (a letöltés ideje: 2018. szept. 4.).

32 *Chris Bohn:* A nem kell zene (No Go Music). A *Marxism Today* 1983. októberi számából fordította: Lugo László. AL (1984. május) 9. sz. 36–39. http://www.artpool.hu/Al/al09/Bohn.html (a letöltés ideje: 2018. szept. 4.); *Lugo [Lugosi Lugo László]:* Világító karosszékek repülnek az űrben [A Vágtázó Halottkémekről], AL (1983. február) 2. sz. 49–53. http://www.artpool.hu/Al/al02/Lugo.html (a letöltés ideje: 2018. szept. 4.).

33 Ezt a fordítást később „hivatalos" dalszövegként használták többek közt a Magyar Rádióban is.

34 A *Sznob International* ritka eredeti példányai megtalálhatók az Artpool Művészetkutató Központban.

35 A Hajas-számnak két változata létezik, az egyikben Hajas *Sidpa Bardo* című írása Szaniszló Júlia illusztrációival szerepel. A másik változatban a számot Hajas Tibor és Vető János művei illusztrálják, a *Sidpa Bardo* mellett pedig szerepel még benne Hajas *Vihar a húsban* című írása is. http://www.artpool.hu/Sznob/ (a letöltés ideje: 2018. szept. 4.).

36 Leopold Bloom Planetoida. Szerk. Abajkovics Péter – Székely Ákos, Artpool – Magyar Műhely, Bp., 2012.

volt a művészek közötti információcseréhez és a nemzetközi kapcsolati háló fenntartásához. A limitált kiadású, számozott és aláírt kiadvány műalkotásnak számított, ezért nem kellett engedélyeztetni. Galántai György is rendszeresen adott ki az Artpool projektjeihez kapcsolódóan saját művészkönyveket, valamint katalógust művészkönyv formájában (*Aktuális Levél, World Art Post*,[37] *Textil textil nélkül*,[38] *Commonpress 51*[39]).

4. kép. ***Artpool Aktuális Levél No. 1.*** **(1983. január) © Artpool Művészetkutató Központ**

A kis példányszámban, saját kiadásban megjelenő, a könyv műfajával kísérletező művészkiadványok a mail art hálózatába is bekerültek. A művészek egymás között is cserélgették a kiadványokat, és kölcsönösen értékelték a rendszeres felhívásokra beküldött különleges darabokat. Az Artpool közel 1000 darabos gyűjteményében a könyvkészítés indítéka szerint irodalmi, vizuális vagy konceptuális érdeklődésű könyvmunkákat találunk, általában a jellegzetességek keveredése figyelhető meg. Technikai szempontból is sokfélék a könyvek[40] a hagyományos anyagok használatától az elektronikus lehetőségekig, és az egyedi kötészeti megoldásoktól az installációig.

A gyűjteményt a könyvmunka történeti hátterét[41] és a kortárs jelenségeket is érintő forrásanyag egészíti ki. Az Artpoolban az 1980-as évektől több könyvmunkával kapcsolatos projekt is megvalósult, részben nemzetközi együttműködésben.[42]

37 http://www.artpool.hu/Artistamp/WAP/ (a letöltés ideje: 2018. szept. 4.).

38 http://www.artpool.hu/bookwork/textile/ (a letöltés ideje: 2018. szept. 4.).

39 http://www.artpool.hu/Publicationshu2.html http://www.artpool.hu/TTT/kiadvanyok.html (a letöltés ideje: 2018. szept. 4.).

40 *Clive Phillpot:* Könyvek kortárs művészektől. Ford. Koppány Márton. Artpool, 1995, http://www.artpool.hu/bookwork/Phillpothu.html (a letöltés ideje: 2018. szept. 4.). Kötetben in: Idegen az ajtóban. Szerk. Koppány Márton. Artpool–Balassi, Bp., 1999, 51–87.

41 Könyvmunkával foglalkozó elméleti szövegek az Artpool portálon: *Phillpot, C.:* i. m.; *Ulises Carrión:* Egy új művészet: a könyvkészítés (1975). Ford. Koppány Márton, 1995. http://www.artpool.hu/bookwork/Carrionhu.html (a letöltés ideje: 2018. szept. 4.). Kötetben in: Idegen az ajtóban i. m.

42 Extended Book / Kiterjesztett Könyv: ez a lista az Artpool projektjeiben szereplő könyvmunkákat gyűjti össze: http://www.artpool.hu/bookwork/online.html#ext (a letöltés ideje: 2018. szept. 4.).

Artpool-események az 1980-as, 1990-es évekből

Az 1970-es, 1980-as években elsősorban a gyűjtés határozta meg az Artpool ez irányú érdeklődését (egy-két előzménytől eltekintve), majd az 1990-es évektől aktív szervezőként is bekapcsolódott a kísérleti költészeti irányzatok megismertetésébe.[43] Az Artpool több hangköltészeti estet és interdiszciplináris művészeti projektet hívott életre a terület nemzetközileg ismert alkotóival együttműködésben. Az ebben a két évtizedben megvalósult rendezvények a széles körű network segítségével olyan külföldi művészeket is elhoztak Magyarországra, akik Nyugat-Európán kívül egyedül itt szerepeltek.

1983. április 15-én négy órán keresztül rendkívüli telekommunikációs esemény részesei lehettek, akik Bécsben (az Österreichische Kultur-Service stúdiójában), Berlinben (az Auf und Abbau Galériában) és Budapesten az Artpool Stúdióban részt vettek az első kelet-közép-európai telefonkoncerten.[44] Az Artpool Vető János révén került kapcsolatba a projekt szervezőjével, Robert Adrian X médiaművésszel.[45] 1984 őszén a „Miért nem danoltok? – Maria Fesztivál"[46] keretében akusztikus költészeti estet szerveztek Györe Balázs, Szilágyi Ákos és Szkárosi Endre előadásával, és válogatást mutattak be az Artpool fonikus anyagából a Belvárosi Ifjúsági Házban. A Duna-kapcsolat (képtelefon-telefon-fax-komputer-videó-performansz) 1993 szeptemberében jött létre: az újfent Robert Adrian X médiaművésszel közösen, ezúttal képtelefon felhasználásával szervezett élő interaktív telekommunikációs esemény a bécsi Freihaus-Kunstlabor és az Artpool közötti telefonvonalon történt.[47]

A Polyphonix nemzetközi alternatív költészeti fesztivált 1979-ben Párizsban Jean-Jacques Lebel alapította (*5. kép*), azóta minden évben változó helyszínen rendezik meg, Párizs, Nápoly, Róma, Marseille, Brüsszel mellett két alkalommal Magyarország (1988, Szeged; 1994, Budapest) adott otthont az eseménynek. A 26. budapesti Polyphonix Fesztivál az Artpool együtt-

43 Az Artpool vizuális költészeti projektjei: Szövegek/Texts. Balatonboglár, 1973.; *„PACCO dall' ITALIA"* (olasz csomag) (APS No. 2) című kiállítás, 1979. november 12–24., Csepeli Papírgyár Ifjúsági Klubja (PIK Galéria): nem valósult meg, az Artpool első művészeti utazásán gyűjtött vizuális és hangköltészeti, valamint mail art munkákból állt volna, de a kiállítást már a szervezés ideje alatt betiltotta a Budapesti Képzőművészeti Igazgatóság; Képköltészet, 1996. szeptember 27. – október 13., Budapesti Őszi Fesztivál, szabadtéri kiállítás a Liszt Ferenc téren, http://www.artpool.hu/pictpoetryhu.html (a letöltés ideje: 2018. szept. 4.); Hang/Kép/Más költészeti kiállítás az Artpool P60-ban, 2002. május 28. – június 26., http://www.artpool.hu/Poetry/soundimage/kiallitas.html (a letöltés ideje: 2018. szept. 4.).

44 Az eseményről az Aktuális Levél is tájékoztatott: AL (1983. április) 4. sz. 9.

45 Az esemény szervezői: Robert Adrian X és Helmut J. Mark, a telekommunikációs projektet szervező és bonyolító bécsi BLIX csoport képviseletében. A projekt berlini koordinátora: Rainald Schumacher. http://www.artpool.hu/Al/al04/telefonkoncert.html (a letöltés ideje: 2018. szept. 4.).

46 Miért nem danoltok? – Maria Fesztivál, 1984. augusztus 31. – szeptember 13., Belvárosi Ifjúsági Ház, Budapest.

47 Résztvevők: Bécsben Robert Adrian X, John Duncan, Franz Xaver, Mia Zabelka. Budapesten Klaniczay Júlia, Galántai György, Paul Dutton, Szirtes János, Szkárosi Endre és mások.

5. kép. Polyphonix Fesztivál plakát (1994) © Artpool Művészetkutató Központ

működésével[48] sikeresen bevonta a kelet-közép-európai és az orosz színtér művészeit: Rea Nikonova és Serge Segay transzfuturista hangköltészeti estjén „gesztus-, vákuum-, topofonikus és kürtverseket, zajdobozzal kísért absztrakt költeményeket" mutatott be. A hangköltészet nagy alakjainak – Ernst Jandl, Julien Blaine, Timm Ulrichs, Bernard Heidsieck – fellépése mellett például Piotr Rypson a lengyel futurista hangköltészetből adott ízelítőt. Az Artpool közreműködésével 1993-ban *Flux de bouche* címmel tartott előadást Jaap Blonk holland hangperformer Antonin Artaud, Tristan Tzara, Hugo Ball, Kurt Schwitters műveiből és saját darabjaiból a Kolibri Pincében.[49]

Az Artpool hangdokumentumai az 1980-as, 1990-es években több alkalommal szerepeltek rádióműsorokban is: például a hangarchívum ritkaságai mellett az 1994-es Erdély Miklós-év keretében a Magyar Rádió *Vastag Margó* című műsora eredeti Erdély-hanganyagokat is bemutatott.[50] A 2000-es években is több jelentős hangköltészeti eseményt hívott életre az Artpool: 2004-ben (az első magyar avantgárd költő – Balassi Bálint születésnapján) az Artpool vendége volt az olasz hangköltő Arrigo Lora-Totino.[51] Két évvel később nemzetközi kísérleti művészeti eseménynek adott otthont az Artpool P60: az *EvoMUSART – Folyamat feltárva* című kiállításon nemzetközi művészek generatív hanginstallációval és performanszkoncerttel és videoinstallációval szerepeltek.[52] 2007-ben a *Művészet magyarul (m+m=N+1) Hommage à Charles Tamko Sirato* című eseményhez dimenzionista előadás-sorozat és háttérkiállítás kapcsolódott az Artpool P60-ban.[53]

A gyűjtemény sajátosságai és szereplései

A hangköltészet magyarországi történetének legfontosabb szereplőitől (Bujdosó Alpár, Juhász R. József, Kelényi Béla, Ladik Katalin, Nagy Pál, Papp Tibor, Petőcz András, Sőrés Zsolt, Szilágyi Ákos, Szkárosi Endre) bőséges anyag kutatható az Artpoolban, hangzó és papíralapú egyaránt. Szkárosi Endre 1992-től tíz éven át szerkesztette a Magyar Rádió hiánypótló hangköltészeti

48 http://www.artpool.hu/1994/941002_h.html (a letöltés ideje: 2018. szept. 4.).

49 http://www.artpool.hu/1993/930420_h.html (a letöltés ideje: 2018. szept. 4.).

50 Az adásban többek közt – a szerző előadásában – elhangzott Erdély Miklós *Ásványgyapot* című írása (1984) és hangos versei, valamint az 1970-es évekből származó rádiómontázs-részletek.

51 Artpool P60, 2004. október 20. Házigazda: Szkárosi Endre. http://www.artpool.hu/2004/041020m1.html (a letöltés ideje: 2018. szept. 4.).

52 EvoMUSART műhely – Folyamat feltárva, Artpool P60, 2006. április 10–12. Kurátorok: Janis Jefferies és Tim Blackwell (Egyesült Királyság). http://www.artpool.hu/2006/evomusart/rovi-den.html (a letöltés ideje: 2018. szept. 4.).

53 A dimenzionista estek előadói: Petőcz András, Galántai György, Michel Giroud, Szombathy Bálint, Tóth Gábor és Papp Tibor. A kiállításon bemutatkoztak Tamkó Sirató Károly dimenzionista művei és dokumentumai, Tóth Gábor dimenzionista munkái, továbbá válogatás volt látható az Artpool experimentális költészeti gyűjteményének magyar anyagából. http://www.artpool.hu/2007/070321m1.html (a letöltés ideje: 2018. szept. 4.).

adását, a *Világgége – Szkárosi Hangadó* című műsorát, amelyből az összes adás hozzáférhető a kutatók számára.

Rendszeresen érkeznek megkeresések kísérleti költészeti és zenei anyagok cseréjével kapcsolatban a témában jártas gyűjtőktől is.[54] Az Artpool Archívumban hosszú távú letétben van a 180-as csoport tevékenységéhez kapcsolódó dokumentációs anyagot (fotók, meghívók, plakátok, levelezés) tartalmazó Körmendy-gyűjtemény,[55] amit kiegészít az Artpool saját hangfelvételeinek gyűjteménye az együttes fellépéseiről. Gazdag gyűjtemény kutatható hangköltészeti eseményeken készült eredeti hangfelvételekből az 1970-es, 1980-as évektől egészen napjainkig. Többek közt az *Új Hölgyfutár Revue* eseményein bemutatott hangköltészeti performanszok (és más programok) felvételei Szkárosi Endre, Szilágyi Ákos, Balassa Péter, Balaskó Jenő, Garaczi László, Nagy Attila Kristóf, feLugossy László, Petőcz András, Galántai György előadásában 1986–1989 között.

A 2000-es évektől több magyar és nemzetközi kiállítási együttműködés is létrejött, ahol az underground színtérhez köthető (hang)dokumentumokkal, plakátokkal szerepelt[56] az archívum. Az Artpool zenei plakátgyűjteményéből[57] az utóbbi években hazai és külföldi projektek válogattak. Az anyag egyik fontos megjelenési lehetősége volt a 2015-ös *Rock/Tér/Idő* kiállítás a Ludwig Múzeumban.[58] Különleges együttműködésként valósult meg a 2009/2010-es tanév során a Közép-európai Egyetemen tartott kurzus, *Approaches*

54 Néhány alternatív együttes (például Hús, Embersport, Nylon) eredeti hangfelvételei kivételes ritkaságnak számítanak: előfordul, hogy bizonyos eseményekről vagy egy adott időszakból az együttes tagjainak sincsenek meg (ilyen jó minőségben).

55 Körmendy Ferenc, a 180-as csoport tagja személyesen dolgozza fel az archívumi letétben őrzött dokumentációs anyagot.

56 Klipzensored, General Public, Berlin, 2007. október 7–21., http://artpool.hu/2007/071007.html (a letöltés ideje: 2018. szept. 4.); Revolutionary Voices. Performing Arts in Central and Eastern Europe in the 1980s, The New York Public Library For the Performing Arts, New York, 2009. november 18. – 2010. március 20. A kiállítás mintegy kétéves, az Artpool archívumát is bevonó előkészítő munka eredményeképp valósult meg, több, az Artpoolból kölcsönzött archív dokumentum, fotó- és hanganyag felhasználásával. https://www.nypl.org/events/exhibitions/revolutionary-voices-performing-arts-central-eastern-europe-1980s (a letöltés ideje: 2018. szept. 4.); „Sírba visztek". A Bizottság a Műcsarnokba megy, 2011. szeptember 3. – november 13., Műcsarnok, Bp. A kiállításhoz az Artpool számos eredeti archív anyagot (hanganyagok, plakátok, meghívók, kiadványok) kölcsönzött. http://www.mucsarnok.hu/kiallitasok/kiallitasok.php?mid=561c3525d5625&tax= (a letöltés ideje: 2018. szept. 4.).

57 Évről évre bővül a digitalizált plakátok köre. 2009-ben Szőnyei Tamás mintegy 1000 darabos (1978 és 2009 közötti) zenei plakátgyűjteményét is digitalizálták és feldolgozták, amely az együttműködés eredményeképp digitális formában az Artpool gyűjteményéhez adódott. Szőnyei Tamás és Bp. Szabó György koncertplakát-gyűjteménye 2017 októberében egy kiállításon is látható volt, melyről egy tanulmányokkal kiegészített katalógus is megjelent: Pokoli aranykor. New wave koncertplakátok a '80-as évekből. Szerk. Rieder Gábor, Kieselbach Galéria, Bp., 2017.

58 Rock/tér/idő, Ludwig Múzeum, 2016. május 6. – június 26. http://www.ludwigmuseum.hu/site.php?inc=kiallitas&kiallitasId=959&menuId=43 (a letöltés ideje: 2018. szept. 4.).

to Counter-Cultural Movements in East-Central Europe, 1960–1990[59] címmel, amely a régió ellenkulturális mozgalmainak kérdéseit járta körül. Az előadás-sorozat, amely az Artpool kutatási területeihez kapcsolódó témákat érintett (new wave, performansz, ellenkultúra), videofelvételen hozzáférhető az archívumban. A közelmúlt eseményei közül kiemelkedik a 2016-os Łódźban, a Muzeum Sztuki tereiben, majd 2018-ban a berlini Akademie der Künstében újból látható *Notes from the Underground* című kiállítás, ahol bele lehetett hallgatni az *Artpool Rádió* kazettaszámaiba. 2017-ben Lipcsében a *„Warsaw Punk Pakt" Punk in Ost-Europa* című kiállításon is részt vett az archívum, valamint további izgalmas együttműködést jelentett az *Unearthing The Music* (UMCSEET – Unearthing The Music Creative Sound and Experimentation Under European Totalitarianism[60]) című nemzetközi projekt.

Az interdiszciplináris kutatás lehetősége

Az aktív archívum koncepciója jegyében az Artpoolban az underground zenéhez és a kísérleti költészethez kapcsolódó eredeti hangdokumentumok mellett többféle formátumban őrzött forrásanyagok segítik a kutatók munkáját. A hangarchívum nagy részét teszik ki Galántai György hangfelvételei, kisebb része (kiadvány)cserével vagy ajándékként került (és azóta is kerül) a gyűjteménybe művészektől, gyűjtőktől, kiadóktól. Jellegük szerint az archívumban található (a papíralapú források mellett): eredeti hangdokumentum (koncertfelvétel, megnyitószöveg, előadás stb.), szerkesztett hangdokumentum (például *Artpool Rádió*), hangantológia/kiadvány (kazettakiadványok, például *Baobab*), hangmunka/zenemű (és hangköltészeti darab).[61] A zenei és kísérleti költészeti gyűjtemény anyagát a tematikus könyvtári állomány mellett az eseménykronológia-adatbázis is kiegészíti, amely megmutatja, hogy eseményenként akár többféle műfajú dokumentum is hozzáférhető (hanganyag/videó, fotó, meghívó, plakát stb.). A hanganyagok digitalizálása során az eredeti állapot átmentésére[62] törekedtünk (az esetleges későbbi restaurálás lehetőségét is fenntartva).

A kutatók rendelkezésére áll a közel 2000 tételt számláló zeneiplakát-gyűjtemény, és a Galántai György és Pácser Attila 1970–1980-as évekbeli fotóiból álló fényképarchívum is.[63] Az 1980-as évekbeli együttesekhez köthetően elsősorban koncertfelvételek[64] tartoznak a gyűjteménybe, de kiadott eredeti CD-k és demókazetták is hozzáférhetők. Az Artpoolban a kísérleti költészet és a zene különböző területeihez kapcsolódó további témák: rádióművészet, kísérleti zene (180-as Csoport, Új Zenei Stúdió), underground/új hullámos zene.[65] Összesen közel 80 vizuális és hangköltészeti eseményről van dokumentum, illetve tematikus szakirodalom kutatható az archívumban.[66] A hozzáférhető anyag ma is rendszeresen bővül – visszamenőlegesen is – dokumentumokkal, szakirodalommal és a művészek saját kiadványaival.

59 http://archive.ceu.hu/node/33589 (a letöltés ideje: 2018. szept. 4.).

60 http://umcseet.eu/ (a letöltés ideje: 2018. szept. 4.).

61 Hanghordozó szerint: audiokazetta: kb. 1500 db; CD: kb. 450 db; bakelit nagylemez: közel 100 db; bakelit kislemez: kb. 30 db.

62 Fontos kiemelni, hogy az Artpool még Erdély Miklós életében és felhatalmazásával már az 1980-as években átmásolta hangkazettára, majd az 1990-es években elsőként digitalizálta az azóta Erdély Miklós-hagyatékba tartozó eredeti hangdokumentumokat is.

63 Az archívum teljes állományát tartalmazó online kutatható adatbázis kiépítése még várat magára, de a digitalizált hanganyagok és CD-k listája az előzetes kutatások elősegítése érdekében elérhető az Artpool honlapján. A 2005 és 2008 között lezajlott nagyobb projekt után is folyamatos a feldolgozás, jelenleg körülbelül a teljes anyag harmada érhető el digitálisan. http://www.artpool.hu/sound/ (a letöltés ideje: 2018. szept. 4.).

64 Néhány dokumentált koncert az 1970-es és 1980-as évekből: Molnár Gergely és a Spions *Anna Frank Emlékest* c. punk-rock koncertje, Egyetemi Színpad, 1978. Kontroll Csoport: Az Anna Frank-emlékest rekonstrukciója, Egyetemi Színpad, 1983. Európa Kiadó: „Jó lesz...'83" c. koncertje, Bercsényi Klub, 1983. „FényTérKép" kortárs és kísérleti zenei est, Petőfi Csarnok, 1985.

65 Többek közt ritka anyagok kutathatók a következő együttesektől: Balaton, Vágtázó Halottkémek/VHK, URH, Európa Kiadó, Sziámi, Kontroll Csoport, A.E. Bizottság, Trabant, Neurotic.

66 Jelenleg a videoarchívumban összesen több mint 50 (zömében hang)költészeti és száznál több zenei témájú videodokumentum hozzáférhető.

Irodalom

Aktuális Levél /Artpool Letter, Bp., Artpool, Nr. 1–11, 1983–1985, http://www.artpool.hu/Al/alhu.html (a letöltés ideje: 2018. szept. 4.).

Artpool Radio, Bp., Artpool, Nr. 1–8, 1983–1987, http://www.artpool.hu/sound/radio/ (a letöltés ideje: 2018. szept. 4.).

Artpool – The Experimental Art Archive of East-Central Europe, Ed. György Galántai – Júlia Klaniczay, Artpool, Bp., 2013, http://www.artpool.hu/2013/Artpool_book_en.html (a letöltés ideje: 2018. szept. 4.).

Bohár András: Ahogy megmutatkozik a poézis. Fenyvesi Ottó, Tandori Dezső, Zalán Tibor, Géczi János képversköteteiről. Új Forrás 30. (1998) 5. sz. http://www.jamk.hu/ujforras/980513.htm (a letöltés ideje: 2018. szept. 4.).

Budapest / Artpool Steps for Rod Summers, 1983, http://www.galantai.hu/sound/pieces/budapest.html (a letöltés ideje: 2018. szept. 4.).

Carrión, Ulises: Egy új művészet: a könyvkészítés (1975). Ford. Koppány Márton, 1995. http://www.artpool.hu/bookwork/Carrionhu.html (a letöltés ideje: 2018. szept. 4.). Kötetben in: Idegen az ajtóban. Szerk. Koppány Márton. Artpool–Balassi, Bp., 1999.

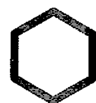
Cziráki Szilvia: Vizuális költészet és képzőművészet kapcsolata Magyarországon 1945 után. Szakdolgozat, ELTE Művészettörténeti Intézet, témavezető: Szőke Annamária, 2008. Példány: Artpool Művészetkutató Központ.

Hangköltészet. Szerk. Szkárosi Endre. Artpool, Bp., 1994, http://www.artpool.hu/Poetry/Sound/Hangkolt.html (a letöltés ideje: 2018. szept. 4.).

Interarchive. Archivarische Praktiken und Handlungsräume im zeitgenössischen Kunstfeld / Archival Practices and Sites in the Contemporary Art Field. Hg. Beatrice von Bismarck – Hans-Peter Feldmann – Hans-Ulrich Obrist – Diethelm Stoller – Ulf Wuggenig. Verlag der Buchhandlung Walther König, Lüneburg–Köln, 2002.
Kostelanetz, Richard: Text-Sound-Texts, William Morrow and Company, New York, 1980.
Leopold Bloom Planetoida. Szerk. Abajkovics Péter – Székely Ákos, Artpool – Magyar Műhely, Bp., 2012.
Phillpot, Clive: Könyvek kortárs művészektől. Ford. Koppány Márton. Artpool, 1995, http://www.artpool.hu/bookwork/Phillpothu.html (a letöltés ideje: 2018. szept. 4.). Kötetben in: Idegen az ajtóban. Szerk. Koppány Márton. Artpool–Balassi, Bp., 1999, 51–87.
Pokoli aranykor – New wave koncertplakátok a '80-as évekből. Szerk. Rieder Gábor, Kieselbach Galéria, Bp., 2017.
Polyphonix 26 – Budapest, Artpool, Bp., 1994.
Sound by Artists. Eds. Lander, Dan – Micah Lexier. Art Metropole, Toronto – Walter Phillips Gallery, Banff, 1990, 97–108.
Szombathy Bálint: A konkrét költészet útjai. Képírás Művészeti Alapítvány, Kaposvár, 2005² [1977], http://www.artpool.hu/Poetry/konkret/konkret.html (a letöltés ideje: 2018. szept. 4.).
Tamkó Sirató Károly: A Dimenzionista manifesztum története. A dimenzionizmus (nemeuklideszi művészetek) I. albuma. Az avantgárd művészetek rendszerbe foglalása. Szöveggond., jegyz. Klaniczay Júlia; utószó L. Simon László. Artpool – Magyar Műhely, Bp., 2010, http://www.artpool.hu/TamkoSirato/Charles.html (a letöltés ideje: 2018. szept. 4.).
Törvénytelen avantgárd. Galántai György balatonboglári kápolnaműterme 1970–1973. Szerk. Klaniczay Júlia – Sasvári Edit, Artpool–Balassi, Bp., 2003, http://www.artpool.hu/boglar/konyv.html (a letöltés ideje: 2018. szept. 4.).

Linkek

http://artpool.hu
http://www.artpool.hu/sound/archive.html
http://www.artpool.hu/Research/bookworkhu.html
http://artpool.hu/video/index.html
http://www.ubu.com
http://www.archiviomauriziospatola.com
https://www.fondazionebonotto.org
http://www.vispo.com
http://umcseet.eu/

MÉSZÁROS TIBOR

Béke (?) Ithakában

Befogadás- és hazatérés-történet: a Márai-hagyaték

Kirekesztés és önkirekesztés. A Márai-recepció évtizedei. A szamizdat

„A kommunisták nem ok nélkül félnek a spirituális erőktől – milliós tömegeket tud megmozgatni a Szó vagy Ige, mint a Római Birodalomban kétezer év előtt, úgy ma is. [...] Egy külföldön kis példányszámban nyomtatott emigránskönyvtől jobban félnek az állig felfegyverzett diktatúrák, mint hivatalos ellenfeleik fegyvereitől."[1]

Szemtanúk (áldozatok?) elbeszéléséből tudom, hogy a Kádár-rendszer éveiben a vámosok kifejezetten keresték a tiltott könyveket a hazautazóknál, s a céltárgyak szerzői között Márai az élen állt. Ez akár meglepő is lehetne, mivel akkora jelentőséget tulajdonítottak e műveknek, amekkora lázító és „fellazító" tevékenységet bizonyosan nem tudtak volna végbevinni. Nézzünk néhány példát az író emigrációs művei közül. *Béke Ithakában* – rosszul jött volna a hazai ideológusoknak a bolyongó, de haza sohasem találó Ulysses alakja, akit ráadásul meg is ölnek? *San Gennaro vére* – a névtelen emigráns drámája, aki (talán) öngyilkos lesz, leveti magát egy szikláról Nápolyban; ez még jó ellenpropaganda is lehetett volna („eggyel kevesebb"), mint ahogyan 1954-ben a Kossuth Rádióban elhangozhatott a *Halotti beszéd* (Tamási Áron mívesen szép, de háttérből vezérelt válasza is csak eszköz volt), amit a *Művelt Nép* című lapban is megjelentettek.[2] Az *Ítélet Canudosban* parabolisztikus története anarchiáról és a demokrácia diktatórikus arcáról szólva lett volna lázító?

Márait inkább naplói tették *persona non gratá*vá; egyébként a magyar határon nem a műveket, hanem a személyt, Márait és szellemiségét nem akarták beengedni, mert igazából vele volt probléma. Fentebbi művek szerzője ikonikus, makacs és a megvesztegethetetlenségig ellenálló személyiség volt, aki nem jött haza, mint például Cs. Szabó László tette a maga által szabott feltételekkel, akinek idehaza kötetei is megjelentek 1982-ben:[3] „*Magánemberként* hagytam el Magyarországot, *magánemberként* mennék vissza szétnézni, s néhány kézfogásra. Semmiféle hivatalos meghívást nem várok, és nem fogadok el, ezt

1 *Márai Sándor:* A teljes napló 1978–1981. Szerk., jegyz. Mészáros Tibor. Helikon, Bp., 2017. 117.
2 *Márai Sándor:* Halotti beszéd. Művelt Nép 5. (1954. máj. 1.) 8. sz. 3.
3 Alkalom. Esszék irodalomról, művészetről. Szerk. Rózsa Judit. Gondolat, Bp., 1982.; Közel s távol. Összegyűjtött elbeszélések 1948–1981. Szerk. Steinert Ágota. Magvető, Bp., 1982.

jó, ha mindenki idejében tudja, és alku nélkül tudomásul veszi. Szállásról, kosztról, fuvarról magam gondoskodom, programomat magam szabom meg. Ha bárki v. bármilyen szervezet bármekkora jó szándékkal ragaszkodik a hivatalos meghíváshoz, az út örökre elmarad. [...] Viszont [...] mindenkinek a rendelkezésére állok, válogatás nélkül, mint magánember, aki függetlenül hivatalos szervektől, nyugaton élő magánemberként szétnéz hazájában, ugyanúgy, mint például egy chicagói magyar építész"[4] – írta a *Doveri átkelés* szerzője. Márai már az 1960-as években kialakított életelveivel örökre kizárta magát a szocialista Magyarország társadalmából. „Nem adok engedélyt semmiféle ottani kiadásra, amíg az orosz megszálló sereg ott van. És, ha azok elmentek, tartsanak otthon külföldi ellenőrzés mellett demokratikus, szabad választásokat. Előbb nem engedem semmiféle írásom kiadását."[5]

A magyar határon reflexként működő elkobzó mechanizmust egyfajta „materialista félelem" működtette, mely azonnal elbizonytalanodott és megriadt, ha valami nem kézzelfogható, nem deklarált, lényegében nem ellenőrizhető. Ahogyan regénye, az *Erősítő* hőse is, Márai is vallotta: ha elért másokhoz egy gondolata és megérintette őket, megérte a sok áldozat, amit emigrációja jelentett. „A könyv itt van, nem lehet többé kivenni az emberek kezéből. Éppen ezért semmire nem kell olyan aggályosan ügyelni, mint a fertőzésre, amit a könyv terjeszt. Az eretnekkel lehet tárgyalni... A nagy stratégia, a jövőre figyelő tervezés érdekében el lehet tűrni sok mindent, ami azt a tévhitet kelti, mintha lehetséges lenne valóságos együttélés Pokol és Menny között. Amit nem lehet eltűrni, hogy nyomtassanak valahol egy könyvet, amelynek oldalain az író szabadon fejezi ki gondolatait."[6]

Márai ezt nem csak művészetében, életében is vallotta. Így írt erről naplójában: „Huszonnyolc év, amikor szabadon írtam, azt írtam, ami a meggyőződésem; közzé adtam, amit írtam... És még itt vagyok, szabad vagyok. A kommunista dogma, a marxista hittétel éppen úgy vakhitet követel az írótól, mint a keresztény dogma. Író nem lehet más, csak szakadár, aki megtagad minden dogmát. Nincs más »irodalom« a vasfüggöny mögött, csak a szamizdat – minden más csak taktikusan engedélyezett mellébeszélés. A dogma nem tűr elhajlást. Nagy elégtétel, hogy volt erőm eljönni huszonnyolc év előtt Magyarországról és megírtam mindazt – olyan, amilyen – amit idegenben írtam. Otthon soha nem írhattam volna meg ezeket a könyveket."[7]

Érdekes kérdés lenne megvizsgálni azt, hogy a rendszer foglalkozott-e azzal, s ha igen, hogyan értékelte azt a tényt, hogy fentebbi intézkedései saját gyengeségét tették nyilvánvalóvá.

4 Cs. Szabó László és Gál István levelezése 1933–1982. Szerk., jegyz., névmutató Gál Ágnes – Gál Julianna. Előszó Szigethy Gábor. Argumentum, Bp., 2012. 180–181. Kiemelések: M. T.

5 *Márai Sándor:* Napló 1984–1989. Vörösváry, Toronto, 1997. 166.

6 *Márai Sándor:* Erősítő. Toronto, 1975.

7 *Márai Sándor:* A teljes napló 1974–1977. Szerk., jegyz. Mészáros Tibor. Helikon, Bp., 2016. 381.

Az író hazai recepciója az emigráció évtizedeiben: az 1950-es és 1960-as évek

Az író hazai életszakaszát illetően általánosságban igaznak tűnnek Méliusz József 1940-es, Máirairól szóló írásának kezdő sorai: „Nem lehet vegyes érzelmekkel olvasni. Vagy szeretjük, vagy nem. De akkor is szerethetjük, ha vitára kényszerít, ha haragszunk rá. Ám, akik divatból olvassák – mert van egy Márai-divat is –, nem mindig tudják, mi is pontosan a szeretni való hangulatain, finom mondatain, érzelmek rejtelmei közt imbolygó, néha hihetetlen, rembrandtian éles fényben felvillanó alakjain, egy-egy szaván, mi lebegő mondatai sűrűjében úgy csillan, mint valami varázslatban."[8] Mi jellemezte a Márai-recepciót az író emigrációja után?

Az 1950-es évek első felében a hazáját elhagyó, Nyugatra távozó és ezért elsorvadó, lelki halálra ítélt író került középpontba.[9] Ilyen szempontból is érdekes a *Halotti beszéd* kapcsán ismertté vált „hazacsalogatási kísérlet" 1951–1952-ből (!), mivel el tudták képzelni hazatérését a propaganda érdekében.[10]

Berei Andor[11] 1952. január 24-én ezt írta Rómába: „Értesülésünk szerint egészen a legutóbbi időkig Olaszországban tartózkodott Márai Sándor magyar író, akinek többek között ismerjük egy Posilippo-ban [sic!] 1951 nyarán írt versét, amelynek hangja erősen csalódott és Amerika-ellenes. Kérjük, igyekezzék megtudni, Márai Sándor jelenleg Olaszországban tartózkodik-e. Ha igen, mi a tartózkodási helye. Vannak itt olyan hírek is forgalomban, hogy a legutóbbi idők folyamán meghalt. Amennyiben ez igaz lenne, úgy légy szíves halálának körülményeiről értesülést szerezni. Amennyiben életben van, és Olaszországban tartózkodik, úgy jó lenne valamilyen kapcsolatot kiépíteni feléje és igen óvatosan értésére juttatni, hogy Magyarországra való visszatérésének részünkről nincsenek akadályai."[12]

Február 1-jén – újabb információk birtokában – Berei így írt Kálló Iván római követnek: „Egészen biztos, hogy Márai életben van és Olaszországban

8 *Méliusz József:* Márai. Korunk 15. (1940. február) 2. sz. 177.

9 Jó példa erre a *Halotti beszéd* című vers fogadtatása. Erről ad bőséges elemzést: *Mészáros Tibor:* Visszhangos vers. (Márai Halotti beszédének utóéletei). Forrás 46. (2014. február) 2. sz. 32–52.

10 A levélváltást a következő forrásból közlöm (a továbbiakban nem hivatkozom külön az egyes oldalszámokat): *Csorba László:* Egy polgár sétái a Vergilius-parkban. In: Szolgálatomat ajánlom a 60 éves Jankovics Józsefnek. Szerk. Császtvay Tünde – Nyerges Judit. Balassi, Bp., 2009. 103–119.

11 A Külügyminisztérium politikai államtitkára, majd a külügyminiszter első helyettese volt.

12 Valószínűleg nem ennek kapcsán kapott lábra Budapesten Márai halálhíre. Rónay György így kommentálta ezt, felemlítvén az irodalmilag halott Márait: „I. A. Márai halálhírét hozza. Pesti színészkörökben beszélnek róla; éppen ezért nem hiszem. S ha igaz volna: nem furcsa-e, hogy egy halott meghal? Mert valahogyan halott volt, mint író, még java életében; még sorra jelentek meg a könyvei, de már epigonja volt magamagának. Kínos volt, ahogy kifogyott a lélegzete; ahogy már nem is Krúdytól kölcsönzött ihletet, hanem attól, aki ő volt valaha. De sajnos nem a legelső önmagától, hanem attól, aki már szalonképes volt az Új Idők olvasóinál is. Utánozta a gondosan ápolt tükörképét." *Rónay György:* Napló I. (1945–1952). S. a. r., előszó, jegyz. Reisinger János. Magvető, Bp., 1989. 443. „I. A." valószínűleg Ijjas Antal (1906–1980) újságíró.

él, mégpedig Nápoly közelében. Magyarországon tartózkodó édesanyjával állandó kapcsolatban van. Helyes volna, ha valaki – vagy erre alkalmas elvtárs a követségről, vagy pedig egy kulturális kérdésekben járatos olasz elvtárs – felkeresné és megnézné, hogyan viszonylik jelenleg a nemzetközi politika kérdéseihez és Magyarországhoz."

A követ március 6-i válasza bizonytalan információkkal teli: „Úgy nézett ki, hogy Szicíliában él, újabb értesülésünk szerint azonban majdnem biztos, hogy Capri szigetén él. Failoni,[13] hosszú ideig Budapesten élt operaházi karmester fiától szerzett értesítés szerint nagyon rossz anyagi viszonyok között él Capriban és nagyon el van keseredve. A közeli napokban keressük meg, ha tényleg ott van, persze kerülővel, óvatosan és, amint biztosat tudunk, értesítlek."

Mivel nem voltak meggyőződve Márai pozitív válaszáról, az Olaszországban tartózkodó Vedres Márk Kossuth-díjas szobrászművészt kérték fel a közvetítésre, de kettejük találkozásáról semmilyen adat nincs. Kálló március 25-i levele a keresés kudarcáról számol be: „Máraival kapcsolatban kifejtett fáradozásunk hiábavaló volt. Egyik címe[t] a másik után kaptuk és kerestük, de úgy látszik, nem tudjuk megtalálni. Egészen bizonyos, hogy otthon élő anyjával levelezésben van, hát ha [sic!] meg lehetne tudni, hol van ill. a címét. Mi a keresést folytatjuk, de kérlek, ha valami közelebbit tudtok, értesítsetek." A közjáték befejezését Berei Andor 1952. április 6-i üzenete adja: „Máraira vonatkozólag egyelőre nincs értesülésünk, amennyiben lesz, azt azonnal közölni fogjuk."

Zolnay Vilmos *A bomlás irodalma* című áltanulmánya, pártos alapon, a szocialista realizmus esztétikai követelményeit számon kérve és azzal ütköztetve Márai műveit, gyakorlatilag máglyahalálra ítélte az egész életművet. Írásainak eszmei tartalmát Zolnay szerint csak statisztikai módszerekkel lehet megfejteni, a leggyakoribb szavakat és kifejezéseket megszámolva és ezekből következtetve. „Így reális ez, mondhatná valaki: a torz csak torzat szülhet."[14] További tanulságokkal is szolgál az említett írás. Az író életművét így foglalja össze két mondatban: „Végső fokon valóban a polgárság bomlását ábrázolja, de valahogy úgy jár el, mint az a festő, aki egy igazi rothadt dinnyét tesz keretbe. Bearanyozza a bomlást."[15] Megállt az idő, hiszen tíz évnél korábban Horváth Márton *Babits halotti maszkja* című leleményében „mellékesen" írt így Márairól: „Hibátlan mondatokat mond a Dunába zuhant hidakról és az Alagút halottairól, akiknek ég felé mered a szemük. Szavai és mondatai szépek, mint a zöld és aranyló legyek, amelyek rászállnak a hullákra."[16]

A megítélés hangsúlya 1956 után egyértelműen a hazájával szembekerült, a nyugati propaganda céljait kiszolgáló és a saját különállása áldozatává vált Márait tartotta fontosnak kiemelni. A támadások „eszközéül" az ennek bizonyítására legalkalmasabb *Naplót* választották célpontul, mely sokszínűsé-

13 Sergio Failoni karmester, aki 1928–1945 között dirigált az Operaházban.

14 *Zolnay Vilmos:* Kalandozások az irodalomban. Népszava, Bp., 1956. 110.

15 Uo.

16 *Horváth Márton:* Babits halotti maszkja. Szabad Nép 1945. máj. 31. 5.

gében, kiragadhatóságában, ezért támadhatóságában megfelelő volt a politikai-kritikai szándékok megvalósítására. Ennek megnyilvánulása Sükösd Mihály írása, mely az első emigráns naplókötet alapján egy magatartás széthullását konstatálta.[17] Sükösd ezt írja tanulmányában: „Élményt alig ad, érzést, gondolatokat nem kavar, csupán tanulságokat tartogat: valami szorongó rosszérzés marad vissza az olvasóban, mint akit szűk, beomló alagútba kalauzoltak, s ott korhadt, tapadós falakba markol."[18] Ismerős kifejezések... Döntően tehát a politikai megítélés alakította e tíz év Márai-portréját, s az országtól és a lehetséges olvasóktól való elkülönítés volt a legfontosabb cél.

Az 1960-as évek ennél kiegyensúlyozottabb helyzetet mutatnak. 1963-ban létrehozták az Állami Emigrációs Bizottságot, amely a Kádár-rendszer konszolidációs céljainak, új színezetű kormányzati politikájának megfelelően igyekezett az emigránsokat immár pozitívabban, egy részüket „megtévesztett emberként", „szimpatizánsként", másokat (hagyományosan) „reakciósként" beállítani. A Magyarok Világszövetsége ekkor kapott újabb funkciókat a pártvezetéstől: próbálták meglévő, csaknem fél százezres, emigráns címlistájukat három év alatt a duplájára növelni, és különböző kategóriák, csoportok szerint rendszerezni (nők, nyugdíjasok, reformátusok stb.) a célzottabb elérés érdekében.[19]

Horváth Béla 1962-ben megjelent, a *Napló 1945–1957*[20] című kötetét elemző cikke[21] legalább annyira Márait támadó, mint a recenzió szerzőjét igazoló írás. Horváth költő, műfordító volt, aki éppen ezen évben költözött haza az NSZK-ból, többek között sokéves Szabad Európa rádiós múlttal. Borvendég Zsuzsanna tanulmánya[22] fellebbenti a fátylat Horváth életének hátteréről: tevékenysége nem annyira az enyhülésnek, mint a titkosszolgálatok által megszabott „árnak" volt köszönhető, az emigránsokat lejárató propaganda részeként a Horváthnak és Vámos Imrének adott kedvezmények fejében.[23]

A magyar irodalom története 6. kötetében (1966) B. Nagy László szinte minden szempontból elmarasztalja Márai életművét: elhibázottnak tartja az *Egy polgár vallomásait*, stilisztikai szempontból szerinte az író mondatvezetése gyengeségei takarására valók, s az írót elsősorban a „finnyás, önnön pózába részegült magatartás" jellemzi.[24] Természetesen a legkárhoztatottabb az író

17 *Sükösd Mihály:* Egy magatartás széthullása. Gondolatok Márai Sándor új könyvéről. („Napló 1945–1957", New York 1958). Valóság 2. (1959. augusztus 30.) 4. sz. 46–50.

18 Uo. 46.

19 Zárt, bizalmas, számozott. Tájékoztatáspolitika és cenzúra 1956–1963. Szerk. Cseh Gergő Bendegúz – Kalmár Melinda – Pór Edit. Osiris, Bp., 1999. 514–521.

20 *Márai Sándor:* Napló 1945–1957. Occidental Press, Washington, 1958.

21 *Horváth Béla:* Írói halál az emigrációban. Látóhatár (1962) 1. sz. 56–64.

22 *Borvendég Zsuzsanna:* Célszemély a Látóhatáron. Vámos Imre beszervezésének története. Betekintő [internetes folyóirat] (2013) 3. sz. www.betekinto.hu/2013_3_borvendeg (a letöltés ideje: 2016. febr. 12.).

23 Vámos például egy éven belül majd ötvenezer schillinget és hatezer márkát kapott!

24 A magyar irodalom története 6. köt. A magyar irodalom története 1919-től napjainkig. Szerk. Szabolcsi Miklós – Sőtér István. Akadémiai, Bp., 1966. 721.

emigrációs pályafutása, ahol rádiósként „szidalmakat szór a »vasfüggöny« mögötti világra".[25]

Ezek mellett azonban született az író érdemeit méltató írás is. Szalatnai Rezső Kafka első fordítójaként írt róla.[26] A magyar klasszikusok jövőjéről folytatott írói vita keretében Fodor András azon véleményét fejtette ki, mely szerint „...nem kéne nekünk is bátrabban számot vetni határon túli értékeinkkel? Kinek használunk vele, ha a Zendülők vagy az Egy polgár vallomásai szerzőjét: Márai Sándort; a Földönfutó város vagy a Fegyverek visszanéznek íróját, Zilahy Lajost valamiféle makacs bosszúval örökre kitiltjuk irodalmunkból?"[27]

E korszak része az író és életművének teljes tagadása is. Az egyetemista Szigethy Gábor Márai személyét firtató kérdésére Király István professzor így válaszolt: „Márai Sándor már kihullott a magyar irodalomból. Márai Sándor nevű magyar író nincs."[28] Megtagadni vagy eltagadni, mert fontosabb a propaganda, mint az értő ítélet – ez volt ezen évtized logikája, még ha enyhébb megítélés alá estek is az emigránsok; az ettől eltérő véleményt kifejtők renitensnek számítottak.

Az 1970-es és 1980-as évek

Az 1970-es évekre a „kiüresedett író" gondolatának hangsúlyozása volt jellemző a hazai műismertetésekben. Ennek furcsa példája Rónay György ikerrecenziója a *Napló 1958–1967* és az *Ítélet Canudosban* című kötetekről.[29] Talán a megjelentethetőség miatt írt Rónay az eltűnőben lévő polgári társadalom helyébe érkező osztály nélküli társadalomról, és rótta fel az ismertetett regény egyik legjobb jelenetének értéktelenségét.[30] Tamás István 1973 decemberében kötelességszerűen, ideológiai alapon „intézte el" a *Föld, föld!...*-et a *Kritiká*ban: „...nem emlékezés, hanem vad ellenségeskedés mindennel szemben, ami 1945 óta Magyarországon történt [...] költött egy téveszmerendszert s lett a tőke apologétája a haladás – sőt: a mozdulás – ellensége, feldühödött szidalmazója, a saját életműve legjobb lapjainak megkérdőjelezője."[31]

E kötet történetéhez további érdekesség is tartozik. Az író hazaküldött néhány példányt ismerősöknek művéből; kiábrándulással, ugyanakkor realitással jegyezte le diáriumába: „A »Föld, Föld« hat példányát elküldöttem budapesti címekre, barátoknak, ismerősöknek, nyitott, vastag borítékban, ajánlottan. A hat küldemény közül öt postafordultával visszaérkezett címemre:

25 Uo. 722.
26 *Szalatnai Rezső:* Kafka első magyar fordításai. A Könyv (1964) 2. sz. 46.
27 *Fodor András:* Klasszicitás és élő irodalom. Kritika 3. (1965. november) 11. sz. 39.
28 *Szigethy Gábor:* Évezredtöredék. Helikon, Bp., 2010. 126.
29 *Rónay György:* Az olvasó naplója. Vigilia 35. (1970. december) 12. sz. 844–847.
30 Az is lehet, hogy Rónayt az általa többször is kárhoztatott Eszter hagyatéka és Az igazi emléke kísértette a jelenet kapcsán.
31 *Tamás István:* Márai Sándor: Föld, föld!... Kritika (1973) 12. sz. 28.

»Retour«-pecséttel, mellette: »Non admis. Conv. de Tokyo, 29 & 1/9« – a kommunista postacenzúra pontosan dolgozik. Jellegzetes, hogy 25 évvel a kommunista hatalomátvétel után egy ország hivatalossága még mindig fél egy könyvtől, amelyben egy magyar író elmondja véleményét a kommunizmusról. A betű mégis hatalmasabb, mint az atombombák korában hiszik."[32]

Tény viszont, hogy minden averzió ellenére, egyre kevesebb idő telik el egy idegenben megjelent mű és annak magyarországi ismertetése között. Bármennyire *tudatos* propaganda része mindez, ebben az időben valami *más is* „elbírta" már a nyomdafestéket. Az *Arcok és vallomások* sorozat egyik kötetében így jelent meg az emigráns író alakja, magatartása: „...Márai egykori tisztessége, polgári tisztessége volt annyi, mint a kaméleonok vele született képessége. Egy olyan polgár, aki azt vallja, hogy ő polgár, sokkal értékesebb, mint egy kaméleon, aki mindig azt vallja, amit éppen kell."[33]

Az 1980-as évek értékelései több szálon futottak, az évtized összességében a közelítő kritikák időszakává vált. Sükösd Mihály felvetette az író műveinek esetleges újrakiadását,[34] Rónay László tanulmányban értékelte az *Erősítőt*,[35] *A nyugati magyar irodalom 1945 után* című munka[36] már „megengedte" azt a szempontot is, hogy Márai számára az íróság ára az emigráció volt, s mindehhez már nem fűztek kötelező ideológiai okítást.

Nota bene: A hazai recepció ellenpéldája az emigráns: ha csak személyi vagy politikai elfogultság nem vezette Márai műveinek recenzensét, a kritikátlan lelkendezés hangján szóltak minden kötetéről. „Kritikát írni? Nincsen mit bírálni! Recenziót? Méltatlan volna. Mert valójában recitálni kellene az egész művet. Elejétől-végig. Nincs más hátra, mint olvasni."[37] S hogy ez az író nem minden művére igaz, az nem is kérdés. Összességében hiába tapasztalható Magyarországon egyfajta enyhülés, mindezek nem győzik meg az írót, továbbra sem enged évtizedeken át megszenvedett elveiből. „A pesti hazacsalogató újság üdvözöl a 85. ürügyén, mintha minden rendben lenne közöttünk és engedély nélkül leközli egy ötven év előtt írott és megjelent rövid írásomat. A kommunisták most udvarolnak az emigrációnak, a »hazaáruló emigráns«-t előléptetik, »külföldre szakadt hazánkfiá«-t csinálnak belőle. Homályos. Lehet, hogy csak kompromittálni akarják az emigránsokat. Müncheni magyar kiadó jelenti, hogy 6000 dollárt kínálnak, ha megengedem Egy polgár vallomásai című könyvem új kiadását. Valamit főznek a boszorkánykonyhában, skalpokból, valamilyen keserű levest."[38]

32 *Márai Sándor:* A teljes napló 1970–1973. Szerk., jegyz. Mészáros Tibor. Helikon, Bp., 2015. 444–445.
33 *Demeter Imre:* Somlay Artúr. Szépirodalmi, Bp., 1972. 203.
34 *Sükösd Mihály:* Cserépposta. Élet és Irodalom 1981. február 21. 6–7.
35 *Rónay László:* Márai Sándor: Erősítő. Literatura 11. (1984) 3. sz. 359–365.
36 Gondolat, Bp., 1986.
37 *Zathureczky Gyula:* Harminc ezüstpénz. Nemzetőr 28. (1983. november 15.) 404. sz. 6.
38 *Márai Sándor:* A teljes napló 1982–1989. Szerk., jegyz. Mészáros Tibor. Helikon, Bp., 2018. 285.

A meg nem valósult szamizdat

Lényegében egy logikusnak tekinthető lépés elmaradt a hazai terjesztést illetően: Márai nem jelent meg a szamizdat irodalomban sem, nem fedezték fel sem őt, sem műveit, pedig naplói bőséges és színvonalas lehetőséget adtak volna a szocializmust bíráló gondolatok közlésére. A hazai szamizdat képviselői tekinthettek volna akként is az emigráció kiemelkedő alkotóira, írásaira, mint az őket támogató, határon túli ellenzékre. Ez Márai esetében mégsem működött: úgy tűnik, sokkal szívesebben adták ki a direkt politikai jellegű munkákat, a szépirodalom területén pedig inkább világirodalmi adósságokat igyekeztek törleszteni (például Bulgakov: *Kutyaszív;* Orwell: *Állatfarm*). Igaz, Márai nem volt túl nagy véleménnyel a hazai szamizdat kiadásokról és kiadókról, úgy vélte, azok az állam tudtával és engedélyével működnek „fizetett ellenzékként", azaz lényegében az általa elfogadhatatlan állapotokat konzerválják. „Szó esik a hazai szamizdat tünetekről: a kommunista hatóságok elnéznek bizonyos kritikát, ha az nem bírálja a kommunista rendszert, a marxista sztálinista-leninista Eszmét. És nem beszél arról, hogy Magyarország is a Szovjet stratégiai támaszpontja. Ezek a szamizdatisták lehetnek jóhiszeműek, de az, hogy ellenzékiségük hatóságilag eltűrt és bizonyos határig kívánatos a kommunista rendszer számára, kívülről élesen látszik."[39] Így, talán mindkét fél egyetértésével, a San Diegó-i magányban élő író nem került bele a „szamizdat kánonba" sem, maradt tamizdat, azaz külföldön megjelent publikációkat közlő író, akinek hazai terjesztését a kommunista államhatalom tiltotta. „Ahol parancsuralom van, ott a sajtó parancsra hazudik. Ahol szabad a sajtó, ott szabadon hazudik" – írta 1983-as naplójában Márai, mintegy összegezve álláspontját.[40]

A fentieket összegezve jól látható, hogy az irodalomkritika (valamennyire a szamizdat is) Máraít és alapvetően az emigráns irodalmat illetően a politika függvénye volt, s ha néha eltávolodott tőle, annál képesebbé vált, hogy a(z élet)műre összpontosítson. Az író elzárkózása és a hazai viszonyok így alakították ki furcsa egyetértésben, hogy 1948 után először 1990-ben, az író halála után jelenhetett meg újra Márai-kötet Magyarországon.

39 *Márai S.:* Napló 1984–1989. i. m. 8.

40 *Márai S.:* A teljes napló 1982–1989. i. m. 106.

Egy hagyaték hazakerülése és közkinccsé tétele

A Petőfi Irodalmi Múzeum (PIM) gyarapítási szempontjait a tudatos, tudományos alapokon nyugvó, ideológiamentes állományfejlesztés jellemzi (szamizdat és emigráns irodalmat a „tiltott időkben" is vásároltunk), tehát nincs lényegi különbség az 1989 előtti és utáni időszak gyűjteményezési felfogása között. Intézményünk feladatának érezte a *teljes magyar irodalom* gyűjtését, ami egyébként alapfeladata is volt. Ezért rendezhettünk talán elsőként kiállítást 1990-ben *Tiltott zászlók alatt* címmel a szamizdat irodalomról. Így kezdődött el az emigrációs irodalom kutatása már az 1980-as évek elején,[41] illetve az ilyen típusú hagyatékok gyűjtése. Utóbbiaknak köszönhetően kerültek könyvtárunkba Márai-kötetek is, és annak érdekében, hogy megadjuk Aczélnak, ami Aczélé, *A delfin visszanézett* című versgyűjtemény[42] nem igazán bomlasztó hatású kötete a C 6629–Z jelzetet kapta egykor a könyvtárban. Az összegyűjtött verseket tartalmazó kötet raktári jelzetében a „Z" természetesen a „zárolt" szó rövidítése.[43] Mindebben az a furcsa, hogy nem ellenkultúrát kívántunk teremteni, hanem éppen a *teljes kultúra* érdekében szereztük be e köteteket. Amennyiben ez renitens tevékenységnek számított, úgy talán a „tűrt ellenállás" köztes fogalmába sűríthető.

A Márai Sándorhoz kötődő nagy eseményként 1997-ben a Márai-hagyatékot birtokló torontói Vörösváry Kiadó hazaszállította a 22 kartondoboznyi örökséget. Az író az említett kiadóra, utolsó művei közreadójára hagyta irodalmi hagyatékát és értéktárgyait, jóllehet magyarországi és amerikai leszármazottjai egyaránt éltek.[44] Mindenesetre a kiadó úgy gondolta, jobb lenne, ha a hagyaték magyarországi közgyűjteménybe kerülne, amely minél sokszínűbben feldolgozná, illetve bemutatná a nagyközönség számára. Az értékes küldemény elsősorban könyvet, kéziratot és tárgyi jellegű anyagot (például sétabot, töltőtoll, fényképezőgép) tartalmazott, de voltak benne fotók és hangdokumentumok is. „...amit nem tudok még körülbelül sem elintézni, az a kérdés, hogy mi legyen a kézirataimmal? Sokat gondolkoztam, és nem tudok idekünn senkit – se intézményt, se magánszemélyt –, akire ezeket a kéziratokat nyugodtan rá lehet bízni, mert föltehető, hogy vagy elkallódik, nem törődnek vele, vagy törődnek vele, és az se lenne esetleg jó. [...] Én azt kérem tőled, Janikám, hogyha úgy fordulna egyszer a dolog, hogy neked kell ebben a kérdésben dönteni, akkor ezeket a kéziratokat, amiket persze előkészítek, csomagold be jól, úgy, hogy víz, por, az idő ne ártson nekik, viaszkos vászonba és a többi, és őrizd meg."[45]

41 Itt csak utalok Nagy Csaba tevékenységére, melynek ikonikus termése *A magyar emigráns irodalom lexikona* (Argumentum, Bp., 2000), közel 1200 oldalon.

42 *Márai Sándor:* A delfin visszanézett. Újváry Griff, München, 1978.

43 Ennek nyomait cédulakatalógusunk a mai napig őrzi, utóbb a jelzet „Z" betűjét fehér színnel lefestették.

44 Jogi szempontból letétként lett gyűjteményünk része, tehát a tulajdonjog továbbra is a letétbe helyezőé.

45 Márai Sándor hangos végrendelete, 1967. febr. 21. Márai-hagyaték, PIM Médiatár, jelzet nélkül.

A küldemény feldolgozása után a dokumentumokat a lehető legszélesebb közönség számára igyekeztünk bemutatni. Az író születésének centenáriuma alkalmából 2000-ben kiállítást rendeztünk *A Mikó utca gesztenyefái* címmel, utazóbőrönd, személyes tárgyak (pipa, zöld posztókalap, Kodak fényképezőgép), az emigrációs időszak „darabjai" jelezték az író útját a kassai dómtól a Csendes-óceánig. Regénykéziratok, naplórészletek, fotók, a kassai polgár 1948-as útlevele illusztrálta „az utolsó magyar polgári író" alakját. E kiállítás ezt követően nyolc országban, mintegy harminc helyszínen volt látható, kibővített fotó- és kéziratanyaggal. Márai életének több helyszínén is bemutathattuk a tárlatot: Kassa, München, Berlin, Salerno, San Diego... A múzeum előkészítette kiadásra a hagyatékban talált, 1945-ben írt *Szabadulás* című regényét, amely a Helikon Kiadónál látott napvilágot,[46] valamint hozzájárultunk az író összes versei kiadásának teljesebbé tételéhez.[47] Közel száz fotót tartalmazó emlékalbumot jelentettünk meg *Éltem egyszer én, Márai Sándor* címmel,[48] majd 2006-ban már 250 fotóval jelent meg a kötet.[49] 2000-ben jelentette meg a múzeum Hangtára a több mint ötven orsós és kazettás szalagon talált értékes, Márai-hangokból készült válogatást, *Csak idegenben érti meg az ember* címmel.[50] A CD-n hallható (New York-i és San Diegó-i felvételek között) a költő *Halotti beszéd* című ikonikus verse is.

A hagyaték az évek során tovább bővült; 2004-ben, majd 2005. szeptember 19-én hazaérkezett múzeumunkba a teljes Márai-napló, így lehetővé vált, hogy 2006-tól megkezdődhessen az író egyik fő művének teljes szövegű, jegyzetelt kiadása.[51] 2014-ben a Szabad Európa Rádióban elhangzott felolvasásainak manusscriptje tovább gazdagította, egészítette ki a hagyatékot, amely mennyiségre közel annyi, mint amennyi 1997 óta már idehaza volt. 2008-ban elindítottuk a maraisandor.hu honlapot, mely az íróval kapcsolatos tények mellett a vele kapcsolatos eseményekről – előadóestek, könyvek megjelenése idehaza vagy külföldön – is folyamatosan tájékoztatni kíván. Több éven át Márai-napokat rendeztünk.[52] Mára gyakorlatilag befejezettnek tekinthetjük a kanadai örökség hazatérését.

Bár szorosabban véve nem kötődik a címben jelzett témához, de érdemes megjegyezni, hogy a PIM a hagyaték mellett vagy inkább miatt módszeresen gyűjtötte a Márai személyéhez és életművéhez kötődő dokumentumokat. Így került állományunkba vásárlás útján nagynénje, M. Hrabovszky Júlia emlék-

46 *Márai Sándor:* Szabadulás. Szerk., jegyz. Mészáros Tibor. Helikon, Bp., 2000.

47 *Márai Sándor:* Halotti beszéd. Összes versek. Helikon, Bp., 2010.

48 *Márai Sándor:* Éltem egyszer én, Márai Sándor. Helikon–PIM, Bp., 2000.

49 Köszönöm a sorsnak, hogy ember voltam... Képek és tények Márai Sándor életéről. Írta, összeáll. Mészáros Tibor. Helikon–PIM, Bp., 2006.

50 *Márai Sándor:* Csak idegenben érti meg az ember. PIM, Bp., 2000.

51 *Márai S.:* A teljes napló 1982–1989. i. m.

52 2006–2010 között négy alkalommal került sor az eseményre, mindannyiszor konferencia, könyvbemutató és színházi előadás is a program része volt.

irata,[53] Sziklay Andorhoz írt, ötvennél több levele, az *Egy polgár vallomásai* néhány fejezetének autográf kézirata[54] (az életmű köteteinek kéziratai 1948-ig nincsenek a hagyatékban, és nem tudunk hollétükről!), vagy egy minden bizonnyal betiltott cikkének *(Cselédek)* kefelevonata.[55]

Az író szellemi hagyatékának kérdőjelei

Először arra gondoltam, befejezésként néhány gondolatot vetek fel arról, hogyan teljesültek Márai elvárásai, eszméi Magyarország életében, mivel egy hagyaték mindig állásfoglalás is, egyaránt jelképezi egykori tulajdonosát és a befogadó vagy éppen elutasító közeget. De mellőzöm a „hazaérkezettnek tekinthetjük szellemiségében is Márai hagyatékát?", „A szovjet csapatok távozása után olyanná vált-e a hazai közélet, amiben ő is jól érezte volna magát?", „Az a hazaérkezés, hogy itthon tudhatjuk Márai tárgyait vagy az, hogy élünk eszményeiből?" jellegű kérdéseket. Mert nem vitás ugyan, hogy az életmű megjelenése és a hagyaték hazaérkezése Torontóból fontos állomásai az író honi utóéletének, de úgy tűnik, világunkban mára alig maradt valami érintetlenül az író eszményeiből: a szabadság leginkább korlátok nélküliségként értelmezett, polgárságról beszélni az író fogalma szerint nem lehet, Európa egysége és mértékadó volta megint csak sok problémával terhelt kérdés.

Ezek taglalása helyett Thassy Jenő[56] Márainak írt, 1972-es levelének részletét közlöm,[57] ami jól érzékelteti az egykori itthoni helyzetet, az emigránsok szituációját, a kilátogatók helyzetét – tehát azt, hogy miért alakult így a már ismertek mellett a Márai-hagyaték sorsa. Másként szólva: a hagyaték, amint értelmezi önmagát.

„A nyár derekán Karinthy Cini járt megint itt, valami amerikai milliomos alapítvány tette lehetővé, hogy itt lehessen és egy kis szemetet gyűjthessen. [...] Cini hozott egy honfitársat vagy elvtárs talán helyesebb kifejezés lett volna. Az egyik legkiválóbb költőként mutatta be, Torontóban él, és a kanadai rádió, a CBC magyar osztályának dolgozik. Ha jól emlékszem, Gyurinak hívták...[58] [...] A »költő« egy igen drága és komplikált fényképezőgépet hozott magával [...] mindenáron képeket akart készíteni rólunk és a lovakról.

53 Ami elmúlt. Visszaemlékezések életemből. Egy polgárasszony vallomásai. S. a. r., utószó, jegyz. Steinert Ágota. Helikon, Bp., 2001.

54 Ennek kapcsán rövid beszámoló: https://pim.hu/hu/marai-sandor/oktober= (a letöltés ideje: 2018. febr. 21.).

55 Első közlése: *Márai Sándor:* Cselédek. Forrás 48. (2016. szeptember) 9. sz. 59–61.

56 Thassy Jenő (1920–2008) író, rádiós szerkesztő. A Szabad Európa Rádiónál 1956-ban együtt dolgoztak Máraival.

57 Thassy Jenő Márai Sándornak, Croton on Hudson, 1972. október 8. Márai-hagyaték, PIM, jelzet nélkül.

58 Valószínűleg Jónás György (1935–2016) költő, újságíró, a *Toronto Sun* munkatársa. 1956-tól Kanadában élt, a Canadian Broadcasting Corporation lektora, majd producere volt 1968-tól. Számos rádiójátékot is írt, melyeket a CBC sugárzott.

[Görgey] Guido[59] akaratlan fültanúja volt, amikor Cini és kísérője között suttogó, de annál hevesebb vita folyt arról, hogy érdemes-e fényképezni. Végül Guido szerint Cini a leghatározottabban elparancsolta ettől kísérőjét, aki így nem is készített képeket látogatásuk alatt. [...] ...amikor sétára indultunk, [...] útközben a »költőnek« eszébe jutott, hogy fényképezőgépét kint felejtette a teraszon. [...] Visszajött a házhoz, gépét továbbra is künt hagyta, de szvetterek alá rejtette, ebből Guido azt vélte kiolvasni, hogy a »költő« hivatásos fényképész, talán a nyugaton lévő magyarokról készül pár könyvet írni... [...] Mindez azonban csupán körítés, az élmény csak most kezdődik. [...] Cini rendkívül morózus volt, [Guido] sejtette, hogy nehéz szívvel indul hazafelé, esetleg politikai nehézségekre is számíthat. [...] [Cini] útban hazafelé 2-3 hétre megáll Rómában és szeretné felhasználni az alkalmat, hogy Veled találkozzon. Közvetíteném-e én a kérést? – Miért van szüksége Karinthy Frigyes fiának arra, hogy Márai Sándorhoz közvetítő révén forduljon? [...] A válasz: Ahhoz már túl öreg vagyok, hogy a visszautasítás megaláztatásának kitegyem magam. Azután elmondotta, hogy Illyés Gyula római látogatásakor hasonló megaláztatásban részesült. Ami »szegény Gyula bácsit mélységesen megrázta, és nem ez volt az első sokk, amit Márai Sándortól kapott.« [...] Milyen az új Márai? – kérdeztem Cinit[60] [...] Remek, válaszolta Cini, gyilkosan jó. Illyés egészen összeroppant tőle és hetekre eltűnt Budapestről. Most már talán érted, hogy miért inkább közvetítő révén keresek kapcsolatot Márai Sándorral. Ki tudja, mit mondtak neki rólam. Értem, feleltem, csak azt nem értem, miért olyan fontos Illyésnek és a többieknek, Neked is, hogy mit gondol rólatok Márai Sándor? Utóvégre Márai Sándor nem oszt díjakat, nem adományoz ösztöndíjakat, nincs újságja, rádiója vagy hetilapja, színháza vagy nyomdája. Ez mind a tiétek, miért kell nektek még Márai Sándor is? Mire Cini: Mondd, te hülye vagy, vagy pedig engem nézel annak? Vagy egyszerűen csak az én szájamból akarod hallani, hogy éjjel, ha rosszul alszom, és valószínűleg Illyés is, Márai Sándorral álmodunk? [...] Túláradó örömöt, elégtételt, majdnem azt mondhatnám, hogy diadalt [éreztem]. 26 évi hontalanságban ez volt egyike azoknak a ritka pillanatoknak, amikor világosan látni véltem, hogy mégis csak érdemes volt minden meddőnek tűnő próbálkozás..."

Mindez sok mindent elmond a gyanúsan, mindenáron fotózni akaró költő kapcsán az itthonról jövőkkel szembeni bizalmatlanságról, Márai és Illyés kapcsolatáról, s arról: miért is volt történelmünk több évtizedének meghatározó szelete a száműzés és száműzöttség, megfigyelés és megfigyeltség, tiltás és szabadság. Talán egy dolog kötötte össze az itthon és kint élőket nagyon szorosan: a közös vágy. Lakatos István megkeresése után (művei hazai kiadását illetően) Márai udvarias, de határozott hangú elutasító levelet írt 1986. március 7-i keltezéssel,[61] ismert elveit és feltételeit elismételve. Lakatos április 16-i

59 Görgey Guido (1920–2013) katonatiszt, diplomata és emlékiratíró, Thassy Jenő barátja.
60 A *Rómában történt valami* (Pannonia Books, Toronto, 1971) című regény.
61 PIM Kézirattár, 2005/33/13.

válaszlevelében a következő, sokatmondó szövegű képeslapot küldte: „Kedves Uram! Mi lennénk legboldogabbak, ha munkáit az Ön feltételei alapján közölhetnénk. Tisztelő híve, Lakatos István."[62] Néhány év múlva, ha nem teljesen maradéktalanul és szeplőtlenül is, de teljesültek Márai feltételei. Ez azonban már egy másik történet.

Irodalom

A magyar irodalom története 6. köt. A magyar irodalom története 1919-től napjainkig. Szerk. Szabolcsi Miklós – Sőtér István. Akadémiai, Bp., 1966.

Béládi Miklós – Pomogáts Béla – Rónay László: A nyugati magyar irodalom 1945 után. Gondolat, Bp., 1986.

Borvendég Zsuzsanna: Célszemély a Látóhatáron. Vámos Imre beszervezésének története. Betekintő [internetes folyóirat] (2013) 3. sz. www.betekinto.hu/2013_3_borvendeg (a letöltés ideje: 2016. febr. 12.).

Cs. Szabó László: Alkalom. Esszék irodalomról, művészetről. Szerk. Rózsa Judit. Gondolat, Bp., 1982.

Cs. Szabó László: Közel s távol. Összegyűjtött elbeszélések 1948–1981. Szerk. Steinert Ágota. Magvető, Bp., 1982.

Cs. Szabó László és Gál István levelezése 1933–1982. Szerk., jegyz., névmutató Gál Ágnes – Gál Julianna. Előszó Szigethy Gábor. Argumentum, Bp., 2012.

Csorba László: Egy polgár sétái a Vergilius-parkban. In: Szolgálatomat ajánlom a 60 éves Jankovics Józsefnek. Szerk. Császtvay Tünde – Nyerges Judit. Balassi, Bp., 2009. 103–119.

Demeter Imre: Somlay Artúr. Szépirodalmi, Bp., 1972.

Fodor András: Klasszicitás és élő irodalom. Kritika 3. (1965. november) 11. sz. 39.

Horváth Béla: Írói halál az emigrációban. Látóhatár (1962) 1. sz. 56–64.

Horváth Márton: Babits halotti maszkja. Szabad Nép 1945. május 31. 5.

Köszönöm a sorsnak, hogy ember voltam... Képek és tények Márai Sándor életéről. Írta, összeáll. Mészáros Tibor. Helikon–PIM, Bp., 2006. https://pim.hu/hu/marai-sandor/oktober# (a letöltés ideje: 2018. febr. 21.).

M. Hrabovszky Júlia: Ami elmúlt. Visszaemlékezések életemből. Egy polgárasszony vallomásai. S. a. r., utószó, jegyz. Steinert Ágota. Helikon, Bp., 2001.

Márai Sándor: A delfin visszanézett. Újváry Griff, München, 1978.

Márai Sándor: A teljes napló 1970–1973. Szerk., jegyz. Mészáros Tibor. Helikon, Bp., 2015.

Márai Sándor: A teljes napló 1974–1977. Szerk., jegyz. Mészáros Tibor. Helikon, Bp., 2016.

Márai Sándor: A teljes napló 1978–1981. Szerk., jegyz. Mészáros Tibor. Helikon, Bp., 2017.

Márai Sándor: A teljes napló 1982–1989. Szerk., jegyz. Mészáros Tibor. Helikon, Bp., 2018.

Márai Sándor: Csak idegenben érti meg az ember. PIM, Bp., 2000.

Márai Sándor: Cselédek. Forrás 48. (2016. szeptember) 9. sz. 59–61.

62 Márai-hagyaték PIM, jelzet nélkül.

Márai Sándor: Éltem egyszer én, Márai Sándor. Helikon–PIM, Bp., 2000.
Márai Sándor: Erősítő. Toronto, 1975.
Márai Sándor: Halotti beszéd. Művelt Nép 5. (1954. május 1.) 8. sz. 3.
Márai Sándor: Halotti beszéd. Összes versek. Helikon, Bp., 2010.
Márai Sándor hangos végrendelete, 1967. február 21. Márai-hagyaték, PIM Médiatár, jelzet nélkül.
Márai Sándor: Napló 1945-1957. Occidental Press, Washington, 1958.
Márai Sándor: Napló 1984–1989. Vörösváry, Toronto, 1997.
Márai Sándor: Rómában történt valami. Pannonia Books, Toronto, 1971.
Márai Sándor: Szabadulás. Szerk., jegyz. Mészáros Tibor. Helikon, Bp., 2000.
Méliusz József: Márai. Korunk 15. (1940. február) 2. sz.
Mészáros Tibor: Visszhangos vers. (Márai Halotti beszédének utóéletei). Forrás 46. (2014. február) 2. sz. 32–52.
Nagy Csaba: A magyar emigráns irodalom lexikona. Argumentum, Bp., 2000.
Rónay György: Az olvasó naplója. Vigilia 35. (1970. december) 12. sz. 844–847.
Rónay György: Napló I. (1945–1952). S. a. r., előszó, jegyz. Reisinger János. Magvető, Bp., 1989.
Rónay László: Márai Sándor: Erősítő. Literatura 11. (1984) 3. sz. 359–365.
Sükösd Mihály: Cserépposta. Élet és Irodalom 1981. február 21. 6–7.
Sükösd Mihály: Egy magatartás széthullása. Gondolatok Márai Sándor új könyvéről. („Napló 1945–1957", New York 1958). Valóság 2. (1959. augusztus 30.) 4. sz. 46–50.
Szalatnai Rezső: Kafka első magyar fordításai. A Könyv (1964) 2. sz.
Szigethy Gábor: Évezredtöredék. Helikon, Bp., 2010.
Tamás István: Márai Sándor: Föld, föld!... Kritika (1973) 12. sz. 28.
Zárt, bizalmas, számozott. Tájékoztatáspolitika és cenzúra 1956–1963. Szerk. Cseh Gergő Bendegúz – Kalmár Melinda – Pór Edit. Osiris, Bp., 1999.
Zathureczky Gyula: Harminc ezüstpénz. Nemzetőr 28. (1983. november 15.) 404. sz. 6.
Zolnay Vilmos: Kalandozások az irodalomban. Népszava, Bp., 1956. 110.

PÉTERFY SAROLT

„Álmaimat [...] olykor-olykor feljegyeztem"

Jékely Zoltán hagyatékáról

„Kb. 1957-ig – 10 év! – nem vezettem naplót, de álmaimat különféle papírdarabokra olykor-olykor feljegyeztem. Ezeknek egy része előkerül, – vagy került. A házkutatások 10 esztendeje volt[ak]. Sok ember járta meg, s mások is miattuk – hogyha noteszében, feljegyzéseiben őszinte volt, vagy neveket írt be s telefonszámokat. Ezt is, s az előzőt is (a Pál utcai fiuk-borítójút) Báthori Zoltiékhoz menekítettem, amikor 1957 februárjában Lengyel Balázst elvitte az ávó..."[1]

Utólag, valamikor az 1970-es években írta ezeket a sorokat Jékely Zoltán abba a naplófüzetébe, amelyet évtizedekkel korábban, a 1940-es évek első felében, Kolozsvárra való visszaköltözésének időszakában vezetett. Naplói – ahogy céloz is rá az idézett sorokban – általában álcázva voltak, az említett, 1940-es évekbeli füzet fekete kötésén az „Ásványtani és chemiai jegyzetek" cím olvasható, korábbi, 1930-as évekbeli naplója pedig a *Pál utcai fiúk* borítójába volt kötve (mindkét említett naplófüzetet az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára őrzi). Az idézett sorok tartalmukon kívül azért is érdekesek számunkra, mert jól mutatják azt a tudatosságot, ahogyan Jékely saját hagyatékához viszonyult – naplóiban, leveleiben sok az utólagos hozzáfűzés, magyarázat, pontosítás, régebbi noteszeit, leveleit gyakran vette újra elő és olvasta újra. Sőt, Jékely leveleit és naplóit olvasva véleményem szerint mindig érzékelhető valamiféle kifelé és jövő felé beszélés, amely ugyancsak arról árulkodik, mennyire tudatosan viszonyult saját kézirataihoz mint lehetséges jövendőbeli hagyatékhoz. Az a tény, hogy Jékely utólag több levelét, feljegyzését keltezéssel, jegyzetekkel látta el, továbbá az, hogy végakarataként a személyes vonatkozású levelezése családi tulajdonban tartásáról és a jogutódok mérlegelésére bízott közreadásáról rendelkezett, arra enged következtetni, hogy tisztában volt levelezésének, naplóinak azon vonatkozásaival is, amelyek közérdeklődésre tarthatnak számot – feltehetőleg nemcsak utólag, hanem keletkezésük pillanatában is. A levélírás, levelezések elméletét és történetét kutató Bálint Péter Szerb Antal levelei kapcsán épp ezért emleget önmítoszteremtést: „nem is egy híres ember levélírói szándékát határozza meg,

1 Jékely Zoltán naplóit az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára őrzi. A naplókat Jékely halála után lánya, Jékely Adrienne legépeltette. Az idézetek itt és a továbbiakban naplóinak a család által őrzött, legépelt példányából származnak, így további hivatkozást nem adok meg.

hogy valamiképpen befolyásolja az utókort"[2] – írja. Ilyen értelemben tehát azt is mondhatjuk, hogy Jékely iratainak hagyatékká alakulása már életében megkezdődött, hiszen ő maga ily módon viszonyult saját leveleihez, naplóihoz, kézirataihoz.

Az alábbiakban Jékely Zoltán hagyatékának történetéről, közgyűjteménybe kerülésének állomásairól és jelenlegi helyzetéről adok vázlatos áttekintést.[3] Jékely Zoltán irodalmi és tárgyi hagyatékának legnagyobb része ma már közgyűjteményben van. 1982-ben bekövetkezett halála után iratai lányához, Jékely Adrienne-hez kerültek, aki éveken át válogatta, rendszerezte őket, nehezen olvasható, rendszertelen, sokszor idegen nyelvű idézeteket is tartalmazó kézírásos naplóit pedig a legnagyobb pontosságra törekedve felolvasva, diktálva gépeltette le egy gépírónővel.

Az otthoni rendszerezés után a család úgy döntött, hogy közgyűjteményben, az Országos Széchényi Könyvtár (= OSZK) Kézirattárában helyezi el Jékely Zoltán kéziratos hagyatékát, hiszen az intézménynek hosszú évekig, 1935–1941, illetve 1946–1954 között Jékely maga is a munkatársa volt. A hagyaték legnagyobb része 1995-től kezdve három részletben került az OSZK-ba: 1995-ben levelezése, 1996-ban elsősorban prózai műveinek kéziratai, 1997-ben pedig verskéziratai, műfordításai és naplói. A több ezer darabot számláló gyűjtemény értékelését, előrendezését dr. Nemeskéri Erika, a kézirattár akkori főmunkatársa végezte. Az OSZK-ba első lépcsőben bekerült Jékely-levelezés összesen közel ötezer darabot számlál, melyek jelentős része kiemelkedően fontos, a korszak irodalmi életet dokumentáló, szerzőtársakkal és irodalmi fórumokkal, folyóiratokkal váltott levél. A közgyűjteményben őrzött hagyaték számos nemzetközi vonatkozású dokumentumot is őriz, hisz külföldi útjai és jelentős műfordítói tevékenysége során Jékely sok irodalmi szempontból is jelentős kapcsolatot, barátságot kötött. A többek között olasz, francia, német és román nyelvű, pályatársakkal folytatott levelezések nemcsak szűken vett irodalomtörténeti szempontból fontosak, hanem egyúttal az európai kapcsolatok folyamatos jelenlétére, az állandó kulturális érdeklődésre is rávilágítanak.

Jékely Zoltán naplói mind biográfiai, mind irodalomtörténeti szempontból páratlan jelentőségűek. A költő több-kevesebb rendszerességgel kora ifjúságától haláláig vezetett naplót. Egyetlen kivétel az 1950-es évek – erről tanúskodik a tanulmány elején idézett néhány sor –, amikor tartva attól, hogy feljegyzéseivel esetleg bajba sodorhatja családját, barátait, felhagyott a naplóírással. A naplók feldolgozását azonban nehezíti, hogy Jékely a folyamatos szövegű naplók mellett párhuzamosan naptárakba, noteszekbe is írt naplószerű feljegyzéseket. Noteszei ezenkívül verstöredékeket, ötleteket, álmokat, úti élményeket, fordításvázlatokat is tartalmaznak. Naplóival kapcsolatban

2 *Bálint Péter:* Egy „szentimentális stréber" arcélei – Szerb Antal válogatott levelei. In: Önfaggatások és szembesítések. Szerk. Bálint Péter. Didakt, Debrecen, 2003. 181.

3 A Jékely-hagyaték helyzetéről, feldolgozottságáról bővebben lásd *Péterfy Sarolt:* Áprily Lajos és Jékely Zoltán hagyatékáról. Irodalomtörténet 88. (2007) 1. sz. 104–115.

így mindig felmerül az időrend problémája, amelyet a naplók esetleges későbbi kiadásra előkészítése során kell majd megoldani, hiszen a már legépelt, folyamatos szövegű naplókba esetlegesen be kell illeszteni a kronológiailag odatartozó, máshol található bejegyzéseket. Külföldi útjai alatt vezetett noteszei, jegyzetfüzetei tele vannak műalkotásokról, épületekről írt reflexiókkal, múzeumokban, templomokban olvasott, majd szó szerint bemásolt mondatokkal, útjai során olvasott művekből származó idézetekkel. A verskéziratok alkotják a Jékely-hagyaték egyik legfontosabb részét: az ötlettől a végső formáig követhetjük a versek megszületését. Ezen kéziratok szorosan összetartoznak Jékely naplóival: gyakran a naplókban/noteszekben találjuk a mű első csíráját, majd variánsok sokasága enged bepillantást az alkotás folyamatába. A hagyaték kéziratai között a legnagyobb mennyiségű iratanyagot a műfordítások variánsai, valamint a fordított művekkel kapcsolatban összegyűjtött háttéranyagok teszik ki. Ezek között legnagyobb jelentőségű a Széchenyi István több nyelven írt naplójának fordítása közben összegyűjtött kultúrtörténeti, nyelvészeti háttéranyag. .

Az irodalmi hagyatékot követően Jékely Zoltán könyvárának legnagyobb része, valamint dolgozószobájának bútorai, tárgyai is közgyűjteménybe kerültek. Könyveit 2000-ben ajándékozták örökösei, Jékely Adrienne és Jékely Zsolt a Petőfi Irodalmi Múzeumnak (= PIM), amely a költő édesapja, Áprily Lajos hagyatékának már 1972 óta ad otthont. Bútorai, legjellegzetesebb tárgyai, relikviái, a dolgozószobája falát díszítő képek pedig egy évvel később, 2001-ben kerültek a PIM Relikviatárába, ahol így megtalálható többek között Jékely íróasztala, írógépe, rézkolomp-gyűjteménye, Arany János bekeretezett gyászjelentése vagy Barabás Miklós Kossuth Lajosról készült acélmetszete. Jékely Zoltán gramofonja a hozzá tartozó több mint 50 gramofonlemezzel 2018 februárjában került a PIM Relikviatárába. A közgyűjtemények Jékely-relikviáit és -kéziratait két alkalommal is láthatta kiállításon a közönség. 2003-ban, születésének 90. évfordulója alkalmából a PIM-ben Havas Judit rendezett kiállítást *Aki Szent György napján született* címmel, a 2013-as Jékely-centenáriumon pedig a hagyaték másik felét őrző OSZK-ban volt látható az *Én már rég a harangoké vagyok* című kiállítás, melynek kurátorai Boka László és jómagam voltunk.[4] Az Áprily-hagyaték jelentős része és a Jékely-hagyaték egésze mindkét közgyűjteményben Jékely végakaratának megfelelően zárolt anyag, csak a jogutódok engedélyével kutatható. Az anyagok engedélyhez kötött kutatását a jogokat tovább vivő Jékely Adrienne is megerősítette.

Jékely Zoltán hagyatékának egy része azonban ugyancsak végakaratának eleget téve még nem került közgyűjteménybe. Így máig a család őrzi Jékely teljes családi levelezését (melyet édesapjával, Áprily Lajossal és édesanyjával, Schéfer Idával, feleségével, Jancsó Adrienne-nel, valamint testvéreivel folytatott), illetve számos egyéb levelet, családtörténeti és más dokumentumot,

4 „Én már rég a harangoké vagyok" – Emlékkiállítás Jékely Zoltán születésének 100. évfordulója alkalmából. Kurátorok: Boka László, Péterfy Sarolt. OSZK, Bp., 2013. okt. 30. – 2014. jan. 31.

feljegyzést, igazolványokat, fényképeket stb. Ezeken kívül olyan apróbb tárgyak is találhatók a családnál őrzött hagyatékrészek között, amelyek (a PIM-ben található rézkolomp-gyűjteményhez és számos egyéb tárgyához, például horgászrelikviáihoz hasonlóan) jól mutatják Jékely nosztalgikus, egyúttal erőteljesen misztikus hangoltságú viszonyulását a tárgyakhoz is. Ilyenek többek között Áprily Lajos gondosan megőrzött gyógyszeres dobozai, vagy a dédanyja kriptájából előkerült koporsószeg és ruhafoszlány. A 2016-ban elhunyt Jékely Adrienne végakarata szerint a hagyatékot én kezelem. A tetemes mennyiségű és irodalomtörténeti szempontból igen jelentős, családban őrzött Jékely–Áprily-hagyaték feldolgozása és digitalizálása jelenleg folyamatban van, és a feldolgozás után az anyag nagy része előreláthatólag ugyancsak közgyűjteménybe kerül majd.

Jékely intim kötődése a családi és tágabb hagyományokhoz, az imént említett tárgyi emlékek nyomán felsejlő miszticizmus olyan költői és emberi karaktert enged elképzelnünk, amely nehezen találta helyét a szocializmus nyújtotta kulturális keretrendszerben. Tudható továbbá, hogy a kultúrpolitika sem lelkesedett Jékely munkásságáért. A kérdéses időszaknál azonban régebbre kell visszamennünk ahhoz, hogy Jékely Zoltán Kádár-korszakbeli helyzetét és hagyatékának alakulását vizsgáljuk.

Jékely Zoltán 1913-ban született Nagyenyeden, ahol édesapja, Áprily Lajos a nagy múltú Bethlen Kollégium tanára volt 1911-től 1926-ig. Az erdélyi irodalomban és irodalomszervezésben betöltött egyre jelentősebb szerepének eleget téve 1926-ban Áprily családjával Kolozsvárra költözött, így Jékely ott, a kolozsvári református kollégiumban végezte el a gimnázium 4–6. osztályát. 1929-ben, Jékely 16 esztendős korában újabb fordulat következett a család életében, ugyanis édesapja úgy döntött, hogy gyermekei jövője érdekében elhagyja Erdélyt, és családjával együtt Kolozsvárról Budapestre költözik. Áprily itt kezdetben a Lónyay Utcai Református Gimnázium tanára volt, 1934-től 1943-ban bekövetkezett nyugdíjazásáig pedig a Baár-Madas Leánynevelő Intézet igazgatója. Itt, a Baár-Madas igazgatói lakásában talált hosszú évekre otthonra a család. Jékely a Lónyay utcai gimnáziumban érettségizett 1931-ben, majd magyar–francia–német szakos hallgatóként felvették a Ménesi úti Eötvös Collegiumba, ahol valódi szellemi otthonra talált. 1935-ben avatták bölcsészdoktorrá, szakdolgozatát *Az erdélyi magyar irodalom kezdetei a háború után és Kuncz Aladár* címmel Horváth Jánoshoz írta. Még ebben az évben elhelyezkedett az Országos Széchényi Könyvtárban. Jékelyt az Eötvös Collegiumban töltött évei és korai, sikeres költői indulása is Budapesthez kötötték ugyan (első, 1936-ban megjelent *Éjszakák* című kötetét nagyon pozitívan fogadta a kritika, és már 1939-ben, 26 évesen Baumgarten-díjat kapott), a második bécsi döntést követően mégis, amint lehetett, visszatelepült Kolozsvárra. Leveleiből és naplóiból kiolvasható, milyen lelkesedéssel és határozottsággal nézett a visszatelepülés elé – az irodalomtörténet utólag kolozsvári öt évét nevezi általában intermezzónak, ő azonban a Budapesten töltött tíz évet tekintette annak. Történelmi kataklizmák és családi tragédiák következtében azonban

1946-ban Kolozsvárról mégis visszatért Budapestre hároméves lányával, Jékely Adrienne-nel – felesége, Jancsó Adrienne és Zsolt fia egy évvel később követték őket.

A fővárosban visszakapta régi munkáját az Országos Széchényi Könyvtárban és az irodalmi életbe is visszakapcsolódott, elsősorban az újjászülető *Válasz* körébe. 1948-ban a Római Magyar Akadémiára kapott ösztöndíjat Tassóval kapcsolatos kutatásaihoz, hazatérése után azonban a cenzúra betiltotta és bezúzta frissen nyomtatott *Álom* című verseskötetét, amely elsősorban a kolozsvári éveiben született verseket tartalmazta. A Könyvhivatal indoklása szerint kötete dekadens, nem időszerű, temetői hangulatot áraszt.[5] Mindösszesze egy példány élte túl a zúzdát, amelyet az egyik legfontosabb Jékely-ereklyeként ma is a család őriz. A kötet címlaptervét Köpeczi-Bócz István festőművész készítette. Ma is ez a kézzel festett címlap fedi az egyetlen megmaradt példányt, amelynek a belső borítóján ez olvasható: „Készült a magyar művészeti tanács támogatásával. A kiadásért felel: Kulcsár Adorján." Jékely kéziratos megjegyzése pedig így folytatja a fenti sorokat: „a ki-nem adásért Lukácsy Sándor".

Verseskötete betiltásának magánéletére és költői pályájára gyakorolt hatásain túl volt egy – Domokos Mátyás kifejezésével élve – igen emlékezetes és groteszk mellékzöngéje is:[6] „a dekadens temető-költészet" minősítésen felbőszült költő elrohant a Darling eszpresszóba, elmondta a történteket Vajda Endrének, akivel nyomban el is kezdtek sírverseket rögtönözni. A sírversekből villámgyorsan divat, korabeli „népköltészet" lett. Bár a legtöbb darab valószínűleg Jékelyhez köthető, a pontos szerzők azonosíthatatlanok, egymás rímeit, ötleteit alakították, csiszolták tovább a költők. A szóban terjesztett, erősen politikai töltetű bökversek irodalmi-értelmiségi körben óriási sikert arattak. A sírversek élőkről, elsősorban a rendszer hangadóiról szóltak: „Itt nyugszom én, Horváth Márton, / ezzel szolgálom a pártom"; „Itt nyugszik Zelk Zoltán, / pártjelvény akadt a torkán"; „Itt nyugszik Palotai Boris / Eddig szar volt, most már por is"; „Itt nyugszik Vas Zoltán / becsület nem esett a foltján".[7]

Az *Álom* című kötet betiltása után Jékely közel egy évtizedig nem publikálhatott. Az 1950-es évek elején sok pályatársával (például Weöres Sándorral, Ottlik Gézával, Nemes Nagy Ágnessel) együtt Jékelyt is kizárták az Írószövetségből. Egy 1968-ban adott interjúban ironikusan így nyilatkozott erről: „De nem estem kétségbe, a Horgászszövetségből nem tiltottak ki, így emberi

5 *Győri János:* A szerkesztő utószava. In: Jékely Zoltán összegyűjtött versei. Szerk. Győri János. Magvető, Bp., 1985, 695.

6 *Domokos Mátyás:* Jékely Zoltán: Álom. In: Az én országom – In memoriam Jékely Zoltán. Szerk. Lator László, Nap, Bp., 2002. 150.

7 Sírversekről lásd még: uo. 151–152.; *Szentiványi Tibor:* Fiktív sírversek. http://www.napkut.hu/naput_2003/2003_01/032.htm (a letöltés ideje: 2018. márc. 5.); *Lakatos István:* Jékely asztalánál. Orpheus (1992) 2–3. sz. 235–238.

fennmaradásomra maradt némi remény. A költőt pedig a boldog feltámadás reménye alatt elrejtettem az asztalfiókba."[8]

A horgászszenvedély mindig meghatározó volt Jékely életében, erről számtalan vers, novella, naplóbejegyzés és sok horgászfénykép is tanúskodik, valamint különböző, a horgászatok során horogra akadt, vagy a vízparton talált, és gondosan megőrzött „relikviák". Ahogy legidősebb unokája, Péterfy Gergely visszaemlékezéséből kiderül, maga a horgászat – legalábbis a horgászat Jékely-módra – már önmagában egyfajta ellenálló gesztus volt: a politikai szempontú elkülönülés vágya és a kádári „kisembertől" való különbözés tudata a horgászat mindennapi gyakorlatát is befolyásolta. Péterfy *A halak árnyéka* című, a közös horgászatokra visszaemlékező írása a *Holmi* Jékely-centenáriumra összeállított számában jelent meg. Itt írja: „A horgászatokra velünk jött még egy, csak nagyapámra jellemző tárgy: egy háború előtti fényképezőgép [...] Ez a gép is – ahogy az orsók, a blinkerek, a horgászcsizma és a Szabad Európából származó hírek a fejünkben, s a puhán, aranyszínnel szóló Schubert – elkülönített bennünket a környező világtól, a táskarádiójukból magyar nótát bömböltető, teleszkópos bottal paducozó proliktól.

A paduc volt az egyetlen hal, amit politikai, de talán csak ízlésbeli okokból nem voltunk hajlandók kifogni – a paduc az ő haluk volt, a vízparti halsütödékben izzadtan szuszogó homo kadaricusok eledele és zsákmányállata."[9]

A hallgatás, az asztalfióknak írás évtizede alatt Jékely pályatársaihoz hasonlóan elsősorban műfordításokból élt – a korszakban született rengeteg versfordítást *Keresztút* (1959) című műfordításkötete tartalmazza. 1955-ben megjelent ugyan egy kisregénye *(Felséges barátom)* a Magvető Kiadónál, valamint a *Csunyinka álma* című verses meséje, a költőként való „boldog feltámadás" azonban csak 1957-ben következett be. Sok pályatársához (például Nemes Nagy, Mándy, Mészöly) hasonlóan, akik hosszas hallgatás után ebben az évben jelentkezhettek új kötettel, Jékely is ekkor adhatta közre *Tilalmas kert* című verseskötetét. Kezdett körvonalazódni az aczéli három T (támogatott, tűrt, tiltott) politikája, amely Jékelyt a tűrt kategóriába helyezte. Bán Zoltán András így fogalmaz az 1957-es év kapcsán: „Röviden: azt érezhetjük mi, az utókor tagjai, hogy 1957-ben részben megtörtént az irodalmi kánon átalakulása, magyarul: új, de egyben a magyar irodalom legjobb tradícióit folytató értékrend alakult ki. Egyértelmű lett, hogy a szó sztálini–zsdánovi értelmében vett szocialista realizmus a szemétdombra került, és »a virágozzék, ha nem is minden, de az eddiginél jóval több virág« elve lett a vezető szlogen. Eleinte cseppfolyósan, később egyre szilárdabb alakot öltve kialakult a tiltott és támogatott mellett a *tűrt* művészet kategóriája. Ráadásul a Kádár–Aczél-rendszert mindig is jobban dühítették azok, akiket árulónak véltek [...], egykori kommunisták, akik fokozatosan radikalizálódtak és távolodtak el a marxi, de inkább

8 „Látogatóban Jékely Zoltánnál" (Interjú Lukácsy Andrással, 1968). In: *Jékely Zoltán:* Sorsvállalás. Szépirodalmi, Bp., 1986. 273.

9 *Péterfy Gergely:* A halak árnyéka. Holmi 25. (2013) 4. sz. 405.

azért lenini gyökerektől. [...] A pártközpontban Jékelytől, Mándytól vagy Ottliktól sosem várták el, hogy, úgymond, letegyék a garast. Akkori szóhasználattal, nem várták el, hogy »bezupáljanak«."[10] Ennek megfelelően az 1960-as évek közepétől Jékely néhány évente új kötettel jelentkezhetett, és műfordítói megbízatásokat is bőven kapott, melyek biztosították családja megélhetését. 1964-ben a *Lidérc-űző*, 1968-ban az *Őrjöngő ősz*, 1972-ben *Az álom útja*, 1977-ben a *Minden csak jelenés* című kötetei látnak napvilágot, és három gyűjteményes kötete is megjelenik: 1969-ben a *Csillagtoronyban*, 1975-ben az *Idősárkányhoz*, 1979-ben az *Évtizedek hatalma*.

Az ifjúkori éveiben nagyon aktív naplóíró Jékely az 1950-es évek végétől kezd újra naplót vezetni, ez a naplója azonban már teljesen más jellegű. Álom-naplónak szokás nevezni azt a keménykötésű, vaskos füzetet, melyet haláláig használ. Korábbi naplóiban is igen jelentős az álmok szerepe, sőt általában elmondható, hogy az álombeli események és színterek a valóságnál nagyobb súllyal jelennek meg naplóiban. Az Álom-napló viszont egy rendszertelenül, csapongva vezetett, elsősorban álomleírásokat tartalmazó dokumentum, korábbi naplókból, noteszekből, feljegyzésekből, levelekből bemásolt, beragasztott részekkel. Már 1940-ben, római naplójában is explicit módon fogalmazza meg, hogy álmairól szívesebben ír, mint a valós élet eseményeiről: „a valóságot már nincs kedvem írni, de néhány érdekesebb álmot leírok."[11] Az idézett mondat az Álom-napló esetében is kulcsfontosságú – a valóságot nem érdemes leírni, az álmok fontosabbak. 1978-ban, Grazban írja ezt a naplójába: „Milyen kár, hogy állandó álom-napló-élet-napló vezetés helyett, mintegy eltévelyedés-szerűen, fordításokkal stb. foglalkozom! Az évtizedek hatalma adatok, emlékek, emlék-gyűjtemény tárházává tette a lelkemet-agyvelőmet, s álmaim, az Álom hatalma zsonglőrösködik velük, át-átrendezi, mint a műveket manapság a modern rendező."

Naplójának utolsó oldalán, keltezés nélkül szerepel az alábbi bejegyzés, melyben hasonló módon indokolja, miért érdemesebb a valóságnál az álmokat feljegyezni (mivel naplójába sokszor ott írt be, akár félálomban, egy álmát, benyomását azonnal lejegyezve, ahol az éppen kinyílt, a füzetben való elhelyezkedésből nem következtethetünk arra, hogy kronológiailag a legutolsó bejegyzés volna): „Az álomnak a negyvenes években kezdtem egyenrangú fontosságot tulajdonítani, vagyis körülbelül akkor, amikor a külvilág borzalmai kezdtek kifejezhetetlenné válni, vagy nem volt meg hozzájuk a feldolgozó képesség, látószög. Az álombeli esemény azonban, csodálatosképpen, általában valami távlattal s feljegyzésre kényszerítő többlettel jelentkezik."

10 *Bán Zoltán András:* Forradalom után: Gyöngytyúk legyünk vagy szabadok? Vs.hu, https://vs.hu/magazin/osszes/forradalom-utan-gyongytyuk-legyunk-vagy-szabadok-1023 (a letöltés ideje: 2018. márc. 5.).

11 A Jékely naplóiból vett idézetek itt és a továbbiakban naplóinak a család által őrzött, legépelt példányából származnak, így további hivatkozást nem adok meg.

Bár a valóságról igen kevés szó esik benne, egy részletet mégis érdemes idézni az Álom-naplóból, mivel tartalma valamiképpen mégiscsak kapcsolódik az ellenállás témaköréhez: Sztálinról szól az álom. Nyilvánvaló, hogy az 1950-es években, a mindennapi házkutatások időszakában ennek az álomnak a leírása még rendkívül kockázatos lett volna, az 1970-es évek puhuló diktatúrájában a „tűrt" Jékely azonban már leírhatta naplójába Sztálinnal kapcsolatos rendkívüli álmát:

> 77. aug. 1. körül álmodtam:
> Hatalmas, széles ágyban, takarók, párnák stb. összevisszaságában egy nő és Sztálin társaságában fekszem. Fogalmam sincs, hogyan kerültem oda. A nőt nem ismerem, de a helyzetből nyilvánvaló, hogy Sztálin családtagja, vagy bizalmasa. Nem közeledem hozzá, az álomnak nincs erotikus töltete. Sztálin furcsán hányja-veti magát az ágyban, a nő megrémül: Sztálin haldoklik! Én megtapogatom a fejét, a koponyáját, szőrös, tüskés ősz haját érzem a tenyeremben – rángatózik, és csakugyan meghal. Ebben a pillanatban valahol a közelünkben, egy polcon, ledől egy kb. félméteres magas tarka piros kerámia-szobor, hasraesik...
>
> Ebben a pillanatban már mindezt egy vidám, elegáns társaságban mérem fel, gyönyörű nőket látok, mindenki táncol, vagy táncra készülődik. Egy nagyon előkelő, szép – a régi enyedi szépasszonyokra emlékeztető nővel kerülök valamilyen illedelmes, bálias kapcsolatba, fenem is rá erősen a fogam – de ő azt mondja: »tartogatok magának egy kedves meglepetést« – és előre visz, valaki elé, – aki nem más, mint egy púpos, elég szép arcú pici nő, nála fiatalabb. »A húgom« – mondja. S én rémült zavaromban, s hogy e zavart palástoljam, erősen a szemébe nézek e kis bájos szörnynek, kezét szájamhoz emelem, szép, formás, finom kezecske – s hosszan megcsókolom (erre ébredek!).
>
> Előzmény: Lefekvés után a 47-es év Szabad Nép-cikkeiből olvastak fel néhány igen aljasat a Szabad Európa rádióban.

A lidércnyomásszerű álom és gondos lejegyzése érzékelteti, hogy a szocializmus nyomasztó valósága milyen mély benyomást tett Jékelyre, s még ott is fel-felrémlett, az álmok világában, amelyre mint a menekülés sajátos terepére tekintett, ahol egy másfajta logika érvényesül, mint a tapasztalati életben.

Önmaga „áthelyezése" egy másik világba azonban nem csupán az álomleírásokon keresztül valósulhatott meg. Jékely műfordítói pályájának egyik csúcspontját, prózafordítói munkásságának legnagyobb teljesítményét kétségkívül Széchenyi István naplójának fordítása jelentette. Ő maga is így nyilatkozott erről egy Garai Gábornak adott 1977-es interjúban: „Mindent egybevéve, ezt a naplófordítást tartom fordítói pályám betetőzésének."[12] A napló fordítása mellett több tanulmányban, esszében ír Széchenyi személyiségéről és

12 „Íróoszobám" (Interjú Garay Gáborral, 1977). In: *Jékely Z.:* Sorsvállalás i. m. 360.

a fordítás tapasztalatairól – a sorok között olvasásnak a korszak műveivel kapcsolatban bevett kódját alkalmazva könnyen észrevehető, hogy a Széchenyivel kapcsolatos esszék Jékely Kádár-korhoz fűződő viszonyának projekcióiként is értelmezhetők.

Tűnődések és észrevételek Széchenyi Naplójának fordítása közben című esszéjében például az alábbi részletet idézi a műből: „1820. Debrecen – Szegény mélyresüllyedt ország, gondoltam elszorult szívvel és elrontott gyomorral egész úton. Oly kevés műveltség és oly kevés természeti adottság és erő... Kettő közül egynek lennie kell: vagy ész, vagy erő... Debrecenben hozzám jöttek svadronom tisztjei, és a kapitány úgy csókolt meg, mint egy bajadér, s így szólt (magyarul): Édes Bruderkám! – Mucsa, Mucsa, unalom. És miért csinálom mindezt? Hogy ne legyek naplopó."[13] Maga Jékely pedig így fogalmaz említett eszszéjében: „De legkivált és elsősorban bűnös az idegen érdek szolgálatára idomító, a nemzeti múltat szándékosan elhanyagoló, a jövendőt kilátástalanná tevő nevelés és dresszúra, amely ellen Széchenyinek végül is volt bátorsága mindenestül fellázadni."[14] Széchenyiről beszélve, bő száz évvel korábbi kontextusba ágyazva lehetősége volt saját jelenének is tükröt tartani, ahogy például – hogy a kettős olvasatra lehetőséget adó verset is említsünk, az 1948-ban, a szabadságharc centenáriumán írt *Petőfi utolsó dala* című versében is:

> El nem vakíthat úgy a menny fényessége
> Hogy ne emelt fővel járuljak elébe
> S szemébe ne mondjam trónusa magasán
> Mivé hagytad válni szerencsétlen hazám

De épp Petőfi és az 1973-as 150. Petőfi-évforduló kapcsán egy direktebb, egyértelműen saját korára vonatkozó rövid alkalmi verset is találunk Jékely költészetében, *150 év után – Lidércnyomás* címmel, 1973. január 24-i keltezéssel. A vers kötetben nem, csak a posztumusz megjelent 1985-ös *Összegyűjtött versek*[15] függelékében, a zsengék, alkalmi versek, rögtönzések, versvázlatok között jelent meg.

> Petőfi szobrán
> egy ocsmány
> varangy ül
> s el-hall-gat-tat-ha-tat-la-nul
> vartyog – pardon: szaval –,
> amíg minden magyar
> meg nem tanul
> varangyul.

13 *Jékely Zoltán:* Tűnődések és észrevételek Széchenyi Naplójának fordítása közben. In: *Jékely Z.:* Sorsvállalás i. m. 89.

14 Uo. 91.

15 Jékely Zoltán összegyűjtött versei. Szerk. Győri János. Magvető, Bp., 1985.

1973-ban még elképzelhetetlen lett volna a vers publikálása. A nagyszabású, központi ideológiával átitatott rendezvények évében, az *Irodalomtörténet* című folyóirat 150. évfordulóra megjelentett Petőfi-különszámának szerkesztőbizottság által jegyzett előszavában ilyen sorokat olvashatunk: „Ez az igény szilárdult meg, vált módszeressé a marxista Petőfi-irodalomban, nemcsak Révai József orientáló előadásaiban, hanem az ő nyomán kibontakozó [...] Petőfi-kutatásban. [...] De ez a törekvés mint törekvés is biztató és eredményeket jelző: Petőfi a magyar tudomány és a marxizmus termékeny találkozását dicséri." Az előszó utolsó bekezdésében pedig ez áll: „Legújabban népünk negyedszázados történelme »igazolta vissza« Petőfi programját. [...] Történelmi valósággá kezd válni (kezd, csak kezd!) Petőfi programja, s ettől reálisabbnak, hozzánk közel állónak, korszerűbbnek és bonyolultabbnak látjuk a programadót is. Nem tévedések nélkül, nem torzítások nélkül tört magának utat ez az igazabb Petőfi-kép, de utat tört és tör: ezt kívánjuk szolgálni az irodalomtörténet Petőfi-számával is."[16] Jékely rövid verse az előszóban vázolt, ideologikus Petőfi-kép nyílt és egyértelmű paródiája, amely a zsengék és versvázlatok közé bújtatva halála után három évvel már megjelenhetett, de keletkezésének évében megengedhetetlen provokációnak számított volna.

Jékely az 1960-as, 1970-es évek során műfordítói megbízatásainak és külföldi barátoktól kapott meghívóleveleknek[17] köszönhetően többször járhatott Nyugaton: Ausztriában, Nyugat-Németországban, Olaszországban, Franciaországban. Ezekről az utakról hazatérve a két világ kontrasztja még fájóbb, az itthoni valóság még sivárabb volt. A hazatérés utáni lelkiállapotoknak és egyúttal Jékely Kádár-rendszerhez való viszonyának jellegzetes dokumentumaként ismét legidősebb unokájától, Péterfy Gergelytől idézek, a *Honláz* című, nagyapját felidéző tárcájából:

„Nagyapám tegnapelőtt jött meg Ausztriából [...]. Hozott egy tucat Schubert-lemezt a legújabb előadókkal, Milka csokit, Mozart-golyót, kólát, órákig mesélt felhevülten anyáméknak a könyvesboltokról, a kávéházakról, az utcáról, az operáról, képeskönyvet hozott a Praterről, nekem azt mutogatta, az elképzelhetetlenül színes csillogó vidámparkról, aztán ágynak esett. Azóta szótlan. Nem értem, mi baja. [...] Aztán egy hónap, két hónap, meggyógyul. Újra jár a Lukácsba, nagy sétákat tesz a Krisztinavárosban. A betegségét el is felejtem. Aztán két év múlva megint elmegy Bécsbe, még Münchenbe is átruccan [...]. Vissza se jön talán. Anyámék suttognak, megértenék, ha nem jönne. Ide, minek. Talán miattunk. Az unokák miatt, akikhez kötődik. Meg az irodalom, hát az irodalom. De hát mi az irodalom? Az az egy-két barát. Meg a Lukács fürdő. Meg a Krisztinaváros. Aztán mégis visszajön. Milka, Mozart-golyó, Coca-Cola, Schubert. És megint ágynak esik.

Anyámék azt mondják, három hétig szokott tartani. Ha visszajön az ember, három hét, mire újra megszokja a szervezete, mint a mérgeket. Amíg újra megszokja a hazugságot, a gyűlöletet, az ostobák és aljasok pöffeszkedését és azt a tudatot, hogy számukra az ellenséghez tartozol. Anyám a szája elé kapja a kezét. Nem lett volna szabad ezt mondania. Nem is mondott semmit. Nichtvordemkind volt. Hülyeség. Nem igaz. Jó itt. Szokjam meg, hogy itt jó. A családban jó. A lakásban meg a nyaralóban a Dunakanyarban. Meg a múzeumban, a képek között. Ez a haza. Ami kint van, a prolik uralta világ, az ő sivataguk, amit a tévében mutogatnak és a rádióban magasztalnak, azzal nem kell foglalkozni. [...] Majd megtanulom. Majd beleszokok. Meg lehet szokni. [...] Csak utazni, az lesz nehéz. Nem azért, mert rossz odakint, hanem azért, mert amikor hazajössz, úgy érzed, meghaltál."[18]

Jékely Zoltán Kádár-korszakbeli szerepét, helyzetét számtalan szempont alapján, számtalan aspektusból lehetne vizsgálni – ez a tanulmány mindössze az első lépés lehet ebbe az irányba. Irodalmi kapcsolatrendszerének körültekintő vizsgálata, kiterjedt baráti és családi levelezése számos további lehetőséget rejt a kutató számára. A téma szempontjából legizgalmasabb momentumok, legtermékenyebbnek tűnő kiindulópontok felvillantása azonban remélhetőleg fogódzókat nyújt egy későbbi, átfogóbb kutatás számára.

Irodalom

Bálint Péter: Egy „szentimentális stréber" arcélei – Szerb Antal válogatott levelei. In: Önfaggatások és szembesítések. Szerk. Bálint Péter. Didakt, Debrecen, 2003.

Bán Zoltán András: Forradalom után: Gyöngytyúk legyünk vagy szabadok? Vs.hu, https://vs.hu/magazin/osszes/forradalom-utan-gyongytyuk-legyunk-vagy-szabadok-1023 (a letöltés ideje: 2018. márc. 5.).

Domokos Mátyás: Jékely Zoltán: Álom. In: Az én országom – In memoriam Jékely Zoltán. Szerk. Lator László, Nap, Bp., 2002.

Győri János: A szerkesztő utószava. In: Jékely Zoltán összegyűjtött versei. Szerk. Győri János. Magvető, Bp., 1985.

Irodalomtörténet 55. (1973) 1. sz. Különszám Petőfi Sándor születésének 150. évfordulójára.

„Írószobám" (Interjú Garay Gáborral, 1977). In: *Jékely Z.:* Sorsvállalás. Szépirodalmi, Bp., 1986.

Jékely Zoltán összegyűjtött versei. Szerk. Győri János. Magvető, Bp., 1985.

Jékely Zoltán: Sorsvállalás. Szépirodalmi, Bp., 1986.

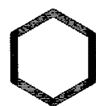
Jékely Zoltán: Tűnődések és észrevételek Széchenyi Naplójának fordítása közben. In: *Jékely Z.:* Sorsvállalás i. m.

16 Irodalomtörténet 55. (1973) 1. sz. Különszám Petőfi Sándor születésének 150. évfordulójára, 8., 10.

17 Ausztriában ott élő barátai, Berenczei Kováts Gyula és Takács Jenő jóvoltából járt több ízben; Bolognában Várady Imre közbenjárására tarthatott 1965-ben előadást a Dante műveinek magyar fordításairól a költő születésének 700. évfordulója alkalmából a Bolognai Tudományos Akadémián; Milánóba két alkalommal is olasz írónő-barátjának, Lisa Morpurgónak köszönhetően jutott el. Barátságukról bővebben lásd *Péterfy Sarolt:* „...la plus grande amie et amitié..." Jékely Zoltán és Lisa Morpurgo barátsága. Irodalomismeret 25. (2015) 4. sz. 100–111.

18 *Péterfy Gergely:* Honláz. Ellenszélben. Blog.hu http://ellenszelben.blog.hu/2016/04/27/peterfy_gergely_honlaz (a letöltés ideje: 2018. márc. 5.)

Lakatos István: Jékely asztalánál. Orpheus (1992) 2–3. sz. 235–238.
„Látogatóban Jékely Zoltánnál" (Interjú Lukácsy Andrással, 1968). In: *Jékely Z.: Sorsvállalás i. m.*
Péterfy Gergely: A halak árnyéka. Holmi 25. (2013) 4. sz.
Péterfy Gergely: Honláz. Ellenszélben. Blog.hu http://ellenszelben.blog.hu/2016/04/27/peterfy_gergely_honlaz (a letöltés ideje: 2018. márc. 5.)
Péterfy Sarolt: Áprily Lajos és Jékely Zoltán hagyatékáról. Irodalomtörténet 88. (2007) 1. sz. 104–115.
Péterfy Sarolt: „...la plus grande amie et amitié..." Jékely Zoltán és Lisa Morpurgo barátsága. Irodalomismeret 25. (2015) 4. sz. 100–111.
Szentiványi Tibor: Fiktív sírversek. http://www.napkut.hu/naput_2003/2003_01/032.htm (a letöltés ideje: 2018. márc. 5.).

SULYOK BERNADETT

A párizsi *Magyar Műhely* mint a Kádár-kori Magyarországon tiltott/tűrt alkotók megnyilatkozási terepe

A folyóirat dokumentumainak közgyűjteménybe kerülése

A *Magyar Műhely* 1962-es megalakulásakor a Nyugat-Európába szakadt fiatal magyar értelmiségiek megnyilatkozási fóruma kívánt lenni, markáns avantgárd arculata az első évtized után kristályosodott ki. Az első években gyakran változott a szerkesztők köre: Nyéki Lajos és Sulyok Vince a tervezgetés időszaka után a szerkesztőségből kimaradt, Sipos Gyula is csak egy évig volt tagja. A 3. szám után kivált Harczy József, aki Czudar D. József néven szerepelt, valamint Karátson Endre, aki a Székely Boldizsár nevet használta. Parancs János 1964-ben visszaköltözött Magyarországra, s itthon vált ismert költővé. Az 1970-es évek elejéig Márton László, Nagy Pál és Papp Tibor biztosította az állandóságot. 1973 őszén létrehozták a Magyar Műhely Munkaközösséget, a folyóirat ekkortól a Munkaközösség lapjaként jelent meg, Nagy Pál és Papp Tibor felelős szerkesztőkké váltak. A Munkaközösség tagjai minden évben baráti találkozót tartottak, hol a Párizs melletti Marly-le-Roi-ban, hol a Bécs melletti Hadersdorfban. Ekkor csatlakozott az alapító szerkesztők mellé a Bécsben élő Bujdosó Alpár; hármasuk egészen 1996-ig formálta és határozta meg a folyóirat arculatát.

A lapot 1989–1990-ben hazatelepítették Magyarországra, a szerkesztőtriász kiegészült Petőcz Andrással és Székely Ákossal. 1995 tavaszán meghívták a szerkesztőségbe Kovács Zsoltot, L. Simon Lászlót és Sőrés Zsoltot, az 1995-ös keszthelyi Magyar Műhely-találkozót már az új szerkesztőhármas szervezte. A lap tematikája és részben az olvasói köre is megváltozott, az irodalom mellett a más művészeti ágakkal és művészetelmélettel foglalkozókat is megszólítja. Az 1995-ben létrehozott Magyar Műhely Alapítvány biztosítja a folyóirat és a Magyar Műhely Kiadó köteteinek jogi hátterét. 2004-ben megnyílt Budapesten a Magyar Műhely Galéria, amely havonta más-más kortárs művésznek, alkotócsoportnak nyújt bemutatkozási lehetőséget. Jelenleg a folyóirat felelős szerkesztője Szombathy Bálint, szerkesztőtársai Juhász R. József és Szkárosi Endre, a főmunkatárs L. Simon László.

A *Magyar Műhely* elnevezés ötletét Németh Lászlónak a *Kortárs* első, 1957. szeptemberi számában megjelent azonos című tanulmánya adta. Németh itt Bartók Béla egyetemes művészetére hivatkozva elevenítette fel régi gondolatát az archaikusan népi és a modern európai kultúrák szintéziséről.

A műhelyeseknek ez volt az egyik utolsó tisztelgésük Németh László és a népi irodalom előtt. A másik ötletadó Bibó István volt, aki *A magyar demokrácia válsága* című, 1945-ös tanulmányának zárómondatában Magyarországot a demokratikus konszolidáció, a szocializmusra való átmenet és egy harmonikus társadalmi értékelési rendszer műhelyeként aposztrofálta. A műhely szóval arra is utaltak, hogy az írás nem valami titokzatos, misztikus megnyilatkozás, hanem tehetségre és szorgalomra épülő munka.

A szerkesztők elsősorban Kassák Lajos életművét tekintették követendőnek. Kassák a magyar avantgárd legjelentősebb alakjaként az irodalomban és a képzőművészet több területén is maradandót alkotott. Kassák az 1960-as években Párizsban többször találkozott a *Magyar Műhely* szerkesztőivel. Különszámaik egyike (1965. 13.) az avantgárd magyar atyját helyezte új fénytörésbe, a tanulmányok inkább költészetére és regényeire koncentráltak, kevésbé képzőművészeti munkásságára. 1971 novemberében, Párizsban megalapították a Kassák Lajos Kört (Association des Amis de Kassák), és Kassák-díj Alapítványt létesítettek azzal a céllal, hogy évente kiadják a Kassák-díjat, melyet egy-egy tehetséges fiatal alkotó kapott meg, aki az irodalomban vagy a képzőművészetben kimagasló kezdeti eredményt mutatott fel. A *Magyar Műhely* Kassák Lajos Köre termékeny munka- és baráti kapcsolatokat alakított ki a többi nyugat-európai emigráns kulturális szervezettel, többek között a hollandiai Mikes Kelemen Körrel, a londoni Szepsi Csombor Körrel és a bécsi Bornemisza Péter Társasággal.

A *Magyar Műhely* első periódusa a lap első tíz évét jelenti, amikor olyan magyarországi alkotóknak adtak publikálási lehetőséget, akik irodalompolitikai okokból marginalizálódtak, az uralkodó szocialista kánon a hellyel-közzel tűrt kategóriába utasította őket. Választásaikkal a korabeli magyar irodalom értékskáláját szerették volna korrigálni. Kassákon kívül különszámot szenteltek Weöres Sándornak (1964. 7–8.), Füst Milánnak (1967. 23–24.), külön számban (1970. 37.) közölték Füst Milán *Szexuál-lélektani elmélkedések* című esszéjét. A szerkesztők kezdettől fogva arra törekedtek, hogy itthon élő és emigráns szerzők együtt publikáljanak, s hogy párbeszéd jöjjön létre a vasfüggöny két oldalán élő alkotók között. A strukturalizmus irányzatával foglalkozó 1968. júniusi (27.) különszám a kortárs nyugat-európai irodalomtudomány áramlataira való fogékonyságuk demonstrálása. 1966-ban Nagy Pál és Papp Tibor kitanulta a nyomdászmesterséget, s létrejött a *Magyar Műhely* saját nyomdája. Ez a szerkesztők tipográfiai érdeklődését, a vers formai jegyeinek jelentőségét jelzi. 1968 májusában Párizsban kitört a diáklázadás, az általános munkássztrájk miatt nyomdájuk csődbe ment. 1970. február 1-jén Ioan Cuşa, Párizsban élő román származású költő, szerkesztő, könyvkiadó felvette Nagyot és Pappot négyórás nyomdai állásba. 1981-ben bekövetkezett haláláig ő volt a *Magyar Műhely* legnagyobb támogatója, mecénása.

1971-ben két antológiaszámot adtak ki (38., 39.), egy már-már nemzedékként számon tartott írócsoport egy évtizedes munkájának eredményét összegezték, verset, prózát és tanulmányt együtt. A szerkesztőségi bevezető koncepcionális fordulatot jelzett: „a jövőben kizárólag újat kereső és hozó alkotókkal, alkotásokkal szándékozunk foglalkozni".[1] Egy akkoriban szinte teljesen elhallgatott írót, Szentkuthy Miklóst is irodalmi példaképükké választották, az őt bemutató különszám a *Prae* megjelenésének 40. évfordulóján készült (1974. 45–46.). James Joyce az egyetlen világirodalmi szerző, akinek *Finnegans Wake* című művéről különszámot állítottak össze (1973. 41–42.), mivel szerintük az irodalom önmagára utaló jelrendszerét állította középpontba. Az avantgárd művészek közül Erdély Miklóssal két különszám is foglalkozott (1983. 67.; 1999. 110–111.; e duplaszám a Műcsarnokban rendezett Erdély Miklós-életmű-kiállításhoz kapcsolódó konferencia anyagát tartalmazza). Erdély afféle modern polihisztor, építész, filmrendező, író és képzőművész volt egy személyben. Művészetfelfogását a médiumokkal végzett kísérletezés, a tudományok és a művészetek kapcsolatának hangsúlyozása, a régi és újabb keletű hagyományokra való nyitottság jellemezte.

Az 1980-as években új technológiák jelentek meg, melyek új műfajokat indukáltak: az elektronikus költészet, elektronikus szövegirodalom jelentős része írásvetítőre, videóra és számítógépre „íródott", valamint teret nyertek a konkrét költészet, a lettrizmus, a fonikus költészet képviselői, összművészeti, intermediális alkotásokat hoztak létre. Az 1970-es évek végétől a műhelyesek rendszeresen felléptek nemzetközi költészeti fesztiválokon, így a francia székhelyű Polyphonix egyesület Európa-szerte és más földrészeken rendezett eseményein. Ars poeticájuk a 2012-ben múzeumunkban rendezett kiállításon is olvasható volt: Az avantgárd nem stílusirányzat, hanem gondolkodásmód és magatartásforma.[2]

Az összekötő kapocs a *Magyar Műhely* és a Petőfi Irodalmi Múzeum között a korábban már említett alapító szerkesztő, Parancs János személye, aki 1966-tól 1974-ig intézményünk muzeológusaként dolgozott. A *Magyar Műhely* szerkesztősége az első gyűjteményegységet (147 tétel analektát) 1970-ben ajándékozta a Petőfi Irodalmi Múzeumnak (= PIM) Parancs János párizsi útja alkalmával. A következő érintkezési pont a vizuális költészet első jelentősebb magyarországi kiállítása a PIM-ben *Kép-vers/vers-kép* címmel, amely 1987. március 26-án nyílt meg. A több mint húsz hazai és nyolc külföldön élő magyar kiállító között Bujdosó Alpár, Nagy Pál és Papp Tibor is szerepelt.

A *Magyar Műhely* kb. 60 kézirattári dobozt kitevő szerkesztőségi anyagát Nagy Páltól 2005-ben vásárolta meg a PIM, a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériumának támogatásával. A hatalmas és impozáns levelezés mellett külön blokkokat alkotnak a korpuszban a folyóiratszámok kéziratai, a szerkesztőség által kiadott kötetek anyagai, a nyomdai kivitelezés dokumentumai, a találkozók kéziratos és nyomtatott manifesztumai, illetve a munkatársak művei.

1 Magyar Műhely (1971) 3. sz. 3.

2 Betűk kockajátéka. A párizsi Magyar Műhely öt évtizede, 2012. május 10. – 2013. április 5., Rendezte: Sípos László – Sulyok Bernadett. Petőfi Irodalmi Múzeum, Bp.

A Kézirattár emigrációs gyűjteményén belül párbeszédbe hozható a szintén párizsi *Irodalmi Újság* szerkesztősége, a londoni Szepsi Csombor Kör, a müncheni *Nemzetőr* folyóirat a Svájci Magyar Irodalmi és Képzőművészeti Kör és vezetője, Saáry Éva anyagaival, a frankofil Gara László-, a londoni Határ Győző- és Czigány Lóránt-, a stockholmi Thinsz Géza-, a kanadai Vitéz György- és az egyesült államokbeli Baránszky László-hagyatékokkal.

Bujdosó Alpár és Papp Tibor a múzeumnak ajándékozta a nála lévő kézirategyüttest, amelynek ünnepélyes átadása 2014. május 8-án történt meg. Ezáltal a *Magyar Műhely* szerkesztőségi levelezése mondhatni teljessé vált, a triász tagjai igen tekintélyes levélmennyiséggel képviseltetik magukat egymás anyagaiban, amiből nemcsak a folyóirat története, szerkesztési gyakorlata ismerhető meg, hanem az őket foglalkoztató témák, a fontosabb események és szakmai, baráti kapcsolataik is felfejthetők.

Mindhárom levelezésben visszatérő „partnerek" a kortárs magyarországi és emigráns irodalom és művészet kiemelkedő képviselői, többek között Bakucz József és Baránszky László, az Egyesült Államokban élt költők, Angliából Czigány Lóránt író, Hollandiából Dedinszky Erika költő és Kibédi Varga Áron irodalomtörténész, a Hollandiai Mikes Kelemen Kör egyik vezetője, Németh Sándor szociológus, az avantgárd iránt érzékeny Béládi Miklós irodalomtörténész, az azóta Franciaországban élő Hegyi Loránd művészettörténész, a párizsi Karátson Endre író, a szintén ott élő Sipos Gyula (írói nevén Albert Pál), az egykor a németországi Bielefeld egyetemén tanító Petőfi S. János nyelvész, szemiotikus, a képzőművész és teoretikus házaspár, Maurer Dóra és Gáyor Tibor, az Artpool Művészetkutató Központ létrehozói, Galántai György és Klaniczay Júlia, Péntek Imre költő és lapszerkesztő, Zalán Tibor, Petőcz András és Szkárosi Endre költők. A Bujdosó házaspár és Kassákné Kárpáti Klára különleges baráti kapcsolatának mementója az özvegy által írott 21 levél. Egy-két levél található olyan irodalmi nagyságoktól, mint Esterházy Péter, Határ Győző, Kassák Lajos, Kormos István, Mészöly Miklós, Nádas Péter, Pilinszky János, Rába György, Szentkuthy Miklós, Tamkó Sirató Károly, Tandori Dezső és Weöres Sándor.

Papp Tibor impozáns kollekciójában számos külföldi vizuális és konkrét költő francia (Henri Chopin, Philippe Dôme, Robert Estivals, Jean-Jacques Lebel, Mitsou Ronat) és spanyol (Fernando Aguiar) nyelvű levelei találhatók. Az 1985-ös Műhely-találkozó névadója (Schöffer-szeminárium Kalocsán), Schöffer Miklós kinetikus szobrászművész néhány levele igen értékes darabok. Külön említést érdemelnek a neoizmus megalapítója, Kántor István (Monty Cantsin), az érsekújvári vizuális művész és performer, Juhász R. József, és a *Magyar Műhely* egykori képzőművészeti szerkesztője, Pátkai Ervin szobrászművész levelei. Külön csoportot tesznek ki az ún. társszerzős analekták, amelyek több művész kollaborációjával készültek: a Mitsou Ronat emlékének szentelt album, a József Attila- és Bartók Béla-album, valamint az 1980-ban megjelent Mallarmé-album, az *Un coup de Dés jamais n'abolira le Hasard (Egyetlen kockadobás nem szünteti meg a véletlent),* melynek végső nyomdai

formáját még maga Mallarmé készítette elő, de halála miatt már nem jelent meg. A művészkönyv írók és tipográfusok összefogásával jött létre, s több párizsi könyvesboltban bemutatták.

A *Magyar Műhely* az állambiztonsági szolgálat látóterében

Szőnyei Tamás *Titkos írás I–II. – Állambiztonsági szolgálat és irodalmi élet 1956–1990* című áttekintő művében külön fejezetet szentelt a *Magyar Műhely* titkosrendőri megfigyelésének, az őket körülvevő ügynökök jelentéseinek. Feltárta, hogyan próbálták meg beszervezni a szerkesztők szinte mindegyikét. Az Angliából Franciaországba érkező Márton Lászlóval „provokációgyanús magatartása miatt" szakították meg a kapcsolatot,[3] a „Fazekas Béla" fedőnevű titkos munkatárs (vagyis Molnár Géza, aki éppen a Párizsi Magyar Intézetben dolgozott) 1965-ben jelentette róla, hogy „jobboldali emigrációs könyvekkel látta el a kiutazó magyarokat".[4] Nagy Pál beszervezési célú dossziéját 1963 májusában nyitották, többen is foglalkoztak vele, köztük „Sümegi", vagyis Bene Ede irodalomtörténész, ekkortájt ő is a PIM munkatársa. Benére Nagy Pál háromkötetes önéletírásában jóindulattal emlékezett: „Mindig az volt az érzésem, hogy szeretne szabadulni belügyes kötelékeitől."[5] Szőnyei Tamás kutatásai mindezt megerősítették: Bene Ede 1979 őszén a Rennes-i Egyetem professzora lett, s vendégtanári szerződése lejártakor, 1984-ben hiába szólították fel hazatérésre; levélben lemondott itthoni kutatóintézeti állásáról, és a pártból is kilépett. „Rudas Béla", vagyis Szabó Gyula konzul hétszer találkozott Nagy Pállal konspirált körülmények között, ám a jelölt kijelentette: „kémkedni nem akar."[6] Végül dossziéját 1964 decemberében zárták le: „Operatív kapcsolat kialakítására irányuló kísérleteink elől mereven elzárkózott."[7]

A lapalapítók közül Szakál Imrét, a Magyar Egyetemisták és Főiskolások Egyesületeinek Szövetsége (= MEFESZ) egyik vezetőjét „Sury Jacques" fedőnéven sikerült beszerveznie a honi III/III-as ügyosztálynak. Folyamatosan ellenőrizték a *Magyar Műhely* munkatársainak magyarországi postáját, nyomon követték a Weöres-különszám alakulását is. A *Tűzkút* című kötet 1964-es megjelentetése jelentős vihart kavart, gyakorlatilag kiprovokálta itthoni, évek óta halogatott kiadását. A kéziratot Weöres publikálás céljából adta át a szerkesztőknek Párizsban, bár az *Élet és Irodalom*ban később olyan nyilatkozatot tett közzé, mintha nem adott volna rá engedélyt. A szerkesztők Weöres védelme érdekében még a kalózkodás vádját is vállalták.[8]

3 *Szőnyei Tamás:* Titkos írás I–II. Állambiztonsági szolgálat és irodalmi élet 1956–1990. Noran, Bp., 2012. I. 977.
4 Uo. I. 978.
5 *Nagy Pál:* Journal in-time. Él(e)tem. Kortárs, Bp., 2002. (Phoenix Könyvek) II. 147.
6 *Szőnyei T.:* i. m. I. 985.
7 Uo. I. 980.
8 Uo. I. 992.

A *Magyar Műhely* bécsi szerkesztőjét, Bujdosó Alpárt is megkörnyékezték. 1965-ben az állambiztonsági szolgálat látóterébe került az ő és szobrászművész barátja, Megyik János bécsi alapítású egyesülete, az Atelier Kunstverein, amely hivatalos hátteret biztosított hazai írók és képzőművészek meghívásához és költségeik fedezéséhez. A szervezetről úgy vélték, hogy „ellenséges szándékkal" épít ki kapcsolatokat, a „fellazítási akció"[9] részeként. 1967-ben dossziéját lezárták, mivel jelöltjük „elzárkózik a kapcsolat konspirálásától",[10] igyekezett azt a lehető legnyíltabban kezelni.

Parancs János 1964 szeptemberében hazatért, az ő titkosszolgálati felhasználhatóságának átvizsgálása sem maradhatott el. Ám a ráállított ügynök 1965-ben csalódottan állapította meg, hogy „beszámoltatása konspirációs szempontból nem valósítható meg", mivel „Fecsegő, link alak".[11] Nagy Pál visszaemlékezése szerint barátját a politikai rendőrség többször behívta, zaklatta, tőle akarták megszerezni a *Magyar Műhely* előfizetői névsorát.[12] Megmondták neki, csak ennek árán utazhat, de ő akkor inkább itthon maradt.

Nagy Pál így foglalta össze 1965. február 22-i levelében mindazt, ami barátja hazamenetele óta történt velük: „Ami a lapot illeti, hazameneteled, egyáltalán: kiválásod katasztrofális volt. Hárman csináltuk a lapot. Hárman határoztunk a legfontosabb ügyekben. Hárman vallottuk életcélunknak az irodalom valamikénti művelését. [...] Most ketten vagyunk Tiborral. Szakál üldözési mániában szenved; [...] A lapon mindez így nem látszik meg, annyira már egyenesben vannak a dolgok, hogy magától még gurul az egész, de idegileg teljesen kivagyunk, [...] Ráadásul a 10. számból egy csomó visszajött, *non admis, conv. art. 60. d'Ottava* felirattal. Ebben a bizonyos article 60-ban pedig a következő áll: tilos Magyarországra beküldeni fasiszta, antidemokratikus, és szovjetellenes nyomdaterméket, valamint magzatelhajtó szereket. Tedd a Műhelyt, ahová akarod. Szóval az a kínos és tragikus eset áll fenn, hogy amikor idekint a legdurvább, legelszántabb támadások érnek, s aktív ellenségeink száma egyenes arányban nő a lap tekintélyével s minőségével, s már csak az van hátra, hogy merényletet kövessenek el ellenünk, odahaza bizonyos körök szintén vesztünkre törnek, s legszívesebben megfojtanának egy kanál vízben. Ha nem lenne az a két tucat ember, aki egyre szorosabb baráti gyűrűt von a Műhely köré, nem is lenne erőnk, kedvünk folytatni."[13]

Nos, az inkriminált lapszám tömeges visszaküldésének belügyes okai is voltak. „Fazekas Béla" ügynök, azaz a Párizsban is tevékenykedő Molnár Géza az *Új Írás* hasábjain a politikamentesség elvének megsértését vetette szemükre, határozottan visszautasítva Hanák Tibor filozófus tanulmányát (*Ideológia és ideológiakritika*): „Az ilyesfajta ellenséges ideológiai és politikai nézetek

9 Uo. I. 997.
10 Uo. I. 998.
11 Uo. I. 1007.
12 *Nagy P.*: i. m. II. 211.
13 Nagy Pál levele Parancs Jánosnak, 1965. február 22. Petőfi Irodalmi Múzeum (= PIM) Kézirattár, Bp., V. 6000/53.

hazai terjesztésébe magától értetődően nem mehetünk bele."[14] „Sümegi", vagyis Bene Ede 1966 szeptemberében jelentette, hogy az MM szerkesztőit lehangolta a hír, amit több kiutazótól hallottak: a Belügyminisztérium *Kémek és diverzánsok* című tárlatán a *Magyar Műhely* egyik száma is szerepelt.

A „Sziklai Barna" fedőnevű ügynök 1966 márciusában jelezte, hogy Parancs Jánost pár hete segédmuzeológusként a Petőfi Irodalmi Múzeumba helyezték. Az 1957-ben beszervezett Szekeres László irodalomtörténészt arra utasították, hogy építsen ki közvetlen kapcsolatot Paranccsal, és továbbítsa a tőle szerzett értesüléseket. „Sziklai Barna" 1966 júniusában tíz napot töltött Párizsban, ahol Parancs javaslatára felkereste Nagy Pált és Papp Tibort, hazatérve részletes jelentést adott tapasztalatairól.

Az MSZMP KB Kulturális Osztályát vezető Köpeczi Béla a hazai írók cikkeinek szabad országokba áramlását a Szerzői Jogvédő Hivatalon keresztül akarta zsilipelni. A „Sárdi" fedőnevű ügynök, a hivatal munkatársa, Sándor András is rá volt állítva a *Magyar Műhely*re. „Sárdi" egyik jelentése összefoglalta mindazt, ami miatt a folyóiratot a hazai hivatalos kultúrpolitika veszélyesnek tartotta. „A meglehetősen szigetként álló és önálló irányzatot képviselő Kassák Lajoson és a kommunista Garai Gáboron kívül a folyóirat kizárólag polgári irányzatú műveket és szerzőket közölt, természetesen együtt az eo ipso polgári irányzatú emigráns írókkal, tehát ez a folyóirat megteremtette a hazai és külföldi magyar polgári irányzatok közös orgánumát. [...] Franciaországban megjelenik egy magyar polgári irodalmi folyóirat, mely egységesen a hazai és külföldi polgári irodalom gyűjtőhelye."[15]

A *Magyar Műhely*t az emigráns értelmiségi közeg egy része is támadta, amiért túlzott együttműködési készséget mutatott a hivatalos magyar kultúrpolitikával. Világnézeti hovatartozásukat megfejtendő a legautentikusabb, ha Nagy Pál egyik Várkonyi Nándornak szóló leveléből idézek: „A Műhely kizárólag irodalmi, művészeti folyóirat (bocsánat, és kritikai), politikával nem foglalkozunk. Senki előtt nem titok azonban, hogy szerkesztői baloldali érzelműek, szocialisták. Ezzel a hazai hivatalosak is tisztában vannak, éppen ezért nem támadják feleslegesen a lapot. Azt azonban már nem tudják elviselni, hogy önálló véleményünk van, nem fejbólintó Jánosok, hanem író-köztársaság vagyunk. (Ahogyan Kisfaludy mondaná.) Ezért van az, hogy az egy rúgás, egy nyalás politikáját folytatják velünk szemben (elnézést a költői képért), amit már nagyon ununk. Pillanatnyilag az a helyzet, hogy a Szerzői Jogvédő Hivatal nem gördít akadályt hazai kéziratok kiküldése elé (a Műhelynek címzett kéziratokról van szó), ha az rajtuk keresztül megy. Nincs más választásunk, meg kell próbálkoznunk ezzel a lehetőséggel. Reméljük, hogy beválik. A szerzőket persze arra kérjük, hogy jelezzék nekünk is: a kézirat

14 *Molnár Géza*: Válaszúton. Új Írás (1965) 12. sz. 104–107.
15 *Szőnyei T.*: i. m. I. 1024.

útnak indult. Abban is bízunk, hogy a kitiltás nem vonatkozik minden számunkra, hanem csak a 10. számot érintette, egy filozófiai jellegű cikk miatt."[16]

Szocialista esztétika versus művészi autonómia

A 20. század első évtizedeiben, az avantgárd irányzatok megjelenésével meggyengült az arisztotelészi esztétika egyik fő tétele, a mimézis elvének követése a művészetben. Az alkotók többé nem érezték szükségét, hogy műveik legfőbb mozgatója a valóság tükrözése legyen. Ezzel párhuzamosan a képzőművészet és az irodalom közötti határ átjárhatóvá vált. Szombathy Bálint *Irodalmon innen és túl* (1987) című tanulmányában megfogalmazza az experimentális irodalom befogadásának nehézségeit: „Az avantgárd művészettel találkozó irodalomkritikus egyetlen bólintással tudomásul veszi a látványt, az új vizuális élményt, de a szavakat csak irodalomként tudja felfogni, a látványt képzőművészetként. Ez a feldaraboltság még az előző századokból örökölt teóriából ered."[17] A képvers egyszerre nyelvi és képi kódolású esztétikai üzenet, a befogadás szempontjából kettős kódolás csökkenti az időre és térre épülő művészetek közötti különbséget. Agyunk mindkét féltekéje ingerlődik, a bal félteke a szem segítségével a szöveget pásztázza, a jobb félteke, ugyancsak a szem közreműködésével, a képet.

A műhelyesek mindig törekedtek szöveg és kép egyenrangúságának megvalósítására, a befogadó bevonására az alkotás aktusába, és nyitottak a posztmodern irodalomtudományra. Kiindulópontjuk az irodalom, a nyelvben rejlő lehetőségeket igyekeznek kiszélesíteni a vizualitás, az auditivitás, később a számítástechnika felhasználásával. Összművészeti, intermediális alkotásokat hoznak létre: a mail art, a konceptuális művészet, a kísérleti zene, a performansz, a happening körébe tartozó műveket. A nyelv vonatkozásában nem a jelentést, hanem a jelszerűséget hangsúlyozzák. A betűk, szavak, szótöredékek mellett nem nyelvi jeleket (ábrák, képletek, út-, térképjelek) is felhasználnak. A költő feladatát a nyelvi rendszer átrendezésében, sőt egy új jelrendszer kialakításában határozzák meg. A hagyományos irodalmi szöveg alkotóelemekre bontása (destrukció) összekapcsolódik egy új struktúra építésével, az elemek újjászervezésével (konstrukció).

Nagy Pál *Avantgárdról avantgárdra* című előadásában, amelyet 1998-ban a *Neoavantgárd a magyar irodalomban, a hatvanas évektől napjainkig* címmel Pozsonyban rendezett konferencián adott elő, kifejti „különvéleményét" a neoavantgárd fogalom használatáról: „abszurd és használhatatlan a *neoavantgárd* terminus, amelyet egyébként Szabolcsi Miklós ültetett át a magyar irodalomkritikába és irodalomtörténet-írásba az olasz marxista irodalomkritikából."[18]

16 Nagy Pál levele Várkonyi Nándornak, 1965. április 5. PIM Kézirattár, Bp., V. 6000/69.

17 *Szombathy Bálint:* Irodalmon innen és túl. Új Symposion (1987) 11–12. sz. 20–22.

18 *Nagy Pál:* Journal in-time. Él(e)tem, Kortárs, Bp., 2004. (Phoenix Könyvek) III. 121.

A *Magyar Műhely* avantgárdértelmezése a következő: „*minden kornak* megvannak a maga modernjei (és konzervatívjai); megvannak modernizmusának avantgárd és radikális avantgárd irányzatai, alkotói. [...] Az avantgárd [...] elsősorban alkotói-művészi *magatartás,* hozzáállás. A »neoavantgárd« szóösszetételben eleve ott lappang a pejoratív konnotáció: az ismétlés, az utánérzés, a redundancia neo által jelzett esete."[19] Itt jól érzékelhető a műhelyeseknek az irodalomkutatóktól és művészettörténészektől eltérő előfeltevése, interpretációjukban az avantgárd nem stílusirányzat, még kevésbé irodalom- vagy művészettörténeti korszak, sokkal inkább attitűdöt és létmódot jelent.

Erdély Miklós elméleti beállítottságú avantgárd alkotóként egyenesen a művészet definiálásának lehetetlenségét hangoztatja: „Hogy mi a művészet, azt megállapítani nem, csak eldönteni lehet".[20] Bohár András a művészet és a nem művészet szférájának kapcsolódási pontját éppen ebben látja: „Tehát *nem húzható határ művészet és nem művészet között.* [...] akkor a művészetben kimondottak érvényessége sem korlátozódhat pusztán a művészet szférájára [...] *valóban üzenetértékű* lesz [...] *a tradíciók szuverén újraértelmezése.* [...] Az underground avantgárd egyik fő jellemzője *az intézményesülés lehetőségeinek hiánya.* [...] az intézményi feltételek – mind a folyóirat-struktúra, mind a könyvkiadás, mind az egyéb publikációs lehetőségek – [...] a második nyilvánosságba szorultak. Így egyrészt ezek az alkotások megmaradtak egy *szűk* vagy csak *nagyon kis hatósugarú* egzisztenciális-esztétikai aurában, másrészt, akik ebben a közegben *kitartottak* művészi elveik mellett, azok *következetes életmű* létrehozására is képesek voltak. [...] ez sokszor hallgatásban, relatív ismeretlenségben, könyvek hiányában mutatkozott meg, mégis egy felbecsülhetetlen előnnyel járt. *Hiteles etikai* alapállást mutatott föl az *esztétikum autonómiájá*nak irányába."[21]

Szombathy Bálint ugyancsak a művészet teóriájának meghatározhatatlanságáról, az állandó mozgásban és változásban megvalósuló, megújuló létmódjáról tanúskodik *(Marék homokot szorongatva – Vallomás ars poeticám párologtatásáról):* „a művészet önmegsemmisítése és önnemzése ciklikusan váltja egymást [...] a művészet fogalmi modellálása általában csak egyfajta művészetre vonatkoztatható a művészeten belül, ezért mindig újra kell kezdeni a kísérletet, tudván, talán soha sem jár megnyugtató eredménnyel. Sőt biztosan nem vezet végső megoldáshoz, mégpedig a művészet fogalmának mindenkori képlékenységéből és öngeneráló tulajdonságából következően."[22] Szombathy az 1970-es években Újvidéken, az Új Symposion folyóiratnál kezdte pályafutását, melynek holdudvarát így jellemzi: „A művészet szilánkjait nem a műtermekben és a múzeumokban kerestük, hanem kinn a természetben és a városi

19 Uo.

20 *Erdély Miklós:* Második kötet. In: uő: Idő-mőbiusz. Magyar Műhely, Bp., 1991. 122.

21 *Bohár András:* Nyitott kultúra felé. Magyar Műhely – Kaposvári Egyetem Csokonai Vitéz Mihály Pedagógiai Főiskolai Kar, Bp.–Kaposvár, 2003. 176–177.

22 *Szombathy Bálint:* Marék homokot szorongatva – Vallomás ars poeticám párologtatásáról. In: uő: Marék homokot szorongatva. Kalandozások a művészet határmezsgyéin. Magyar Műhely, Bp., 2009. 9–13.

forgatagban, valamint a napi tevékenység helyszínein. Ilyképp a Fluxus nevű nemzetközi akcionista mozgalom programjának váltunk bizonyos mértékben helyi letéteményeseivé". A művészet szubsztanciájának a többszólamúságot, a világra való nyitottságot, az újabb és újabb kérdések felvetését tartja: „számomra nincs elviselhetetlenebb dolog a szellemi mozdulatlanságnál, a mindig ugyanazt a csontot rágó művész világának egysíkúságánál."[23]

Ugyanezt a művészetfelfogást vallja az észak-amerikai közegben alkotó Bakucz József: „Ami talán új a mi generációnkban, szerintem, az éppen az a felismerés, hogy nem lehet szó többé egyetlen világ-olvasatról, hanem a fontos az, hogy a szöveg »nyitott rendszer« legyen, amiben többféle interpretáció lehetősége található. [...] nekünk a nyelv [...] nem »szentség« többé, hanem eszköz; vagy, ha így jobban tetszik: humanitásunkkal egy, taxonómiánk jelölője. [...] mint azt a poszt-strukturalizmus legújabb kritikusai állítják: Derridáék megbuktak, mert exkluzíven kritikai álláspontjuk miatt képtelenek új, szubsztanciális értéktáblát állítani elénk, s így világképükből az akció lehetősége teljesen hiányzik. Nem is beszélve arról, hogy követőik közül nem egy valami pesszimista színezetű agnoszticizmusba torkollott gondolkodásában."[24]

Zárásként Bohár András, a korán elhalálozott vizuális művész és esztéta egyik tanulmányának felvetéséhez csatlakozom, amit az avantgárd művészet recepciójának kapcsán fogalmazott meg. Az egyedi értékelések szintjén megjelenik az avantgárd hatása, jelentősége, főként a poétikai formák tekintetében, ám nem úgy, mint egy jellegzetes és a maga jelentőségéhez mért művészi világértelmezés. Úgy vélte, hogy mind az avantgárd, mind a népi tradícióhoz kötődő, mind a késő modern szituációkra hangolt poétikai univerzumok jellegzetességeit az irányzat saját mércéjéhez igazodóan és más beállítódásokkal párbeszédben érdemes megfogalmazni. Ezzel egy olyan nyitott kulturális univerzum megteremtését szorgalmazta, amelyben a művek és lehetséges befogadásuk minél több szempontú megközelítése és egybevetése más beállítódások jegyében fogant alkotásokkal, recepciókkal együttesen létezik.[25]

Irodalom

Bohár András: Avantgárd '89–99. In: Kánon és olvasás. Kultúra és közvetítés. Szerk. Bengi László – Sz. Molnár Szilvia. Fiatal Írók Szövetsége, Bp., 2002. (FISZ Könyvek 16/b).

Bohár András: Nyitott kultúra felé. Magyar Műhely – Kaposvári Egyetem Csokonai Vitéz Mihály Pedagógiai Főiskolai Kar, Bp.–Kaposvár, 2003.

Erdély Miklós: Második kötet. In: uő: Idő-mőbiusz. Magyar Műhely, Bp., 1991.

Molnár Géza: Válaszúton. Új Írás (1965) 12. sz. 104–107.

23 Uo.

24 Bakucz József levele Nagy Pálnak, 1985. február 20. PIM Kézirattár, Bp., V. 6000/87.

25 *Bohár András:* Avantgárd '89–99. In: Kánon és olvasás. Kultúra és közvetítés. Szerk. Bengi László – Sz. Molnár Szilvia. Fiatal Írók Szövetsége, Bp., 2002. (FISZ Könyvek 16/b) II. 117–132.

Nagy Pál: Journal in-time. Él(e)tem. Kortárs, Bp., 2002. (Phoenix Könyvek) II.; 2004. (Phoenix Könyvek) III.

Szombathy Bálint: Irodalmon innen és túl. Új Symposion (1987) 11–12. sz. 20–22.

Szombathy Bálint: Marék homokot szorongatva – Vallomás ars poeticám párologtatásáról. In: uő: Marék homokot szorongatva. Kalandozások a művészet határmezsgyéin. Magyar Műhely, Bp., 2009.

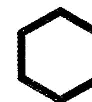
Szőnyei Tamás: Titkos írás I–II. Állambiztonsági szolgálat és irodalmi élet 1956–1990. Noran, Bp., 2012.

Források

Bakucz József levele Nagy Pálnak, 1985. február 20. Petőfi Irodalmi Múzeum (= PIM) Kézirattár, Bp., V. 6000/87.

Nagy Pál levele Parancs Jánosnak, 1965. február 22. PIM Kézirattár, Bp., V. 6000/53.

Nagy Pál levele Várkonyi Nándornak, 1965. április 5. PIM Kézirattár, Bp., V. 6000/69.

Rövidítések jegyzéke

ÁBTL	Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára
ÁEH	Állami Egyházügyi Hivatal
APO	Agitációs és Propagandaosztály
ÁVH (ÁVÓ)	Államvédelmi Hatóság
BFL	Budapest Főváros Levéltára
BKM	Belkereskedelmi Minisztérium
BM	Belügyminisztérium
Bp.	Budapest
BRFK	Budapesti Rendőr-főkapitányság
BUMI	Budapesti Műsoriroda
CD	Compact Disc
d.	doboz
DISZ	Dolgozó Ifjúság Szövetsége
é. n.	év nélkül
ELTE	Eötvös Loránd Tudományegyetem
EMEIK	(Európai) Magyar Evangéliumi Ifjúsági Konferencia
EOL	Evangélikus Országos Levéltár
évf.	évfolyam
EVT	Egyházak Világtanácsa
f.	fond
FISZ	Fiatal Írók Szövetsége
FMK	Fiatal Művészek Klubja
fn.	fedőnevű
Főo.	Főosztály
FSZEK	Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár
HNA	Hetednapi Adventista Egyház
JATE	József Attila Tudományegyetem
JELAL	Jelenkutató Alapítvány
jkv.	Jegyzőkönyv
JTMRL	Jézus Társasága Magyarországi Rendtartomány Levéltára
k.n.	kiadó nélkül
KB	Központi Bizottság
KGB	Комитéт государственной безопасности (Állambiztonsági Bizottság)
KGST	Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsa
KIE	Keresztyén Ifjúsági Egyesület
KISZ	Kommunista Ifjúsági Szövetség
KJK	Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó
KMK	közveszélyes munkakerülés
KÖFOP	Közigazgatás- és Közszolgáltatás-fejlesztési Operatív Program
Korm.	Kormány
KSH	Központi Statisztikai Hivatal
KV	Központi Vezetőség
LVSZ	Lutheránus Világszövetség
MDP	Magyar Dolgozók Pártja
MEFESZ	Magyar Egyetemisták és Főiskolások Egyesületeinek Szövetsége
MEÖT	Magyarországi Egyházak Ökumenikus Tanácsa

MET	Magyarországi Evangéliumi Testvérközösség
MEVISZ	Magyarországi Evangélikus Ifjúsági Szövetség
MNG	Magyar Nemzeti Galéria
MNL OL	Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára
MSZMP	Magyar Szocialista Munkáspárt
MT	Minisztertanács
MTA	Magyar Tudományos Akadémia
MTI	Magyar Távirati Iroda
NDK	Német Demokratikus Köztársaság
NKE	Nemzeti Közszolgálati Egyetem
ő. e.	őrzési egység
OHA	Oral History Archívum
OLBK	Ordass Lajos Baráti Kör
OMFB	Országos Műszaki Fejlesztési Bizottság
ORFK	Országos Rendőr-főkapitányság
OSA	Open Society Archives
OSZK	Országos Széchényi Könyvtár
OTKA	Országos Tudományos Kutatási Alapprogramok
PAAA	Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes (Külügyi Hivatal Politikai Archívuma)
PB	Politikai Bizottság
PIM	Petőfi Irodalmi Múzeum
PKKB	Pesti Központi Kerületi Bíróság
PSZL	Politikatörténeti és Szakszervezeti Levéltár
PTE	Pécsi Tudományegyetem
PUF	Pécsi Underground Fórum
RL	Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltára
RVGYA	Rendszerváltó(oz)ás Gyűjtemény Archívum
sz. n.	szerző nélkül
SZDSZ	Szabad Demokraták Szövetsége
szerk.	szerkesztette
SZET	Szabadegyházak Tanácsa
SZIH	Szent István Alapítvány
SZKP	Szovjetunió Kommunista Pártja
SZOT	Szakszervezetek Országos Tanácsa
TÁMOP	Társadalmi Megújulás Operatív Program
TB	társadalombiztosítás
tk	társadalmi kapcsolat
tmb	titkos megbízott
tv.	törvény
UKI	Ungarisches Kirchensoziologisches Institut
UMCSEET	Unearthing The Music Creative Sound and Experimentation Under European Totalitarianism projekt
UNESCO	United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization
VB	Végrehajtó Bizottság

Képek jegyzéke

László Zsuzsa: Párhuzamos kronológiák Kelet-Európában – a kulturális ellenállás paradigmájának dilemmái

1. Sitting Together kiállítás, tranzit.sk, Pozsony, 2016. Fotó: © Adam Šakový. Tranzit.sk jóvoltából
2. Július Koller: Univerzális fiktív művelet, Ganek Galéria – Magas Tátra, (U.F.O.), 1983
3. Művészek, kritikusok, kurátorok és barátaik a belgrádi Diák Kulturális Központban, 1971. Fotó: Milan Jožić
4. Anna Kutera: Bemutatkozás, F-Art, a balti régió művészeti iskoláinak találkozója, Gdańsk, 1975. Fotó: Romuald Kutera
5. Drozdik Orsolya: Akt/Model, Fiatal Művészek Klubja, 1977. Fotó: Kelemen Károly

Nagy Kristóf – Szirmai Anna: Alternatív kulturális vonások az Artpool 1980-as évekbeli gyűjteményi stratégiájában

1. Galántai György kápolnaműterme, Balatonboglár, 1972. június 22., színes diapozitív © fotó: Galántai György, Artpool Művészetkutató Központ
2. Klaniczay Júlia – Sasvári Edit (szerk.): Törvénytelen avantgárd. Galántai György balatonboglári kápolnaműterme 1970–1973, Artpool – Balassi Kiadó, Budapest, 2003, könyvborító © Artpool Művészetkutató Központ
3. Galántai György Magyar Képző-és Iparművészek Szövetsége tagsági igazolványa, 1979 © Artpool Művészetkutató Központ
4. Pool Window No. 7, 1981 (mail art hírlevél, szerk. Galántai György – Klaniczay Júlia) © Galántai György, Artpool Művészetkutató Központ
5. Commonpress No. 51. Felhívás (Jávor István fotójának felhasználásával tervezte: Galántai György), 1983 © Galántai György, Artpool Művészetkutató Központ

Kaszás Gábor: A „hites fotográfus", Vattay Elemér gyűjteménye és Dévényi Iván a „tudós gyűjtő"

1. Enteriőrrészlet Vattay Elemér budapesti lakásából, 2000-es évek eleje, fotó: Vattai Kinga
2. Enteriőrrészlet Dévényi Iván esztergomi lakásából, 2000-es évek eleje, fotó: Mester Tibor

Zombori Mónika: A Fiatal Képzőművészek Stúdiójának gyűjteményezési gyakorlata, különös tekintettel az 1980-as évek első felére

1. Kéri Ádám: Töltény, 1979, Bükkfa, 50 × 35 × 72 cm
2. Körösényi Tamás: Egyéni zárolt, 1980, Alumínium, 23 × 30 cm
3. Széchy Beáta: Allegro, 1981, Cérna, papír, 30 × 40 cm
4. Ficzek Ferenc: Ennyi 1982, Filctoll, fa, textil, 100 × 100 × 17 cm
5. Elekes Károly: Rejtekhely, 1983, Fotó, rajz, 110 × 80 cm

Várkonyi György: A nonkonformitás szigetei, Pécs

1. Pinczehelyi Sándor: Csillag, 1973, Papír szerigráfia, 550 × 655 mm, JPM 74.43, Fotó: Füzi István
2. Bak Imre: Kompozíció, 1969, Vászon, akril, 130 × 170 cm, JPM 74.457, Fotó: Füzi István
3. El Kazovszkij: Sivatagi homokozó VII, 1989, Vegyes technika, 345 × 410 × 540 cm, JPM 89.14, Fotó: Füzi István
4. Nádler István: AA5A5A, 1968–1969, Vászon, akril, 180X130 cm, JPM 70.401, Fotó: Füzi István
5. Pauer Gyula: Pszeudo I (1971), Alumínium, alufólia és zománc, 24,5 × 24,5 × 29,5 cm, JPM 75.81, Pszeudo II (1971) Alumínium, alufólia és zománc, 20 × 30 × 49 cm, JPM 75.82 Fotó: Füzi István

Bárdosi József: Mimézis Gyűjtemény – festészet a szürke zónában

1. Molnár László: József, Rajz XXV, 1986, Ceruza, papír, 70 × 50 mm, Tragor Ignác Múzeum
2. Molnár László: József, Rajz XXVI. 1986, Papír, színes ceruza, 700 × 500 mm, Tragor Ignác Múzeum
3. Kéri Ádám: Forradalom I–III, 1972, vegyes technika, 3 db 90 × 80 cm, Tragor Ignác Múzeum
4. Birkás Ákos: Hétköznapi tevékenység, 1974, Olaj, vászon 120 × 90 cm, Tragor Ignác Múzeum
5. Nyári István, Málnaszörp és paradicsompüré, 1982, Olaj, vászon, 140 × 180 cm, Tragor Ignác Múzeum
6. Marosvári György: Lehetőség, 1978, Olaj, farost, 100 × 120 cm, Tragor Ignác Múzeum
7. Tóth István: Néro és Narkisszosz, 1987, Olaj, vászon, neon, 160 × 130 cm, Tragor Ignác Múzeum

Erdős Kristóf: A pasaréti református ifjúság életének (1945–1970) forrásai

1–9. Dr. Viczián István magángyűjteménye

Müller Rolf: Tettesek, áldozatok, szereplők. Állambiztonsági és történeti fényképgyűjtemény

1–2. ÁBTL 2.8.1. (Állambiztonsági szervek nyílt állományú alkalmazottainak iratai) 2067. Hidegkuti Károly.
3. ÁBTL 3.1.5. (Operatív dossziék) O–18874. „Táborozók".
4. ÁBTL 3.1.9. (Vizsgálati dossziék) V–88856. Szőcs Pál.
5. ÁBTL 3.1.9. (Vizsgálati dossziék) V–141805. Bálint István és társai.

Schuller Gabriella: A magyarországi peformanszok kutathatósága az Artpool Művészetkutató Központban

1. Szabó László: Happening a kriptában, Népszabadság, 1973. december 16. (Vasárnapi kulturális melléklet), újságcikk kivágat-montázsrészlet, 1973 © Artpool Művészetkutató Központ
2. Major János: Élő síremlék, Galántai György Kápolnaműterme, Balatonboglár, 1973, színes diapozitív © fotó: Galántai György, Artpool Művészetkutató Központ
3. Galántai György interjúzik az FMK-ban 1983. március 19-én, fotó, 1983. (Az interjú megjelent az AL [Aktuális Levél] 3. számában: Szirtes János, Vető János és Galántai György beszélgetése az FMK-ban címmel) © fotó: Galántai György, Artpool Művészetkutató Központ
4. Videó-expedíció, Artpool, 1995, a katalógus borítójának reprodukciója © Artpool Művészetkutató Központ

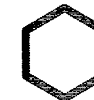
Szirmai Anna: Az Artpool Művészetkutató Központ hangarchívuma és kísérleti költészeti gyűjteménye

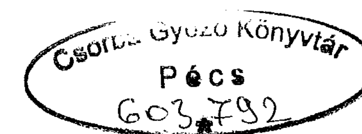
1. Szövegek/Texts plakát (1973) © Artpool Művészetkutató Központ
2. Gáyor Tibor: Fire / Ice konkrét költészeti akció (1973) © Artpool Művészetkutató Központ
3. Geiger No. 9 © Artpool Művészetkutató Központ
4. Artpool Aktuális Levél No. 1. (1983. január) © Artpool Művészetkutató Központ
5. Polyphonix Fesztivál plakát (1994) © Artpool Művészetkutató Központ

Szerzők

Apor Péter, történész,
MTA BTK Történettudományi Intézet
Bárdosi József, művészettörténész,
Tragor Ignác Múzeum
Bódi Lóránt, történész,
MTA BTK Történettudományi Intézet
Csatári Bence, történész,
Nemzeti Emlékezet Bizottsága
† Diósi Pál, szociológus
Erdős Kristóf, tudományos kutató,
Nemzeti Emlékezet Bizottsága
Fejérdy András, történész,
MTA BTK Történettudományi Intézet
Gálig Zoltán, művészettörténész,
Szombathelyi Képtár
Holló Péter, adjunktus,
Sola Scriptura Teológiai Főiskola
Hornyik Sándor, művészettörténész,
MTA BTK, Művészettörténeti Kutatóintézet
Horváth Sándor, történész,
MTA BTK Történettudományi Intézet
Huhák Heléna, történész,
MTA BTK Történettudományi Intézet
Juhász Katalin, néprajzkutató,
MTA BTK Néprajztudományi Intézet
Kamarás István OJD, vallásszociológus, egyetemi tanár,
Wesley János Lelkészképző Főiskola
Kaszás Gábor, művészettörténész,
Virág Judit Galéria
Koszits Attila, zeneszakértő, szakíró
Kovács Áron, történész,
Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei
László Zsuzsa, művészettörténész,
Tranzit
Marelyin Kiss József, szociológus
Mészáros Tibor, könyvtáros, muzeológus,
Petőfi Irodalmi Múzeum
Mihalik Béla Vilmos, történész,
MTA BTK Történettudományi Intézet
Mirák Katalin, történész,
Magyar Evangélikus Egyház Tényfeltáró Bizottsága
Müller Rolf, történész,
Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára

Nagy Kristóf, doktorandusz, CEU
Péterfy Sarolt, irodalomtörténész
Scheibner Tamás, történész,
MTA BTK Történettudományi Intézet
Schuller Gabriella, színháztörténész,
Artpool Művészetkutató Központ
Slachta Krisztina, történész,
Andrássy Gyula Német Nyelvű Egyetem
Somlai Katalin, történész,
OSZK – 1956-os Intézet
Soós Viktor Attila, történész,
Nemzeti Emlékezet Bizottsága
Sulyok Bernadett, főmuzeológus,
Petőfi Irodalmi Múzeum
Szirmai Anna, művészettörténész, archivista,
Artpool Művészetkutató Központ
Tabajdi Gábor, történész,
OSZK – 1956-os Intézet
Takács Tibor, történész,
Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára
Várkonyi György, művészettörténész,
Janus Pannonius Múzeum
Vörös Géza, történész, főosztályvezető,
Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára
Wagner Sára, MA-hallgató,
ELTE BTK
Zombori Mónika, művészettörténész,
Budapest Galéria

Lehet-e a kultúra ellenzékben? Van-e bármi esélye egy totális hatalomra törekvő államnak a szabad gondolkodással szemben? Állami ideológia helyett szabad művészet? Párttaggyűlés helyett formabontó vallási gyakorlatok? Nagygyűlés helyett táncházmozgalom? A pártlap olvasása helyett interjúzás a múltról? Kispolgári fogyasztás helyett új életformák? Szamizdat és underground? Punkok, hippik, rockerek? Szubkultúrák a mindennapokban? A kötet arra keresi a választ, milyen lehetőségei voltak a kulturális ellenállásnak a Kádár-korszakban, és milyen gyűjtemények tették lehetővé, hogy a korszak ellenzékinek számító kultúrája fennmaradjon.

A magyar kultúra az 1989 előtti évtizedekben sem csupán a szocialista realizmust vagy a lapos propagandát jelentette. Bár beszűkített keretek között, de virágzott egy másik, alternatív szféra, amely a legkülönfélébb mozgalmakat és műfajokat ölelte fel, és számos értékes műalkotást hozott létre.

A kötet célja, hogy párbeszédet kezdeményezzen azoknak a köz- és magángyűjteményeknek a történetéről, amelyek gyűjtőkörébe a szocializmus kori ellenkultúra és a kulturális ellenzékiség beletartozik.

Ára: 3200 Ft

KULTURÁLIS ELLENÁLLÁS A KÁDÁR-KORSZAKBAN

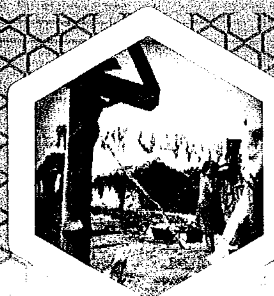

MAGYAR TÖRTÉNELMI EMLÉKEK

ÉRTEKEZÉSEK

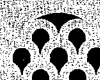
KULTURÁLIS ELLENÁLLÁS A KÁDÁR-KORSZAKBAN

Gyűjtemények története

MTA
Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Történettudományi Intézet